

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

—०:०:—

महाकवि-श्रीकालिदासप्रणीतम् ।

—:०:—

महामहोपाध्याय-भारताचार्य-
श्रीयुक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्येण
प्रणीतया अभिज्ञानकौमुदीसमाख्यया
टीकया वङ्गानुवादेन च
सहितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

१८६० शकाब्दीयसीरभाद्रस्य सप्तविंशतितमे दिवसे ।

मूल्यं ३) राजतमुद्रावयम्
Sri Krishna Public Library

४१ संख्यकसूरिवर्त्मस्यसिद्धान्तविद्यालयान्
श्रीहिमचन्द्रव्याकरणतीर्थभट्टाचार्येण
प्रकाशितम् ।

कलिकाता-महानगर्यां
४१ संख्यकसूरिवर्त्मस्य-सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीहिमचन्द्रभट्टाचार्येण मुद्रितम् ।

महामहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदामिहान्तवागीशः ।

विज्ञापनम् ।

माननोया भनस्त्रिमहोदयाः ! तत्रभवतामवधानमभ्यर्थये ।
मुनिप्रणीतासु संहितासु तदानीन्तनानामासीत् निर्विवादः
परिग्रहः, इदानीन्तनानाञ्चास्ते गरीयानिवादरः । कालिदास-
कालादौ तु प्राचीनेषु ग्रन्थेषु पूर्ववदेव साग्रहः परिग्रहः,
अर्वाचीनेषु तु सविरागः परिहारः सामाजिकानामासीदिति
प्रतीयते । अतएवोक्तं तत्रभवता कालिदासेन—

“पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।”...

तत् किं प्राचीनतैवोत्कर्षस्य अर्वाचीनता चापकर्षस्य
कारणम् ? उतवा तयोः वास्तविकं किञ्चिन्निमित्तमस्तीति
सन्देहे ध्रुवमेवावगम्यते यत्—उन्नतिसीमानमारोहतां
सर्वमेवोत्कृष्टं क्रमेणावनतिसोपानमवरोहतां सर्वमेवाप-
कृष्टम् इति युक्तिहीना धारणैव तयोरुपादानपरिहानयोर्हेतुः,
न पुनर्वास्तविकः कश्चित् । साम्प्रतन्तु भगवदनुग्रहेण रीतिरियं
विरलं परिवृत्ता परिलक्ष्यते । येन हि नूतनं भवनम्, नव-
नारिकेलम्, नवीनाञ्चाङ्गनामाद्रियमाणा वास्तविकमुत्कर्ष-
मनुसन्दधाना पुराणपरिहारेण नूतनमाददाना मदीया-
मभिज्ञानकौमुदीं पश्यन्तो भोदमाना प्रकाशितां तां गुण-
पक्षपातिनो निःशेषितवन्त इति द्वितीयवारञ्च सा प्रकाशितेति ।

१८६० शकाब्दीय-
सौरभाद्रस्याष्टाविंश-
दिवसौयम् ।

}

विनीत—
श्रीहरिदासशर्माः ।

अथ नाट्योल्लिखितव्यं त्तगणः ।

पुरुषगणः ।

सूत्रधारः	प्रस्तावसूचकः प्रधाननटः ।	शाङ्करवः	} कण्वशिष्यौ ।
राजा	हस्तिनाधिपतिः पुरुष शीघ्री	शारदतमिश्रः	
	दुष्मन्तनामा ।	कञ्चुकी	अन्तःपुरचरी वृद्धी
सूतः	अस्य सारथिः ।		ब्रह्मणः ।
बैखानसः	वनवासी तापसः ।	पुरीषाः	राज्ञः पुरीहितः ।
विदूषकः	राज्ञः सहचरः ।	नागरकश्यालः	राज्ञः श्यालकः ।
दौवारिकः	राज्ञो हाररक्षकः ।	रक्षिणौ	जान्क सूचकाख्यौ राज्ञो
सेनापतिः	राज्ञः सैन्याध्यक्षः ।		नगररक्षकौ ।
ऋषिकुमारी	कण्वशिष्यौ ।	पुरुषः	कश्चित् धीवरः ।
करभकः	हस्तिनापुरदूतः ।	मातलिः	देवराजस्य सारथिः ।
शिष्यः	कण्वस्य ।	बलकः	राज्ञः पुत्रः सर्वदमनी
हारीतः	कश्चित् ऋषिकुमारः ।		नाम ।
कण्वः	काश्यपगोत्रः कश्चि- न्यऋषिः ।	सारीचः	काश्यपप्रजापतिः ।

स्त्रीगणः ।

नटी	सूत्रधारस्य स्त्री ।	मिश्रकेशी	शकुन्तलायाः सखी
शकुन्तला	विश्वामित्रस्यौरसी मेनका-		काचिदम्बराः ।
	गर्भजा कण्वस्य पालिता	तापस्यः	कण्वश्यामस्य मुनिपत्न्यः ।
	कन्या ।	चेष्ट्यौ	चित्तकरणार्थं नवागतं
अनसूया	} शकुन्तलायाः सख्यौ ।		दासीद्वयम् ।
प्रियंवदा		चतुरिका	राज्ञः काचित् दासी ।
गौतमी	कण्वस्य धर्मभगिनी ।	तापसीद्वयं	काश्यपाश्रमस्यम् ।
प्रतीहारौ	राज्ञः पार्श्वचरी ।	अदितिः	काश्यपपत्नी ।

अथ ऋक्समयनिरूपणम् ।

इह खल्वैहिकनश्वरसुखविमुखानां चरमोन्नति-मुक्तिपथ-
पथिकानां प्राचीनानामार्थाणां केवलदृष्टान्तप्रदर्शनद्वारेण
लेखत एवैहिकसुखसमृद्धिमात्रसाधनप्रयोजनेषु किलेतिहासेषु
नासीत् कियानपि यत्नः ; आसीच्च वेदानुबन्धिषु नानाविधोपा-
ख्यानसरसीकृतेषु क्रियायोगोपयोगिषु पुराणेषु प्रभूततमः
प्रयत्नः । तेन हि भारतेऽस्मिन्नार्थ्यजातरितिहासानामभाव एव
सामान्यतः, पुराणानाञ्च प्रचुरतरः प्रचारः परिलक्ष्यते ।
अतएव इटानोमतीतविषयविशेषनिरूपणं सुदुष्करं विविधमत-
भेदममाकुलञ्च स्यादित्यवश्यमभ्युपेयम् । अतएव कालिदास-
कालनिरूपणेऽपि सुदुष्करताऽनुभूयते मतभेदाश्च दृश्यन्ते ।

मालवदेशान्तःपातिन्यामुज्जयिनीनामराजधान्यां सर्व-
गुणाकरो विक्रमादित्यो नरपतिरासीत् (१) । तस्य च धन्वन्तरि-
प्रभृतयो नवसंख्यकाः पण्डितरत्नभूताः सभासदो बभूवुः,
कालिदासस्तु तेषामन्यतम इत्यर्थं नास्ति प्रायेण कस्यचिदपि
विप्रतिपत्तिः (२) । तेन तु विक्रमादित्यकालनिर्णयेनैव
कालिदासकालो निर्णीतः स्यादिति स एव प्रथमं निर्णयः ।

(१) "मसीऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे
श्रीविक्रमाकर्णवृपराजवरे समासीत् ॥"

"यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी ।" ज्योतिर्विदाभरणम् ।

(२) "धन्वन्तरि चपणकामरसिंहशङ्कु-

वेतालभट्टघटकपर्पर कालिदासाः ।

ख्यती वराहमिहिरी वृपतेः सभायां

रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥" ज्योतिर्विदाभरणम् ।

सन्ति च विक्रमादित्यसमयनिरूपणे त्रिविधा मतभेदाः ।

तथा च—

केचित्, विक्रमादित्येति न खलु पिढकृतं नाम, अपि तु उपाधिमात्रमेतत् । तथा च ५३३ ख्रृष्टाब्दे मालवराजो यशोधर्मदेवः, मालवदेशस्य पूर्वतः कियन्तमंशं विजितवत्-स्तोरामणान्त्रो नरपतेर्मरणानन्तरं तदात्मजं मिहिरकुलं विजित्य तमपहृतमंशमासादयन् मिहिरकुलं चिरायैव मालवदेशान्निष्काशयामास ; तथा तस्मिन् समरे सूर्यसमान-तेजःप्रकाशत् आदित्यतुल्यविक्रमप्रदर्शनाद्वा 'विक्रमादित्य'-मुपाधिञ्च धारयामास ; तथा मालवदेशे ख्रृष्टजन्मनः सप्तपञ्चाश- (५७) इत्सरपूर्वतः प्रवर्त्तितं नवत्यधिकपञ्चाशत्संख्यातं (५८०) मालवसंवत् (१) विक्रमसंवत्मान्ना च परिवर्त्तयामास । तथा च सति यदेव ५८० संख्यातं मालवसंवत्संज्ञितं, तदेव तदानीं परिवर्त्तितं सत् ५८० संख्यातं विक्रमसंवत् बभूव ।

इदृशानुमाने चायमेव हेतुः, यत्, तत्समरात् पूर्ववर्त्तिनीषु शिलालिपिषु मालवसंवत् दृश्यते, दृश्यते च तत्समरात् परवर्त्तिनीषु शिलालिपिषु विक्रमसंवदिति । (२)

(१) "संवत्सरे" इत्यव्ययवर्गेऽमरः ।

2 "With regard to the introduction of the Vikrama era, I challenged the production of any single inscription prior to 543 A.D. dated according to the Vikrama era. No such inscriptions were then known and yet it was supposed that this era had been in use ever since 56 B. C. however."

Max Muller's "India—what can it teach us ?" Preface to the second edition.

अतएव ख्रृष्टीयषष्ठशताब्दीमध्यवर्त्ति नो यशोधर्मदेवस्य सभासत् कालिदासोऽपि ख्रृष्टीयषष्ठशताब्दीमध्य एव प्रादुर्बभूव ।

युक्तयन्त्ररञ्जात्रावतारयन्ति ; यत्, विक्रमादित्यसभासदा-
मन्यतमो ज्योतिर्वित् वराहमिहिरः सप्ताधिकपञ्चशतशकाब्दे
(५०७ शक्रे) लोकान्तरमवाप, (१) ख्रृष्टीयाष्टसप्ततितमवर्षे च
(७८ ख्रृष्टाब्दे) शकाब्दारम्भः ; तथा च ५८५ ख्रृष्टाब्दे
वराहमिहिरमरणात् तत्समसामयिकः कालिदासोऽपि
ख्रृष्टीयषष्ठशताब्दीय एवासीदिति ।

६०७ ख्रृष्टाब्दे राजत्वमधिगच्छतः कान्यकुब्जेश्वरस्य हर्ष-
वर्द्धनस्य सभासन्महाकविः कादम्बरीप्रणेतार तत्रभवान् बाणभट्टः
स्वकीयहर्षचरितभूमिकायां कवित्वे कालिदासमतीव प्रशंसं (२) ।
अतः कालिदासस्य तत्पूर्ववर्त्तित्वाभावे सा प्रशंसेव नोपपद्यते ।

अतः ख्रृष्टीयषष्ठशताब्दीकाल एव कालिदासाविर्भावकाल
इति सिद्धमिति इउरोपीया भारतीयाश्च पुरातत्त्वविद्भिर्गोषा
निरूपयन्ति । अत्राङ्गुतमनुमानम्, सन्ति च बहवः प्रतिषाद-
विषयाः ।

कालिदासाविर्भावकालः ख्रृष्टीयपञ्चमशताब्दीकाल इतीतरे ।
चतुर्थशताब्दीत्वपरि । तृतीयशताब्दीत्यन्ये ।

प्रमातारस्तु, ख्रृष्टजन्मनः सप्तपञ्चाशद्वर्षपूर्वं मालवदेशे

(१) अन्नगुप्तविरचितखल्लखाद्यटीकाऽनुसन्धेया ।

(२) "निर्गतासु नवा कस्य कालिदासस्य स्तुतिषु ।

श्रीतिर्न धुरसाद्रासु जज्ञरीध्विष जायते ॥"

भारतललामभूतायामुज्जयिनीनामधेयायां नगर्यामार्थ्याणां
गौरवसूर्यः सकलगुणाकरो विक्रमादित्यनामा नरपतिरासीत् ।
तस्य सभासदां नवसंख्यकानां कविपण्डितशिरोमणीनामन्यतमः
कालिदासो बभूव । स च ख्रृष्टजन्मनस्त्रयस्त्रिंशद्वत्सरपूर्वं
ज्योतिर्विदाभरणं नाम ग्रन्थं निर्मातुमारभत । तथा च
ज्योतिर्विदाभरणशेषाध्याये—

“वर्षे सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्याति कलौ सम्भ्रिते

मासे माधवसंज्ञितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः ।” (१)

इदानीन्तु (१८२३ ख्रृष्टाब्दे) कलेर्गताब्दाः ५०२४, ततश्च
३०६८ संख्यासु हतासु १८५६ वर्षसंख्या अवशिष्यन्ते ।
ततोऽपि च १८२३ ख्रृष्टाब्दसंख्यासु हतासु ३३ वत्सरा-
स्तिष्ठन्ति । एवञ्च सति ख्रृष्टजन्मनस्त्रयस्त्रिंशद्वत्सरपूर्वं
ज्योतिर्विदाभरणरचनारम्भ इति सिद्धम् । ज्योतिर्विदाभरण-
रचनारम्भाच्चतुर्विंशतिवत्सरपूर्वं च विक्रमादित्यराज्याभिषेक-
समये विक्रमसंवत्प्रवर्त्तनमभूदित्यनुमीयते । तेनेदानीं
१८८० विक्रमसंवत्, ततश्च १८२३ ख्रृष्टाब्दसंख्यासु हतासु
५७ संख्या अवशिष्यन्ते ।

तत् सिद्धं ख्रृष्टजन्माऽव्यवहितपूर्वंशताब्दीकाल एव
विक्रमादित्यस्य कालिदासस्य च प्रादुर्भावकाल इति ।

(१) सिन्धुरो हस्तौ षष्ठी (८) “सिन्धुरः (पुं) हस्तौ”ति शब्दकल्पद्रुमः । दर्शनानि
षट् (६), अम्बरं शब्दं (०), गुणास्त्रयः सत्त्वरजसमांसि (३), “षट्स्य च वामा गति”रिति
ज्योतिर्विदां नियमः । तथा च कलियुगारम्भात् षट्षष्णुत्तरत्रिसहस्रवर्षेऽब्दे (३०६८)
अनीदं माधवसंज्ञिते वैशाखे मासे ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थरचनारम्भः कृत इत्यर्थः ।

न चायमपरः कश्चन कालिदास इत्यपि वक्तुं युज्यते,

“काव्यत्रयं सुमतिक्रान्तं रघुवंशपूर्वं
जातं यतो ननु कियच्छ्रुतिकर्मवादः ।

ज्योतिर्विंदाभरणकालविधानशास्त्रं
श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव ॥”

इत्यनेन ज्योतिर्विंदाभरणश्लोकेन रघुवंश-कुमारसम्भव-सिघ्रदूत-
कर्त्तुः कालिदासस्यैव ज्योतिर्विंदाभरणकर्त्तृतया स्पष्टाभिधानात् ।

न वा राजान्तराश्रितोऽयं कालिदास इत्यपि शक्यते वक्तुम्,

“मत्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे
श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे समासीत् ॥”

“धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंह-शङ्ख-
वेतानभट्ट-घटकपर्-कालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”

इति ज्योतिर्विंदाभरणे स्पष्टमभिदधता कालिदासेन
स्वयमेवात्मनो विक्रमादित्याश्रिततया परिचायितत्वात् ।

अत्र तु बह्वपरिकरत्वेन भारतीयसभ्यताया अर्वाचीनतां
प्रतिपादयितुमीहमानानां प्रतिवचनमधरस्फुरितं “प्रक्षिप्त-
मेत”दिति वचनोच्चारणमन्तरेण नास्ति कश्चित् प्रतिवादोपाय
इति सुसमञ्जसमिति ।

अथ तत्रभवान् सकलकविकुलमुकुटमहामणिरसौ जन्मना
कतमं वंशं देशं वा समलक्षकारेति निरूपणमिदानीमसम्भव-

मेव, तादृशमूलानुपलम्भात् । तत्र ये .व सन्ति विविधाः परस्परविरुद्धा लोकप्रवादाः, ते तु प्रायेणैव विश्वासपदवीं नावगाहन्ते । अतएव जीवनचरितसङ्कलनमप्यसम्भवमेव ।

कालिदास इति वङ्गीयनामदर्शनात् वङ्गदेशीय इति केचित् । मगधदेशीय इतीतरं । मालवदेशीय एवेति चान्ये । अपरे तु, विक्रमादित्यस्य प्रियसखो मातृगुप्तनामा कश्चिन्नहाकविः काश्मीर-राजदायादे द्वितीयप्रवरसेने राज्याभिषेकात् पूर्वमेव काश्मीरमप-हाय तीर्थपर्यटनपरायणे मृते च तदीयपितृव्ये तदानीन्तनकाश्मीर-राजं हिरण्यराजं काश्मीरस्य राजशून्यतया तदीयसिंहासने विक्रमा-दित्येनैव प्रतिष्ठापितः । अथ गच्छति कियति काले मातृगुप्तः प्रियसुहृदो विक्रमादित्यस्य मरणमाकर्ण्य शोककातरः काश्मीर-राज्यमपहाय काशोवासमङ्गीकुर्वन् तत्र स्थितेन द्वितीयप्रवरसेनेन सह परमां मैत्रीमापद्यमानः प्राकृतभाषया 'सेतुबन्ध'नामकं महाकाव्यं विरचय्य द्वितीयप्रवरसेनकृतमिदमिति प्रख्यापितवान् । कालिदास इति तस्यैव मातृगुप्तस्य नामान्तरमिति वदन्ति ।

अस्ति कश्चिदीदृशः सम्प्रदायः, यः खल्वीश्वरच्छावशा-देवोत्कर्षमपकर्षं वा समापन्नानामपि कालिदासकाव्याना-मुत्तममध्यमाधमतादर्शनादेव कालिदासत्रयं मन्यते (१) । मन्ये, स पुनः सम्प्रदाय इतः परं तादृशत्रिविधकाव्यदर्शनात् वङ्गिम-त्रयं मधुसूदनत्रयमपि मन्येत । हन्त ! राजशासनभयाभावात् यत् किमप्युच्चारयितुमायासविशेषविरहाच्च यः कश्चिदेव यथेष्ट-माच्छां नाम ; तत्र कः प्रतिबन्धुं चेष्टेत इति ।

(१) "एकोऽपि ज्ञायते हन्त ! कालिदासो न केनचित् ।

अङ्गारं मधुरीदगरे कालिदासवधौ किमु ॥"

अथ स्वरूपनायकादिनिरूपणम् ।

अभिज्ञानशकुन्तलं नामेदं नाटकम्, एतद् दृशान्तस्य महाभारतीयतया
रघुपराणीयतया च ख्यातहन्तान् इतरलक्षणीयाश्च । यथा साहित्यदर्पणे—

“नाटकं ख्यातहन्तं ख्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।” इत्यादि ।

अत्र दुष्मन्तो धीरोदात्तो दक्षिणो नायकः । यथा तत्रैव—

“अविकल्पनः समावागतिगभोरो महासत्त्वः ।

स्थं यान् निगृहमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥”

“०५ त्वनेकमहिलासु समरागी दक्षिणः कथितः ।”

शकुन्तलां तृतीयाङ्कपर्यन्तं कन्या मुग्धा च, परन्तु स्वकीया
मध्या च नायिका । यथा तत्रैव—

“परकौया द्विधा प्रोक्ता परीडा कन्धका तथा ।”

“प्रथमावतीर्ण्यौवनमदनविकारा रती वामा ।

कथिता मृदुय माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥”

“विनयार्क्यवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।”

“मध्या विचित्रसुरता प्रकृष्टरथीवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमश्रीङ्गिता मता ॥”

न च एकस्या एव कन्या-स्त्रीया मुग्धा-मध्यारूपैः साङ्ख्यमिति वाच्यम्, कालभेदे
तस्य दीपानावहत्वात् “क्वचिदन्धोन्मसाङ्ख्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते” इति दर्पणकर्तव्यं
तस्याङ्गीकृतत्वाच्च ।

विप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानरसः । स च गान्धर्वविवाहात् प्राक्,
पूर्वरागरूपः, परञ्च प्रवासात्मकः । तथा च तत्रैव—

“यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रजुषोऽमी १”

“यवणाद्दृशं नाहापि मिथः संरुदरागयोः ।

दशाविशेषी योऽप्रामी पूर्वरागः स लुच्यते ॥”

“प्रवासी भिन्नदेशित्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।”

“भ्रीमंस्थानञ्चाप्सरस्तीर्थमारान् चतुश्चिद्याङ्के ज्योतिरेनां तिरोऽभूत्” इति कश्चिद्
वाक्ययवर्गन राज्ञः शकुन्तलाया मरणानवधारणेन “यूनीरेकतरश्चिन् गतवति लोकात्तर
पुनर्लभ्ये” इति लक्षणायोगान् न पृष्ठाङ्कतः प्रभृति करुणविप्रलम्भ इति ध्येयम् ।

प्राचुर्येण प्रसादो गुणः । यथा तत्रैव—

“चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्कं त्वनमिवानसः ।

स प्रसादः समक्षेषु रसेषु रचनासु च ॥”

ब्राह्मणेन वैदर्भी रीतिः । तथा च तत्रैव—

“माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका ।

अत्रक्षिरल्पत्रिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

“वैदर्भी ललितक्रमा” इति यस्यान्तरे लक्षणात्तरच ।

तदर्थं संयहश्लोकः—

धीरोदात्तः क्षितीन्द्रः पुरुकुलतिलको दक्षिणो नायकांऽस्मिन्

प्राक् कन्यान्ते स्वकीया मुनिवरतनया नायिका मुग्धमध्या ।

शृङ्गारे विप्रलम्भे प्रथमचरमयोः पूर्वरागप्रवासी

वैदर्भी नाम रीतिः प्रचरति ब्रह्मलं स प्रसादो गुणस्य ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

—०:३:०—

प्रथमोऽङ्कः ।

या सृष्टिः स्रष्ट, राद्या 'वहति विधिहुतं' या हर्विया च होत्रो'
ये हे कालं विधत्तः 'श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रसन्नस्तनुभिरवतु' वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥१॥

यच्चिन्मात्रः स्फुरति सततं तत्त्वतो मूर्ति' होनः

सन्मूर्ति' त्वेऽप्यखिलभुवनं कल्पते यस्य मूर्तिः ।

यं तत्रापि प्रकृतकवयो वर्णयन्त्यष्टमूर्ति

वन्दे शम्भुं विगुण-सगुणं तं सदाज्ञेयरूपम् ॥

चन्द्रिकेव ललिता शरदिन्दीः माधवीव मधुरा प्रकृतिश्रीः ।

कामिनीव च मनोहरभावा कालिदासकविता जयतीयम् ॥

अथ महाकविकुलमुकुटमहामणिना तत्रभवता कालिदासेन निर्मित्सितकाव्यस्य
निर्विघ्नेन परिसमाप्तं कामयता निबद्धं मङ्गलश्लोकं "रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं नान्दीमादौ
प्रयोजयेत्" इत्यालङ्कारिकवचनमनुसृत्य रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं सूत्रधारः पठति—

या सृष्टिरिति । या तनुः, स्रष्टः जगत्सृष्टिकर्तुः परब्रह्मणः, आद्या सृष्टिः
प्राथमिकं निर्माणम् ; जलमयीति भावः । या तनुः विधिना शास्त्रेण हीमीयशास्त्रानु-
सारीय हुतं प्रथमतः हविर्हवनोपद्रव्यम्, वसति यत्राद्योद्देश्यदेवान् प्रापयति ;

अग्रिमथीत्याशयः । या च तनुः, हीवी हवनकर्त्री, यजमानरूपेत्यभिप्रायः । ये ह तनुः कालं वार तिथिप्रभृतिरूपं समयम्, विषयो निषादयतः ; सूर्य-चन्द्ररूपं तनु-हयमिति तात्पर्यम् । श्रुतेः कर्षस्य विषयः शब्दः स एव गुणो यस्याः सा, या तनुः विश्वं समस्तं जगत्, व्याप्य सम्बध्य, स्थिता विद्यमाना; आकाशमथीत्यर्थः । यां तनुम्, सर्वेषां बीजानां धान्यादिशस्थानां प्रकृतिः अद्भुत्याद्युत्पादने हेतुः इति आहः बिहंसी भ्रुवन्ति ; अतिरूपेति भावः । यया च तन्वा प्राणिनः शरीरिणः, प्राणवन्तः प्राणादिवायुपञ्चकशालिनस्तिष्ठन्ति ; वायुरूपेत्याशयः । ताभिः पूर्वोक्ताभिः, प्रत्यक्षाभिः सर्वेषामिव इन्द्रियगोचरीभूताभिः, अतएव प्रत्याख्यातुमशक्याभिरिति भावः, तनुभिर्मूर्त्तिभिः करणैः प्रसन्नो लोकेषु कृतप्रसादः सर्वेष्वेव लौकिककार्येषु तासां मूर्त्तीनां सर्वथा प्रयोजनीयत्वात् तासाञ्च निषादनादित्याशयः, ईशो महेश्वरः वी युष्मान् विक्रमादित्यादिसभ्यजनान्, अवतु रञ्चतु ।

अत्र प्राणिनः प्राणवन्तः इति शब्दद्वयार्थस्य अभिन्नतया आपाततः पुनरुक्तताप्रतीतेः, परञ्च “प्राणी तु चेतनो जन्मो जन्तु-जन्वु-शरीरिणः” इत्यमरप्रामाण्यात् प्राणिशब्देन शरीरिणावाभिधानेन भेदात् उद्देश्यविधेयभावेन भेदाच्च भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च पुनरुक्त-वदाभासोऽलङ्कारः ।

तथा श्रुतिविषयगुणा इत्यनेन आकाशार्थप्रतीतौ विलम्बात् क्लिष्टत्वदीघः । स च ‘प्रथितरवगुणा’ इति पाठेन समाधेयः ।

जलस्य आद्यदृष्टित्वे प्रमाणं यथा मनुः—

“सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिद्धुर्वि विधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवास्तजत् ॥”

अथैव देवैर्भ्यो हविर्बह्वनाह श्रुतिः—“इहेवायमितरो जातवेदा देवैर्भ्यो हव्यं बह्वतु प्रजानन् ।”

“मुष्यालाभे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः” इत्युक्ते यजमानस्यैव मुख्यहोतृत्वमवधेयम् ।

“उदयादुदयाङ्गानोभौमसावनवासराः” इति सूर्यसिद्धान्तात् “तन्वन्ते कलिका यथात्तन्वाङ्गास्तिस्रयः” इति मल्लमासतत्त्वप्रत्यूतेषु सूर्याचन्द्रमसोरिव वारतिथिनिषादनम् ।

নান্দ্যুলে সূত্রধারঃ (ক) । অলমতিবিস্তরেণ (খ) । নেপথ্যাভিমুখ-

“তথা শব্দোঽপি চ স্মৃতেঃ” ইতি, “আকাশস্য তু বিজ্ঞেয়ঃ শব্দো বৈশেষিকী গুণঃ”
ইতি, “কালখাত্মদিশা সর্বগতলং পরমং মহত্” ইতি চ ভাষাপরিচ্ছদে ।

পৃথিব্যাঃ সর্ব বীজকারণত্বলু প্রত্যক্ষম্ ।

“প্রাণোঽপানঃ সমানর্থোদানব্যাপী চ বায়বঃ । শরীরস্থা ইমে” ইত্যমরঃ ।

শিবস্বাষ্টমূর্ত্তিলৈ প্রমাণং যথা বিষ্ণুপুরাণম্—

“সূর্য্যৌ জলং মহৌ বজ্রবাঁয়ুরাকাশমিব চ ।

দৌচিতৌ ব্রাহ্মণঃ সৌম ইত্যে তাস্তনবঃ স্মৃতাঃ ॥”

তিথিতত্ত্বধৃত্য—“মূর্ত্তীযৌশ্চৈ শিবস্বীতাঃ প্রাচ্যাদিক্রমর্থ্যাগতঃ ।

আগ্নে ত্যম্ভাঃ প্রপূজ্যাশ্চা বেদ্যাং লিঙ্ক শিবং যজেন ॥”

যা সৃষ্টিরতি “ভাববাহিতঃ কৃতপ্রত্যয়ী দ্রব্যবত্ প্রকাশতে” ইতি ন্যায়াত্ সামান্যাবি-
করণম্ । যথা “প্রাণিনঃ প্রাণবন্তঃ” ইতি তু “ধান্যেন ধনবান্” ইत्याদিবদম্ভে
বর্ত্তীয়া ।

স্বধরা ঠতম্—“সম্ভূর্য্যানাং ত্রযেণ ত্রিমুনিয়তিযুতা স্বধরা কৌর্ত্তিত্যম্” ইতি
লক্ষণাত্ ॥১॥

(ক) নান্দ্যল ইতি । নন্দয়তি আনন্দয়তি স্বেন দেবাদীন্ আশ্রিষা বা সম্ভা-
নতি ইনন্দনন্দধাতৌঃ পশাদিত্বাদাচি নন্দতি ঠপম্ ; ততথ নন্দৈব নান্দীতি পশাদিত্বাত্

যে মূর্ত্তি, জগদীশ্বরের প্রথম সৃষ্টি (জল) ; যে মূর্ত্তি, যথাবিধানে
নিক্ষিপ্ত হবি বহন করে (অগ্নি) ; যে মূর্ত্তি, হোম করে (যজমান) ;
যে দুইটা মূর্ত্তি, বার-তিথিপ্রভৃতি সময় সম্পাদন করে (সূর্য্য ও চন্দ্র) ;
শঙ্কগুণশালী যে মূর্ত্তি, সমগ্র জগৎ ব্যাপিয়া রহিয়াছে (আকাশ) ;
পণ্ডিতগণ যে মূর্ত্তিকে সমস্ত শস্ত্রের হেতু বলিয়া থাকেন (পৃথিবী) এবং
প্রাণিগণ, যে মূর্ত্তিধারা প্রাণবান্ থাকে (বায়ু) ; মহাদেব প্রসন্ন হইয়া,
প্রত্যক্ষ সেই অষ্টমূর্ত্তিধারা আপনাদিগকে রক্ষা করুন ॥১॥

स्वार्थे षण्णि स्त्रियामीप्रत्ययः । सा च “स्तुत्याशीरन्वतरपरा वाक्” इत्यालङ्कारिकसम्प्रदाय-
सिद्धा रुढिः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्घञ्वात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञता ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राञ्जकीककैरवशंसिनी ।

पदैर्युक्ता हादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥”

अत्र तु षष्टमूर्त्तिवर्णनया भगवती महादेवस्य स्तुतिः सभ्यानामाशीर्येत्युभयमपि
निबद्धम् । ये हे कालं विषत्त इत्यनेन च चन्द्रशंसित्वमवधेयम् ।

श्लोकान्तर्गतमेकैकं वाक्यमेव च एकैकं पदम् । तथा च ‘या षष्टुराद्या सृष्टिः’
इत्येकम् ; ‘या विधिदुतं हविर्वहति’ इति द्वितीयम् ; ‘या च हीवी’ इति तृतीयम् ;
‘ये हे कालं विषत्तः’ इति चतुर्थम् ; ‘श्रुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता’ इति
पञ्चमम् ; ‘यां सर्ववैजप्रकृतिरित्याहुः’ इति षष्ठम् ; ‘प्राणिनी यया प्राणवन्तः’ इति
सप्तमम् ; ‘प्रसन्न ईशः तामिः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिः वः षवतु’ इति चाष्टमं वाक्यरूपं
पदम् । इतीयमष्टपदा नान्दी । तथा च नाट्यप्रदीपे—

“श्लोकपादः पदं केचित् सुसिङ्गलमथापरि ।

परिऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमृचिरे ॥”

भरतनाट्यशास्त्रटीकायामभिनवगुप्ताय—“पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङ्गलानि
सुबलानि वा श्लोकतुरीयांशपदानि वा अवान्तररूपाणि वा ।”

एतन्नाम्नाभिः साहित्यदर्पणटीकायां बहुधा विस्पष्टं द्रष्टव्यमिति नान्दीलक्ष्यसङ्कतिः ।

तथा ‘या षष्टुराद्या सृष्टिः’ इत्यनेन उपरितनत्वादादिमतया कालरूपा व्यक्तिः सृष्टेते ।
‘या विधिदुतं हविर्वहति’ इत्यनेन दुष्मन्तनिक्षिप्तवैथीबहनात् शकुन्तला । ‘ये हे कालं
विषत्तः’ इत्यनेन तहीर्थेनिक्षेपावसरनिष्पादनात् अनसूया-प्रियंवदे सृष्टेते । ‘या विश्वं
व्याप्य स्थिता’ इत्यनेन आकाशमम्पकिणी मिश्रकेशी । ‘यां सर्ववैजप्रकृतिरित्याहुः’
इत्यनेन प्रजापतिरूपत्वाद्दितिकश्रुपौ ‘प्राणिनी यया प्राणवन्तः’ इत्यनेन च पूर्वंपूर्वा-
सृष्टितानि सुतविद्रवकादीनि सर्वाणि पानाणि सृष्ट्यन्ते, वायुना प्राणिनां प्राणवत्त्वल्लेख

भवलीक्य । आर्थे ! . यदि नेपथ्यविधानमवसितं तद्विद्या-
गम्यताम् । (ग)

ते स्तः पात्रेरस्य काव्यस्य नाटकत्वनिर्वाहात् । अतएवेयं पत्रावलीसंज्ञा नान्दी । यथा
नाट्यदर्पणे—

“यस्यां बीजस्य विन्वासी ह्यभिधेयस्य वस्तुनः ।

शेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा ॥”

एतादृश्याश्च नान्द्या अन्ते पाठावसाने, सूत्रधारः प्रधाननटः ब्रवीतीति शेषः ।
इत्यनन्ववापि ब्रवीतीत्यध्याहरणीयक्रियायाः कर्त्तरि प्रथमा बीजव्या । सूत्रं नाटकौथ-
कथासूचनं धारयति उपस्थापयतीति सूत्रधारः । तथा चोक्तम्—

“नाटकौथकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।

रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥”

(ख) अलमिति । अतिविस्तरेण नान्द्या अत्यन्तबाहुल्येन, अलम् इतीऽप्यति-
विस्तृतनान्दीप्रयोगो व्यर्थ इत्यर्थः । तथा च सुप्तिङन्तकृपाष्टपदां नान्दीमपेक्ष्य अत्रान्तराष्ट-
वाक्यकृपाष्टपदानान्दीप्रयोगादेव किञ्चिद्विस्तरो जातः ; इतीऽपि विस्तृतकृपायाः श्लोक-
पादात्मकाष्टपदादिनान्द्याः प्रयोगो निरर्थक एव ; एतावत्येव नान्द्या कर्त्तव्यमङ्गलाचरण-
निर्वाहात् एतदधिकत्वे च निष्पद्योजनसमयत्वेपादिति भावः ।

(ग) नेपथ्येति । शोभाकृपस्य मुख्यनेपथ्यस्य अमूर्ततया तदाभिमुख्यासम्भवादत्र
नेपथ्यपदेन तद्विधानगृहं लक्ष्यते । तथा च नेपथ्यस्य वैशविधानगृहस्य अभिमुखं यथा
स्यात्तथा, अवलीक्य सम्बोधनीया नटी विद्यते न वा इति दृष्टा । सम्बोधस्य अवस्थिति-
स्थानाभिमुख्येनैव सम्बाधयतीति लोकव्यवहारमनुसृत्य वेदमभिहितम् । अन्यथा सभादिक-
भवलीक्यता सूत्रधारेण नटीसम्बोधने कृते तस्य लोकव्यवहारानभिज्ञताप्रत्ययात् सभ्यानां
विरक्तिः स्यादिति बोध्यम् ।

आर्थे ! साध्वि ! । एतेन अभिनयात्मकस्वजातीयव्यवसायविधायिनी मत्पत्रावेयम्,
न पुनरभिनयाय वेतनभोगिनी वेश्येति सूचितम् । नेपथ्यविधानं वैशरचना, अवसितं
परिसमाप्तम्, तत् तदा, इह अस्मिन् स्थाने ।

নটী । প্রবিশ্য । অজ্জ ! ইঅদ্বি । আণবেদু অজ্জো কো
 ণিঅম্মো অণুচিদ্ধিঅদু ত্তি । (ঘ)

সূত্র । আর্থ্যে ! ইয়ং হি রসभावदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्य
 अभिरूपभूयिष्ठा परिषत् । अस्याञ्च कालिदासग्रथितवस्तुना
 नवेनाभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः,
 तत् प्रतिपात्रमाधीयतां यत्रः । (ङ)

(ঘ) আর্থ্যে । ইয়মস্মি । আজ্ঞাপয়তু আর্থ্যে : কো নিয়োগোঃনুহীযতামিতি ।

“আকল্যবংশৌ নেপথ্যম্” ইতি “মহাকুলকুলীন্যর্থসম্বসজ্জনসাধবঃ” ইতি চ অমরঃ ।

“বাত্ম্যৌ নটীসুত্রধারাবাৰ্য্যনাম্বা পরস্পরম্” ইতি সাহিত্যদর্পণাত্ ‘আর্থ্যে’ ইতি
 নটীসম্বোধনম্ । एवं परत्र नटीवाक्यादावपि ज्ञेयम् । तथा सूत्रधारस्य अनौचतया
 शिञ्चिततया च संस्कृतभाषाप्रयोगः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।”

(ঘ) নটীতি । প্রবিশ্য রঙ্গালয়ে ইতি শ্রবঃ । ইয়মহম্, অস্মি আগতেত্যর্থঃ ।
 কো নিয়োগ আদেশঃ, অনুষ্ঠীযতাং ময়া ক্রিয়তাম্, ইতি আর্থ্যৌ भवान्, আজ্ঞাপয়তু ।
 আদেশপ্রাপ্তিসাক্ষ্যমেবাহ’ তদনুষ্ঠানায় প্রবর্তিষ্যে ইতি ভাবঃ ।

अस्या अपि अनौचतया शिञ्चिततया च शौरसेनीभाषाप्रयोगः । यथा दर्पणे—

“शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च वीक्षिताम् ।”

(ङ) সূত্রিতি । ভীমশব্দাদিনা ভীমসেনাদিপ্রতীতিবদ্রূপাং “একদেশেন সমুদাকৌ
 গম্যন্তে” ইতি ন্যায়ান্ সূত্রপদে নৈব সূত্রধারঃ প্রত্যতব্যঃ । एवमन्त्रवापि । हि तथाहि

(ক—গ) (নান্দীপাঠের পর) সূত্রধার । অতিবিস্তৃত নান্দীপাঠে
 প্রয়োজন নাই । (বেশরচনাস্থানের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আর্থে
 যদি বেশবিধান সমাপ্ত হইয়া থাকে, তবে এইস্থানে আইস ।

(ঘ) নটী । (প্রবেশ করিয়া) আর্থ্য ! এই আমি আসিয়াছি ;

তা—আপনি আদেশ করুন, কোন্ আজ্ঞা পালন করিতে হইবে ।

स्वत्पार्थिनियोगमेव जानीहीत्यर्थः । रसः प्रह्वारादिः भावय निर्वेदादिः तथीविषये
विशेषण दीर्घागुरुः प्राधान्येनोपदेष्टा तस्य रसभावविषयेष्वतीवाभिज्ञस्येत्यर्थः, विक्रमे
तेजःप्रकाशात्मकपराक्रमे आदित्य इव तस्य विक्रमादित्योपाधिकस्य उज्जयिनीपतेर्यशोवश्व-
देवस्येत्यर्थः, अभिरूपाः पण्डिता एव भूयिष्ठा अतिबहुला यस्यां सा तादृशी, परिषत्
सभा सञ्जातति शेषः । किञ्चेति चार्थः । कालिदासेन तदाख्येन केनचित् कविना
यद्यत् निबद्धं वस्तु सर्वो विषयो यस्मिन् तेन, नवेन नूतनेन, अभिज्ञानशकुन्तलं
नामधेयं नाम यस्य तेन, नाटकेन तदाख्यदृश्यकाव्यविशेषेण, अस्यां परिषदि, उप-
स्थातव्यम् उपासितव्यं सभ्यानां सन्तोषो विधातव्य इत्यर्थः ; तत् तस्मात्, प्रतिपातम् एत-
न्नाटकान्तर्गतप्रत्येकव्यक्तिविषये, यत्रः तेषामभिनयसौष्टवाद्दौ आग्रहः, आधीयतां क्रियताम् ।
त्वां प्रति एष एव मे नियोग इति भावः ।

“अभिरूपो बुध्ने रम्ये” इति मेदिनी । “समज्या परिषद्गोष्ठी” इत्यमरीक
परिषद्वद्देनाव सभामात्रं गृह्यते । न तु—

“वैविधौ हेतुकस्तर्की नैरुक्ती धर्मपाठकः ।

वयशश्चमिणः पूर्व परिषत् स्यादृशावरा ॥”

इति मनूक्तः सभाविशेषः, “अभिरूपभूयिष्ठा” इत्यनुपपत्तेः ।

काल्या दासः कालिदासः “याकारौ स्त्रीकृतौ ऋषौ क्वचित्” इति ऋषः । अभि-
ज्ञायते शकुन्तला आत्मन एव पवीति बुध्यते अनेनेति अभिज्ञानं वक्ष्यमाणमङ्गुरीयकं
तेन ज्ञाता शकुन्तला यत्र तत् । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः । शकुन्तल्यः
षष्ठ्यभ्यः ला रच्चा यस्याः सा शकुन्तला । धातूनामनेकार्थत्वात् “रा ला दाने” इत्यस्य
क्लिप रूपम् । तथा च महाभारते आदिपर्वाणि षडशीतितमाध्यायि—

“निर्जने तु घने यस्मात् शकुन्तः परिरक्षता ।

शकुन्तलेति नामास्या ज्ञतच्चापि ततो मया ॥”

नामैव नामधेयम्, “भाग-रूपनामभ्यो धेयम्” इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः ।

“नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्” इति दर्पशीलः, अङ्गुरीयकस्य
शकुन्तलाश्रमस्यैवाव प्रधानवृत्तान्तात्वादस्य अभिज्ञानशकुन्तलमिति नाम ज्ञतम् ।

নটো । সুবিদিতদ্রব্যপ্রদায়ে অজ্ঞস্যেণ কিম্পি পরিহাস-
স্বদি । (চ)

সূত্র । সন্নিহিতম্ । আর্থ্যে ! কথয়ামি তে ভূতার্থম্ । (ছ)

(চ) সুবিদিতপ্রয়োগতয়া আর্থ্যস্য ন কিমপি পরিহাস্যতে ।

“নাটকং স্খ্যাতব্ধং স্যাৎ পঞ্চসম্বিসমন্বিতম্ ।” ইत्याদিকং নাটকলক্ষণং সাহিত্য-
দর্পণে অনুসন্বেয়ম্ ।

(চ) নটোতি । সুবিদিতঃ সম্যক্ শিখিতঃ প্রয়োগঃ অভিনয়ব্যাপারো যেন তস্য
भावस्तया हेतुना, आर्थ्यस्य भवतः, किमपि कोऽपि विषयः, न परिहास्यते न परिह्रीनं
मविष्यति खलितं न भविष्यतीत्यर्थः । अतएव अभिनयेन सम्बन्धीषीत्पादने प्रत्येक-
भावं प्रति सम यथाधाने विशेषप्रयोजनं नास्तीति भावः ।

अत्र प्रधानाभिनयकर्तुः सूत्रधारस्य प्रशंसाकरणेन सभ्यानामुन्मुखीकरणात् प्ररीचना
नाम भारतीयोक्तं रङ्गम् । यथा दर्पणे—

“उन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररीचना ।”

(छ) सूत्रेति । समाभिनयशिखां प्रति उत्कृष्टतया नट्या दृढविश्वासे नीचित
इत्यं तन्मुखनार्थं अितम् ईषदृहास्यं तेन सहिति सञ्चितम् । ते तव समीपे, भूতার্থ
सत्यविषयम् ।

“भूतं सत्योपमानयोः” इत्यादि हेमचन्द्रः ।

(ঙ) সূত্রধার । আর্থ্যে ! রস ও ভাবের বিশেষ শিক্ষক মহারাজ
বিক্রমাদিত্যের এই সভা, ইহাতে বহুতর পণ্ডিত উপস্থিত আছেন ।
কালিদাসপ্রণীত নূতন অভিজ্ঞানশকুন্তলনামক নাটকদ্বারা এই সভার
সভাগণকে আমরা সন্তুষ্ট করিব ; অতএব তুমি প্রত্যেক অভিনেতার
প্রতি যত্ন কর ।

(চ) নটী । আপনি অভিনয়কার্য্যটী সম্যকরূপে শিক্ষা করিয়াছেন
বলিয়া, আপনার কোন বিষয়েই ক্রটি হইবে না ।

आपस्तित्वाद्भिदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिञ्चितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥२॥

नटी । सविनयम् । एवम्वेदं । अणन्तरकरणिज्जं दाणिं

अज्जो आणवेदु । (ज)

(ज) एवमेतत् । अनन्तरकरणीयमिदानीम् आर्य आज्ञापयतु ।

आपरितोषादिति । विदुषां विज्ञानाम्, आपरिताषात् स्वकीयव्यापारेण सन्तोषोत्पत्तिपर्यन्तम्, प्रयोगस्य अभिनयादिव्यापारस्य विज्ञानं विशेषाभिज्ञताम्, साधु उत्कृष्टमेव स्थितम्, इति न मन्ये । कथमेतदित्याह—बलवदित्यादि । बलवत् अत्यन्तम्, शिञ्चितानामपि, सादृशेषु अल्पशिञ्जितेषु का कथा, अतीवकृतविद्यानामपि जनानामित्यर्थः, चेतश्चित्तम्, आत्मनि स्वविषये, अप्रत्ययम् अविश्रुतम् । तथा च महाशिञ्जिता अपि जनाः स्वव्यापारेण लोकाणां सन्तोषोत्पत्तिः प्राक् आत्मशिञ्जा उत्कृष्टैवेति न निश्चितमङ्गलि, तन्मादृशेषु का कथा । अतएव च मां प्रति सुविहितेत्यादिसुचितस्तव विश्वासः कथमपि नोचित इति भावः ।

अत्र सामान्ये न विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्वासीऽलङ्कारः अर्थापत्त्या सङ्गीयते ।

“बलवत् सुष्ठु, किमुत स्वत्यतोऽथ च निर्भरं” इत्यमरः ।

आर्या जातिः—“यस्याः पादौ प्रथमे द्वादशमात्राक्षया तृतीयोऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥”

इति लक्षणम् ॥२॥

(ज) नटीति । आत्मोक्तेरनौचित्यस्य प्रतिपन्नत्वात् अप्रतिभतया विनयः, तेन

(छ) शृङ्गधार । (श्रेयं हाश्चर सहित) आषो ! त्वाभार निकट यथार्थ विषय वनितेहि ।

पण्डितगणैः संश्लेष इत्या पद्यस्य, अभिनयज्ञान उन्कृष्ट बलिगा मने करि ना । कारण, अत्यन्तशिक्षित व्यक्तिदिगैरपि, निजेर विषये चित्त अविश्वामी ह्य ॥२॥

সূত্র । আর্থ্যে ! কিমন্যদস্যাঃ পরিষদঃ স্তুতিপ্রমোদহেতো-
র্গীতাত্ করণীয়মস্ति । (ক)

নটী । অধ কতম' উণ উদু' অধিকরিঅ গাডস্স' । (জ)

সূত্র । আর্থ্যে ! নন্নিমমেব তাবদচিরপ্রত্চমুপভোগক্ষম'
গ্রীষ্মসময়মধিকৃত্য গীতয়াম্ । সম্ভ্রতি হি—(ট)

সুভগসলিলাবগাছাঃ পাটলসংসর্গসুরভিবনবাতাঃ ।

প্রচ্ছায়সুলভনিদ্রা দিবসাঃ পরিণামরমণীয়াঃ ॥৩॥

(জ) অথ কতম' পুনঃ স্তুতম্ অধিকৃত্য গাस्याমি ।

সংঘটিত সর্বনয়ম্ । এতন্ ত্বযাক্তম্, এতমিত্য' সত্যমেবেত্যর্থঃ । অনন্তরকরণীয়ম্ ইতঃ
পরং কৰ্তব্যম্ ।

(ক) সূত্রিতি । পরিষদঃ সমায়াঃ, স্তুতিপ্রমোদহেতাঃ শব্দসুখজনকাত্, গীতাত্
অন্যত্ কিং করণীয়মস্ति ? তদৃগীতমেব ক্রিয়তামিত্যাশয়ঃ ।

(জ) নটীতি । অর্থিতি প্রশ্নে । কতম' বহুনাং মধ্যে কম্ । অধিকৃত্য আশ্রিত্ব,
গাस्याমি গানং করিষ্যামি ? ।

(ট) সূত্রিতি । নন্নিমমুনয়ৈ । অচিরপ্রত্চম্ অল্পদুর্ভোগপস্থিতম্, উপভোগক্ষম'
সম্মোগযোগ্যম্ । হি তথাহি ।

(ক) নটী । (বিনয়ের সহিত) ইহা এইরূপই বটে । এখন
আপনি পরকর্তব্য আদেশ করুন ।

(জ) সূত্রধার । আর্থ্যে ! এই সভার শ্রবণানন্দজনক গান ভিন্ন
আর কি কর্তব্য আছে ? ।

(ট) নটী । কোন্ ঋতু অবলম্বন করিয়া গান কবিব ? ।

(ট) সূত্রধার । আর্থ্যে ! অচিরোপস্থিত এবং সম্মোগযোগ্য
এই গ্রীষ্মকাল অবলম্বন করিয়াই গান কর । কারণ, এখন—

ନଟୀ । ତଢ଼ । ଛତି ଗାୟତି । (ଠ)

ଅଷ୍ଟଚୁଷ୍ଟିଭିନ୍ନାଢ଼ଂ ଭମ୍ବରଢ଼ିଂ ଓଢ଼ ସୁଓମାରକେଶରସିଂହାଢ଼ଂ ।
 ଓଦଂ ସଞ୍ଚନ୍ତି ଦଞ୍ଚମାଣୀ ପମଦାଞ୍ଚୋ ସିରୀଷକ୍ଷୁସୁମାଢ଼ଂ ॥୪॥

(ଠ) ତଥା ।

ଅଷ୍ଟଚୁଷ୍ଟିତାନି ଭମ୍ବରଃ : ଓଢ଼ ସୁକ୍ଷୁମାରକେଶରଶିଖାନି ।

ଅବତଂ ସଞ୍ଚନ୍ତି ଦୟମାନାଃ ପମଦାଃ : ଶିରୀଷକ୍ଷୁସୁମାନି ॥୪॥

ସୁଭଗେତି । ସୁଭଗଃ ଶିଖରମାନାମିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାତ୍ ମନଃହରଃ, ସଲିଲିଷୁ ଜର୍ଜରୀଷୁ ଅବଗାଢ଼ଃ ଅବଗାଢ଼ନଂ ଯିଷୁ ତେ ; ପାଟଲାନାଂ ତଦାଧ୍ୟକ୍ଷୁସୁମାନାଂ ସଂସର୍ଗେଣ ସ୍ପର୍ଶେନ ସୁରଭିଃ ସୁଗନ୍ଧିଃ ବନବାତୀ ବନ୍ଧ୍ୟବାୟୁର୍ଯେଷୁ ତେ ; ପ୍ରକୃଷ୍ଟା ହାସା ଯଞ୍ଚିନ୍ ଚାଟଶି ଥ୍ୟାନି ସୁଲଭା ଅନାୟାସଲଭ୍ୟା ନିଦ୍ରା ଯିଷୁ ତେ ତଥା ପରିଷାମି ଅବସାନି ରମଣୀୟା ବିଚରଣାଦୌ ମନଃହରାଃ, ଦିବସା ବର୍ତ୍ତନ୍ତ ଛତି ଶିଖଃ । ତେନ ନମଧିକୃତ୍ୟ ଗାନମୁଚ୍ଚିତମେବ ଭବେତିତି ଭାବଃ ।

ଅବ ଦିବସାନାଂ ଗାନେନ ବର୍ଣ୍ଣନୀୟତାପ୍ରତିପାଦନଂ ପ୍ରତି ସୁଭଗସଲିଲାବଗାଢ଼ତ୍ୱାଦିବହୁ-
 ଞ୍ଚାରଣାନାମୁପନ୍ଦାସାତ୍ ସମୁଦ୍ଧ୍ୟୌଽଲଢ଼ାରଃ ।

“ଞ୍ଚତୁଷ୍ଟ କଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରାୟେଣ ଭାରତୀଂ ଢ଼ଳିମାଞ୍ଚିତଃ ।” ଢ଼ଲ୍ୟୁକ୍ତେରବ ଶିଖରଞ୍ଚତୀଃ କୀର୍ତ୍ତନମ୍ ।
 ଅର୍ଥାଞ୍ଚା ଜାତିଃ ॥୩॥

(ଠ) ନଟୀତି । ତଥା ତଦୈବ କରୀମୌତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଅଷ୍ଟେତି । ଦୟମାନାଃ କାମଲଭାବିନ ଯଢ଼ଞ୍ଚାତ୍ ସଦୟାଃ, ପମଦାଞ୍ଚହଞ୍ଚାଃ, ଭମ୍ବରଃ ଅଷ୍ଟେନ ଚତୁର୍ସର୍ବେନ କୌରଭାତିଶୟାଦାନନ୍ଦେନେତ୍ୟର୍ଥଃ : ଚୁଷ୍ଟିତାନି ମୁଷ୍ଟିନ ସ୍ପୃଷ୍ଟାନି ; ତଥା ସୁକ୍ଷୁମାରାଃ କାମିଲାଃ କେଶରାଞ୍ଚାଂ କିଞ୍ଚରକାନାଂ ଶିଖା ଅଧ୍ୟଭାଗା ଯେଷାଂ ତାନି ; ଶିରୀଷକ୍ଷୁସୁମାନି ଶିରୀଷାଧ୍ୟପୁଞ୍ଚାଞ୍ଚି ; ଅବତଂ ସଞ୍ଚନ୍ତି ଶିରୀଭୁଷଣୀକୃଷ୍ଣାଞ୍ଚି । ଛତି ତ୍ୱମ୍ ଓଢ଼ ବିତକର୍ଷ

ଞ୍ଚଲେ ଅବଗାହନ କରା ବଢ଼ିଃ ମନୋହର ; ପାଟଲପୁଞ୍ଚେର ସଂସର୍ଗେ ବନେଞ୍ଚ ବାୟୁ ଞ୍ଚଗଞ୍ଚି ; ଭାଲ ଛାୟାତେ ଅନାୟାସେଃ ନିଦ୍ରା ଲାଭ କରା ଯାଞ୍ଚ ଏବଞ୍ଚ ଦିନଞ୍ଚୁଲି ଶେଷ ବେଳାଞ୍ଚ ବଢ଼ିଃ ମନୋହର ହଞ୍ଚ ॥୭॥

(ଠ) ନଟୀ । ତାହାଃ । (ଏଃ ବଲିୟା ଗାଃତେ ଲାଗିଲ ।)

সূত্র । আর্থ্যে ! সাধু গীতম্ । অহৌ ! রাগাপহৃত-
চিত্তবৃत्তিরালিখিত ইব বিভাতি সৰ্বতো রঙ্কঃ । তদিদানীং
কতমং প্রয়োগমাশ্ৰিত্বৈনমারাধয়ামঃ ? । (ঙ)

পর্যালোচনীয়ার্থঃ । শিরীষকুমুদানাং যৌগে প্রকাশাদিদং যৌগসমযাধিকারেণ গান-
মিত্যবধেয়ম্ ।

“নির্ব্যাপারস্থিতৌ কালবিগ্নিবীত্‌সবযৌঃ অথঃ” ইত্যমরঃ । “অবতংসী ন স্ত্রিয়াং স্মাত্
কৰ্ণপূরে চ ঞ্জস্বরে” ইতি মেদিনী ।

চতুর্থা নাম গীতিরিয়ম্ । তথা অ পিঙ্কলী—

“পুঙ্কলী চতুর্থে মন্য তৌস তি সুভগ ! সংগণিষা ।

সৌ চগাঙ্গী বুসৌ পিঙ্কলকঙ্ক-দিৎ-সঙ্ক-মতঙ্কী ॥”

অস্থানুবাদী যথা—

“পূর্বাঙ্কে চতুর্থাঙ্কে মাত্ৰাস্ত্রিংশদিতি সুভগ ! সংগণিতাঃ ।

সো চতুর্থাঙ্কো চক্ৰা পিঙ্কলকবিদৃষ্টঃ ষষ্টিমাত্ৰাঙ্কাঃ ॥” ॥৪॥

(ঙ) সূত্রিতি । সাধু চতুর্কৃতম্ । তদুৎকৰ্ণকার্যমেব দর্শয়তি অহৌ ইতি ।
অহৌ আর্থ্যে । রঙ্কৌ রঙ্কস্থলীকগণাঃ, রাগিণ্য গানস্বরেণ অপহৃত্য আক্লম্ব্য নীতা
চিত্তবৃत्তির্যস্য স তাৎপৰ্যঃ সন্, সৰ্বতঃ সমন্ততঃ, আলিখিতশিখিত ইব বিভাতি ।
অতএবেদং সাক্ষেব গীতমিতি ভাবঃ । তন্ তস্মাত্, কতমং বহুনাং মध्ये কন্, প্রযুজ্যত
ইতি প্রয়োগী নাটকাদিসম্ । এনং রঙ্কম্, আরাধয়ামঃ সন্তোষয়ামঃ ।

ভ্রমরগণা আনন্দে যেগুলিকে স্পর্শ করিতেছে এবং সে গুলির
উপরিভাগ কোমল, রমণীগণ আদরের সহিত সেই শিরীষপুষ্পগুলিকে
মৃৎকণের ভূষণ করিতেছে ॥৪॥

(ঙ) সূত্রধার । আর্থ্যে ! ভাল গান করিয়াছ । কি আশ্চর্য্য !
গানের স্বর হৃদয় অপহরণ করিয়াছে, তাই রঙ্কালয়স্থ লোকসকল, সকল

নটী । যং পদম্ জীব অজ্ঞেয় আয়ত্তং অহিস্মাৎ-
সংস্কৃতলং যাম অস্বং ণাড়ম্ অহিণীমদু ত্তি । (৬)

সূত্র । আর্থ্যে ! সম্যগনুবোধিতোঽস্মি । অস্মিন্ চণে
খলু বিস্মৃতং ময়ৈতৎ । কৃতঃ—(৭)

তবাস্মি গীতরাগিণ হারিণা প্রসমং হৃতঃ ।

এষ রাজিবে দুশ্শন্তঃ সারঙ্কে ণাতির'হসা ॥৫॥

(৬) ননু প্রথমমেব আর্থ্যেণ আশ্রয়তম্ অভিজ্ঞানশকুন্তলং নাম অপূর্ব্ণ নাটকম্
অভিনীয়তামিতি ।

(৬) নটীতি । নন্সিতি সম্বোধনে । আর্থ্যেণ ভবতা, আশ্রয়তং “নবনামিজ্ঞান-
শকুন্তলনামধেয়েন নাটকেনোপস্থাতব্যমস্মামিঃ” ইত্যনেন অবধারিতম্ । পত্যুগৌরব-
দ্ব্যাতনার্থমাশ্রয়তমিভ্যুক্তম্ । অপূর্ব্ণ নূতনম্ আর্থ্যমিতি চ ধ্বন্যতে । অভিনীয়তা-
মস্মামিভিরিতি শ্রেষঃ । ইতি হেতৌ: পুনঃ প্রস্তৌ নোপপদ্যতে ইत्याশ্রয়ঃ ।

(৭) সূত্রিতি । অনুবোধিতঃ ত্বয়া স্মারিতঃ কৃতঃ কারণাভিষ্কৃতমিত্যর্থঃ ।

তৎকারণমাহ তবৈতি । অতির'হসা অত্যন্তবেগশালিনা, সারঙ্কেণ হরিণেন, এষ
প্রবিশন্ রাজা দুশ্শন্ত ইব ; হারিণা মনোহরীণ, তব গীতরাগিণ গানস্বরীণ, প্রসমং বলাত্
হৃত আক্ৰম্ভচিত্তঃ দূরং নীতম্ব অস্মি । অতএব অবধারিতবিষয়বিষ্কৃতিজাতিভিঃ ভাষঃ ।

অত্র স্ত্রীতী উপমালাঙ্কারঃ ।

দিকেই যেন চিত্রিত হইয়া রহিয়াছেন । তা এখন কোন্ নাটক
অবলম্বন করিয়া ইহাদিগকে সস্তুষ্ট করি ? ।

(৬) নটী । আপনি ত প্রথমেই বলিয়াছেন যে, অভিজ্ঞানশকুন্তল-
নামক অপূর্ব্ণ নাটক অভিনয় করিব ।

(৭) সূত্রধার । আর্থ্যে ! ঠিক স্মরণ করাইয়া দিয়াছ । আমি
এইক্ষণে ইহা বিস্মৃত হইয়াছিলাম । কারণ—

इति निष्क्रान्तौ । (त) ।

प्रस्तावना । (थ)

ततः प्रविशति रथाकटः सशरचापहस्ती सृगमनुसरन् राजा सूतश्च (१) । (द)

“सारङ्गः पुंसि हरिये चातके च मतङ्गजे । शबलं त्रिषु” इति मेदिनी ।

पथ्यावक्त्रं वृत्तम्—“युजीर्जनं सरिङ्गर्षुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम्” इति लक्षणात् ॥५॥

(त) इतीति । निष्क्रान्तौ निर्गतौ रङ्गभूमितौ नটীনटाविति शेषः ।

(थ) प्रेति । प्रस्तावयति अभिप्रेतविषयम् उद्गावयति या सा प्रस्तावना । यथा

साहित्यदर्पणे—

“नটौ विदूषको वापि पारিপাশ্বিক एव वा ।

सूत्रधारिण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुतात्तेपिभिर्मथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥”

अथ सादृश्यापन्यासेन दुष्प्रत्ययशकृत्पात्रकार्यप्रसाधनादियम् अवलगिताख्या प्रस्तावना ।

यथा तत्रैव—

“यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ॥”

एतल्लक्षणे इदमेव चीदाहृतं दर्पणकारिण ।

অত্যন্ত বেগবান্ হরিণ যেমন, এই রাজা ছুশ্রুতকে আকর্ষণ করিয়া লইয়া যাইতেছে, সেইরূপ তোমার মনোহর গানরাগ আমাকে বলক্রমে আকর্ষণ করিয়াছিল ॥৫॥

(ত) (ইহার পর উভয়ে চলিয়া গেল !)

(থ) প্রস্তাবনা ।

(১) ততঃ প্রবিশতি সৃগালুসারী সশরচাপহস্তী রাজা রথীন সুতশ্চ

सूतः । लज्जानं मृगञ्चावलीक्य । आयुष्मन् ! । (ध)

कृष्णसारि ददञ्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।

मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥६॥

(द) तत इति । शरैण बाणैः सहेति सशरं चापं धनुर्हस्ते यस्य सः, मृगं कञ्चित् हरिणम्, अनुसरन् अनुभाषन्, राजा दुष्मन्ः, सूतश्च तस्य सारथिः प्रविशतीत्यन्वयः ।

“सूतः क्षत्ता च सारथिः” इत्यमरः ।

इतः प्रभृति प्रथमाङ्कसमाप्तिपर्यन्तो मुखसन्धिः । तथा चात्र “वयं तत्त्वान्वेषा-
न्मधुकर ! हतास्त्वं खलुः कृती” इत्यादिना शकुन्तलाप्राप्तौ राज्ञ औत्सुक्यात् “कथं इमं
कणं पेक्खिअ तवाविरोहिणीं विचारस्स गमणीआस्सि मंजुत्ता” इत्यादिना च राजप्राप्तौ
शकुन्तलाया औत्सुक्यात् आरम्भो नाम प्राथमिकी कार्यवाह्या निबद्धा । यथा दर्पण—

“भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ।”

तथा अनसूयाप्रियंवदाभ्यां परिपोषितः शकुन्तलादुष्मन्तयोः परस्परानुरागो वीजं
नाम अर्थप्रकृतिः । तथा च तत्रैव—

“अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥”

तथा “यत्र वीजसमुत्पत्तिर्नार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्त्तितम् ॥”

अस्य च उपलंघनादीनि हादशाङ्कानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणाणि वक्ष्यामः ।

(ध) सूत इति । आयुष्मन् ! प्रशस्तायुःशालिन् ! ।

“आयुष्मन् रथिनं सूतः” इति दर्पणोक्तेः आयुष्मन्निति सम्बोधनम् । “पुरुषाणा-

(द) (तदनन्तरं शरसमाश्रित-धनु हस्ते, हरिणैः अनुसरणं करिते
करिते राजा क्षुब्धः सारथि, रथे आरोहणं करिष्या प्रवेशं करिष्ये ।)

(ध) सारथि । (राजा स हरिणैः प्रति दृष्टिपातं करिष्या)
आयुष्मन् !

রাজা । সূত ! দূরমমুনা সারঙ্গেণ বয়মাক্ষাঃ । সৌঃয়-
মিদানীমপি—(১) (ন)

গ্রীবাভঙ্গাভিরামং মুহুরনুপততি স্যন্দনে দত্তদৃষ্টিঃ

পশ্চাৰ্দ্ধেন প্রবিষ্টঃ শরপতনভয়াঙ্গুয়সা পূৰ্ব্বেকায়ম্ ।

শষ্মৈ রর্দ্ধাবলীর্দৈঃ (২) অমবিব্রতমুখভ্রংশিभिः কীর্ণবর্त्মা

পশ্যোদয়ম্প্রতত্বাহ্বিয়তি বহুতরং স্তোকমুৰ্ব্যাং প্রযাতি ॥৩॥

মনীচানাং সংস্কৃতং স্মাত্ ক্রতাत्मनाम्” ইতি তবল্যনিয়মাৎ সূতস্য অনীচত্বেন শিচ্চিত্বেন
চ সংস্কৃতং ভাষা । পবং রাজ্ঞোঃপি ।

ক্ৰণ্ণেতি । ক্ৰণ্ণসারি পলায়মানি হরিণবিশেষে, অধি অধিরোপিতা জ্যা গুণী যচ্ছিন্
তদধিঃ কাম্ধুকং ধনুৰ্যস্য তচ্ছিন্ ত্বয়ি দুগ্ধল্লে চ, চতুর্দণ্ডত্ অপর্যয়ন্, অহম্, স্গং
স্গরুপধারিণং যজম্ অনুসরতি অনুধাবতীতি তম্, সাদ্ভাত্ প্রত্যঙ্গম্, পিনাকিনং
পিনাকধনুর্ধারিণং মহাদেবমিব পশ্যামি ।

অত্র পিনাকিনঃ সাদ্ভাত্বাভাবোঃপি তৎসম্ভাবনাবশাত্ ভাবাভিমানিনী দ্রব্যোন্মুদ্রা-
লঙ্কারঃ ।

‘‘ হনুমাগচ্ছন্ত’’ পিনাকিনমবলীক্য দক্ষয়ন্তী স্গরুপমবলন্ত্য পলায়াস্ককি ; পিনাকী
চ তমনুসৃতবানিতি পীরাণিকরচান্নাঃ ॥৬॥

(ন) রাজিতি । সারঙ্গেণ হরিণেন । আক্ৰাষ্টা আক্ৰান্ত্য অনীতাঃ । সৌঃয়ং
সারঙ্গঃ, ইদানীমপি অস্মাभिः পশ্চাদ্ধাবনেঃপি, প্রযাতীতি স্লোকচ্ছিনান্বয়ঃ ।

হরিণের প্রতি এবং গুণারোপিত-ধনুর্ধারী আপনার প্রতি দৃষ্টিপাত
করতঃ, হরিণরূপী যজ্ঞের অনুসরণকারী পিনাকধনুর্ধারী সাক্ষাৎ
মহাদেবকে যেন দেখিতেছি ॥৩॥

(ন) রাজা । সারথি ! এই হরিণ আমাদিগকে দূরে আকর্ষণ
করিয়া আনিয়াছে । এখনও এই সেই হরিণ—

(১) অয়ং পুনরিদানীমপি । (২) ধর্মৈর্দ্ধাবলীর্দৈঃ ।

যীবিত । অনুবর্ততি পশ্যাৎ ধাবতি, স্যন্দনে অস্বদীঘরথে অস্বদীঘ' রথ' প্রতীত্যর্থঃ, যৌবাযা: কাম্বরাযা মঙ্গেন পশ্যাদ্ধিশি পরিবর্তনেন অভিরাম' সুন্দর' যথা স্যানতথা, মুহুর্ধার' বার' দক্ষা অপিতা দৃষ্টির্থে'ন সঃ, শরস্য মন্ত্রিচ্চিত্তবাণস্য পতনভয়াৎ স্বগাত্র পাতভীতৈহঁতীঃ, ভূয়সা অধিকেন, পশ্যাঙ্গেন শরীরস্য পশ্যাঙ্গাগ্নেন, পূর্ব'কায' শরীরস্য পূর্বাঙ্গ' প্রবিষ্টঃ, সম্মু'স্বস্বপদহযাভ্যন্তরে প্রবেশিতদেহপশ্যাঙ্গাগ ইত্যর্থঃ, শ্রমেণ দ্রুতগমনায়া-সীন বিব্রতাত্ প্রকটিতাত্ মুখাত্ ভংশিभि: স্বয়মেব পতনশীলৈঃ, অর্দ্ধাবলীর্দৈ: অর্দ্ধমুক্তৈ:, শ্রম্য'বালটথৈ:, কীর্ণ' ব্যাত' বর্ম' গমনপথী যস্য সঃ, উদয়ম্ ऊर्ध्व' প্লুত' লক্ষ্মণ' যস্য তস্য ভাবস্তস্মাত্, বিযতি আকাশে, বহুতর' সাতিশয়ম্, উর্ঝা' ভূমী' চ, কীকম্ অল্যম্, প্রযাতি গচ্ছতি, পলায়মান: স্বল্লয়' সৃগ: উল্লক্ষ্মণাতিশ্রয়েন আকাশে एव अधिक' तिष्ठति ভূমী' অল্যমিতি ভাব: । ইতি ত্ব' পশ্য ।

অত্র যথাবহস্তুবর্ণনাৎ স্বভাবোক্তিরলঙ্কার: । উর্ঝামিত্যত্র চ পরূষবর্ণ'তয়া স্তুতিদু:খাবহল্লাৎ দু:শ্রবল্লদীষ:, তথা উর্ঝামিত্যত: পর' সমুচ্চযার্থ'কস্কার: অবশ্য' বক্তব্য:, কিন্তু নীক ইতি বাচ্যানभिधानদীষশ্চ । 'যাতি ভূমী' চ কিচ্ছিত্' ইতি পাঠে তু তयो: সমাধানম্ ।

"বলী রামী নীলআবস্বিতি বিধু" ইতি "শ্রতাঙ্গ: স্যন্দনৌ রথ:" ইতি "শ্রম্য' বালটথম্" ইতি চ অমর: ।

পশ্বাদর্শমিতি পশ্বাঙ্গম্, পৃষীদবাডিল্লাৎ সাধু: ।

স্বধরা বচনম্ ॥৩॥

গ্রীবা পরিবর্তিত করিয়া পশ্চাদ্গামী রথের প্রতি, বার বার স্মন্দর দৃষ্টিপাত করিতেছে; বাণ পড়িবার ভয়ে, শরীরের পশ্চাঙ্গাগ-ধারা সম্মুখভাগের অভাস্তরে অধিকভাবে প্রবেশ করিতেছে; পরিশ্রমে মুখমণ্ডল প্রকটিত হইয়া যাইতেছে; তাহাতে সেই মুখ হইতে পতিত অর্দ্ধভুক্ত নূতন তুণ্ধারা পথ ব্যাপ্ত করিতেছে; এই অবস্থায় অত্যন্ত উল্লক্ষ্মণ করায় আকাশেই অধিক গমন করিতেছে, কিন্তু ভূতলে অল্পই যাইতেছে; দেখ—॥৭॥

সবিস্ময়ম্ (১) । কথমনুপতত এব মে প্রযত্নপ্ৰেচ্ছণীয়ঃ
সংবৃত্তোঽয়ং সৃগঃ । (প)

সূতঃ । উদঘাতিনী ভূমিরিতি রশ্মিসংযমনাৎ রথস্য
মন্দীভূতো বেগঃ ; তেনৈষ সৃগো বিপ্রক্লেষ্টঃ সংবৃত্তঃ । সম্মতি হি
সমদেশবর্তী ন তে দুরাসদৌ ভবিষ্যতি (২) । (ফ)

রাজা । তেন হি মুচ্যন্তামভীষবঃ । (ব)

(প) সবিস্ময়মিতি । অযং সৃগঃ, অনুপতত এব পশ্যাদ্ভাবত এব মে মম, কথম
প্রযত্নে ন দূরগতত্বাত্ কষ্টে ন প্রেচ্ছণীয়ৌ দ্রষ্টব্যঃ সংবৃত্তৌ জাতঃ । এতেন রথস্য সাতিশয্য
বেগং সম্বাদয়িতুমশক্ততয়া সূতস্য নিন্দা আশ্চিষ্যতে ।

(ফ) অতঃ সূতঃ স্বদৌষং পরিহরতি সূত ইতি । উদঘাতয়তি স্তবলনং জনয়তীতি
উদঘাতিনী উন্নতাবনতা । ইতি হৈতৌঃ, রশ্মি রশ্মরজ্জীঃ সংযমনাদাকর্ষণাত্ । বিপ্রক্লেষ্টী
দূরবর্তী । দুরাসদৌ দুর্লভঃ, অযং সৃগ ইতি শিষ্যঃ ।

(ব) রাজ্যিতি । তেন হি সমদেশবর্তী তেনৈব হৈতুনা, অভীষবঃ প্রযত্না অশ্মরজ্জব
ইতি ঘাবত্, মুচ্যন্তাং লম্বীকরণায় হস্তাত্ ত্যজ্যন্তাম্ ।

“অভীষুঃ প্রযত্নে রশ্মৌ” ইত্যমরঃ ।

(প) (বিস্ময়ের সহিত) পিছনে পিছনে যাইতে যাইতেই এই
হরিণ, আমার যত্নপূর্বক দর্শনের বোগা হইয়া দাঁড়াইল কেন ? ।

(ফ) সারথি । স্থানগুলি উচু-নীচু ছিল বলিয়া, দড়ি টানিয়া ধরায়
রথের বেগ কমিয়া গিয়াছিল ; তাহাতেই এই হরিণ দূরবর্তী হইয়া
পড়িয়াছিল । এখন সমান জায়গায় রহিয়াছে ; স্তবরাং আপনার
চুস্ত্রাপা হইবে না ।

(১) তদেব কথমনুপতত এব মে প্রযত্নপ্ৰেচ্ছণীয়ঃ সংবৃত্তঃ ।

(২) আশ্চর্যম্ ! উদঘাতিনী ভূমিরিতি ময়া রশ্মিসংযমনাৎ রথস্য মন্দীভূতৌ
বেগঃ । তেন সৃগ এষ বিপ্রক্লেষ্টান্নরঃ । সম্মতি সমদেশবর্তী ন স্তৌ ন দুরাসদৌ ভবিষ্যতি ।

सूतः । यथाज्ञापयन्त्यायुष्मान् । इति भूयो रथवेगं सूचयित्वा ।
आयुष्मन् ! पश्य पश्य । एते हि—(१) (भ)

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकायाः
स्वेषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः ।
निष्कम्पचामरशिखाश्च तर्कणभङ्गाः
धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते (२) ॥८॥

(भ) सूत इति । एत इति श्लोकस्थवाजिन इत्यस्य विशेषणम् । हि तथाहि ।
मुक्तेष्विति । रश्मिषु अश्वरज्जुषु, मुक्तेषु सप्त, निर्न विद्यन्ते आयता दीर्घा
येभ्य इति निरायता अतीवदीर्घाः पूर्वकाया देहपुरीभागा येषां ते ; प्रसरतां पृष्ठागतबाधु-
वेगेन सम्मुखे प्रचलताम्, स्वेषामपि स्वस्वखुरीत्यापितानामपि, रजसां धूलौनाम्,
अलङ्घ्या लङ्घयितुमतिक्रमितुमशक्याः, निष्कम्पा निश्चलाः चामराणां गलावधिशिरीलीक्षां
शिखा अयदेशा येषां ते, तथा च्युता नष्टाः कर्णयोर्भङ्गा अवनमनानि येषां ते
तथोक्ताः, ते तव वाजिनः अश्वाः, वर्त्मनि गन्तव्यपथे धावन्ति वेगेन गच्छन्ति, तरन्ति
नु आकाशं प्रवन्ते किम् ? । अन्यथा ईदृशवेगासम्भव इति भावः ।

अवापि पूर्ववत् स्वभाषीक्तिः, धावने तरणसंशयात् शुद्धसन्देहश्च अनयोर्मिथी
निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा उक्तविधिसमासाश्रयणात् निरायतपदेन किम् अतिदीर्घः,
उत निर्घनादिवत् आयतत्वाभावविशिष्टो बाह्व्य इति सन्देहात् सन्दिग्धतादोषः, स तु
'महायतपूर्वकायाः' इति पाठेन परिहृत्यः ।

(ब) राजा । ताहा हईले दडि छाडिग्या दाओ ।

(भ) सारथि । आयुष्मान् येमन आदेश करेन । (एहै बलिया
सातिशय रथेर वेगं जन्नाईग्या) आयुष्मन् ! देखुन देखुन ।

(१) सूतः ।... (रथवेगं निरूप्य) आयुष्मन् ! पश्य पश्य ।

(२) मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकायाः निष्कम्पचामरशिखा निभृताः कर्णाः ।

आत्मीयते रपि रजाभिरलङ्घनीया धावन्त्यामी सगजवाचसथैव रथ्याः ॥

রাজা । সৰ্ঘ্ণম্ । নুনমতীত্য হরিণং হরযৌ বর্শ্শন্তে ।

যত:—(১) (ম)

যদালোকে সূক্ষ্মং ব্রজতি সহসা তদ্বিপুলতাং

যদাঙ্গা বিচ্ছিন্নং ভবতি ক্ততসম্ভানমিয তত্ ।

প্রকৃত্যা যদক্রং তদপি সমরেখং নয়নযৌ:

ন মে দূরে কিञ্চিত্ চ্চণমপি ন পার্শ্বে রথজবাৎ (২) ॥৮॥

বসন্ততিলকা উক্তম্—“উক্তা বসন্ততিলকা তমজা জগী ম:” ইতি লক্ষণাৎ ॥৮॥

(ম) রাজিতি । ইন্দিয়তহরিণপ্রাপ্তিসম্ভাবনয়া সর্ঘ্ণ: । হরযৌ মদীয়ঘোটকা:, হরিণমতীত্য বেগাতিশ্রয়াদতিক্রম্য, বর্শ্শন্তে বর্শ্শন্ত ইতি ভবিষ্যৎসামীপ্য বর্শ্শমানা ইতি নুনং তর্কসামীত্যর্থ: ।

“নুনং তর্কো’র্থনিয়মে” ইত্যমর: ।

যদिति । রথস্য জবাৎ বেগাৎ যত্ বস্তু, আলোকে দূরতৌ দর্শনে সূক্ষ্মং সূত্রমাণীত্, সহসা তৎস্বাভাব, তত্ বস্তু বিপুলতাং বিশালতাং, ব্রজতি প্রাপ্নোতি । ইদং সম্মুখদূরস্য-বিষয়ম্ । যত্ বনাদিকং বস্তু, অঙ্গা বস্তুত এব, বিচ্ছিন্নং বিমুক্তম্, তত্ বস্তু,

দড়ি ছাড়া দিলে পর, যাহাদের দেহের পূর্কার্ধ অত্যন্ত দীর্ঘ হইয়াছে; আপনাদের খুরোথাপিত সন্মুখগামী ধূলিও, যাহাদিগকে লঙ্ঘন করিতে পারিতেছে না এবং যাহাদের চামরের অগ্রভাগ নিশ্চল হইয়াছে, আর কর্ণের বক্রতা নিবৃত্তি পাইয়াছে; সেইরূপ আপনার এই অশ্বগণ, পথে ধাবিত হইতেছে, না,—সস্তরগ করিতেছে? ॥৮॥

(ম) রাজা । (আনন্দের সহিত) নিশ্চয় ঘোড়াগুলি, হরিণটাকে অতিক্রম করিয়া যাইবে । কারণ,—

(১) সম্মতীত্য হরিতৌ সর্ঘ্ণং বর্শ্শন্তে ষাজিন: । তথাহি—

(২) যদনাবিচ্ছিন্নম্, যদঙ্গং বিচ্ছিন্নম্ । ন মে পার্শ্বে কিञ্চিত্ চ্চণমপি দূরে ব্রজবাত্ ।

সূতঃ । পশ্যৈনং ব্যাপাদ্যম্ । (য)

রাজা । শরসম্বানং নাটয়তি (১) । (২)

কৃতসম্বানমিব কৃতসংযোগমিব ভবতি । ইদং পান্ড্বস্থবিষয়ম্ । যত্ বনশ্চৈত্যাদিকম্, প্রকৃত্যা স্বভাবেনৈব বক্রং কুটিলম্, তদপি বস্তু, সমা রেখা यस্য তত্ তাড়শ্চ ভবতি । ইদমপি পান্ড্বস্থবিষয়ম্ । তথা কিञ্চিত্ কিমপি বস্তু, মে মম নয়নযৌশ্চকৌ, ঞ্চমপি ন দূরে বিদ্যতে সছসৈব সন্নিহিতত্বাদিতি ভাবঃ ; ন বা পান্ড্বোঁ তিষ্ঠতি ছটাঈব দূরপশ্চাদ্গতত্বাদিত্যাশয়ঃ ।

অত্র কৃতসম্বানমিবেতি ভাবাভিমানিনী ক্রিয়োত্পেচ্চালঙ্কারঃ । তথা চতুর্থপাদে সমুশ্চয়ার্থেঁ চকারী বাকারী বা বক্রম্ব্যঃ, কিন্তু নীক্ত ইতি বাচ্যানभिধানদৌষঃ । স সু 'ন দূরে কিञ্ছিহা ঞ্চমপি ন পান্ড্বোঁ রথজবাৎ' ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

“তচ্চৈ ত্বস্জ্জাঞ্জসা ইয়ম্” ইত্যমরঃ ।

एतदनुक्तपांक्तिर्यथा भट्टिकाब्धे—

“अथ पुरुजवयोगान्न दयद्दूरसंस्थं दवयदतिरयेण प्राप्तमुर्वीविभागम् ।”

शखरिणी वचम्—“रसै रुद्रै श्चिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥८॥

(য) সূত ইতি । ব্যাপাদ্যং হুল্লম্বম্, হরিণমিতি শ্রীষঃ ।

(২) রাজীতি । নাটয়তি অভিনয়তি । হরিণং হুল্লম্বমিতি ভাবঃ ।

যাহা দৃষ্টিপথে স্পষ্ট ছিল, রথের বেগে সহসাই তাহা বিস্মৃতি লাভ করিতেছে ; যাহা বাস্তবিকই বিভক্ত, তাহা যেন সংযুক্ত হইতেছে ; যাহা স্বভাবতই বক্র, তাহাও সমরেখ বলিয়া বোধ হইতেছে এবং ক্ষণকালের জঞ্জও কোন বস্তুই আমার নয়নের দূরে কিংবা পার্শ্বে থাকিতেছে না ॥৯॥

(১) সারথি । এই বধ্য হরিণটাকে দেখুন ।

(২) রাজা । (বাণসম্বান অভিনয় করিলেন ।)

(১) সূত ! পশ্যৈনং ব্যাপাদ্যমালম্ । (শরসম্বানং নাটয়তি ।)

নেপথ্যে । ভো ভো রাজন্ ! আশ্রমমৃগোঽথ ন হন্তব্যো
ন হন্তব্যঃ । (ল)

সূতঃ । আকণ্ঠ্যং অবলোক্য চ । আযুষ্মন্ ! অস্য খলু
তে বাণপাতপথবর্তিনঃ কৃষ্ণসারস্থান্তরায়ী তপস্বিনৌ
সংবৃত্তৌ (১) । (ব)

রাজা । সমম্ভূতম্ । প্রগৃহ্মন্তামভীষবঃ (২) । (শ)

সূতঃ । যথান্নাপয়ত্যাযুষ্মন্ । ইতি তথা কৰোতি (৩) ।

ততঃ প্রবিশতি সশিষ্যো বৈ স্থানসঃ । (ঘ)

(ল) নেপথ্যে ইতি । সম্ভূমে হিরুক্তিঃ । অত্র হি স্তানিষেধাদিত্যাশয়ঃ ।

(ব) সূত ইতি । কৃষ্ণসারস্য কৃষ্ণসারহত্যায়ঃ, অন্তরায়ী নিবারকর্ত্বেন বিদ্বী,
সংবৃত্তৌ জাতৌ ।

(শ) রাজিতি । সমম্ভূতম্ সত্বরং প্রগৃহ্মন্তাম্ আকণ্ঠ্য প্রিয়ন্তাম, ভীষবঃ
অশ্বরজ্জবঃ ।

(ল) নেপথ্যে । হে হে রাজন্ ! এটা আশ্রমের হরিণ; মারিবেন
না মারিবেন না ।

(ব) সারথি । (শুনিয়া এবং দেখিয়া) আযুষ্মন্ ! দুইজন তপস্বী,
আপনার বাণক্ষেপের পথবর্তী এই হরিণটার বিলম্বরূপ হইয়াছেন ।

(শ) রাজা । (দরার সহিত) অশ্বরজ্জু আকর্ষণ কর ।

সারথি । আযুষ্মন্ যেমন আদেশ করেন । (এই বলিয়া অশ্বরজ্জু
আকর্ষণ করিল ।)

(১) সূতঃ । ...তে বাণপথবর্তিনঃ কৃষ্ণসারস্থান্তরী তপস্বিনে উপস্থিতাঃ ।

(২) রাজা । (সমম্ভূতম্) তেন হি নিগৃহ্মন্তাম্ বাজিনঃ ।

(৩) সূতঃ । তথা । (রথং স্থাপয়তি) ।

वैखा । इक्षुमुद्यस्य । राजन् (१) ! आश्रममृगोऽयं न
हन्तव्यो न हन्तव्यः । (स)

न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवग्निः ।

क्व वत हरिणकानां जीवितं चातिलोलं

क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥१०॥

(ष) तत इति । वैखानसः कश्चित्तपस्वी ।

“वैखानसो वनवासी बाणप्रस्थश्च तापसः” इति वैजयन्ती ।

(स) वै खिति । उद्यस्य उत्तोल्य ।

न खल्विति । तूलराशौ अग्निर्वि, मृदुनि कीमली, अस्मिन् मृगशरीरे अयं बाणः, न खलु न खलु सन्निपात्यः नैव निक्षेप्यः । तत्र हेतुमाह—कृति । वत खेदे । अतिलोलम् अल्पाघातेनैव विनश्यत्वात् नितान्तचञ्चलम्, हरिणकानां क्षुद्रमृगाणाम्, जीवितं जीवनञ्च क्व कुत्र वर्त्तते, निशिताः पाषाणादौ घर्षणंन तीक्ष्णकृता निपाता धारा येषां ते, तथा वज्रस्यैव सारी बलं येषां ते, ते तत्र शरा बाणाय क्व कुत्र विद्यन्ते । वायसविनाशाय पाशुपतास्त्रप्रयोग इव क्षुद्रहरिणवधाय स्वकीयदारुणबाणप्रहारो नितरामन्वायः “सम्भवति लघुपाये गुरुपायस्यान्याय्यत्वम्” इति न्यायादित्याशयः ।

अत्र परार्द्धार्थरूपकारणंन पूर्वार्द्धार्थरूपकार्यस्य समर्थनादर्थात्परन्यासः, कीमल-कठिनयोर्जीवितशरयोर्विषयार्थः सङ्घटनान् विषमालङ्कारः, वज्रसारा इति लुप्तीपमा च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; स च तूलराशाविवग्निरिति श्रौतीपमया पुनः संसृज्यते ।

(ष) (ताहार पर शिशोर सहित एकज्जन तपस्वीर प्रवेश ।)

(स) तपस्वी । (इष्ट उन्तोहन करिया) राजन् ! एटा आश्रनेर हरिण ; मारिबेन ना मारिबेन ना ।

(१) भी भी राजन् ! ।

তদাশু কৃতসম্বানং প্রতিসংহর সায়কম্ ।*

আর্চন্বাণায় ব: শস্ত্ৰং (১) ন প্রহৃচ্চমনাগসি ॥১১॥

সংস্টিসঙ্করধীরপি পুন: সংস্টিসঙ্করৌ সম্ভবত ইতি প্রদর্শিতমস্মাभि: সাহিত্যদর্পণ-
টীকায়াম্ ।

“সারী বলে স্থিরাগ্নি চ ন্যায়ী ক্লীবং বরং ত্রিষু” ইত্যমর: ।

হরিণকানামিতি অলপার্থে কমত্যয়: । নিপাত্যতে বিনাশয়তে হ্রিয়তে অনেনেতি নিপাতৌ
ধারা । করণে ঘञ् ।

মালিনী বচনম্—“ননময়যযুতেযং মালিনী ভোগিলোকৈ:” ইতি লক্ষণাত্ ॥১০॥

ননু তর্হি যেন কেনচিত্ সামান্যশস্ত্রেণ হরিণৌঃশ্চ ময়া নিহন্যতামিত্যাহ তদिति ।
তত্ তস্মাদাত্মসম্বন্ধে নৈব অবধ্যত্বাত্, কৃতং সম্বানং লক্ষ্যোপরি পাত্য স্থিরীকরণং
যস্য তম্, সায়কম্ অমুং বাণম্ ; আশু শ্রীপ্রমেব, প্রতিসংহর নিবর্ত্য য । তত্র কারণ-
মাহ—আর্চন্বিতি । কে যুধাকং শস্ত্রম্, আর্চনস্য বিপন্নস্য প্রাণিন: বাণায় রক্ষণায়ৈব
প্রবর্ত্তে, কিন্তু অনাগসি নিরপরাধি প্রাণিনি, প্রহৃচ্চুং ন প্রবর্ত্তে, ন্যায়প্রবর্ত্তনার্থমেব
বিধান্না যুধাকং স্টিত্বাদিতি ভাব: ।

অত্রাপি পূর্ববদেব কার্যকারণভাবে অর্থান্তরন্যাসীঃসঙ্কর: । তথা বাণায়তি যুট্-
প্রত্যয়েন প্রকৃত্য প্রহৃচ্চমিতি তুম্প্রত্যয়াবিধানাত্ ভগ্নপ্রকমতা দৌষ: । স চ ‘বাতুমান্
হি ব: শস্ত্ৰং ন প্রহৃচ্চমনাগসম্’ ইতি পাঠেন সমাধেয়: । এবম্ভ হিঃশব্দস্য হিত্বর্থলান্ন
নিরর্থকত্বদৌষোপি । ন বা আর্চন্বিতি দ্বিতীয়ানবিধায় অনাগসীতি সমস্যবিধানাত্
পুনর্ভগ্নপ্রকমতা চেতি ধ্যেয়ম্ ।

ভূমার রাশিতে অগ্নির আয়, এই কোমল যুগশরীরে এই বাণ
নিক্ষেপ করিবেন না, করিবেন না । হায়! ক্ষুদ্র হরিণগণের নিতাস্ত
চঞ্চল জীবনই বা কোথায়; আর বজ্রের আয় বলবান্ ও সুধার আপনার
বাণগুলিই বা কোথায় ॥১০॥

(১) আর্চন্বাণায় তে শস্ত্রম্ ।

राजा । सप्रणामम् । एष प्रतिसंहत एव । इति यथोक्तं करोति (१) । (ह)

वैखा । सहर्षम् । सदृशमेवैतत् पुरुवशप्रदीपस्य भवतः (२) । (क्ष)

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥१२॥

“आगोऽपराधो मनुश्च” इत्यमरः ॥११॥

(ह) राजति । प्रतिसंहत एव निवर्त्तित एव । यथोक्तं करोति प्रति-संहरतीत्यर्थः ।

(क्ष) वै खेति । पुरोर्ययातिकनिष्ठपुत्रस्य वंशे प्रदीपस्तद्वदुज्ज्वलताकारकस्य । सदृशमेव योग्यमेव ।

जन्मिति । पुरोक्तदाख्यस्य ययातिपुत्रस्य वंशे, यस्य तव जन्म, तस्य तव, इदम् अस्माकं निवारणमात्रेणैव संहितस्यापि बाणस्य प्रतिसंहरणम्, युक्तरूपं सर्वथैव उपयुक्तं जातम् । एतेन नितान्तं सन्तुष्टमाशास्ते पुत्रमिति । एवं गुणोपेतम् ईदृशन्यायविनयादिगुणशालिनम्, चक्रवर्त्तिनं सार्वभौमं पुत्रम्, आप्नुहि लभस्व ।

अतएव कृतसम्मान बाणटाके शीघ्रं प्रतिसंहारं करुण । कारण, विपन्नैर परित्राणैर जगृहै आपनादेर अञ्ज ; किञ्च निरपराधेर उपरै प्रहारं करिवार जगृह नहै ॥११॥

(ह) राजा । (प्रणामैर सहित) एहै प्रतिसंहतहै हहैल । (एहै बलिया प्रतिसंहार करिलेन ।)

(क्ष) तपस्वी । (आनन्दैर सहित) आपनि पुरुवशेशेर प्रदीप ; आपनार पक्षे हेश उपयुक्तहै हहैग्राछे ।

(१) राजा । एष प्रतिसंहतः । (यथोक्तं करोति ।)

(२) वैखा । (सहर्षम्) उचितमेवैतत् पुरुवशप्रभवस्य नरैन्द्रदीपस्य भवतः ।

इतरोऽपि । हलमुद्यम्य । सर्वथा चक्रवर्त्तिनं पुत्रमाप्नुहि (१) । (क)
 राजा । सप्रणामम् । प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचः (२) । (ख)
 वैखा । राजन् ! समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष
 चास्मद्गुरोः कण्वस्य कुलपतेः साधिदैवत एव शकुन्तलया अनु-
 मालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातस्तदत्र
 प्रविश्य प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः (३) । अपि च, (ग)

चक्रे भूमखले वर्त्तते अधीश्वरत्वेनावतिष्ठत इति चक्रवर्त्ती । “अग्निष्टोमयाज्ञो
 पुत्रस्ते भविता” इत्यादिवत् “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” इत्यनेन साधुत्वम् ।

“चक्रवर्त्ती सार्वभौमः” इत्यमरः । एतदनुकूपवाक्यं यथा रघुवंशे—“भवन्तमीदृ-
 भवतः पितेव” ॥१२॥

(क) इतरोऽपीति । शिष्योऽपीत्यर्थः । उद्यम्य उत्तोल्य । सर्वथा अवश्यम् ।

(ख) राजति । प्रतिगृहीतं सत्यतया स्वीकृतम्, ब्राह्मणीकत्वादेवति भावः ।

(ग) वैखेति । समिदाहरणाय यज्ञीयकाष्ठानयनाय । कुलपतेः शिष्यसमूह-
 नियन्तुः अग्रदानादिपूर्वकवृत्तरमुन्यध्यापकस्य, कण्वस्य तदाख्यस्य महर्षेः, आश्रम इति
 परिणाम्ययः । शकुन्तलयैव साधिदैवतः अधिदैवतेन अधिष्ठातृजननेन सहैति सः

पुरुवन्धे वाहारं जग्न, सेहै आपनार पफे ईहा उपगुक्तुइ वटे ।

अतएव एतेरूपं गुणसम्पन्नं सार्वभौमं पुत्रं लाभं करुण ॥१२॥

(क) अपरं तपश्चोऽपि । (इत्तु उतेलन करिया) अवशुइ चक्रवर्त्ती
 पुत्रं लाभं करुण ।

(ख) राजा । (प्रणामपूर्वक) ब्राह्मणेर वाक्य (सत्ता वनिया)
 स्वीकारं करिनाम ।

(१) क्वचित् अयं पाठो नास्ति । (२) राजा । (सप्रणामम्) प्रतिगृहीतम् ।

(३) वैखानसः । एष खलु काश्यपस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरम् । पातः

प्रविश्य ।

ধর্ম্মাঙ্গস্তমোধনানাং প্রতিহতবিঘ্নাঃ ক্রিয়াঃ সমবলীক্য ।

জ্ঞাস্যসি কিয়ঙ্কু জো মে রচ্চতি মৌর্বীকিণাঙ্ক ইতি (১) ॥১২॥

প্রকুললয়া অর্ধিষ্টত ইত্যর্থঃ; মালিন্যাস্তদাখ্যায়া নদ্যালৌরী ইত্যনুমালিনীতৌরম্ । চেদ-
যদি অন্যস্য কার্যস্য অতিপাতঃ অতিক্রমঃ অতিরিতি যাবত্, ন ভবেত্, তত্ তদা ।

শকুললয়েতি “সর্বো তে তেন পুত্রোণ পুত্রিণো মনুরঞ্জবীত্” ইत्याদিবত্ অর্মেদে হতৌয়া ।
অনুমালিনীতৌরমিতি বিমুক্তার্থে অর্থার্থ্যোঁভাবঃ ।

কুলপতিলক্ষণং যথা—“সুনীনাং দশসাহস্রং যোঃত্রদানাদিপৌষণাত্ ।

অধ্বাপয়তি বিপ্রর্ষিঃ স বৈ কুলপতিঃ স্মৃতঃ ॥”

অথ ভল্লৈখী নাম নাট্যালঙ্কারঃ “কার্য্যয়চ্ছমুঞ্জৈখঃ” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

ধর্ম্মাঙ্গা ইতি । প্রতিহতা ভবদ্বাহুঘলপ্রভাবেণৈ ব বিনাশিতাঃ বিঘ্না যাসাং তাঃ, ধর্ম্মাঙ্গা
ধর্ম্মাঙ্গদনপেতাঃ তপোধনানা তপস্বিনাম্, ক্রিয়া যোগাদিকর্ম্মাণি, সমবলীক্য, মৌর্ব্যী
ধনুর্গুণস্য যঃ ক্রিয়ঃ চর্চণেন যুক্তগ্ৰণঃ স এষ অঙ্কশিক্ৰং যত্র স তাৎশঃ মে মম
দুঃশলস্যে ত্যর্থঃ; মুজো বাহুঃ; কিয়ত্ কিং পরিমাণম্; রচ্চতি ইতি জ্ঞাস্যসি । ধর্ম্মাঙ্গক্রিয়াণাং
নির্বিঘ্নতাৎদর্শনেন স্বকৌয়মুজঃ সর্বমেব ভূমগড়লং সর্বংথৈব রচ্চতীতি জ্ঞাস্যতীতি ভাবঃ ।

অথ ধর্ম্মাঙ্গক্রিয়াণা নির্বিঘ্নতাৎদর্শনেন স্বকৌয়বাহুহারা সর্বস্য সর্বথা রচ্চায়া।
অনুমানাত্ জমিনাং নাট্যালক্ষণম্ । যথা দর্পণে—

“জমিঃ কেনচিৎ শ্রম কিঞ্চিদ্রয়তানুমীযতে ।”

আখ্যা জাতিঃ ॥১২॥

(গ) তপস্বী । রাজন্! আমরা সমিধ আহরণ করিবার জন্ত
চলিয়াছি । মালিনীনদীর তীরে আমাদের গুরু কুলপতি কণ্ঠেব এই
আশ্রম দেখা যাইতেছে; শকুন্তলাই ইহার অধিষ্ঠাত্রী । যদি আপনার
অন্ত কাণ্ডের অতিক্রম না হয়; তবে আপনি এই আশ্রমে প্রবেশ
করিয়া, অতিথিসংকার গ্রহণ করুন । আরও—

(১) রথ্যাস্তপোধনানাম্ ।

রাজা । অপি সন্নিহিতোঽত্র কুলপতিঃ ? । (ঘ)

বৈখা । ইদানীমেব দুহিতরং শকুন্তলামতিথিসৎকারায়া-
দিদৃশ্য (১) দৈবমস্যাঃ প্রতিকূলং শময়িতুং সোমতীর্থং গতঃ । (ঙ)

রাজা । ভবতু, তামেব দ্রুচ্যামি । সা খলু বিদিত-
ভক্তির্মাং মহর্ষয়ে নিবেদয়িষ্যতি (২) । (চ)

(ঘ) রাজিতি । অত্র আশ্রমে, কুলপতিঃ পূর্বোক্তলক্ষণঃ কণ্বঃ, অপি কিং সন্নিহিত
আসন্নঃ স্থিতঃ কিম্ ।

(ঙ) বৈখিতি । অস্যাঃ শকুন্তলায়াঃ প্রতিকূলম্ অভিনতবরাদ্যপ্রাপ্তৈঃ বিরোধি,
দৈবং পূর্বজন্মীয়দুরিতম্, শময়িতুং বিনাশয়িতম্ । যথা উদাহৃতত্বচ্ছতম্—

“তব দৈবমভিব্যক্তং পৌরুষং পৌর্বদৈহিকম্ ।”

(চ) রাজিতি । ভবতু অত্রৈব মম সৃগয়াসমাপ্তিরিতি শ্রীষঃ । তাং শকুন্তলামেব ।
বিদিতা অবগতা ভক্তিঃ মহর্ষি কণ্বং প্রতি পূজ্যতযা মমানুরাগো যযা সা, মহর্ষয়ে
কণ্বায়, মাং তাড়শভক্তিমন্তমিত্যর্থঃ, নিবেদয়িষ্যতি জ্ঞাপয়িষ্যতি । মহর্ষি প্রতি মম
ভক্তিং প্রত্যঙ্গীকৃত্ব্য শকুন্তলা তাং ভক্তিং মহর্ষয়ে কথয়িষ্যতি, ততশ্চ স মে কল্যাণং
বিধাস্বতীতি ভাবঃ ।

তপস্বীদিগের নিবিস্ব-সম্পন্ন ধর্মকাষাগুলি দেখিয়া, “ধনুর গুণ
আকর্ষণের চিহ্নে চিহ্নিত আমার বাহু, কি পরিমাণ রক্ষা করিতেছে”
ইহা জানিতে পারিবেন ॥১৩॥

(ঘ) রাজা । কুলপতি আশ্রমে আছেন কি ? ।

(ঙ) তপস্বী । সম্প্রতিই, অতিথিসৎকার করিবার জন্ত ; কণ্বা
শকুন্তলাকে আদেশ করিয়া, উহার প্রতিকূল দৈবের উপশম করিবার
নিমিত্ত সোমতীর্থে গিয়াছেন ।

(১) সন্নিহিত । (২) ভবতু । তামেব পশ্যামি । সা খলু বিদিতভক্তি-
র্মাং মহর্ষে: কথয়িষ্যতি ।

বেঁধা । • সাধয়ামস্তাবত্ । ইতি (১) সশিখী নিক্রান্তঃ । (ক)
রাজা । সূত ! নোটয় (২) অশ্বান্, পুথ্যাস্তমদর্শনে-
নাভ্মানং পুনীমহে । (জ)

সূতঃ । যদান্নাপয়ত্বায়ুষ্মান্ । ইতি মূখী রথবেগং রূপয়তি (১) । (ক)
রাজা । সমন্বাদবলোক্য । সূত ! অকথিতোঽপি জ্ঞায়ত
এবায়মাভোগস্তপীবনস্য (৪) । (জ)

বিদিতভক্তিবিহিত ভক্তিগ্ৰন্থাৎ ভাবং ক্রিয়ত্বয়ান্নঃ । তেন পুরাণাদিত্বান্ন পুংস্বান্বিধিধ
ইতি তবৈব দ্রষ্টব্যম্ ।

(ক) বৈধিতি । তাবত্ বাক্যালঙ্কারে, সাধয়ামি গচ্ছামঃ । যথা দর্পণে—

“প্রায়েণ স্থলকঃ সাধিগ্নে: স্থানে প্রযুজ্যতে ।”

(জ) রাজেতি । নোটয় আলয় । পুনীমহে পবিত্রং ক্রম্হে ।

(ক) সূত ইতি । মূখঃ পনরপি । রূপয়তি সাধয়তি ।

(চ) রাজা । হউক । তাঁহার সহিতই দেখা করি; তিনি
(শকুন্তলা) আমার ভক্তি জানিয়া, মহর্ষিকে জানাইবেন ।

(ছ) তপস্বী । তবে আমরা যাই । (এই বলিয়া শিষ্যের সহিত
চলিয়া গেলেন ।)

(জ) রাজা । সারথি! ঘোড়াগুলিকে চালাও; পুণ্য আশ্রম
দেখিয়া আত্মাকে পবিত্র করি ।

(বা) সারথি । আশ্বান্ বাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া
রথের বেগ অভিনয় করিতে লাগিল ।)

(ঞ) রাজা । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) সারথি! কেহ
না বলিয়া দিলেও, ইচ্ছাই যে তপোবনের সীমা, তাহা বুঝিতেছি ।

(১) ক্রান্তং ইতিগ্ৰন্থাৎ নালি । (২) ন্যাদয় ।

(৩) মূখী রথবেগং নিরূপয়তি । (৪) যথায়মায়মস্তুপীবনস্য ।

सूतः । कथमिव ? । (ट)

राजा । किं न पश्यति भवान् ? । इह हि—

नीवाराः शुक-कोटगर्भक-मुख-भ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः (१) सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासीपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः

तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥१४॥

(ज) राजीति । समन्तात् सर्वासु दिक्षु । अकथितोऽपि केनाचदपरिचायितोऽपि तपोवनस्य अथमेव आभोगः पूर्णता सीमित्यर्थः ज्ञायते अनुमीयते ।

“पूर्णत्वयवाभोगः” इति त्रिकाण्डशेषः ।

(ट) सूत इति । कथमिव कथम्भूतं तवेदं ज्ञानमित्यर्थः ।

नीवारा इति । तरूणाम् अधो निम्नदेशे, शुकानां तदाग्यपक्षिणां ये कीटगर्भकाः तरूणावगतरन्मृगस्थशावकाः तेषां मुखेभ्यो भ्रष्टाः पतितः नीवारास्तरूणधान्यानि दृश्यन्त इति शेषः । तपस्त्रिभिरेव अनायासलभ्यतया नीवारव्यवहारात् शुकैश्च नीला अर्भकेभ्यो दानात् अन्यत्र तु तदाहुल्यासम्भवात् तपोवनसीमैवेयमिति भावः । क्वचित् कुत्रचिदंशं, इङ्गुदीफलानि भिन्दन्ति तैलाद्ये चूर्णयन्तीति ते इङ्गुदीफलभिदः, अतएव प्रस्निग्धाः प्रकर्षेण तैलाक्ता एव, उपलाः पाषाणाः, सूच्यन्ते तपोवनसीमासूचकतया दृश्यन्त इत्यर्थः । अन्यत्र ईदृशपाषाणदर्शनासम्भवात् तपोवनारम्भ एवायमित्यभिप्रायः । विश्वासस्य ‘अस्मान् कीोऽपि न हिंस्यात्’ इति विसम्भस्य उपगमात् आजन्मत एव लाभात् अभिन्ना असीमिदरहिता गतिर्येषां ते तादृशा मृगाः, शब्दं रथशब्दम्, सहन्ते निरुद्धग-माकर्णयन्ति । अन्यत्र मृगाणामीदृशी निर्भयता न स्यादिति तपोवनाभोग एवाय-मित्याशयः । तथा तोयाधारपथा जलाशयमार्गाश्च, वल्कलशिखानां परिहितवल्कलायाणां

(ट) मारुधि । किरूपे (वृक्षिजेन) ? ।

राजा । तूमि किं—देखितेछ ना ? এই স্থানে—

(१) इङ्गुदीफलभिदः ।

अपि च,

कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धीतमूलाः

भिन्नो रागः किशलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन ।

एते चार्वागुपवनभुवि च्छिन्नदर्भाङ्कुरायां

नष्टाशङ्का हरिणशिखो मन्दमन्दं चरन्ति (१) ॥१५॥

निथन्दरेखाभिर्विगलज्जलाचक्रैः अङ्कितार्थाङ्कितौ विद्यन्त इति शेषः । स्थूलरेखादर्शनात्
वल्कलशिखानिथन्दजनितवैद्यं रेखा इति, तथा मुहुः स्थायिनां तपस्विनामेव इमे
पयानः, तेन च तपोवनस्यैवायमाभीग इति भावः ।

अत्र तपोवनाभीगानुमानकार्यं प्रति बहुतरकारणीपन्यासात् समुच्चयः, तत्कृत-
विच्छिन्नवशाच्चानुमानालङ्कारः ।

“दृष्यान्वानि नीधाराः” इत्यमरः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम्—“सूर्याश्चर्मसजासताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्”
इति लक्षणात् ॥१५॥

कुल्येति । पवनचपलैः वायुना कम्पितैः, कुल्यानां क्रविसञ्चदनदीनाम्, अम्भोभि-
र्जलैः, शाखिनो वृक्षाः, धीतानि मूलानि येषां ते तादृशा भवन्ति । तपोवन एवदृश-
क्रविससरिन्निष्ठाणादन्यत्र चासम्भवात् तपोवनाभीग एवायमिति भावः । आज्यस्य
यज्ञाग्री आहृतघृतस्य धूमोद्गमेन, किशलयरुचां तरुपल्लवयुतीनां रागी लौहित्यम्,
भिन्नो वैपरीत्यं प्राप्तः । तपोवनादन्यत्र ईदृशाज्यधूमोद्गमासम्भवात् तदाभीग एवाय-

शुकपक्षीर कोटरस्य शवकदिगेर मुखे हृते निपतित उड्डीधान
सकल वृक्षेर नीचे रहियाछे, कोन स्थाने ईडूदीफलभेदक सुन्निष्क
पाषाण सकल देखा याईतेछे, विश्वास लाभ कराय श्रेणीवद् हरिणगण
रथेर शरु सुनितेछे एवं जलाशयेर पथगुलि, वङ्गलेर अग्र हृते
विगलित जलरेखाय अङ्कित रहियाछे ॥१५॥

(१) विद्यासागराचार्य श्लोकः परिहृतः ।

সূতঃ । সৰ্বমুপপন্নম্ । (ঠ)

রাজা । সৌকমলরং গতা । আশ্রমীপরোধী মাভূত, তদ্বিহৈব
রথং স্থাপয়, যাবদবতরামি (১) । (ঙ)

মিত্যাশয়ঃ । এতে দৃশ্যমানাঃ হরিণশিশবশ্চ, নট্যশঙ্ক্যাজন্যত এব স্বহিঁসায়া
অদর্শনাৎ নির্ভয়াঃ সন্তঃ, কিম্বা কিম্বা এষ্য এব খাদনায দত্তা দর্ভাণাং কুশানা-
নঙ্কুরা যস্থাং তস্যাম্, উপবনমুবি উদ্যানচত্বরে, অর্বাঙ্ক অস্মাকং সমীপ এব, মন্দমন্দম্
অল্যমল্যং অরন্নি অমন্নি । তপীবনং বিনা অল্যব ইঁদ্রশাহিঁসায়া অদর্শনাৎ
তপীবনামৌগ এবায়মিত্যভিপ্রায়ঃ ।

অত্রাপি পূর্ববদেবালঙ্কারঃ ।

মন্দাক্রান্তা বচনম্—“মন্দাক্রান্তাঙ্কুধিরসনগৌর্মীভনী গৌ যযুম্ভম্” ইতি লক্ষণাত্ ॥১৫॥

(ঠ) সূত ইতি । সৰ্বং ভবদুক্তম্, উপপন্নং যুক্তিসঙ্কতম্, মথাপি তথৈব দর্শনা-
দिति ভাবঃ ।

(ঙ) রাজিতি । সৌকমলরং গতা রথাকড় এব কিম্বিদাশ্রমাম্বল্লরং গতা ।
তথা গমনেনৈব রথচক্রচৰ্ণণেন দর্ভাঙ্কুরাদিভিত্তিদর্শনাদাহ—আশ্রমীপরোধ ইতি ।
আশ্রমস্য উপরোধঃ রথচক্রঘোটকবুরাঘাতেন অতিঃ, মাভূত ন ভবতু । তন্ তস্মাত্ ।
যাবচ্ছন্দী বাক্যালঙ্কারে ।

আরও, বায়ুসঞ্চালিত কৃত্রিম ক্ষুদ্র নদীর জলে বৃক্ষসকলের মূল
খৌত হইতেছে, স্মৃতির ধূম উঠিতে থাকায় পল্লবকাস্তির রক্তিম
বিপরীত হইয়া গিয়াছে এবং এই সকল হরিণশাবক, আমাদের নিকটেই
নির্ভয়ে ছিন্নকুশাকুর উচ্চানভূমিতে অল্প অল্প বিচরণ করিতেছে ॥১৫॥

(ঠ) সারথি । সমস্ত ঠিক বটে ।

(ঙ) রাজা । (একটু ভিতরে বাইয়া) আশ্রমের ক্ষতি না হয়,
সেই জন্ত এইখানেই রথ রাখ ; আমি নামি ।

(১) তপীবনশিখাধিঃশ্রমীপরোধী মাভূত্ এতাবল্লি ।

सूतः । धृताः प्रग्रहाः, अक्षरत्वायुष्मान् । (ढ)

• राजा । अवतीर्थं आत्मानमवलीक्य च (१) । सूत ! विनीतवेशेन प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि, तदिमानि तावद्गृह्यन्तामाभरणानि धनुश्च । इति सूतस्त्वाप्ययति । (ण)

सूतः । गृह्णाति । (त)

राजा । यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्य निवर्त्तिष्ये, तावदाद्र्घृष्टाः क्रियन्तां वाजिनः (२) । (थ)

(ढ) सूत इति । प्रग्रहा अक्षरस्यः, धृता रथस्थापनाय आकृष्टाः ।

(ण) राजेति । आत्मानं देहम् । देहावलीकनं स्ववेशस्य भावपरीक्षार्थम् । विनीतवेशेन अनुष्ठितपरिच्छेदेन तपोवनानि प्रवेष्टव्यानि । तथा च महामाननीयानां मुनीनामन्तिके विनयसूचनमेव सर्वथा सङ्गतमिति भावः । तत् तस्मात् । आभरणानि वीरभावव्यञ्जकाः अलङ्काराः । गृह्यन्तां रक्ष्यन्ताम् । तथा च वीरत्वव्यञ्जकानामाभरणधनुषामभावे विनीतवेश एव स्यादित्याशयः ।

अत्र नीतिनाम नाठयालङ्कारः—“नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम्” इति दर्पणलक्षणात् । इदमेव तद्वीदाहृतम् । अत्राप्यस्य स्थापनमावच्छेदतया स्वत्वस्य साभावेन सम्प्रदानत्वा-सम्भवात् सूतस्येति सम्बन्ध एव षष्ठी, राजकस्य वस्त्रं ददातीतिवत् ।

(ढ) सारथि । अश्वरञ्जू धरिष्याहि ; आपनि नामून ।

(ण) राजा । (नामिष्या देहेर प्रति दृष्टिपात करिष्या) सारथि ! तपोवने विनीतवेशे प्रवेश करिते हय, अतएव एहि सकल अलङ्कार षु धनु ग्रहण कर । (एहि बलिष्या सारथिर निकट समर्पण करिलेन ।)

(१) क्वचित् आत्मानमित्यादि नास्ति ।

(२) राजा । अवतीर्थं । सूत ! विनीतवेशेन प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावद्गृह्यन्ताम् । सूतायाभरणानि धनुष्योपधीयाप्ययति । सूत ! यावदाश्रम-वासिनः प्रत्यवेक्ष्य अहमुपावर्त्ते, तावत्...

सूतः । यथान्नापयत्यायुष्मान् । इति निष्क्रान्तः (१) ।

राजा । परिक्रम्यामलीक्य च । इदमाश्रमपदं तावत् प्रविशामि ।
प्रविश्य प्रवेष्टकेन निमित्तं सूचयित्वा । अये ! (२) । (८)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥१६॥

(त) सूत इति । गृह्णाति राजदत्ताभरणधनं धीति शेषः ।

(थ) राजति । प्रत्यवेक्ष्य अभावाभियोगश्रवणादिना पर्यवेक्ष्य । आर्द्रं गमन-
श्रमजनितघ्ननिवारणाय जलविन्दुसिक्तं पृष्ठं येषां ते । वाजिनो घोटकाः ।

(द) राजति । परिक्रम्य आश्रमं प्रति कियन्तं पदक्षेपं कृत्वा । आश्रम एव
पदं स्थानम् । प्रवेष्टकेन दक्षिणबाहुना, निमित्तं स्पन्दनरूपं शुभलक्षणम्, सूचयित्वा
अभिनीय । अये इति शुभलक्षणत्वादादरे ।

“पदं व्यवसितवाणस्थानलक्ष्याङ्गुवन्तुषु ।” “भुजबाहू प्रवेष्टी दाः” “निमित्तं
हेतुलक्षणोः” इति च अमरः । “अये क्रीधि विषादे च सन्धुमे अरथेऽपि च ।”
“सन्धुमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरथोरपि ।” इति च विश्वः ।

प्रवेष्टक इत्यनुकम्पायां कप्रत्ययः ।

(त) सारथि ग्रहण करिल ।

(थ) राजा । आम्नि यावत् आश्रमवासोद्दिगके पर्यावेक्षण करिया
फिरिया आसि ; तूमि तावत् घोडागुलिर पिठं भिजाईया दा ० ।

सारथि । आपनि याहा आदेश करेन । (एई बलिया चलिया गेल ।)

(द) राजा । (पादक्षेपपूर्वक दृष्टिपात करिया) एई आश्रम ;
प्रवेश करि । (प्रवेशपूर्वक दक्षिणबाहुद्वारा शुभलक्षण सूचना करिया)

ॐह !

(१) सूतः । तथा निष्क्रान्तः ।

(२) इदमाश्रमद्वारं यावत् प्रविशामि । प्रविश्य निमित्तं सूचयन् ।

नेपथ्ये । इदो इदो प्रियसखीओ (१) । (घ)

(घ) इत इतः प्रियसख्यौ ।

शान्तमिति । इदम् आश्रमपदं तपोवनरूपं स्थानम्, शान्तं शान्तिरसखैव आश्रय-
भूतम् ; तपस्त्रिभिरवाश्रितत्वादिति भावः । अव्ययानां नानार्थत्वात् चकारः कित्त्वर्थे ।
तथा च किन्तु बाहुर्दक्षिणी भुजः स्फुरति स्पन्दते स्पन्दित्वा उत्तमस्त्रीलाभरूपं फलं
सूचयतीत्यर्थः । इह आश्रमे, अस्य दक्षिणभुजस्यन्दनस्य, फलम् उत्तमस्त्रीलाभरूपः
सूचितविषयः, कुतः कस्यात् सम्भवति ? कुतोऽपि नेत्यर्थः ; शान्ततया निवृत्त्यास्पदे
स्थाने शङ्काररूपोद्दामप्रवृत्तेः सर्वथैवासम्भवादित्याशयः । उक्तामनुपपत्तिं स्वयमेव
समाधत्ते अथवेति । अथवेति समर्थने । अवश्यं भविष्यतीति भवितव्यानि तेषामवश्य-
म्भावितानां वस्तूनाम्, हाराणां भवनकारणानि, सर्वथैव भवन्ति ईश्वरेच्छावशात् जायन्ते ।
तथा च कुसुमे कौटस्यैव शान्तेऽप्याश्रमे ईश्वरेच्छयैव शङ्कारस्यापि सम्भवादित्यभिप्रायः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तथा दक्षिणी बाहुरिति
बाहुविशेषे वक्तव्ये बाहुरिति सामान्याभिधानात् विशेषे अविशेषाख्यदोषः ; स च 'शान्त
आश्रमो बाहुः, स्फुरति च दक्षिणः कुतः फलनिहास्य' इति पाठेन समाधेयः ।
"विक्रयमन्तरं गुरु पादान्तस्य" विकल्पेन इत्युक्तेः 'अस्य' इति द्वितीयचरणान्तिमाक्षरस्य
गुरुत्वमङ्गीकार्यम्, समाधानीयपाठे तु लघुत्वमेवेति बोध्यम् ।

"उपाये निर्गमे हारम्" इति विकारलक्षणः ।

भवितव्यानामिति "कृत्ययुटोऽन्वयापि" इति कर्त्तरि तव्यप्रत्ययः ।

आर्या जातिः ॥१६॥

(घ) नेपथ्य इति । प्रियसख्यौ अनस्यप्रियवदे, इत इतः अस्यामस्या दिशि.

এই আশ্রম, শান্তিরঙ্গের স্থান ; অথচ দক্ষিণ বাহু স্পন্দিত হইতেছে ;
সুতরাং এখানে ইহার ফল হইবে কোথা হইতে ? । অথবা, যাহা
অবশ্যই হইবে ; তাহার উপায় সৰ্বত্রই হইয়া থাকে ॥১৬॥

(১) সখীণী ।

রাজা । কণ্ঠ দত্তা । অয়ে ! দক্ষিণেণ হৃৎস্বাটিকামালাপ
 ইব স্মৃত্যে, যাবদত্র গচ্ছামি । পরিক্রম্যাবলোক্য চ । অয়ে !
 এতাস্তপস্বিকন্যকাঃ স্বপ্রমাণানুরূপৈঃ সৈচনঘটৈর্বালাদপেভ্যঃ
 পয়ো দাতুমিত এবাভিবর্ত্তন্তে । নিহৃত্য । অহৌ ! মধুর-
 মাসাং দর্শনম্ । (ন)

আগচ্ছতমিতি শিষ্যঃ । নেপথ্যাৎ শকুন্তলায়া চক্লিরিয়ম্ । “শৌরসেনী প্রযুক্তব্য
 তাটশীনাচ যৌষিতাম্” ইতি সাহিত্যদর্পণাৎ শকুন্তলাদীনাং শৌরসেনীমাধেয়ম্ ।

(ন) রাজেতি । কণ্ঠ দত্তা তদালাপশ্রবণায় কণ্ঠ সন্ম্রিষ্য । অয়ে ইত্যাক্ষ-
 সম্বোধনম্ । হৃৎস্বাটিকাং দক্ষিণেণ উপবনস্য অদূরে দক্ষিণস্থাং দিশি, আলাপ-
 কথোপকথনং শ্রুতম্ ইব । যাবচ্ছব্দীঃস্বধারণে । অত্রৈব হৃৎস্বাটিকাং দক্ষিণেইব ।
 অয়ে ইতি বিজ্ঞেয়ৈ । স্বপ্রমাণানুরূপৈঃ নিজনিজদেহপরিমাণযোগ্যৈঃ, সৈচনঘটৈঃ জলদান-
 কুম্ভৈঃ, বালাদপেভ্যঃ স্তম্ভভেভ্যঃ পয়ো জলম্, দাতুম্, ইত এব অস্ম্যমিব দিশি অবি-
 বর্ত্তন্তে আগচ্ছন্তি । নিহৃত্য বিশেষণাবলোক্য । অহৌ ইত্যায়ত্বে । আসাং তপস্বি-
 কন্যকানাং, দর্শনং মধুরং প্রীতিকরম্ ।

“অমাত্যগণিকানিহীপবনে হৃৎস্বাটিকা” ইতি “যাবত্তাবস্ব সাকল্যেঃস্বধৌ মানৈঃস্বধারণে”
 ইতি আমরঃ । “মধুরী তু দ্রিয়স্বাদু” ইত্যনেকার্থঃ ।

দক্ষিণেতি “অদূরে এনৌঃস্বম্যাঃ” ইত্যনপ্রত্যয়ঃ । অব্যয়মিদম্, হৃৎস্বাটিকামিতি
 “দ্বিতীয়েনৈ” ইতি দ্বিতীয়া ।

(ধ) নেপথ্যে । প্রিয়সখীরা এই দিকে এই দিকে ।

(ন) রাজা । (কাণ দিয়া) ওহে ! উজ্জানের অদূর দক্ষিণ দিকে
 যেন আলাপ শুনিতেছি ; তা’ এই খানেই যাই । (কতিপয়পদক্ষেপ-
 পূর্ব্বক দর্শন করিয়া) ওহে ! এই তপস্বিকণ্ঠারা, আপনাদের অমুরূপ
 সেচনকলসদ্বারা ক্ষুদ্র বৃক্ষগুলিকে জল দিবার নিমিত্ত, এই দিকেই
 আসিতেছে । (বিশেষভাবে দেখিয়া) কি আশ্চর্য্য ! ইহাদের
 দর্শনটী বড়ই প্রীতিকর ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥१७॥

यावदेतांश्चायामिमामाश्रित्य प्रतिपालयामि । इति विलो-

कथन् स्थितः (१) । (५)

शुद्धान्तेति । यदि, आश्रमे सर्वथासौन्दर्यवर्द्धकचेष्टारहिते तपोवने वसतीति तस्य, जनस्य शुकुन्तलारूपस्य लोकास्य, इदं वपुः शरीरम्, शुद्धाः कामप्रवृत्त्यभावेन निर्मला रश्मिकजना अन्ते समीपे यस्य तस्मिन् शुद्धान्ते राजान्तःपुरे, दुर्लभम् असम्भवात् दुष्प्रापम्, भवेदिति शेषः । तदा वनलताभिः अयत्र नैव वृद्धिं प्राप्ताभिरिति भावः, गुणैः कीमलता-मनोहरताप्रभृतिभिः, उद्यानलताः बहुयत्रेण वर्द्धिता इत्याशयः, दूरीकृताः खलु परास्ता एव । तथा च अयत्रलालितया शुकुन्तलया रूपमाधुर्येण प्रयत्रलालितानां राजान्तःपुर-वासिनीनां रमणीयां ह्रीनीकरणम्, अयत्रवृद्धाभिवर्द्धनलताभिः प्रयत्रवर्द्धितानामुद्यानलतानां ह्रीनीकरणमिव अतीवविषयकरमिति भावः ।

अतएवात्र असम्भवस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शनालङ्कारः । तेन च शुकुन्तलायाः सौन्दर्य-महितौघमिति ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । यदीत्यभिधानानन्तरं तदा इत्यस्यानभि-धानेऽपि सामर्थ्याद्देवावगतेन न्यूनपदत्वदीघः “क्वचिन्न दीषी न गुणः” इति दर्पणात् ।

तथात्र शुकुन्तलां प्रति दुष्कृतस्य अनुरागरूपकाव्यर्थस्य समुत्पत्तिरूपत्वेपी नाम सुखसम्भेरङ्गम्—“काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपत्वेप इति स्मृतः” इति दर्पणलक्षणात् ।

“स्त्रागारं भुसुजामन्तःपुरं व्यादवरीधनम् । शुद्धान्त्यावरीधय” इत्यमरः ।

आर्या जातिः ॥१७॥

(५) यावदिति । इमां कथां वृत्तायां कथामाश्रित्य एता आगच्छन्तीत्यपस्वि-

तपोवनवासि लोकेर एहि आकृति यदि राजादेर अस्तःपुरे दूर्लभं इय, तवे वनलता निज्जुष्टे उद्यानलताके पराजित करिल ॥१७॥

(१) यावदिमां कथामाश्रित्य प्रतिपालयामि । विलोकयन् स्थितः ।

ততঃ প্রবিশতি যথোক্তব্যাপারো সহ সখীভ্যাং শকুন্তলাঃ । (ফ)

एका । हला सउन्तले ! तत्तो वि तादकस्वस्व अस्सम-
रक्वन्ना पिअदरा त्ति तक्के मि ; जिण णामालिआकुसुमपरिपेल-
वावि तुमं एदाणं आलवालपरिजरणे णिउत्ता । (ब)

(ब) हला शकुन्तले ! तत्तोऽपि तातकण्डस्य आश्रमवृक्षाः प्रियतरा इति
तर्कयामि ; येन नवमालिकाकुसुमपरिपेलवापि त्वम् एतेषामालवालपरिपूरणे नियुक्ता ।

कन्यकाः प्रतिपालयामि प्रतीक्षे । को नाम स्वयमुपस्थितं सुदृश्यं न पश्यतीति भावः ।
यावच्छब्दी वाक्यालङ्कारे ।

(फ) तत इति । यथोक्तः सेवनघटधारणमेव व्यापारो यस्याः सा ।

(ब) एकैति । हलिति सखीसम्बोधने । तत्तोऽपि भवत्या अपि । प्रियतरा
अधिकप्रियाः, इति तर्कयामि आलोचयामि ; येन हेतुना, नवमालिकाकुसुमवत् परिपेलवापि
सर्वतः कीमलापि । एतेषाम् आश्रमवृक्षाणाम्, आलवालानां मूलस्थख्यतानां परिपूरणे
जलः पूर्णोकरणे । उपकारकादुपकार्यं प्रियतरमेवेति भावः ।

“हृद्वे हृद्वे हलाह्वानं नीचं शिटीं सखीं प्रति ।” “स्यादालवालमावालमावापः”
इति आसरः । “पेलव” कीमलम्” इति विकारश्रवणः ।

(প) এই ছায়া অবলম্বন করিয়া ইহাদের প্রতীক্ষা করি । (এই
বলিয়া চাহিয়া রহিলেন ।)

(ফ) (তদনন্তর দুইটা সখীর সহিত উক্তরূপে (জলকুণ্ডধারণ করিয়া)
শকুন্তলা প্রবেশ করিল ।)

(ব) একটা সখী । শকুন্তলা ! আমি মনে করি—পিতা কণ্ঠের-
নিকট তোমা অপেক্ষা আশ্রমের গাছগুলি বিশেষপ্রিয় ; বেহেতু নব-
মালিকাকুলের আশ্রয় অতিশয় কোমল হইলেও, তোমাকে এগুলির
পরিচা পূরণ করিতে নিযুক্ত করিয়াছেন ।

শকু। হলা অণসূএ। ণ কেবল' তাদস্স ণিঅীঅী, মম
বি এদেসু মহীঅরসিণেহী। ইতি বচসেচনং নাটয়তি (১)। (ম)

দ্বিতীয়া। সহি! সউন্তলে! উদকং লম্বিতা এদে
গিহ্মআলকুসুমদাহণী অস্সমরুক্বআ। দাণি' অদিহ্মন্ত-
কুসুমসমএ বি রুক্বকে সিচ্ছহ্ম; তেণ অণহিসম্বিগুরুঅী ধম্মো
ভবিহ্মসি (২)। (ম)

(ম) হলা অনসূয়ে! ন কেবল' তাৎস্ব্য নিয়োগ:, মমাপি এতেষু সহীদরস্নেহ:।

(ম) সহি! শকুন্তলে! উদক' লম্বিতা এতে যৌগকালকুসুমদায়িন: আশ্রম-
বচসা:। ইদানীম্ অতিক্রান্তকুসুমসময়ানপি বচস্শ্চ সিচ্ছাম:; তেন অনমিসম্বিগুরু
ধম্মো ভবিষ্যতি।

(ম) শকু ইতি। এতেষু আশ্রমবচেষু সহীদরস্নেহ: একাশ্রমজাতত্বাত্ সহীদর-
খিব প্রণয়:। তেন তাতনিয়োগ' বিনাপ্যহ' স্বয়মেব স্নেহবশাদেবৈতান্ সিচ্ছামীতি
ভাব:। নাটয়তি অভিনয়তি।

(ম) দ্বিতীর্থতি। উদক' সিক্তজলম্, লম্বিতা: প্রাপিতা:। অতিক্রান্ত: কুসুম
সময়: পুণ্যোত্পাদনকালী য়ৈসান্। অনমিসম্বিনা উপকারপ্রত্যাশাভাবেন গুরুকৌ
মহান্। বর্মানসময় এব পুণ্যদায়িণী জলদান' প্রচুরপুণ্যলাভাশ্রয়ৈব, অতিক্রান্ত-
কুসুমসময়িণী জলদানন্ত তনুপ্রত্যাশা' বিনেবেতি মহত্বমেব তদ্বশ্মে' ইতি ভাব:।
যদাহ নারদ:—

(ভ) শকুন্তলা। ওলো অনসূয়া! কেবল পিতার নিয়োগ নহে;
আমারও এগুলির প্রতি মহোদরের স্নেহ রহিয়াছে। (এই বনিয়া
গাছে জল দেওয়া অভিনয় করিতে লাগিল।)

(১) শকুন্তলা। ণ কেবল' তাৎস্ব্যনিয়োগী এষ্ব অস্মি মে সীদরসিণেহী বি এদেসু।
নাট্যে ন সিচ্ছতি। (২) দ্বিতীর্থিত্যাদিপাঠ: পুস্তকান্তে নাস্তি।

ଶକ୍ତ । ହଲା ପିୟବଦେ । ରମଣିଞ୍ଜ ମନ୍ତେସି । ଇତି ଭୃଘୋ
 ହସିଚନ' ଗାଟୟତି (୧) । (ଏ)

ରାଜା । ନିର୍ବଞ୍ଚ୍ୟ ଧାତ୍ମଗତମ୍ । କଥମିୟ' ସା କଣ୍ଠଦୁହିତା
 ଶକୁନ୍ତଳା । ସବିଧ୍ୟମ୍ । ଅହୋ ! ଅସାଧୁଦର୍ଶୀ ଧ୍ବଲୁ ଭଗବାନ୍
 କଣ୍ଠ : ; ଯ ଇମାମାତ୍ମମଧର୍ମ୍ୟ ନିୟୁଢ଼କ୍ତେ (୨) । (ର)

(ଏ) ହଲା ପ୍ରିୟ'ବଦେ ! ରମଣୀୟ' ମନ୍ତୟସି ।

“ପାଦେ ଧ୍ୟୈ ଦୀୟତେ ନିତ୍ୟମନପେତ୍ୟ ପ୍ରଯୋଜନମ୍ ।

କୈବଳ୍ୟ' ଧର୍ମ୍ୟବୁଢ଼୍ୟା ତୁ ଧର୍ମ୍ୟଦାନ' ତଦୁଚ୍ୟତେ ॥”

(ଏ) ଶକ୍ତ ଇତି । ରମଣୀୟ' ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତତ୍ବାତ୍ ସୁନ୍ଦର' ଯଥା ସ୍ଵାଚ୍ଚତ୍ୟା, ମନ୍ତୟସି
 ବ୍ରବୌସି । ଭୃଘୁ: ପୁନରପି ।

(ର) ରାଜିତି । ନିର୍ବଞ୍ଚ୍ୟ' ପରମକୀମଳାମତୀବରୂପଲାବଣ୍ୟବତୀସ୍ତ ଶକୁନ୍ତଳା' ବିଲୋକ୍ୟ,
 ଧାତ୍ମାନ୍ନି ସ୍ଵଭିନ୍ନିବ ଗତ' ସ୍ଥିତମ୍ ଅନ୍ୟୈରନ୍ୟାନ୍ୟମିତ୍ୟର୍ଥ: । କବିନ୍ତୁ ରାଜନତ୍ୟାବିଧି' ସନ୍ଧ୍ୟପର'
 ମନୀଭବମାତ୍ ସନ୍ଧ୍ୟାୟ ଇଦ' ରଚିତବାନିତି ବୌଧ୍ୟମ୍ । ଏବମନ୍ତ୍ୟତାପି । କଥ' ଶବ୍ଦ:
 ସନ୍ଧ୍ୟାବନାୟାମ୍ । ସା ପୂର୍ବ' ସମିଦାହରଣାୟ ପ୍ରସ୍ଥିତୈର୍ବି'ଖାନସୈର୍ନିର୍ବିଦିତା । ଅନ୍ନୀଶବ୍ଦୋ
 ବିଷାଦେ । ଅସାଧୁଦର୍ଶୀ' ଅସୁସ୍ଥ, ବିବେଚନକାରୀ । ଆତ୍ମମଧର୍ମ୍ୟ' ତପୀବନୀଚିତବ୍ୟବହାରେ
 ଅତିଧିସିବାତରୁଚିଚନାଦିକଟକରକାର୍ଯ୍ୟ' ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ତଥା ଚ ଈଢ଼ୁଶୀ' ପରମକୀମଳସୁନ୍ଦରୀ-

(ମ) ଦ୍ଵିତୀୟା ସଖୀ । ସଖି ! ଶକୁନ୍ତଳା ! ଶ୍ରୀଶକାଳେ ପୁଷ୍ପଦାୟୀ
 ଏହି ମକଳ ଆଶ୍ରମବୃକ୍ଷକେ ଜଳ ଦେଓସ୍ତା ହୁଇସାଛେ । ଏଥନ ଯାହାଦେର ପୁଷ୍ପଦାନ
 କରିବାର ସମୟ ଅତୀତ ହୁଇସାଛେ, ସେହି ମକଳ ବୃକ୍ଷକେ ଜଳ ଦାନ କରି ;
 ତାହାତେ ଉପକାର ପ୍ରତ୍ୟାଶା ନା ଥାକାର ଶୁକ୍ରତର ଧର୍ମ୍ୟ ହୁଇବେ ।

(ଏ) ଶକୁନ୍ତଳା । ଓଲୋ ପ୍ରିୟ:ବଦା ! ତୁହି ଭାଲ ବଲିସାଛିସ୍ । (ଏହି
 ବଲିସା ପୁନରାପ୍ୟ ଗାଛେ ଜଳ ଦେଓସ୍ତା ଅଭିନୟ କରିତେ ଲାଗିଲ ।)

(୧) ଶକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦିପାଠାଽପି କ୍ଷୁଦ୍ରାନ୍ତାନ୍ତି ।

(୨) ରାଜା । କଥମିୟ' ସା କଣ୍ଠଦୁହିତା ଅସାଧୁଦର୍ଶୀ' ଧ୍ବଲୁ ତଦଭବାନ୍ କାଷ୍ଠପ: ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः
तपःक्षमं (१) साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलीत्पलपत्रधारया
शमीलतां क्वेत्तुमृषिव्यवस्थिति ॥१८॥

मशालिकायामस्थापयन्, प्रत्युत कठोरकार्ये" नियुञ्जानो मुनिर्निर्घोममूढत्वादसाधुदर्शी
एवेति भावः ।

"अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्" इति साहित्यदर्पणः ।

"निर्वर्णनन्तु निध्वानं दर्शनालोकनेक्षणम्" इत्यमरः । "कथं हर्षे च गर्हायां
प्रकारार्थे च सम्भ्रमे । प्रयं सम्भावनायाश्च" इति "अहो धिगर्थे शोके च करुणार्थ-
विषादयोः । सम्बोधने प्रशसायां विस्मये पादपुरणे ॥ अत्याथां वितर्के स्यात्" इति
"धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे" इत्यादि च मेदिनी ।

उक्तमेव असाधुदर्शित्वं पुनः समर्थयितुमाह इदमिति । य ऋषिः, इदं दृश्य-
मानम्, न विद्यति व्याजः सौन्दर्यसम्पादनार्थम् अलङ्कारधारणादिकं क्लृप्तं यत्र तत्सादृश्यमपि
मनोहरं स्वभावादेव सुन्दरमित्यर्थः किल वपुः शरीरम्, तपःक्षमं तपस्याकरणयोग्यम्,
साधयितुं सम्पादयितुम्, इच्छति । ध्रुवं निश्चितमेव, स ऋषिः कण्वः, नीलीत्पलपत्रस्य
अतीवकीमलस्येत्याश्रयः धारया खड्गादिधारायन् प्रान्तभागेन, शमीलतां नितान्तकठिनां
शमीश्रृङ्गशाखां, क्वेत्तुं व्यवस्थिति उद्द्युङ्क्ते । ईदृशकीमलवपुषः तपःक्षमत्वसाधनेच्छा,
कीमलया नीलीत्पलपत्रधारया कठिनशमीशाखाच्छेदनेच्छेव अत्यन्तसम्भवैव, ताश्च
कुर्वन् कण्वः असाधुदर्शी एवेति भावः ।

अतएवाव पूर्वापराईवाक्यार्थः असम्भवन् उक्तवपुं सादृश्यं बोधयतीति असम्भव-

(२) राजा । (देखिया स्वगत) ईनि सेई कधेर कण्ठा शकुन्तला ।
(विश्वेश्वर सहित) भगवान् वध उपयुक्त विवेचक नहेन, यिनि ईहाके
आश्रमधर्मे नियुक्त करिघाछेन ।

(१) तपःक्षमम् इति साहित्यदर्पणधृतपाठः ।

भवतु, पादपान्तरित एव विश्वस्तां तावदेनां पश्यामि ।

इति तथा करोति (१) । (ल)

शकु । हला अणसूए ! अदिपिण्डेण वक्कलेण पिअम्बदाए
टट्ठं पीडिदास्सि, ता सिद्धिलेहि दावं णं (२) । (व)

हस्तसम्बन्धरूपा निदर्शनालङ्कारः । तथा प्रागुत्पन्नस्य शकुन्तला प्रति राजानुरागस्य
अत्र बाहुल्यात् परिकरो नाम मुखसन्धेरङ्गम्—“समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः
पुनः” इति लक्षणात् ।

एवमभिप्रायी नाम नाट्यलक्षणे च “अभिप्रायस्तु सादृश्यादङ्गुतायस्य कल्पना” इति
लक्षणात् ।

“ध्रुवो भभेदे क्लीवन्तु निश्चिते शान्धते विषु” “समे शान्धालते” इति च अमरः ।

वं शस्यविलं वृत्तम्—“वदन्ति वं शस्यविलं जतो जरो” इति लक्षणात् ॥१८॥

(ल) भवत्विति । भवतु कण्वस्य असाधुदर्शित्वं साधुदर्शित्वं वा तिष्ठतु, तदा-
लोचनया न मे किञ्चित् प्रयोजनमिति भावः । स्वाभिप्रेतमेव करोमीत्याह पादपेति ।
पादपेण विश्वरेण पिबति रसमाकृषतीति पादपेण वृत्तान्तेन अन्तरितस्तिरोहितदेहः सन्नद्धम् ।
अतएव विश्वस्ताम् अपरिचितपुरुषदर्शनाभावात् अनुद्धलितचित्तान्, एनां शकुन्तलाम् ।
तथा सति सम्यग्द्रष्टुं शक्यामीति भावः ।

यिनि এই স্বভাবস্বন্দর শরীরটাকে তপস্কার যোগা করিতে ইচ্ছা
করেন, নিশ্চয়ই তিনি নীলোৎপলপত্রাধারাধারা শমীবৃক্ষের শাখাচ্ছেদন
করিতে উত্তত হন ॥১৮॥

(ল) হউক, বৃক্ষের অস্তরালে থাকিয়াই বিশ্বস্তা শকুন্তলাকে দেখি ।

(ইহার পর সেইরূপ করিতে লাগিলেন ।)

(১) ক্বচিদ্ধি শব্দে নাস্তি ।

(২) শকুন্তলা । স্থিত্বা । সঙ্ঘিৎ অণসূএ ! অদিপিণ্ডেণ বক্কলেণ পিঅ-
বদাএ পিঅন্নিদাঙ্গি সিদ্ধিলেহি দাব ণং ।

अन । शिथिलयति (१) । (अ)

प्रियं । सहासम् । एतद्य दाव पञ्चीहरवित्यारहेदुअं अत्तणो
जीव्वणारम्भं उवालह, मं किं उवालहमि (२) । (घ)

(व) हला अनस्ये ! अतिपिनङ्गेन वस्क्लिन प्रियंवदया दृढं पीडितास्मि,
तत् शिथिलय तावदेनाम् ।

(घ) अत्र तावत् पथीधरविस्तारहेतुकम् आत्मनी यौवनारम्भम् उपालभस्व, मां
किमुपालभसे ? ।

(व) शकु इति । अतिपिनङ्गेन अतीवदृढबद्धेन, वस्क्लिन गांधावरकतरुत्वचा ।
दृढमत्यन्तं पीडितास्मि पीडां प्रापितास्मि । शिथिलय शिथिलीकुरु । एनं वस्क्लम् ।

अतिपिनङ्गेनेति “धाञ्जल्लयोरपेरुपसर्गस्यादेः” इत्यपेरकारलोपः । शिथिलं कुरु
इति शिथिलय शिथिलशब्दात् “इन् कारितं धात्वर्थे” इति इन् ।

(अ) अनेति । शिथिलयति शिथिलीकरोति वस्क्लमिति शेषः ।

(घ) प्रियमिति । अत्र अस्मिन् पीडाविषये । पथीधरयोः स्तनयोर्विस्तारस्य हेतुकं
हेतुभूतम्, आत्मनः स्वस्य । उपालभस्व तिरस्कुरु । उपालभसे तिरस्करोषि । तथा
च पूर्वं त्वद्गावावरणयोग्येन पुरातनेन वस्क्लिन पूर्वंवदेव मया बद्धासि, किन्तु
साम्प्रतं ते यौवनारम्भो जातः, तेन च इतराङ्गवत् स्नावपि पूर्वापेक्षया नितरां विलस्यती
जाती, तत एव च अतिपिनङ्गताप्रतीतिः, न पुनर्वस्क्लमेव विशेषाक्रुथ्य मया
बद्धेति भावः ।

(व) शकुञ्जला । ओलो अनस्ये ! प्रियंवदा बङ्गलथानाके अति-
दृढरूपे बन्धन करिआ दियाछे, ताहाते आमि बडई कष्ट पाईतेछि ।
ता तूमि एकट्टु शिथिल करिआ दाओ ।

(अ) अनस्ये । (शिथिल करिआ दिज ।)

(१) अनस्ये । तह । शिथिलयति ।

(२) प्रियंवदा । एतद्य पञ्चीहरवित्यारम्भं अत्तणो जीव्वणं उवालह ।

রাজা । সম্যগিয়মাহ (১) । (স)

ইদমুপহিতসূক্ষ্ময়ন্যিনা স্কন্দদেশে

স্তনয়ুগপরিণাহাচ্ছাদিনা যল্কলেন ।

বপুরভিনবমস্থা: পুথ্যতি স্বাং ন শোভাং

কুসুমমিব পিনদ্ধং পাঙ্কুপত্রীদরেণ (২) ॥১৫॥

(স) রাজিতি । ইয়ং সখী সম্যগাহ সমীচীনং ব্রবীতি । তথা চ যৌবনাবি-
ভাবিন স্বভাবত एष স্নানযৌবিন্দ্বারাৎ বৃদ্ধবহুতাপ্রতীতিঃ, ন পুনর্বাস্তুত एव প্রিয়ংবদযা
অয় পূর্বাপিচ্চয়া বৃদ্ধবহুতি ভাব: ।

অথায়ং যৌবনাবির্ভাব: পূর্বমেব কথং নানুভূতং ইत्याহ ইদমিতি । ইদমভিনবম্
অভিনবযৌবনাস্যদম্, অস্থা: শকুন্তলায়া:, বপু: শরীরম্, স্কন্দদেশে উপহিতী দন্ত:
সূক্ষ্ময়ন্যি: সূত্রবন্দনং यस्य তেন, তথা স্নানযুগস্য পরিণাহং বিশালতাম্, আচ্ছাদয়তীতি
তেন বল্কলেন তদাবরণেনৈত্যর্থ:, পাঙ্কুপত্রাণাং পক্কতয়া পাঙ্কুপত্রাণাং দলানাম্ উদরেণ
অম্বকরেণ, পিনদ্ধং বদ্ধম্ আহতমিতি যাবত্, কুসুমমিব, স্বা স্বয়ৌগ্যাং শোভাম্, ন
পুথ্যতি আহতত্বাত্ লোকলীচনগৌচরতয়া ন দধতি । অতএব সততবল্কলাহততয়া
স্নানবহুতাদিপ্রত্যক্ষাভাবে যৌবনাবির্ভাব: পূর্বং নানুভূত ইতি ভাব: ।

অথ শ্রীতৌপমালঙ্কার: । তথা পাঙ্কুশব্দ: মুখ্যং পিধানং প্রতি ন কিञ্চিদুপকুরুত
ইতি অপুষ্টার্থত্বদৌষ: ; স চ 'সান্দ্রপত্রীদরেণ' ইতি পাঠে ন সমাধেয়: । পত্রাণাং
সান্দ্রত্বে সুষ্টু পিধানং স্মাদিতি ভাব্যম্ ।

“পরিণাহী বিশালতা” ইত্যমর: । মালিনী হন্তম্ ॥১৫॥

(ঘ) প্রিয়ংবদা । (হাস্তোর সহিত) এ বিষয়ে স্তনবিস্তারের
কারণ নিজের যৌবনারম্ভকে তিরস্কার কর, আমাকে তিরস্কার করিতেছ
কেন ? ।

(ম) রাজা । এ, ঠিক কথা বলিয়াছে ।

(১) কাঞ্চিদয়ং পাঠো ন দৃশ্যতে । (২) অর্থং স্ত্রীকৌঃপি কাঞ্চিন্দ্ৰাস্তি ।

অথবা কামমননুরূপমস্যা বপুষো বক্ষল' ন পুনরলঙ্কার-
শ্রিয়ং ন পুষ্যতি । কৃতঃ—(১) (হ)

সরসিজমনুবিদ্ধং শৈবলীনাপি রম্যং

মলিনমপি হিমাংশোল'ক্ষ লক্ষ্মী তনোতি ।

ইয়মধিকমনোজ্ঞা বক্ষলেনাপি তন্কী

কিমিব হি মধুরাণাং মণ্ডনং নাক্তনীনাং ॥২০॥

(হ) প্রিয়'বদীক্তি' সমর্থ্য পচান্নরে স্বাভিমত' ব্যক্তি অথবেতি । অস্যাঃ
শকুন্তলায়াঃ, বপুষঃ শরীরস্য, কামং পর্যাপ্তম্ অত্যন্তম্ অননুরূপম্ অযোগ্যমপি, বক্ষলম্,
অলঙ্কারশ্রিয়ম্ আভরণজন্মশোভাম্, ন পুষ্যতি ন দধাতি ইতি ন, অপি তু পুষ্যত্যেবেত্যর্থঃ ।
"সম্ভাব্যমাননিষিধনিবর্তনে নঅ ইয়ম্" ইতি বামনীক্ते নীধিকপদতাদৌষঃ ।

সরসিজমিতি । শৈবলীনা অনুবিদ্ধং সম্বদ্ধমপি, সরসিজ' পদ্মম্, রম্যং মনোহরমেধ
তিষ্ঠতি । তথা মলিনমপি হিমাংশীশূন্দ্রস্য লক্ষ্ম ছরিণাচক্রম্, লক্ষ্মী তনোতি শোভাং
বিস্তারয়তি । উভয়দ্বাপি বিশেষবৈচিত্র্যজননাদিত্যাশ্রয়ঃ । তদ্বৎ ইয়মপি তন্কী
কৃশাক্ষী শকুন্তলা, বক্ষলেনাপি তুচ্ছবক্ষলপরিধানীনাপি অধিকমনোজ্ঞা বিশেষেণ মনোহর
জাতিতি শ্রেষঃ । হি তথাহি, মধুরাণাং সৌন্দর্যাদিগুণীন প্রিয়াণাম্, আক্কেতীনামক্কানাম্,

এই বক্ষল, স্কন্ধদেশে সূক্ষ্মবন্ধনে বন্ধ রহিয়াছে এবং স্তনদ্বয়ের
বিশালতাকে আবৃত করিয়াছে ; তথাপি শুভ্রবর্ণ পত্রের অভ্রাস্তরে বন্ধ
পুষ্পের জ্বায় শকুন্তলার এই নবীন দেহখানি যে স্বকীয় শোভা ধারণ
করিতেছে না, এমন নহে । কারণ—॥১২॥

(হ) অথবা বন্ধনখানি, শকুন্তলার শরীরের অত্যন্ত অযোগ্য হইলেও
যে অনঙ্কারের শোভা জন্মাইতেছে না, এমন নহে । কারণ—

(১) রাজা । কামমননুরূপমস্যা বয়সী বক্ষল' ন পুনরলঙ্কারশ্রিয়ং ন
পুষ্যতি । কৃতঃ ।

अपि च, (१)

कठिनमपि मृगाच्या वल्कलं कान्तरूपं
न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति ।

विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्मृक्तकण्ठं

निजमिव कमलिन्याः कर्कशं वृन्तजालम् (२) ॥२१॥

किमिव वस्तु, मण्डनं भूषणम्, न भवति ? अपि तु सर्वमिव वस्तु मण्डनं भवत्ये-
वेत्यर्थः । अतएव इदं वल्कलमपि अस्या अलङ्काराद्यर्थं पुष्यत्येवेति भावः ।

अत्र रम्यत्वमनोज्ञत्वयोः लक्ष्मीतननमनोज्ञत्वयोश्च सुन्दरलक्ष्मणकथनसङ्घर्षेऽपि वाक्यभेदेन
पृथङ्निर्द्देशात् प्रतिवक्ष्यमाह्वयम्, तथा लक्ष्म-लक्ष्मीमिति व्यञ्जनसङ्घर्षे सङ्गतं साम्यात्
के कानुप्रासश्च, अनयोः सष्टिः । चतुर्थपादे सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः
अर्थापत्तये त्यनधीरेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः ; तादृशसङ्करस्य च लक्ष्मणस्य सङ्ग
निरपेक्षतयावस्थितेः पुनः सष्टिः । सष्टिसङ्करयोरापि सष्टिसङ्करौ सम्भवत इति
प्रदर्शितमस्माभिः साहित्यदर्पणटीकायाम् ।

“चिङ्गं लक्ष्म च लक्ष्णम्” इत्यमरः । “मधुरौ तु प्रियस्वादू” इत्यनेकार्थध्वनि-
मञ्जरी । सरसिजमिति “सप्तम्याः प्रायेण कृति” इत्यलुक् । मालिनी वृत्तम् ॥२०॥

पुनरपि स्वाभिमतमाह कठिनमिति । मृगाच्या हरिणनयनायाः शकुन्तलायाः,
कठिनमपि अकीमलमपि, कान्तरूपम् एतच्छरीरसम्बन्धात् मनोज्ञभूतम्, वल्कलं कर्तृ,
विकचं प्रस्फुटितं सरसिजं पद्मं यस्यास्तस्याः, कमलिन्याः पद्मलतायाः, स्तोकमख्यं यथा
स्यात्तथा निर्मृक्तः त्यक्तजलसयोगः जलीपरि उल्लिखित इत्यर्थः, कण्ठः पद्मनिर्मदंशो यस्य

पद्म, शैवलसःयुक्तं हईलेओ, सुन्दरइ धाके एवं चन्द्रेर कलरू,
मलिन हईलेओ सौन्दर्य विस्तार करे; आर এই कृशाङ्गी, बङ्गनद्वाराओ
अधिक मनोहर हईयाह्ने । कारण, कोन् बस्तु, स्वभावसुन्दर आकृतिर
अलङ्कार ना हय ? ॥२०॥

(१) अपि चेति क्वचित् पुस्तके नास्ति । (२) अयं श्लोकोऽपि कुत्रचित्पुस्तके दृश्यते ।

शक्रु । अयुतीऽवलोक्य । सहीश्रो ! एस वादेरिदपल्लवाङ्गुली-
हिं किम्पि वाहरेदि विअ मं चूअरुक्खओ । ता जाव णं
सम्भावेमि (१) । इति तथा करोति । (च)

(च) सख्यौ ! एष तातेरितपल्लवाङ्गुलीभिः किमपि व्याहरतीव मां चूतवचः ।
तदयावदेनं सम्भावयामि ।

तत्, तथा कर्कशं कठिनम्, निजं स्वकीयम्, हन्तजालं हन्तसमूह इव, मनसि चित्ते,
स्वल्पमपि रुचिभङ्गम् अनुरागक्षतिम्, न आदधाति न जनयति ; वैचित्र्यकारित्वादिति
भावः ।

अथ श्रौतीपमालङ्कारः । तथा "तदगच्छ सिद्धौ कुरु देवकार्यम्" इति दर्पणोदा-
हृतवत् सृगाच्या इत्यत्र पदांशगता दुःश्रवत्वदाषः ; स च 'कठिनमपि मनोज्ञं वल्कलं
चारुदृष्टेः' इति पाठेन समाधेयः । मालिनी हन्तम् ॥२१॥

(च) शक्रु इति । हे सख्यौ ! एष चूतवच आसतरुः, वातेरिता वायुसञ्चालिताः
पल्लवा एव अङ्गुल्यस्ताभिः, मा किमपि जलं दातुमिति भावः, व्याहरतीव वक्तौव-
व्याहारिणिव स्पष्टं सूचयतीवेत्यर्थः । तत्तस्मात् यावद्वाक्यालङ्कारे, एनं चूतवचम्,
सम्भावयामि जलसेचनेन सम्भानयामि । यथा अन्नादिपरिवेशनसमये कश्चिदङ्गुलीसङ्घं तेन
आत्मने दातुं परिवेष्टारं प्रणोदयति तद्वदिति भावः ।

अतएवात्र काव्येण चूतवचं तादृशजनव्यवहारसमारोपात् समासीक्तरलङ्कारः निरङ्ग-
केवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा च, इत्येतेषामङ्गुलिभावेन सङ्करः ।

आर०, हरिगणमयना शकुन्तलार दक्कनथानि कठिन इहेलेणु सुन्दर
देखाइतेछे, सुतरां प्रसूटितपद्मसमन्वित पद्मिनौर जलोपरि ङ्गवद्वृथित
कठिन श्चकीय वृक्षसमूहेर ग्राय एहि दक्कन, गने अङ्गु अशुरागेर क्कति
करिंतेछे ना ॥२१॥

(१) एषी वादेरितपल्लवाङ्गुलीहिं तुवरविद्ध विअ मं केसररुक्खओ । जाव णं
सम्भावेमि । परिक्रामति ।

ପ୍ରିୟଂ । ହଲା ଶକୁନ୍ତଳେ ! ଝୁଧ ଜ୍ଞେବ ମୁହୁତ୍ତମ୍ ଚିତ୍ତ (୧) । (କ)

ଶକୁ । କିଂ ଣିମିତ୍ତଂ ? । (କ୍ଷ)

ପ୍ରିୟଂ । ତଏ ସମୀପଠିତାଏ ଲତାସନାଧୋ ବିସ୍ମ ଅସ୍ମଂ ଚ୍ୟୁତ୍ତ-
ରକ୍ତସ୍ତ୍ରୀ ପଢ଼ିତାଦି । (ଗ)

(କ) ହଲା ଶକୁନ୍ତଳେ ! ଝୁଧେବ ମୁହୁତ୍ତମ୍ କିଂ ଚିତ୍ତ ।

(କ୍ଷ) କିଂ ଣିମିତ୍ତମ୍ ? ।

(ଗ) ତଥା ସମୀପସ୍ଥିତତଥା ଲତାସନାଥ ଝୁଧ ଅସ୍ମଂ ଚ୍ୟୁତ୍ତସ୍ତ୍ରୀ: ପ୍ରତିଭାତି ।

(କ) ପ୍ରିୟମିତି । ମୁହୁତ୍ତଂ ଅବକାଳମ୍ ।

(କ୍ଷ) ଶକୁ ଝୁତି । କିଂ ଣିମିତ୍ତଂ ତିଷ୍ଠାମୀତି ଶ୍ରିଷ୍ଠ: ।

(ଗ) ପ୍ରିୟମିତି । ଲତାସନାଥ ଝୁଧ ଲତାସହିତ ଝୁଧ ।

ଅଥ ଗୁଣୀତମ୍ ଘାଳଢ଼ାଃ । ତେନ ଚ ଶକୁନ୍ତଳାୟାଂ ଲତାସାଢ଼ଶ୍ଚ୍ୟଂ ବ୍ୟଜ୍ୟତ ଝୁତ୍ୟଲଢ଼ାରିଣାଳ-
ଢ଼ାଋଧ୍ଵନି: ।

(କ୍ଷ) ଶକୁନ୍ତଳା । (ସମ୍ଭୁତେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିয়া) ସଖୀରା ! ଏହି
ଆସ୍ତ୍ରବୁଦ୍ଧ, ବାୟୁସଂକ୍ଠାଳିତ ପଲ୍ଲବରୂପ ଅଞ୍ଜୁଲୀଘାଟା ଆମାକେ ଯେନ କିଛି
ବଲିତେଛେ । ତା ଇହାକେ ସମ୍ମାନିତ କରି । (ଏହି ବଲିଆ ତାହାହି
କରିଲ ।)

(କ) ପ୍ରିୟଂବଦା । ଓଲୋ ଶକୁନ୍ତଳା ! ତୁହି ଏହିଘାନେହି ଏକଟୁକାଳ
ଥାକ୍ ।

(କ୍ଷ) ଶକୁନ୍ତଳା । କି ଣିମିତ୍ତ ? ।

(ଗ) ପ୍ରିୟଂବଦା । ତୁମି ନିକଟେ ଥାକିଲେ ଏହି ଆମଗାଛୁଟାକେ ଲତା-
ସୁକ୍ତ ବଲିଆ ଯନେ ହୟ ।

(୧) ପ୍ରିୟଂବଦା । ହଲା ଶକୁନ୍ତଳେ ! ଏତ୍ୟ ଏତ୍ତ ଦାବ ମୁହୁତ୍ତମ୍ ଚିତ୍ତ ତ୍ଵଏ ଶବଗ-
ଦାଏ ଲତାସନାଧୋ ବିସ୍ମ ଅସ୍ମଂ କେତରରକ୍ତସ୍ତ୍ରୀ ପଢ଼ିତାଦି ।

शकु । अदी ज्जेव तुमं पिअम्बद त्ति भणीअसि (१) । (घ)
 राजा । अवितथमाह प्रियंवदा । तथाह्यस्याः—(२) (ङ)
 अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणी बाहू ।
 कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥२२॥

(घ) अमण्वत्वं प्रियं वदति भण्यसे ।

(घ) शकु इति । अतएव ईदृशप्रियोक्तिकरणादेव । प्रियोक्तित्वञ्च लता-
 सादृश्यसूचनेन लावण्यकोमलतादिसूचनादिति बोध्यम् । भण्यसे परिचितजनैरुच्यसे ।

प्रियं वदतीति प्रियंवदा “वदेः खः प्रियवसयोः” इति खः ।

(ङ) राजेति । अवितथम् अमिथ्या सत्यमित्यर्थः । तत् सत्यत्वं प्रतिपादयितु-
 माह तथाहीति । अस्याः शकुन्तलायाः । अस्य च अधर इत्यादिना स्त्रीकस्यै नान्वयः ।

अधर इति । अधर षोडशः, किसलयस्य पल्लवस्य राग इव रागी रक्तिमा यस्य च
 तादृशः ; बाहू भुजहृदयम्, कोमलयोर्विटपयोः शाखयोः अनुकारिणी । तथा अङ्गेषु
 कुसुममिव, लोभनीयं हृदयकर्षकम्, यौवनं सन्नद्धं विधिना निबद्धम् । अतएवेयं
 लतासदृशी, तेन च प्रियंवदा अवितथमेवाहति भावः ।

अत्र प्रथमे पादे लुपीपमा, द्वितीये आर्धोपमा, तृतीये च श्रौतीपमा इत्येतासां
 परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

तथा अधरादिकोमलार्थानुरुपणा कोमलानामिव पदानां निबन्धनात् पदीश्वयो
 नाम नाव्यलक्षणम्—“सञ्चयोऽर्थानुरुपयो यः पदानां स पदीश्वयः” इति दर्पणात् ।

लोभयतीति लोभनीयम् “कृत्ययुटोऽन्यत्रापि” इति कर्त्तर्यनीयः ।

आर्यां जातिः ॥२२॥

(घ) शकुलना । এই জগুই তোমাকে সকলে প্রিয়বদা বলে ।

(ङ) राजा । प्रियंवदा मताई बनिग्राछे । ताहार कारण—

(१) शकुलना । अदी कखु, पिअंवदासि तुमं ।

(२) राजा । प्रियमपि तथ्यमाह शकुलनां प्रियंवदा । अस्याः खलु ।

অন । হলা সতন্তলে ! ইঅং সঅস্বরব্হ সহআরস্স
তুএ কিদণামহেআ বনদৌসিণী ত্তি (১) ণোমালিআ ; ণং বিসু-
মরিদাসি । (চ)

শকু । তটো অত্তাণম্মি বিসুমরিস্সং । লতামুপেত্য অবলোক্য চ ।
হলা ! রমণীআ ক্বু, কালো ইমস্স পাদবমিহুণস্স
রদিঅরো (২) সংবুত্তো । জেণ ণবকুসুমজীব্বণা ণোমালিআ
(৩) অঅং পি বহুফলদাএ (৪) উঅম্বোঅক্বমী সহআরো ।
ইতি পশ্যন্তী তিহতি । (ছ)

(চ) হলা শকুন্তলে ! ইয়ং স্বয়স্বরবধূঃ সহকারস্য ত্বয়া কৃতনামধেয়া বন-
তৌষিণীতি নবমালিকা ; এনাং বিস্মৃতাশি ? ।

(চ) অনেতি । স্বয়মেব ব্রণীতে ইতি স্বয়স্বরা চাসৌ বধূয়েতি স্বয়স্বরবধূঃ ।
সহকারস্য অতিসৌরভস্য আম্রতরোঃ, স্বয়স্বরবধূঃ স্বয়মেবাতথ্যণাত্ স্বয়স্বরবধূরিব
স্থিতা । বনং তৌষয়তীতি বনতৌষিণী ইতি ইত্যং ত্বয়া কৃতং নামধেয়ং নাম যস্যাঃ
স । এনাং নবমালিকাম্, বিস্মৃতাশি জলং দাতুমিতি শ্রবঃ ।

বিস্মৃতেতি জ্ঞানার্থত্বাত্ কৰ্ত্তরি বৰ্ত্তমানি ক্তাঃ ।

ইহার ওষ্ঠযুগল পল্লবের আয় রক্তবর্ণ ; বাহুযুগল কোমল শাখার
অনুকরণ করিতেছে এবং বিধাতা ইহার অঙ্গে পুষ্পের আয় নোভনীয়
যৌবন নিবন্ধ করিয়াছেন ॥২২॥

(চ) অনসুয়া । ওলো শকুন্তলা ! এই নবমালিকা লতাটি আম-
গাছটির স্বয়স্বরবধূব আয় রহিয়াছে, তুমি ইহার ‘বনতৌষিণী’ এইরূপ
নাম করিয়াছ ; তা ইহাকে বিস্মৃত হইলে ? ।

(১) বনজৌষিণী । (২) রমণীএ ক্বু, কালো ইমস্স লদাপাঅবমিহুণস্স বহুঅরো ।

(৩) বনজৌষিণী । (৪) বহুপল্লবদাএ ।

प्रियं । संश्रितम् । अणसूए ! जाणासि किं णिमित्तं
सउन्तला वणदोसिणीं (१) अदिमेत्तं पेक्खदि त्ति । (ज)

(क) तत आत्मानमपि विस्मरिष्यामि । हला ! रमणीयः खलु कालः अस्य
पादपमिथुनस्य रतिकरः संहतः । येन नवकुसुमश्रीवना नवमालिका, अयमपि बहु-
फलतया उपभोगक्षमः सहकारः ।

(क) शकु इति । ततस्तदा अस्या नवमालिकाया विस्मरणं इत्यर्थः । तथा
चेयं नवमालिका समात्मसदृशी ; तेनात्मा यथा विस्मरणाद्योग्यस्तथा इयमपीति इदानी-
मेवैनां सिद्धामीति भावः । लतामुक्त्वा नवमालिकासम् । पादपमिथुनस्य पादप-
जातीयद्वयस्य नवमालिकासहकारयोरित्यर्थः, रतिकरः सौन्दर्यात् लोकानुरागजनकः
सुरतघटकश्च । नवं कुसुमं पुष्पं रजश्च यस्मिन् तत्तादृशं श्रीवनं तारुण्यं यस्याः
सा । बहूनि फलानि योग्यकालत्वादामाणि लाभाश्च यस्य तस्य भावस्तथा हेतुना,
उपभोगक्षमः लोकानां भोगयोग्यः समीगसमर्थश्च । पश्याती साभिलाषमिति शेषः ।
एतेनात्मनोऽपि तादृशसम्बन्धे लनेच्छा व्यज्यते ।

अथ नवमालिकासहकारयोरिच्छासाम्येन स्त्रीपुंसयोर्व्यवहारसमारोपात् समासोक्ति-
रलङ्कारः । तथा लतापादपरूपसिद्धार्थेन सह मानुषदम्पतिरूपासिद्धार्थस्य प्रकाशनात्
श्लिष्टविचित्रार्थवत्त्वाच्च शोभा नाम नाञ्जलक्षणम्—“सिद्धैरर्थैः समं यत्प्राप्तसिद्धोऽर्थः
प्रकाशते । श्लिष्टलक्षणविचित्रार्था सा शोभित्यभिधीयते ॥” इति दर्पणलक्षणात् ।

“कुसुमं स्त्रीरजःपुष्पम्” “फलं जातीफले लामि वाणाय फलकेऽपि च” इति च
विकारशेषः । “भोगः सुखे स्त्र्यादिभूतावहेय फणकाययोः” इत्यमरः ।

(छ) शकुञ्जला । ताहा इहेले आपनाकेओ विसुत्त हईव । (लतार
निकटे याईया देखिया) ओलो ! এই তরুলতা ছুইটীর এই সময়টা
বড়ই মনোহর ও রুচিকর হইয়াছে । যে হেতু নবমালিকা নব-কুসুম-
শ্রীবনা, আর এই আমগাছটাও বহুকলশালী বলিয়া উপভোগ যোগ্য ।
(এই বলিয়া দেখিতে লাগিল ।)

(१) ... किं वणजीसिणीं ।

অন । ণ কলু বিভাবমি, তা কধেহি মে (১) । (অ) ।
 প্রিয়ং । জহ বণদোষিণী অনুরূবেণ পাদবেণ সঙ্কদা,
 তহ অহম্মি অন্তণী অনুরূবং বরং লহেম্ ত্তি (২) । (জ)
 শকু । এস দে অন্তণী চিত্তগদো মণোরহো । ইতি কলস
 মাবর্জয়তি (৩) । (ট)

(অ) অনসূয়ে ! জানাসি কিং নিমিত্তং শকুন্তলা বনতোষিণীমতিমাত্রং প্রেচ্ছত ইতি ।
 (অ) ন খলু বিভাবয়ামি, তন্ কথয় মে ।
 (জ) যথা বনতোষিণী অনুরূপেণ পাদপেণ সঙ্কতা, তথা অহমপি আত্মনঃ অনুরূপং
 বরং লমেয় ইতি ।

(জ) প্রিয়মিতি । অতিমাত্রমেকান্তম্ । প্রেচ্ছতে পশ্যতি ।
 (অ) অনেতি । বিভাবয়ামি বিভাব্যপি সম্বন্ধায়ামি ।
 (অ) প্রিয়মিতি । অনুরূপেণ স্বযোগ্যেন । সঙ্কতা সম্মিলিতা । ইতি হীতোঃ,
 অতিমাত্রং প্রেচ্ছত ইতি পূর্বোক্তান্বয়ঃ ।

(ট) শকু ইতি । আত্মনঃ স্বস্বয়ং । মনোরথঃ অমিলাষঃ । তমেবানুরূপং
 বরং লভ্যমিচ্ছসীতি ভাবঃ । আবর্জয়তি লুপ্তীকরীতি ।

(জ) প্রিয়ংবদা । (ঐষং হাশু করিয়া) অনসূয়া ! জানিস্
 কি জগ্ৰ শকুন্তলা বনতোষিণীকে এত বেশী দেখিতেছে ?

(অ) অনসূয়া । আমি বুঝিতেছি না ; তা আমায় বল দেখি ।

(জ) প্রিয়ংবদা । বনতোষিণী যেমন অনুরূপ বৃক্ষের সহিত
 মিলিয়াছে, আমিও সেইরূপ নিজের অনুরূপ বর লাভ করিব ।

(ট) শকুন্তলা । ইহা তোর নিজের মনোগত ইচ্ছা । (এই বলিয়া
 কলস হুস্ফ (উবুড়) করিল ।)

(১) তা কহেহি । (২) বণতোষিণী । অমি তাম এষং অহম্মি...

(৩) এতী যখুং তহ অনগদী ।

অন। 'হলা সতুলি। ইয়' তাতকস্মেণ তুম' বিয়
সহস্যেণ সম্বল্লিডা মাধবীলতা, তা কথ' ইম' বিসুমরি-
দাসি ? (১)। (ঙ)

শকু। তদো অন্তাণস্মি বিসুমরিস্স'। লতাসুপেত্যাবলোক্য চ
সহস'ম। অস্বরীঅ' অস্বরীঅ', পিঅস্বদে! পিঅ' দে ণিবে-
দেমি। (ড)

প্রিয়'। সডি! কি' মে পিঅ' ?। (ঢ)

(১) এয তে আত্মনাশিতগতী মনোরথঃ ।

(২) হলা শকুলি। ইয়' তাতকস্মেণ তুমিবে স্বহস্মেণ সংবল্লিতা মাধবীলতা,
তত্ কথমিমাং বিস্মৃতামি ? ।

(৩) তত আত্মানমপি বিস্মরিষ্যামি। আশ্চর্য্যমাশ্চর্য্যম্, প্রিয়'বদে! প্রিয়' তে
নিবেদয়ামি।

(৪) সখি। কি' মে প্রিয়ম ? ।

(২) অনেনি। বিস্মৃতাশীতি স্বরবিকারেণ প্রশ্নী ব্যজ্যতে।

(৩) শকু ইতি। তত ইত্যনেন মাধবীলতাপি আত্মসহস্মীতি ব্যজ্যতে। লতাং
মাধবীলতাম্।

(৪) অনসূয়া। ওলো! শকুশূলা! পিতা কথ তোমার আয়
এই মাধবী লতাটীক নিজহস্তে সংবন্ধিত করিয়াছেন, তা ইহাকে বিস্মৃত
হইলে কেন ? ।

(৫) শকুশূলা। তা হইলে আপনাকেও বিস্মৃত হইব। (লতার
নিকটে যাইয়া এবং দেখিয়া আনন্দের সহিত) আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য!
প্রিয়'বদে! তোমার প্রীতিকর বিষয় জানাইতেছি।

(৬) প্রিয়'বদ। সখি! আমার প্রীতিকর বিষয় কি ? ।

(১) ইত্যারম্ণ পুল: কলসমাৰজ'যতীল্যল: পাঠসন্দর্ভে বিদ্যাভাগৱেণ পরিত্যক্ত: ।

শকু । অসময়ে ক্বু এমা আমূলাদৌ মুকুলিদাং মাধবী-
লদা । (গ)

ভমে । সত্বরমুপগম্য । সহি ! সত্বং সত্বং ? । (ত)

শকু । সত্বং কিং ণ পেক্বধ । (থ)

প্রিয়ং । সত্বং নিরুপ্য । সহি ! তেণ হি পড়িপিঅং দে
ণিবেদেমি । (ঢ)

শকু । কিং মে পড়িপিঅং ? । (ধ)

(গ) অসময়ে খল্বেষা আমূলাৎ মুকুলিতা মাধবীলতা ।

(ত) সহি ! সত্বং সত্বম্ ? ।

(থ) সত্বং কিং ন প্রেচ্ছথি ।

(ঢ) সহি ! তেন হি প্রতিপ্রিয়ং তে নিবেদয়ামি ।

(ধ) কিং মে প্রতিপ্রিয়ম্ ? ।

(গ) শকু ইতি । মুকুলানি অস্থাঃ সম্ভাভানীতি মুকুলিতা তারকাদিত্বা-
দিত্য প্রত্যয়ঃ ।

(ত) ভমে ইতি । অব কাকুবশাত্ প্রয়ো ব্যজ্যতে ।

(গ) শকুন্তলা । এই মাধবীলতা, অকালে মূল হইতে মুকুলিত
হইয়াছে ।

(ত) অনসূয়া ও প্রিয়ংবদা । (সত্বর নিকটে যাইয়া) সখি !
সত্য সত্য কি ? ।

(থ) শকুন্তলা । সত্য কিনা দেখ ।

(ঢ) প্রিয়ংবদা । (আনন্দের সহিত দেখিয়া) সখি ! তবে
তোমারও প্রীতিকর বিষয় জানাইতেছি ।

(ধ) শকুন্তলা । আমার কি প্রীতিকর বিষয় ? ।

প্রিয়ং । আসস্বপাণিগ্হণাসি তুমং । (ন)

শকু । সাস্থমিব । এস দে অত্থণো চিত্তগদো মণোরহো, তা
ণ দে বশ্রণং সুণিস্সং । .(প)

প্রিয়ং । সহি ! ণ ক্বু পরিহাসেণ ভণামি, সুদং মএ
তাডকস্স মুহাদো তুহ কল্লাণসুঅশ্রং এদং ণিমিত্তং ত্তি । (ফ)

অন । হলা পিঅম্বদে ! অদো জ্জিবে সসিণেহা সঅন্তলা
মাহবীলদাং সিচ্ছদি । (ব)

(ন) আসন্নপাণিয়হণাসি তম্ ।

(প) এষ তে আত্মনশ্চিত্তগতৌ মনোরথঃ, তন্ন তে বচনং শ্রীষ্যামি ।

(ফ) সহি ! ন খলু তে পরিহাসেন ভণামি, স্মৃতং ময়া তাতকালস্য মুখানু
তথ কল্যাণসূচকম্ এতন্নিমিত্তমিতি ।

(ব) হলা প্রিয়ংবদে ! অতএব সম্বদে হা শকুন্তলা মাধবীলতাং সিচ্ছতি ।

(ন) প্রিয়মিতি । আসন্নং নিকটবর্তি পানিয়হণং বিবাহৌ যস্যাঃ সা ।

(প) শকু ইতি । সাস্থমিব মুখভঙ্গ্যা বহিরস্থ্যাং প্রকাশ্য । এতেন পানি-
য়হণাকাঙ্ক্ষা সূচিতা । তত্চক্ষ্যাৎ স্বাকাঙ্ক্ষায়াঃ পরোপরি প্রবর্তনাদিত্যর্থঃ ।

(ফ) প্রিয়মিতি । পরিহাসেন পরিহাসকরয়চ্ছয়া । এতন্ মাধবীলতায়া অসময়ে
মুকুলিতল্লবপং নিমিত্তং লক্ষণম্, কল্যাণসূচকং পানিয়হণরূপমঙ্কলস্ৰাপকম্ ।

(ন) প্রিয়ংবদা । তোমার বিবাহ নিকটবর্তী হইয়াছে ।

(প) শকুন্তলা । (অস্থ্যার সহিতই যেন) ইহা তোঁর নিজের
মনোগত ইচ্ছা ; তাঁ তোঁর কথা আমি শুনিব না ।

(ফ) প্রিয়ংবদা । সহি ! পরিহাস করিয়া বলিতেছি না ।
আমি পিতা কথের মুখ হইতে শুনিয়াছি যে, এই লক্ষণটী তোঁমার
মঙ্গলসূচক ।

শকু । অসময়ে ক্বু এসা আমূলাদো মুকলিদাং মাধবী-
লদা । (গ)

ভমে । সত্বরমুপগম্য । সহি ! সচ্চং সচ্চং ? । (ত)

শকু । সচ্চং কিং ণ পেক্বধ । (থ)

প্রিয়ং । সহৰ্ষং নিৰুপ্য । সহি ! তেণ হি পড়িষ্মিঅং দে
ণিবেদেমি । (দ)

শকু । কিং মে পড়িষ্মিঅং ? । (ধ)

(গ) অসময়ে খল্লিষা আমূলাত্ মুকুলিতা মাধবীলতা ।

(ত) সহি ! সত্যং সত্যম্ ? ।

(থ) সত্যং কিং ন প্রেতিথে ।

(দ) সহি ! তেন হি প্রতিপ্রিয়ং তে নিব্বেদয়ামি ।

(ধ) কিং মে প্রতিপ্রিয়ম্ ? ।

(গ) শকু ইতি । মুকুলানি অথ্যাঃ সম্ভাটানীতি মুকুলিতা তারকাদিত্বা-
দিত্বে প্রত্যয়ঃ ।

(ত) ভমে ইতি । অথ কাকুৰুশাত্ প্রয়ো ব্যজ্যতে ।

(গ) শকুন্তলা । এই মাধবীনতা, অকালে মূল হইতে মুকুলিত
হইয়াছে ।

(ত) অনসূয়া ও প্রিয়ংবদা । (সত্ত্বর নিকটে যাইয়া) সখি !
সত্য সত্য কি ? ।

(থ) শকুন্তলা । সত্য কিনা দেখ ।

(দ) প্রিয়ংবদা । (আনন্দের সহিত দেখিয়া) সখি ! তবে
তোমারও প্রীতিকর বিষয় জানাইতেছি ।

(ধ) শকুন্তলা । আমার কি প্রীতিকর বিষয় ? ।

প্রিয়ং । আসস্বপাণিগ্ৰহণাসি তুমং । (ন)

শকু । সাস্থমিব । এস দে অন্তণো চিত্তগদো মণোরহো, তা
য় দে বশ্রণং সুণিস্সং । .(প)

প্রিয়ং । সহি ! য ক্বু পরিহাসেণ ভণামি, সুদং মএ
তাৎকস্বস্ব মুহাদো তুহ কল্লাণসুশ্রমং এদং ণিমিত্তং ত্তি । (ফ)

অন । হলা পিঅম্বদে ! অদো জ্জি ব সসিণেহা সডন্তলা
মাধবীলদাং সিস্সদি । (ব)

(ন) আসন্নপাণিগ্রহণাসি ত্বম্ ।

(প) এষ তে আত্মনশ্চিত্তগতৌ মনোরথঃ, তন্ন তে বচনং শ্রীষ্যামি ।

(ফ) সহি ! ন খলু তে পরিহাসেন ভণামি, স্মৃতং ময়া তাতকালস্য মুখাত্
তব কল্যাণসূচকম্ এতন্নিমিত্তমিতি ।

(ব) হলা প্রিয়ংবদে ! অতএব সম্ভেহা শকুন্তলা মাধবীলতাং সিস্সতি ।

(ন) প্রিয়মিতি । আসন্নং নিকটবর্তি পানিগ্রহণং বিবাহৌ যস্যাঃ সা ।

(প) শকু ইতি । সাস্থমিব মুখভঙ্গ্যা বহিরসূত্র্যং প্রকাশয় । এতেন পানি-
গ্রহণাকাঙ্ক্ষা সূচিতা । ততস্মাত্ স্বাকাঙ্ক্ষায়াঃ পরোপরি প্রবর্তনাদিত্যর্থঃ ।

(ফ) প্রিয়মিতি । পরিহাসেন পরিহাসকরণচ্ছদ্যা । এতন্ মাধবীলতায়া অসময়ে
মুকুলিতত্বরূপং নিমিত্তং লক্ষণম্, কল্যাণসূচকং পানিগ্রহণরূপমঙ্কলভঙ্গাপকম্ ।

(ন) প্রিয়ংবদা । তোমার বিবাহ নিকটবর্তী হইয়াছে ।

(প) শকুন্তলা । (অস্থয়ার সহিতই যেন) ইহা তোমার নিজের
মনোগত ইচ্ছা ; তা তোমার কথা আমি শুনিব না ।

(ফ) প্রিয়ংবদা । সহি ! পরিহাস করিয়া বলিতেছি না ।
আমি পিতা কথের মুখ হইতে শুনিয়াছি যে, এই লক্ষণটী তোমার
মঙ্গলসূচক ।

शकु । जदो वहिणी मे भोदि, तदो किं त्ति णं सिञ्चेमि ।
इति कलसमावर्जयति । (भ)

राजा । अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णं क्षेत्रसम्भवा
भवेत् ? (१) । अथवा कृतं सन्देहेन । (म)

(भ) यतो भगिनी मे भवति, ततः किमिति न सिञ्चामि ।

(भ) शकु इति । भगिनी एकेनैव कण्ठेन परिवर्द्धिततया भगिनी तुल्यस्त्री ह-
भागिनी, इयं माधवीलतेति शेषः । आवर्जयति जलसंकाशे न्युञ्जो करोति ।

(म) राजिति । अपिशब्दः प्रथे । नामशब्दः सम्भावनाशाम् । इति सम्भावयितु-
मर्हामि किमित्यर्थः । तथा च इयं शकुन्तला, कुलपतेः कण्वस्य, असवर्णम् असमान-
वर्णं ब्राह्मणजातीयमिन्नं यत् क्षेत्रं कलत्रं तत्र सम्भव उत्पत्त्यर्थाः सा तादृशी भवेत् ।
तथा च इयं यदि ब्राह्मणस्य कण्वस्य अविशाटिजातीयपदवीगर्भजाता कन्या भवेत्, तदा
मे परिणययोग्या स्यात्, ब्राह्मणजातीयपदवीगर्भजातत्वे तु प्रतिलोमविवाहनिषेधात् अस्य
आशापि निष्फलैवेति भावः । कृतमलम् ।

कुलपतिमाहुः साम्प्रदायिकाः । यथा—

“मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपीषणात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥”

कण्वस्य असवर्णक्षेत्रसम्भवाया दुष्कृतस्य परिणययोग्यत्वे प्रमाणं यथा मनुः—

“पुत्रा योऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणात्मा द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाम्स्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥”

“क्षेत्रं शरीरे केदारं सिद्धस्थानकलत्रयोः” “कृतं युगेऽलमथ च” इत्यादि च मेदिनी ।

(व) अनश्रुया । ङजो प्रियः वदा ! एहं जगुहं शकुञ्जला अशेर
सहित माधवीलताटौके सिद्ध करितेछे ।

(भ) शकुञ्जला । ये हेतु आमार भगिनी इय, मेइ हेतु सिद्ध
करिव ना केन ? । (एहं वलिषा कलस उवुड करिल ।)

(१) स्यात् ।

असंशयं क्वत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपटेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥२३॥

तथापि तत्त्वत एवैन्ममुपलप्स्रे (१) । (य)

असंशयमिति । असंशयं भ्रुवमेव, अस्य च्छ्रियजातेः परिग्रहक्षमा पक्षीत्वेन ग्रहणयोग्या, इयं शकुन्तलेति शेषः । यद्यस्मात्, आर्यां चिरसत्पथगामित्वात् साधु-भूतम्, मे मम मनः, अस्यां शकुन्तलायाम्, अभिलाषि एतद्विषयाकाङ्क्षाशालि वर्त्तत इति शेषः । ननु मनसः अभिलाषित्वमात्रेण कथं क्वत्रपरिग्रहक्षमेति निश्चीयत इत्याह सतामिति । हि यस्मात्, सन्देहपटेषु संशयविषयेषु, वस्तुषु पटार्थेषु, सतां सञ्जनानाम्, अन्तःकरणस्य मनसः, प्रवृत्तयो गतय एव प्रमाणम् एकतरनिश्चायिकाः । तथा चास्यां शकुन्तलायां मन्मनसो याञ्छत्वेन प्रवृत्तिमत्त्वात् चक्षुष्ये परिग्रहक्षमेवेति भावः ।

अत्र सामान्येन विशिष्टसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तथा राज्ञः शकुन्तलानु-रागरूपकाव्यार्थस्यात्र निश्चयनोपस्थितेः परिव्यासो नाम मुखसन्धेरङ्गम् । तथा च टर्पणः—“तन्निष्पत्तिः परिव्यासः ।”

संशयस्याभावः असंशयम्, अभावाथे अन्वयीभावः । “वेदाः प्रमाणम्” इत्यादि-वदन्नापि ह्योः सामानाधिकरण्येऽपि अजहङ्गिण्यत्वात् भिन्नलिङ्गत्वं बहुत्वावच्छिन्नप्रपञ्चीना-मेवैकप्रमाणत्वाच्च भिन्नवचनत्वम् ।

“आर्यः साधो सौविदल्लं” इत्यादि विश्वः । व शश्वविलं वृत्तम् ॥२३॥

(य) तथापीति । अन्तःकरणप्रवृत्तिप्रमाणेन क्वत्रपरिग्रहक्षमत्वनिश्चयेऽपीत्यर्थः ।

(म) राज्ञा । एहं शकुन्तला किं कुनर्पाति कथेव असवर्ण स्त्रीर गर्तङ्गात सञ्जान इडेवेन ? । अथवा सन्देहः प्रयोजन नाई । (कारण,)

इति (शकुन्तला), निश्चयै क्वत्रियेयै ग्रहणयोग्या ; ये हेतु आमार निर्दोष मन ईहार प्रति अभिलाषी इईयाछे । कारण, सन्दिग्ध विषये सञ्जनेव मनैर प्रवृत्तिई प्रमाण ॥२३॥

(१) तत्त्वत एवाम्

ଶକୁ । ସସନ୍ଧମମ୍ । ଅନ୍ୟ ! ସଲିଅସେଅସନ୍ଧବୁମ୍ଭାଦୌ ଶୋମା-
ଲିଅଂ ଉଜ୍ଞିଅସ୍ତୁ ଶ୍ଚିଅଂ ମେ ମହୁଅଗୋ ଅହିବଂସଂସି । ଇତି ଭରବାର୍ଥା
ନାଟୟତି (୧) । (୨)

ରାଜା । ସସ୍ତୃହଂ ବିଲୋକ୍ୟ । ସାଧୁ, ବାଧନମପି ରମଣୀୟ-
ମସ୍ୟା: (୨) । (ଲ)

ଯତୋ ଯତ: ଷଟ୍ପରଣୋଽଭିବର୍ତ୍ତତି
ତତସ୍ତତ: ପ୍ରେରିତବାମଲୋଚନା ।

(୧) ଅହୀ ! ସଲିଲସିକସନ୍ଧମୁଦ୍‌ଗତୀ ନବମାଲିକା ଉଜ୍ଞିତ୍ୱା ବଦନଂ ମେ ମଧୁକରୀ-
ଽଭିବର୍ତ୍ତତି ।

ତତ୍ସତ ଏବ ଶବ୍ଦାଦିପ୍ରମାଣାନୁଦେଶ ଯଦାର୍ଥତ ଏବ, ଏନାଂ ଶକୁନ୍ତଳାମ୍, ଉପଲକ୍ଷ୍ୟା ଜ୍ଞାସ୍ୟାମି ;
ଅନ୍ୟ:କରଣପ୍ରତ୍ତିମାରପ୍ରମାଣସ୍ୟ କଦାଚିତ୍ ଅଭିଚାରସ୍ୟାପି ଦର୍ଶନାଦିତି ଭାବ: ।

(୨) ଶକୁ ଇତି । ସସନ୍ଧମମ୍ ଆକୃତ୍ୱଭାବେନ ସହିତମ୍ । ଅନ୍ୟ ଇତି ବିଦ୍ୟାୟି ।
ସଲିଲସିକେନ ଜଳସିଚନେନ ଯ: ସସନ୍ଧମୁ ବିକ୍ରମତା ତେନ ଉଦ୍‌ଗତ ଉଡ୍ଡିନ:, ମଧୁକରୀ ଭରବ:,
ନବମାଲିକାମ୍ ଉଜ୍ଞିତ୍ୱା ପରିବ୍ୟଜ୍ୟ, ମେ ମମ ବଦନମ୍, ଅଭିବର୍ତ୍ତତି ଲକ୍ଷ୍ମୀକୃତ୍ୟ ଆଗଚ୍ଛତୀ-
ତ୍ୟର୍ଥ: । ଭରବସ୍ୟ ବାଧାଂ ଦୂରୀକରଣମ୍ ।

(ଲ) ରାଜା । ସସ୍ତୃହଂ ଶକୁନ୍ତଳାକାଞ୍ଛାସହିତମ୍ । ସାଧୁ ସମୀଚିନମ୍, ବାଧନଂ
ଭରବଦୂରୀକରଣମ୍ । ଅସ୍ୟା: ଶକୁନ୍ତଳାୟା: ।

(ସ) ତଥାପି ଯଥାର୍ଥରୂପେଇଁ ଈହାକେ ଜାନିବ ।

(୨) ଶକୁନ୍ତଳା । (ବାସ୍ତୁତାର ସହିତ) ଓମା ! ଜଳମେକେ ବାସ୍ତୁତା-
ବଶତ: ଏକଟା ଭରବ ଉଡ୍ଡିଆ, ନବମାଲିକାକେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଆ, ଆମାର
ମୁଖେର ଦିକେ ଆସିତେଛେ ।

(ଲ) ରାଜା । (ସ୍ମୃହାର ସହିତ ଦେଖିଆ) ଭାଲ, ବାଧା ଦେଓସାଓ
ଈହାର ହୁନ୍ଦର ବଟେ । (କାରଣ,)

(୧) ଭରବାର୍ଥା ଉପୟତି । (୨) ସସ୍ତୃହମବଲୋକ୍ୟ ।

विवर्त्तितभ्रूरियमद्य शिञ्चते

भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् (१) ॥२४॥

अपि च, सास्यमिव । (ब)

भ्रमरबाधनस्य रमणीयत्वे हेतुमाह यत इति । हि तथाहि । षट् चरणाः पादा यस्य स षट् चरणी भ्रमरः, यतो यतः यस्यां यस्यां दिशि, अभिवर्त्तते मुखं लक्ष्यीकृत्य तिष्ठति । यतो यतः यस्या यस्या दिशः सकाशात् मुखमभ्यागच्छतीति वा । ततस्ततः तस्यां तस्यां दिशि, प्रेरिते निक्षिप्ते वामे मनोहरे लीचने नयनद्वयं यथा सा, तथा विवर्त्तिते मुहुः परिवर्त्तिते भ्रुवौ यथा सा तादृशी, इयं शकुन्तला, अकामापि कारणाभावात् कामप्रहरतिरहितापि सती, भयात् भ्रमरदंशनवासात्, अद्य इदानीम्, दृष्टिविभ्रमं नायके स्वमनोवृत्तिज्ञापकं दृष्टिविलामम्, शिञ्चते ज्ञातुमारभत इवेत्यर्थः ।

दृष्टिविभ्रमं प्रति सकामत्वमेव कारणम् । तेन चात्र तत्सकामत्वरूपकारणाभावेऽपि दृष्टिविभ्रमरूपकार्योत्पत्तिसत्त्वात् विभावनालङ्कारः ; सा च भयादित्यभिधानादुक्तनिमित्ता ; तथा शिञ्चते इति सम्भावनावगमेऽपि तद्व्यञ्जकेवादिशब्दाभावात् प्रतीयमानाभावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे” इत्यादि विश्वः ।

वंग्रस्यविलं वृत्तम् ॥२४॥

(ब) अपि चेति । सास्यमिव स्वं विना भ्रमरस्य शकुन्तलासन्धीगात्मककृतार्थतादर्शनादस्यया सहितमिव ।

भ्रमरटा ये ये दिक् हृष्टेते आसितेछे, सेई सेई दिके (इनि) सुन्दर नयनयुगल निरूपेप करितेछेन एवं ज्रहुईटा घुराईतेछेन । सुतरां शकुन्तला आज कामप्रवृत्तिशृणु हईयाओ, भयवशतः दृष्टिविलास शिक्षा करितेछेन ॥२४॥

(ब) आरओ, (अस्यार सहितई येन)

(१) श्लोकीऽथं विद्यासागरेण प्रचिती मन्वते ।

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करं (१) व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषामधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती ॥२५॥

चलति । हे मधुकर ! भनर ! करं हस्तम्, व्याधुन्वत्या भनरवाधनार्थमित-
स्ततः सञ्चालयन्त्याः शकुन्तलायाः, वेपथुमतीं भयादन्यत्र कामावेगात् कम्पान्विताम्,
अतएव चलयञ्चलः अपाङ्गः प्रान्तभागे यस्यास्ताम्, दृश्यतेऽनर्थेति दृष्टिनयनं ताम्,
बहुशो वारं वारम्, स्पृशसि दंशनार्थमित्यर्थः, अन्यत्र तु चुम्बसि । रहस्यं गोपनीय-
विषयम् आचष्ट इति रहस्याख्यायी स इव, कर्णान्तिकचरः कर्णसमीपगामी मन्,
मृदु कीमलं क्षुद्रमित्यर्थः, स्वनसि शब्दाद्यसे अन्यत्र तु ब्रवीषि । तथा रतिसर्वस्व
सुरतस्य सर्वसम्पत्स्वरूपम्, अधरमोहम्, पिवसि दशसि, अन्यत्र चुम्बसि । अतएव
वयम् अहमित्यर्थः, तत्त्वान्वेषात् 'कस्येयं कन्या मम परिणया न वा' इति तथानु-
सन्धानात् तदाश्रित्येत्यर्थः, हता मनोहता व्यथं मनोरथा इति तान्पर्यम्, किन्तु त्वं खलु
त्वमेव कृती कर्मकुशलः ।

अथ भनरस्य कृतित्वं प्रति प्रथमचरणव्ययगतवाक्यार्था हेतव इति वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम्, रहस्याख्यायीवेति क्रियोत्प्रेक्षा ; उक्तविधकार्य्यवयेण भनरं गुप्तप्रेमिक-
व्यवहारसमागोपात् समाशीक्तिः ; उपमानभूतस्य भनरस्य कृतित्वरूपधिक्यवर्णनात्
व्यतिरेकश्च ; इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“दृग्दृष्टिः” इति “तत्त्वं ब्रह्मणि याथार्थ्ये” इति “मनोहृतः प्रतिहृतः प्रतिबद्धो हृतय-
सः” इति चामरः । “कृती स्यात् कर्मकुशले पण्डिते शर्वबन्धुणि” इति कलाप-
चन्द्रधृतः कोषः ।

वेपथु रस्या अस्तीति वेपथुमती । वयमिति “वाक्यदय” इति बहुवचनम् । तत्त्वान्वेष-
माश्रित्येति लघ्वस्लोपे पञ्चमी ।

शिक्षरिणी वृत्तम् ॥२५॥

(१) करौ ।

অপি च, .

लोलां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सभ्रूलताविभ्रमाम्
आभुग्नेन विवर्त्तितां बलिमता मध्येन कम्बस्तनी ।

हस्तायं विधुनोति पल्लवनिभं शीत्कारभिन्नाधरा

जातेयं म्रमराभिलङ्घनभिया वाद्यैर्विना नर्त्तकी ॥२६॥

লীলামিতি । ককৌ কমনীযৌ স্তনৌ যস্যাঃ সা তাদৃশী, ইয়ং শকুন্তলা, ভূ-
লতযৌবিভ্রমেণ ভ্রমণেন বিলাসেন চ সঙ্ঘতি সভ্রুলতাবিভ্রমাম্, লোলাং চঞ্চলাম্, দৃষ্টিং
চক্ষুঃ, ইতস্ততঃ সর্বাণি দিচ্চু, বিতনুতে বিস্তার্য্য প্রেরয়তি । কৃতৌ ভ্রমর আগচ্ছতীত্যতৎ
পরীক্ষায় লোকমোহনার্থং স্তি ভাবঃ । আভুগ্নেন বৃষৎ বকীভূতেন, বালিমতা চক্ষ-
তরঙ্গবতা, মধ্যেন দেহমধ্যভাগেন, বিবর্তিতা ভ্রমরদংশনাদাত্মবায়ায় কিচ্ছিত্ কিচ্ছিত্
পরিবর্তিতা, ভঙ্গীবিশেষপ্রদর্শনায় পরিবর্তিতা চ । তথা শীত্কারেণ ভ্রমরদংশন-
বাসজনিতেন শ্রীদ্রিতি শব্দে ন ভিন্নৌ বিয়ুকৌ অপরী যস্যাঃ সা তথাবিধা সতী, পল্লবনিভং
পল্লববৎ রক্তকৌমলম্, হস্তায়ম্, বিধুনোতি ভ্রমরবাধনায় ভঙ্গীবিশেষপ্রদর্শনায় চ
সঞ্চালয়তি । অতএব ভ্রমরেণ যদভিলঙ্ঘনমাক্রমণং তস্মাত্ মিয়া ভয়েন, বায়ৈর্বিনা
নৃত্যকালীনবাচ্যানি বিনা, নর্তকৌ নর্তকৌরুপা जाता । অতীবাস্বর্য্যমিদমিতি ভাবঃ ।

অত্রাপি নর্তকৌরুপেণ জাতত্বং প্রতি প্রথমচরণত্রয়গতবাক্যার্থত্রয়স্য হেতুত্বান্
পূর্ববৎ কাব্যলিঙ্গম্ ; তথা “मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्ध्या” इति
दंपत्यौदाहृतवत् समासामावेऽपि निरङ्गं किवलरूपकम् ; तच्च वाद्यैर्विनैत्यभिधानादधिक-
कटवै शिष्यरूपमित्यनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२६॥

হে ভ্রমর ! শকুন্তলা হস্ত সঞ্চালন করিতেছেন, এদিকে তুমি উহার
চঞ্চলপ্রান্তসম্মুখিত চঞ্চলনয়ন বার বার স্পর্শ করিতেছ, গুপ্তভাষার
প্রায় কাণের নিকটে যাইয়া ছোট ছোট শব্দ করিতেছ এবং সুরতসর্ষস্ব
অধর পান করিতেছ । অতএব তত্ত্বাচ্ছেষণ করিয়া আমি ব্যর্থমনোরথ
হইলাম, আর তুমিই চরিতার্থ হইলে ॥২৬॥

शकु । हला ! परित्ताग्रध परित्ताग्रध मं इमिणा दुष्ट-
महुअरेण अहिङ्गअमाणं (१) । (श)

उभे । सञ्चितम् । का अह्नी परिताणि । एत्थ दाव दुस्सन्दं
अक्कन्द, जदो राअरक्खिदाइं तवोवणाइं (२) । (ष)

(श) हला ! परिवायेयां परिवायेयां मामनेन दुष्टमधुकरेणाभिभूयमानाम् ।

(श) शकु इति । परिवायेयां युवानिति शेषः । अभिभूयमानाम् अत्यन्तमेवाकुली-
क्रियमाणाम् ।

(ष) उभे इति । अनसूयाप्रियंवदे इ एवेत्यर्थः । सामान्यमधुकरस्याक्रमण-
नकिञ्चित्करमेव ; तथापि शकुन्तला नितरामिवाकुलीभूता इत्यतः कौतुकात् अितम् ।
तद्यादेव कौतुकादाह के इत्यादि । के असमर्थे इत्यर्थः, स्त्रीमात्रत्वादिति भावः ।
आक्कन्द आह्वय । यत इति । भीतेन रक्षकान्नानस्यैवौचित्यादिति भावः ।

“क्रन्दने रोदनाह्वाने” इत्यमरः ।

आर०, এই কমनीয়স্তনী শকুন্তলা, জীবিলাসের সহিত চঞ্চলদৃষ্টি
ইতস্ততঃ সঞ্চালন করিতেছেন, ঐষৎ বক্র এবং চৰ্ম্মতরঙ্গশালী (থর-
বিশিষ্ট) দেহমধ্যভাগদ্বারা বার বার ফিরিতেছেন, পল্লবতুল্য হস্তাগ্র
সঞ্চালন করিতেছেন এবং গুষ্ঠয়ুগল লীংকারে বিক্লিষ্ট হইতেছে ; অতএব
ভ্রমরদংশনের ভয়ে বাণ ব্যতীত নর্ভকী হইয়াছেন ॥২৬॥

(শ) শকুন্তলা । ওলো ! এই দৃষ্ট ভ্রমর আমাদের অত্যন্ত আকুল
করিয়া তুলিয়াছে ; তা আমাদের রক্ষা কর রক্ষা কর ।

(১) শকুন্তলা । এ এষী ধিষ্টী বিরমহ, অস্বদী গমিষ্ম । পদান্নরে স্থিলা
সহৃষ্টলীপম্ । কধং হদৌবি আঅচ্ছহ । হলা ! পরিত্তাগ্রধ মং ইমিণা
দুষ্খিণীইষ মहुअरेण अहिङ्गअमाणं ।

(২) কা অহ পরিতাণু । ...রাঅরক্কিডায়াহ তবোবনাহ ণাম ।

রাজা । অবসরঃ স্বল্পমস্মাকমাত্মানং দর্শয়িতুং । ন
 মৈতব্য়ং ন মৈতব্য়ম্ । ইত্যুক্তো স্বেগতম্ । এষং হি রাজাহ-
 মস্মীতি পরিজ্ঞানং ভবিষ্যতি । ভবতু, অতিথিসমাচারমেবাব-
 লম্বিষ্যে (১) । (স)

(৬) কে আবাং পরিবাণ্যে । অত্র তাবত্ দুগ্ধলমাকন্দ ; যতী রাজরচিতানি
 তপীয়নানি ।

(স) রাজিতি । অবসরঃ সময়ঃ ; মত্প্রসাবস্বীত্যানাদিত্যাশয়ঃ । 'ন মৈতব্য়ং
 ন মৈতব্য়ম্, অধমহুপস্থিত এষাম্বি' ইতি বাক্যসমুদায়স্য 'ন মৈতব্য়ং ন মৈতব্য়ম্'
 ইত্যয়মংশঃ অর্ই এষ স্যাৎত আহ ইত্যুক্তো ইতি । এষং হি দুগ্ধলমস্বাবীত্যানা-
 ললরমেব আত্মপ্রকার্য, রাজা দুগ্ধলরূপঃ । পরিজ্ঞানং পরিচয়ঃ । তথা অ সতি,
 অতর্কিতভাবেন কন্যাসমবায়ান্তিকে রাজ্ঞ এবীপস্থিতিঃ কথমিতি মহান্ সন্দেহঃ
 স্যাৎতি ভাবঃ । ভবতু পরিজ্ঞানমিতি পূর্বোথান্বয়ঃ । অতিথিঃ সমাচারং ব্যবহারম্ ।
 অবলম্বিষ্যে আশ্রয়িষ্যে । এষম্ অতিথীনাং অতর্কিতভাবেনৈব সর্বদীপস্থিতেন সন্দেহ-
 সম্ভব ইत्याশয়ঃ ।

(ঘ) অননুগ্রহা ও প্রিয়ংবদা । (ঈষৎ হাশ্বের সহিত) আমরা
 রক্ষা করিতে কে ? । এবিষয়ে দুগ্ধস্তুকে ডাক ; যে হেতু তপোবনগুলি
 রাজার রক্ষিত ।

(স) রাজা । আপনাকে দেখাইবার আমার এই-ই অবসর ।
 ভয় করিবেন না, ভয় করিবেন না । (এই অকৌজুর পর স্বগত)
 ইহাতে 'আমি রাজা' ইহা পরিচয় হইবে ; ইউক, অতিথির আচরণই
 অবলম্বন করিব ।

(১) অবসরীয়মাত্মানং প্রকাশয়িতুং ।... রাজভাবস্বভিছ্যাতী ভবিত্ । ভবতু,
 এষং তাবদমিষ্যে ।

ଶକୁ । ଏ ଏସୌ ଦୁଃସ୍ଵିକ୍ଷୀଦୌ ବିରମତି, ତା ଅଧ୍ଵଦୌ ଗମିଷ୍ଠମ୍ ।
ପଦାନ୍ତରଃ ସଢ଼ଟ୍ଟିକ୍ଷେପମ୍ । ହଃ ହଃ ହଃ ! କର୍ଦ୍ଦ୍ଵି ବି ମଂ ଅଣୁସରଦି,
ତା ପରିତ୍ତାନ୍ନଧ ମଂ (୧) । (ହ)

ରାଜା । ଚତ୍ରମୁପଗମ୍ୟ । ଆ: ! (୨) । (କ୍ଷ)

କ: ପୌରବେ ବସୁମତୀଂ ଶାସତି ଶାସିତରି ଦୁର୍ବିନୀତାନାମ୍ ।

ଅଧ୍ୟମାଚରତ୍ୟବିନୟଂ ମୁଖାସୁ ତପସ୍ଵିକନ୍ୟାସୁ ॥୨୭॥

(ହ) ନୈବ ଦୁର୍ବିନୀତୌ ବିରମତି, ତଦନ୍ତତା ଗମିଷ୍ୟାମି । ହା ଧିକ୍ ହା ଧିକ୍ ।
କର୍ଦ୍ଦ୍ଵିମିତୌଽପି ନାମନୁସରତି ତମ୍ ପରିବ୍ରାୟିଥାଂ ନାମ୍ ।

(କ୍ଷ) ଶକୁ ଇତି । ଦୁର୍ବିନୀତୌ ଦୁଃଃ, ଏବ ମଧୁକର: । ଅନ୍ତତ: ଅନ୍ତଃକ୍ଷିନ୍ ସ୍ଥାନେ ।
ପଦାନ୍ତରଃ ସ୍ଥାନାନ୍ତରଃ ଗଲ୍ଵିତି ଶିଷ: । ଢ଼ଟ୍ଟିକ୍ଷେପେଣ ଧନର ଆଗଚ୍ଛତି ନ ବେତି ପରୀକ୍ଷାର୍ଥଂ
ଢ଼ଟ୍ଟିଦାନେନ ସଢ଼େତି ସଢ଼ଟ୍ଟିକ୍ଷେପମ୍ । ହା ଧିଗିତ୍ୟ କର୍ମେବ ବିଷାଦସୂଚକମନ୍ୟୟମ୍ । ଇତୌଽପି
ଅକ୍ଷିନ୍ ସ୍ଥାନେଽପି ।

(କ) ରାଜେତି । ଉପଗମ୍ୟ ଶକୁନ୍ତଳାଦୀନାଂ ସମୀପ ଉପସ୍ଥାୟ । ଆ ଇତି କୌପ-
ସୂଚକମନ୍ୟୟମ୍ । “ଆସୁ ସ୍ୟାନ୍ କୌପପୌଢ଼୍ୟୌ:” ଇତ୍ୟମର: ।

କ ଇତି । ଦୁର୍ବିନୀତାନାଂ ଦୁଃଖାନାମ୍, ଶାସିତରି ଶାସନକର୍ତ୍ତ୍ଵରି, ପୌରବେ ପୁରବଂଶୀୟେ
ବୃଦ୍ଧେ, ବସୁମତୀଂ ପୃଥିବୀମ୍, ଶାସତି ପାଳୟତି ସତି, ଅଧ୍ୟଂ କ:, ମୁଖାସୁ ଜଗନ୍ନାବାନଭିନ୍ନତୟା
ମୁଖାସୁ ତପସ୍ଵିକନ୍ୟାସୁ, ଅବିନୟମଶିଷ୍ଟମ୍, ଆଚରତି ବ୍ୟବହରତି ? ତଦନ୍ତୁ ଚିତି ଶିଷ: ।
ଅଧୁନୈବ ତସ୍ୟ ଦକ୍ଷଂ ବିଦଧାମୌତି ଭାବ: ।

(ହ) ଶକୁନ୍ତଳା । ଏହି ଦୃଷ୍ଟେ ଜଗର ବିରତ ହଃହଃହେ ନା ; ତା ଅନ୍ତ
ହାନେ ଯାହି । (ହାନାନ୍ତରେ ଯାହିଷା ଦୃଷ୍ଟିପାତେର ସହିତ) ହାୟ ! ହାୟ !
ଏଥାନେଓ ଆମାର ଅନୁସରଣ କରିତେଛେ ; ତା ଆମାକେ ରକ୍ଷା କର ।

(କ୍ଷ) ରାଜା । (ମଦ୍ଵର ଉପସ୍ଥିତ ହଃହଃ) ଆ: ! ।

(୧) ଶକୁନ୍ତଳା । ପଦାନ୍ତରଃ ସ୍ଵିକ୍ଷା ସଢ଼ଟ୍ଟିକ୍ଷେପମ୍ । କର୍ଦ୍ଦ୍ଵି ବି ମଂ ଅଣୁସରଦି ।

(୨) କ୍ଷିନ୍ ‘ଆ:’ ଇତି ନାସ୍ତି ।

সর্বা রাজানং দৃষ্টা কিচ্ছিদিব সম্ভাৱাঃ । (ক)

সখ্যৌ । অজ্জ ! ৷ কিম্মি অস্বাহিৎদং, কিস্স, ক্বু ইত্তং
পিঅসহি দুষ্টমহুঅরেণ . আতলীকিম্মাণা কাদরীভূদা ।
ইতি শকুন্তলাং দর্শয়তঃ (১) । (খ)

(খ) আর্থ্য ! ন কিমপি অন্বাহিতম্, কিন্তু খলু ইয়ং প্রিয়সখী দুষ্টমধুকরেণ
আকুলীক্রিয়মাণা কাতরীভূতা ।

অহী কামপ্রবর্তিমহিমা ! যন্ মহাবীরা রাজা দুশ্শনঃ পশ্যন্নপি শুভ্রং কীটমাব-
সুত্পীড়য়িতারমেকং ভ্রমরম্, স্বসমকক্শং প্রতিপশ্বং লক্ষয়ন্নিব তীব্রমাষ্কালয়তি ;
তস্মাৎপিচ্করীতি নিতরা কবিচূড়ামণ্ডরৈব ভ্রমত্কারিণী রচনাচাতুরীম্ ।

অথ 'শাস-শাস' ইতি ব্যঞ্জনসঙ্ঘস্য সঙ্গদনেকধাম্যাত্ ছীকালুপ্রাসীলঙ্কারঃ ।

আর্থ্যা জাতিঃ ॥২৩॥

(ক) সর্বা ইতি । সর্বাঃ শকুন্তলানস্যাপ্রিয়বদাঃ । সম্ভাৱাঃ রাজাঃ পূর্ব-
মহুশ্বত্বাত্ আক্রতিদর্শনেন মহাপুরুষত্বানুমানাস্ত্ব শকিতাঃ ।

(খ) সখ্যাৱিতি । অন্বাহিতং মহামীতিঃ । শকুন্তলায়াঃ প্রদর্শনং তত্সুস্থতা-
প্রদর্শনেন স্ববাক্যমন্যতাদমাণার্থম্ ।

দুষ্টদিগের শাসনকর্ত্ত। পুরুবংশীয় লোক পৃথিবী শাসন করিতেছে,
এই অবস্থায় কোন্ ব্যক্তি এই সকল তপস্বিকন্যাগণের প্রতি অগ্নায়
আচরণ করিতেছে ? ॥২৭॥

(ক) (সকলে রাজাকে দেখিয়া একটু যেন চকিত হইল ।)

(খ) সখীভয় । আর্থ্য ! কোন অত্যাহিত হয় নাই । কিন্তু
দুষ্ট ভ্রমর আমাদের এই প্রিয়সখীকে আকুল করিয়াছিল ; তাই ইনি
কাতর হইয়াছেন । (এই বলিয়া শকুন্তলাকে দেখাইল ।)

(১) কুবচিন্ ইতিশব্দী ন বর্ত্তে ।

राजा । शकुन्तलामुपेय । अयि ! तपो वर्द्धते ? (१) । (ग)

शकु । ससाध्वसावनतमुखी तिष्ठति (२) । (घ)

अन । दाणिं अदिधिविसेसलाहेण । (ङ)

प्रियं । साघटं अज्जस्स ? । हला सउत्तले ! गच्छ, उड्घादो फलमिस्सं अग्घभाअणं उवहर, इदम्यि पाओदअं भविस्सदि । इति घटं दर्शयति (३) । (च)

(क) इदानीम् अतिथिविशेषलाभिन ।

(ख) स्वागतमार्थस्य ? हला शकुन्तले ! गच्छ, उटजात् फलमिष्टमर्घ्य-
भाजनमुपहर. इदमपि पादोदकं भविष्यति ।

(ग) राजेति । अशीत कामलसम्पाधने । तपो वर्द्धत इति काकुस्वरिण प्रश्नो
व्यज्यते ।

(घ) शकु इति । ससाध्वसा सहसा अदृष्टपूर्वमद्वापुरुषदर्शनात् सभया ।

(ङ) अनेति । पृथायाः शकुन्तलाया भयेन तृष्णीम्भावात् कर्त्तव्यबुद्ध्या अनसूया
प्रत्युत्तरयतीति बोध्यम् । अतिथिविशेषस्य उत्तङ्गध्यातिथीलाभिन तपो वर्द्धत इति पूर्व-
स्त्वान्वयः ।

(च) प्रियमिति । आर्थस्य मान्यस्य भवतः, स्वागतं सुखिन आगमनं जातं

(ग) राजा । (शकुन्तलार निकटे याईया) अयि ! तपश्चा वृद्धि
पाईतेछे त ? ।

(घ) शकुन्तला । (लज्जार सहित अवनतमुख हईया थाकिन ।)

(ङ) अनसूया । एतन् अतिथिविशेष लाभ कराय तपश्चा वृद्धि
पाईतेछे ।

(१) राजा । शकुन्तलामिमुखी भूत्वा । अपि तपो वर्द्धते ।

(२) साध्वसादवचना तिष्ठति ।

(३) अनसूया । दाणिं अदिधिविसेसलाहेण । हला सउत्तले ! गच्छ उड्घं
फलमिष्टं अग्घं उवहर । इदं पादोदकं भविष्यति ।

রাজা । ভবতোনাং সূতৃত্যেব বাচা কৃতমাতিত্যম্ । (ছ)
 অন । ইমস্মিঁ টাব পচ্ছাঅসীদলাএ সত্তবস্ববেদিআএ
 উববিসিঅ অজ্জো পরিস্সমং অবণেদু (১) । (জ)

(জ) অস্যাঁ তাবত্ প্রচ্ছাযশীতলায়া সমপণ্বেদিকায়ামুপবিষয় আর্থ্যঃ পরিষয়-
 মপনয়ত্ ।

কিমিতি কাকুঃ । আগতমিতি ভাবে ক্তঃ । উটজাত্ পণ্ণশালায়াঃ, ফলিন নিম্ন'
 যুক্তম্ । উপহর আনয় । পাটীদক' পাটপ্রস্থালনজলম্ । আতিথ্যসম্পাদনার্থ'
 প্রথমমেতত্ দৈর্যমিতি ভাবঃ ।

(ক) রাজিতি । সূতৃত্যে সত্যপ্রিয়য়া, বাচা বাক্যে নৈব, আতিথ্যম্ অতিথিসংকারঃ
 কৃত' সম্পাদিতম্ । তথা অ পুনঃ ক্রিয়য়া আতিথ্যকরণমনাভয়কমেবৈতি ভাবঃ ।

সুহু, সূতৃত্যনেনেতি সূতৃত' পৃষীদগাদিত্বাত্ সাধুঃ ।

"সূতৃত' দ্বিবি । সত্যে" ইত্যমরঃ ।

(জ) অনেতি । প্রকৃষ্টা ক্রায়া যস্যোঁ সা প্রচ্ছায়া, অতএব শ্রীতলা তস্যাম্ ।
 সমপণ্বেদিকায়াঁ সমচ্ছদরত্বস্য মূলস্যপরিষ্কৃতভূমী ।

"ভাষ্য' প্রসন্নগম্বীরম্" "প্রসন্নকর্ক'শা বাচ." ইत्याদিবত্ প্রচ্ছাযশীতলৈব্যম পরপদস্য
 বিশিষ্ট্যত্ববিবক্ষয়া কর্মধারয়ঃ ।

(চ) প্রিয়ংবদা । আর্থ্যোর শুভাগমন ত ? ওলো শকুন্তলা !
 যাও, পর্ণগৃহ হইতে ফলযুক্ত অর্ঘ্যপাত্র আনয়ন কর ; আর ইহা পাদোদক
 হইবে । (এই বলিয়া ঘট দেখাইল ।)

(ছ) রাজা । আপনাদের সত্য ও প্রিয়বাক্যই অতিথিসংকার
 করিয়াছে ।

(জ) অনসূয়া । আপনি এই প্রকৃষ্ট ছায়াযুক্ত শীতল সপ্তপর্ণবেদীতে
 উপবেশন করিয়া পরিশ্রম দূর করুন ।

(১) তেথ হি ইমস্মিঁ... পরিস্ফমবিশ্বীদ' করিঁদু অস্মী ।

राजा । नूनं यूयमप्यनेन धर्मकर्मणां परिश्रान्ताः,
तन्मुहूर्त्तमुपविशत (१) । (भ)

प्रियं । जनान्तिकम् । हला सउन्तले ! उइदं णो अदिधि-
पज्जुवासणं, ता एहि उवविमह्ण । इति सर्वा उपविशन्ति (२) । (ञ)

शकु । आत्मगतम् । कधं इमं जणं पेक्खिअ तवोविरोहिणो
विआरस्स गमणीअ ह्मि मं वुत्ता (३) । (ट)

(ञ) हला शकुन्तले ! उचितं नः अतिथिपर्युपासनम्, तत् एहि, उपविशामः ।

(ट) कथमिदं जनं प्रेक्ष्य तपोविरोधिनी विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता ।

(भ) राजेति । नूनं निश्चितमेव । अनेन दृश्यमानेन जलसेचनेन ।

(ञ) प्रियमिति । जनस्य उद्देश्यस्यैव लोकस्य अन्तिकमिति जनान्तिकम् अनन्यशब्दं
यथा स्यात्सत्यर्थः । तथा च दर्पणे—

“त्रिपताककरेणान्धानपवार्यान्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्वेषं यत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥”

(ट) शकु इति । तपसी ब्रह्मचर्यस्य विरोधिनी विनाशकतया प्रतिशूलस्य,
विकारस्य कामस्येत्यर्थः, गमनीया आश्रयणीया । महाननर्थमूलोऽयमिति भावः ।

अयं भावो नाम सात्त्विकीश्लङ्कारः—“निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।”
इति दर्पणोक्तः ।

(वा) राजा । आपनाराओ, এই ধর্মকার্যদ্বারা নিশ্চয়ই পরিশ্রান্ত
হইয়া পড়িয়াছেন ; সুতরাং একটু কাল উপবেশন করুন ।

(ঞ) প্রিয়ংবদা । (শকুন্তলার প্রতি গোপনে) ওলো শকুন্তলা !
অতিথির সেবা করা আমাদের উচিত ; তা আইস, আমরা উপবেশন
করি । (ইহার পর সকলে উপবেশন করিল ।)

(১) কৰ্ম্মণা । (২) ...পজ্জুवासणं अदिहीणां । एत्य उवविमह्ण ।

(३) शकु । ...किं ए क्व इमं पेक्खीअ तवोवणविरोहिणी...

রাজা । 'সর্বা অলীক্য । অহো ! সমানবয়োরূপরমণীয়'
সীহাৰ্দ্দমত্রভবতীনাম্ (১) । (৪)

প্রিয়' । জনান্তিকম্ । হন্থা অণসূএ ! কো ণু ক্বু এসো
দুরবগাহগম্বীরাকিদী মধুর' আলবন্তো পহুত্তদাক্বিষ্ষ'
বিত্যারেদি (২) । (৬)

(৬) হন্থা অণসূএ ! কো নু খলু এষ দুরবগাহগম্বীরাক্রতিমধুরমালপন
প্রমুলদাচ্চিগ্য়' বিস্মারয়তি ।

(৪) রাজিতি । অত্রভবতীনা তপস্বিত্বেন পূজ্যানাং যুগ্মাকম্, সীহাৰ্দ্দম্ আলাপায়নু-
মিতা মৌত্বী, সমানাভ্যাং বয়োরূপাভ্যা রমণীয়' মনোহরম্ । "সমৈ বি'রোধী মৌত্বী
চ ন চ পুষ্টবিপুষ্টয়োঃ" ইতি শ্বায়ানুসারাদ্ভদমতীষানন্দকরামিতি ভাবঃ ।

(৬) প্রিয়মিতি । দুঃখিনাবগাহ্যতে প্রতিশ্রুত ইতি দুরবগাহা দুর্বাধস্বভাবা গম্বীরা
ধীরা ধৈর্যবৃদ্ধকৈল্যর্থঃ আক্রতির্থস্য সঃ । প্রমুলদাচ্চিগ্য়' প্রমাবৌদার্য্য' "কঃ পৌরব'
ইत्याদিনা স্বপ্রভাবমহিমানমিত্যর্থঃ, বিস্মারয়তি বিস্মরণে ব্যনক্তি ।

(৫) শকুল্লা । (স্বগত) এই লোকটীকে দেখিয়া তপোবিরোধী
বিকারের বিষয় হইলাম কেন ? ।

(৪) রাজা । (সকলকে দেখিয়া) ভাল ! সমান বয়স এবং
সমান রূপ ; স্ততরাং আপনাদের এই সখাভাব মনোহরই বটে ।

(৬) প্রিয়ংবদা । (অনসূয়ার প্রতি গোপনে) ওলো অনসূয়া !
ইনি কে ? ইহার আকৃতিটা গাভীয়াবাজক এবং দুর্বোধস্বভাব ;
ইনি মধুর আলাপকরতঃ প্রভুত্বের উদারতা প্রকাশ করিতেছেন ।

(১) রাজা । সর্বা অলীক্য । অহো ! সমবয়োরূপরমণীয়' ভবতীনা সীহাৰ্দ্দম্ ।

(২) প্রিয়' । ...মধুরগম্বীরাকিদী মধুর' পিষ' আলবন্তো পহাববন্তো বিষ
লবন্তীষয় ।

অন। হলা! মম বি অতি কৌতূহলং, তাং পুচ্ছিস্ব
 দাবণং । প্রকাশম্ । অজ্ঞস্ব মধুরালাবজনিদৌ বীসম্মৌ মং
 আলাবিদি । কদরৌ রাণসিবংশৌ অলংকরীঅটি অজ্ঞেণ ?
 কদমৌ বা দৌষৌ বিরহপজ্জুস্বম্মৌ করীঅদি ? কিং নিমিত্তং
 বা অজ্ঞেণ সুভমারেণ তবাবণগমণপরিস্বমে অস্মা উপনী-
 দান্তি ? (১) । (৬)

(৬) হলা! সমাপি অস্মি কৌতূহলম্, তন্ প্রচ্যামি তাবর্দনম্ । আর্থস্য
 মধুরালাবজনিতৌ বিষম্মৌ সামালাপয়তি । কতরৌ রাজর্ষিবংশে অলংকরিতং আর্থ্যং ?
 কতমৌ বা দৌষৌ বিরহপার্থ্যন্তসুকঃ ক্রিয়তে ? কিং নিমিত্তং বা আর্থ্যং সুকুমারিণ
 তপোবনগমনপরিশ্রমে আস্মা উপনীতঃ ? ।

(৬) অনেতি । বিষম্মঃ 'প্রশ্নে কৃত্তেঽপি ন খলু ভবানপরজ্যেত' ইত্যেবং বিশ্বাসঃ,
 আলাপয়তি আলাপায় নিযুক্তিঃ । কোঽসৌ প্রশ্ন ইত্যাহ কতর ইতি । আর্থ্যং
 মাংসেন ভবতা, কতরৌ রাজর্ষিবংশঃ চন্দ্রসূর্য্যোত্পন্নগ্রহার্থী রাজর্ষিবংশীয়মধ্যে কৌ
 রাজর্ষিবংশঃ, অলঙ্করিতং জন্মনা গ্ৰীভ্যতে । কতমৌ বা বহুনা মধ্যৈ কৌ বা দৌষঃ,
 বিরহেণ আত্মদিশ্চিৎসিতেন পার্থ্যন্তসুক উৎকৃষ্টতঃ ক্রিয়তে । সুকুমারিণ কৌমল্যজনৈন ।
 আস্মা দৌষঃ, উপনীত উপস্থাপিতঃ । ইতি এষ প্রশ্ন ইত্যর্থঃ ।

(৬) অনর্থ্যা। ওলে! এ বিষয়ে আরও কৌতূহল আছে;
 তা ইহাকে জিজ্ঞাসা করি। (প্রকাশে) মহাশয়ের মধুরালাবজনিত
 বিশ্বাস আমাকে বলাইতেছে। আপনি কোন্ রাজর্ষিবংশে অলঙ্কত
 করিতেছেন? কোন্ দেশকেই বা বিরহোৎকৃষ্ট করিতেছেন?।
 কি নিমিত্তই বা আপনি কোমল হইয়া আপনাকে তপোবনে আগমনের
 পরিশ্রমে নিযুক্ত করিয়াছেন।

(১)·· বীসম্মৌ মং মন্যাবিহঃ··কদমৌ··বিরহপজ্জুস্বম্মৌ অজ্ঞমৌ কিদৌ দৌষৌ
 সুভমারদরৌ বি তপোবনপরিশ্রমস্য অস্মা পদং উপনীদৌ ।

शकु । आत्मगतम् । हिम्रम् । मा उत्तम, जं तुए विन्तिदं,
तं अणसूषा मन्तेदि (१) । (ण)

राजा । खगतम् । कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि, कथं
वात्मानः परिहारं करोमि । भवतु, एवं तावत् । प्रकाशम् ।
भवति ! वेदविदस्मि राज्ञः पौरवस्य नगरधर्माधिकारे नियुक्तः
पुण्याश्रमदर्शनप्रसङ्गेन धर्मारण्यमिदमायातः (२) । (त)

(ण) हृद्य ! मा उत्तम्य, यत् त्वया चिन्तितम्, तदनम्या मन्त्रयति ।

(ण) शकु इति । मा उत्तम्य अस्य परिचयलाभेऽप्या व्यक्तं न भव । व्यक्ता-
निवारणाय कारणमाह यदिति । मन्त्रयति ब्रवीति । तत एव च परिचयलाभसम्भवा
दिति भावः ।

उत्तम्येति उत्पूर्वस्य देवादिकस्य तमघातोः पञ्चम्या ह्यौ प्रयोगः, "शमादीनां दीर्घो
यनि" इति दीर्घः ।

(त) राजेति । आत्मानं निवेदयामि राजत्वादिना सर्वथा परिचाययामि ।
तथा मति कन्याजनान्तिके प्रच्छन्नप्रवेशेन असदभिप्रायः प्रकाशत इति भावः । आत्मन
आत्मपरिचयस्य, परिहारम् अन्वयाभिधाय परित्यागं करोमि । तथा च सति मिथ्या-
वादिता स्यात् । अतएव च महासङ्कटमिदमित्याशयः । भवतु महासङ्कटमिति शेषः ।
एवमित्यं तावत् वक्तव्यमिति शेषः । तेन च तत्सङ्कटपरिहारे भवेदित्यर्थः । भवतीति
पृच्छन्त्या अनम्यायाः सम्बोधनम् । अस्मि अहम्, वेदवित् वेदज्ञः । एतेनात्मानो

(ग) शकुलला । (अगत) मन ! तूमि वासु हईं नः ; तूमि
याहा चिह्ना करिंतेछिने ; ताहा अनसूषा वनिंतेछे ।

(१) शकुलला । ... एसा तुए चिन्तिदाइ अणसूषा मन्तेदि ।

(२) राजा । आत्मगतम् । ... कथं वा आत्मापहारं करोमि । भवतु, एवं
तावदेतां वक्ष्ये । प्रकाशम् । भवति ! यः पौरवेष राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः
साऽहमविन्नक्रियीपलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः ।

অন । অজ্ঞ সন্ধ্যাধা ধর্ম্মাচারিণী (১) । (খ)

ব্রাহ্মণত্বং সূচিতম্ । পৌরবস্য পুরুবংশাত্পন্নস্য, রাজ্ঞী দুঃশন্তস্য, নগরধর্ম্মাধিকারী রাজধানীস্থধর্ম্মাধিকরণে রাজধানীগতসর্বপ্রধানবিন্নারালয়ে ইত্যর্থঃ, নিযুক্তঃ স্থাপিতঃ, তদধিকারী যাবন্তঃ পুণ্ড্রাশ্রমাস্তে ষাং দর্শনপ্রসঙ্কেন অমাত্যামিগিনিবারণায় পর্যবেক্ষণ-সম্বন্ধে ন, ইদং ধর্ম্মারণ্যং তপোবনম্, আয়াত আগতঃ । এতেনাত্মনৌ ব্রাহ্মণত্বং দুঃশন্তস্য রাজ্ঞঃ প্রধানবিচারপতিত্বম্ সূচিতম্, পর্যবেক্ষকস্য সর্বত্র সর্বদা সর্বভাবেন প্রবেশস্য ন্যায়ত্বাত্ কন্যাজনান্তিকে গোপনপ্রবেশদৌষাঢ়পি পরিহৃত ইত্যবধেয়ম্ ।

অবেদমখ্যর্থাশ্রয়ং সূচয়তি । তথা চ অস্মি অহম্, বেদবিত্ স্ত্রিয়ত্বেনাপি বেদজ্ঞঃ, পৌরবস্য পুরুবংশীয়স্য রাজ্ঞঃ যাবন্তি নগরাণি যে চ ধর্ম্মাঃ শৌচাচারাদয়স্তেষামধিকারী পালনম্ব্যপারি নিযুক্তৌ বিধাতৌ ব্যাপারিতঃ । অস্মিন্ পশ্চে নগরপদং রাজ্যসামান্যোপ-লক্ষণম্ । শৃগয়াশ্রমাগতৌপি সমিদাহরণায় প্রস্থিতানা মুনোনামনুরীধাত্ পুণ্ড্রাশ্রম-দর্শনপ্রসঙ্কেনেত্যর্থঃ ইদং ধর্ম্মারণ্যং তপোবনমায়াতঃ । অহং বেদবিত্ পুরুবংশীধী রাজা মুনোনামনুরীধাত্ পুণ্ড্রাশ্রমদর্শনৌহুগ্নে ন ইদং তপোবনমাগত ইতি নিশ্চয়ঃ । এতেনাত্মনৌ মিথ্যাবাদিত্বং পরিহৃতম্ ।

অত এব্দেমেকং পতাকাস্থানম্ । তথা চ সাহিত্যদর্পণে—

“হাথৌ বচনবিন্যাসঃ সুশ্লিষ্টঃ কান্যথৌজিতঃ ।

প্রধানার্থান্তরাশ্চিপী পতাকাস্থানকং পরম্ ॥”

অত শ্ৰী ষাঙ্কজ্জার ইতি কেচিত্ । তদসত্ উভয়ীরিবার্থ্যৌবাচ্যত্ব এব দর্পণকারাদিभिः

শ্ৰী ষাঙ্কীকারাত্ অত তু একতরার্থস্য ব্যঙ্কত্বেন উভয়ীরিবাচ্যত্বাভাষাত্ ।

(ত) রাজা । (স্বগত) এখন কি করিয়াই বা আত্মপরিচয় দি ? কি করিয়াই বা আত্মপরিচয় পরিত্যাগ করি ? হউক, এইরূপ বলিতে হইবে । (প্রকাশে) আর্থে ! আমি বেদাভিজ্ঞ এবং পুরুবংশীয় রাজার রাজধানীস্থ ধর্ম্মাধিকরণে নিযুক্ত আছি ; কিন্তু পবিত্র আশ্রম দেখিবার জন্ত এই তপোবনে আসিয়াছি ।

(১) অনসূয়া । সন্ধ্যাধা দাণ্ড্য ধর্ম্মাচারিণী ।

শকু । শৃঙ্গারলজ্জা নাটয়তি (১) । (দ)

সখ্যৌ । উভয়োরাকার' বিদিত্বা । হলা সউন্তলে ! জই অজ্জ
তাদৌ ইধ সস্বিহিতৌ ভবে । (ধ)

শকু । তদৌ কি' ভবে । (ন)

সখ্যৌ । তদৌ জীবিতসব্বস্সেণ বি ইমং অদিধিবিসেস'
কদত্থং করেদি (২) । (প)

(থ) অদ্য সনাথা ধর্মচারিণঃ ।

(ধ) হলা শকুন্তলা ! যদি অদ্য তাত ইহ সস্বিহিতৌ ভবন্ত্ ।

(ন) ততঃ কি' ভবন্ত্ ।

(প) অনেতি । ধর্মচারিণঃ ধর্মকাৰ্য্যানুষ্ঠায়িনঃ, সনাথা নাথবল্যঃ প্রমুখন্ত ইতি
যাবত্, ভবদাগমনাদিত্ ভাবঃ ।

(দ) শকু ইতি । শৃঙ্গারলজ্জা সনীহরাক্রতের্দুঃখলস্য দর্শনাৎ মনস্বাবিভূত-
শৃঙ্গারজনিতাং লজ্জামিত্যর্থঃ, নাটয়তি মুখাবনমনসঙ্কীচাদিনা অভিনয়তি ।

(ধ) সখ্যাবিতি । উভয়োঃ শকুন্তলাদুঃখলযৌঃ, আকারম্ আকারগতকম্প-
রৌমাঙ্গাদিবিকারম্, বিদিত্বা প্রলয়চৈণাবগম্য । তাতঃ কথং, ইহ অস্বিন্নাশ্রমে, সস্বিহিতঃ
স্থিতঃ ।

(ন) শকু ইতি । ততস্তদা ।

(থ) অনসূয়া । আজ ধর্মকাষাকাবৌ ঋষিরা সনাথ হইলেন ।

(ধ) শকুন্তলা । (শৃঙ্গারলজ্জা অভিনয় করিল ।)

(ন) সখীদ্বয় । (উভয়ের আকৃতি দেখিয়া) ওলো শকুন্তলা !

আজ যদি পিতা এই আশ্রমে থাকিতেন ।

(প) শকুন্তলা । তা হইলে কি হইত ? ।

(১) শকুন্তলা । শৃঙ্গারলজ্জা উপয়তি ।

(২) সখ্যৌ । ইমং জীবিতসব্বস্সেণ বি অদিধিবিসেস' কদত্থং করিস্বদি ।

শকু । স্কৃতককৌপম্ । অবেধ, তুঙ্গে কিম্বি হিঙ্গ্রং কদুশ্ব
মন্তেধ, ণ বো বশ্ৰণং সুণিস্সং । (ফ)

রাজা । বয়মপি ভবত্ব্যোঃ সখীগতং কিচ্ছিত্ত
পৃচ্ছামঃ (১) । (ব)

(প) ততী জীবিতসর্বস্বেনাপি ইমম্ অতিথিবিশেষং কৃতার্থং করোতি ।

(ফ) অপেতম, যুবাং কিমপি হৃদয়ে কৃত্বা মন্দ্রযথঃ, ন বাং বশনং শ্রীষ্যামি ।

(প) সখ্যাবিত্তি । ততস্তদা, জীবিতস্য আত্মনৌ জীবনস্য সর্বস্বেনাপি সর্ব-
সম্পত্তিস্বরূপেষাপি পদার্থে'ন শকুন্তলয়ৈত্ব্যর্থঃ । অতিথিবিশেষং সাধারণবিলম্বণমতিথিম্,
কৃতার্থং চরিতার্থং পূর্ণা'মনীরঘা'মতি তাত্পর্যম্, করোতি করিষ্যতীতি ভবিষ্যৎসামীপ্য
বর্তমানা । তদা ত্বাং শকুন্তলাং দত্ত্বা ইমম্ অসাধারণমতিথিং সন্মৌষয়েদিত্তি সরস্বতীঃ ।

(ফ) শকু ইতি । কৃতককৌপেন ক্রবিসক্রোধেন সহেতি স্কৃতককৌপম্ । অত্র
কৃতকপদে'ন শকুন্তলায়া অপি তথাবিধাভিপ্রায়া বর্ত'ত ইতি ধ্বনিতম্ । অপেত' দূর'
গচ্ছতম্ । কিমপি তপস্যানিরতত্বাদবাচ্যং মত্পরিণয়বিষয়মিত্যর্থঃ । মন্দ্রযথঃ
কথযথঃ । বাং যুবয়ীঃ । ন শ্রীষ্যামীতি অনভিপ্রে'তপ্রলাপি'ত্বাদিত্তি ভাবঃ ।

অহৌ ! হুঁহুশং যথাযথলোকচরিত্রচিত্রণং কালিদাসমকরণে'ন জগতি তুল্ল'ভমেব'তি
সমুদ্রঘৌষয়ন্তি কাব্যরসিকাঃ ।

(ব) রাজিতি । বয়মপি "বাস্তদয়" ইতি বহুবচনাত্'অহমপীত্যর্থঃ, ভবত্ব্যৌ'বয়ীঃ,
সখীগতং শকুন্তলাবিষয়ম্ । পৃচ্ছাম ইতি কাঙ্কা প্রার্থ'না ব্যজ্যতি ।

(প) সখী'ধ্বয় । তা হইলে জীবনসকল'শ্ব দিয়াও, এই অতিথি-
প্রধানকে চরিত্রার্থ করিতে'ন ।

(ফ) শকুন্তলা । (কৃত্তিম কোপের সহিত) দূরে যাও; তোমরা
কোন বিষয় মনে কল্পনা করিয়া আলোচনা করিতেছ; তা তোমাদের
কথা শুনিব না ।

(১) রাজা । বয়মপি তাবহুবত্ব্যোঃ সখীগতং পৃচ্ছামঃ ।

सख्यौ । अज्ज ! अणुग्गहे वि अक्क भत्थया (१) । (भ)
 राजा । तत्रभवान् कण्वः शाश्वते ब्रह्मणि वर्त्तते, इयञ्च
 वः सखी तस्यात्मजा, कथमेतत् ? (२) । (म)

(म) आर्य ! अनुग्रहेऽपि अभ्यर्थना ? ।

(म) सख्याविति । अनुग्रहेऽपि अनुग्रहस्थलेऽपि अभ्यर्थना प्रार्थना । तथा च
 अस्मादृशान् प्रति भवादृशस्य प्रत्यकरणमनुग्रह एव ; अतएव तद्विषये पुनः प्रार्थना कथमपि
 न सङ्गच्छत इति भावः ।

(म) राजेति । तत्रभवान् पूज्यः कण्वः, शाश्वते नित्ये नैष्ठिक इत्यर्थः, ब्रह्मणि
 ब्रह्मचर्यव्रते वर्त्तते ; इयञ्च वो युष्माकं सखी शकुन्तला, तस्य कण्वस्य आत्मजा औरसी
 कन्या, एतत् कथं सम्भवतीति शेषः । तथा च अष्टविधमैथुनवर्जनमेव ब्रह्मचर्यम्,
 मैथुनाभावे च औरसः सन्तानो न सम्भवति । एवञ्च कखी नैष्ठिकब्रह्मचारी, शकुन्तला
 च तस्यौरसी कन्या इत्येतत् परस्परविरुद्धमिति भावः ।

अष्टविधं ब्रह्मचर्यमाह आङ्गिकतत्त्वे दत्तः—

“अरण्यं कीर्त्तनं केलिः प्रीक्षणं गुप्तभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं विहाङ्गः परिकीर्त्तितम् ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यम् एतदेवाष्टलक्षणम् ॥”

तदनुष्ठायी ब्रह्मचारी च द्विविध उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । यथा कूर्मपुराणम्—

(व) राजा । आमिओ आपनादेर सखीर विषये किञ्चु जिञ्जासा
 करि ? ।

(व) सखीद्वय । आर्या ! अनुग्रहस्थलेऽपि प्रार्थना ! ।

(१) सख्यौ । अज्ज ! अणुग्गहे एव्वं इत्थं अक्क भत्थया ।

(२) राजा । भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयञ्च कः
 सखी तदात्मजेति कथमेतत् ।

अन । सुणादु अज्जो । अत्थि को वि कोसिञ्चो त्ति
गोत्तणामहेत्थो महाप्पहावो राएसी । (य)

राजा । स खलु भगवान् कौशिकः (१) । (र)

अन । तं सहीए पडवं अवगच्छु । उज्झिदाए सरीर-
सम्बद्धणादिहिं उण तादकस्सो वि एदाए पिता (२) । (ल)

(य) शृणोतु आर्य्यः । अस्ति काऽपि कौशिक इति गोवनामधेयी महाप्रभावा राजर्षिः ।

“धीऽधीत्य विधिवद्दे दान् गृहस्थाश्रममात्रजैत् ।

उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥”

अतएवोक्तं शाश्वत इति । “शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः” “वेदस्तत्त्वं
तपो ब्रह्म” इति चामरः ।

(य) अनेति । कुशिकस्य राज्ञः अपत्यं पुमानिति कौशिकः, इति इत्यं गोव-
नामधेयं गोवसूचकं नाम यस्य सः, महाप्रभावा महातपः शक्तिसम्पन्नः, राजा सन्
ऋषि राजर्षिः ।

(र) राज्ञेति । स सर्वत्र विख्यातः, भगवान् अतीवमाहात्म्यावान् । शिरद्यालनेन
नामपरिचयमङ्गीकरोति ।

“भगं श्रीः काममाहात्म्यावीर्य्ययत्नाकौत्सिषु” इत्यमरः ।

(म) राजा । माननीय महर्षि कथं, नैष्ठिकव्रतकथाव्रते अवस्थान
करितेहेछेन; अथ च आपनादेर एहे सथी तँहार कत्ता! ईहा कि
करिया सम्वव हय ? ।

(य) अनश्रुया । महाशय श्रवण करुन । ‘कौशिक’ इत्याकार
वःशशूचक नामधारी महाप्रभावशाली कोन राजर्षि आछेन ।

(र) राजा । सेई भगवान् कौशिक ।

(१) राजा । अस्ति श्रुयते ।

(२) अनश्रुया । तं श्री पिअसहीए...तादकस्सो मे पिदा ।

राजा । उञ्जितशब्देन जनितं नः कुतूहलम् । तदामूला-
च्छीतुमिच्छामः (१) । (व)

अन । सुणादु अज्जो । पुरा किल तस्य राएसिणो उग्गे
तवसि वत्तमाणस्स कधम्मि (२) जादसङ्केहिं देवेहिं मेण्ण्णा
णाम अक्करा णिअमविग्घआरिणी पेसिदा । (३)

(ल) तं सख्याः प्रभवमवगच्छ । उज्जितायाः शरीरसर्वङ्गनादिभिः पुनस्तात-
कण्ठोऽपि एतस्याः पिता ।

(श) शृणोतु आर्थः । पुरा किल तस्य राजर्षेः कथं तपसि वर्त्तमानस्य कथमपि
जातशङ्कैः देवैः मेनका नाम अप्सराः नियमविघ्नकारिणी प्रेषिता ।

(ल) अनेति । तं कौशिकम्, सख्याः शक्तन्तालायाः, प्रभवं जनकम् । उज्जि-
तायाः परित्यक्तायाः, शरीरसर्वङ्गनादिभिः अन्नदानादिनेति शेषः । आदिशब्देन रक्षणादि-
परिग्रहः । अन्नदानादिभिः पालयितापि पितेत्युच्यते । तथा चोक्तम्—

“अन्नदाता भयदाता यस्य कन्या विवाहिता ।

जनयितीपनेता च पश्चैते पितरः स्यूताः ॥”

(व) राजिति । उज्जितशब्देनेति तस्य कर्तुरनिर्देशात् कारणस्थानभिधानाच्चेति
भावः । तत्तस्मात्, आमूलात् आद्यादवधि ।

(श) अनेति । किलेति लोकावार्त्तायाम् । उग्रं भयङ्करं । भयङ्करं तपश्चरत
इत्यर्थः, तस्य राजर्षेर्विश्रामिवस्य समीप इति शेषः, कथमपि केनापि कारणेन स्वस्व-

(ल) अनश्रूया । ठाँहाके आमादेर सथीर जनक बलिग्या जानून ।
परित्याक्ता सथीर शरीरसर्वङ्गनप्रभृतिद्वारा आवाव पिता कध७ ईहार
पिता इन ।

(व) राजा । परित्याक्तशब्दे आमादेर कौतुक जन्माईग्याछे ।
ताई प्रथम इहैते सुनिते ईच्छा करि ।

(१) राजा ।... मे... आमूलात् शीतुमिच्छामि । (२) अनश्रूया । किम्पि ।

রাজা । অস্থ্যেবান্যসমাধিभीहल्वं देवानाम् । तत-
स्ततः (१) । (घ)

অন । तदो वसन्तावदाररमणीए समए उन्मादहेदुश्चं
ताए हूवं पेक्खिअ । इत्यर्होक्ते लज्जा नाटयति (२) । (घ)

(ঘ) ততী বসন্তাবতাররমণীযী সময়ে উন্মাদহেতুকং তস্যা হুপং প্রেচ্ছ্য ।

पदलोपाशङ्कयेति तात्पर्यम्, जातशङ्कैरुत्पन्नभयैः । नियमविघ्नकारिणो तपोनियम-
भङ्गकारिणौ ।

अथ “बहुवच्य समाः सिकता वर्षाः सुमनसो जलौकसोऽप्सरसः” इति यामनः ।
“बासो दद्या अप्सरसो वर्षापः कृत्तिका मघाः । बहुत्वद् सदैकत्वमानवतेश विंशतेः ॥”
इति चन्द्रगोमी । “स्त्रीयां बहुष्वप्सरसः” इत्यमरश्च । अतएव अनीषां मते अप्सरशब्दस्य
बहुत्वम् । कातन्मपरिशिष्टे “बहुत्ववदस्त्रादे” रित्यादिषु “वा च जलौकसः समा अप्सरसः”
इति श्रौपतिना विकल्पाविधानान् “अप्सरो व्यधितपान्ममशुल्कम्” इति प्रयोगान्तरदर्शनाच्च
एकवचनान्तोऽप्यप्सरःशब्दः स्त्रीकार्यः ।

(ঘ) রাজ্জিত । अन्वेषां यः समाधिः तपःप्रधत्तिनियमः तज्जात् भीहल्वं भयशील-
त्वम् । पुराणादिषु बहुशः श्रवणादिति भावः ।

(শ) অনসূয়া । আষা শ্রবণ করুন । পূর্বে সেই রাজ্যি বিশ্বামিত্র
ভয়ঙ্কর তপস্রা করিতেছিলেন ; তখন দেবগণ কোন কারণে আশঙ্কিত
হইয়া, তপস্রার বিঘ্নকারিণী মেনকানাম্নী অপ্সরাকে তাঁহার নিরুট
পাঠাইয়া দেন ।

(ঘ) রাজা । অস্ত্রের তপস্রায় এইরূপ ভয়, দেবগণের আছে
বটে । তার পর তার পর ? ।

(১) অস্থ্যে তদন্যসমাধিभीहल्वं देवानाम् ।

(২) तदो वसन्दीदारसमए से उन्मादहसचं हवं पेक्खिअ । इत्यर्होक्ते लज्जया
विरमसि ।

राजा । • पुरस्तादवगम्यत एव सर्वथा अप्सरः सम्भवैषा (१) । (ह)

अन । अधइ । (घ)

राजा । उपपद्यते । (क)

(अ) अथकिम् ।

(स) अनेति । वसन्तस्य ऋतोः अवतारेण आविर्भावो रमणीये मनीषरे । उन्नादहेतुकं चित्ते कामविकारजनकं तस्या मेनकाया रूपं सौन्दर्यम्, प्रीत्य दृष्ट्वा, सया सह सङ्गतौ गर्भमजनयदिति वाक्यसमुदायस्य प्रत्येत्यन्तमईमेव स्यात् । अतः सक्तमित्युक्तं इति ।

(ह) राजेति । परस्तादयतः परत इति यावत्, अवगम्यत एव । अतो न ते कथनमनावश्यकमिति भावः । एषा अकुलला, सर्वथा अप्सरसः सम्भवतीति सा अप्सरी-गर्भसम्भूतैत्यर्थः ।

(घ) अनेति । अथकिम् एतदेवाङ्गीकरोमीत्यर्थः ।

“अङ्गीकारेऽपि अथकिम्” इति हारावली ।

“अत्यि कीसिञ्चि गोतण्णामहेषो राएसी” इत्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे आख्यानं नाम नाट्यालङ्कारः—“आख्यानं पूर्वं वृत्तान्तिः” इति लक्षणात् ।

(क) राजेति । उपपद्यते अस्या अप्सरः सम्भवत्वं युज्यते ।

(स) अनसृग्वा । तार पर, वसन्तेश्वर आविर्भाववशतः मनोहर समये उन्नादजनक मेनकार रूप देखिया (एहे अर्कोक्तिर पर लङ्का अभिनय करिल ।)

(ह) राजा । परेर घटना वृत्तिते पारितेछि, निश्चयहे इनि अप्सरार गर्भजात ? ।

(क) अनसृग्वा । ई ।

(१) परस्तादवगम्यत एव...

মানুষীভ্যঃ কথং নু স্যাৎ (১) অস্য রূপস্য সম্ভবঃ ।

ন প্রমাতরলং জ্যোতিরুদেতি বসুধাতলাৎ ॥২৮॥

শকু । সন্নীড়াধীমুখৌ তিষ্ঠতি (২) । (খ)

কথমুপপদ্যত ইत्याহ মানুষীভ্য ইতি । মানুষীভ্যঃ ব্রহ্মণ্যাदिभेदेन नानाविध-
मनुष्यजातीयस्त्रीभ्यः, अस्य दृश्यमानस्य एव विधस्य, रूपस्य सौन्दर्यस्य, कथं नु सम्भव
उत्पत्तिः स्यात् कथमपि नेत्यर्थः । सर्वथा মানুষीविलक्षणत्वादिति भावः । तथा
च प्रमा दौमित्ररत्ना चञ्चला यस्य तत् प्रभया तरलमिति वा, ज्योतिर्ज्ञेजः विद्युदित्यर्थः,
बसुधातलात् भूतलात्, न उदेति न उत्पद्यते । यथा भूतलात् विद्युत् नोत्पद्यते,
तथा মানুষीतो नेयमुत्पत्तुमर्हतीति भावः ।

अतएवात्र एकस्यैव उत्पत्तिपदार्थस्य सम्भव इति उदेतीति च वाक्यभेदेन पृथक्-
निर्द्देशात् प्रतिबन्धरूपमालङ्कारः । केचित्तु ज्योतिःपदस्य सूर्यपरतां व्याख्याय उदेतीत्यस्य
उदयं व्रजतीति अर्थभेदमाचक्षाणा दृष्टान्तालङ्कारं वदन्ति । तदसत्, ज्योतिःपदस्य
तेजोभाववाचितया सूर्यपरत्वव्याख्याने विशेषे अविशेषाख्यदीर्घात्पत्तेः । मन्वते तु प्रमा-
तरलपदेनैव विद्युत्प्रत्यायनात् न तद्दीर्घावसर इति सुधीभिर्भावनीयम् ।

तथात्र विलीभनं नाम मुखसम्भेरङ्गमुपन्यस्तम् । यथा दर्पणे—

“गुणाख्यानं विलीभनम्” ॥२८॥

(ख) शकু इति । सन्नীড়া সমস্বমেব স্বপ্রশংসয়া সলজ্জা ।

(ক) রাজা । তাহাই সম্ভবপর বটে । (কারণ,)

মহুগুচ্ছাতীয়া জ্ঞী হইতে এতাদৃশ রূপের উৎপত্তি কি প্রকারে সম্ভব
হয় । বিদ্যাৎ ভূতল হইতে উৎপন্ন হয় না ॥২৮॥

(খ) শকুলতা । (সলজ্জ অবস্থায় অধোমুখ হইয়া রহিল ।)

(১) মানুষীভ্যু কথং বা স্যাৎ ।

(২) শকু । অধীমুখী তিষ্ঠতি ।

राजा । ... आत्मगतम् । हन्त ! लब्धावकाशो मे मनो-
रथः (१) । (ग)

प्रियं । सञ्चितं शकुन्तलां विलोक्य । पुणो वि वक्तुकामो विश्व
अञ्जो लक्ष्मीश्चदि (२) । (घ)

शकु । सखीमङ्गुल्या तर्जयति । (ङ)

(घ) पुनरपि वक्तुकाम इव आर्थो लक्ष्यते ।

(ग) राजिति । हन्तेति हर्षे । लब्धः प्राप्तः अवकाशः अवसरो येन सः,
इदानीं मम शकुन्तला यद्द्वीतं योग्या इत्यभिलाषो भवितुमर्हतीत्यर्थः ; अप्सरःसम्भवत्वा-
दित्याशयः ।

अतएवात्र युक्तिर्नाम सम्यङ्गम् । तथा च साहित्यदर्पणे—

“सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ।”

(घ) प्रियमिति । राजरूढतप्रशंसामाकर्ण्य शकुन्तला सलज्जा जाता इत्यतः
पुनरपि कौतुकाय तां लज्जापयितुं प्रवर्त्तत इति सञ्चितमित्युक्तम् । वक्तुकाम इवेति
अधरस्यन्दनादिदर्शनानादिति भावः ।

(ग) राजा । (अगत) भाल ! आमार अडिनाष एथन अवसर
प्राप्त हईयाछे ।

(घ) प्रियंवदा । (जेवन् हाशेर सहित शकुन्तलाके देविष्या)
आवारण किछु वनिजे ईच्छा करिजेछेन वनिष्या महाशयके लक्ष्य
करिजेछि ।

(१) राजा । ...मनोरथः । किन्तु सख्या परिहासीदाहता वरपार्थनां मूला
धृतद्वेषीभावकातरं मे मनः ।

(२) प्रियंवदा । सञ्चितम् । शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखी भूत्वा ।
पुणो वि वक्तुकामो विश्व अञ्जो ।

রাজা । সম্যগুপলক্ষিতং ভবত্যা । অস্মি নঃ সস্বরিত-
শ্রবণলোভাদন্যদপি প্রষ্টব্যম্ । (চ)

প্রিয়ং । তেহ হি অলং বিচারির্দেহ, অণিজ্জন্তাণুজোম্মী
ক্বু তবস্মিজণৌ (১) । (ছ)

(ক) তেন হি অলং বিচারিতেন, অনিয়ন্ত্রণানুর্যোগঃ খলু তপস্বিজনঃ ।

(ঙ) শকু ইতি । অঙ্কুলীসঙ্কেতেন, সখীং প্রিয়ংবদাম্, তর্জয়তি
অপরিচিতপুরুষেণ সহ স্বৈরালোপাত্ ভর্তৃসয়তি । পুনরালোপনিবৃত্তার্থমিতি ভাবঃ ।

(চ) রাজিতি । সম্যগুপলক্ষিতং যথার্থমভগতম্ । সস্বরিতশ্রবণলোভাত্ যুগ্মাকং
সদাচারশ্রবণাভিলাষাত্, নঃ অস্মাকং “বাস্তদশ” ইতি বহুবচনাত্ মমৈত্বার্থঃ, অন্যদপি
প্রষ্টব্যমস্মি ।

(ছ) প্রিয়মিতি । তেন হি অন্যস্যাপি প্রষ্টব্যস্য সত্বেনৈব হেতুনা, বিচারিতেন
প্রষ্টব্যং ন বেতি বিতর্কেণ অলম্ । নিয়মেণ যন্ত্রণা নিয়মৌ নিয়ন্ত্রণা ন বিদ্যতে
নিয়ন্ত্রণা নিষ্টিটনিয়মৌ যচ্ছিন্ সঃ অনিয়ন্ত্রণঃ অনুর্যোগঃ প্রমৌ যচ্ছিন্ স তথীকৃতঃ ।
তপস্বিজনস্য নিবিকারত্বাত্ সর্বত্র নিলিমিত্বাচ্চ তপস্বিনীমানস্মাকমনিকৈ অনিয়মেনৈব
যথেষ্টং প্রষ্টুমর্হসীতি ভাবঃ ।

“যন্ত্রণাং স্যান্নিয়মনে বন্দনে রক্ষণে’পি চ” ইতি বিশ্বঃ । “প্রমৌ’নুর্যোগঃ পৃচ্ছা চ”
ইত্যমরঃ ।

(ঙ) শকুন্তলা । (অঙ্কুলীসঙ্কেতে মথীকে তর্জন করিল ।)

(চ) রাজা । আপনি ঠিক লক্ষ্য : করিয়াছেন । আপনাদের
সম্বন্ধিত্ত শুনিবার লোভে আমার আরও জিজ্ঞাসা আছে ।

(ছ) প্রিয়ংবদা । তাহা হইলে বিবেচনার প্রয়োজন নাই ; কারণ,
তপস্বীদিগের নিকটে প্রশ্ন করিবার কোন নিষ্টিট নিয়ম নাই ।

(১), অননুয়া । অলং বিচারিত, অণিঅনুয়াণুজোম্মী তবস্বিজণৌ যান ।

राजा । एतत् पृच्छामि (१) ।

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्
व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेवसदृशेक्षणवल्लभाभिः

आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥२८॥

वैखानसमिति । अनया शकुन्तलया, आ प्रदानात् वराय दानपर्यन्तं वरहस्ते दानात् पूर्वपर्यन्तमित्यर्थः, मदनस्य कामस्य, व्यापारं कार्यम् अष्टाङ्गमैधुनमिति यावत्, कृच्छ्रं वाधत इति तत् तादृशम्, वैखानसानां तपस्विनामिदमिति वैखानसं व्रतं ब्रह्मचर्यमित्यर्थः, किं निषेवितव्यम् आश्रयणीयम् ? आहो अथवा, सदृशाभ्यां स्वसमानाभ्याम् ईश्वराभ्यां अक्षुभ्यां वल्लभाभिः प्रियाभिर्हरिणाङ्गनाभिः स्त्रीभिः, समं सह, अत्यन्तमेव सातिशयमेव चिरजीवनमेवेत्यर्थः, निवत्स्यति तपोवन एव स्थास्यति । शकुन्तलया किमुपकुर्वाण्यब्रह्मचारिता नैष्ठिकब्रह्मचारिता वा अवलम्बितेति सरस्वत्यर्थः । तत्र ब्रह्मचर्यस्य ह विध्वं पूर्वमेव दर्शितम् ।

मदनव्यापारविषयकः प्रश्न एव राज्ञः प्रधानीद्दिश्यः । तेन 'अनया आप्रदानात् किं वैखानसं व्रतं निषेवितव्यम् ?' इत्युक्तिमात्रेणैव वैखानसव्रतस्य ब्रह्मचर्यरूपतया प्रकृतजिज्ञासानिर्वाहोऽपि पुनः "व्यापाररोधि मदनस्य" इति विह्वलाभिहितम् ।

आहो ! नितान्तसरलानां मुनिकन्यानामनिके आपातत एव राज्ञ ईदृशस्यदृष्टवादितया नितरामेव गाम्भीर्यहानिर्जाता ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२८॥

राजा । इहा जिज्ञासा करितेछि ।

इनि कि केवल विवाहेर पूर्वपर्याञ्च कामकार्याविरोधी उक्तचर्या-
व्रतेर अहूष्ठान करिवेन ? ना—समाननयननिबन्धन प्रियतम हरिण-
रमणीगणेर सहित चिरकालइ वास करिवेन ? ॥२९॥

(१) राजा । इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि ।

প্রিয়ং । অজ্জ ! ধম্মাঅরণ্যপবসী এস জণ্ণো, গুরুণী
 চণ সে অণুরুঅবরপ্পদাণে সংকপ্পো (১) । (জ)

রাজা । সৎসর্ষামাত্মগতম্ (২) । (ক)

भव हृदय ! साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥३०॥

(ক) আর্থ্য ! ধর্ম্মাচরণপরবশ এষ জনঃ, গুরী: পুনরস্থা: অনুচপবরপ্রদানে
 সঙ্কপ্প: ।

(জ) প্রিয়মিতি । এষ জন: শকুন্তলীত্যর্ধঃ, ধর্ম্মাচরণপরবশ: গুরুনিয়োগাত্
 ধর্ম্মানুষ্ঠানাধীনা । অতএব চ অধর্ম্মজনকং সম্মোগমিদানীং নানুষ্ঠানমর্হঁতীতি ভাব: ।
 অহী ! এতেন জিন্মাসিতবিষয়স্য কিমুত্তরং দত্তমিত্যাঙ্ গুরীরিত্যাঙ্ পুন: কিন্তু,
 অস্থা: শকুন্তলায়া:, গুরী: পিতৃ: কথস্য, অনুচপায় যোগ্যায় বরায় জামাভে প্রদানে
 প্রদানবিষয়ে সঙ্কপ্প: অভিলাষী বর্ষত ইতি শ্রীষ: । এতেন আপ্রদানাৎদেবানযা বৈখানসং
 ব্রতং নিবেদিতব্যমিত্যभिहितম্ ।

(ক) রাজিতি । উক্কীচরণ্যবশাত্ শকুন্তলায়া: প্রাপ্তাশয়া রান্নী হৃষ ইতি বোধম্ ।

भवेति । हे हृदय ! साभिलाषं शकुन्तायां लिप्सान्वितं भव । कथमित्याङ्
 सम्प्रति इदानीम्, सन्देहे 'शकुन्ता किमुपकुर्वाणं ब्रह्मचारिणी नैष्ठिकब्रह्मचारिणी
 वा' इति सन्देहविषये, निर्णयः उपकुर्वाणब्रह्मचारितयैव निश्चयी जातः । गुरी:
 पुनरस्था इत्यादि प्रियंवदावचनादिति भावः । अतएवाङ् यत् शकुन्तालात्मकं वस्तु,
 अग्निं ब्रह्मचारितया स्पर्शमात्रमेव अग्रिस्तत्त्वं सन्नापकम्, आशङ्कसे सन्देहं करोषि,

(জ) প্রিয়ংবদা । মহাশয় ! এই ব্যক্তি ধর্ম্মানুষ্ঠানের অধীন ; কিন্তু
 ইহাকে উপযুক্ত বরের হাতে সম্প্রদান করাই ইহঁতার পিতার সঙ্কল্প ।

(ক) রাজা । (আনন্দের সহিত স্বগত)

(১) প্রিয়ংবদা । অজ্জ ! ধর্ম্মাচরণে বি পরবসী অশং জণ্ণো...

(২) রাজা । আত্মগতম্ । ন খলু দুরবাপেয়ং প্রার্থনা ।

শকু । সরীষমিব । অণসূএ ! অহং গমিস্স' । (জ)

(জ) অনসূয়ে । অহং গমিষ্যামি ।

তদিদং শকুন্তলাत्मकं वस्तु, स्वर्श'चमं स्वर्श'धीग्यं रवं' रवस्वरूपम्, जातमिति शेषः । असुरःसम्भवत्वेन अन्नान्नशौकपत्वात् उपकुर्वाणन्नन्नचारितया परिणयस्यैव योग्यत्वाच्च त्याग्रथः ।

अत्र परार्द्धं प्रति पूर्वाईवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा अपिम् अपिस्वरूपं रवं' रवस्वरूपमित्यर्थस्य अवश्यवक्तव्यत्वात् असमासगतं निरङ्गं कैवल्यरूपकालङ्कारद्वयम् ; "समस्तं व्यसमुभयमेकदेशविधिर्नि च" इति सरस्वतीकण्ठा-भरणे व्यसस्यापि रूपकभेदस्याङ्गीकृतत्वात् "मुखं तव कुरङ्गाच्च ! सरोजमिति नाव्यथा" इति साहित्यदर्पणे समासाभावेऽपि निरङ्गकेयलरूपकतया उदाहृतत्वाच्च । तेषाञ्च मियो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

न पुनरप्रस्तुतप्रशंसा, 'यत्' 'तदिदम्' इति शब्दद्वयेण प्रस्तुताया उपमेयभूतशकुन्तलाया अभिहितत्वात् प्रस्तुतानभिधानस्थल एव अप्रस्तुताभिधानेन तत्प्रस्तुतप्रतीतौ अप्रस्तुत-प्रशंसाया अङ्गीकारात् । न वा अतिशयोक्तिः, "विशेषणाभावे च रूपकस्य । यथा राजा पाकश्राप्तनः" इति द्रुवता दर्पणकृतैव एवम् तस्यैव रूपकस्य मीमांसितत्वादित्यलङ्कार-निरूपणनिपुणैः समालोचनीयम् ।

तथात्र प्रामिर्नाम मुखसम्भे रङ्गम्—“प्रातिः सुखागमः” इति लक्षणात् ।

आर्या जातिः ॥ १०॥

(জ) শকু ইতি । সরীষমিবেতি ইবশব্দে'ন রৌষস্ব ক্রমিত্ব' সূচিতম । তেন চ ইদৃশালাপশবধে' বাস্তীতি ব্যজ্যতে ।

हे रुद्रय ! तूमि अभिनायी हउ ; कारण, এখন সন্দেহের স্থানে নিশ্চয় জন্মিগ্যাছে । যাহাকে তুমি অগ্নিস্বরূপ আশঙ্কা করিগ্যাছিলে, তাহা এই স্পর্শের যোগ্য রত্ন ॥৩০॥

(ঞ) শকুন্তলা । (ক্রোধের সহিতই যেন) অনসূয়া ! আমি যাই ।

अन । किं निमित्तं ? । (ट)

शकु । इमं असम्बद्धप्रलापिनो प्रियंवदां अज्ञाए
गोदमीए गदुअ (१) णिवेदइस्सं । इत्युत्तिष्ठति । (३)

अन । सहि ! ए जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकिद-
सकारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्दो गमणं (२) । (ड)

(ट) किं निमित्तम् ? ।

(३) इमामसम्बद्धप्रलापिनो प्रियंवदाम् आर्यायै गौतम्यै गत्वा निवेदयिष्यामि ।

(ड) सहि ! न युक्तमाश्रमवासिनी जनस्य अकृतसत्कारमतिथिविशेषम् उज्झित्वा
स्वच्छन्दतो गमनम् ।

(ट) अनेति । किं निमित्तं गमिष्यसीति शेषः ।

(३) शकु इति । असम्बद्धम् अपस्तुतत्वाटनावश्लकत्वाच्च असंलग्नं प्रलपति
अनर्थकं वदतीति ताम् । आर्यायै कस्यस्य धर्मभगिनीत्वान्मान्यायै । प्रियंवदाया
असम्बद्धप्रलापितदोषं निवेदयिष्यामीत्यर्थः । शासनेन पुनस्तद्विषयनिवृत्त्यर्थमिति भावः ।

(ड) अनेति । न कृतः सत्कारः स्वाद्यपेयदानादिभिः सेवा यस्य तम्, अतिथि-
विशेषमुत्तमातिथिम् एनं राजानमित्यर्थः, उज्झित्वा परित्यज्य, स्वच्छन्दतः स्वाभिप्राय-
माव्रतः, गमनं न युक्तं नीचितम् ; अतिथ्यसम्पादनार्थंनियोगस्य नियमभङ्गप्रसङ्गा-
दिति भावः ।

“अभिप्रायच्छन्द आश्रयः” इत्यमरः ।

(ट) अनश्रुया । किं जगु ? ।

(३) शकुन्तला । এই প্রিয়ংবদা যে অসংলগ্ন ও অনর্থক কথা বলে,
তাহা বাইরা আর্ষা গোতমীকে জানাই । (এই বলিয়া উঠিল ।)

(१) गदुअ इति क्वचिन्नास्ति ।

(२) अनश्रुया । सहि ! ए जुत्तं अकिदसकारं अदिधिविसेसं विसज्जिअ
स्वच्छन्दतो गमनम् ।

শকু । উত্তরমদত্ত্বৈব প্রস্থিতা (১) ।

রাজা । স্বগতম্ । কথমিয়ং গচ্ছতি । জিঘৃষুরিব পুনরিক্ষাং
নিগৃহ্য । অহো ! চেষ্টানুরূপিণী কামিজনচিত্তবৃত্তিঃ । অহং
হি—(২) (৬)

অনুয়াস্যন্ মুনিতনয়াং সহসা বিনয়েন বারিতপ্রসরঃ ।

স্বস্থানাদচলন্নপি গত্বেব পুনঃ প্রতিনিবৃত্তঃ ॥২১॥

(৬) রাজিতি । ইয়ং শকুললা । কথং শব্দঃ সম্বন্ধে । জিঘৃষুরিব শকুললাং
যদ্বীতুমিচ্ছুরিব । নিগৃহ্য বলাব্রিষত্য্ । অহো আশ্চর্যম্ । কামিজনস্য কামুক-
লীকস্য চিত্তবৃত্তিঃ, চেষ্টানুরূপিণী বাহ্যকাযিকব্যাপারসদৃশী । যस्याং যস্যামবস্থায়াং
যথা যথা কাযিকব্যাপারী ভবিতুমর্হতি, মনোবৃত্তিরপি তस्याং তস্যামবস্থায়াং তথা তথৈব
भवतीत्यর্থঃ । উক্তমর্থং সমর্থয়িতুমাহ অহং হীতি । হি যজ্ঞাত্ ।

“কথং হৃষে চ গর্হায়াং প্রকারার্থে চ সম্বন্ধে । প্রশ্নে সম্ভাবনাযাশ্চ” ইতি মেদিনী ।

অন্বিতি । মুনিতনয়াং শকুললাম্, অনুয়াস্যন্ তদ্বর্ণনাদ্যবিগাত্ অনুগমিষ্যন্,
সহসা হঠাত্, বিনয়েন শিচ্যথা শিচ্যাজনিতধৈর্য্যৌল্যর্থঃ, বারিতী নিবর্তিতঃ প্রসরী

(৬) অনুয়াস্যাম্ । সখি ! যাহার সেবা করা হয় নাই, এইরূপ
উৎকৃষ্ট অতিথিকে পরিত্যাগ করিয়া, ইচ্ছানুসারে চলিয়া যাওয়া
আশ্রমবাসী লোকের উচিত নহে ।

শকুললা । (উত্তর না দিয়াই চলিল

(৬) রাজা । (স্বগত) ইনি যাইতেছেন যে ? । (যেন ধরিতে
ইচ্ছা করিয়া, আবার সেই ইচ্ছাকে দমন করিয়া) কি আশ্চর্য্য !
কামুক লোকের মনোবৃত্তি বাহিরের ঘটনার অনুরূপ । কারণ—

(১) শকুললা । ন কিঞ্চিদুক্তা প্রস্থিতৈব ।

(২) রাজা । যদ্বীতুমিচ্ছন্ নিগৃহ্যাম্মানম্ । আক্ষগতম্ । অহো ! চেষ্টা-
প্রতিবৃত্তিকা কামিজনমনীবৃত্তিঃ...

প্রিয়ং । শকুন্তলামুপিত্য । হলা চষ্টি ! আরিহসি গন্তুং
(১) । (খ)

শকু । পরিহৃত্য সম্ভূমদম্ । কিং স্তি ? (২) । (ত)

প্রিয়ং । দুবে মে রুক্মসেঅণকে ধারেসি, তেহিঁ দাব অত্তাণং
মীআবেহি, তদৌ গমিস্সসি । ইতি বলাভিবচনং যতি (৩) । (থ)

(খ) হলা চষ্টি ! নাহঁসি গন্তুম্ ।

(ত) কিমিতি ? ।

বেগী যস্য সঃ ; অতএব স্বস্থানাৎ অধ্বাষতদেশাৎ, অচলত্রপি, গত্বা পুনঃ প্রতিনিহত
ইব জাতঃ । তথা অ যথা শকুন্তলায়া অনুগমনং পুনঃ প্রত্যাবর্তনম্ কাথিকব্যাপারঃ,
তথা তস্যা যদ্ব্যেচ্ছা পুনস্তান্নিয়দ্বয় মনৌহিত্তিরিতি কামিজনচিত্তহিত্যে এতানুভূতি-
বৈতি ভাবঃ ।

অত্র ভাবাভিমানিনী বাচ্যা ক্রিয়োত্প্রসালকারঃ । আত্মা জাতিঃ ॥২১॥

(খ) প্রিয়মিতি । চষ্টি ! অতিক্রপিতে ! ।

“চষ্টিস্বত্বলকীপনঃ” ইত্যমরঃ ।

(ত) শকু ইতি । ইতি মম নিবর্তনম্, কিং কথং ক্রতমিতি শিষ্যঃ ।

আমি মুনিকন্যা শকুন্তলার অনুগমন করিব, এমন সময় হঠাৎ ঐধর্মী
আসিগ্না সে বেগ নিবারিত করিল । স্তত্রাঃ স্বস্থান ইহেতে না
চলিয়াও, বাইয়াই যেন ফিরিয়া আসিলাম ॥৩১॥

(গ) প্রিয়ংবদা । (শকুন্তলার নিকটে যাইয়া) ওলো ক্রুদ্ধে !
তুমি যাইতে পারিবে না ।

(১) -প্রিয়ংবদা । শকুন্তলা নিবৃত্ত্য । হলা ! অ দে গুতং গন্তুং ।

(২) শকুন্তলা । সম্ভূমেদম্ । কিং স্তিমিতং ।

(৩) প্রিয়ংবদা । রুক্মসেঅণং দুবে ধারেসি মে । এহি দাব অত্তাণং মীআবেহি
তদৌ গমিস্সসি । বলাভিনাং নিবর্তনং যতি ।

রাজা । 'মদ্রে ! ব্রহ্মসেচনাদেবাত্ৰভবতীঁ পরিশ্রান্তাঁ
তর্ক্যামি । তথ্যাহস্যঃ—(১) (২)

স্রস্তাঁসাবতিমাত্রলোহিততলৌ বাহু ঘটোত্লেপণা-
দব্যাপি স্তনবেপথুঁ জনয়তি শ্বাসঃ প্রমাণাধিকঃ ।

বহুঁ কণাঁশিরীষরোধি বদনে ঘর্মাণ্ণসা জালকং (২)

বন্ধে স্রাঁসিনি চৈকহস্তয়মিতাঃ পর্যাঁকুলা মূর্ছজাঃ ॥৩২॥

(ঘ) হে মে ব্রহ্মসেচনকে ধারয়সি, তাভ্যাঁ তাবদাত্মান' নোচয়, ততো গমিষ্যসি ।

(খ) প্রিয়মিতি । মে মদ্রম্, হে ব্রহ্মসেচনকে ব্রহ্মমূলী জলসিকী, ধারয়সি ঋণত্বেন
গৃহীতবত্বসি । তথা চ পূর্বে'দুরিত্য' জামস্, যত্, ব্রহ্মমূলীষু পশ্চাশ্নসংখ্যকী
কুম্ভজলসিকী ত্বয়া দাতব্যে, 'অটচত্বারি'শ্নসংখ্যক' জলসিক' দত্বৈব এবমুক্তম্,
'প্রিয়'বদে ! অযাছ' পরিশ্রান্ততয়া অবশিষ্ট' ব্রহ্মসেচনহয়' ন দাতুমর্হামি, তত্ ত্ব'
দেহি, দিনান্তে' তু তব দেয়' ব্রহ্মসেচনহয়মহ' দত্বা তব তত্ পরিশোধয়িষ্যামি' তস্ব
ময়া দতম্ ইতি । অতো হযৌব্রহ্মসেচনযৌঃ ঋণত্বেনৈব যছণমিতি বোধ্যম্ । তাভ্যাঁ
ব্রহ্মসেচনকাভ্যাঁ সকাশাত্, আত্মান' নোচয় তত্ হয' দত্বা মুক্ত' কুরু ।

(২) রাজিতি । অব্রভবতীঁ মুনিকন্বালেন মান্যাম্ । তর্ক্যামি সম্ভাবয়ামি ।

স্রস্তাঁসাবিতি । অস্যাঃ শকুন্তলায়া ইতি পূর্ব'গদস্বমব্রাব্ণেতি । বাহু হস্তহয়ম্,

(৩) শকুন্তলা । (ফিরিয়া জুভঙ্গের সহিত) এ কি ? ।

(খ) প্রিয়ংবদা । তুমি আমার নিকট দুইবার গাছে জল দেওয়া
ধার, তাহা হইতে আপনাকে মুক্ত কর, তার পর যাইবে । (এই বলিয়া
বলক্রমে নিবৃত্ত করিল ।)

(২) রাজা । ভদ্রে ! গাছে জল দেওয়ার জন্তই ইনি পরিশ্রান্ত
হইয়াছেন ইহা আমি মনে করি । কারণ—

(১) রাজা । মদ্রে । ব্রহ্মসেচনাটীব পরিশ্রান্তাব্রভবতীঁ লভ্যে...

(২) স্রস্তা' কণাঁশিরীষরোধি বদনে ঘর্মাণ্ণসাঁ জালকম্ ।

তদহমে নামনৃণাং করোমি । ইত্যহুরীয়কং দদাতি (১) । (ঘ)

ঘটোত্বেপণাত্ জলসিকায় তনুক্ৰমীণোলনাত্ উতাঃ, স্বকৌ জ্ঞানতয়া অবনতৌ অসৌ
স্কনৌ যযৌসৌ, তয়া অতিমাব' লোড়িত ঘটঘর্ষণাত্ রক্তবর্ণে' তলে তলহয়' যযৌসৌ
তাটশৌ জাতাবিতি শ্রেণঃ । প্রমাণাধিকঃ স্বাভাবিকাদধিকীভূতঃ শ্বাসঃ, অযাপি
দদানৌমপি, স্তনযৌব'পথ্যু' কম্পম্, জনয়তি । বদনে মুখমগ্ড়লে, ঘর্ষাশ্বসা স্বেদ-
জলেন, কণ'যৌ: শিরীষে শিরীষকুম্ভমহয়' রুণাঙ্ঘি দৌলনাত্ স্তময়তীতি তত্ তথৌক্তম্,
জালক' বিন্দুসমূহঃ, বহু' ধৃতম্ উত্পাদিতনিত্যর্থঃ । তথা বন্ধে বন্ধনে, স্ব'সিনি
স্বলিতৈ সতি, একহস্তেন হস্তান্নরস্য ঘটধারণে ব্যাপৃতত্বাদিতি ভাবঃ, যমিতা বহ্বাঃ,
মূৰ্ছজা: কেশাশ্চ, পথ্যাকুলা: বিষমা: স্থিতা ইতি শ্রেণঃ ।

অত্র শকুন্তলায়া: পরিশ্রান্তত্বসমর্থ'নকাত্যে' প্রতি বহুতরকারণানামুক্তত্বাত্ সমুশ্রয়ী-
শ্লঙ্ঘার: । অত্র স্বভাবৌক্তিরশ্লঙ্ঘার ইতি কেचित্ প্রলপন্তি । তদসত্, স্বভাবৌক্তিমূখী-
ভূতবৈচিত্র্যাস্বাভাবাদিতি সত্বেদয়সংবেদ্যম্ ।

শ্রাদু'লবিদ্বীড়িত' হতম্ ॥২২॥

(ঘ) তদিতি । তদস্মাত্ । অনৃণাং প্রিয়'বদায়া ষ্ঠমমুক্তাম্ । শকুন্তলা
বল্লিদমকুরীয়কং গৃহীত্বা প্রিয়'বদায়া হযৌব'সসেচনযৌ: পরিশ্রীঘনর্থ' তস্মৈ পুন-
র্দ'দাতু ইत्याশ্রয়: ।

বার বার ঘট উত্তোলন করায় ইহার হস্তযুগলের তলহয় অত্যন্ত
রক্তবর্ণ হইয়াছে এবং স্কন্ধহয় নামিঘা পড়িয়াছে, প্রমাণের অপেক্ষায়
অধিক শ্বাস এখনও স্তনকম্পন জন্মাইতেছে, ঘর্ষের জল মুখমণ্ডলে
বিন্দুসমূহ জন্মাইয়াছে, তাহাতে কর্ণের শিরীষকুম্ভমহয় অবরুদ্ধ হইতেছে
এবং বন্ধন খুলিয়া গেলে বিক্ষিপ্ত কেশকলাপকে এক হস্তদ্বারা বাঁধিয়া
রাখিয়াছেন ॥৩২॥

(ঘ) তা, আমি ইহাকে ঋণমুক্ত করি । (এই বলিয়া একটা
অঙ্কুরী দান করিলেন ।)

(১) ...অহুরীয়' দাগ্রনিষ্কতি ।

सख्यौ । प्रतिगृह्य नामाचराणि वाचयित्वा च परस्परमवलोकयतः (१) । (न)
राजा । अलमन्यथा सम्भावनया, राज्ञः प्रतिग्रहो-
ऽयम् (२) । (प)

प्रियं । तेण हि णारिहदि एदं अङ्गुलीअअं अङ्गुली-
विअोअं । अज्जस्स वअण्णादो ज्जेव अण्णिणा एसा भोदु । (फ)

(फ) तेन हि नार्हति इदमङ्गुलीयकमङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनादेव
अनृणा एषा भवत ।

(न) सख्याविति । प्रतिगृह्य शकुन्तलायाः प्रतिनिधिभावेन राज्ञः सकाशादङ्गुलीयकं
गृहीत्वा, नामाचराणि तद्विभक्त्यङ्गुलीयके समुत्कीर्णान् 'दुष्मन्' इति नामवर्णान्,
वाचयित्वा पठित्वा । अकस्मादेव कृशना महाराजो दुष्मन् एवायमागत इति विषय-
विशेषसूचनार्थं परस्परमवलोकनम् ।

(प) राज्ञिति । अन्यथा सम्भावनया दुष्मन् इति नामाचरदशनेन प्राक्परि-
चायितराजपुरुषादन्यप्रकारेण मयि निरूपणया अलम्, 'दुष्मन्' इति नामाचरदशनेन
दुष्मन् एवाहमिति नावधारयेत्यर्थः । ननु तर्हि कथं तदीयनामाचराणीत्याह राज्ञ
इति । राज्ञो दुष्मन्तादयम् अङ्गुलीयपदार्थः प्रतिग्रहः । तथा च दुष्मन्तेनेदं पुरस्काराय
दत्तं मया च ततो गृहीतमिति राजपुरुष एवाहमिति भावः ।

(फ) प्रियमिति । तेन हि राज्ञः प्रतियहत्वेनैव हेतुना । अङ्गुलीवियोगम्
अन्यथा प्रदानेन भवदङ्गुलीविच्छेदम् । स्वपुरस्कारप्रख्यापनार्थं भवदङ्गुल्यामवस्थान-

(न) सखीद्वयम् । (ग्रहण करिया, नागेर वर्णगुलि पाठ करिया,
परस्पर मूथ दर्शन करिते लागिन ।)

(प) राजा । अनुत्तरूप मने करिवेन ना; ईहा राजार निकट
हैते प्रतिगृहीत ।

(१) चमे । नाममुद्राचराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः । (२) राजा । अल-
मन्यथा सम्भाव्य । राज्ञः परिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं नामवगच्छत ।

অন । হলা সতন্তলে ! মৌচিভদাসি অণুকম্পিণা অজ্ঞেণ
অহবা রাএসিণা । তা কহি দাণি' গমিষ্ণসি (১) । (ব)
শকু । আত্মগতম্ । এ এদ' জণ' পরিহরিষ্ণ', জই অন্তণী
পহবিষ্ণ' (২) । (ভ)

(ব) হলা শকুন্তলে ! মৌচিতাসি অনুকম্পিনা আয়্যেণ, অথবা রাজর্ষিণা ।
তৎ কচ্ছিন্নিদানী' গমিষ্যসি ।

(ভ) নৈত' জন' পর্যহরিষ্যম্, যদ্যাত্মন: প্রাভবিষ্যম্ ।

সেবাস্থ যুক্তমিতি ভাব: । আর্থ্যস্য ভবত:, বচনাদেব 'অহমে নামনৃণা' করোমি' ইতি
বাক্যাদেব । মহাজনবাক্যস্য অব্যর্থত্বাদিতি ভাব: ।

(ব) অনেতি । অনুকম্পিনা দয়াকারিণা । নামাশ্বরদর্শনেন মহারাজদুঃখ-
স্যেব সন্দেহাঢ়াছ রাজর্ষিণেতি । তন্ তস্মাত্, কচ্ছিন্নিদানী' গমিষ্যসি ; অতিথি-
ভূতস্য রাজ: সেবামক্ণত্বেতি শিষ: । তথাল্ 'অ মহাজন' প্রতি অবশ্বেব সূচিতা
স্যাদিতি ভাব: ।

(ভ) শকু ইতি । পর্যহরিষ্য' পর্যত্বাচ্চয়ম্ । প্রাভবিষ্য' প্রমুর্নিয়ন্তা অভবিষ্যম্ ।
নথা 'অ যদহ' স্বাধীনা অভবিষ্যম্, তদা এনমেব রাজাননবশ্শমেব পতিলে' নাবরিষ্যমিতি
স্বরলার্থ: । 'পিতৃবধীনতয়া তন্ন শক্যত ইতি মহদু' স্বমেবেতি ভাব: ।

(ক) শ্রিয়'বদা । তাহা হইলে এই অঙ্গুরী আপনার অঙ্গুরীবিচ্ছিন্ন
হইতে পারে না । আপনার বাক্যেই শকুন্তলা ঋণমুক্ত হউক ।

(ব) অনসূয়া । ওলো শকুন্তলা ! আর্ষা অথবা রাজর্ষি, দয়া
করিয়া তোমাকে মুক্ত করিয়াছেন ; তা এখন কোথা যাইবে ? ।

(১) শ্রিয়'বদা । ...অরিণা দাণি' এষা । কচ্ছিন্নিহস্য । হলা সতন্তলে !
মৌচিভদাসি অণুকম্পিণা অজ্ঞেণ । অহবা মহারাএণ । গচ্ছ দাণি' ।

(২) শকুন্তলা । আত্মগতম্ । অহ অন্তণী পহবিষ্য' । প্রকাশম্ । কা
শুম' বিস্বজিৎস্বা' কচ্ছিন্নিহস্য বা ।

প্রিয়ং । কিং দাণিং ণ গচ্ছীমদি ? (১) । (ম)

শকু । দাণিং কিং তুহ আশ্চত্চি । জদো মে রোশ্চদি,
তদো গমিচ্ছং (২) । (য)

রাজা । শকুল্লাং বিলীকথন্নাত্মগতন্ । কিং খলু যথা বয়-
মস্স্যাম্ ইয়মপি অস্সাম্ প্রতি তথা স্স্যাৎ ? । অথবা লব্ধাব-
কাশা মে মনোত্চতিঃ । কৃতঃ—(৩) (র)

(ম) কিমিদানীং ন গম্যতে ? ।

(য) ইদানীং কিং তব আয়ত্চাশ্চি ? । যতী মে রোচতে, ততো গমিচ্ছামি ।

অথ নায়িকায়া আপি অনুরাগত্ববীজীদয়াৎ সমাধানং নাম মুখসস্বেরঙ্গম্—
“বীজস্স্যাগমনং যত্তু তৎ সমাধানমুচ্যতে” ইতি লক্ষণাত্ ।

(ম) প্রিয়মিতি । শকুল্লায়াঃ খলু বিকারো জাত ইত্যনুমায সকাঁতুকীক্তিরিয়ম্ ।

অতএবাব পরিभावনা নাম মুখসস্বেরঙ্গম্ । যথা দর্পণে—

“কৃতুহলীচরা বাচঃ প্রীক্কা তু পরিभावনা ।”

ন চ বিধানাস্থ্যমঙ্কমতিক্রম্য প্রাক্ পরিभावনাস্থ্যাক্কাণিবিধৌ “বিধানং পরিभावনা”
ইতি দর্পণীক্কাপাঠক্রমবাধ ইতি বাচ্যম্ উপলোপ-পরিষ্কার-পরিণ্যাসাখ্যমঙ্কত্রয়ং লক্ষয়িত্বা
“এতানি আক্কাণি উক্কা নৈব পৌর্বাণ্যথ্যেণ ভবন্তি অক্কাণ্যরাণি তু অন্বথাপি” ইতি দর্পণ-
ক্কাণৈ বাসিহিতত্বাত্ ।

(ভ) শকুল্লা । (অগত) যদি আমি নিজের প্রভু হইতাম,
তবে ইহাকে পরিত্যাগ করিতাম না ।

(ম) প্রিয়ংবদা । এখন যাও না কেন ? ।

(য) শকুল্লা । এখন আমি কি তোমার অধীন ? । যখন আমার
ইচ্ছা হইবে তখন যাইব ।

(১) ক্কাচিদয়ং পাঠো নাস্তি । (২) ক্কাচিহীষ পাঠোপি ন দৃশ্যতে ।

(৩) রাজা ।...বিলীক্য।... এবমিয়মস্সাম্ প্রতি স্স্যাৎ ।... মে প্রার্থনা ।

वाचं न मिश्रयति यद्यपि महचोभिः
 कर्णं ददात्यवहित्ता मयि भाषमाणे ।
 कामं न तिष्ठति मदाननसम्मुखीयं (१)
 भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥३३॥

(घ) शकु इति । आयत्ता अधीना । यती यदा । ततस्तदा ।

(र) राजेति । अस्यां शकुन्तलायाम्, यथा सञ्जातानुरागाः । इयं शकुन्तलापि ।
 तथा उत्पन्नानुरागा स्यात् किम् । लब्धावकाशा 'इयं मयि अनुरक्तैव जाता' इति
 प्राप्तस्थाना ।

अत्र तथा स्यादित्यन्तेन सन्देहात् दुःखम्, अथवेत्यादिना तु अनुरागनिश्चयात् सुखमिति
 विधानं नाम सुखसन्धेरङ्गम्—“सुखदुःखकृता योऽर्थस्तद्विधानमिति श्रुतम्” इति
 लक्षणात् ।

वाचमिति । इयं शकुन्तला, यद्यपि महचोभिर्मम वाक्यैः सप्त, वाचं निज-
 वाक्यम्, न मिश्रयति न सम्मेलयति, मया साङ्गं साक्षात् नालपतीत्यर्थः ; तथापि मयि
 भाषमाणे यत् किञ्चित् बदति सति, अवहित्ता तद्विषये कृतमनोयोगा सती, कर्णं ददाति
 निश्चपति । तथा यद्यपि मदाननसम्मुखी मन्मुखामिमुखी सति, कामं यद्येष्टं यथा
 स्यात्तथा, न तिष्ठति ; तथापि तु अस्याः शकुन्तलायाः, दृष्टिः, भूयिष्ठं बाहुल्यं यथा
 स्यात्तथा, अन्धो मन्निरो विषयो यस्याः सा तादृशी न । अतएव कार्यभूतधूमदर्शनात्
 कारणभूतवक्त्रेणुमाननिव कार्यभूतसमनोयोगमहाक्यश्रवणावगमात् कार्यभूतविषयान्तर-
 दृश्यदानदर्शनाच्च कारणभूतस्य मदनुरागस्यानुमानमुपपद्यत एवेति भावः ।

अत्र अनुरागोत्पत्तिसमर्थनकार्यं प्रति कारणद्वयोपन्यासान् समुच्चयीऽलङ्कारः ।

(र) राज्ञा । (शकूञ्जनार प्रति दृष्टिपातकरतः स्वगत) आमि
 ईश्वर प्रति येमन हईयाछि, ईनिं कि आमार प्रति सेईरूप हईवेन ? ।
 अथवा आमार मनोवृत्ति स्थान पाईयाछे । कारण—

(१) मदाननसम्मुखीना ।

नेपथ्ये । भो भोस्तपस्विनः ! तपोवनसन्निहितसत्त्वरक्षणाय
सञ्जीभवन्तु भवन्तः, प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी राजा
दुष्मन्तः (१) । (ल)

न च यद्यपीत्यभिधाय तथापीत्यनभिधानात् नूनपदत्वदीष इति वाच्यम्, तथापीत्यस्य
सामर्थ्याद्विवागमात् ईदृशविषय एव दर्पणे “क्वचिन्न दीषो न गुणः” इत्यभिधानात् ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामिष्टं यथेप्सितम्” इत्यमरः ।

मित्रं करोतीति मित्रयति “इन्कारितं धात्वथे” इतीन् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३३॥

(ल) नेपथ्य इति । तपोवने सन्निहितानामवस्थितानां सत्त्वानां हरिणादिगन्तूनां
रक्षणाय, सञ्जीभवन्तु उद्यता भवन्तु । कथमित्याह—मृगयायै पशुहिसायै विहरति
विचरतीति मृगयाविहारी । प्रत्यासन्नः सन्निहितो जातः । किलीति लीकवार्तायाम् ।

चूलिका नाम अर्धोपक्षेपकोऽयम् । यथा दर्पणे—

“अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका ।”

“सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु” इत्यमरः ।

मृग्यते अन्विष्यते इति मृगया, “मृग अन्वेषण” इति चौरादिकस्त्रायेनन्तात् मृगधातोः
“धानुबन्धभिदादिभ्यस्त्वङ्” तत्र च सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् कारितलोपाभावः गणपाठ-
सामर्थ्याच्च गुणः । तथा च तत्रोक्तम्—“गुणवृद्ध्यादिकमर्थावगेष्य गणपाठसामर्थ्यात् ।”

यदिও ইনি আমার বাক্যের সহিত নিজের বাক্য মিশাইতেছেন
না; তথাপি আমি বলিতে লাগিলে ইনি একাগ্রচিত্ত হইয়া কাণ দেন
এবং যদিও ইনি আমার মুখের সম্মুখী হইয়া অধিক থাকেন না; তথাপি
ইহার দৃষ্টি অন্য বিষয়ে বেশী যায় না ॥৩৩॥

(ল) নেপথ্যে । ওহে ওহে তপস্বিগণ! আপনারা তপোবনস্থ-
প্রাণিগণের রক্ষার নিমিত্ত সজ্জীভূত হউন; কারণ, মৃগয়াবিহারী রাজা
দুঃশস্ত সন্নিহিত হইয়াছেন ।

(১)…সন্নিহিতাস্তপোবনসত্त्वरक्षायै भवत ।…पार्थिवः ।

তুরগ-সুর-হতস্তথাহি রেণু-বিটপ-বিষক্ত-জলাদ্ভি-বল্কলীষু ।

পততি পরিণতারুণপ্রকাশঃ শলভসমূহ ইবাম্রমদ্রুমেণু ॥২৪॥

রাজা । স্বগতম্ । অহৌ ধিক্ !- মমান্বেষিণঃ সৈনিকাস্তপোবনমভিরুন্ধন্তি (১) । (ব)

তুরগেতি । “তথাহি তমেঘাৰ্ঘে জানৌহি” ইতি কাশ্যব্রহ্মস্মৃতিশ্লোকটীকায়াং গোপীনাথঃ । তুরগাণাং দুগ্ধলব্ধে ন্যান্যগীতঘোটকানাং, সুরহিত উত্থাপিতঃ, পরিণতঃ অস্বগমন-পূৰ্ণকালীনঃ যঃ অরুচঃ সূর্যঃ তস্য প্রকাশ ইব প্রকাশঃ প্রভা যস্য স তথ্যোক্তঃ লৌহিতবর্ণ ইত্যর্থঃ । এতেন গৌরিক্ষ্যানৌত্বিতলং রেণৌঃ সূচিতম্ । রেণুঃ ঘূলিঃ শলভসমূহ ইব পতন্তনিকর ইব, পতন্তানামপি পঞ্চলৌহিত্যেন লৌহিত্যপ্রায়ত্বাদিতি দ্রষ্টব্যম্ । বিটপেণু শাখাসু বিষক্তানি সল্লগ্নানি জলাদ্ভীষি স্নানানন্তরতচ্চলযৌষণ্যায় বিবল্লিতত্বাত্ জনক্স্মিতানি বক্ষলানি যेषাং তেণু, অাম্রমদ্রুমেণু তপোবনতরুণু, পততি উল্লীয সংজতি । বাতামাধেয় তদুত্থাপিতত্বাসম্ভবাত্ তুরগান্তরাশ্বাস্ত্রাসাম্ভবাত্ এতদেবস্য দুগ্ধলব্ধিত্ব-তয়া দুগ্ধলতুরগসুরহত এবাযং রেণুরিতি স এব স্বগযাৰ্ঘ্যমাগত ইতি তপোবনসত্বরশ্বণায় সজ্জীভবনু ভবন্ত ইতি ভাবঃ ।

অত্র পরিণতারুণপ্রকাশ ইতি লুমীপমা, শলভসমূহ ইবেতি চ শ্রীতীপমা, অগযৌষ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংস্পৃষ্টিলছহারঃ ।

পুথিতায়া বচনম্—“অযুজি নয়ুগরেফতী যকারী যুজি চ নজৌ অরগাশ্ব পুথিতায়া” ইতি লছাণাত্ ॥২৪॥

(ব) রাজসি । অহৌ ইতি বিধাদে । ষ্মিনতি নিন্দায়াম্ । তপোবনাবরীষায়

তাহাই দেখুন, অশ্বপুত্রোথাপিত অস্তগমনের পূৰ্ণকালীন সূর্যের
শ্রায় বস্তুর্ব ধূলিসমূহ পতন্তসমূহের শ্রায় আশ্রমের বৃক্ষসমূহে পতিত
হইতেছে, যে সকল বৃক্ষের শাখায় জনক্স্মিত বন্ধন সকল সংলগ্ন
করিয়া রাখা হইয়াছিল ॥২৪॥

(১) অযং পাঠ্য বিদ্যাসাগরীষ পরিভ্যক্তঃ ।

पुनर्नेपथ्यं । . भो भोस्तपस्विनः ! पर्याकुलयन् वृद्ध-स्त्री-
कुमारान् एष गजः प्राप्तः (१) । (श)

तीव्राघातादभिमुखतरुस्कन्धभग्ने कदन्तः

प्रौढाकृष्टव्रततिवलयामञ्जनाज्जातपाशः ।

मूर्त्तां विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो

धर्म्मारण्यं विरुजति गजः स्यन्दनालोकभीतः (२) ॥३५॥

प्रागेव सैन्यानां निषेधाकरणात् अविश्वस्यकारितया आत्मानं निन्दामीत्यर्थः । अभि-
रुन्वन्ति परिवेष्टन्ते परिवेष्ट्य षोडशयन्तीत्यर्थः ।

“अहो धिगर्थे” शोके च करुणार्थं विषादयोः । सम्बोधने प्रशंसायां विक्षये पाद-
पूरणे ॥ असूयायां वितर्के स्यात्” इति मेदिनी ।

(श) पुनरिति । पर्याकुलयन् वासेन व्यतिश्रुती कुर्वन् । प्राप्त उपस्थितः ।

तीव्रेति । तीव्राघातात् दृढप्रहारात्, अभिमुखस्य समुखवर्तिनः तरीर्द्धस्य
स्कन्धे प्रकाण्डदेशे भग्न एकी दन्ती यस्य स तथाक्तः प्रौढमत्यन्तं यथा स्यात्तथा आकृष्टं
यत् व्रततिवलयं लतामण्डलं तस्य आसञ्जनात् समस्तत्वान् जातः पाशो बन्धनं यस्य
सः ; भिन्नं भयोत्पादनेन पृथक् कृतं सारङ्गयूथं हरिणश्च णिर्येन सः ; तथा स्यन्दनालीकान्
राजसैन्यगतवधदर्शनात् भीतः, मूर्त्तां मूर्त्तिमान् तपसी विघ्न इव, वासीत्पादनेन तपो-

(ब) राज्ञा । (स्वगत) हाय ! आमार अश्वेषणकारी सैन्धुगण
आसिन्ना उपोवन अवरोध करिन्नाछे ।

(श) आवार नेपथ्ये । ओह ओह तपस्विगण ! बालक, वृद्ध ओ
श्रीलोकदिगके आकूल करतः एहै एकटा हाती उपस्थित हईयाछे ।

(१) एष पाठोऽपि विद्यासागरिण परिष्ठतः ।

(२) तीव्राघातप्रतिहततरुः स्कन्धभग्न कदन्तः पादाकृष्टव्रततिवलयामञ्जनाज्जातपाशः ।

...धर्म्मारण्यं प्रविशति गजः...

সর্বাঃ । স্তুত্বা সচক্ষুঃসমুচ্চিন্তি (১) । (ব) .

রাজা । স্বগতম্ । অহৌ ধিক্ ! কথমপরাহস্তপস্থি-
নামস্মি । ভবতু, প্রতিগচ্ছামি তাবত্ (২) । (স)

ভক্তকরুণাদিতি ভাবঃ, গগনঃ কথিত্ব বন্বহস্তী, নঃ অস্মাকম্, অক্ষারণ্য' তপীবনম্,
বিহুজতি উত্পীড়য়তি ।

অথ বাচ্যা ভাবাভিমানিনী বিঘ্নস্বরূপীত্প্রাচালঙ্কারঃ । তথা বিহুজতি গগ-
নস্থানেব বাক্ষ্যসমাসৌ পুনর্গজ ইত্যস্য বিশেষণতয়া স্যন্দনালোকভীত ইত্যস্বীপাদানাম্
“পস্মিন্ শশিনঃ পাদা ভাসয়ন্তঃ স্মাতলম্” ইতি দর্পণীদাহতবত্ সমাসপুনরাত্তাভীষঃ ;
স অ ‘বিহুজতি রথালোকভীতঃ করীন্দ্রঃ’ ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

সন্দাক্রান্তা উতম্ ॥১৫॥

(ব) সর্বা ইতি । সচক্ষুঃসমুচ্চিন্তি বৃহৎগমনায়েতি শিষঃ ।

(স) রাজতি । অহৌ ধিগিতি পূর্ববদেব ন্যাখ্যানম্ । তপস্থিনাং সমীপ ইতি
শিষঃ, অপরাহঃ অপরাধী অস্মি, বিনা কারণ' অতিকরুণাদিতি ভাবঃ । ভবতু তদ-
রাহস্যমিতি শিষঃ । প্রতিগচ্ছামি সৈন্যানিকমেব প্রত্যাবর্তন' ; তন্নিবর্তনায়ৈত্যাশয়ঃ ।

তাত্র আঘাত করায় সম্মুখবর্তী বৃক্ষের স্কন্ধদেশে একটা দস্ত ভগ্ন
হইয়া রহিয়াছে, গুরুতর আকর্ষণ করায় বলয়াকারে লতা সংলগ্ন হইয়াছে
বলিয়া চরণে বন্ধন হইয়া পড়িয়াছে এবং হরিণসমূহকে বিচ্ছিন্ন
করিয়াছে; এই অবস্থায় হাতীটা রথদর্শনে ভীত হইয়া, তপস্তার
মূর্ত্তিমান্ বিঘ্নের আয় আমাদের তপোবন উৎপীড়িত করিতেছে ॥৩৫॥

(ব) সকলে । (শুনিয়া গাজোখান করিল ।)

(স) রাজা । (স্বগত) হায় ! আমি তপস্বীদিগের নিকটে
অপরাধী হইলাম । হউক, ফিরিয়া যাইয়া দেখি ।

(১) সর্বাঃ । কথ' দস্তা কিচ্ছিদিব সংখ্যানাঃ ।

(২) রাজা । আত্মগতম্ । অহৌ ধিক্ ! পীরা অস্বদন্ত্বিষস্বপীবন-
মুপদস্থানি । ভবতু, প্রতিগমিষ্যানস্জাবত্ ।

সখ্যৌ । মহাভাগ ! ইমিণা ইতিসম্বন্ধে পজ্জাওলা
স্বা । তা অণু জাণৌহি ণো উড়ম্মগমণে (১) । (হ)

অন । শকুন্তলা প্রতি । হলা সউন্তলে ! পজ্জাওলা অজ্জা
গৌতমী ভবিস্সাদি, তা এহি সীগ্ঘং একখ্যা হৌছা (২) । (অ)

শকু । গতিরোধ উপযিতা । হহী হহী ! জরুত্থম্ববিবম্-
লম্মি স'বুত্তা (৩) । (ক)

(হ) মহাভাগ ! অনেন ইতিসম্বন্ধে পর্যাঙ্কলাঃ স্বাঃ । তদনুজানৌহি ন
উটজগমনে ।

(অ) হলা শকুন্তলে ! পর্যাঙ্কলা আখ্যা গৌতমী ভবিষ্যতি, তদেহি শৌভ্রমেকখ্যা
অনামঃ ।

(ক) হাধিক্ হাধিক্ ! জরুত্থম্ববিবম্মলাখি সংহতা ।

(হ) সখ্যাং ত । হান্তনঃ সম্বন্ধে সর্বেণ উপদ্রবিত্বার্থঃ ; পর্যাঙ্কলা
ব্যতিব্যস্তাঃ । নঃ অস্মান্ । উটজগমনে পর্ণশালায়াং গমনে ।

(অ) অনেনি । পর্যাঙ্কলা অস্মাকং হতান্নমপ্রাপ্য উহিপ্রবিত্তা । একখ্যা
উটজগম্য কস্তানস্থিতাঃ ।

(ক) শকু ইতি । গতিরোধং গমনস্বাচানন্ম্ উপযিত্বা অমিনীয । হাধিনিখিল-

(হ) সখীষয় । মহাশয় ! আমরা এই হস্তীর উপদ্রবে পষাঙ্কল
হইয়া পড়িয়াছি । সুতরাং পর্ণশালায় যাইবার জন্য আমাদেরকে
অস্বমতি করুন ।

(অ) অনস্বয়া । (শকুন্তলার প্রতি) ওলো শকুন্তলা ! আখ্যা
গৌতমী বাস্ত হইবেন, তা আটস আমরা সকলে শৌভ্র একত্র হই ।

(১) অনস্বয়া । অজ্জ । ইমিণা আনস্বম্বুত্তমিণ পজ্জাওলা স্বা । অস্ব-
জাণৌহি ণো উড়ম্মগমণে ।

(২) অর্থ পাঠ. কাম্বস্মি । (৩) এষ পাঠোপি কুম্বস্মি ইত্যন্তে ।

राजा । खैरं खैरं गच्छन्तु भवत्यः । आश्रमंवाधा यथा न भवति, तथाहमपि यतिथे (१) । (ख)

सख्यौ । महाभाअ ! विदिदभूद्विदोसि । सम्पदं उव-
आरमज्जत्यदाए अवरद्ध ह्य ; तं मरिसिद्धि, असम्भाविदसङ्कारं
भूयो वि पञ्चवेक्खणणिमित्तं अज्जं विस्सवेह्य (२) । (ग)

(ग) महाभाग ! विदितभूयिष्ठोऽसि । साम्यतमुपचारमध्यस्थतया अपराद्धाः
अः ; तन्मार्थं, असम्भावितसत्कारं भूयोऽपि प्रत्यवेक्षणनिमित्तमार्थं विज्ञापयामः ।

मेवाव्ययं विशेषविषादसूचकम्, तस्यातिशये द्विरक्तिः । एकस्मिन् स्थाने बहुकालं
यावदेकभाविनावस्थाने रक्तादीनां गमनागमनबन्धात् अज्ञानां स्तम्भो भवतीति सर्वेषा-
मेवानुभवविषयः । शकुन्तलाया अपि तत्रैकभावेनोपवेशनात् ऊरुस्तम्भ इति शब्धम् ।
ऊरुस्तम्भेन विह्वला व्याकुला । इतः शीघ्रगमनमावश्यकम्, इतश्च ऊरुस्तम्भात् चरणौ
न चलतीति हेतोरिति भावः ।

(ख) राजति । खैरं खैरं मन्दं मन्दम् । तथा च इदानीमपि द्रुतगमनं
प्रति न किञ्चित् कारणमुपस्थितमिति भावः । तत्र हेतुमाह आश्रमेति ।

“मन्दस्वच्छन्दयोः खैरं”मित्यमरः ।

(ग) सख्याविति । महाव भागी भाग्यं यस्य तत्सम्बोधनम् । विदितमवगतं

(क) शकुन्तला । (गतिरोध अभिनय करिया) हाय ! हाय !

উরুস্তম্ভবশতঃ আমি বিহ্বলা হইয়াছি ।

(খ) রাজা । আপনারা ধীরে ধীরে গমন করুন । যাঁহাতে
আশ্রমের কতি না হয়, আমিও সেইভাবে চেষ্টা করিব ।

(१) राजा । असम्भ, मन् । गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा यथा न
भवति, तथा प्रयतिथ्यामहे । सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।

(२) सख्यौ । अज्ज ! असम्भाविदसदिदिसङ्कारा भूयो पञ्चवेक्खणिमित्तं अज्जं मी
‘विस्सवेह्य’ ।

রাজা । মী মৈবম্ । দর্শনেনৈব ভবতীনাং সম্মুত-
সৎকারোঽস্মি (১) । (ঘ)

শকু । হন্য অণসূং । অহিণব-কুস-সুহ-পরিবদ মে
চলণং, কুরুবস-সাহা-পরিভগং চ বক্কলং, দাব পরিবালীধ মং
জাব ণং মৌস্বাভিমি । ইতি রাজানমবলীকয়ন্তী সব্যাজং বিলম্ব্য সহ
সখীভ্যাং নিষ্ক্ৰান্তা । (ঙ)

ভূয়িষ্ঠং বহুলম্ অস্মাকমাচারমনীভাবাদিযে'ন সঃ । পতেন শকুন্তলায়া অপি মনী-
ভাবাবগমাৎ পুনরপি তবাগমনমাবশ্যকমেবেতি সূচিতম্ । উপচারে ভবতঃ সৎকারে
মধ্যস্থতয়া উদাসীনতয়া, অপরাহ্বাঃ অপরাধিন্যঃ স্মৌ বয়মিতি শিষঃ ; অবশ্যকর্তব্য-
করণাদিতি ভাবঃ । তৎ অপরাহ্বত্বম্, মর্ষয় চমস্ব । অসম্ভাবিতঃ অস্মাভিরনিষ্পাদিতঃ
সৎকারঃ সেবা यस্য সঃ । অতএব ভূয়ঃ পুনরপি প্রত্যবেচনানিমিত্তং সন্দর্শনার্থম্ ।
দর্শনদানায় সৎকারলাভায় চ ভবতা পুনরপ্যবাগন্তব্যমিতি প্রার্থয়াম ইতি তাৎপর্যম্ ।

(ঘ) রাজিতি । এবম্ অসম্ভাবিতসৎকারত্বম্, মা মা ন খলু ন খলু জাতমিতি
শিষঃ । তত্র হঁতুমাহ দর্শনেনৈবেত্যাদি । সম্মুতসৎকারঃ সম্ভ্রাতসৎকারঃ । তথা চ
প্রীতিকরী ব্যাপারী নাম সৎকারঃ । তেন চ ভবতীনাং দর্শনেন হঁদৃশী মে প্রীতিঃ
ক্লান্তা, যথা ব্যাপারাক্ষরেণ তাড়শী কর্ণু' ন শক্যতে । এবম্ সৎকারাকরণাৎ যদপ-
রাহ্বত্বমান্বনামৃদঘোষিতং তদপি ন জাতমিত্যাশ্রয়ঃ ।

(গ) সখীছয় । মহাশয় ! বহুতর জানিয়াছেন । আপনার সেবায়
ওদাসীশ্রু করায় এখন আমরা অপরাধী হইয়াছি ; তা ক্ষমা করুন ।
আপনার সেবা করা হয় নাই বলিয়া আবারও দর্শনদানের জগু
আপনাকে জানাইতেছি ।

(ঘ) রাজা । না না ; এরূপ হয় নাই । আপনাদের দর্শনেই
আমার সৎকার হইয়াছে ।

(১) ...ভবতীনাং পুরস্কৃতিঃ ।

राजा । निश्चयः । गताः सर्वाः । भवतु, अहमपि गच्छामि
शकुन्तलादर्शनादेव मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति ।
यावदनुयात्रिकानतिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । न खलु
शक्तोऽस्मि शकुन्तलादर्शनव्यापारादात्मानं निवर्त्तयितुम् ।
मम हि—(१) (च)

(क) इला अनसूये ! अभिनव कुश-सूच-परिचयतं मे चरणम्, कुरुवक-शाखा-
परिलग्नञ्च वस्त्रलम् । तावत् प्रतिपालयतं माम्, यावदेवं नीचयामि ।

(ख) शकु इति । अभिनवस्य कुशस्य सूच्या अयभागेन परिचयतम् । वस्त्रलञ्च
परिहितवस्त्रलञ्च, कुरुवकस्य वृक्षविशेषस्य शाखायां परिलग्नम् असावधानतया संसक्तम् ।
प्रतिपालयतं प्रतीक्षेयम् । एतं वस्त्रलम् । व्याजिन वस्त्रलमीचनच्छलीन सहिते
सव्याजम् । एतेन राजानं प्रति महाननुरागी व्यज्यते ।

अतएवाव अनुरागद्वयस्य वीजस्य पुनरुत्पत्तेरङ्गदो नाम मुखसन्धेरङ्गम्—“वीजाथस्य
प्ररोहः स्यादङ्गदः” इति लक्षणात् ।

(च) राजति । भवतु सर्वासामेव गमनमिति शेषः । अतः तु निवारणोपाय
एव नाकीर्ति भावः । अहमपि गच्छामि, अत्रान्तराज्यस्य निष्कलत्वादिन्याशयः । मन्द-
मन्थीभूतस्य औत्सुक्यमदृश्यो गी यस्य सः, नगरगमनं प्रति राजधान्यां गमनविषये अत्रावस्थाने

(ङ) शकुञ्जला । ओलो अनसूया ! नूतन कुशाग्रे आमार चरण
कृत हईयाछे एवं वकलथानि कुरुवकशाखाय लागिरा पडियाछे ; ता
आमार जगु प्रतीक्षा कर, वाव इहा मूक्त करि । (एही बनिद्या राजाके
देखिते देखिते कपटतावशतः बिलम्ब करिया, सखीद्वयैर सहित
चलिया गेल ।)

(१) राजा । मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान् समीप
नातिदूरेण तपोवनस्य निवेशययाम् । न खलु शक्तोऽस्मि शकुन्तलाव्यापारादात्मानं
निवर्त्तयितुम् । मम हि ।

गच्छति पुरः शरीरं धावति पञ्चाटसंस्थितं चेतः ।

चीनांशुकमिव कीतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥३६॥

यदि शकुन्तलां लभेयमित्याशयेत्यभिप्रायः । यावत् सर्वान् । “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारये” इत्यमरः । अनुयात्रिकान् अनुचरान् । निवेशशामि स्थापशामि ; आश्रमवाधानिष्ठस्य मिति भावः ।

अतएवात्र करणं नाम मुखसन्धेरङ्गम्—“करणं पुनः । प्रकृतार्थसमारम्भः” इति लक्षणात् ।

पुनरनुरागावस्थां व्यनक्ति न खलति । आत्मानं मनः । अनुरागाकर्षणस्य दुर्निवारत्वादित्याशयः ।

गच्छति । भवेति प्रागुक्तमवान्वेति । तथा च मनः शरीरम्, पुरः अयती गच्छति, तपोवनस्यातिदूरे अनुयात्रिकायां निवेशनार्थमिति भावः । किन्तु, प्रतिवातं वायोः प्रतिकूलं वाताभिमुखं यथा स्यात्तथा, नीयमानस्य कीतोर्ध्वजस्य, चीनांशुकम् उपरिषक्तं राङ्गवत् पञ्चमिव तत्पताकिवेत्यर्थः, असंस्थितम् अस्थिरं अचञ्चलमिति यावत्, चेतश्चित्तम्, पश्चाद्दिशि धावति वेगेन गच्छति ; शकुन्तलाकपादिभिः समकर्षणादित्याशयः । यथा ध्वजदण्डे वाताभिमुखं नीयमाने, तदीयपताका वायुना पश्चाद्दिशि चालते ; तथा शरीरे अनुयात्रिकाभिमुखं नीयमानेऽपि मनः शकुन्तलानुरागेण तां प्रति पश्चाद्दिशि चाल्यत इति समलार्थः ।

अत्र श्रौतापेक्षानुसारः । गच्छति पुरः शरीरमित्यनन्तरं सामर्थ्यादेव किन्त्वर्थान्गमो भवतीति तदनुक्तावपि न न्यूनपदत्वदीषः “कृषिन्न दीषो न गुणः” इति दर्पणाभिधानात् ।

(८) राजा । (निश्वास त्याग करिया) सकलेई गेल । हड्डक, आमिओ याई । शकुन्तलार दर्शनवशतई राजधानीते याईते मन्दासाह हईयाछि । अशुचरदिगके तपोवनेर अतिदूरे संस्थापित करि । शकुन्तलार दर्शनव्यापार हईते आपनाके निवृत्त करिंते समर्थ हईतेछि ना । कारण—

इति निष्क्रान्ताः सर्वे (१) । (छ)

प्रथमोऽङ्कः ॥०॥ (ज)

“चीनो देशैणतन्मुषु । त्रींशु वस्रे” इति हेमचन्द्रः । तेन च चीननिश्चितमंशुकं चीनांशुकम् इति मध्यपदलोपो समासः ।

आर्या जाताः ॥३६॥

(छ) इतीति । इति इत्युक्तेः परम् । राज्ञः केचन शरीररक्षिण आसन्नेवेति मन्तव्यम्, ते च तदानीं दूरे अवस्थिताः, तैः सह राज्ञो बहुलात् बहुवचनं सर्वशब्दोपादानञ्च सङ्गच्छते ।

पूर्वं शकुन्तलादीनाम् इदानीञ्च राज्ञः प्रस्थानेन संहतिभेदनात् भेदी नाम मुखसन्धेरङ्गम्—“भेदः संहतिभेदनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(ज) प्रथम इति । अङ्कः परिच्छेदः समाप्त इति शेषः ।

“प्रत्यक्षनेत्रचरित” इत्यादि “अन्तनिष्क्रान्तनिर्निखलपात्रीऽङ्कः” इत्यन्तश्चाङ्गलक्षणं साहित्यदर्पणे अनुसन्धेयम् ।

“अङ्कः स्थानेऽनिके मनौ रूपकोत्सङ्गलक्षणसु । नाटकादिपरिच्छेदे चित्रयुक्ते च भूषणे ॥” इति विश्वः । एवमन्वतापि बोध्यम् ।

इति महामहोपाध्याय-भारताचार्य श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायाम्

अभिज्ञानशकुन्तलटीकायामभिज्ञानकौमुद्यां प्रथमाङ्कविवरणं

समाप्तम् ॥०॥

येमन बायुर प्रतिकूले क्षज सकालित करिले, त्हाहार पताका पिछनेर निके याय, सेठरूप आमार शरीर समुत्थे याईतेछे ; किस्तु अश्विर चित्त पिछनेर दिक् दौड़ाईतेछे ॥७७॥

(छ) (इहार पर सकलेई चलिग्या गेल ।)

(ज) प्रथम अङ्क ॥०॥

(१) कृषिम् इतिशब्दा नास्ति ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

—०: #: ०—

ततः प्रविशति विदूषकः (१) । (क)

(क) तत इति । शङ्करिनायकस्य सहायविशेषो विदूषकः । तथा च साहित्य-
दर्पणे—

“शङ्करेऽस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः ।

भक्ता नर्कसु निपुणाः कुपितबधूमानभङ्गनाः युद्धाः ॥”

विदूषकस्य लक्षणमपि तत्रैव । यथा—

“कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिविदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥”

इतः प्रथमं तृतीयाङ्कगत-‘पृष्टा जनेन समदुःखसुखिन बाला’ इत्यादिश्लोकात्
पूर्वपर्यन्तः प्रतिमुखसन्धिः । तथा चात्र शकुन्तलासन्धिलनरूपफलप्राप्तौ अतित्वरान्वित-
भावेन राज्ञो दुष्मन्तस्य शकुन्तलान्वेषणात्मकव्यापाररूपः प्रयत्नो नाम द्वितीया कार्यावस्था
निबद्धा । यथा तत्रैव—

“प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारीऽतित्वरान्वितः ।”

एवं शकुन्तलादुष्मन्तयोः सन्धिलनरूपफलस्य प्रधानोपायभूती यत्नयोः परस्परानुरागो
मुखसन्धौ निविष्टः, तस्यात्र “कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्रांसि” इत्यादिना
दुष्मन्ते लक्ष्यतया उद्भेदः; शकुन्तलायान्तु स्पष्टानः भ्रमणान्तु अवस्थया सूचितत्वाच्च अलक्ष्य
इव उद्भेदः कविना सन्दर्शितः । यथा तत्रैव—

“फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदी यत्र प्रतिमुखश्च तत् ॥”

अस्य तु विलासादीनि तयोदश अङ्कानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि बक्ष्यामः ।

(क) उदनखर विदूषकेर प्रवेश ।

(१) विषन्धी विदूषकः ।

विदू । निश्चय । भो ! वृद्धोऽह्नि (१) एदस्म मिश्रभा-
 सीलस्म रक्षां वशस्मभावेण णिव्विस्सो (२) अश्रं मिश्रो, अश्रं
 वराहो, अश्रं सहूलो त्ति मज्झन्दिस्सेवि गिह्णे विरलपादव-
 ष्काभासुं वणराइसुं आहिस्सिअ पत्तसङ्करकसाअविरसाइं
 उस्सकडुआइं पिज्जन्ति गिरिणईसलिलाइं (३) (ख) ।

(ख) भोः ! इतोऽपि एतस्य वृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विषः ।
 अयं वृगः, अयं वराहः, अयं शार्दूल इति मध्यन्दिनेऽपि यौष्णे विरलपादपञ्चाभासु
 वनराजिषु आहिस्सा पत्तसङ्करकषायविरसानि उष्णकटुकानि पीयन्ते गिरिनदी-

(ख) विदू इति । भो इति विषादसूचकमव्ययम् । “भोस्तु सम्बोधनविषादयोः”
 इति मेदिनी । वयस्यभावेन सख्ये न । निर्विषः प्राप्तनिर्वेदी दुःखित इति यावत् ।
 तत्कारणमाह अयमित्यादि । दिनस्य मध्यमिति मध्यन्दिनम् “धेन्वन्डुहादयश्च” इति
 निपातः । यौष्णे यौष्णकाले मध्यन्दिनेऽपि मध्याह्नेऽपि । एतेन तापाधिक्यं सूचितम् ।
 विरला अन्तरान्तरतापयुक्ताः पादपानां वृक्षाणां छाया यासु तासु, वनराजिषु वनश्रेणिषु,
 आहिस्सा विचर्यते । “हृडि गती” इत्यस्य क्लामत्यप्रयोगः । पत्राणां नानाजातीय-
 वृक्षपर्णानां सहरेण सन्निशयेन कषायणि सनिर्यासानि अतएव विरसानि कुखादानि,
 तथा उष्णानि च तानि आतपतापादिति भावः कटुकानि अल्पकटुरसानि चेति तानि,
 गिरिनदीसलिलानि पर्वतप्रसन्नशजलानि पीयन्ते । अन्येषां सुखाद्गलानामलाभात्
 ईदृशजलपानस्य च गुरुतरुण्यजनकत्वात् निर्विष इति भावः ।

कषायविरसानि उष्णकटुकानीति च “प्रसन्नकर्कशा भारती” “भाष्यं प्रसन्नगन्धरीम्”
 इत्यादिवत् परपदस्य विशेषत्वविवक्षया कर्मधारयः । कटुकैति अन्वर्थं कप्रत्ययः ।

(ख) विदूषक । (निश्चयस्य तागं करिशा) हाय ! मारां गेलाय
 एते वृगयासकृ वाज्जार वयस्यरूपे कष्टे भोगं करिशा । ग्रीष्मकाले वेला

(१) दिष्ट । (२) णिव्विस्सो ह्नि । (३) मज्झन्दिस्सेवि । गिह्णविरलपादव-
 ष्काभासु वणराइसु आहिस्सीअदि कडुआइं निर्विषकलारं पीयन्ति ।

अणिअदवेलच्च उखोखमंसभूइइं भुञ्जीअदि (१) (ग) । तुरग-
गन्थाणां च सहेण रत्तिं पि मे णत्थि पकामसुइदब्बं (२) (घ) ।
महन्ते ज्जेव पच्च से दामीए मुत्तेहिं साउणिअलुहेहिं कखोप-
घादिणा वणगमणकोलाहलेण पडिवोधिदह्नि (ङ) । एत्ति-

सल्लिखानि । (ग) अनियतवेलच्च उखोणमांसभुयिष्ठं भुज्यते । (घ) तुरगगजानाञ्च
शब्देन रात्रावपि मे नास्ति प्रकामश्रयितव्यम् । महन्तेव प्रत्युक्ते दास्याः पुत्रैः प्राकुनिक-
कुम्भैः कर्णोपघातिना वनगमनकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽङ्कि । (ङ) एतावतापि मे

(ग) अनियतेति । अनियता अनिर्दिष्टा वेला काली यस्मिन् कर्मणि तदयथा
तथा ; आपेक्षिकसुविधया कदाचित् पूर्वाह्णे कदाचित् मध्याह्णे कदाचिदपराह्णे इत्यर्थः ।
उखोणानि शैत्यसम्पादनावसराभावात् अत्युष्णानि मांसान्येव भुयिष्ठानि बहुलानि यस्मिन्
तत् । एतेन चिराभ्यस्तभोजनाभावात् मरुत् दुःखं सूचितम् ।

(घ) तुरगेति । किञ्चेति चार्थः । रात्रावपि तुरगगजानां सैन्यान्तर्गतघोटक-
दक्षिणाम्, शब्देन कण्ठध्वनिना प्रकामश्रयितव्यं यद्येष्टनिद्रा । सुप्तुनिद्राभावेनापि
गुरुतरं दुःखमिति भावः ।

(ङ) ननु प्रायेण प्रभाते हस्तिघोटकादीनां शब्दनिर्गमितदर्शनात् तत्रैव प्रकामं
द्रुपूरेण समयेऽप्येह हस्तिगण, एते शूकर एवञ्च एते बाघ एते करिया
वनश्रेणीर भित्तरे विचरण करिते हय ; ताहाते गाछेर छाया कमई
पांश्या याय ; ताहाते आवार पार्श्वतानदीर ये जल पान करा हय,
सेणुलि गाछेर पाता पड़ाय कसं विरस एवञ्च रौद्रेण तापे गरम,
आर अभावतई कट्टु । (ग) तार पर अनिर्दिष्टे समये थाइते हय,
से थाच्छेर मधो आवार गरम गरम मांसई वेणी । (घ) एदिके
रात्रितेऽप्ये एकट्टु ईच्छामत घुमाईव ताहाण हाती-घोडार शब्दे

(१) अणिअदवेलं सुलभसभूइइं आहारी अण्ठीअर ।

(२) तुरगाण्णघावणकण्ठिदसन्धिणी रत्तिंअपि पिकामं सुइदब्बं णत्थि ।

কেষ বি মে পীড়া ণ স'বুত্তা ; জদো অয়' গঙ্কস্স উবরি বিপ্-
ফোড়ম্মো স'বুত্তো (১) (চ) । তেণ হি কিল অঙ্কো সু' অব-
হীণেসু' তত্থমম্মদা মিন্ণাণুসারিণা অস্সমপদ' পবিট্টেণ মম
অধস্সদাএ সতন্তলা ণাম কাবি তবস্সিকস্সম্মা দিট্টা, ত'
পেক্তিঅ সম্পদ' ণঅরগমণস্স কথম্মি ণ করেদি (২) (ছ) ।

পীড়া ন সত্ত্বা, যত: অয়' গঙ্কস্স উবরি বিস্কীটক: সত্ত্বা: । (চ) তেন হি কিল
অস্সা সু' অবহীণেসু' তত্ত্বমম্মদা স্গাণুসারিণা অস্সমপদ' প্রবিষ্টেন মম অধম্মতয়া শুক্লমলয়া
শ্যতামিন্যাহ মচ্ছ্যেবেতি । মচ্ছ্যেব প্রত্যুপে প্রতুষকালি দায়া: পুর্বে নি'তান্ননৌচৈ:,
শাকুনিকলুম্ম: পচ্ছি'হ স'কম্মাধে: কন্ট'মি:। কণ'পঘাতিনা ক'শ'ত্বাত্ কণ'পীড়া-
জনকেন, বনগমনে তত্কালে কোলাহলেন কর্ণেন, প্রতিবাধিতো জাগরিত: । তত্ কৃত:
প্রভাতে'পি নিদ্র'তি ভাব: ।

শুক্লান পচ্ছিণী হি'সন্তীতি শাকুনিকা:, তে চ তে লুম্মাশেতি শাকুনিকলুম্মা: ।

"ব্যাধী সৃগবধাজীবী সৃগয়ুল'ম্মকী'পি স:" ইত্যমর: ।

(ব) উন্নাধিকমপি দু'খমাছ এতাবতেতি । এতত্পরিমাণ্যাপি অসুবিধাসমূহে-
নৈত্বর্থ: । পীড়া অসম্মদু:খম্, সত্ত্বা সত্ত্বাতা । গঙ্কস্স কপোলত্থ । বিস্কীটক:
নিতান্নপীড়াকারী ব্রহ্মবিশ্ব: সত্ত্বা: সত্ত্বাত: । তেন'বাসম্ম' দু:খ' জাতমিতি ভাব: ।

পারি না । (ঙ) তার পব অতিপ্রত্যাষেই বাঁদীর পো পাখীমারা
ব্যাধ'গুলির বনগমনকালের কর্ণপীড়া জনক কোলাহলে জাগিয়া উঠি ।
(চ) এততেও আমার সেরূপ কষ্ট হয় নাই । কিন্তু যে হেতু গালের
উপরে এই একটা বিস্ফোট হইয়াছে, সেই জগুই অসহ্য কষ্ট হইতেছে ।

(১) এতৎথ দাথি' বি পীড়া ণ ণিক্কমহ । তদী গঙ্কস্স উবরি পিচ্ছ'খা
সত্ত্বমী ।

(২) হি'খী কিল অঙ্কো সু' অহীণেসু' তত্ত্বদী মিন্ণাণুসারিণ অস্সমপদ' পবিট্টস্স
সাবস'ক'খা সতন্তলা ণাম মম অধস্সদাএ দ'সি'দা । সম্পদ' ণঅরগমণস্স মথ'
ক'হ' বি ণ কর'হ ।

एवं ज्वे चिन्तयस्व मे पहाटा अच्छिसुं रक्षणी, का गदी ।
जीव णं किदन्नाआरपरिगहं पिअवअस्सं पेक्वामि (१) (ज) ।
परिकम्पावलोक्थ च । एसो वाणासनहत्थो हिअअ-णिहिद-पिअ-

नाम कापि तपस्विकम्पका दृष्टा, तां प्रेक्ष्य साम्प्रतं नगरगमनस्य कथामपि न
करोति । (क) एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अस्त्रीः रजनौ, का गतिः । यावदेनं
कृताचारपरिग्रहं प्रियवयस्यं प्रेक्षे । (ज) एष वाणासनहस्तः हृदयानिहितप्रियजनः,

(क) दुःखान्तरमाह तेनेति । तेन उक्ताविधेन दुःखप्रवाहं पीडयमानेतिव्यर्थः,
अवह्नीनेषु वेगेन राज्ञो गमनात् पश्चात् स्थितेषु सत्स्विति तात्पर्यम्, तदभवता मान-
नीयेन राज्ञा, सृगानुसारिणा सृगस्य पश्चात् धावता, आश्रमपदं तपीवनम्, प्रविष्टेन
सता । अथन्यतया पुण्ययुन्यतया मन्दभाग्यतयेत्यर्थः । कथामपि प्रस्तावमपि । ततश्च
श्रीप्रशान्तिलाभोपायोऽपि नास्तीत्याशयः ।

(ज) एवमिति । एवमेव इत्यमेव, चिन्तयतः शयित्वैव भावयतः । अस्त्री-
श्चतुर्वीरपि, रजनौ प्रभाता, वहिरास्त्रीकप्रसरणात् वहिः सर्वथैव प्रभाता, शयनकुञ्ज-
स्यास्त्रीकागमनात् चतुर्वीरपि प्रभातेत्यर्थः, का गतिः शान्तिलाभे क उपायः, अपि तु
कापि नास्तीत्यर्थः । कृत आचारपरिग्रहः सृगयीचित्तवैश्वधारणं येन तम् ।

(क) ताहाते आवार राजा, आमाके पिछने फेलिया, अतास्तुवेगे
एकटा हरिणेर अशुसरण करिते करिते, उपोवने प्रवेश करिया,
आमारइ दूरदृष्टवशतः शकुन्तला नामे कोनओ तपस्विकश्राके देखियाछेन ;
ताहाके देखिया एखन आर वाडी याओयार नामओ करेन न ।

(ज) शयन करिया এইरूपই केवल चिन्ता करितेछिलाम, এই अवस्थায়
आमार चोथे रात पोहाईया गियाछे ; ता उपाय कि ? याहा
हउक, सृगयावेशधारी प्रियसखार सहितই साक्षां करि । (ख) (पदरूप-

(१) अस्त्रि तस्व तं एव चिन्तयस्व अस्त्रीसु पहादं आसि...किदाचार-
परिक्रमं (किदाचारपरिग्रहं) ।

ଏଥା ବନପୁଫମାଳାଧାରୀ ଇତଃ ଜୀବ ଆଗଚ୍ଛୁଦି ପିସ୍ତବସ୍ୟୋ
(୧) (କ୍ଷ) । ଭୌଦୁ, ଅଜ୍ଞ-ଭଜ୍ଞ-ବିକଳୋ ଭବିଷ୍ୟ ଚିଦ୍ଦିକ୍ଷ ।
ଏବମ୍ପି ଣାମ ବିକ୍ଷାମ' ଲହୈଷ' (୨) । ଇତି ଦକ୍ଷକାଠମବଶ୍ୟା
ସ୍ଥିତ: । (ଜ)

ତତ: ପ୍ରବିଶତି ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଠୋ ରାଜା (୩) । (ଟ)

ବନପୁଷ୍ପମାଳାଧାରୀ ଇତ ଏବ ଆଗଚ୍ଛତି ମିତ୍ରବୟସ: । (କ୍ଷ) ଭବତୁ, ଅଜ୍ଞଭଜ୍ଞବିକଳୋ ଭୂତା
ସ୍ୟାଂସ୍ୟାମି । ଏବମପି ନାମ ବିକ୍ଷାମ' ଲଭେୟ ।

(କ୍ଷ) ପରୈତି । ପରିକ୍ରମ୍ୟ କିଧନ୍ୟ' ପଦସ୍ତେପ' କ୍ରତ୍ୱା । ବାସ୍ତାନ୍ ଅସ୍ୟାତି ଅପିତ୍ୟନ୍ତି-
ନେତି ବାସ୍ତାସନ' ସନ୍ତୁ: ହସ୍ତେ ଯସ୍ୟ ସ:, ହୃଦୟ' ନିହିତ: ସ୍ଥାପିତ: ମିତ୍ରଜନ: ସକ୍ତୁନ୍ତଳେଷି
ତାତ୍ପର୍ଥ୍ୟ' ଯସ୍ୟ ସ:, ମିତ୍ରାଂ ସକ୍ତୁନ୍ତଳାଂ ଚିନ୍ତୟନ୍ନିତ୍ୟର୍ଥ: । ଏତନ୍ତୁ ନୟନଭଙ୍ଗାଦିନା ଅନୁମିତ-
ମିତି ବାଞ୍ଛମ୍ ।

(ଜ) ଭବତି । ଭବତୁ ପୁନରପି ସ୍ୱଗାନୁଷ୍ଠାବନାଦିପ୍ରସାବ ଇତି ଶିଷ: । ଅଜ୍ଞାନାଂ
କଟିଦେହପ୍ରଭୃତ୍ୟବୟବାନାଂ ଭଜ୍ଞେନ ଅକ୍ଷାସ୍ୟାବ୍ୟକ୍ତକୌଟିଲ୍ୟକରଣେନ ବିକଳ: ଅକ୍ଷାଭାବିକା-
ବସ୍ତୁ: । ଏବମପି ଅଜ୍ଞଭଜ୍ଞବିକଳଭାବିନାବସ୍ଥାନେନାପି । ନାମ ସନ୍ଧାବୟାମି । ଝୁଠ୍ଠଗବସ୍ଥାନ-
ଦର୍ଶନାତ୍ ଅକ୍ଷାସ୍ୟାନୁମାନେନ ମାଂ ମ୍ରତି ରାଜ୍ଞୋ ବିକ୍ଷାମାନୁମତିଦାନସ୍ତେବ ସର୍ବଥା ସନ୍ଧବାଦିଞ୍ଚି
ଭାବ: । ଦକ୍ଷକାଠ' କାଠମୟ' ଦକ୍ଷମ୍ ।

(ଟ) ତତ ଇତି । ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଠ: ବାସ୍ତାସନହସ୍ତାଦିଠପ: ।

ପୂର୍ବକ ଦର୍ଶନ କରିয়া) ଏହି ସେ ବନପୁଷ୍ପମାଳାଧାରୀ ପ୍ରିୟବୟସ୍କ, ମନେ ମନେ
ପ୍ରିୟଜନେର ଚିନ୍ତା କରନ୍ତ; ଧନୁ ହାତେ କରିয়া ଏହି ଦିକେଇ ଆସିତେଛେନ ।
(କ୍ଷ) ହଉକ, ଅଜ୍ଞ-ଭଜ୍ଞ-ବିକଳ ହୁଏଥା ଥାକି । ଦେଖି ହୁଏତେଓ ବହି
ବିକ୍ଷାମ' ଲାଭ କରିତେ ପାରି । (ଏହି ବଲିଆ ଯଷ୍ଠି ଅବଲଧନ କରିସା
ଧାକିଲ ।)

(୧) ବାସାସବହସ୍ତ୍ୟାସିଂ ଗନ୍ଧଦୀହିଂ ବନ୍ଧପୁଫମାଳାଧାରିଦୀହିଂ ପରିବ୍ରୁଦୀ... ।

(୨)... ବିକ୍ଷାଭବିଷ... । ଜହ ଏକ୍ଷ' ବି । (୩)... ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଠପରିବାରୀ ରାଜା ।

राजा । आत्मगतम् (१) ।

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्रांसि (२) ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजि रतिमुभयप्रार्थनां कुरुते ॥१॥

काममिति । प्रिया शकुन्तला, कामं यथेष्टम्, न सुलभा अत्यनायासलभ्या न कथञ्चिदायासेन लभ्या तु स्यादेवेत्यर्थः । तथा च मां प्रति तस्या अनुरागे सत्यपि पराधीनतया आत्मदानासम्भवात् न अत्यनायासलभ्या, सख्यादिभिर्मत्कुलश्रीलावस्थ्यादि-
वर्षनेन कखादीनां तत्प्रभूषां सन्धतिसम्भवात् कियदायासलभ्या तु स्यादेवेति भावः ।
तु किन्तु, मनी मम चित्तम्, तस्याः शकुन्तलाया भावदर्शनेन अनुरागव्यञ्जकाङ्गवदृष्टा-
द्यबलीकनेन आश्रयिते तत्प्रामिसम्भावनाजनितानन्दमनुभवतीति तत् तथोक्तं जातमिच्छि
शेषः । ननु लिप्सिताया असुलभत्वे कथमाश्रासानन्द इत्याह अकृतार्थेऽपीति ।
मनसिजि कामे, अकृतार्थेऽपि तत्फलभूतसुरतसुखानुत्पत्त्या अचरितार्थे सत्यपि,
सभयप्रार्थना नायकनायिकयोः परस्परप्राप्याकाङ्क्षा, रतिं सम्भाव्यमानं सम्भलनानन्दम्,
कुरुते जनयति । अतएव च मम मनस्तद्भावदर्शनाश्रांसि जातमेवेत्याश्रयः ।

अत्र परार्द्धसामान्येन पूर्वार्द्धाविशेषसमर्थनादर्थात्तरन्वासीऽलङ्कारः, तथा अपस्तुतात्
नायकनायिक्यात्मकीभयसामान्यात् प्रस्तुतयोर्दुःस्मत्शकुन्तलाः पर्यायि शेषनायकनायिकयोः
प्रतीतिरपस्तुतप्रश्नं सा च, अनयोरेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः ।

तथात्र शकुन्तलायां दुःस्मत्स्य समीक्षाकरणात् विलासी नाम प्रतिमुखसन्धे रङ्गम् ।
यथा साहित्यदर्पणे—

“समीक्षा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ।”

इदमेव तवीदाहृतं द्रष्टव्यम् । आर्यां जातिः ॥१॥

(ट) (ताहार पत्र निश्चिष्टरूपे राजार प्रवेश ।)

राजा । (अङ्गत्) प्रियतमा शकुन्तला एकैवारे सुलभ नहे ;
किन्तु तथापि आमार मन ताहार अवस्था देखिया आश्रुत हईयाछे ।

(१) क्वचित् आत्मगतमिति नास्ति । (२) तद्भावदर्शनाश्रांसि ।

ছিতং ক্রমা ।

এবমাভ্যামিপ্রায়সম্ভাবিতেষজ্ঞনচিত্তবৃত্তি:

প্রার্থয়িতা বিপ্রলভ্যতে (১) । কৃত:—(২) (৩)

স্বিগ্ধং বীক্ষিতমন্যতোঽপি নয়নে যত্ প্রেরয়ন্ত্যা তয়া
যাতং যস্ব নিতম্বযোগুরুতয়া মন্দং বিলাসাদিব ।

মা গা ইত্যু পরুদ্ধয়া যদপি তত্‌সাঙ্গয়মুক্তা সখী,

সৰ্ব্বং তত্‌ কিল মত্‌পরাযণমহৌ কাম: (৩) স্বতাং পশ্যতি ॥২॥

(৩) ছিতমিতি । ছিতম্ আত্মনী ধ্যানত্বমূৰ্খকং মন্দহাস্যং ক্রমে ত্যর্থ: ।

আত্মনো ধ্যানত্বমেব ব্যনক্তি এবমিতি । এবম্‌ অনেন প্রকারেণ অহমিবৈত্যর্থ: , আত্মাভি-
প্রায়েণ নিজমনীভব্‌চৈরানুভব্‌য়েতি তাৎ‌পর্যম্‌, সম্ভাবিতা নিৰুপিতা ইষ্টজনস্য নাযকস্য
নাযিকায়া বা চিত্তবৃত্তির্মনোভাবো যেন স: , প্রার্থয়িতা কাময়িতা জন: , বিপ্রলভ্যতে
প্রত্যাখ্যেতে । তথা চ কশিচ্ছনী জনান্তরস্য ভাববিশেষমভিলক্ষ্য “ময়ি স্বল্বয়মনুরক্ত:”
ইত্যেব মন্যমানো যদা তচ্ছিন্‌ প্রসক্তমুপক্রমতে, তদা তু তদ্ব্যবস্‌ বিষয়ান্তরগততয়া
স্বাভাবিকতয়া বা স স্বল্বিষ্টজন: প্রকুপ্যতি উদাস্তে উপহসতি বা । তেন চ স জন
ইষ্টজনেন প্রতারিত এব ভবতীতি সরলার্থ: । ইত্যস্ব তেষাং শকুন্তলাভাবানাং বিষয়ান্তর-
গতত্বেনাপি সম্ভবাৎ‌ তয়াছ' প্রতারিত এব ভবামীতি ভাব: । ননু আত্মাভিপ্রায়েণ
আত্মাবিষয়ে তাড়শৌ ইষ্টজনচিত্তবৃত্তি: কথং সম্ভাবিতা, যত্‌ এবমিত্যাদি সামান্য-
মুপলব্ধমিত্যাছ কৃত ইতি ।

স্বিগ্ধমিতি । তথা শকুন্তলয়া, নয়নে নেত্রহয়ম্‌ অনন্ত: অন্বচ্ছিন্‌ বস্তুনি,

তাহার কারণ এই যে, কাম চরিতার্থ না হইলেও, নাযক-নাযিকার
পরস্পরের প্রার্থনা, পরস্পরের আনন্দ জন্মাইয়া থাকে ॥১॥

(৩) (ঐশ্বং হাঙ্গ করিয়া) নিজেয় মনোবৃত্তি অল্পমারে যিনি
ইষ্টজনের মনোবৃত্তি স্থির করেন, সেই প্রার্থী ব্যক্তি এইরূপই প্রতারিত
হন । কারণ—

(১) বিপ্রলভ্যতে । (২) কচিৎ‌ কৃত ইতি নাস্তি । (৩) কামী ।

विदू । तज्जस्थित एव । भो महाराज ! ए मे ह्यो पसरदि,
तां वाञ्छामेत्तेण जञ्चावीञ्चसि । जञ्चदु जञ्चदु भवं (१) । (ड)

मैरयन्त्यापि प्रकाश्याभावेन निष्पत्त्यापि, खिम्बं सानुरागम्, यत् वीक्षितं गोपनीयभावेन ताराहयं सञ्चाल्य मयि दृष्टिपातः कृतः ; नितम्बदीर्घकृतया स्थूलत्वेन भारवत्तया, विलासादिव मयि विभ्रमं प्रदृश्यं, यत् मन्दं यातम् अल्पमल्पं गमनं कृतम् ; तथा मा गा न गच्छ इति इत्यम्, उपरुद्धया प्रियंवदाकर्तृकमनुरुद्धया सत्या शकुन्तलया सखी प्रियंवदा, यदपि तत् “दाणिं किं तुह आचमोक्षि” इत्यादिपूर्वाङ्गप्रकारम्, सासूयं सेव्यं यथा स्यात्तथा, उक्ता । तत् सर्वम्, अहमेव परम् अयनम् आश्रयी विषयी यस्य तत् तादृशम्, किल सम्भावयामीत्यर्थः । अहो आश्चर्यम्, कामः कामविषयः, स्वतां परविषयाणामपि भावानाम्प्रविषयताम्, पश्यति उत्प्रेक्षते सम्भावयतीत्यर्थः । तथा च तेषां शकुन्तलाभावानां पदार्थान्तरविषयकतायाः स्वाभाविकताया वा सम्भवेऽपि यन्मया महिषयकत्वं सम्भावितम्, एतदेव मे भान्तवम् । तेन च यदेवाहं तद्वशेन तस्यां प्रसक्तुं प्रवर्त्तिष्ये तदेव तथा प्रकृत्या उदासीनया उपहसत्या वा सत्या प्रतारणीय इति भावः ।

अत्र कामः स्वतां पश्यतीति सामान्येन पुर्वविशेषसमर्थनादर्थान्तरान्वातीत्येवम् ।

“वार्त्तासम्भाव्ययोः किल” इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२॥

शकुन्तला अञ्चदिके नयनशुगल निष्केप करियाओ ये अञ्चुरागेर सहित दृष्टिपात करियाछेन एव आमाके विलासभाव देखाईवार जञ्चई येन नितम्बशुगलेर भारवशतः ये अल्ल अल्ल गमन करियाछेन, आर “याईओ ना” एहिरूप उपरोध करिले पर, अञ्चुरागेर सहित सखीके सेई याह। किछु बलियाछेन, से समस्त आमार विषये (करियाछेन) । कि आश्चर्या ! काम परविषयक व्यापारकेओ अविषयक बलिया मने करे ॥२॥

(१) ... इत्यपाचा पसरलि... जीवावदस्य ।

রাজা । বিলীক্য সম্বিতম্ (১) । কুতৌঃয়ং গাত্রৌপঘাতঃ । (৫)
বিদুঃ । কথং কুতৌ ত্তি, সম্রাং জীব অচ্ছিক্ ভঙ্খিঅ
অচ্ছু, কারণং পুচ্ছসি (২) । (৬)

(৩) ভী মহারাজ ! ন মে হস্তঃ প্রসরতি, তৎ বাচামাত্রিণ জাপ্যসি । জয়তু
জয়তু ভবান্ ।

(৪) কথং কুত ইতি, স্বয়মেব অচ্ছি ভঙ্খা অস্তুকারণং পৃচ্ছসি ।

(৫) বিদুঃ ইতি । দৃষ্টকাষ্টমবলম্ব্য বক্রভাবেন স্থিত এষ । প্রসরতি আশীর্বাদায়
উত্থানাবশ্লকত্বৈ পি উত্থাতুং ন শক্নোমি গাত্রৌপঘাতাদিতি ভাবঃ । তৎ তথ্যানু, বাচা-
মাত্রিণ কেবলেন বাক্যেন, ন পুনর্হস্তস্যাপ্যুত্তোলনেনেত্যর্থঃ, জাপ্যসি জয়পাত্রীক্রিয়সি ।

বাচতি বাক্ শব্দাত্ টাপ্ । তথা অ—

“বট্ ভাগুরিরল্লীপমবাখ্যীরূপসর্গযৌঃ ।

টাপছাপি হললানান্ স্ত্রধা বাচা নিশা গিরা ॥”

জাপ্যস ইতি জয়তু প্রযুক্ত্যত ইতি ইনি “অিজিক্রীজামিনি” ইতি জিরিকারস্য
আকারঃ “অচ্ছিক্রী” ইत्याদিলা পকারাগমশ্চ ।

(৬) রাজিতি । কুতঃ কারণাত্ । গাত্রৌপঘাতঃ অস্তুবৈকল্যম্ ।

(৫) বিদূষক । (সেইভাবে থাকিয়াই) মহারাজ ! আমার
হাত চলিতেছে না; তাই কেবল বাক্যদ্বারা আপনার সংবর্ধনা
করিতেছি । আপনার জয় হউক, আপনার জয় হউক ।

(৬) রাজা । (দেখিয়া ঐষং হাশ্বের সহিত) তোমার এই অঙ্গ
বৈকল্য হইল কেন ?

(৭) বিদূষক । নিজেই চোখে আঘাত করিয়া—‘চোখের জল
পড়িতেছে কেন ?’ ইহা জিজ্ঞাসা করিতেছ কি জগ্গ ?

(১) ক্ৰচ্ছিক্ বিলীক্য সম্বিতমিতি নাস্তি ।

(২) কুতৌ কিল সম্রাং অচ্ছী আত্মলীকরিষ ।

राजा । न खल्व्वगच्छामि, भिन्नार्थमभिधीयताम् (१) । (त)
विदू । जं वेदसो खुज्जस्स लीलं विडम्बेदि, तं किं
अत्तणो पहावेण ? अधवाणं ईवेअस्स ? (२) । (थ)

राजा । नदीवेगस्तत्र कारणम् । (द)

विदू । मम वि भवं । (घ)

(थ) यत् वेतसः कुञ्जस्य लीलां विडम्बयति, तत् किम् आत्मनः प्रभावेण ?
अथवा नदीवेगस्य ? ।

(घ) ममापि भवान् ।

(ण) विदू इति । अस्मि भङ्क्ता नयनमुपमर्द्या, कुत इति कथमिदमस्तु ?
इत्यन् अस्तुषः निर्गतस्य तन्नयनजलस्य कारणम्, कथं पृच्छसीत्यन्वयः । भवानिव ममैतद्-
गात्रोपघातस्य कारणमित्याशयः ।

(त) राजेति । अत्रगच्छामि तत्र वाक्यार्थमिति शेषः । भिन्नः शक्त्या व्यङ्ग्यार्थात्
पृथक्कृतः अर्थो यस्य तत् भिन्नार्थं स्पष्टार्थं वाक्यमित्यर्थः ।

(थ) विदू इति । वेतसः स्वनामख्यातो लताविशेषः, यत् कुञ्जस्य जनस्य, लीलां
क्रियां कुञ्जभावमित्यर्थः, विडम्बयति अनुकरोति, तत्कुञ्जलीलाविडम्बनम्, प्रभावेण शक्त्या ।
नदीवेगस्य प्रभावेणेति सम्बन्धः ।

(द) राजेति । अत्र कुञ्जलीलाविडम्बने । तथा च नदीवेग एव वेतसं कुञ्जं
करोति, स्वयन्तु स सरल एवेत्यर्थः ।

(त) राजा । बूबिते पारिलाम ना । स्पष्टे करिया बल ।

(थ) विदूषक । वेत ये कुञ्जलोकैर अवहार अशुकरण करे,
से कि निजेर शक्तिते ? ना—नदीवेगेर शक्तिते ? ।

(द) राजा । से विषये नदीर वेगई कारण ।

(१) क्वचित् भिन्नार्थमभिधीयताम् इति नास्ति ।

(२) भी वअस्स ।...खुज्जलीलं... अं णईवेअस्स ।

राजा । कथमिव ? । (न)

विदू । जुक्तं णाम एव्वं, जं तुए रज्जकज्जाइं उज्झिअ तादिसं अक्खलिट्ठपदं पदेसं च वणचलवित्तिणा होदव्वं त्ति । किं एत्थ मन्तीअदु, अहं वज्झणो पच्चहं सापदाणसरणेहिं संक्खोहिदसन्धिवन्धणाणं अत्तणो अङ्गाणं अणीसोद्धि । ता पसीद मे, एकाहम्मि दाव विसमीअदु (१) । (प)

(प) युक्तं नाम एवम्, यत् तथा राजकार्याणि उज्झित्वा तादृशं अखलितपदं प्रदेशश्च वनशरवृत्तिना भवितव्यमिति । किमव मन्त्राताम्, अहं पुनर्त्रांघोषः प्रत्यहं आपदानुसरणैः संखीभितसन्धिवन्धनानामङ्गानामनौशोऽपि । तत् प्रसीद मे, एकाहमपि तावद्विश्यताम् ।

(घ) विदू इति । तद्वत् समापि गात्रोपघाते भवान् कारणमित्यर्थः ।

(न) राजेति । कथमिव तव गात्रोपघाते अहं कारणमित्यर्थः ।

(प) विदू इति । एवं भवतश्चरित्रम्, युक्तं नाम सुद्धतं सम्भाव्यते, "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते" इत्यादिवह्निपरीतलक्षणया अतीवायुक्तं सम्भाव्यत इत्यर्थः । किन्त्वदित्याह यदिति । उज्झित्वा परित्यज्य । न खलितं न प्रच्युतं पदं द्वाणं यज्झिन् तं सर्वदेव रक्षीपायसम्पन्नमित्यर्थः । प्रदेशं राजधानीश्च, उज्झित्वेत्यन्वयः, वनशरस्य सततवनविशरणशीलस्य व्योमस्य वृत्तिरिव वृत्तियं वहारी यस्य तेन तादृशेन भवितव्यं लभ्येति शेषः । तथा च पालनात्मकं राजकार्यं विहाय यत् हिंसात्मिका मृगया

(घ) विदूषक । आशारो जूभि ।

(न) राजा । किं वक्रम् ? ।

(१) एवम् राक्षकज्जाइ उज्झिअ एषारिसे आउलपदेसे वणशरवृत्तिणा तुए होदव्वं । जं सबं पच्चहं सावदसमुच्छारणेहिं संक्खोहिदसन्धिवन्धणाणं मम गत्ताणं अणीसीद्धि संक्खी । तापसादइस्सं विसज्जिदुं मं एकाइं वि विससिदुं ।

राजा । "आत्मगतम् । अथमेवमाह, ममापि कण्वसुता-
मनुंस्मृत्य मृगयां प्रति निरुत्सुकं चेतः । तथाहि—(१) (फ)

क्रियते, यच्च सर्वथा निरापदं राजधानीं परित्यज्य नानाविपत्सङ्कुले वने विचर्यते,
तदतीवायुक्तमित्याशयः ।

"पदं व्यवसितिवाणस्थानलज्याङ्घ्रिबस्तुषु" इत्यमरः ।

नन्वाक्षां तावत् तत् सर्वमयुक्तम्, तथापि तत्र गालीपघाते कथमहं कारणमिति
सत्प्रश्नस्य भवतः किमुत्तरमित्याह किमिति । अत्र भवत्प्रश्ने, किं मन्त्रातां मया
उत्तरं दीयतां स्वयं चिन्तामात्रेणैव ज्ञातव्यत्वात् मदुत्तरस्य कापि नापेक्षास्तीत्यर्थः ।
परञ्च स्पष्टमाह अहमिति । युनां कुर्कुराणामापदी वैभ्यस्ते श्वापदा हिंस्रजन्तवी
व्याघ्रादयः तेषामनुसरणैः भवद्भिः साईं पश्यात् पश्यात् धावनैः संशोभितानि सञ्चालितानि
सन्धिबन्धनानि संयोगस्थानस्थबन्धा येषां तेषाम् अज्ञानां हलपदादीनाम् अनिश्चः
सञ्चालनादौ असमर्थः; गुरुतरवेदनानुभवादित्यर्थः । अतएव श्वापदानुसरणं मां
प्रत्यनुमितिकरणेन मम गालीपघाते भवानिह कारणमिति भावः ।

(फ) राज्ञिति । कण्वसुतां शकुन्तलाम्, अनुस्मृत्य चिन्तयित्वा चिन्तया मृगैः सह
शकुन्तलायाः सम्पर्कोऽस्तीत्यवधार्यम् ।

(प) विदूषक । ईहा सङ्गतहै हईतेछे ये; तूमि राजेयार कार्या
एवं सेहैरूप निरापदस्थान परित्याग करिया, एकेबारे व्याधवृत्ति
हईयाछ । आमि तोमार ए प्रश्नेर कि उत्तर दिव; आमि ब्राह्मण
हईया प्रतिदिन हिंस्रजन्तुर अनुसरण करितेछि; ताहाते आमार
प्रत्येक सङ्घिस्थानेर बन्धनगुलि, स्थानलष्टे हईयाछे; सुतरां आमि
निश्चर अङ्ग सङ्गालन करिते पारितेछि ना । अतएव आमार प्रति
प्रसन्न हउ; एकटी दिनेर जगुं विश्राम कर ।

(१) स्वगतम् । अथ चैवमाह । ममापि काश्यपसुतामनुस्मृत्य मृगयाधिकार-
चेतः । कुतः ।

রাজা । বিলীক্য সম্বিতম্ (১) । কুতোঃয়ং গাত্রীপঘাতঃ । (৬)
বিদূ । কথং কুদো ত্তি, সম্রং জীব অচ্ছিক্ং ভস্মিঅ
অচ্ছু, কারণং পুচ্ছসি (২) । (৭)

(৬) ভী মহারাজ ! ন মে হস্তঃ প্রসরতি, তৎ বাচামাত্রৈশ্চ জাপ্যসি । জয়তু
জয়তু ভবান্ ।

(৭) কথং কুত ইতি, স্বয়মেব অচ্ছি ভঙ্গা অস্তুকারণং পৃচ্ছসি ।

(৬) বিদূ ইতি । দৃষ্টকাম্ভবলম্ বক্রভাবেন স্থিত এষ । প্রসরতি আশীর্বাদায়
উত্থানাৎশকল্যেপি উত্থাতুং ন শক্নোমি গাত্রীপঘাতাদিতি ভাবঃ । তন্ তত্যান্, বাচা-
মাত্রৈশ্চ কেবলৈন বাক্যৈন, ন পুনর্হস্তস্যাপ্যুত্থীলনেত্যর্থঃ, জাপ্যসি জয়পাত্রীক্রিয়সি ।

বাচতি বাক্শব্দাত্ টাপ্ । तथा च—

“वष्टि भागुरिरङ्गीपमवाप्यीरूपसर्गयोः ।

टापञ्चापि हलन्तानां क्षुधा वाचा निशा गिरा ॥”

জাপ্যস ইতি জয়ন্ প্রযুজ্যত ইতি ইনি “অজিক্রীজামিনি” ইতি জেরিকারস্য
আকারঃ “অচ্ছিক্ৰী” ইत्याদিना पकारागमश्च ।

(৬) রাজ্যিতি । কুতঃ কারণান্ । গাত্রীপঘাতঃ অস্তুবৈকল্যম্ ।

(৬) বিদূষক । (সেইভাবে থাকিয়াই) মহারাজ ! আমার
হাত চলিতেছে না; তাই কেবল বাক্যদ্বারা আপনার সংবর্ধনা
করিতেছি । আপনার জয় হউক, আপনার জয় হউক ।

(৬) রাজা । (দেখিয়া ঈষৎ হাস্তের সহিত) তোমার এই অঙ্গ
বৈকল্য হইল কেন ? ।

(৭) বিদূষক । নিজেই চোখে আঘাত করিয়া—‘চোখের জল
পড়িতেছে কেন?’ ইহা জিজ্ঞাসা করিতেছ কি জগ্গ ? ।

(১) কচ্ছিন্ বিলীক্য সম্বিতমিতি নাস্তি ।

(২) কুদৌ কিল সম্রং অচ্ছী আতলীকরিষ ।

राजा । न खल्ववगच्छामि, भिन्नार्थमभिधीयताम् (१) । (त)
विदू । जं वेदसो खुज्जस्स लीलं विडम्बेदि, तं किं
अत्तणो पहावेण ? अधवांणइवेअस्स ? (२) । (थ)

राजा । नदीवेगस्तत्र कारणम् । (द)

विदू । मम वि भवं । (ध)

(थ) यत् वेतसः कुञ्जस्य लीलां विडम्बयति, तत् किम् आत्मनः प्रभावेण ?
अथवा नदीवेगस्य ? ।

(ध) ममापि भवान् ।

(थ) विदू इति । अस्मि भङ्क्ता नयनमुपमर्द्या, कुत इति कथमिदमस्तु ?
इत्यम् अस्तुणः निर्गतस्य तन्नयनजलस्य कारणम्, कथं पृच्छसीत्यन्वयः । भवानिव ममैतद्-
गात्रीपघातस्य कारणमित्याशयः ।

(त) राजिति । अवगच्छामि तव वाक्यार्थमिति शेषः । भिन्नः शक्त्या व्यङ्ग्यार्थात्
पृथक् कृतः अर्थो यस्य तत् भिन्नार्थं स्पष्टार्थं वाक्यमित्यर्थः ।

(थ) विदू इति । वेतसः स्वनामख्यातो लताविशेषः, यत् कुञ्जस्य जनस्य, लीलां
क्रियां कुञ्जभावमित्यर्थः, विडम्बयति अनुकरोति, तत्कुञ्जलीलाविडम्बनम्, प्रभावेण शक्त्या ।
नदीवेगस्य प्रभावेणैति सम्बन्धः ।

(द) राजिति । अत्र कुञ्जलीलाविडम्बने । तथा च नदीवेग एव वेतसं कुञ्जं
करोति, स्वयन्तु स सरल एवेत्यर्थः ।

(त) राजा । वृत्तिते पारिलाम ना । स्पष्टे करिया बल ।

(थ) विदूषक । वेत ये कुञ्जलोकैर अवस्वार अनुकरण करे,
से कि निजेर शक्तिते ? ना—नदीवेगेर शक्तिते ? ।

(द) राजा । से विषये नदीर वेगइ कारण ।

(१) क्वचित् भिन्नार्थमभिधीयताम् इति नास्ति ।

(२) भी वअस्स !...खुज्जलीलं...णं अइवेअस्स ।

राजा । कथमिव ? । (न)

विदू । जुत्तं णाम एव्वं, जं तुए रज्जकज्जाइं उज्झिअ तादिसं अक्खलिदपदं पदेसं च वणचलवित्तिणा होदव्वं त्ति । किं एत्थ मन्तीअदु, अहं वद्धाणो पच्चहं सापदानुसरणेहिं संक्खोहिदसन्धिवन्धणाणं अत्तणो अङ्गाणं अणीसोद्धि । ता पसीद मे, एक्काहम्मि दाव विसमीअदु (१) । (प)

(प) युक्तं नाम एवम्, यत् त्वया राजकार्याणि उज्झित्वा तादृशं अखलितपदं प्रदेशस्य वनचरवृत्तिना भवितव्यमिति । किमिव मन्त्राताम्, अहं पुनर्ब्राह्मणः प्रत्यहं आपदानुसरणैः संक्षोभितसन्धिवन्धनानामङ्गानामनौशोऽपि । तत् प्रसीद मे, एकाहमपि तावद्विग्रह्यताम् ।

(ध) विदू इति । तद्वत् ममापि गावोपघाते भवान् कारणमित्यर्थः ।

(न) राजेति । कथमिव तव गावोपघाते अहं कारणमित्यर्थः ।

(प) विदू इति । एवं भवतश्चरितम्, युक्तं नाम सङ्गतं सम्भाव्यते, “उपकृतं बहु तव किमुच्यते” इत्यादिवद्विपरीतलक्षणया अतीवायुक्तं सम्भाव्यत इत्यर्थः किन्वदित्याह यदिति । उज्झित्वा परित्यज्य । न खलितं न प्रच्युतं पदं वाचं यस्मिन् तं सर्वदैव रक्षोपायसम्पन्नमित्यर्थः प्रदेशं राजधानीश्च, उज्झित्वेत्यन्वयः, वनचरस्य सततवनविचरणशीलस्य व्योषस्य वृत्तिरिव वृत्तिव्यवहारी यस्य तेन तादृशेन भवितव्यं त्वयेति शेषः । तथा च पालनात्मकं राजकार्यं विहाय यत् हिंसात्मिका मृगया

(ध) विदूयक । आगारो तुमि ।

(न) राजा । किं वक्तव्यं ? ।

(१) एवम् राषकज्जाइ उज्झिअ एषारिसी आचलपदेसि वणचरवृत्तिणा तुए होदव्वं । जं सच्चं पच्चहं सावदसमुष्कारणेहिं संक्खोहिदसन्धिवन्धणाणं मस गणाणं अणीसोद्धि संजुषी । तापसादइस्सं विसज्जिदुं मं एक्काइं वि विससिदुं ।

राजा । "आत्मगतम् । अयमेवमाह, ममापि कण्वसुता-
मनुस्मृत्य मृगयां प्रति निरुत्सुकं चेतः । तथाहि—(१) (फ)

क्रियते, यच्च सर्वथा निरापदं राजधानीं परित्यज्य नानाविपत्सङ्कुले वने विचर्यते,
तदतीवायुक्तमित्याशयः ।

"पदं व्यवसितिवाणस्थानलज्ज्याङ्घ्रिबस्तुषु" इत्यमरः ।

नन्वाक्षां तावत् तत् सर्वमयुक्तम्, तथापि तव गावोपघाते कथमहं कारणमिति
मत्प्रश्नस्य भवतः किमुत्तरमित्याह किमिति । अत्र भवत्प्रश्ने, किं मन्वातां मया
उत्तरं दीयतां स्वयं चिन्तामात्रेणैव ज्ञातव्यत्वात् मदुत्तरस्य कापि नापेक्षास्तीत्यर्थः ।
परहं स्पष्टमाह अहमिति । युनां कुर्कुराणामापदो येभ्यस्ते श्वापदा हिंस्रजन्तवो
व्याघ्रादयः तेषामनुसरणैः भवद्भिः साङ्गं पश्यात् पश्यात् धावनैः संघोभितानि सञ्चालितानि
सन्धिवन्धनानि संयोगस्थानस्थबन्धा येषां तेषाम् अङ्गानां हस्तपदादीनाम् अनीशः
सञ्चालनादौ असमर्थः; गुरुतरवेदनानुभवादित्यर्थः । अतएव श्वापदानुसरणं मां
प्रत्यनुमतिकरणेन मम गावोपघाते भवानेव कारणमिति भावः ।

(फ) राजेति । कण्वसुतां शकुन्तलाम्, अनुष्ण्य चिन्तयित्वा चिन्तया मृगैः सह
शकुन्तलायाः सम्पर्कोऽस्तीत्यवधार्यम् ।

(प) विदूषक । ईहा सङ्गतहै हईतेछे ये; तूमि राजेयोर काया
एवं सेहैरूप निरापदस्थान परित्याग करिवा, एकेवारे व्याधवृत्ति
हईयाछ । आमि तोमार ए प्रश्नेर कि उत्तर दिव; आमि ब्राह्मण
हईया प्रतिदिन हिंस्रजन्तुर अनुसरण करितेछि; ताहाते आमार
प्रत्येक सङ्घिस्थानेर वक्कनगुलि, स्थानत्रष्टे हईयाछे; सूतरां आमि
निजेर अङ्ग सङ्गालन करिते पारितेछि ना । अतएव आमार प्रति
प्रसन्न हउ; एकटी दिनेर जगुं विज्याम कर ।

(१) स्वगतम् । अयं चैवमाह । ममापि काश्यपसुताननुष्ण्य मृगयाविक्रमं
चेतः । कुतः ।

ন নময়িতুমধিজ্যমুত্‌সহিষ্যে (১) "
 ধনুরিদমাহিতসায়কং সৃগীষু ।
 সহবসতিমুপৈত্য যৈঃ প্রিয়ায়াঃ
 কৃত ইব লোচনকান্তিসংবিভাগঃ ॥৩॥

নেতি । অধ্যাভূদা জ্যা গুণো যব তদধিজ্যম্, তথা আহিতঃ স্বেপণায় স্থাপিতঃ সায়কো বাণা যব তদাহিতসায়কম্, ইদং ধনুঃ, সৃগীষু হরিশেখু হরিশান্ লক্ষ্যীকৃত্যে ত্যর্থঃ, নময়িতুম্ আকর্ষ্ম, ন সত্‌সহিষ্যে ন শক্ত্যামি । কথমিত্যাহ সহিতি । যৈঃ সৃগৈঃ, সহবসতিম্ একবাবস্থানং তন্নিবন্দনং সৌহার্দমিতি তাৎপর্যম্, উপৈত্য প্রাপ্য, প্রিয়ায়াঃ শকুন্তলায়াঃ সম্বন্ধে, লোচনযৌশ্চক্ষুধীঃ কান্তিঃ শোভায়াঃ সংবিভাগঃ সম্যগ্‌বিভজ্য দানং কৃত ইব । তথা চ প্রিয়ায়াঃ সুহৃৎসু মনাপি সৌহার্দ্যৈস্বৈবৌচিত্যান্ত্ আদর-
 করণমেব ন্যাত্য' ন পুনর্হি সৈন্যশয়ঃ ।

অথ পূর্বাঙ্কং প্রতি পরাঙ্কবাণ্যর্থো হেতুরিতি বাণ্যর্থহেতুকং কাব্যলিঙ্কমলঙ্কারঃ, বাণ্যা ভাবাভিমানিনী ক্রিয়ীত্‌প্রচা চ, অনযৌঃ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ । সত্‌প্রচ্যয়া চ হরিশেখরনামিব শকুন্তলানয়নং সুন্দরমিন্দুপমা ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারীণালঙ্কারধ্বনিঃ ।

পুষ্পিতায়া হস্তম্ ॥২॥

(ফ) রাজা । (স্বগত) ইনি এইরূপ বলিতেছেন ; এদিকে শকুন্তলাকে মনে করিয়া, আমার চিত্তও যুগ্ময়ার প্রতি নিকরুৎসুক হইয়াছে । কারণ—

শুগ্ন আরোপিত আছে, বাণও তাহার উপর স্থাপিত রহিয়াছে ; তথাপি কিছু হরিশেখরের প্রতি এ ধনু আকর্ষণ করিতে পারিতেছি না । কারণ, যে হরিশেখর একত্র অবস্থাননিবন্ধন (বন্ধুতাবশতঃ) আপনাদের নয়নের সৌন্দর্য্য, প্রিয়তমা শকুন্তলাকে যেন ভাগ করিয়া দিয়াছে ॥৩॥

(১) অঙ্কি শকুন্তলঃ ।

विदू । "राज्ञी मुखमवलोक्य । अन्तभवं किम्पि हिम्नए कदुअ
मन्तेदि, अरस्से क्वु मए रुदिदं" (१) । (ब)

राजा । सञ्चितम् । . अनतिक्रमणीयं सुहृद्वाक्यमिति
स्थितोऽस्मि (२) । (भ)

विदू । सपरितीषम् । तेण हि तुमं चिरं जीव (३) ।
इत्युत्थातुमिच्छति । (म)

(ब) अत्र भवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयति, अरस्से खलु मया रुदितम् ।

(म) तेन हि त्वं चिरं जीव ।

(ब) विदू इति । हृदये कृत्वा चिन्तयित्वेत्यर्थः मन्त्रयति स्वयमेव गुप्तं भाषते ।
अतएव मया खलु अरस्से रुदितम् अरण्यरीदनमिव अनर्थकमुक्तम्, भवता अन्धमनस्क-
तया अश्रुतत्वादित्याशयः ।

(भ) राज्ञिति । सुहृदो भवतो वाक्यम्, अनतिक्रमणीयम् अलङ्घनीयम्, इति
हेतोः, स्थितोऽस्मि अवस्थितोऽस्मि किमपि कथनात् विरतोऽस्मीत्यर्थः ।

(म) विदू इति । सपरितीषं परितीषम्यञ्जकं मुखप्रफुल्लतादिकमभिनीयेत्यर्थः ।
तेन हि महाकयरश्चयैर्नैव हेतुना । सत्यात् विश्रामार्थं गमनायेति शेषः ।

(ब) विदूषक । (राज्यार मूखेर दिके दृष्टिपात करिष्या) तूमि
मने मने चिञ्छा करिष्या कोन विषय आलोचना करितेछ, आर आमि
अरण्यो रोदन करिलाम ।

(भ) राजा । (झंमं हाश्वेर सहित) बक्रूर वाक्य लज्जन करा
याय ना, एइ जग्न नीरव रहियाछि ।

(म) विदूषक । (सञ्छोषेर सहित) ता हईले तूमि दीर्घजीवी
हो । (एइ बलिया चलिया याईवार जग्न उठिल ।)

(१) अरस्से मए रुदिद्व आदि । (२) किमन्तु । अनतिक्रमणीयं मे...

(३) विदूषकः । चिरं जीव ।

राजा । तिष्ठ, शृणु मे सावशेषं वचः (१) । (य)

विदू । आणवेदु भवं । (र)

राजा । विश्रान्तेन भवता ममान्यस्मिन्ननायासे कर्मणि
सहायेन भवितव्यम् (२) । (ल)

विदू । किं मोदन्न खञ्जिन्नाए (३) । (व)

(र) आज्ञापयतु भवान् ।

(व) किं मोदकखादिकायाम् ।

(य) राजेति । सावशेषम् अवशेषपर्यन्तम् । तथा च उक्तमात्रं श्रुत्वा न
गन्तव्यम्, वक्ष्यमाणमपि श्रोतुं तत्रा स्थातव्यमित्यर्थः ।

(ल) राजेति । विश्रान्तेन कृतविश्रामेण । “गत्वर्थाकर्मक” इत्यादिना अकर्मकान्
श्रमेः कर्त्तरि क्तः । अन्यस्मिन् सुगथाभिन्ने, न विद्यते आयासी यस्मिन् तव अपरिश्रम-
साध्ये इत्यर्थः ; अतो न परिश्रमभयादस्त्रीकारः कर्त्तव्य इति भावः ।

(व) विदू इति । मोदकं लड्डुकविशेषस्तस्य खादिकायां खादने किं मया
भवतः सहायेन भवितव्यमित्यर्थः । अनायाससाध्यत्वात् तवाहमवश्यमेव सहायो
भविष्यामीति भावः । औदरि प्रायेण खाद्यपरमेव व्यवहरतीति कौतुककरमेतत् ।

अव नर्म नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—“परिहासवचो नर्म” इति लक्षणात् ।

खादिकेति प्रश्ने खादधातोः “प्रश्राव्यान्थीविञ् च वा” इति वुञ् प्रत्ययः ।

(य) राजा । थाम् ; शेषपर्याप्तु आमार कथा शोभान ।

(र) विदूषक । आदेश कर ।

(ल) राजा । तूमि विश्राम करिद्या, अनायाससाध्य अणु एकटी
कार्ये आमार सहाय हईवे ।

(व) विदूषक । किं मोदकलक्षणम् ? ।

(१) वयस्य ! तिष्ठ सविशेषं मे वचः । (२) ...ममान्यकस्मिन्...

(३) किं मोदकखञ्जिन्नाए । तेष हि अन्नं सुगहीदी जणो ।

राजा । यद्वक्ष्यामि (१) । (श)

विदू । गह्वीदो क्वणो (२) । (ष)

राजा । कः कोऽत्र भोः ! । (स)

दौवारिकः । प्रविश्य । आणवेदु भट्टा । (ह)

राजा । रैवतक ! सेनापतिस्तावदाह्वयताम् । (ञ)

दौवा । तह । इति निष्कृत्य सेनापतिना सह प्रविश्य । एदु एदु

(ष) गह्वीतः क्षणः ।

(ह) आज्ञापयतु भर्ता ।

(श) राजेति । यद्वक्ष्यामि, तत्र सहायेन भवितव्यमित्यर्थः ।

विदूषकेण लक्षविधे परिहासे कृतेऽपि राज्ञो धैर्यादत्र नर्मद्युतिर्नाम प्रतिमुख-
सम्बेरङ्गम्—“धृतिस्तु परिहासजा । नर्मद्युतिः” इति लक्षणात् ।

(ष) विदू इति । क्षणः समयः शब्दावसर इत्यर्थः, गह्वीतः स्वीकृतः, शब्द-
समाप्तिं यावत् स्थास्यामीति तात्पर्यम् ।

(स) राजेति । भो इति परिजनसम्बोधने । कः कः परिजनः तिष्ठतीति शेषः ।

(ह) दौवेति । द्वारे नियुक्तो दौवारिकः । भर्ता स्वामी राजेति यावत् ।

(ञ) राजेति । रैवतो नामिकायाः स्त्रिया अपत्यमिति रैवतकः । अपत्यार्थे
अण् प्रत्ययान्तात् रैवतशब्दात् सञ्ज्ञाया कप्रत्ययः ।

(श) राजा । ये विषय बलितेछि ।

(ष) विदूषक । सुनिवार अवसर लईनाम ।

(स) राजा । ओह ! एथाने के के आछ ? ।

(ह) दौवारिक । (प्रवेश करिग्या) महाराज आदेश करुन ।

(ञ) राजा । रैवतक ! सेनापतिके डाक ।

(१) यद्वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ! । (२) अयं पाठः कश्चित् नास्ति ।

অজ্ঞো । এস আলাবদিস্ককস্মী মদ্বা ইধ জ্বে চিৎসিদি, উব-
সম্পদু ণং অজ্ঞো (১) । (ক)

সেনাপতিঃ । রাজানমবলীক্য স্বগতম্ । দৃষ্টদৌষাপি সৃগয়া
স্বামিনি কেবলং গুণায়ৈব সংবৃত্তা । তথাহি দেবঃ—(২) (খ)

(ক) তথা । এতু এতু আর্থ্যঃ । এষ আলাপদস্ককর্ষাঃ মর্শা ইধ এব তিষ্ঠতি,
উপসর্পতু এনমার্থ্যঃ ।

(ক) দৌর্বিতি । তথা যথা ভবানাজ্ঞাপয়তি তথা করীমৌল্যর্থঃ । আলাপে
তব মন চ কথোপকথনে দশৌ প্রেরিতৌ করী যেন সঃ, মর্শা রাজা । আর্থ্যঃ সজ্বনী
भवान् ।

(খ) সেনাপতি ইতি । দৃষ্টঃ প্রত্যক্ষসিদ্ধঃ দৌষঃ দ্বিঃসজ্ঞানুভূমী বিপত্ অঘনা
শ্রমম্ব্যাকুলতাদির্যস্যাসা সা দৃষ্টদৌষাপি অন্বচ্ছিন্ জনে ইত্যর্থঃ, সৃগয়া পশুহিঁসা, স্বামিনি
রাজনি, কেবলমেকম্, গুণায়ৈব গুণসম্পাদনায়ৈব । তথাহি তমেবার্থ জানৌহি । “তর্থত্যা-
গম্বপরিপঠিতৌ ধাতুগৌ” ইতি কাতন্বপরিশিষ্টটীকায়া গোপীনাথঃ । দেবৌ রাজা ।
এতস্ব বিমর্শোঁতিশ্লোকক্রিয়ায়াঃ কল্প'পদম্ ।

(ক) দৌবারিক । তাহাই । (এই বলিয়া নির্গত হইয়া,
সেনাপতির সহিত পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আসুন আসুন আপনি ।
এই যে আমাদের আলাপে কাণ দিয়া মহারাজ এইখানেই রহিয়াছেন ।
আপনি ইঁহার নিকট যান ।

(খ) সেনাপতি । (রাজাকে দেখিয়া স্বগত) সৃগয়ার দৌষ
প্রত্যক্ষ দেখিতে পাইলেও, মহারাজের প্রতি তাহা কেবল গুণেই
বর্জিয়াছে । কারণ—

(১) ...এসী অশ্বাবশয়কল্পী ইদৌ দিষ্টাদিষ্টৌ এষ মদ্বা চিৎসিদি । উবসম্পদু অজ্ঞো ।

(২) সেনাপতিঃ । রাজানমবলীক্য । দৃষ্টদৌষাপি স্বামিনি সৃগয়া কেবলং গুণ
এষ সংবৃত্তা ।

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरवर्ष्मा (१)

रविकिरणसंक्षिणुः स्वेदलेग्रैरभिन्नः (२) ।

अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं

गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्त्ति ॥४॥

अनेति । अनवरतं सततं धनुषी ज्याया गुणस्य आस्फालनेन क्रूरं कठिनं वर्ष्मं शरीरं यस्य सः, अतएव रविकिरणान् सूर्यरश्मीन् संक्षिणुः न पुनस्त्रोभ्यः क्लान्त इत्यर्थः, तथा स्वेदलेग्रैः घर्म्मविन्दुभिः अभिन्नः अविगलितः अविह्वल इति तात्पर्यम् । तेन च गिरौ पर्वते चरतीति गिरिचरः सर्वदा पर्वतसञ्चारी, नागो हस्तौव, अपचितमपि उक्त-विधपरिश्रमात् क्षीणमपि, व्यायतत्वात् परिच्छदपरिहृतत्वेन व्यायततथा अतिशयेन विशालस्थूलतया लक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः, अलक्ष्यं क्रुशतया अदृश्यम्, तथा प्राणो बलमेव सारः स्थिरांशो यत्र तत् प्राणसारं गात्रम् अङ्गनिबद्धम्, विभर्त्ति धारयति । तथा च अन्यो राजा आजन्मसुखलालिततया कीमलदेहः रविकिरणसंक्षिणुः घर्म्मविह्वलः द्विस्रजन्तुभ्यो विपन्नश्च भवति, अतएव तादृशे मृगया दृष्टदोषैव ; अस्माकमयं राजा तु मृगयावशादेव कठिनदेहः रविकिरणसंक्षिणुः घर्म्मविह्वलः, द्विस्रजन्तुभ्यः अविपन्नश्च । अतएव दृष्टदोषापि मृगया स्वामिनि केवलं गुणायैव संवृत्तेति भावः ।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारः ।

“शरीरं वर्ष्मं विग्रहः” इत्यमरः । “व्यायतं व्यापृते दीर्घे दृढे चातिशयंऽन्वयन्” इति मेदिनी । मालिनी हनम् ॥४॥

धनुर् गुण अनवरत आकर्षण कराय महाराज्जर देह कठिन हईयाछे, सूर्योर किरण सङ् करिते पारितेछे एवंग घर्म्मविन्दू निर्गत हङ्गयाय विह्वल हईतेछे ना । अङ्गसकल क्रुश हईया थाकिलेओ, परिच्छदावृत थाकाय विशाल बलिगा, ताहा लक्ष्य करा याय ना ; सूत्ररांग पार्कृत्य हस्तौर ञाय ईनि, केवल बलसार देह धारण करितेछेन ॥४॥

(१) क्रूररूपं, रक्ता । (२) रविकिरणसंक्षिणुस्वेदलेग्रैरभिन्नम् ।

উপগম্য । জয়তি জয়তি স্বামী । স্বামিন্ ! গৃহীতমৃগ-
প্রচারং সূচিতশ্বাপদমরম্ণ্যম্, তত্ কিমন্যদনুষ্ঠীয়-
তাম্ (১) । (গ)

রাজা । ভদ্রসেন ! ভগ্নোত্সাহঃ কৃতোঽস্মি মৃগয়াপবাদিনা
মাধব্যে ন (২) । (ঘ)

(গ) উপেতি । উপগম্য রাজঃ সমীপং গত্বা । স্বামী প্রমুঃ । গৃহীতঃ অবগতঃ
মৃগাণাং হরিণানাং প্রচারো গমনাগমনং যচ্ছিন্ত তত্, তথা সূচিতাঃ পদচ্চিত্রপ্রদর্শনাদিনা
স্ববর্গেষু জ্ঞাপিতাঃ শ্বাপদা ব্যাঘ্রাদযৌ হি স্তজন্তবৌ যচ্ছিন্ত তত্ । তথা চ অস্মিন্মরণ্যে
কুত্র দেশে হরিণাঃ প্রচরন্তি কুত্র বা ব্যাঘ্রাদযৌ অবতিষ্ঠন্তে তত্ অবগতমস্ম্যামিরিত্যর্থঃ ।
এতেন এতদবগমার্থং সেনাপতিং প্রতি রাজ্ঞ আশ্রা আশীদতি বীভ্যম্ । তত্
তস্ম্যাত্, অন্তত্ উক্তকার্য্যদ্বয়ভিন্নং কিং কার্য্যম্, অনুষ্ঠীয়তাং ময়া ক্রিয়তাম্, তদাশ্রায়তা-
মিত্যর্থঃ ।

(ঘ) রাজিতি । ভদ্রা উত্কৃষ্টা সেনা যস্য স ভদ্রসেন ইতি সেনাপতেনাম্, তত্-
সম্বোধনম্ । মৃগয়াপবাদিনা মৃগয়ায়া নিন্দাকারিণা, মাধবে বসন্তে সাধুরিতি মাধব্য-
ন্তে ন তদ্রাস্তা বিদূষকৈর্গত্যর্থঃ । এবম্ “কসুমবসন্তাদ্যভিধঃ” ইত্যালঙ্কারকনিয়মঃ
সংগৃহীত ইতি জ্ঞেয়ম্ । ভগ্নোত্সাহো মৃগয়াং প্রতি নশ্চৈদমঃ । তদ্য ন কিঞ্চিদম্ব-
দনুষ্ঠাতব্যম্, বিষম্যতামিত্যাশয়ঃ ।

(গ) (নিকটে যাইয়া) মহারাজের জয় হউক, জয় হউক ।
মহারাজ ! বনের ভিতরে হরিণগণের বিচরণস্থান জানিয়াছি এবং
হিংস্রজন্তুগণেরও অশুসন্ধান করিয়াছি ; অতএব আর কি করিব ? ।

(ঘ) রাজা । ভদ্রসেন ! মৃগয়ার অপবাদকারী মাধবা, মৃগয়া-
সম্বন্ধে আমাকে ভংগোৎসাহ করিয়াছে ।

(১) উপেত্য । জয়তু স্বামী । গৃহীতশ্বাপদমরম্ণ্যং কিমনাবল্লীযতে ।

(২) ...মন্দোত্সাহঃ...মাভব্যে ন ।

सेना । जनानिकम् । सखे ! माधव्य ! स्थिरप्रतिज्ञो
भवं, अहं तावत् स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्तिष्ये । प्रकाशम् ।
देव ! प्रलपत्येष वैधेयः, ननु प्रभुरेव निदर्शनम् । पश्यतु
देवः (१) । (ङ)

मेदस्त्वेदकृशोटरं लघु भवत्युत्साहयोग्यं वपुः (२)

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विक्रतिमश्चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले,

मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीष्टग् विनोदः कुतः ॥५॥

(ङ) सेनेति । आत्मना सहापि विदूषकः सखेव व्यवहरतीति सेनापतिरपि
'सखे' इत्येव सम्बोधयति । स्थिरप्रतिज्ञो भव मृगया निवर्तनविषये इति शेषः ।
अनुवर्तिष्ये अनुसरिष्यामि । विधेयः आत्मनः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानहीनतया सर्वेषामेव
वचने स्थितः, विधेय एव वैधेयो मूर्खं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् । प्रलपति अनर्थकं
मृगयामपवदति । गन्विति दृढामन्वर्थे । प्रभुर्भवानेव, निदर्शनं मृगयाया उपकारित्वे
दृष्टान्तः ।

मेद इति ; वपुः शरीरम्, मेदसः देहस्थूलतासम्पादकधातुविशेषस्य छेदेन
परिग्रमाधिक्यात् विनाशिन कृशं शीणमुदरम्, यत्र तत्, अतएव लघु भारहीनम्, अतएव
अ उत्साहयोग्यं सर्वेष्वेव कर्मसु उद्यमकरणचमं भवति । अपि तथा, सत्त्वानां
हृत्स्वजलानाम्, भयक्रोधयोः भयकाले क्रोधकाले चेत्यर्थः, विक्रतिमन् सद्भातविकारम्,

(६) सेनापति । (विदूषकेर निकटं चूपि चूपि) सखे ! माधव्य !
तुमि स्थिरप्रतिज्ञ हः ; आमि किञ्च राजार मनोवृत्ति अनुसरण करिव ।
(प्रकाशे) महाराज ! ए मृग, अनर्थक बलिउतेछे ; कारण, मृगयार
उपकारितासङ्के महाराजइ दृष्टोस्तु । ताहा महाराज देखुन—

(१) माधव्य ! इति सम्बोधनं पश्यतु देवः, इति च क्वचित् नास्ति ।

(२) उत्साहयोग्यं वपुः ।

বিদু । সতীষম্ । অবেহি রে উচ্ছ্রাঅহেতুঅ ! 'অন্তভবং
পহুদিং' আবসো, তুমং দাব দামীএ পুত্তো অড়ুদো অড়ুদং
'অন্ত' লক্ষ্যতে চেটাভিশ্বেদশ'নেন অবগম্যতে । তথা চ সতি যুদ্ধেপি শব্দুণা
ভয়স্য ক্রোধস্য বা প্রাগবগমাত্ বাহুস্ব্যে ন সুবিধৈব জায়ত ইতি ভাবঃ । অপি চেতি
'সার্থঃ' । ধন্বিনাং ধনুর্জ'রাণাম্, স উত্'কর্ষঃ' প্রাধান্যম্, যত্' চলি 'অচলি' গমনশীলি
ইতি যাবত্, লক্ষ্যে 'প্ররম্ব্যে', 'ব্রহ্মবো বাণাঃ', 'সিচ্ছ্যন্তি' ক্রতকার্য্যা ভবিতুমর্হ'ন্তি অহ'ম-
লক্ষ্যবোধায় শক্'নুবনৌত্যর্থঃ' । অতএব সৃগয়া মিত্যা হি মিত্যৈব ব্যসনং বদন্তি 'সৃগয়া
ব্যসনম্' ইতি মন্বাদয়ো মিত্যৈব ব্রুবনৌত্যর্থঃ' ; ব্যসনস্য নিরর্থ'কত্বাত্ সৃগয়ায়াস্ত
সক্লরীত্যা সার্থ'কত্বাদিত্যাশ্রয়ঃ । বিশেষতশ্চ 'ঈদৃক্' 'বিনোদ' 'আমোদঃ', 'কৃতঃ' সৃগয়া-
ভিন্নাত্ কস্মাত্ কার্য্যাত্ ভবতি, অপি তু ক্রুতীঃপি নেত্যর্থঃ' । অতএব এষ বৈ ধৈয়ঃ প্রলপত্য-
বেতি ভাবঃ ।

অত্র সৃগয়ায়া ব্যসনত্বস্য মিত্যাভ্যং প্রতি বহুকারণীপন্থাসাত্ সমুশ্রয়ীঃসলঙ্কারঃ, তথা
বদনৌত্যন্বাবাক্যং' প্রতি পূর্ব'বাক্যতযার্থা হেতব ইতি বাক্যার্থ'হেতুকং' কাব্যলিঙ্গম্ অর্থ্যা-
পনিস্থেতি ; এষাশ্চ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ ।

“দ্রব্যাসু ব্যবসায়েষু সত্ত্বনস্ত্রী তু জন্তুশু” ইত্যনরঃ ।

সৃগয়ায়া ব্যসনত্বমাহ মনুঃ—

“সৃগয়াশ্চো দিবাস্ত্রয়ঃ পরীবাদঃ স্ত্রীযো মদঃ ।

তৌর্য্যত্রিকং' ইত্যাক্ষা চ কামজী দশকী গণঃ ॥”

শ্রাহু'লবিক্রীড়িনং' ব্রহ্মন ॥৫॥

সৃগয়ার পরিশ্রমে মেদধাতু নষ্টে হওয়ার উদর কৃশ হয় এবং শরীর
হালকা ও উৎসাহের উপযুক্ত হয় ; ভয় এবং ক্রোধের সময় জন্তুগণের
চিত্তবিকার বৃদ্ধিতে পারা যায় ; ধনুর্ধরদিগের তাহাই প্রাধান্য যে, গমন-
শীল লক্ষ্যের প্রতি বাণগুলি ক্রতকার্য্য হইতে পারে । অতএব মহর্ষিরা
সৃগয়াকে যে ব্যসন বলিয়াছেন, তাহা মিথ্যা । কারণ, সৃগয়াভিন্ন
এমন আমোদ কোথায় পাওয়া যায় ॥৫॥

आहिच्छन्तो जाधु सिन्धालमिन्धलोलुम्बस्य कस्य वि जिम्बेरिच्छस्य
मुहे णिवडिदो होहि (१) । (च)

राजा । सेनापते ! आश्रमसन्निकर्षे स्थितोऽस्मीति वचनं
ते नाभिनन्दामि । अथ तावत्—(२) (छ)

(च) अपेहि रे उत्साहहेतुक ! अवभवान् प्रकृतिमापन्नः, त्वं तावत् दास्याः
पुत्रः अटवीतः अटवीमाहिच्छमानः यावत् शृगालशृगालोलुपस्य कस्यापि जीर्णकृच्छस्य
मुखे निपतितो भव ।

(च) विदू इति । अपेहि दूरं गच्छ । अवभवान् माननीयो राजा, प्रकृतिमापन्नः
मत्प्रकीर्षेण स्वभावं प्राप्तः । उत्साहजननात् शपति त्वमिति । दास्याः पुत्रः हीन
इत्यर्थः, अटवीतः अटवीं वनात् वनम्, आहिच्छमानः पर्यटन्, शृगालशृगालोलुपस्य
शृगालहरिणयोर्भक्षणाय अभिलाषिणः । जीर्णकृच्छस्य ब्रह्मभङ्गकस्य ।

(छ) राजेति । आश्रमस्य सन्निकर्षे समीपे । नाभिनन्दामि न प्रशंसामि
त्वयामिहितं वचनमभिनन्द्य तदनुसारेण न खलु शृगलायां प्रशंसो भवामीत्यर्थः ; आश्रम-
सन्निकर्षे अवस्थानेन तत्रत्यप्राणिनां हननस्य नितरामन्वायत्वादिति भावः । अद्येत्यस्य
गाहन्तमित्यादिभिः श्लोकस्यक्रियाभिरन्वयः ।

(च) विदूषक । (क्रोधाधेर सहित) ओहे उत्साहजनक ! तूमि
चलिया याओ । राजा प्रकृतिश्व हईयाहेन । दासौर छेले तूमि,
एक वन हईते अग्र वने विचरण करतः, शृगाल ओ शृगालोती वृद्ध
भल्लूकेर मुखे निपतित हओ ।

(छ) राजा । सेनापति ! तपोवनैर निकटे रहियाहि ;

(१) अवभव' पकिदि' आपयो । तुम' अटवीदी शडवीं आहिच्छन्तो अरथासिधा-
लीलुबस्य जिम्बेरिच्छस्य कस्य विमुहे पडिअसि ।

(२) भद्र सेनापते ! आश्रमसन्निकर्षे स्थिताः आः, अतलो वचः...

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गे मुहुस्ताडितं
 छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्यमभ्यस्यतु ।
 विश्वम्भैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे (१)
 विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मद्भनुः ॥६॥

गाहन्तामिति । महिषाः, अह्वारं वारं शृङ्गेस्ताडितम् आहतम्, निपीयते
 अस्त्रिभिति निपानं जलाशयस्य सलिलं जलम्, गाहन्ताम् आलीडयन्तु । मृगयाती
 निवृत्तिवशेन अस्त्रयाभावात् यथास्वभावमाचरन्त्विति भावः । एवमन्ववापि । मृगकुलं
 हरिणसमूहः, छायायाम् अनातपे देशे बद्धं विहितं कदम्बकं समवेतभावी येन तादृशं
 सत्, रोमन्यं गलितं वस्तु समुद्रगौर्यं पुनस्तस्य चर्षणम्, अभ्यस्यतु पीनःपुन्येन करोतु ।
 वराहपतिभिः शृङ्गरश्चैः, विश्वम्भैः अस्त्रयाभावेन आश्रयार्थैः सङ्घैः, पल्लवे
 क्षुद्रजलाशये, मुस्ताक्षतिः मूलोत्पाटनेन मुस्ताक्षानां हानिः, क्रियताम् । तथा इदम्
 अस्त्रयानुच, शिथिलः प्रान्तभागइये संश्लेषाभावात् श्रयोभूतः ज्याबन्ध एकप्रान्तबद्धगुणो यस्य
 तत् तथाभूतं सत्, विश्रामं लभतां मृगयानिष्ठ्या वाणक्षेपार्थमाकर्षणाभावादिति भावः ।

अथ गाहन्ताम् इति बहुवचनेन प्रकृत्य अभ्यस्यतु इत्येकवचनप्रयोगाद्वचनविषयो
 भयप्रक्रमतादोषः, आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यामन्वोऽपि प्रत्ययविषयः ; किन्तु महिषा इति
 मृगकुलमिति च बहुवचनेकवचनभ्याम् अपरोऽपि वचनविषयः, पुंलिङ्गनपुंसकलिङ्गाभ्याम्
 अन्वो लिङ्गविषयः, क्रियतामिति कर्मणि प्रत्ययान् इतरो वाच्यविषयः, वराहपतिभिरिति
 बहुवचनात् आत्मवचनविषयः पुनर्लभतामिति कर्त्तरि प्रत्ययादपरोऽपि वाच्यविषय इति
 सत्तैव भयप्रक्रमतादोषाः । तेषां समाधानाय च श्लोक एव पठनीयः—

शृङ्गैः कासरवन्दमन्वु सरसो भूष्वाहतं गाहतां
 छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्यमभ्यस्यताम् ।
 विश्वम्भं कुरुतां वराहसमितं मुस्ताक्षतिं पल्लवे
 विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मद्भनुः ॥

सेना । यथा प्रभविष्णवे रोचते (१) । (ज)

राजा । तेन हि निवर्त्तय पुरोगतान् धनुर्ग्राहिणः । यथा च मे सैनिकास्तपोवनं नाभिरुन्धन्ति दूरात् परिहरन्ति च, तथा निषेद्धव्याः । पश्य—(२) (झ)

एतत्पाठे अन्वयस्यतामिति “उपसर्गादस्य लृटौ वा” इति पक्षे कृत्वादितादात्म्येनैव पदम् ।
शादूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

(ज) सेनेति । प्रभविष्णवे प्रभुत्वशीलाय भवते, यथा रोचते, तथैव भवत्वित्यर्थः ।
प्रभविष्णव इति “भ्राज्यलङ्कृञ् भूञ्चि” इत्यादिना भवतेविष्णुश्च ।

(झ) राज्ञिति । तेन हि विश्रामस्य भवतीऽप्यभिमतत्वे नैव हेतुना । पुरीगतान् अग्रगतान् धनुर्ग्राहिणो धानुष्कान् । नाभिरुन्धन्ति नीत्पीडयन्ति, परिहरन्ति परिव्यजन्ति । निषेद्धव्याः सैनिका इत्यन्वयः । ननु चद्रतपोवननाभिराधे को दीष इत्याह पश्येति । दीषं पर्यालोचयत्यर्थः ।

सूत्ररां आपनाव कथार प्रशंसो करिया मृगयाय प्रवृत्त हईते पारि
ना । अतएव आज—

महृषिगण, शृङ्गद्वारा वार वार सञ्छाडित सरावरेर जले अवगाहन करक ; हरिणगण छायाते समवेत हईया, चर्कित चर्कण करक, वृहं शूकरसमूह, विश्वस्तचित्त हईया, क्रुद्ध जलाशयेर तीरे मुथा नष्ट करक एवं शिथिलशुण आमार एई धनु, विश्राम लाड करक ॥७॥

(ज) सेनापति । प्रभूर याहा अतिक्रुचि ।

(झ) राजा । ताहा हईले अग्रगामी धनुर्द्धरदिगके निवृत्त करन । आमार सैन्धुगण याहाते तपोवनेर कृति ना करे एवं दूर हईतेई

(१) यत् प्रभविष्णवे रोचते ।

(२) तेन हि निवर्त्तय पुरोगतान् धनुर्ग्राहिणः । यथा न मे सैनिकास्तपोवन-
मुपहन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य—

শমপ্রধানেষু তপোবনেষু
 গূঢ়ং হি দাহাত্মকমস্ति तेजः ।
 স্মর্শানুকূলা অপি সূর্যকান্ता
 তে ছান্যতেজোঃমিভবাৎহৃন্ति (১) ॥৩॥

সেনা । যথান্নাপয়তি স্বামী ।

শমেতি । শমঃ শাক্তিরেব প্রধানং যেষু তাৎশেষু তপোবনেষু, গূঢ়ং হি গূঢ়মেব অনभि-
 ভবাবস্থায়াম্ অন্বৈরলক্ষিতমেবেত্যর্থঃ, দাহী ভক্ষকরণমেব আত্মা স্বভাবী यस्य তৎ
 দাহাত্মকং तेजः, অস্ति । হি তথাহি, স্মর্শে অনুকূলা গূঢ়তেজস্কতয়া বহিঃ সুখকরা
 অপি, তে প্রতিহ্বাঃ, সূর্যকান্তা: স্বনামস্থ্যাতা মণিবিশেষা:, অন্বস্য তেজস: সূর্যস্য ত্যর্থঃ
 অভিভবাত্ স্মর্শনাক্রমণাত্, দৃহন্ति দাহজনকং तेज उद्गिरन्ति । तथा च यथा बहिः
 स्मर्शानुकूला अपि सूर्यकान्ता: सूर्यकिरणक्रमणাত् तेज उद्गौर्यं दृहन्ति ; तथा बहिः
 शान्तिप्रधानान्ये तानि तपोवनानि परैराक्रमणাত् मुनिगणद्वारा तेज उद्गौर्यं दग्धी-
 कुर्वन्वे वेति तपोवनभिरीधी न कर्तव्य एव इत्याशयः ।

অতএবার দৃষ্টান্তোলঙ্কারঃ ।

“আত্মা যত্র চৃতিবুদ্ধিঃ স্বভাবী ব্রহ্ম বস্ম” ইত্যমরঃ ।

उद्गैर्दग्धीर्दग्धीर्मे लनादुपजातिर्गतम् ॥৩॥

সে তপোবন পরিভ্যাগ করে, সেইভাবে তাহাদিগকে নিষেধ করিয়া
 দিবেন । দেখুন—

শাস্তিপ্রধান তপোবনে দাহকারী একপ্রকার তেজ গুপ্তভাবে
 রহিয়াছে । স্পর্শযোগ্য সূর্য্যকান্তমণিও অল্প তেজের আক্রমণ হইলে
 দাহ করিয়া থাকে ॥১॥

সেনাপতি । প্রভু যাহা আদেশ করেন ।

(১) স্মর্শানুকূলা ইব সূর্যকান্তাদন্বৈরলক্ষিতমিভবাৎহৃন্ति ।

विदू । भी उच्छ्वाहहेतुम् ! शिक्कम शिक्कम (१) । (ज)

• सेनापतिनिष्क्रान्तः ।

राजा । परिजनानवलीक्य । मृगयावेशमपनयन्तु भवन्तः ।

रैवतक ! त्वमपि स्वनियोगमशून्यं कुरु (२) । (ट)

रैव । जं महाराजो आणवेदि (३) । इति निष्क्रान्तः । (ठ)

विदू । किटं भग्गदा शिम्मक्खिभं ; ता इमस्सिं पादव-

(ज) भीः उत्साहहेतुक ! निष्क्राम निष्क्राम ।

(ट) यत् महाराज आज्ञापयति ।

(ज) विदू इति । उत्साहहेतुक ! मृगया प्रति उत्साहजनक ! । हेतुकैति कुत्सायां कप्रत्ययः । कुत्सा च विदूषकस्यैव मते ।

(ट) राजति । अपनयन्तु परित्यजन्तु अथ मृगयाया अकरण्यत्वादिति भावः । रैवत्याः तदाख्यायाः स्त्रिया अपत्यमिति रैवतः “वाणपत्ये” इत्यण्प्रत्ययान्तात् संज्ञायां कप्रत्ययः । रैवतकैति दौवारिकसम्बोधनम् । स्वनियोगम् आत्मानं प्रति आदेशम्, अशून्यं पूषं कुरु आदेशं पालयेत्यर्थः । अथवा स्वनियोगं हाररञ्चाहपमात्मनोऽधिकारम् अशून्यं पूषं कुरु पूर्ववत् हारमेवेदानीं रक्षेत्यर्थः ।

(१) विदूषक । ओह उ०साहजनक ! निर्गत ह०, निर्गत ह०-

(सेनापतिं चलिधा गेलन ।)

(ट) राजा । (परिजनवर्गेर प्रति दृष्टिपात करिग्या) तोमरा मृगयावेश परित्याग कर ; रैवतक ! तूमिओ निजेर ज्ञान पूर्ब कर ।

(ठ) रैवतक । महाराज याहं आदेश करेन । (एह बलिग्या चलिग्या गेल ।)

(१) शंसदु दी उच्छ्वाहहेतुन्ती ।

(२) परिजनं बिलीक्य । अपनयन्तु भवन्ती मृगयावेशम् ।...स्वं नियोगं...

(३) परिजनः । जं दीधी आणवेदि ।

‘च्छात्रा-विरहद-विदाण-सणाहे सिलात्रले उत्रविसदु भव’ ;
जाव अहमि सुहासीणो होमि (१) । (ड)

राजा । गच्छाग्रतः । (ढ)

विदू । एदु एदु भव । (ण)

उभौ । परिक्रम्योपविष्टौ । (त)

(ड) कृतं भवता निर्मलिकम् ; तदस्मिन् पादपच्छाया विरचित-वितान-सनाथे
शिलातले उपविशतु भवान् ; यावदहमपि सुखासीनो भवामि ।

(ण) एत एतु भवान् ।

(ढ) विदू इति । मलिकाणामप्यभाव इति निर्मलिकम् । अभावार्थे अव्ययी-
भावः । स्थाननिदमिदानी जनशून्यं कृतमित्यर्थः । पादपानं वृक्षाणां छायाया विरचितं
विहितं यत् वितानं चन्द्रातपः तन्सनाथे तद्गुक्ते पादपच्छायात्मकवितानावृते इति
तान्पर्यम्, शिलातले प्रस्तरीपरि । सुखं यथा स्यात्तथा आसीन उपविष्टः ।
स्वच्छन्डालापार्थं मिति भावः ।

(त) राजति । अग्रतः पुरतो गच्छ, मदभिमुखीभवनायेति भावः ।

(त) उभाविति । उभौ राजविदूषकौ । परिक्रम्य पादक्षेपं कृत्वा ।

(ड) विदूषक । तूमि स्थानटीके एकेवारे मस्किकाशूत्र करियाछ ;
ता এই प्रसुरथण्डेर উপরে উপবেশন কর, বৃক্ষের ছায়া ইহার উপরে
চন্দ্রাতপ করিয়া রাখিয়াছে ; আমিও সুখোপবিষ্ট হইতেছি ।

(ढ) राज्ञा । समुत्थे याव ।

(ण) विदूषक । एस एस तूमि ।

(त) उभये । (पदक्षेप करिया उपवेशन करिलेन ।)

(१) ...सम्पदं एतस्मिं पादपच्छायाए विरहदलदाविदाणदंसणीए आसणे
शिसीददु भव... ।

राजा । सखे ! माधव्य ! अनाप्तचक्षुःफलोऽसि ; येन त्वया द्रष्टव्यानां परं न दृष्टम् (१) । (थ)

विदू । णं भवं ज्जे ष मे अग्गदो वट्टदि (२) । (द)

राजा । सर्वः खलु कान्तम्हत्मानं पश्यति । अहन्तु तामि-
वाश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि (३) । (घ)

(द) ननु भवानेव मे अयती वत्तते ।

(थ) राजिति । न आप्तं लब्धं चक्षुःफलं रमणीयवस्तुदर्शनरूपं नेत्रप्रयोजनं येन सः । येन हेतुना । द्रष्टव्यानां वस्तुनां मध्ये, परम् उत्कृष्टं वस्तु ।

“दूरानात्मीयतायाः पराः” इत्यमरः ।

(द) विदू इति । नन्विति राजसम्बोधने । भवानेव द्रष्टव्यानां पर इत्यर्थः, अयती वत्तते सम्मुखे तिष्ठति । अतएव कथं द्रष्टव्यानां परं न मया दृष्टमित्याशयः । एतेन राज्ञः परमसुन्दरत्वं व्यज्यते ।

अस्य उत्कृष्टीत्तररूपवाक्यत्वादित् प्रगमनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरीत्तरम् ।”

(घ) राजिति । सर्वो जनः, आत्मानम् आत्मीयं जनमित्यर्थः, कान्तं सुन्दरं पश्यति । सुन्दरत्वदर्शनं प्रति आत्मीयतायाः प्रयोजकत्वात् भवान् आत्मीयं मां यत् कान्तं पश्यति, न तत्र किञ्चित् वास्तवत्वमिति भावः । आश्रमस्य कखतपोवनस्य ललाम-
भूतां भूषणस्वरूपाम् । अधिकृत्य आश्रित्य ।

“ललामं पञ्चपञ्च, अश्रुभाषाप्रधान्यकेतवु” इत्यमरः ।

(थ) राजा । सखे ! माधव्य ! तूमि चोथेर फल लाठ कर नाई । ये हेतु तूमि दृश वस्तु मध्ये उंक्कष्टे वस्तु देख नाई ।

(द) विदूषक । ओहै ! तूमिहै ये आमार सम्मुखे रहियाछ ।

(१) माठव्य ! अनप्राप्तचक्षुःफलोऽसि, तेन त्वया दर्शनीयं वस्तु न दृष्टम् ।

(२) णं भवं अग्गदो मे वट्टदि । (३) सर्वः कान्तम्...

বিদু। স্বগতম্ । ভীদু, য় সে পস্সন্নং বহুইস্সং । প্রকাশম্ ।
 ভী । জহ সা তবস্সিকস্সম্মা অণব্ভম্ময়ণীম্মা, তা কিং তাএ
 দিট্টম্মাএ ? (১) । (ন)

রাজা । ধিঙ্ক্‌মূর্খ ! (২) । (প)

(ন) ভবতু, নাস্য প্রশয়ং বইয়িথ্যামি । ভীঃ ! যদি সা তপস্বিকন্যকা-
 অনর্থনীয়া ; তত্ কিং তথা দৃশ্যয়া ? ।

(ন) বিদু ইতি । ভবতু শকুন্তলামধিকৃত্য অস্মাক্তিরিতি শ্রেষঃ । অস্য রাজ্ঞঃ,
 প্রশয়ং প্রণয়ং শকুন্তলাং প্রতি অনুরাগমিত্যর্থঃ, ন বইয়িথ্যামি অনুকূলবাক্যেনিতি শ্রেষঃ ।
 সা শকুন্তলা তপস্বিকন্যকা, অতএব অনর্থনীয়া অপার্থনীয়া । দৃশ্যয়া প্রয়োজন-
 মिति শ্রেষঃ, ন কিচ্ছিদপীত্যর্থঃ । তপস্বিকন্যাভ্যে ন ব্রহ্মচারিত্বস্যৈব অবশ্যম্ভাবেন
 তদর্থনীয়ায়া দর্শনস্য চ নিষ্ফলত্বাত্ প্রতিলীমমসর্গস্য চ গুরুতরপাপজনকত্বা-
 দিত্যাশ্রয়ঃ ।

(প) রাজিতি । হি মূর্খ ! ধিক্ ত্বামিতি শ্রেষঃ । মূর্খত্বেন লীকস্বभावस्याप्य-
 नभिस्रतया त्वां निन्दाभीति भावः । “धिङ्‌নির্ম‌র্त्‌সনমিন্‌দ্যোঃ” ইত্যমরঃ ।

(ধ) রাজা । সকলেই আত্মীয় লোককে সুন্দর দেখে; আমি
 কিন্তু সেই তপোবনের অলঙ্কারস্বরূপা শকুন্তলাকে লক্ষ্য করিয়া
 বলিতেছি ।

(ন) বিদুষক । (স্বগত) হউক, আমি ইহার প্রশয় বাড়াইব
 না । (প্রকাশে) ওহে ! যদি তিনি তপস্বীর কন্যা বলিয়া প্রার্থনীয়
 নহেন, তবে তাঁহাকে দেখিয়া ফল কি ? ।

(প) রাজা । দূর মূর্খ ! ।

(১) ভীদু, সে অবসন্নং বা দারুণং । ভী বসন্ত ! হি তাবসকস্সম্মা অব্ভম্ময়ণীম্মা
 দীপয় । (২) ইতি পাঠঃ ক্বচিৎপ্রাপ্তি ।

निवारितनिमेषाभिर्न त्रपङ्क्तिभिर्न्युखः ।

नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति (१) ॥८॥

न च परिहाय्यं वस्तुनि दुष्मन्तस्य मनः प्रवर्त्तते (२) । (फ)
विदू । ता कधेहि (३) । (ब)

लोकस्वभावमेव दर्शयति निवारितेति । लोकः सर्व एव जनः, उन्मुख ऊर्ध्व-
वदनः सन्, निवारितनिमेषाभिः अविरतदर्शनाय निवर्त्तितस्यन्दनाभिः, नेत्रपङ्क्तिभिः
नयनश्रेणिभिः, केन भावेन अभिप्रायेण, नवां नवोदिताम्, इन्दुकलां चन्द्ररिखाम्,
पश्यति । तथा च यथा अतिदूरवर्त्तित्वादलभ्यत्वनिश्चयेऽपि केवलनयनदृष्टिसाधनाय
सर्वो लोकः नवोदितां चन्द्रकलां पश्यति ; तथा तपस्विकन्यात्वेन अलभ्यत्वनिश्चयेऽपि
केवलनयनदृष्टिसाधनाय सा नवौना शकुन्तला दर्शनोपैवेति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतायाः समाया इन्दुकलायाः प्रस्तुतायाः समायाः शकुन्तलायाः प्रतीते-
रप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । तेन च शकुन्तलादर्शनमतीव प्रीतिकरमिति वस्तु व्यज्यते
इत्यलङ्कारिण वस्तुध्वनिः ।

“भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचंचात्मजन्मसु” इत्यमरः ॥८॥

(फ) सा तपस्विकन्यात्वेन अनभ्यर्थनीया इति यदुक्तं तदपि नेत्याह न चेति ।
परिहाय्यं येन केनापि कारणेन परित्याज्ये । तथा च मम मनःप्रवर्त्तितवशात् न खलु
सा परिहाय्या, अपि तु सति सम्भवे याञ्छीवेत्याशयः ।

माशुष उक्कर्मूथ इहेया निनिमेष नयनेन नूतन चन्द्रकलाके कोन्
अभिप्राये देक्षिया थाके ? ॥८॥

(फ) ईशां जानिंषु ये, परित्यागयोग्यं वञ्चर प्रति दुष्मन्तस्य मन
प्रवृत्तं ह्यन ।

(१) अथं ज्ञाकीऽपि कश्चिन्न दृश्यते ।

(२) राजा । सखि ! न परिहाय्यं वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते ।

(३) अथं पाठः कश्चिन्नास्ति ।

राजा ।

ललिताप्सरोभवं किञ्च मुनेरपत्यं तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् (१) ॥८॥

(ब) तत् कथय ।

(ब) विद् इति । तत् तदा, कथय शकुन्तलावृत्तान्तमिति शेषः ।

ललितेति । तत् शकुन्तलैत्यर्थः । अपत्यमिति प्रकृत्यमानलिङ्गत्वात् तदित्यस्य क्रीबत्वम्, “य आधारेस्तदधिकरणम्” इतिवत् । ललितायाः सुन्दर्या अप्सरो मेनकाया भवतीति तथोक्तम्, मुनेर्विश्वामित्रस्य, अपत्यम् अप्सरो कन्यैत्यर्थः, उज्जितम् आदी तथा मेनकया परित्यक्तम्, परञ्च अधिगतं कण्ठेन मुनिना लब्धं ललितमिति तात्पर्यम् । तथा च शिथिलं श्लथीभूतं वृन्तात् गलितमित्यर्थः अर्कस्य तदाख्यवृक्षस्य उपरि च्युतं पतितम्, नवमालिकाया लतायाः कुसुममिव स्थितम् । तथा च कुसुमं यथा नवमालिका-लतातो विच्छिन्नम्, इयमपि तथा मातुर्मनकातो विच्छिन्ना ; कुसुमं यथा वृन्तात् प्रच्युतम्, एषापि जनकात् विश्वामित्रात् तथा प्रच्युता ; कुसुमं यथा अर्कस्योपरि पतितम्, शकुन्तलापि तथा कण्ठाग्रये पतितेति सर्वसामञ्जस्यम् । अतएव “मातृवत् वर्षसङ्हराः” इति स्मृतेः शकुन्तला मे न खलु परिहार्थ्या अपि तु गार्ह्यैवेति न अनभ्यर्थ-नीया सफलदर्शना चेति भावः ।

अव शीतो उपमालङ्कारः । इदं तावदवधेयम्, शकुन्तलायाः स्वपरिग्रहयोग्यत्व-सूचनाय कस्यचिन्मुनेरसवर्णनेवसम्भवत्वमावप्रदर्शनमपेक्षितम् ; तच्च सामान्याभिधानेऽपि सिध्यतीति मेनका इति विशेषमनभिधाय अप्सर इति सामान्याभिधानेऽपि विश्वामित्रस्येति विशेषमनुक्त्वा मुनेरिति सामान्योक्तावपि च न विशेषे अविशेषाख्यदोषः । तथा जनकजननीभूतयोः पुंस्त्रियावैजात्यमावप्रदर्शनाय अर्कस्येति नवमालिकेति च दर्शित-मिति न अवशिष्टे विशेषाख्यदोष इति ।

(ब) विदूषक । उटवे वन ।

(१) सुरयुवतिसम्भवं किल ।...नवमालिकाकुसुमम् ।

विदू । विहस्य । भो ! जधा पिण्डीखज्जुरेहि' उव्वेजि-
दस्स तिन्तिडीए सद्धा भोदि, तधा अन्तेउर-इत्थिआ-रअण-
परिभोइणो भअदो इअं पत्थणा (१) । (भ)

राजा । सखे ! तावदेनां न जानामि, येन त्वमेव-
मवादीः (२) । (म)

(भ) भोः ! यथा पिण्डीखज्जूरैरुहजितस्य तिन्तिद्यां श्रद्धा भवति, तथा
अन्तःपुरस्त्रीरवपरिभोगिनी भवत इयं प्रार्थना ।

अथ आख्यानं नाम नाट्यालङ्कारः—“आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः” इति दर्पणलक्षणात् ।

उज्ज्विताधिगतमिति क्लृप्तमदीकृत इत्यादिवत् कर्मधारयः । आर्या जातिः ॥९॥

(भ) विदू इति । पिण्डीखज्जूरैः अतीवमधुरैः पिण्डीनामकखज्जूरैः, उह जितस्य
तद्वचनं विरक्तोभृतस्य जनस्य, तिन्तिद्याम् अस्त्रसवत्यां चिन्तायाम्, श्रद्धा आकाङ्क्षा ।
इयं बन्धुशकुललाविषया । एतेन अन्तःपुरस्थस्त्रीभ्यः शकुललाया हीनत्वं व्यज्यते ।

“पिण्डी तु पिण्डीतगरैलाव खज्जूरभेदयोः” इति मेदिनी ।

राजा । तिमि मुनिर मस्तान, सुन्दरो अप्परार गर्ते जग्गियाहेन ;
से अप्परा ठाहाके त्याग करिग्ग चलिग्ग गिग्गिछिन ; आवार केह
ठाहाके पाईग्गिछिन । सुतरां नवमालिकापुष्प, वृक्ष हईते परिउठे
हईग्ग अर्कवृक्षेर परे येमन थाके, तिमि तेमन भावे रहिग्गिहेन ॥९॥

(भ) विदूषक । (हास्य करिग्ग) ओह ! अतासु मिठे खज्जूर
उक्षण करिग्ग विरक्त हईले पर तिन्तिडीउक्षणे येमन ईच्छा हय,
सेईरूप तोमारअ अस्तःपुवस्स रमणीवत्त सञ्जोगेर पर एही आकाङ्क्षा
हईग्गिछे ।

(१) जह कख्खवि पिण्डीखज्जुरेहि' उव्वेजिदस्स तिन्तिलीए अहिलामो हीर,
तह इत्थिआरअणपरिहाइणो भअदो इअं अन् भत्थणा ।

(२) न तावदेनां पश्यसि, येनैवमवादीः ।

বিদূ । তং ক্বু রমণীশ্চং ণাম, জং ভগ্নদৌবি বিদ্বাশ্চং
 চপ্পাদেদি । (য)

রাজা । বয়স্য ! কিং বহুনা । (র)

চিত্তে নিবেশ্য পরিকল্পিতসর্বযোগান্
 রূপোচ্চয়েন বিধিনা বিহিতা ক্রশাঙ্কী ।
 স্ত্রীরত্নসৃষ্টিরপরা প্রতিভাতি সা মে
 ঘাতুর্বিভুত্বমনুচিন্থ্য বপুশ্চ তস্যাঃ (১) ॥১০॥

(য) তৎ খলু রমণীযং নাম, যৎ ভবতীঃপি বিদ্বাশ্চমুতপাদয়তি ।

(ম) রাজিতি । এনাং শকুন্তলাম্ । যেন হিতুনা । এবং যথিত্যাদিকম্ ।
 শকুন্তলা খলু অন্তঃপুরস্থস্ত্রীযে উত্কটৈবতি ভাবঃ ।

(য) বিদূ ইতি । তৎ শকুন্তলাচরণং বস্তু, রমণীযং নাম পরমসুন্দরমিতি
 সম্ভাবয়ামি । যৎ বস্তু, ভবতীঃপি অনন্তরমণীযদর্শনেঃপি অবিস্মিতস্ত্যেত্যর্থঃ ।

(র) রাজিতি । বহুনা প্রচুরীণামিহিতেনৈত্যর্থঃ, কিং প্রযোজনমিতি শ্রেষঃ ।
 অস্বাভিধানেনৈব সর্বথা ভবতা জ্ঞাস্যমানত্বাদিতি ভাবঃ । স স্থাযাচকবহুশব্দস্যৈব
 নিত্যবহুবচনান্নতা ; প্রচুরাথকবহুশব্দস্য তু একবচনদ্বিবচনান্নতাপি । অতএবান্ন
 একবচনম্ । ন্যাযকুমুদাঙ্গলাবপি যথা—“কিং বহুনা, যং কারবোঃপি বিশ্বকর্ম্মৈতু্যুপা-
 স্তে” ইতি ।

(ম) রাজা । সখে ! তুমি ইহাকে দেখ নাই ; সুতরাং এইরূপ
 বলিতেছ ।

(য) বিদূষক । আমি মনে করি—তিনি নিশ্চয়ই সুন্দরী ; যে
 হেতু তোমারও বিশ্বয় উৎপাদন করিয়াছেন ।

(র) রাজা । সখে ! অধিক বলবার প্রয়োজন নাই ।

(১) চিত্তে নিবেশ্য পরিকল্পিতসর্বযোগী রূপোচ্চয়ন মনসা বিধিনা ক্রতা তু...।

विदू । सर्व्वधा पञ्चादेसो क्व, सा रूपवदीणं (१) । (ल)

(ल) सर्व्वथा प्रत्यादेशः खलु सा रूपवतीनाम् ।

चित्त इति । धातुः सृष्टुः, 'विभुत्व' सृष्टिसामर्थ्यम्, तस्याः शकुन्तलायाः वयुः शरीरश्च अनुचिन्त्या विभाव्य वर्त्तमानस्येति शेषः विधातुः सर्व्वप्रकारनिर्माणचमताम् अलौकिकसौन्दर्यवत् शकुन्तलाशरीरश्च स्मरत इत्यर्थः, मे मम, परिकल्पिताः तदानीमेव निर्मितः सर्वे योगा उपपादानकारणानि तान्, चित्ते निवेश्य मनसि निधाय विधिना सृष्टिकर्ता, रूपोच्चयेन सौन्दर्यराशिना, विहिता निर्मितः, कृशाङ्गी सा शकुन्तला, अपरा साधारणविलक्षणः, स्त्रीरत्नसृष्टिः सर्व्वश्रेष्ठरूपेण निर्मितः स्त्री, प्रतिभाति प्रतीतिगोचरो- भवति, तादृशसुन्दर्या अन्यदादर्शनादिति भावः ।

अत्र शकुन्तलास्त्रीरत्नसृष्टोरभेदेऽपि अपरैत्यनेन मेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः, "अयं राजा अपरः पाकशामनः" इति दर्पणोटाहरणवत् ।

"योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्कतियुक्तिषु" इत्यमरः । उपाय एव कारणम् । "रूपं स्वभावे सौन्दर्ये" इत्यादि मेदिनी । "विभुः प्रभौ" इत्यादि हंसचन्द्रः ।

अनुचिन्त्या वर्त्तमानस्येत्यध्याहारत् नैककर्म कत्वहानिरिति बोध्यम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१०॥

(ल) विदू इति । सा शकुन्तला, सर्व्वथा भ्रुवमेव, रूपवतीनाम् अन्यसां सुन्दरीणाम्, प्रत्यादेशः खलु स्वसौन्दर्येण प्रत्याख्यानकारिण्येव इति मन्व इति शेषः, भवद्दृशनाश्रवणादिति भावः ।

विधातार सृष्टि करिवार सामर्था एवः शकुन्तलार देहखानि चिन्ता करिशा आमार मने हय ये, विधाता सृष्टि करिवार समस्त उपकरण मने मने चिन्ता करिशा केवल रूपराशिद्वारा सेठ कृशाङ्गीके सृष्टि करिशाछेन ; ताहाते तिनि अग्रविध स्त्रीरत्न दाड्डीयाछेन ॥१०॥

(ल) विदूषक । तिनि तवे अग्र सुन्दरीरमगीगणेर एकेवारे प्रत्याख्यानकारिणी हईयाछेन ।

(१) अत्र एष्वं पञ्चादेसो दाषिं रूपवदीणं ।

राजा । इदञ्च मे मनसि वर्त्तते । (व) -
 अनाप्रातं पुष्यं, किसलयमलूनं कररुहै-
 रनामुक्तं रत्नं, मधु नवमनास्वादितरसम् ।
 अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
 न जानि भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि (१) ॥११॥

अत्र हेतुमता (कार्येण) प्रत्यादेशेन सह हेतोः शकुन्तलाया अभेदेनाभिधानात् हेतुर्नामालङ्कारः । तथा च दर्पणे—“अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह ।”

“सर्वथा हेतुवादयोः” इति विश्वः ।

(व) राजेति । इदम् इदानीमेवाभिधीयमानम् ।

अनाप्रातमिति । फलमिवेति इवशब्दः पुष्यमित्यादौ सर्वत्र सम्बध्यते योग्यत्वात् । तथा च अनाप्रातं केनापि अगृहीतगन्धं पुष्यमिव । आप्राणार्थग्रहणेन कथमपि मर्दित- तथा कथञ्चित्सौन्दर्यहानिसम्भवनया अनाप्रातविशेषणम् । कररुहैर्नखैः, अलूनम् अच्छिन्नं किसलयं पल्लवमिव । नखच्छेदेन पल्लवस्य वैकल्यापत्तिः कररुहैरलून-मित्युक्तम् । अनामुक्तम् अपरिहितं रत्नमिव । परिधाने घर्षणादिना स्वरूपहानि-रित्यत उक्तम् अनामुक्तमिति । अनास्वादितः केनाप्यननुभूतः रसो माधुर्यं यस्य तत्, नवं नूतनं न पुनः पर्युषितमित्यर्थः मधु इव । पर्युषितत्वे आस्वादनार्थग्रहणे च कथमपि स्वभाववैषम्यं स्यादिति नवमनास्वादितरसञ्चेति विशेषणद्वयम् । पुण्यानां यागादिजनितधर्मोपायम्, अखण्डं सम्पूर्णं फलमिव च । फलस्य खण्डत्वे तस्य कथञ्चित् वैकल्यं स्यादिति अखण्डमिति विशेषणम् । अनघं निष्पापं पापजनितकुत्सितत्वादि-दोषरहितं मनोज्ञमित्यर्थः, तत् शकुन्तलागतम्, रूपं सौन्दर्यम्, इह भुवि अस्या पृथिव्याम्, कं जनम्, भोक्तारं स्वसम्भोगकर्तारम्, उपस्थास्यति उपगमिष्यति इति न जानि । यमुपस्थास्यति स खलु महाभाग्यवानिति भावः ।

(व) राजा । उद्देश्ये आशय मनेन ह्य (ये,)

(१) अनानिद्धं रत्नम्...। समुपस्थास्यति विश्वः ।

विदू । तेण हि लहुं लहुं गच्छदु भवं ; मा जाव मा कस्सवि तवस्सिणो इङ्कुदीतल्लचिक्कणसीसस्स हत्थे णिवडि-
स्सदि (१) । (श)

(श) तेन हि लघु लघु गच्छतु भवान्, मा यावत् सा कस्यापि तपस्विनः इङ्कुदी-
तैलचिक्कणशीर्षस्य हस्ते निपतिष्यति ।

अथ इवशब्दस्य पृथग्व्याप्यौ सर्वान्वयात् श्रीरामचन्द्रदेहादौ अखण्डपुण्यफलत्वस्य
प्रसिद्धत्वाच्च मालीपमालङ्कारः, अनप्रातमिव्यादिविशेषणानां साभिप्रायप्रयोगात् परिकरा-
लङ्कारश्च ; अनयोग्यप्रधानभावेनाङ्गिभावात् सङ्करः । परिकरालङ्कारेण च
शकुन्तलाया रूपं सन्धोगाभावेन सम्पूर्णं स्वस्थम् अभिनवञ्चेति वस्तु व्यज्यते इत्यलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः, श्लोकसमुदायेन च बलवती तत्सन्धोगाकाङ्क्षा व्यज्यते इति वस्तुना वस्तुध्वनिश्च ।

अथ गुणकीर्तनं नाम नाट्यलक्षणञ्च । यथा दर्पणं—

“गणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ।”

“अनघी निम्बलापापमनीजेषु च भेद्यवत्” इति विश्वः । “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये”
इत्यादि मेदिनी ।

शिवरिणो वृत्तम् ॥११॥

(श) विदू इति । लघु लघु शीघ्रं शीघ्रम् । सा शकुन्तला । इङ्कुदीतैलिन
इङ्कुदीफलसङ्घाततैलव्यवहारेण चिक्कणं समयकेशापगमात् मसृणं शीर्षं मस्तकं यस्य
तस्य, तपस्विनः तापसस्य दौनस्येत्यपि व्यज्यते । तथा च स्त्रीरत्नभूतायाः शकुन्तलायाः
सर्वप्रकारविलासविहीनस्य विकृतरूपस्य तपस्विनी हस्ते पतनं पद्मिन्वा गीमये अवस्थान-

अनाञ्जात पुष्पेर त्राय, नखद्वारा अच्छिन्न पल्लवेषु त्राय, अश्रुत रत्नेषु
त्राय, अनाञ्जादितरस नूतन ममूर त्राय एवं पुण्येषु अश्रुत रत्नेषु त्राय
शकुन्तलायाः सेहै मनोहर रूप, पृथिवीते कौन् भोक्ताः निकट उपस्थित
हैवे ताहा जानि ना ॥११॥

(१) तेण हि लहु परित्ताअदु णं भवं । मा कस्सवि इन्दुलितेल्लमिश्शचिक्कण-
सीसस्स हत्थे पडिडिह ।

রাজা । পরবতী খলু তন্নভবতী, ন চ সন্নিহিতগুরু-
জনা (১) । (ঘ)

বিদূ । অথ তুহ উবরি কীদিস্তে সে চিত্তরাগ্নৌ (২) । (স)

রাজা । বয়স্য ! স্বभावादेवाप्रगल्भास्तपस्त्रिकन्यकाः ।
তথাপি তু—(৩) (ছ)

(স) অথ তব উপরি কীদৃশঃ অস্ত্যাঃ চিত্তরাগঃ ? ।

মিব সর্বেষামিষ মহাদুঃখকরমিত্যতা লঘুগমনমেব ভবত উচিতম্, যেন সা ভবত এষ
হস্তে পতন্তীতি ভাবঃ ।

(ঘ) রাজর্জিত । তন্নভবতী তপস্বিকন্যাভ্যে ন মাননীয়া শকুন্তলা পরবতী খলু
পরাধীনৈব । অতএব স্বয়মেবাত্মপ্রদানং কৰ্তুং ন শক্যুযাদিতি ভাবঃ । অথ তর্হি
গুরুজন এষ চেদন্যস্মৈ দদাতীত্যাহ ন চেতি । সন্নিহিতৌ গুরুজনঃ প্রমুভূতঃ পিবাডি-
জনৌ যস্তাঃ সা তাহুশৌ অ ন । অতী গুরুজনেনাপি দানাসম্ভবাত্ সছসৈব তস্ত্যাঃ
পরহস্তে পতনমসম্ভবমেবেতি ভাবঃ ।

(স) বিদূ ইতি । অস্ত্যাঃ শকুন্তলায়াঃ, চিত্তরাগঃ মনসীঃপুরাগঃ । অনুরাগা-
ভাবে তত্‌প্রাণিকামনা নিতরামনর্থিকৈবিত্যাশ্রয়ঃ ;

(শ) বিদূষক । তবে তুমি সত্বর সত্বর যাও ; যে পর্য্যন্ত তিনি,
ইজুদীতৈল ব্যবহার করায় চক্‌মকেমাথা কোন তপস্বীর হাতে
না পড়েন ।

(ঘ) রাজা । তিনি পরাধীনা ; গুরুজনও নিকটে নাই ।

(স) বিদূষক । তোমার উপরে তাঁহার মনের অনুরাগ কিরূপ ? ।

(১) ...ন অ সন্নিহিতীয়ে গুরুজনঃ ।

(২) অসমভবনং অনর্হিৎ কীদিস্তৌ সৌ দিহিরাগ্নৌ ।

(৩) নিসর্গাদেবাপ্রগল্‌ভাস্তপস্বিকন্যাঃ...।

‘अभिसुखे मयि संवृतमीक्षितं
हसितमन्यनिमित्तकथोटयम् ।
विनयवारितवृत्तिरतस्तया
न विवृतो मदनो न च संवृतः (१) ॥१२॥

(ह) राजेति । अप्रगल्भा अपृष्टा अतीवमुग्धा इत्यर्थः । नागरजनैरालापस्याय-
सम्भवादिति भावः ।

अभिसुख इति । मयि अभिसुखे तत्सम्मुखे तन्मुखोपरि दृष्टिपातकारिणि
सतीत्यर्थः ; तथा ईक्षितं मन्मुखोपरि दृष्टिदानम्, संवृतं संवृतम् आकृत्यान्वय-
प्रवर्तितमिति तात्पर्यम् । तथा अन्यदेव निमित्तं यस्याः सा चाधौ कथा चेति सा तस्या
उदय उत्पत्तिर्यस्य तादृशम्, तथा हसितं हास्यं कृतम् अहास्यकारणोभूतामपि कथा-
मवलम्ब्य हास्यं कृतमित्यर्थः । अतः कारणात्, तथा शकुन्तलया, विनयेन स्वशिष्याया
वारिता निवर्तिता वृत्तिः प्रसारो यस्य स तादृशः, मदनः कामः न विवृतः ईक्ष्यसंवरणात्
न प्रकटितः, न च संवृतः तादृशहसितान् न वा गोपितः ।

अतएवात्र यथासंख्यमलङ्कारः ।

“विनयः शिष्याप्रणत्योर्विनया तु बलीषधी” इति हेमचन्द्रः ।

द्रुतबिलम्बितं वृत्तम्—“द्रुतबिलम्बितमाह नभो भरो” इति लक्षणात् ॥१२॥

(ह) राजा ! सुखे ! तपस्विकण्ठारा अभावतई अप्रगल्भा ।
किञ्च ताहा हईजेण—

आमि अभिसुख हईले, तिनि चोख सराईया नियाछेन ; अन्न कथा
उपनक्ष्ये तिनि हासियाछेन । अतएव तौहार कामप्रवृत्ति, विनय-
वारा रुद्ध हईयाछिल ; अतरां तिनि से काम, प्रकाशिते करेन नाई,
संवृतते करेन नाई ॥१२॥

(१) ...मयि संवृतम् । कृतोदयम् ।

বিদু । বিহস্য । কিং দিষ্টমিত্তেণ জীব মগ্নদৌ অঙ্ক'
আরোহতু (১) । (ক)

রাজা । সখীভ্যাং মিথঃ প্রস্থানে পুনঃ সলীলয়া তত্রভবত্যা
মযি ভূয়িষ্ঠমাবিষ্কৃতো ভাবঃ । তথাহি—(২) (ক)

দর্ভাঙ্কুরেণ চরণঃ স্তত ইত্যকাণ্ডে

তন্বী স্থিতা কতিচিদেব পদানি গত্বা ।

(ক) কিং দৃষ্টমাত্রৈশ্চৈব ভবতঃ অঙ্কম্ আরোহতু ।

(ক) বিদু ইতি । রাজ্ঞোঃধিকাকাঙ্ক্ষাশুমানাত্ বিহাসিতম্ । অঙ্ক' কৌড়ম্,
আরোহতু অধিরোহিতু, শকুন্তলীতি শিশুঃ, কথমপি নেত্যর্থঃ ।

আরোহলিতি “বিধ্যাদিষু সপ্তমী চ” ইতি সম্ভাবনায়াং পঞ্চমী ।

(ক) রাজিতি । অপ্রথমৈ পুনঃশব্দঃ সখীভ্যাং অনসূয়াপ্রিয়বদাভ্যাং সর্হতি শিশুঃ,
মিথৌ রহসি সখ্যোরয়গমনাত্ নিজ'নাবস্থায়ামিত্যর্থঃ, প্রস্থানে সটজ' প্রতি প্রস্থানকালি,
সলীলয়া সবিলাসয়া, তত্রভবত্যা শকুন্তলয়া, মযি মদ্বিষয়ি, ভাবোঃশুরাগঃ, ভূয়িষ্ঠ'
বহুল' যথা স্যান্তথা আবিস্কৃতঃ প্রকাশিতঃ । কৌড়মৌ ভাব ইত্যাহ তথাহীতি ।

“মিথৌঃস্বান্য' মিথৌ রহঃ” ইতি বিশ্বঃ । “ভাবঃ সত্যাস্ত্রভাবাভিপ্রায়চেষ্টাক্স-
জন্মসু । ক্রিয়ালীলাপদার্থেণু বিমূর্তিব্রহ্মজন্মসু । রত্নাদৌ” ইতি মেহিনী ।

(ক) বিদুষক । (হাশু করিয়া) দেখিবামাত্রই কি তোমার
কোলে উঠিবেন ।

(ক) রাজা । তিনি সখাদের সহিত প্রস্থান করিবার সময়ে
নির্জন অবস্থায় আমার প্রতি বিলাসের সহিত বহুতর ভাব প্রকাশ
করিয়াছেন । তাহাই বলিতেছি—

(১) যে কবু, দিষ্টমিত্তেণ তুহ অঙ্ক' আরোহতু ।

(২) মিথঃ প্রস্থানে পুনঃ শালীনতয়াপি কামমাবিস্কৃতৌ ভাবস্তত্রভবত্যা ।
তথাহি—

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥१२॥

विदू । गङ्गीदपाधेशो किदोसि तए । अटो अणुरक्तं
तपोवणं त्ति तक्केमि (१) । (ख)

(ख) गङ्गीतपाधेशः कृतोऽसि तथा । अतः अणुरक्तं तपोवनमिति तर्कयामि ।

दर्शेति । तन्वी कुशाङ्गो सा शकुन्तला, कतिचित् कतिपयानि पदानि गत्वैव, अकाण्डे अनवसरे दृष्टादित्यर्थः, दर्भाङ्कुरेण कुशाशेषेण, चरणः अती विदीर्णः, इति उक्तेति शेषः, स्थिता मम दर्शनार्थम् अवास्थिता । तथा द्रुमाणां वृक्षाणाम्, शाखासु विटपेषु, असक्तमपि अलग्नमपि, वल्कलं परिहृतवृक्षत्वचम्, विमोचयन्ती विमोचनम् अभिनयन्ती सती, विवृत्तं मद्दर्शनार्थं परावर्तितं वदनं मुखं यथा सा तादृशी च आसीत् । दर्भाङ्कुरेण चरणश्चतत्वव्याजेनावस्थानं वल्कलविमोचनच्छलेन वदनविवर्तनञ्च भावाविष्कारलक्षणमिति ।

अथ उद्भिन्नस्य दुष्प्रतावलीकनार्थावस्थानस्य चरणश्चतत्वव्याजेन गोपनात् एका व्याजोक्तिः, तथैव उद्भिन्नस्य दुष्प्रतावलीकनार्थमेव वदनविवर्तनस्य वल्कलविमोचन-व्याजेन गोपनात् अपरापि व्याजोक्तिः ; अनयाः परस्परनिरपेक्षतया सन्दृष्टिः ।

“काण्डोऽस्त्री दृष्टवाणावर्गविवसरवारिषु” इत्यमरः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१२॥

(ख) विदू इति । तथा शकुन्तलाया, गङ्गीतं प्राप्तं पायथं पथिष्वयीपयीनि धनं येन म तादृशः कृतोऽसि ; सानुरामदृष्टिदानात् तेनैव च पथिकदृष्टिवाग्नादिति

कुशाङ्गी शकुन्तला, कथञ्च पा याइयाइ, “कुशेर आगाय पा कृत हइयाछे” এই ছন করিয়া হঠাৎ দাঁড়াইয়াছিলেন এবং পরিহিত বন্ধন, বুকের শাখায় সংলগ্ন না হইলেও, তাহা মুক্ত করিবার ছলে আবার দিকে মুখ ফিরাইয়াছিলেন ॥১৩॥

(१) तेव हि गङ्गादपाधेशो गङ्गादि । किदं तुए उववणं तपोवणं त्ति पेक्कामि ।

ରାଜା । ସଖେ ! ତପସ୍ତ୍ରୀମିଃ କୈଷ୍ଠିତ୍ ପରିଜ୍ଞାତୀଽଽଽଽ ।
 ଚିନ୍ତୟ ଥାବତ୍ କିନାପଦ୍ମିନ ପୁନରାତ୍ମମପଦଂ ଗଚ୍ଛାମଃ (୧) । (ଗ)
 ବିଦୁଃ । କି ଅବରୋ ଅବଦେସିଃ ; ଅଂ ଭବଂ ରାଜା (୨) । (ଘ)
 ରାଜା । ତତଃ କିମ୍ ? (୩) । (ଙ)

(ଘ) କଃ ଅପରଃ ଅପଦ୍ମିନଃ ; ନନୁ ଭବାନ୍ ରାଜା ।

ଭାବଃ । ଅତଃ ଶକୁନ୍ତଳାୟା ଏବ ଅନୁରକ୍ତାତ୍ । ତପୀବନମିତ୍ ଅନୁରକ୍ତଂ ଜାତମିତି ଶ୍ରୀଷଃ ।
 ଇତି ତର୍କ୍ୟାମି ମନ୍ଧେ ; ଶକୁନ୍ତଳାୟା ଏବେଦାନୀଂ ସମୟତପୀବନସ୍ୟାପିଷ୍ଠାତ୍ତାତ୍ ତତ୍ସାଧାନୁ-
 ରକ୍ତାତ୍ ଅପିଷ୍ଠାତ୍ତାତ୍ତାତ୍ ଅପିଷ୍ଠିତେନ ସ୍ତ୍ରୀଭାବତ ଏବ ଯଦୃଶ୍ୟତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଶ୍ରୟଃ ।

(ଗ) ରାଜେତି । ପରିଜ୍ଞାତୀଽଽଽଽ ଅବାହମାଗତ ଇତ୍ୟସ୍ୟତୀଽଽଽଽ । ତଥା ଚ ଯଦି
 ତପସ୍ତ୍ରୀମିଃ ଅଭବିଷ୍ୟତ୍, ତଦା ଗାପନଭାବେନ ଗମନାଗମନେ ଛଟାଶ୍ଚ ତପସ୍ତ୍ରୀମିଃ ଶ୍ରୀଣେ ପ୍ରଥମ-
 ମେବାଥମାଗତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତା ଦୋଷମୁକ୍ତଃ ଅଭବିଷ୍ୟତ୍ ; କିନ୍ତୁ ତପସ୍ତ୍ରୀମିଃ ପରିଜ୍ଞାତତ୍ୱେ ସତି ଗୋପନ-
 ଭାବେନ ଗମନାଗମନେ ଛଟାଶ୍ଚ ତଦ୍ ଶ୍ରୀଣେ ମମ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷନ୍ତିଂ ତି ଜାନୌପୁରିତି ଭାବଃ । ଅପଦ୍ମିନଃ
 ଛଳେନ । ଅବ ତାପନଂ ନାମ ପ୍ରତିମୁକ୍ତଗନ୍ଧିରଂ—“ତପାୟାଦର୍ଶନଂ ଯନ୍ତୁ ତାପନଂ ନାମ
 ତଦ୍ଭବେନ୍” ଇତି ଦର୍ପଂ ଶୁଭଂ ।

(ଘ) ବିଦୁଃ ଇତି । ନନ୍ଦିସ୍ୟବଧାରଣଂ ।

(ଖ) ବିଦୁଷକ । ତବେ ତିନି ତୋମାକେ ପାଠେଶ୍ଚ ଗ୍ରହଣ କରାଈସ୍ୟା
 ଦିସ୍ୟାଛେନ, ଅତଏବ ଆମି ମନେ କରି, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତପୋବନଈ ତୋମାର ପ୍ରତି
 ଅଭୁରକ୍ତ ହଈସ୍ୟାଛେ ।

(ଗ) ରାଜା । ସଖେ ! ଅନେକ ତପସ୍ତ୍ରୀ ଆମାକେ ଜାନିସ୍ୟାଛେନ ।
 ଅତଏବ ଚିନ୍ତା କର ଦେଖି, କୋନ୍ ଛଲେ ଆବାର ତପୋବନେ ସାଈ ।

(ଘ) ବିଦୁଷକ । ଅନ୍ତ କୋନ ଛଲେ ହଈବେ, ତୁମି ସେ ରାଜା ।

(୧) ...କିନାପଦ୍ମିନଃ ସଜ୍ଜଦପି ଆତ୍ମନି ସଂଗମଃ ।

(୨) ...ଅବଦେଶି ଗୁହ୍ୟାତ୍ ରାଜାତ୍ ଅଧିବାରଂ ଶୁଭଂ ଶୁଭଂ ପ୍ରବହନ୍ତୁ ମି ।

(୩) ଶାଠିଂ କୁରଚିତ୍ ନ ଇତ୍ୟତି ।

विदू । 'गौवारच्छृङ्खलाभ्रं' तावसा मे उपहरन्तु त्ति (१) । (च)
 राजा । मूर्ख ! अन्यमेव भागधेयमेते तपस्विनो मे
 निर्वपन्ति, यो रत्नराशीनपि विहायाभिनन्द्यते । पश्य—(२) (छ)

(च) गौवारच्छृङ्खलाभ्रं तावसा मे उपहरन्तु इति ।

(ङ) राजिति । ततः किं राजत्वमात्रात् कौऽपदेशो भावतुमर्हतीति भावः ।

(च) विदू इति । गौवाराणां मुनिधान्यानाम्, शृङ्खलाभागम् । उपहरन्तु करत्वेन
 ददतु । करादानमेव पुनराश्रमपदगमनस्यापदेशः अस्त्विति भावः ।

अहं ! बुद्धगुरुप एवायं विदूषकस्य खूलापदेशापदेशः ।

धान्यानामधिकारत्वमेतेन अष्टमादिभागः करत्वेन राज्ञा यास्त इत्याह मनुः—

“पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहरिष्ययोः ।

धान्यानामष्टमी भागः षष्ठी हादश एव वा ॥”

(ङ) राजिति । अन्यमेव धनभिन्नमेव, भागधेयं करम् । निर्वपन्ति ददति ।
 यो भागधेयः, अभिनन्द्यते प्रशस्यते । कौऽप्येव भागधेय इत्याह पश्येति ।

“भागधेयः कर्तुं शक्तिः” इत्यमरः ।

अत्र मूर्ख इत्यनेन प्रत्यञ्जनिष्ठ, रीक्तैर्वज्रं नाम प्रतिमुखसन्धि रङ्गम्—“प्रत्यञ्जनिष्ठुरं
 वज्रम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(ङ) राजा । ता'ते किं ? ।

(च) विदूषक । तपस्वीरा उड्डीधानेन छत्र भागेन एक भाग
 आमाके थाजना दिन ।

(छ) राजा । मूर्ख ! এই তপস্বীরা অল্প প্রকার খাজনাই আমাকে
 দিয়া থাকেন, লোকে রত্নরাশি পরিত্যাগ করিয়াও যাহার আদর
 করে । দেখ—

(১) অযমপি ক্ৰান্তি নাংস্ত । (২) মূৰ্খ ! অন্যদ্বাগধেয়মেতিবা রসস্ব
 নিপততি, যন্ রত্নরাশীনপি বিহায়াভিনন্দ্যন্ । পশ্য—

यदुत्तिष्ठति वर्णभ्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः (१) ॥१४॥

यदिति । नृपाणां राज्ञाम्, वर्णभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः, यत् उत्तिष्ठति करत्वेन गृह्यमाणञ्छति, तद्धनम्, क्षयि वङ्गतस्करादिना क्षयशीलम्, तथैव प्रत्यक्षदर्शनादिति भावः । किन्तु आरण्यका वनवासिनास्तपस्विनः, अक्षय्यं हि वङ्गतस्करादिना क्षे-
मशक्यमेव, तपः षड्भागं स्वस्वकृततपस्यायाः षष्ठमंशम्, नः अस्मभ्यं राजभ्य इत्यर्थः
ददति अप्रत्यक्षभावेन अपर्पयन्ति ; न्यायतः शास्त्रतश्चेति तात्पर्यम् । अतश्च तपस्विभ्यो
धनात्मककरगृहणस्य कटाम्यकृतत्वात् तदादानापदेशेन तपोवनगमनमसम्भवमेवेति भावः ।

अत्र क्षयिणः साधारणधनात् तपसः अक्षय्यत्वेन प्राधान्यप्रतिपादनात् व्यतिरेका-
लङ्कारः । आरण्यकपदेन वनवासिमात्रबांधकतया व्याधादिबांधनेऽपि तैः तपः-
षड्भागदानासम्भवात् आरण्यकपदेनैव तपस्विनः प्रत्याख्यन्त इति न विशेषे अभिर्षयाप्य-
दोषः ।

अथैति “जीणट्टक्षविशिष्टभिर्भुवमाभ्यमाभ्यथां च” इति ताच्छील्ये अथतेरिन्प्रत्ययः ।
षड्भागशब्देनैव षष्ठा भागः प्रतिपाद्यते, वृत्तिविषये संख्याशब्दानां पूरणार्थत्वाङ्गी-
कारात् “त्रिभागशेषासु निशासु च चणम्” इति कुनारसम्भवश्लोकव्याख्यानावसरे
मल्लिनाथेनापि एवमेव सिद्धान्तितत्वात् । अक्षय्यमिति अथतेः स्वरान्दयः नाभ्यन्तत्वात्
गुणः, “जित्योः शक्य” इति यकारस्य स्वरवद्भावात् “ए अथ” इत्यथादेशः ।

राजा करत्वेन तपसीऽपि षड्भागं गृह्णातीत्याह अ्तिः—

“यदधीते यदयजते यद्दाति यदश्नति ।

तस्य षड्भागभाग् राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥” ॥१४॥

ब्राह्मणादि वर्णसमष्टिं हहेते थाङ्गनारूपे राजादेर ये धन उठे,
से धन क्य पाईया याय ; किञ्च वनवासौ तपस्वीरा आमादिगके तपश्चार
ह्य भागेर एक भागरूप अक्षय धन दिया थाकेन ॥१४॥

(१)....अवि तत् फलम् ।

नेपथ्ये । •हन्त ! सिद्धार्थो स्वः । (ज)

राजा । कर्णं दत्त्वा । अये ! प्रशान्तस्वरैस्तपस्त्रिभिर्भवि-
तव्यम् (१) । (झ)

प्रविश्य दौवारिकः । जम्बदु जम्बदु भट्टा । एदे दुवे इसि-
कुमारआ पडिहारभूमिं उवत्थिदा (२) । (ज)

राजा । अविलम्बं प्रवेशय तौ (३) ।

दौवा । जं भट्टा आणवेदि । इति निष्कम्प्य ऋषिकुमाराभ्यां सह
पुनः प्रविश्य । इदो इदो भवन्ता (४) । (ट)

(ज) जम्बदु जम्बदु भट्टा । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतिहारभूमिम् उपस्थितौ ।

(ज) नेपथ्य इति । हर्षं हन्तशब्दः । सिद्धार्थो सम्पन्नप्रयोजनौ, स्व आवा-
मित्यादिः ; राज्ञः साक्षात्कारलाभादिति भावः । नेपथ्यात् ऋषिकुमारयोर्दक्षिणरियम् ।

(झ) राजिति । कर्णं दत्त्वा "हन्त ! सिद्धार्थो स्वः" इति शब्दं प्रति कर्ण-
मवहितौक्त्यर्थः । अये इति सम्भ्रमे । प्रशान्तस्वरैः अकर्मकशकलैः । मन्त्रे
तपस्त्रिणामेवियमुक्तिः प्रशान्तस्वरत्वादित्यर्थः ।

(ज) प्रविश्येति । प्रतीहारभूमिं द्वारदेशम् । "स्त्री द्वारारं प्रतीहारः"
इत्यमरः । उपस्थितौ उपगतौ । तयोर्विषये कानुमतिरिति भावः ।

(ज) नेपथ्ये । भाल, आमादेर प्रयोजन सिद्ध हईयाछे ।

(ख) राजा । (काण दिद्या) ओहे ! यथन शास्त्र स्वर, तथन
तपस्त्रीराई हईवेन ।

(घ) दौवारिक । (प्रवेश करिद्या) महाराजेर जय हउक,
जय हउक । এই दुईজন মুনিকুমার द्वारदेशे উপস্থित हईयाछेन ।

राजा । तौहादिगके सत्वर प्रवेश कराओ ।

(१)• धीरप्रशान्तस्वरैः... (२) जेदु जेदु... (३) तेन हि अविलम्बितं...

(४) एतौ पवेसिभिः...भवन्ता ।

ভম্বী । রাজানং বিলোকয়তঃ । (৪)

একঃ । অহো ! দীপ্তিমতোঽপি বিশ্বসনীয়তাঽস্য বপুসঃ ।
অথবা উপপন্নমেতদস্মিন্ ঋষিকুল্যে রাজনি । কুতঃ—(১) (ঙ)
অধ্যাক্রান্তা বসতিরমুনাঽপ্যাশ্রমে সর্বভোগ্যে
রক্ষাযোগাদয়মপি তপঃ প্রত্যহং সচ্ছিনোতি ।

(৪) যত্ ভর্তা আশ্রয়ত । ইত ইতো ভবন্তৌ ।

(৪) দীপ্তি । ইত ইতঃ অনেনানেন পথা, ভবন্তৌ আগচ্ছতামিতি শ্রুতঃ । ইত
ইতি "সর্ববিভক্তিভ্যসম্" ইতি ততোয়ানানাম্ ।

(৪) ভবামিতি । ঋষিকুমারাবিত্যর্থঃ, রাজানং বিলোকয়তঃ বিলোকনেন রাজা
ভাবং নিরূপয়ত ইত্যর্থঃ ।

(৪) এক ইতি । ঋষিকুমারয়োর্মধ্যে কথিত্ব্যর্থঃ । অহো ইতি আশ্চর্য্যে ।
অস্য রাজঃ, দীপ্তিমতোঽপি মহাতেজঃশালিনোঽপি বপুসে দীপ্ত, বিশ্বসনীয়তা সর্বব্যহার-
কারিত্বেনৈব বিশ্বাস্যতা । তথা চ প্রায়শ্চৈব তেজস্বিন উয়স্বভাবতয়া উহৈজকর্তৈব
স্যাৎ ; অস্য তু তেজস্বিনোঽপি বিশ্বসনীয়তৈব ইত্যর্থ্যমিবেতি ভাবঃ । এতৎ বিশ্বস-
নীয়ত্বম্, উপপন্নং যুক্তম্ ।

(৪) দৌবারিক । প্রভু বাহ্য আদেশ করেন । (ইহার পর
নির্গত হইয়া ঋষিকুমারদ্বয়ের নহিত পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আপনারা
এদিকে আসুন ।

(৪) (মুনিকুমারেরা রাজাকে দেখিতে লাগিলেন ।)

(৪) একজন মুনিকুমার । ওহে ! তেজস্বী হইলেও ইহার দেহে
বিশ্বাসের যোগ্যতা আছে । অথবা ঋষিতুল্য এই রাজাতে ইহা
সম্ভবই বটে । কারণ,

(১)...উপপন্নমেতদস্মিন্ ঋষিকুল্যে...।

अस्यापि स्यां स्पृशति वशिनश्चारणहृद्गौतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥१५॥

अप्येति । अमुना दुष्मन्नापि, सर्वाणि भोग्यानि स्त्रीससर्गसुखादीनि यस्मिन् तत्र, अन्यत्र तु सर्वैर्घातिकाजनैः भोग्ये भोगयोग्ये, आश्रमे गार्हस्थ्ये तपोवने च वसतिरवस्थानम्, अध्याक्रान्ता अवलम्बिता । अतएव आश्रमवासित्वादयमपि ऋषिरेवेति भावः । अयं दुष्मन्तोऽपि, रक्षायोगात् प्रजानां पालनसम्बन्धात्, प्रत्यङ्गं तपः कृच्छ्र-चान्द्रायणादिकं पक्षे धर्मज्ञ, सच्चिन्मोति मंग्यकृति । अतश्च तपःसञ्चयादयमपि ऋषि-रेवेत्याश्रयः । तथा वशिनः जितेन्द्रियस्य, अस्य दुष्मन्नास्यापि, केवलं प्रकृतमुनिभ्यो विशिष्येत्यर्थः, राजा इत्यानुपूर्वीकः शब्दः पूर्वस्थान् यस्य सः, पुण्यः पवित्रः 'मुनिः' इति शब्दः 'राजमुनिः' 'राजर्षिः' इत्याद्युपाधिरित्यर्थः, मुहुर्भारं बारम्, आरयन्ति प्रख्यापयन्ति यशस्विनां यशासीति चारणा नटाः तेषां बह्वैर्मिथुनैर्दम्पतिभिरित्यर्थः गौतः कौर्त्तितः सन्, द्या स्वर्गम्, स्पृशति गच्छति । अतश्चास्य राजत्वात् टोमिसतः ऋषित्वाच्च ज्ञानस्य वपुषो विश्वसनीयतायां किमपि नाश्चर्यमिति भावः ।

अत्र 'ऋषिकल्पे राजनि' इति पूर्वमुक्तत्वात् इथीरपि ऋषिराज्ञोः प्रस्तुतत्वं ज्ञेयम् । तेन सभथीरपि ऋषिराज्ञोः वसत्यध्याक्रमणात्मकक्रियारूपैकधर्म्याभिसम्बन्धात् तपः-सञ्चयात्मकक्रियारूपैकधर्म्याभिसम्बन्धात् मुनिशब्दात्मकगुणरूपैकधर्म्याभिसम्बन्धाच्च तुल्य-योगितालङ्कारवयम्, 'केवलं राजपूर्वः' इत्यनेन इतरऋषिभ्य आधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारय, अनथीरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

तथा अध्याक्रान्तेत्यादीन् बहून् प्रसिद्धान् सामान्यधर्म्यानुक्ता 'केवलं राजपूर्वः' इत्यनेन विशिषीकृते विशिषणं नाम नाक्यलक्ष्यम्—'अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्ता विशिषीकृते विशिषणम्' इति दर्पणलक्षणात् ।

"आश्रमी ब्रह्मचर्यादौ बानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्" इति मेदिनी । "अथ हिमन्तौ ना धर्मा व्रते तपः" इति त्रिकाण्डशेषः । "भरता इत्यपि नटाश्चारणाश्च कुशीलवाः" इत्यमरः ।

प्रजापालने राज्ञां धर्ममाह मनुः—

দ্বিতীয়ঃ । সখি ! অযং স বলভিত্সখো দুস্মন্তঃ ? (১) । (ঙ)

প্রথমঃ । অথকিম্ । (ণ)

দ্বিতীয়ঃ । তেন হি—(ত)

“মংগামিষ্মনিবর্চিৎলং প্রজানাশ্চৈব পালনম্ ।

শুশ্রূষা ব্রাহ্মণানাশ্চ রাজা অযস্করং পরম ॥”

মন্দাকানাংশম্ ॥১৫॥

(ঙ) দ্বিতীয় ইতি । দ্বিতীয়ঃ পূর্বমিদম্ স্মৃষ্টিকুমার ইত্যর্থঃ । স প্রসিদ্ধঃ ।
বলং তদাখ্যমসুরং মিনতি বিনাশয়তীতি বলভিদিন্ডঃ, তস্য সখিতি বলভিত্সখঃ
“রাজদ্রুহন্ সখি” ইতি রাজাদিত্বাৎ । অথ কাকা প্রয়া ব্যজ্যতে ।

“বলারামিঃ শ্চীপতিঃ” ইত্যমরঃ ।

(ণ) প্রথম ইতি । অথকিমিত্যকমেব অঙ্গীকারার্থমখ্যয়ম্ ।

“অঙ্গীকারেপি আথকিম্” ইতি দ্রাগবলী ।

(ত) দ্বিতীয় ইতি । তেন হি দুস্মন্তলেনৈব হননা ।

ইনিও, সর্বভোগ্য আশ্রমে বাস করেন, প্রজা পালন করায় ইনিও
প্রত্যহ তপস্বী সঙ্কল্প করেন এবং জিতেন্দ্রিয় এই মহাত্মারও ‘মুনি’
এইরূপ পবিত্র নাম আছে, তবে তাঁরই পূর্বে ‘রাজ’ এই শব্দটি অধিক ;
সেই ‘রাজমুনি বা রাজষি’ শব্দ, নটদম্পত্তিগণকর্তৃক কীর্তিত হইয়া
স্বর্গ স্পর্শ করিয়া থাকে ॥১৫॥

(ঙ) দ্বিতীয়মুনিকুমার । সখ্যে ! ইনি কি সেই ইন্দ্রের সখা
দুস্মন্ত ? ।

(ণ) প্রথমমুনিকুমার । হাঁ ।

(ত) দ্বিতীয়মুনিকুমার । তাহা হইলে—

(১) গীতম্ ! অযং সঃ....

ने तच्चित्रं यदयमुदधिस्थामसीमां धरित्रीम्

एकः कृतस्त्रां नगरपरिघप्रांशुवाहुर्भुनक्ति ।

आशंसन्ते समितिषु सुराः सक्तवैरा हि दैत्यैः

अस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहते च वज्रे (१) ॥१६॥

नैतदिति । नगरस्य नगरद्वारस्य यः परिघः अर्गलं तद्वत् प्रायः दौघीं बाहू यस्य सः, एक एव अयं दुष्मन्तः, उदधिः समन्तात् परिवेष्टनकारी समुद्र एव श्यामा तज्जलस्य श्यामत्वात् श्यामवर्णा सीमा यस्याः ताम्, कृतस्त्रां समयाम्, धरित्रीं पृथिवीम्, यत् भुनक्ति पालयति; एतत् चित्रम् आशय्यं न; एकस्यैव समयपृथिवीपालनम् आशय्यमेव भवितुमर्हति, किन्तु अस्मिन् तदाशय्यं नेत्यर्थः । कुत इत्याह हि यस्मात्, दैत्यैः सप्त सक्तं प्रवृत्तं वैरं विरोधा येषां ते, सुरा देवाः, समितिषु युद्धेषु, अधिज्ये आरोपितगुणं, अस्य दुष्मन्तस्य धनुषि, पुरु पञ्चरं हतं यज्ञोपधृतादिकं यस्य स पुरुहते इन्द्रस्यैदमिति तस्मिन् पौरुहते वज्रे च, विजयम्, आशंसन्ते उभयोरपि दुष्करकार्यमाधकत्वविज्ञाप्तात् आकाङ्क्षन्ति । अतश्च इन्द्रसमानवीरत्वादिकस्यैव दुष्मन्तस्य समयपृथिवीपालने न किञ्चिदाशय्यमिति भावः ।

अथ दुष्मन्तस्य प्रस्तुतत्वं न तदङ्गतया तद्वनुषोऽपि प्रस्तुतत्वात् पौरुहतेवज्रे चाम्प्रस्तुतत्वात् तयोर्कर्मयोरैकविजयक्रियाभिसम्बन्धात् दौषकमलङ्कारः, नगरेत्यादिविशेषणं सुतीपमा च, अगद्योर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टः । तथा श्यामशब्दः समस्तधरित्रीपालनं प्रति न किञ्चिदपकुरुत इति "विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रुषं प्रिये !" इति दर्पणोदाहृतवत् अगुष्टार्थत्वदोषः, एवं नगरपदेन नगरद्वारं लक्षणाकरणात् तत्र च ऊटि प्रयोजनाभावात् नेयार्थत्वदोषः; 'उदधिप्रान्तसीमाम्' इति पाठेन 'एकः कृतस्त्रामवति नगरद्वारकौलप्रवेष्टौ' इति पाठेन च तयोः समाधानम् । नगरद्वारस्य कौलवत् अर्गलवत् प्रवेष्टौ बाहू यस्य स इति तदर्थः; तेनैव च बाह्वोर्दीर्घत्वप्रतीतिः, "राजते मृगलोचना" इत्यादौ मृगलोचनावत् सुन्दरलोचना इति प्रतीतिवत् । उदधिसीमत्वेऽपि

ভমী । উপগম্য । বিজয়স্ব রাজন্ ! ।

রাজা । আসনাদুত্থায় । অভিবাদয়ে ভবন্তী ।

ভমী । স্বস্তি ভবতি । ইতি ফলাশ্চুপহরত: (১) । (ঘ)

অভ্যন্তরে স্বস্তি বিশেষেণ অন্তর্ভাং পালনস্য নিরাসাথ কৃত্বামিতি বিশেষণম্ ; অতো
নাধিকপদতাদৌষ: ।

অত্মাক্রান্তিত্বাদিত এতদন্তে রাজ্ঞ: প্রশংসনাত্ পুণ্যং নাম প্রতিমুখসম্বন্ধে রজ্জ্বম্—
“পুণ্যং বিশেষবচনং মতম্” ইতি দর্পণশলশাণাত্ ।

“পরিতী যোগমিদ্বে স্যাত্ মুদগরীর্গলঘাতযী:” ইতি বিশ্ব: । “দীর্ঘে প্রায় বিশালশ্চ”
ইতি শলশ্চয়: । মন্দাক্রান্তা হনম্ ॥১৫॥

(ঘ) ভবামিতি । স্বস্তি যুগ্মমস্তিতি শ্রীষ: । উপহরত: উপহারভাষেণ দন: ।
“স্বস্ত্যায়ী ভীমপুণ্ড্রাদৌ” ইত্যমর: । ভবতে ইতি “নম: স্বস্তি” ইत्याদিদা অনুর্যী ।

ন্যহনন রাজাদিदर्शनं निषिद्धं पुन: किञ्चिद्दানে फलमाह श्रुति:—

“रिक्तपाणिनं पश्यन् राजानं देवतां गुरुम् ।

नौमत्तिकस्य वैद्यस्य फलिनं फलमादिशत् ॥”

পুরের অর্পনের ত্রায় দীর্ঘবাহু হীন একাই যে, শ্রামসমুদ্রবেষ্টিত
সমগ্রপৃথিবী পালন করিতেছেন, ইহা আশ্চর্য্য নহে । কারণ, দৈত্য-
দিগের সঙ্গে শক্রতা উপস্থিত হইলে দেবতার। যুদ্ধে ইহার আরোপিত-
শুণ ধনুতে এবং ইস্ত্রের বজ্রে জয়ের আশা করেন ॥১৬॥

হুই জনই । (নিকটে যাওয়া) মহারাজের জয় হউক ।

রাজা । (আসন হইতে উঠিয়া) আপনাদিগকে অভিবাদন
করিতেছি ।

(খ) মুনিকুমারস্বয় । আপনার মঙ্গল হউক । (এই বলিয়া
কতকগুলি ফল উপহার দিলেন ।)

राजा । सप्रणामं परिगृह्य । आगमनप्रयोजनं श्रोतु-
मिच्छामि (१) । (द)

उभौ । विदितो भवानिहस्थस्तपस्विनाम् । ते च भवन्त-
मभ्यर्थयन्ते (२) । (घ)

राजा । किमाज्ञापयन्ति ? ।

उभौ । तत्रभवतः कण्वस्य कुलपतेरसान्निध्यात् रक्षांसि
न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति ; तत् कतिपयदिवसमात्रं सारथि-
द्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति (३) । (न)

(द) राज्ञिति । सप्रणामं प्रणामं कृतवत्यर्थः । परिगृह्य ऋषिकुमाराभ्या-
मुपहृतानि फलानि गृह्णीता ।

(घ) उभाविति । भवान् इहस्थः अत्र तपोवन एव तिष्ठतीत्येवं उच्यते तपस्विना
विदितः अवगतः । ते च तपस्विनः । अभ्यर्थयन्ते किञ्चिद्विषयं प्रार्थयन्ति ।

विदित इति "अशुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तः" इति वक्तृमाने क्तप्रत्ययः । तदधीगाञ्च
तपस्विनामिति "वक्तृमानाधिकरणार्थाः शौवे" इति कर्त्तरि षष्ठी ।

(द) राज्ञि । (प्रणामपृक्क सेगुनि ग्रहण करिग्या) आपनादेर
आगमनेर उद्देश्ये सुनिते उच्छा करि ।

(घ) मुनिकुमारद्वय । आपनि ये एथाने आछेन, ताहा तपस्वीरा
जानियाछेन । तांहारा आपनार निकट कोन विषय प्रार्थना
करितेछेन ।

राजा । कि आदेश करितेछेन ? ।

(१) ...आज्ञामिच्छामि ।

(२) विदितो भवानाश्रमसदानिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

(३) कण्वस्य नद्वयः । तत् कतिपयरात्रम् ।

राजा । अनुगृहीतोऽस्मि ।

विदू । अपवार्य । एष दाणिं भञ्जंती अणुजलो गल-
हृत्यो (१) । (प)

(प) एष इदानीं भवतः अनुकूल गलहस्तः ।

(न) उभाविति । तवभवतः पूजनोपस्य, कुलपतेः प्रागुक्तलक्षणस्य अप्यापकस्य कण्ठस्य, असान्निध्यात् सान्निध्याभावेन भयाभावादित्यर्थः, रक्षांसि राक्षसाः, नः अप्याकम्, इष्टविघ्नं यज्ञान्तरायम् । तत् तस्मात्, कतिपयदिवसमात्रं न पुनर्दीर्घकालमिति मात्रपदस्यार्थः, सारथिरेव द्वितीयो यस्य तेन अन्यान् जनान् विमुञ्च्यैव किवलेन सारथिरेव सहित्यर्थः । बहुतरलीकसन्निधाने आश्रमपीडा स्यादिति भावः । सनाथीक्रियता प्रभुयुक्तः क्रियताम् । इति अभ्यर्थयन्त इति सम्बन्धः । तथा च कण्ठस्य शापादिव भवतः शरान् भीता राक्षसा यज्ञविघ्नकरणाय नागमिष्यन्तीति भावः ।

अत्र उपन्यासी नाम प्रतिमुखसन्धिरेवम्—“उपन्यासः प्रसादनम्” इति दर्पण-
लक्षणात् ।

(प) विदू इति । अपवार्य ऋषिकुमारी श्रवणं वारयित्वा । तल्लक्षणं यथा
दर्पणं—“तद्वेदेपवारितम् । बहुस्यन्तु यदन्वस्य पराशस्य प्रकाशयने ॥”

गली बलपूर्वकहस्तदानेन प्रेरणं गलहस्तः । तथा च एष भवती गलहस्तः
गलहस्तवत् मुनिभिर्बलपूर्वकी राक्षसापसारणकार्ये नियोग इदानीम् एतत्समयानुसारे-
रन्त्यर्थः, अनुकूलः कार्यसाधकः सञ्जत इति शेषः, शकुन्तादर्शनादिजनकत्वादित्याशयः ।

(न) मुनिकुमारक्षय । ‘पूजनीय कुलपति कथेर असान्निधावशतः
राक्षसगण आमादेर दस्त्रेर विघ्न जन्माइतेछे ; अत्रएव आपनि केवल
सावधिके निशा, कयेकटी दिन मात्र आमादेर आश्रमटीके सनाथ करुन’
इहाई प्रार्थना करितेछेन ।

राजा । अनुगृहीत हठेनाम ।

(१) एसा दाणिं अणुजला दी अब भवत्या ।

राजा । अन्वितं कृत्वा । रैवतक ! महचनादुच्यतां सारथिः,
सबाणकार्मुकं रथमुपस्थापयेति (१) । (फ)

दौवा । जं देवो आणवेदि । इति निष्कान्तः । (ब)

उभौ । सहर्षम् ।

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥१७॥

(ब) यत् देव आज्ञापयति ।

(फ) राजति । अन्वितं कृत्वा, उक्तविदूषकोक्तिश्रवणादेवेति भावः । बाण-
कार्मुकाभ्यां सहति सबाणकार्मुकम् । इतिशब्दस्य उच्यतामित्यनेनान्वयः ।

अन्विति । पूर्वेषां पूर्वापुरुषाणाम्, अनुकारिणि अनुकरणकर्त्तारि त्वयि, इदम्
अस्माकं राक्षसभयात् त्राणस्वीकरणं युक्तरूपं योग्यमेव ज्ञातमिति श्रेषः । तथा च
पौरवाः पुरुवंशीया राजानः, आपन्नानां विपन्नजनानाम् अभयसत्रेषु सर्वादा अभयदानेषु,
दीक्षिताः खलु व्रतित एव । पौरवत्वान् त्वय्यपि युक्तरूपमिदमित्याशयः ।

अत्र परार्द्धगतकार्येण पूर्वार्द्धगतकार्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः ।

“आपन्न आपत्प्रति स्यात्” इत्यमरः । “सर्वं यज्ञं सदादानाच्छादनारण्यकैतवे”
इति मेदिनी ॥१७॥

(प) विदूषक । (राजार प्रति चूपि चूपि) बड्डमान समये ईहा
तोमार अन्नकूल गलाधका ।

(फ) राजा । (ज्ञेयं शास्त्र करिग्या) रैवतक ! आमार आदेश
अन्नसारे सारथिके बल—‘बाण ओ धन्नुर सहित रथ उपस्थित कर ।’

(ब) दोवारिक । महाराज बाहा आदेश करेन (एई बलिया
चलिया गेल ।)

(१) सबाणासनं रथम् ।

রাজা । সমথামম্ । গচ্ছতাং ভবন্তী ; অহমনুপদমাগত
এব (১) । (ভ)

ভমী । বিজয়স্ব । ইতি লিঙ্কান্নৌ ।

রাজা । মাধব্য ! অ্যস্মি কুতূহলং শকুন্তলাদর্শনং
প্রতি (২) । (ম)

বিদূ । পদমং অপরিবাহং আসী ; সম্যদং রক্তসবুত-
ন্তেণ সপরিবাহং (৩) । (য)

(য) প্রথমমপরিবাহমাশীত ; সম্যদং রাজসহচর্য্যনামপি সপরিবাহম্ ।

(ভ) রাজিতি । পদাত্ ভবন্তী : পদন্তেপাত্ অন পযাদিত্যনুপদং ভবতা : পযাত্
পযাদিবৈষ্যর্থ : ।

(ম) রাজিতি । অপিগ্রহঃ প্রয়ৈ ।

মুনিকুমারদ্বয় । (আনন্দের সহিত) আপনি পূর্বপুরুষদিগের
অনুকরণকারী, স্ততরাং আপনাতে ইহা উপযুক্তই হইয়াছে । কারণ,
পুরুবংশীয়গণ, বিপন্ন ব্যক্তিদিগকে অভয়-দান-যজ্ঞে চিরকালই দীক্ষিত
হইয়া আসিতেছেন ॥১৭॥

(ভ) রাজা । (প্রণামপূর্বক) আপনারা যান ; আমি আপনাদের
পিছনে পিছনেই আসিতেছি ।

মুনিকুমারদ্বয় । আপনার জয় হউক । (এই বলিয়া চলিয়া
গেলেন ।)

(ম) রাজা । মাধব্য ! শকুন্তলাকে দেখিবার জন্য তোমার
কৌতুক আছে কি ?

(১) পুরী ভবন্তী । (২) মাডব্য ! অ্যস্মি শকুন্তলাদর্শনে কুতূহলম্ ? ।

(৩) পদমং সপরিবাহং আসি । দাশিং রক্তসবুতন্তেণ বিন্দুবি অ অধসীম্বিদি ।

राजा । मा भेषीः, ननु मत्समीप एव वर्त्तिष्यसे (१) । (र)
 विदू । एस तुह रध-चक्र-रक्तीभूदोद्धि, जइ ण कोवि
 आशच्छिष विग्धं करेदि (२) । (ल)

प्रविश्य दौवारिकः । जअदु जअदु भट्टा । सज्जो रधो
 भत्तुणो विजअप्याणं अवेक्खदि । एस उण णअरादो
 देवीणं आणत्तिहरो करभओ आअटो (३) । (व)

(ल) एष तव रथचक्ररक्षीभूताऽस्मि, यदि न कीऽपि आगत्य विघ्नं करोति ।

(व) जयतु जयतु भर्ता । सज्जो रथः भर्तुर्विजयप्रयाणमपेक्षते । एष पुन-
 नगरात् देवीनामाश्रमिहरः करभक आगतः ।

(य) विदू इति । प्रथमं राक्षसउत्तानप्रवणात् पूर्वम्, अपरिवाध निर्वाधम्,
 आसीत् तत् कुतूहलमित्यन्वयः, निरुपद्रवत्वादित्याशयः । अपरिवाधं कुतूहलं वर्त्तत
 इति शेषः, राक्षसभयादिति भावः ।

(र) राजेति । भेषीरिति माश्रीगे अद्यतनी । नन्विति सम्बोधने । स्वसमीप-
 वर्त्तने तु राक्षसभयाभाव इत्याशयः ।

(ल) विदू इति । रथचक्रं रथस्य चक्रद्वयं रक्षतीति रथचक्ररक्षी तद्भूतोऽस्मि,
 युध्यमानस्य रथिनचक्ररक्षकस्यावश्यकत्वादिति भावः । एतेन गमनानुमतिः सूचिता ।
 विघ्नं रथचक्ररक्षाया व्याघातम् ।

(य) विदूषक । प्रथम अवाध छिल, एखन राक्षसेर वृत्ताखे
 सवाध हईयाछे ।

(र) राजा । ओह ! भूत हईउना, आमार निकटेई थाकिवे ।

(ल) विदूषक । এই তোমার রথের চক্ররক্ষক হইলাম, যদি কেহ
 আসিয়া বিঘ্ন না করে ।

(१) कश्चिन् एवमन्वा नास्ति । (२) एस रक्षसादी रक्षिदीऽस्मि ।

(३) सज्जो रथो भट्टीयो विजअप्याणं अवेक्खइ ।...

রাজা । সাদরম্ । কিমম্বাभिः प्रेषितः ? । (শ)

দীবা । अधहं । (ঘ)

রাজা । तेन हि प्रवेक्ष्यताम् (১) । (স)

দীবা । तह । इति निष्कृत्य पुनः करभकेण सट प्रवेक्ष्य । करभश्च !

एसी भट्टा, उपसप्यदु भवं (২) । (হ)

(ঘ) अथकिम् ।

(হ) तथा । करभक ! एष भर्ता उपसर्पत् भवान् ।

(ব) प्रवेक्ष्यति ; भर्तुः स्वामিনী भवतः । विजयप्रयाणं विजयाय यात्राम् । नगरान् राजधानीतः, देवीनां भवती मातृश्याम्, आन्नसिद्धर आदिश्याही, करभः करि-
श्रावक इव बलवानिति करभकः तदाख्यौ दूतः । सन्नायां कप्रत्ययः ।

(শ) राज्ञिति । सादरम्, सादभिः प्रेषितत्वादिति भावः ।

(স) राज्ञिति । तेन हि अम्बाभिः प्रेषितत्वेनैव हৃতুনা ।

(ह) दीवेति । तथा प्रवेक्ष्यते मयित्थः ।

(ব) দৌবারিক । (প্রবেশ করিমা) মহারাজের জয় হউক, জয় হউক । রথ সজ্জিত হইয়া মহারাজের বিজয়বাত্রার অপেক্ষা করিতেছে । এদিকে আবার রাজধানী হইতে করভক, দেবীগণের আদেশ লইয়া এই আসিয়াছে ।

(শ) রাজা । (আদরের সহিত) মাতারা পাঠাইয়াছেন কি ? ।

(ঘ) দৌবারিক । হাঁ ।

(স) রাজা । তবে প্রবেশ করাও ।

(হ) দৌবারিক । তাহাই । (উহার পর নির্গত হইয়া পুনরায়

(১) লনু প্রবেক্ষ্যতাম্ ।

(২) एसी भट्टा, उपसप्य ।

करभक्तः । उपसृत्य प्रणम्य च । जम्बदु जम्बदु भद्रा । देवीञ्चो
आणवेन्ति (१) । (क्ष)

राजा । किमाज्ञापयन्ति ? । (२)

कर । आश्रामिणि चउट्टदिशसे पुत्तपिण्डपालणी णाम
उववासी भविस्सदि ; तहिं दीहाउणा अउस्सं अह्मं सम्भावइ-
दव्वा त्ति (३) । (क)

(घ) जयतु जयतु भर्ता । देव्य आज्ञापयन्ति ।

(क) आश्रामिणि चतुर्थदिशसे पुत्रपिण्डपालणी नाम उपवासी भविष्यति, तस्मिन्
दीर्घायुषा अवश्यं वयं सम्भावयितव्या इति ।

(घ) करभक्त इति । देव्यः भवन्मातरः ।

(क) करेति । पुत्रपिण्डानाम् आत्मने पुत्रदातव्यपिण्डानां पालनं रक्षणं यस्मात्
सः । आत्मनः पूर्वं पुत्रमरणं आत्ममरणात् परं वा जीवत एव पुत्रस्य मतिर्बकस्ये
पुत्रदातव्यपिण्डानोपाशङ्का स्यात् तन्निश्चयार्थंऽयमुपवासस्तत्कालीनयोषित्प्रचलित इति
बोध्यम् । दीर्घायुषा त्वया पुत्रेण । सम्भावयितव्या सम्मानयितव्या उपस्थित्या सन्तोष-
णीया इत्यर्थः ।

करभक्तेर सहित प्रवेश करिया) करभक्त ! एही प्रभू रहियाछेन,
तूमि निकटे थाओ ।

(क्ष) करभक्त । (निकटे थाईया प्रणाम करिया) महाराजेर जय
हउक, जय हउक । देवीगण आदेश करियाछेन ।

राजा । कि आदेश करियाछेन ? ।

(१) जेदु जेदु भद्रा । देई आणवेइ, आश्रामिणि चउट्टदिशसे पउत्तपारणी से
उववासी होइइ, तहिं दीहाउणा अवश्यं संभावइव्व ति ।

(२) पाठोऽयं पुस्तकान्तरे नास्ति । (३) एष पाठोऽपि पूर्वकरभक्तवाक्ये संलग्नः ।

রাজা । ইতস্তপস্বিনাং কার্য্যম্, ইতো গুরুজনাজ্জা, উভয়-
মপ্যনতিক্রমণীয়ম্, তত্ কিমত্র প্রতিবিধেয়ম্ (১) । (খ)

বিদূ । ভো ! তিসঙ্কু, বিষ্ম অন্তরা চিহ্ন (২) । (গ)

(গ) ভো ! তিসঙ্কুরিব অন্তরা তিহ্ন ।

(খ) রাজতি । ইতঃ অধিনু আশ্রমে । কার্য্যং রাজসবিঘ্ননিবারণম্ । অত-
শ্চাত্ স্যাতত্ব্যমিত্যাশ্রয়ঃ । ইতো নগরে, গুরুজনানাং মাতৃগাম্ আশ্রা তব মননানুমতিঃ ।
অতশ্চ তব মননত্ব্যমিতি ভাবঃ । অনতিক্রমণীয়ম্ উভয়পক্ষয়োৰপি গুরুত্বাঢিতি ভাবঃ ।
তত্ তত্বাত্, অত্র সঙ্কটে, কিং প্রতিবিধেয়ং কঃ প্রতীকারঃ কৰ্চব্যঃ ।

(গ) বিদূ ইতি । তিসঙ্কুর্নাম কথিত সূর্য্যবংশীয়ো রাজা, স ইব অন্তরা মধ্বে ।

--- তিসঙ্কুঃ সশরীর এব স্বর্গে যিযাসুর্গং বশিষ্ঠমুপাগতস্ত ন চ প্রত্যাখ্যাতী গুরুপুত্রান্
যযী, তে চ 'গুরু' বিহাযান্যানুপাগত ইতি চাঙ্কালী ভব' ইত্যভিশ্রমঃ স্বামিণ বশিষ্ঠ-
বিহ্নেপিণ্ডে বিশ্বামিত্রং শরণমগাত্ । বিশ্বামিত্রস্তু তং যাজ্বল্বেন গৃহীত্বা যাগং বিধায়
চ সশরীরমেব তং স্বর্গে প্রেরয়ামাস । অথ তু দেবরাজঃ গুরুদ্রোহী অভিশ্রমযেতি তমথঃ
শাতযামাস । অথঃ পতং য তিসঙ্কুঃ 'ন পত' ইতি বিশ্বামিত্রেণাভিহিতঃ স্বর্গমর্থ্য্যৌ-
রনরাল এব তস্যী ইতি রামায়ণবার্তাদ্বানুসন্ধেয়া ।

--- রামায়ণে তিসঙ্কু নামঃ কারণস্বীকৃতং যথা—

(ক) করভক । “আগামী চতুর্থ দিবসে 'পুত্রপিণ্ডপালন'নামে
উপবাস হইবে, সেই দিন তুমি উপস্থিত হইয়া অবশ্যই আমাদিগকে
আনন্দিত করিবে ।”

(খ) রাজা । এদিকে তপস্বীদিগের কার্য্য ; ওদিকে গুরুজনের
আদেশ ; দুই-ই অজ্ঞানীয় । অতএব এই সঙ্কটে কি প্রতিবিধান
করা যায় ।

(গ) বিদূষক । ওহে ! ত্রিশঙ্কুর জায় মধাখানে থাক ।

(১)....তপস্বিকার্য্যম্ ।...ইতমপি । (২)....অন্তরাশী ।

राजा । सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि । (घ)

कृत्ययोर्भिन्नदेशंत्वात् द्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैलैः स्त्रोतः स्त्रोतीवहां यथा ॥१८॥

विचिन्त्या । सखे ! माधव्य ! त्वमप्यम्बाभिः पुत्र इव गृहीतः,

स भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रतामस्माकमावेद्य

तत्रभवतीनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति ? (१) । (ङ)

“पितृय परिरोषिण गुरोर्दोषध्वेनेन च ।

अप्रीक्षितोपयोगाच्च द्विविधस्ते व्यतिक्रमः ॥

एवं दोष्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः ।

विशङ्कुरिति हीवाच विशङ्कुरिति स स्मृतः ॥”

(घ) राजेति । आकुलीभूतोऽस्मि व्ययीभूतोऽस्मि, कर्त्तव्यव्यिमूढत्वादिति भावः ।

अथ कौटुम्बिक इत्याह कृत्ययोरिति । कृत्ययोः कार्ययोः तपस्विनां राष्ट्रसविज्ञाप-
सारणस्य मातृणां सन्भावनस्य चेत्यर्थः, भिन्नौ परस्परदूरवर्तिनावित्यर्थः, देशौ आश्रय-
स्थाने यथोक्तस्य भावस्तस्मात् हेतोः, मे मम मनः, पुरः अग्रतः, शैलैः शिलासमूहैः,
प्रतिहतं प्रतिरुद्धम्, स्त्रोतीवहां नदीनाम्, स्त्रोती यथा प्रवाह इव, द्वैधीभवति उभय-
दिग्यतं भवति । अतएव एकतरनिर्धारणाभावात् आकुलीभूतोऽस्मीति भावः ।

अथ श्रौती उपमा, तथा स्त्रोतः स्त्रोत इत्यनयोः पौनरुक्त्यात् प्रथमान्तलुप्तद्वितीयान्त-
तया तानुपपत्त्येमावती भेदाच्च लाटानुप्रासः ; अनयोः संसृष्टिः ॥१८॥

(घ) राजा । यथार्थे आकुल इति शङ्कितः ।

अस्तुरसमूहे सम्मुखभाग प्रतिहत इत्येते नदीर श्रोत वेगमन दुई
भागे विरुद्ध इति शङ्किते थाके, आमार मनो तेमन, दुईटी कार्या,
मूर्खवर्ती भिन्न भिन्न स्थाने बलिगा दुई दिक् चलितेछे ॥१८॥

(१) विचिन्त्या । सखे ! त्वमप्यम्बा पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतः भवान्...
तपस्विकार्यव्यग्रतामनुष्ठातुमर्हति ।

বিদূ । ভো ! মা রক্তসমীকৃত্বং মং অবগচ্ছ (১) । (চ)
রাজা । স্মিতং কৃতা । ভো মহারাজ্ঞয় ! কথমিদং ত্বয়ি
সম্ভাব্যতে ? (২) । (ছ)

(চ) ভো : । মা রক্তসমীকৃত্বং মাম্ অবগচ্ছ ।

(ক) বিচিন্ত্যেতি । গৃহীতঃ জ্ঞাতঃ, সততমৎসহচরত্বাদিতি ভাবঃ । অথাকম্
“বাস্যদধ” ইতি বহুবচনাত্ মম, তপস্বিকাথ্যে ব্যয়তাম্ আসক্ততাম, আবেদ্য
জ্ঞাপয়িত্বা, তত্রভবতীনাং পূজ্যানাং মাতৃণাম্, পুত্রকার্যমনুষ্ঠাতুমর্হতি ? মত্প্রতিনিধি-
ভাবেনেতি ভাবঃ ।

(খ) বিদূ ইতি । রাজাভীনাবশ্যমেব রাজধান্যাং গম্যম্ । তথা চ সতি
রক্তসদৃশনমপি ন স্যাৎস্বিত্যতঃ প্রামাণ্যসর আশ্বর্ষ্যেভি ভো ইতি । ন তবল্লহং রক্তসমভয়েন
স্বয়মেব রাজধান্যাং গচ্ছামি, অপিতু ভবানেব মাং তব প্রেষয়তীত্যশয়ঃ । অহী !
বীরত্বং বিদূষকম্ ।

(ঙ) রাজ্ঞেতি । ইদানীং রক্তসদৃশনস্যাসম্ভবত্বাদেব তবেয়মাস্বর্ষা ইতি জ্ঞাতত্বেন
রক্তঃ স্মিতমিতি বোধ্যম্ । মহারাজ্ঞয় ! নিরুপবিপ্র ! ইদং রক্তসমীকৃত্বম্,
ত্বয়ি কথমসম্ভাব্যতে, অপিতু মহাবীরত্বাত্ কথমপি নেত্যর্থঃ । সৌল্লগুণতীক্ষ্ণিরিয়ম্ ।

শব্দস্বভাবাদেব মহারাজ্ঞয়শব্দোৎসাহকররাজ্ঞয়রূপং নিরুপবিপ্রমভিধতি । অত-
এবীকৃতম্—

“শঙ্ক তৈলৈ তথা মাংসৈ বৈদ্যৈ জ্যৈতিষিকৈ হিঞ্জি ।

যাত্রার্থা পথি নিদ্রায়াং মহচ্ছব্দো ন দীযতে ॥”

(ঙ) (চিন্তা করিয়া) সখে ! মাধব্য ! মাতৃগণ তোমাকেও
পুত্রের জ্ঞায় জ্ঞান করেন ; স্ততরাং তুমি এস্থান হইতে কিরিয়া যাইয়া,
আমি মূনিগণের কার্যে ব্যগ্র আছি ইহা জানাইয়া, মাতৃগণের পুত্রের
কার্য করিতে পার ।

(চ) বিদূষক । ওহে ! আমাকে রাক্ষসভীরু মনে করিও না ।

(১) অ ক্ত্ব, মং রক্তসমীকৃত্বং গবেতি । (২) এম ঘাট: কথিতম্ ।

विदू । तेण हि राभाणुअ विअ गच्छिदुं इच्छेमि (१) । (ज)
 राजा । ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वानिवानु-
 यात्रिकांस्त्वयैव सह प्रेषयिष्यामि (२) । (झ)

विदू । सगवमं । जुअराअन्नि दाणिं संवुत्तो (३) । (ञ)
 राजा । चात्तगतम् । चपलोऽयं ब्राह्मणवटुः कदाचिदिमा-
 मस्मत्पार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेत् । भवत्वैवं ताव-
 ह्छ्यामि । विदूषकस्य हस्तं गृहीत्वा प्रकाशम् । सखे ! माधव्य !

(ज) तेन हि राजानुज इव गन्तुमिच्छामि ।

(झ) युवराजोऽपि इदानीं संवृतः ।

(ञ) विदू इति । राजानुज इवेति महाङ्ग्वरैर्यत्पर्यः ।

(झ) राजति । तपोवनापरोधः वञ्चलतादिभङ्गनेन तपोवनवृत्तिः, परिहरणीयो
 वर्जनैयः । अनुयात्रया पश्चाद्गमनेन संसृष्टा इति अनुयात्रिका अनुचरास्तान् । तथा
 सति तपोवनीपरोधो न स्यादिति भावः ।

(ञ) विदू इति । इदानीं सर्वेषामेव राजानुयात्रिकाणां समानुयात्रिकत्वे,
 युवराजोऽपि संवृतः, तथैव गमनाङ्ग्वरस्य भावित्वादित्याशयः ।

(छ) राजा । (अथैव हास्य करिष्या) ओहे महाब्राह्मण ! तोमार
 प्रति एरूप सञ्जावना करिव केन ? ।

(ज) विदूषक । ताहा इहेले आमि राजार छोट भाईर मत
 याहेते हेछा करि ।

(झ) राजा । ओहे ! तपोवनेर कृति निवारण करिंते हईवे,
 এই जग्न समस्त अमूचरदिगके तोमार सजेई पाठाईव ।

(ञ) विदूषक । (गर्केर सहित) एथन आमि युवराज हईनाम ।

(१) जह राभाणुपेण गन्तव्यं तह गच्छामि ।

(२) ...प्रेषयामि । (३) तेण हि...

ঋষিগৌরবাশ্রমপদং প্রবিশামি, ন খলু সত্যমেব তাপস-
কন্যায়ামভিলাষো মে । পশ্য—(১) (ট)

ক্ব বয়ং, ক্ব পরোজ্ঞমন্মথৌ

মৃগশাবৈঃ সহ বর্দ্ধিতৌ জনঃ ।

পরিহাসবিজল্পিতং সখে !

পরমার্থে ন ন গৃহ্যতাং বচঃ ॥১৫॥

(ট) রাজিতি । অপলঃ অধারপ্রকৃতিঃ ব্রাহ্মণবটুঃ ব্রাহ্মণবালকঃ অন্যবয়স্কত্বা-
দপি কৰ্মব্যাকৰ্মব্যজ্ঞানহীনৌ ব্রাহ্মণ ইত্যর্থঃ, ইমাং শকুন্তলাবিষয়াম্, অক্ষত্‌প্রার্থনাঃ
মম লিপ্সাম্, অল্লঃপরিকাষ্যঃ অল্লঃপুরবাসিনীভ্যঃ প্রাক্‌পরিণীতাভ্যা মম স্ত্রীভ্যঃ ।
তথাহি অ তাস্যাং মানস্যাবশ্লিষ্মাবিলে ন মহাননর্থো ভবতিত্যশ্রয়ঃ । एवং বচ্যমাণ-
প্রকারম্ । ঋষিগৌরবাৎ ঋষীণাং গুরুত্বজ্ঞানেন তদনুরোধস্যাবশ্লিষ্মাশ্চণীয়ত্বাদিত্যর্থঃ ।

অম ক্রতস্য শকুন্তলাব্রতান্‌প্রকাশচুপদীপস্য অপলাপায় হৃদ্যধারণেন বিদূষকস্য
অনুনয়করণাৎ পথ্যুপাসনং নাম প্রতিমুখসম্ভে রঙ্গম্—“ক্রতস্যানুনয়ঃ পুনঃ । স্যাৎ
পথ্যুপাসনম্” ইতি টর্পণলক্ষণাৎ । বিপর্যয়ী নাম নাত্ম্যলক্ষণম্—“বিচারস্যান্বয়া-
भावः सन्देहात्तु विपर्ययः” इति तल्लक्षणात् ।

“বালকৌ মানবৌ বালঃ কিশোরী বটুবিত্যপি” ইতি শব্দরত্নাবলী । নিবদ্যেদিতি
সম্বোধনায়া সমমী ।

(ট) (স্বগত) ক্ষুদ্রভ্রাক্ষণ, চঞ্চলস্বভাব ; স্তত্রাঃ হয় ত আমার
এই অভিনায় কখনও অস্তুঃপুরের রমণীদিগেব নিকট জানাইয়া দিবে ।
হটুক, এইরূপ বলিব । (বিদূষকের ঠাত ধরিয়া প্রকাশে) সখে !
মাধব্য ! মুনিগণের গুরুত্ববোধেই তপোবনে প্রবেশ করিতেছি ; কিন্তু
বাস্তবিকই তপস্বিকণ্ঠার প্রতি আমার অভিনায় নাই । দেখ—

(১) - অপলৌয়ে বটুঃ । কদাচিদক্ষত্‌প্রার্থনামল্লঃপুরেভ্যঃ কথয়ন্ত । ভবন্তু,
এনমেব বত্ব্য । বিদূষকঃ...। বয়স্য !...আয়মং গচ্ছামি । অভিলাষঃ ।

विदू । एवंश्चेदं (१) । (३)

(३) एवमेतत् ।

केति । वयं कामकलायामतीवनिपुणा नागरिकजना इत्यर्थः, क कुम्ब वर्तामह इति शेषः । मृगशवैः हरिणशिशुभिः सह वर्द्धितः कखेन परिपोषितः, अतएव परीक्षः इन्द्रियाणामविषयः सर्वथैवाधिदितः मन्मथः कामी येन सः बन्धभावादेकान्त-मुग्ध इत्यर्थः जनः शकुन्तला च क कुम्ब वर्तते । नितान्तविभिन्नप्रकृतिकत्वात् बन्धां प्रति नागरस्याभिलाषः सर्वथैवासम्भव इति भावः । अतएव हे सखे ! परिहासेन परिहासकरणाभिप्रायेण विजल्पितम् अनर्थकमभिहितम्, वचः शकुन्तलाविषयकं वाक्यम्, परमार्थेन यथार्थरूपेण, न मृच्छतां नावधार्यताम्, परिहासायीक्तवाक्यस्य प्रायेणैव मिथ्यात्वादिति भावः ।

अथ वयमित्यस्य परीक्षमन्मथजनस्य च परस्परविरुपस्य संघटनात् विषमालङ्कारः, परीक्षमन्मथत्वं प्रति मृगशवैः सह वर्द्धितत्वं हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्च ; अनयीरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

सुन्दरी वचम्—“अयुर्जायंदि सो जगौ, युजाः सभरालगौ यदि सुन्दरी तदा” इति लक्षणात् ॥१८॥

(३) विदू इति । एतत् त्वयीक्तम्, एवं परिहासविजल्पितं वच एवेत्यर्थः, अतएव मयापि परमार्थेन नावधार्यत इत्याशयः ।

आमराठि वा कोथाय ; आर कामकला वाहार एकेवारे अविदित, सेई हरिणशावकदिनेर सहित बद्धित बाक्किई वा कोथाय । अतएव सखे ! परिहासेर ज्ञान याहा बलिग्राहि, ताहा सत्य बलिग्रा मने करिओ ना ॥१८॥

(३) विदूषक । ईहा ऐठरूपई ठईवे ।

(१) अहम् ।

রাজা । মাধব্য ! ত্বমপি স্বনয়োগমনুতিষ্ঠ, অহমপি
তপোবনরক্ষার্থ' তত্রৈব গচ্ছামি (১) । (ঙ)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (ङ)

द्वितीयोऽङ्कः ॥०॥

(ঙ) রাজিতি । স্বস্মিন্‌ নিয়োগম্‌ আত্মান' প্রতি মমাদেশ' নগরগমনমিত্যর্থ' ।

(ঙ) इतीति । इति राज्ञ उक्तौ सत्याम् । राज्ञः कश्चित् शरीररक्षिण आसन्, तैः सह राजविदूषकयोर्बहुत्वात् सर्वशब्दस्य बहुवचनस्य च उपपत्तिर्बोद्धव्या ।

इति महामहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायाम्

अभिधानशकुन्तलटीकायामभिधानकौमुद्यां द्वितीयाङ्कविवरणं

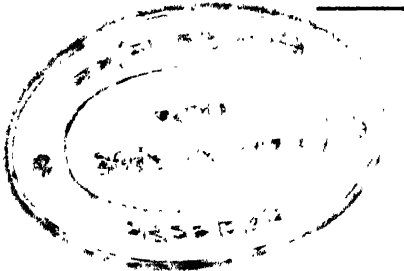
समाप्तम् ॥०॥

(ঙ) রাজা । মাধবা ! তুমিও নিজের প্রতি আদেশ পালন কর,
আমিও তপোবনরক্ষার জন্ত সেইখানেই যাই ।

(ঙ) (ইহার পর সকলেই চলিয়া গেল ।)

द्वितीय अङ्क ॥०॥

(১) कश्चित् एष पाठी न दृश्यते ।

तृतीयोऽङ्कः ।

—०:१:०—

ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः । (क)

शिष्यः । विचित्रा सविषयम् । अहो ! महाप्रभावो राजा
दुष्मन्तः ; येन प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति सारथिद्वितीये
राजनि निरूपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि (१) । (ख)

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्दे नैव दूरतः ।

हुङ्कारेषु (२) धनुषः स हि विघ्नान् व्यपोहति ॥१॥

(क) तत इति । यजमानो यागे प्रवृत्तश्चासौ शिष्यश्चेति सः ।

(ख) शिष्य इति । महान् प्रभावो दृग्गजं तेजो यस्य सः । येन हेतुना,
तत्रभवति माननीये, सारथिरेव द्वितीये यस्य तस्मिन् अनन्वसहाये इत्यर्थः ; राजनि,
आश्रमम् अस्माकं तपोवनम्, प्रविष्टमात्रे एव प्रविष्टे सत्येव, नः अस्माकम्, कर्माणि
यागकार्याणि, निरूपद्रवाणि अनुपद्रवाणि, संवृत्तानि संज्ञातानि ।

ननु कथं निरूपद्रवानौत्याह केति । हि यस्मात्, बाणसन्धाने लक्ष्यं प्रति धनुषि

(क) तदनन्तरं कृश लइया यज्जप्रवृत्तं कोन मूनिशिष्येण प्रवेश ।

(ख) शिष्य । (चिन्ता करिया विस्मयेण सहित) ओह ! राजा
दुष्मन्त महाप्रभावशाली ; ये हेतु केवल सारथिण सहित सेहै राजा
आश्रमे प्रविष्टे इहैवामात्रहै आमादेण यज्जकार्या निरूपद्रव इहैयाह ।

(१) शिष्यः । अहो महानुभावः पार्थिवी दुष्मन्तः । प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्र-
भवति राजनि निरूपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि भवन्ति ।

(२) हुङ्कारेषु...

ଯାବଦ୍ଦେତାନ୍ଵେଦିସଂସ୍ତରଣାର୍ଥଂ ଦର୍ମାନ୍ଵଋତ୍ବିଗ୍ଧ୍ୟ ଓପାହରାମି ।
 ପରିକ୍ରମ୍ୟାବଲୋକ୍ୟ ଚ । ଆକାଶଂ । ପ୍ରିୟଂବଦେ ! କସ୍ୟେଦମୁଶୀରାନୁଲେପନଂ
 ସୃଣ୍ଠାଳବନ୍ତି ଚ ନଲିନୀଦଳାନି ନୀୟନ୍ତି ? (୧) । ସ୍ତୁତିମଭିନୌୟ ।
 କିଂ କଥୟସି “ଆତପଲଙ୍ଘନାହଲବଦସୁସ୍ଥ୍ୟଶରୀରା ଶକୁନ୍ତଳା, ତସ୍ୟା:
 ଶରୀରନିର୍ବାପଣାୟ” ଇତି ? । ପ୍ରିୟଂବଦେ ! ଯତ୍ନାଦୁପଚର୍ଯ୍ୟତାମ୍ ;
 ସା ହି ତତ୍ରଭବତ: କୁଳପତେର୍ହିତୀୟମୁଚ୍ଛୁସିତମ୍ । ଅହମପି
 ତାବହିତାନିକଂ ଶାନ୍ତ୍ୟୁଟକମସ୍ୟା ଏବ ଗୌତମୀହସ୍ତେ ବିସର୍ଜୟାମି ।
 ଇତି ନିଷ୍କ୍ରାନ୍ତ: (୨) । (ଗ)

ବାଣଧୈଜନେ, କା କଥା, ଅପି ତୁ କାପି ନେତ୍ୟର୍ଥ: । ବାଣସନ୍ଧାନେନ ତୁ ବିଦ୍ଵାନ୍ଵ୍ୟପୌଢ଼ତ୍ୟଂବେତ
 ଭାବ: । ସ ରାଜା, ଧନୁଷା ହୁଡ଼ାରଣେବ ହୁର୍ମିତ ଶବ୍ଦେନିବ, ଦୂରତ: ଯ୍ୟାଶବ୍ଦେନିବ, ବିଦ୍ଵାନ୍ଵି
 ବିପ୍ଳବରୂପାନ୍ଵରାଜସାନ୍ଵ୍ୟପୌଢ଼ତି ନିରସ୍ୟତି । ଅତୀ ମହାପ୍ରଭାବ ଏବ ସ ରାଜିତ ଭାବ: ।

ଏବ କା କଥେତି ଅର୍ଥାପତ୍ତି: ହୁଡ଼ାରଣେବେତି ଗୁଣୀତମ୍ଭିଚ୍ଚା ଚ, ଅନଧୌର୍ମିତ୍ୟା ନିରପେକ୍ଷତୟା
 ସଂପୃତ୍ତି: ॥୧॥

(ଗ) ଯାବଦ୍ଦତି: ଯାବଦ୍ଦ୍ଵାଦା ବାକ୍ୟାଳଘାଟି । ଏତାନ୍ଵ ଦର୍ମାନ୍ଵ କୁଶାନ୍ଵ, ବଢ଼ି
 ଯାଗାଥ ପରିକ୍ରମ୍ୟ ଧୂମି ସଂସ୍ତରଣାର୍ଥଂ ପାତନାର୍ଥମ୍, ଋତ୍ବିଗ୍ଧ୍ୟୋ ଯାଜକେଭ୍ୟ: ଓପାହରାମି
 ସମର୍ପୟାମି । ପରିକ୍ରମ୍ୟ ଯାଗସ୍ଥାନି ଗମନାର୍ଥଂ ପାଦଲେପଂ କୃତ୍ବା, ଅବଲୋକ୍ୟ ପ୍ରିୟଂବଦାୟା
 ନଲିନୀଦଳାନି ନୀୟନ୍ତି ଇତି ଦୃଶା । ଆକାଶଂ ଶବ୍ଦେ ରଙ୍ଘାଳୟେ ବସ୍ତୁତ: ପ୍ରିୟଂବଦୟା
 ଅଭାବେଽପୌତ୍ୟର୍ଥ: । ତଥା ଚ “କିଂ ବ୍ରବୀଷିତି ଯତ୍ନାଦ୍ୟେ ବିନା ପାଦଂ ପ୍ରଯୁଜ୍ଞତେ ।

ସ୍ତୁତ୍ବେବାନୁକ୍ରମପ୍ୟର୍ଥଂ ତନ ସ୍ୟାଦାକାଶଭାଷିତମ୍ ॥”

କାବ୍ରଗ, ବାଣସନ୍ଧାନେନ କଥା ଆବ କି ବଲିବ; ଧନୁର ହୁଡ଼ାରେର ଗ୍ରାସ
 ଦୂର ହୈତେ ଜ୍ୟାଶବ୍ଦଘାଟି ତିନି ବିପ୍ଳ ଦୂବ କରିବା ଥାକେନ ॥୧॥

- (୧) ...ଦର୍ମାନ୍ଵ...ଉପମୟାମି । ନଲିନୀପଦାଞ୍ଚି ।
- (୨) କିଂ ବ୍ରବୀଷି...ଅହମସ୍ୟା ଶକୁନ୍ତଳା... ତର୍ହି ତ୍ବରିତଂ ଗମ୍ୟତାମ୍ । ସନ୍ଧି ! ସା
 ଶକୁନ୍ତଳା ଭଗବତ: କଞ୍ଚିତ୍ କୁଳପତେର୍ହୁସିତମ୍ ।... ଅସ୍ୟେ ଗୌତମୀହସ୍ତେ ବିସର୍ଜୟିଷ୍ୟାମି ।

কস্য জনস্য নিমিত্তে, অশীরানুলেপনং পিটবীরণমূলক্ৰতানুলেপনম্, স্বথালবন্নি
স্বথালযুক্তানি, নলিনীটলানি পদ্মপদাণি । স্মৃতিম্ উত্কর্ণত্বাদিরূপা যবণমঙ্কীম্ ।
আতপেন গবিকিরণেন লঙ্ঘনাত্ উপবনপরিষ্কারাদৌ প্রবনাত্ শরীরব্যাপনাদিত্যর্থঃ, শলবন্
অল্যনম্ অসুস্থ্যং সন্দ্রতযা অপ্রক্ৰতিস্থ্যং শরীরং যস্যঃ সা । তস্যঃ শক্ৰুল্লায়াঃ
শরীরস্য নির্বাণায় তাপোপশমায় । ইতি কিং কথয়সীতি পূর্বোথান্বয়ঃ ।

“লঙ্ঘননুপবাসী স্যাৎ ক্রমণ্যং প্রবনেঃপি চ” ইতি মেদিনী । ইতি যজ্ঞান্, সা
শক্ৰুল্লা, তবমবতঃ পূজনীয়স্য, কুলপতিঃ প্রাগুক্তলক্ষণস্য কলস্য, দ্বিতীয়ম্ উচ্ছৃষিতং
লৌবনম্, তথৈব তেন সমাদরকরণাদিতি ভাবঃ । বৈতানিকং যন্ত্রসম্বন্ধীয়ম্, শাল্যুদকং
তাপশালিকরং জলম্, অস্যৈ শক্ৰুল্লায়ৈ एव শক্ৰুল্লার্থমিহ, গৌতম্যাঃ তদাখ্যায়াঃ
কলস্য ধর্ম্মভগিন্যা হস্তে, বিসর্জয়ামি অন্বেন কেনচিন্ দাপয়ামি । ইতি উক্তা
ইতি গ্রন্থঃ ।

দ্বিতীয়মুচ্ছৃষিতমিতি শক্ৰুল্লাচ্ছৃষিতার্থাভেদেঃপি অম্ভেদাভাবসায়াদতিশ্রয়ান্নি-
বলঙ্কারঃ ।

“বিতানী যত্র লঙ্ঘীচি বিস্মারৈ পুনপুংসকম্ । ক্রীৰং হতবিশিদি স্যাৎ বিলিঙ্কী
মন্দতুচ্ছযীঃ ॥” ইতি মেদিনী ।

(গ) বেদির উপবে আশ্রয়ণ করিবার জন্ত এই কুশগুলি পুরোহিত-
দিগের নিকট সমর্পণ করি । (পাদক্ষেপপূর্বক দেখিয়া শূত্রে) প্রিয়ংবদা !
তুমি কাহার জন্ত এই বিণ্যার মূলের অনুলেপন এবং মৃগালযুক্ত পদ্মের
পাতাগুলি নিয়া ঘাইতেছ ? । (শ্রবণ অভিনয় করিয়া) কি বলিলে ?
রৌদ্রে পরিশ্রম করায় শকুন্তলার শরীর অত্যন্ত অসুস্থ হইয়াছে ;
তাহার শরীর শীতল করিবার জন্ত । প্রিয়ংবদা ! যত্নপূর্বক পরিচর্যা
কর ; কারণ, শকুন্তলা মাননীয় কুলপতি কণ্ঠের দ্বিতীয় জীবন । আমিও
ইহার জন্তই গৌতমীর হাতে যজ্ঞীয় শাস্তির জল পাঠাইয়া দিতেছি ।
(এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

विष्कम्भकः । (घ)

ततः प्रविशति समदनावस्थो राजा (१) । (ङ)

राजा । सचिलं निश्चल (२) ।

जानि तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

न च निम्नादिव सलिलं निवर्त्तते मे ततो हृदयम् (३) ॥१॥

(घ) विष्किति । विष्कम्भाति पूर्वापरम् उपाख्यानं संयोजयति यः प्रबन्धः स विष्कम्भकः । तल्लघ्वन्तु साहित्यदर्पणे यथा—

“वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पादाभ्यां सम्प्रयोजितः ।

युद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥”

तथा चात्र ‘अहो महाप्रभावी राजा’ इत्यादिना ‘विज्ञान् व्यपीडति’ इत्यन्तेन सन्दर्भेण यथायतनात् राक्षसापसारणरूपवृत्तकथांशनिदर्शनम् ; ‘प्रियं वद ! कस्येदम्’ इत्यादिना ‘विसर्जयामि’ इत्यन्तेन च शकुन्तासन्तापयुष्मत्कामवर्तिष्यमाश्लेषकथांश-निदर्शनं सूचितमित्यनुसन्धेयम् । स चायं मध्यमपात्रेण यत्रमानशिष्येण प्रयोजित-त्वात् युद्ध इति बोध्यम् ।

(ङ) तत इति । मदनावस्थया उत्कण्ठादिकामदशया सङ्गति समदनावस्थाः, राजा प्रकरणात् दुष्कलः ।

(घ) विष्कम्भकः ।

(६) तदनञ्जर सुकाम अवस्थाय राज्ञार प्रवेश ।

राज्ञा । (चिन्तार सहित निश्वास भाग करिया)

(१) कामधमाभावस्थः । (२) राजा । निश्चल ।

(३)...अलमस्ति ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्त्तयितुम् ।

ভগবন্ ! মন্মথ ! কুতস্তে কুসুমাযুধস্য সতস্তৈচ্ছা-
র্মিতত্ (১) । স্মৃতা । আঁ জ্ঞাতম্ (২) । (৩)

নন্দাত্মনঃ কামপৌড়ানিবৃত্ত্যে রহী বা বলাহা শকুন্তলয়া সহ সঙ্কম্যতামিত্যাছ
জান ইতি । তপসী মুনীনা তপস্থায়াঃ, বীৰ্য্য সামর্থ্যম, অহং জানি অবগচ্ছামি ।
তথা চ রহঃসঙ্কমে বলাত্‌সঙ্কমে বা মহর্ষিঃ কণ্বলদবগত্য মা ভক্ষীকরিষ্যতীতি
তদুভয়বিধোঽপি সঙ্কমী ন সম্ভবতীতি ভাবঃ । অথ তর্হি যথা শকুন্তলা লুপ্তমাত্মদানং
করীতি তথা চেধ্যতামিত্যাছ সীতি । সা বলা শকুন্তলা, পরবতী পরাধীনা, ইতি মে
বিদিতং জ্ঞাতমস্মি । অতস্তস্যা আত্মদানমপি ন সম্ভবতীতি ভাবঃ । ননু তদা
ততো হৃদয়ং নিবৃত্ত্য সুস্থৌ ভবত ইত্যাহ ন চেতি । নিস্মাত্‌ গমীরদেয়াত্‌ সলিলং
জলমিব, ততঃ শকুন্তলাতঃ, মে মম হৃদয়চ্চ কণ্ঠে, ন নিবর্ত্ততে ন উচ্চিষ্ঠতি ন
প্রস্রাবণতে চ । অতএব ইদানীং কা গতিরিতি ভাবঃ ।

অথ শ্রীতপসালঙ্কারঃ । আৰ্থা জাতিঃ ॥১॥

(৩) ভগবত্ত্বিতি । হে ভগবন্ ! জগতি সর্বত্র সমানশ্চমতাপকাশাত্‌ মহা-
মাহাত্ম্যশালিন্ ! মনো মথ্যতীতি হে মন্মথ ! কুসুমং পুণ্যমেব আযুধমস্রং যস্য
তাড়শস্য সতঃ, এতত্‌ হুঁদ্রশং তৈচ্ছাং তীচ্ছতা প্রস্বরতা । তথা চ ভবতঃ পুণ্যরূপ-
কৌমল্যায়ুধতয়া কৌমলত্বস্যৈব সম্ভবে হুঁদ্রশৌ তীচ্ছতা আশ্চর্য্যৈবতি ভাবঃ ।

অতএবাহ হেতুবিকল্পগুণীত্‌পশ্চি বিধমালঙ্কারঃ । তৈচ্ছামিতি পদাশ্রয়তী দুঃশ্রবত্ব-
দৌষঃ 'প্রস্বরতৈবা' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । স্মৃতা অরণ্যমঙ্কীমভিনীয । আনিতি
অরণ্যার্থমস্বয়ম্ । জ্ঞাতং চিন্তয়া তীচ্ছতাকারণমবগতামিত্যর্থঃ ।

“আঁ জ্ঞানি নিষয়স্মৃত্যৌঃ” ইতি মেদিনী ।

আমি তপস্কার শক্তি জানি ; আবার সেই বালিকা যে পরাধীনা
তাঁহাও আমার জানা আছে । কিন্তু নিম্নস্থান হইতে জলের আয়,
আমার মন শকুন্তলা হইতে নিবৃত্তি পাইতেছে না ॥১॥

(৩) হে মহাত্মাশালী কামদেব ! তুমি কুসুমাযুধ ; স্তত্রয়া

(১) কচিদ্যং পাঠী নাস্মি । (২) কুসুমিৎ এত্‌ মাতী ন হুঁদ্রশৌঃ । (৩)

अद्यापि नूनं हरकोपवङ्कि-
 स्त्वयि ज्वलत्यैव इवाम्बुराशौ ।
 त्वमन्यथा मन्मथ ! महिधानां
 भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः (१) ॥२॥

किं ज्ञातमित्याह अद्यापीति । हे मन्मथ ! अम्बुराशौ समुद्रे, शीर्वो वाङ्बानल इव, हरस्य महादेवस्य कोपवङ्किः क्रोधात्प्रतल्लतीयनशनाद्यः, अद्यापि इदानीमाप, त्वयि ज्वलति, इति नूनं निश्चितम् । अन्यथा न ज्वलति चेत् तदेत्यर्थः, हे मन्मथ ! हरेण दम्भीकरणात् मन्मथैव अवशेषश्चरमावस्था यस्य स तादृशः त्वम्, महिधाना मादृशानां कामानुराणां जनानां सम्बन्धे इति तात्पर्यम्, कथम् एवम् इत्यम् उच्यते, अनुभूयस इति शेषः ।

अथ श्रीतोपमालङ्कारप्रौढोक्तिभ्यां विच्छित्तिवशात् उष्णस्वरूपसाधनेन मन्मथे वङ्कि-
 ज्वलनात्मकसाध्यस्य ज्ञानादनुमानालङ्कारः, श्रीतलीभूतभस्मावशेषात् उष्णस्वरूपगोतृपक्षे-
 विषमालङ्कारश्च ; अनयोर्गुणप्रधानभार्वनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । न च नूनमित्यर्थोत्-
 प्रेद्याव्यञ्जकतया उत्प्रेक्षैवेयमिति वाच्यम्, अथ नूनमित्यस्य निययार्थकत्वात् तथैव
 चानुभवात् तर्कार्थकत्वस्यैव एव चात्प्रेक्ष्याव्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् “उत्प्रेक्षायामनिश्चिततया
 प्रतीतिः, इह तु निश्चिततयैव्युभयोर्भेदः” इति दर्पणकारोक्तिश्च ।

अथ ज्ञप्तिनाम नाट्यलक्षणञ्च—“ज्ञप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिदयत्नानुभूयते” इति
 दर्पणलक्षणात् ।

सर्वस्य ऋषेरपथमिति शीर्वः । पुरा किल सर्वेषु ऋषिणा अयोनिजं पुत्रमिच्छता
 स्वपत्नीं निर्माप्य यः पुरुषो निर्गमितः, समुद्रे बङ्बामुखे स्थापितश्च, स एव वाङ्बानलः ।
 इति पौराणिकीवार्त्ता । “शौर्व्यस्तु वाङ्बो बङ्बानलः” इत्यमरः ।

इन्द्रशचीपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्भवति ॥२॥

तोमार एरूप प्रथरतः आगल कोथा इहेते ! । (अत्रण करिशा)
 ७ ! वृद्धिवाह्नि ।

(१) अस्मिन् चित् पुस्तके एष श्लोकोऽपि नास्ति ।

‘অপি চ, ’ ত্বয়া চন্দ্রমসা চ অতিবিশ্বসনীয়ামভি-
সন্धीযতে কামিসার্থঃ’ (১) । কৃত:—(ক)

তব কুসুমশরত্বং শীতরশ্মিত্বমিন্দো:

হয়মিদমযথার্থং দৃশ্যতে মহিধেষু ।

বিসৃজতি হিমগর্ভে রশ্মিমিন্দুর্ম যুখৈ:

ত্বমপি কুসুমবাণান্ বজ্রসারীকরোষি ॥৩॥

(ক) ইদানীমুপালম্ভ্যুসারমতে অপি চেঁত । অতিবিশ্বসনীয়াম্ভ্যাং কৌমলত্বেন
সৌকর্যন্ত্যন্যবিশ্বাস্যাম্ভ্যাং যুবাভ্যাম্, কামিসার্থঃ কামুকসমূহঃ, অভিসন্धीযতে পরং
প্রস্বরতাপ্রকাশাত্ প্রত্যায়ঁতে ।

“স ঘসার্থৌ তু জন্মভিঃ” ইত্যমরঃ । “বচনচামিসম্বানং ব্যলীকচ্চ প্রতারণম্”
ইতি হেমচন্দ্রঃ ।

তবেতি । তব প্রকরণাত্ মন্যথস্য, কুসুমানি পুণ্যণ্যেব শরা যস্য তত্বম্, ইন্দী-
যন্দ্রস্য, শীতা: শীতলা রশ্ময়: কিরণা যস্য তত্বম, ইদং হয়ং মহিধিষু মাদৃশিষু
কামিজনেষু বিষয়েষু, অযথার্থে মিত্যাভূতম্, দৃশ্যতে । কথমযথার্থমিত্যাহ বিসৃজতীতি ।
ইন্দুযন্ত্র: হিমং গর্ভে অধ্যকরে যথা তৈ স্তাদৃশৈ:, মযুখৈ: কিরণৈ:, অগ্নিম্, বিসৃজতি
বর্ষতি; অন্যপি মহিধীষ্বন্বীযতে । মহিধীস্বথবানুভবাদিতি ভাব: । তথা ত্বং
মন্বথীঃপি, কুসুমবাণান্, বজ্রাণামিব সারী বলং যথা তৈ বজ্রসারা:, অবজ্রসারান্

সমুদ্রে বড়বানলের আয়, নিশ্চয়ই তোমাতে অতাপি মহাদেবের
ক্রোধানল জলিতেছে; না হইলে, হে কামদেব! তুমি ভস্মাবশিষ্টে
হইয়া, আমাদের মত লোকের পক্ষে এরূপ উষ্ণ হইলে কিরূপে ॥২॥

(ছ) আরও, তুমি এবং চন্দ্র এই দুইজন অত্যন্ত বিশ্বাসের পাত্র
হইয়া কামী লোকদিগকে প্রতারণা করিয়া থাক । কারণ,

(১) মদ্রনবাধা নিচল্য । মনবন্ । কুসুমাযুধ । ত্বয়া অন্বসসা চ
বিশ্বসনীয়াম্ভ্যামতিসন্धीযতে কামিজন্সার্থঃ । কৃত:—

অথবা (১) । (জ)

অনিশমপি মকরকেতুর্মনসো রুজমাবহন্নভিমতো মে ।

যদি মদিরায়তনযনাং তামধিকৃত্যং প্রহরতীতি (২) ॥৪॥

ভগবন্ ! এবমুপালব্ধস্য তে ন মাং প্রত্যনুক্ৰোশঃ (৩) । (ক্ষ)

বজ্রসারান্ করীষীতি বজ্রসারীকরীষি ; মহিধেধ্বিত্যনুগচ্ছঃ । মহিধানামসম্ভাব্য-
দিব্যপ্রায়ঃ । অতএব কুমুমশরত্বেন শ্রীতরশ্মিত্বেন অতিবিশ্বসনীয়াম্যাং মহিধঃ
কামিসার্থঃ অমিসম্বীয়ত এবৈতি সমুদায়াভিপ্রায়ঃ ।

অথ অর্থার্থত্বং প্রতি পরাঈবাক্যার্থহয়স্য হেতুত্বাত্ বাক্যার্থহেতুকং কাম্যলিঙ্গম্,
হিমগর্ভময়ুখৈভ্যঃ অগ্নিবিষর্গোত্পত্তেঃ কুমুমবার্যেভ্যাং বজ্রবত্প্রহারীত্পত্তেয় বিষমা-
লঙ্কারহয়ম্, ইত্যেতিষামঙ্গাঙ্কিমাধিন সঙ্করঃ ।

গুণাতিপাতী নাম নাট্যালঙ্করণম্—“গুণাতিপাতঃ কার্য্যং যদ্বিপরীতং গুণান্ প্রতি”
ইতি দর্পণলঙ্কণান্ ।

মালিনী বৃত্তম্ ॥২॥

(জ) পশ্চান্নরমভিধত্তে অথবেতি ।

অনিশমিতি । মকরকেতুর্মন্যভ্যঃ, মদিরে মতলজ্জনপশ্চিহয়মিব আয়তে দীর্ঘে
নয়নে নেত্রহয়ং যস্যাস্তাম্, তাং শকুন্তলাম্, অধিকৃত্য অবলম্ব্য প্রহারে আশ্রিত্য, যদি
মাং প্রহরতি মদুদ্বৈশিন তাং প্রহৃত্য তদুদ্বৈশিন যদি মাঙ্গ প্রহরতীত্যর্থঃ, ইতি এবাং সতি,
অনিশং সর্বদা, মে মনু মনসৌ রুজং পীড়াম্, আবহন্নপি লনয়ন্নপি, অমিমতঃ অনু-
কুলত্বেন সম্মতঃ স্যাদিতি শিষঃ, মদুদ্বৈশিন তস্য অপি প্রহারাত্ তথৈব অ তদনুরাগ-
লামাদিতি ভাবঃ ।

তোমার কুমুমশরত্ব, আর চক্রেয় শীতরশ্মিত্ব, এই দুইটা পদার্থ,
আমার মত লোকের পক্ষে মিথ্যা দেখিতেছি । কারণ, চক্রে হিমগর্ভ
কিরণদ্বারা অগ্নিবর্ষণ করেন, আর তুমিও পুষ্পময় বাণগুলিকে বজ্রের
শ্রায় তীক্ষ্ণ কর ॥৩॥

• वृथैव सङ्कल्पशतै रजस्त्रम्
 अनङ्ग ! . नीतोऽसि मयातिवृद्धिम् ।
 आकृष्य चापं श्रवणोपकरणे
 मय्यैव युक्तस्तव बाणमोक्षः (१) ॥५॥

अत्र पीडाजनकोऽपि अभिमत इति विरोधाभासीऽलङ्कारः ।

आर्यो जातिः ॥४॥

(भ) भगवन्निति । एवम् अनेन प्रकारेण प्रतारकत्वेनेत्यर्थः, उपालब्धस्य मयैव तिरस्कृतस्य, ते तव, मां प्रति अनुक्रीशी दया न जायत इति शेषः । तथा च दुःखेन तिरस्कृतो दुःखयिता दुःखितं प्रति दयां करोतीति रौतिल्वयि न दृश्यत इति भावः ।

वृथैवेति । हे अनङ्ग ! मया अजस्रं सर्वदा सङ्कल्पशतैः 'प्रियतमया शकुन्तलया सममेव' विचरिष्यामि इत्यञ्च विहरिष्यामि' एवम्भूताभिर्बहुतराशाभिः, त्वं वृथैव अनर्थकमेव, अतिवृद्धिम् अत्यन्तमभ्युदयम् अत्याधिकञ्च, नीतः प्रापितोऽसि ; अनङ्गस्य सङ्कल्पजत्वात् सङ्कल्पबाहुल्ये अतिवृद्धैरेव सम्भवादित्याशयः । नन्वतिवर्द्धनस्य कथं ह्यात्मित्याह आकृष्यति । तथा च श्रवणोपकरणे कर्णसमीपे आकर्णमित्यर्थः, चापं धनुः, आकृष्य विद्यमानस्येति शेषः तव, मय्यैव अतिवर्द्धयितारं मां प्रत्येव, बाणमोक्षः शरनिक्षेपः, युक्त उचितः, "उपकृतं बहु तव किमुच्यते" इत्यादिदर्पणोदाहरणवत्

(ज) अथवा, कामदेव यदि आमार उद्देशे सेइ खञ्जनदीर्घनयनार्थं शकुन्तलाके प्रहार करिग्या, आमाके प्रहार करितेन, तवे सर्वदा शरनिक्षेप, आमार मनैर दुःख जन्माइयाँ आमार अभिमत हईतेन ॥५॥

(क) हे महिमाश्रित ! এইরূপে তোমার তিরস্কার করিতেছি, তথাপি আমার প্রতি তোমার দয়া হইতেছে না ।

(१) अयं श्लोकोऽपि क्वचिन्नास्ति ।

সখিদং পরিক্রম্য । ক্ব নু খলু নিরস্ত্রবিঘ্নে স্তপস্বিভিরনুজ্ঞাতঃ
 স্থিন্নমাঙ্গানং বিনোদয়ামি । ন চ প্রিয়াদর্শনাট্টতে শরণ-
 মন্যত্ । যাবদে নামন্নিথ্যামি । . কর্ণমবলোক্য । ইমানুগ্রতপাং
 বেলাং প্রায়েণ স্তাবলয়বৎসু মালিনীতীরেষু সমসখীজনা তত্র-
 ভবতী শকুন্তলা গময়তি । ভবতু, তত্রৈব তাবদগচ্ছামি ।
 পরিক্রম্যাবলোক্য চ । অনয়া বালপাদপবীথ্যা সুতনুরচিরং গতেতি
 তর্কয়ামি । কৃতঃ—(১) (জ)

বিপরীতলক্ষণয়া কথমপি ন যুক্ত ইত্যর্থঃ ; বর্ধনেন উপকর্তার' প্রতি তাট্টশয়ত্'কিञ্চিত্
 প্রত্যুপকারস্যৈব যুক্তত্বাদिति भावः ।

অথ অতিবর্ধনাক্ষকারস্বকার্যস্য বর্ণন্যাত্ বাণাঘাতপ্রাপ্তিরূপস্থানর্থস্য চ সম্ভবাত্
 বিষমালঙ্কারঃ, অতিবর্ধনস্য তথ্যাত্ প্রতি পরাবর্ধনাকার্যস্য হেতুত্বাত্ বাকার্য'হেতুক'
 কাব্যলিঙ্ঘন ; অনর্থোর্মিথী নিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ ।

তথা বাণমীচেষু বিপত্নপ্রাপ্তা বিরোধী নাম প্রতিমুখসম্বৈরজ্জম্—“বিরোধী ব্যসন-
 প্রাপ্তিঃ” ইতি টপ'ণলক্ষণাত্ ।

আক্রম্য ত্বনন্তরং ব্রিয়মানস্যৈত্বায়াহারাৎ নৈককর্তৃকত্বহানিঃ ।

উপজাতিঠ'ণম্ ॥৫॥

(অ) সখিদমিতি । সকামপীড়নিত্যর্থঃ । নিরস্ত্রা মর্ষেব দুরীকৃতাঃ বিঘ্না

হে কামদেব ! সর্স্বদা শত শত কামনাধারা অনর্থক তোমাকে
 অতাস্ত বর্ধিত করিতেছি । কর্ণপর্ষাস্ত ধনু আকর্ষণ করিয়া, আমার
 প্রতিই তোমার বাণক্ষেপ করা উচিত হইতেছে ॥৫॥

(১) পরিক্রম্য । ক্ব নু খলু স'স্থিতে কর্ম্মণি সদস্যৈরনুজ্ঞাতঃ শ্রমজ্ঞানমাঙ্গানং
 বিনোদয়ামি । নিস্ত্রস্ব । কিং নু খলু মে প্রিয়াদর্শনাট্টতে শরণমন্যত্ । যাবদে না-
 মন্নিথ্যামি । সূর্যমবলোক্য । ইমানুগ্রতপবেলাং প্রায়েণ স্তাবলয়বৎসু মালিনীতীরেষু
 সমসখীজনা শকুন্তলা গময়তি । তত্রৈব তাবদগচ্ছামি ।

সম্বীলন্তি ন তাবহ্ননকৌষাস্তয়াবচিতপুষ্যা: ।

• স্বীর্গস্বিগ্ধাস্বামী দৃশ্যন্তে কিসলয়চ্ছ্ৰেদা: (১) ॥৬॥

রাস্বককর্তৃকযশস্বাঘাতা যेषাং তৈ: তপস্বিभि:। অনুজ্ঞাত: যথেষ্টবিষরস্বাদাবনুনত: অহম্, ক কামিন্ স্থানে; নু স্বলু, স্বিত্রং সন্তমম্, আত্মানং মন:। বিনীদয়ান্তি আশ্বাসগ্রামি। ননু পবনধমণাদিনা বিনীদয়েত্যাহ ন চেতি। প্রিয়ায়া: শকুনলায়া: দর্শনাটতে স্ভাষাত্কারং বিনা, অন্যত্ কিমপি শরণং সন্তাপনিবর্তকতয়া রস্বকম্ অসীত শ্রেব:। এনা শকুনলাম্। ভয়ং ভৌষণমত্যন্তানিত্যর্থ:। যথা স্ম্যাতথা তপসি সন্তাপং জনয়তীতি তাম্, বেলাং সময়ং মশ্যন্দিনানিত্যর্থ:। স্তাভলয়ানি এষাং সন্তীতি তेषু স্তাম্শকুণ্ডপশ্লিষু তদভ্যনরে প্রবিশ্যেতি তাত্পর্যম্, মালিন্ভা নদ্যা: তীরেণু। গময়তি অতিবাছয়তি। সূতন: সুন্দরদেহা শকুনলা। অন্যয়া দৃশ্যমানয়া, বাস্পাদব-
খীত্বা ন তনতরুশ্রেণ্যা তদনর্গতপথেনৈত্যর্থ:। অচিরম্ অনতিপূর্বম্।

অত্র বিচারী নাম নাট্যলক্ষণম্—“বিচারী যুক্তবাক্যৈর্য়দপ্রত্যছাৰ্ঘ্যসাধনম্” ইতি
দর্পণলক্ষণাৎ।

সম্বীলন্তীতি। তথা শকুনলায়া, অবাচিতানি সঙ্ঘিতানি পুষ্যাণি যेषাং তৈ, অসী

(এ) (দুঃখের সহিত পাদক্ষেপ করিয়া) বিদ্র দূর হইলে পর, তপস্বীরা আমাকে যাইবার জগ্ন অহুমতি দিয়াছেন, এখন আমি সস্তম্ব মনকে কোথায় যাইয়া আশ্রয় করি। শকুণ্ডলার দর্শন ভিন্ন অগ্ন কিছুই আমার সস্তাপনিবর্তক হইবে না। সূত্রাং উহাকেই অশ্বেষণ করি। (উপরের দিকে চাহিয়া) সেই শকুণ্ডলা, স্বৰ্গীজনের সহিত, লতামণ্ডপ-সম্পন্ন মালিনীনদীর তীরে, প্রায়ই এই দারুণরৌত্রসম্পন্ন সমস্ত অতিবাহিত করিয়া থাকেন। হউক, সেইখানেই যাই। (পাদক্ষেপ করিয়া দেখিয়া) এই ছোট ছোট গাছগুলির ভিতর দিয়া সূন্দরী শীতল গিগাছে বলিয়া মনে করি। কারণ—

(১) অর্থ' পাত: কামিনাঙ্ক।

স্বয়ং উপযিত্বা । অহৌ ! প্রবাতসুভগৌঃ বনৌঃশঃ (১) । (৮)

শক্যৌঃরবিন্দসুরभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।

अङ्गे रनङ्गतप्तैर्निर्द्ध्यमালिङ्गितुं पवनः (২) ॥৩॥

বন্দনকীৰ্ত্তা বন্দনোপরিভাগাঃ, ন সন্দীলন্তি ইদানৌমপি ন সঙ্কীৰ্ণং প্রাপ্নুবন্তি । পুষ্পাৰ্ণা
বহুপূৰ্ণং সছযে তু সন্দীলন্ত্যেবেতি ভাবঃ । অসৌ কিসলয়চ্ছ্ৰেতাঃ পল্লবখণ্ডানি চ,
সৌরসিদ্ধিধা নির্যাসিন সঙ্কীৰ্ত্তাঃ দৃশ্যন্তে । বহুপূৰ্ণং পল্লবচ্ছ্ৰেতনে তু সৌরশীবেণ কণতৈ ব
স্যাতিতি ভাবঃ । তাবচ্ছব্দৌ বাক্যালঙ্কারে ।

অত্র অপস্তুতযীরেব বন্দনকীৰ্ত্ত-কিসলয়চ্ছ্ৰেতযীরেকদর্শনক্রিয়য়া সহ কন্মতয়া
অভিসম্বন্ধাত্ তুল্যধীগিতালঙ্কারঃ ; শকুন্তলয়া অসৌরগমনপ্রতিপাদনকার্য্যং প্রতি সক্তবিধ-
কারणद्वयोपन्यासात् समुच्चयश्च ; अनयीरेकाशयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

आर्या जातिः ॥६॥

(৮) স্বয়ং মিতি । ত্বচি বায়োরনুভবমভিনৌষিত্যর্থঃ । অহৌ ইতি হর্ষে ।
প্রবাতেন শৈত্য-সৌগম্য মান্দ্যাত্মকগুণত্রয়শালিনা বায়ুনা, অশং বনৌঃশঃ বনৌঃকদেশঃ,
সুভগৌ মনৌঃহরঃ ।

“সুন্দরেঃধিকভাগ্যে চ দুর্হিঁনেतरवासरे । तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः—” इति
शब्दार्थः ।

प्रवतसुभगतं समर्थयति शक्य इति । अनङ्गतप्तैः अङ्गैर्ममैव हस्तपदाद्यवयवैः,

। তিনি যে বোঁটা হইতে ফুল তুলিয়া নিয়াছেন, সে বোঁটাগুলি
এখনও বুজিয়া যায় নাই এবং এই পল্লবখণ্ডগুলিকেও রসাক্ত
দেখিতেছি ॥৬॥

(৮) (স্পর্শ অভিনয় করিয়া) ওহে ! উৎকৃষ্ট বায়ু বহিত হইতে
শাক্য বনের এই স্থানটা বড়ই মনোহর হইয়াছে ।

(১) পরিক্রম্য স্বয়ং উপযিত্বা ।... চহৌঃশঃ ।

(২) শক্যমরবিন্দসুরभिः...। অবিরলমালিङ्गितुं...।

বিলোক্য । হন্ত ! অস্মিন্ বেতসলতামণ্ডপে সন্নিহিতয়া
শকুন্তলয়া ভবিতব্যম্ । তথাহি—(১) (৪)

অভ্যুন্নতা পুরস্তাদবগাড়া জঘনগৌরবাৎ পশ্চাৎ ।

দ্বারেঃস্য পাণ্ডু সিকতে পদপঙ্ক্তির্দৃশ্যতেঃমিনবা ॥৬॥

অরবিন্দে: পদ্মী: তত্‌স্বর্গে রিত্যর্থ: সুরমি: সৌগম্যবান্, তথা মালিন্যা নদ্যাস্তরঙ্গাণা
কণবাছী বিন্দুধারী । অনেন বিশেষণদ্বয়েন বাযো: সৌগম্য' শ্রৈষ্যে চ দর্শিতম্ । পবনী
বায়ু:, নির্দ্র'য়' গাঠ' যথা স্যাত্তথা, আলিঙ্কিতু' শক্য: মথা পার্যিতব্য: । এতেন
মান্দ্য' সূচিতম্, বলবহাযো: কটকরতয়া আলিঙ্কনরুচ্যমাভাৎ । অতএব এতদনৌ-
দ্র'শস্য সুভগত্বমিত্যাশয়: । আর্থ্যা জাতি: ॥৩॥

(৪) বিলোক্যেতি । পদচিহ্নাবলীং দৃষ্টব্যর্থ: । হন্তশব্দো হ্রস্ব' । হ্রস্ব' শ
সন্নিধানে শকুন্তলাস্থিত্যনুমানান্ । বেতসলতামণ্ডপে মণ্ডপাকারতাপ্রাপ্তবেতসলতা-
সমূহাভ্যন্তরে, সন্নিহিতয়া স্থিতয়া ।

অভ্যুন্নতেতি । পাণ্ডুবর্ণা: পাণ্ডুবর্ণা: সিকতা বালুকা যস্মিন্ তব, অস্য লতা-
মণ্ডপস্য দ্বারে, পুরস্তাৎ পদপঙ্ক্তিরেব অয়র্দর্শ, অভ্যুন্নতা গুল্‌ফচিহ্নাপেক্ষয়া কিঞ্চি-
দুন্নতা, গুল্‌ফ এব জঘনগৌরবস্য সম্ভারেণ অঙ্কুলীপু তৎসম্ভারাভাবাদিতি ভাব: ;
তথা পশ্চাৎ পদপঙ্ক্তিরেব পশ্চাদ্ভাগে গুল্‌ফপাতস্থানে ইত্যর্থ:, জঘনস্য কটীসম্মুখ-
ভাগস্য গৌরবাৎ ভারান্, জঘনভারস্য সমস্তপাতেন গুল্‌ফ এব সম্ভারাদিত্যর্থ:, অবগাড়া
চিহ্নসম্মুখাপেক্ষয়া কিঞ্চিদগমীরা, অভিনবা সযীজাতা, হ্রদানীমপি বালুকাপাতায়-
মাভাদিতি ভাব:, পদপঙ্ক্তি: পাদচিহ্নস্ব'র্থী দৃশ্যতে । অন্ব'র্থা স্ত্রীপুরুষাণামভাগমনা-

পদ্মস্পর্শে স্নগন্ধ এবং মালিনীনদীর তরঙ্গকণবাসী এই বায়ুকে,
কামসম্প্রপ্ত অঙ্গদ্বারা গাঢ় আলিঙ্কন করিতে পারিব ॥৭॥

(৪) (দেখিয়া) হায় ! মণ্ডপাকার এই বেতসকুঞ্জের ভিতরে
শকুন্তলা থাকিতে পারেন । কারণ—

(১) পরিক্রম্যাবলোক্য শ । অস্মিন্ বেতসপরিচ্ছিন্নে লতামণ্ডপে...

যাবদ্বিটপান্তরেণাবলোকয়ামি । তথা ক্ৰমাৎ সঙ্গমম্ । অয়ে ।
লব্ধং নেত্রনির্বাণম্ । এষা মনোরথপ্রিয়া মে সকুসুমাস্তরণ'
শিলাপটমধিশয়ানা সখীভ্যাসুপাস্বতে । ভবতু, লতাব্যবহিতঃ
শৃণোমি বিশ্বস্তকথিতান্যাসাম্ । ইতি বিলোকয়ন্ স্থিতঃ (১) । (৬)

দর্শনাৎ অনসূয়াপ্রিয় বদ্যেয তাৎশনঘনগৌরবাবাৎ ইয়ং পদপঙ্ক্তিঃ শকুন্তলায়া
এবেতি ভাবঃ ।

শরণস্য গুল্ফ ইব অঙ্কুত্বচ্ছদে জঘনভারসচারাসম্ভবরূপহিতোঃ প্রত্যক্ষতয়া
'অশ্বমুগ্ধতা পুরস্কাত্' ইত্যত্র ন নিছোঁত্বদোষঃ । হারদেশস্য সিকতাময়ত্বাভাবৈ পদবিষ্ক-
পতনাসম্ভবাৎ সিকতানাচ্চ সাধারণসঙ্গমত্বে প্রায়েণ ক্ৰিয়াসমানবর্ণতয়া মল্লপস্য
ক্ৰিয়ায়াং পদপঙ্ক্তৌর্দর্শনাসম্ভবাৎ পাঙ্কুসিকতে ইতি হারবিশেষণম্, অতো নাপি
অপুট্যর্থত্বদোষঃ ।

"ন চ প্রিয়াদর্শনাহুতে শরণমন্বত্" ইত্যারম্ভে এতদন্যে সন্দর্ভে পরিসর্পে নাম
প্রতিমুখসম্বন্ধে রক্ষম্ । যথা সাহিত্যদর্পণে—

"হৃৎনট্যানুসরণং পরিসর্পশ্চ কথ্যতে ।"

অর্থো জাতিঃ ॥৮॥

(৬) যাবদ্বিট । বিটপান্তরেণ তরুশাখাভ্যন্তরেণ । অয়ে ইতি উর্ধ্বং । নেত্র-
নির্বাণং দিষ্টং জ্ঞাপ্রাপ্তিশনিতনেত্রতাপানলশান্তিঃ । মনোরথেন অমিলাষমাবেশৈব
ন পুনঃ সঙ্কমপর্ধ্যন্তোনাপৌর্যর্থঃ । প্রিয়া প্রীতিকরা শকুন্তলা, কুসুমান্বরণেণ পুপশয্যয়া
সঙ্ঘতি সকুসুমান্বরণম্, শিলাপটং প্রসারফলকম্, অধিশয়ানা আশ্রিত্য পাসিতদেহা,
সখীভ্যামনসূয়াপ্রিয় বদ্যেভ্যাম্, উপাস্বতে পরিচর্যতে । লতয়া ব্যবহিতঃ অনবিতদেহঃ.

ইহার দ্বারে শুভ্র বালুকারাশির উপরে, সম্মুখে উন্নত এবং জঘন-
দেশের ভারবশতঃ পশ্চাঙ্কগে গভীর নূতন পদচিহ্নশ্রেণী দেখিতেছি ॥৮॥

(১)...পরিক্রম্য তথা ক্ৰমাৎ সঙ্গমম্ ।...এষা মে মনোরথপ্রিয়তমা সখীভ্যা-
ন্বাস্বতে । ভবতু, স্ত্রীণামি আর্চা বিলম্বকথিতানি ।

ততঃ প্রবিশতি যথোক্তব্যাপারা সহ সত্বীভ্যাং শকুনলা । (৬)

সত্বী । সপবীজ্য । হলা সতন্তলে ! অবি সুহাষদি দে
ফলিণীবত্ত্বাদৌ ? । (৭)

(৭) হলা শকুনলে ! অপি সুহয়তি তে নলিনীপদবাতঃ ? ।

আসাং শকুনলানসূত্রাপ্রিয়বদানাম্, বিশ্বকথিতানি স্বীরালাপান্ । আত্মপ্রকাশি তু
আলাপবন্দী ভাবগোপনং বা ভবেদিতি ভাবঃ ।

শিলাপদমিতি “আধারীঃশিলাসত্বাং প্রীষ্যে” ইত্যধিকরণে কথ্যত্বম্ ।

(৬) তত ইতি । যথোক্তব্যাপারা সত্বীভ্যাং পরিচর্যমাণা শিলাপদমধিশয়ানা
অ, প্রবিশতি সত্বীনাং দৃষ্টিগোচরীভবতি । এবম্ভূতস্থলে বিশ্বাস্তাতিঃ সত্বদৃষ্টিগোচরত্ব
লক্ষণা । অতঃ শয়ানায়াঃ স্বয়ং প্রবেশী নানুপপন্ন ইতি ধ্যেয়ম্ ।

অথ শকুনলাদিभिঃ সহ রাজ্ঞী মেলনাত বর্ষসংহারী নাম প্রতিমুহুরসম্বন্ধে রক্তম্—
“আনুবর্ষ্যোপগমনং বর্ষসংহার ইত্যন্তে” ইতি भरतलक्षणे “আনুবর্ষ্যোপগমনং পাতাশা
মেলনম্” ইত্যমিনবগুণমব্যাখ্যানাত্ ।

(৭) সত্ব্যাবিতি । অপিশব্দঃ প্রস্নে । নলিনীপদবাতঃ পদমলতাপদসম্বন্ধালন-
জনিতবায়ুঃ, তে তব, সুহয়তি সুহরং করতি তাপং শময়তি কিমিন্বর্থঃ ।

(৬) এই তরুশাখার ভিতর দিয়া দেখি । (তাহা করিয়া
আনন্দের সহিত) ওহে ! আমি চোখের শাস্তি লাভ করিয়াছি ।
এই আমার প্রাণের প্রিয়তমা, পুষ্পশয়াসম্বিত প্রস্তুতফলকের উপরে
অবস্থান করিতেছেন, আর সখীরা পরিচর্যা করিতেছে । হউক, নতার
অস্তরালে থাকিয়া, ইহাদের বিশ্বস্তালাপ শুনি । (এই বলিয়া দর্শন
করতঃ দাঁড়াইয়া রহিলেন ।)

(৬) (তদনন্তর সখীজনের সহিত উক্তবিধ অবস্থায় শকুনলার
প্রবেশ ।)

शकु । सखेदम् । किं बीजमन्ति मं पित्रसहोभो (१) । (त)

सख्यौ । सविषादं परस्परमवलोकयतः (२) । (घ)

राजा । बलवदसुस्थशरीरा तत्रभवती दृश्यते । सवितर्कम् ।

तत् किमयमातपदोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि वर्तते ।

सामिलाषं निर्वर्ण्य । अथवा, कृतं सन्देहेन (३) । (ट)

(त) किं बीजयती मां प्रियसख्यौ ।

(त) शकु इति । विफलमिदं बीजनं तापशान्ताभावादिति भावः ।

अत्र सख्योरनुनयायहणात् विधृतं नाम प्रतिमुखसम्भरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“कृतस्थानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ।”

न चैवम्, “अलं वो अन्ते उर” इत्यादिना शकुन्तलादेव दर्पणे दत्तोदाहरणेन सह विरोध इति वाच्यम्, दर्पणकृतैव क्रमाख्यगर्भसम्यङ्कलक्षणं “अलं वो अन्ते उर” इत्यादितः पूर्ववर्तिनः “स्थाने खलु विद्युतनिमेषेण चक्षुषा” इत्यादिशाकुन्तलप्रबन्धस्यैव लक्ष्यतया उदाहृतात् तस्यैव च भ्रमनिश्चयात् । पूर्वस्य प्रतिमुखसन्धिः परस्य गर्भसन्धिः एवञ्च पूर्वास्य गर्भसम्यङ्कले पराशस्य च प्रतिमुखसम्यङ्कले सन्धिसाङ्ग्यं स्यादिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

(घ) सख्याविति । वायुना शान्ताभावात् अलक्षाप एवायम्, तस्य च शान्तापायी दुष्कर एवेति सूचनार्थं परस्परमवलोकनम् ।

(ग) सखीरा । (बातास करिया) ओलो शकुञ्जला ! पद्मपातार बातास तोमार शांति जन्माइतेछे त ? ।

(त) शकुञ्जला । (थेदेर सहित) तोमरा केन आमाके बातास करितेछ ।

(थ) सखीरा । (विषादेर सहित परस्पर दर्शन करिते लागिल ।)

(१) सख्यौ । (२) विषादं नाटयित्वा ।

(३) बलवदसुस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते । विचिन्त्या ।

স্তানন্যস্তোশীরং প্রশিথিলমৃণালৈকবলয়ং
 প্রিয়ায়া: সাবাধং তদপি কমনীয়ং বপুরিদম্ (১) ।
 সমস্তাপ: কামং মনসিজনিদাঘপ্রসরযো:
 ন তু শ্রীশস্যৈবং সুভগমপরাড্ যুৱতিষু ॥৫॥

(দ) রাজিতি । বলবন্ অত্যন্তম্ অসুস্থং শরীরং যস্যা: সা । আতপদীঘ:
 রবিকিরণজনিতসস্তাপ: । সত অথবা, যথা মে মনসি বৰ্ণতে কামসস্তাপ এবাথ-
 মिति যদহং সম্ভাবয়ামি, তথৈব স্যাদিত্যর্থ: । সাভিলাষং শকুন্তলায়াং সলিঙ্গম্,
 নিবৰ্ণ্যং দৃষ্টা । সন্দেহেন অযমাতপদাঘ: কামসস্তাপো বা ইতি স শশ্যেন, কৃতম্ অলম্ ।

“কৃতং যুগোলমর্থং চ” ইতি মেদিনী ।

ননুকসন্দেহাभाव: কৃত ইत्याহ স্ননেতি । স্তনযো: ন্যস্তং তাপশান্তয়ে দানম্
 সশীরং বৌরগমূলকৃতানুলেপনং यस्य তत् তাড়শম্, तथा প্রশিথিলং শরীরস্য ক্রশত্বাত্
 শ্লথীভূতং মৃণালমেব একং কেবলং বলয়ং যত্র তৎ তথীকৃতম্, প্রিয়ায়া: শকুন্তলায়া:, ইদং
 বপু: শরীরম্, সাবাধয়া সত্যক্ পীডয়া সহিতি সাবাধম্, বৰ্ণতে ইতি শ্রীষ:, তাপশান্ত্য-
 পায়ানুষ্ঠানাদিতি भाव: ; तदपि तथापि, कमनीयं मनोहरम् । तथापि कामश्रीश्रयो-
 स्तापसाम्यमङ्गीकृत्य व्यतिरेकेण कामस्यैवायं ताप इत्यनुमिनोति सम इति । मनसिज-
 निदाघप्रसरयो: कामप्रादुर्भाव-श्रीश्रप्रादुर्भावयो: स तापो दाह:, सम: समान:, कामम्
 इति ममानुमतमङ्गीकृतमित्यर्थ: ; त् किन्तु, युवतिषु विषये, श्रीशस्य निदाघस्य, एवमित्यम्
 सुभगं सौन्दर्यजनकत्वात् सुन्दरम्, अपराड् परस्य तापकष्टजननादपराध:, न भवतीति
 श्रীष: । अत: परिश्रित्वात् कामताप एवायमिति नीकसन्देह इत्याशय: ।

(দ) রাজা । শকুন্তলাকে অত্যন্ত অসুস্থশরীরে দেখিতেছি ।
 (বিতর্কের সহিত) তবে কি ইহা রোজের দোষ ? না, আমার মনে
 যাহা লইতেছে ? । (অভিনাষের সহিত দেখিয়া) অথবা সন্দেহ
 করিবার প্রয়োজন নাই ।

(১)···শিথিলিতমৃণালৈকবলয়ম্ ।···কিমপি কমনীয়ম্ ।

প্রিয়' । জনান্তিকম । অণসূর । তস্ম রাএসিণী পড়ম-
দ'সণাদৌ আরশ্চিঅ পজ্জুচ্ছ্ অমণা সৗন্তলা ; য় ক্ব, সে
অস্ফণিমিত্তৌ আতঙ্কৌ ভবে (১) । (ধ)

(ধ) অনর্থ ! তস্য রাজর্ষে: প্রথমদর্শনাদারম্ভ পর্য্যুত্সুকমনা: শুকুন্তলা ;
ন খল্বলগ্না অন্বনিমিত্ত আতঙ্কৌ ভবেত্ ।

অথ শুকুন্তলাদেহস্য সতাপত্বনিকপথকার্য্য' প্রতি স্তনন্বলৌশীরত্বরূপে একজিন্
কার্য্যে সন্যপি প্রশিথিলম্ভালাই কবলয়ত্বরূপকারণান্তরীপন্বাসাত্ সমুদ্রহালঙ্কার:, তথা
সুস্থল্লাটিকপকারণাভাবে'পি কমনীয়তারূপকার্য্যোত্পত্তে: কিং বিভাবনা? কিং বা
সাধাঘত্বরূপকার্য্যে সন্যপি ক্রুরত্বরূপকার্য্যানুত্পত্তে বিশিধীক্তিরিতি বিভাবনাবিশিধীক্তী:
সন্দেহসঙ্কর ইত্যুভয়ৈ: পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংঘটি: । সাচাত্মপ্রতিপাদকাভাবাদনু-
মানাত্বলঙ্কারস্য ব্যজ্যত ইতি বস্তুশালঙ্কারজনৈ: ।

"কামমসুখানুগমে প্রকামিনে'নুমতা'বপি" ইতি হেমচন্দ্র: ।

শিখরিশী গণম্ ॥৮॥

(ধ) প্রিয়মিতি । তস্য রাজর্ষে'র্দু'শ্মনস্য । পর্য্যুত্সুকমনা: কামিনে'ন উত্কণ্ঠিত-
চিত্তা । আতঙ্কলাপ: । আদৌপান্নমালৌশ্চৈ'ব মর্থদ' সম্ব্যাব্যত ইতি ভাব: ।

"হক্'তাপশঙ্কাল্লাতঙ্ক:" ইত্যমর: ।

স্তনে বিণ্যার মূলের অনুলেপন দেওয়া হইয়াছে, যুগালের একটী
বলয় অত্যন্ত শিথিল হইয়াছে এবং অত্যন্ত সস্তাপ চলিতেছে ; তথাপি
প্রিয়তমার এই দেহখানি স্তম্ভর দেখা যাইতেছে । কামাবির্ভাব এবং
শ্রীশ্ব—এই উভয়েরই সস্তাপ সমান, ইহা আমি স্বীকার করি, কিন্তু
যুবতিগণের প্রতি শ্রীশ্বের এইরূপ স্তম্ভর অপরাধ হইতে পারে না ॥২॥

(ধ) প্রিয়ঃ বদা । (অনসূয়ার প্রতি চূপি চূপি) অনসূয়া ! সেই

(১) ...পজ্জুচ্ছ্ আ বিথ সৗন্তলা । কিং য় ক্ব, সে তচ্ছিমিত্তৌ অন্ব'
আতঙ্কৌ ভবে ।

অন। সহি। মম বি এআরিসী আসঙ্কা হিঅসস।
 ভোঁদু. পুচ্ছিস্সং দাবং ণং । প্রকাশম্ । সহি। পুচ্ছিদব্বাসি
 কিম্বি । বলীঅো ক্ব দেং অঙ্কানং সন্দাভা । (ন)

রাজা । বন্ধব্যমেব (১) । (প)

শশিকরবিশদান্যস্বাস্তথাহি দুঃসহনিদাঘশংসীনি ।

ভিন্নানি শ্যামিকয়া মৃণালনির্ম্মাণবলয়ানি (২) ॥১০॥

(ন) সহি । মমাপি এতাএশী আশঙ্কা হৃদয়স্য । ভবতু, প্রত্যাশি তাবদীনাম্ ।
 সহি । প্রত্যাশি কিমপি । বলীয়ান খলু তে অঙ্কানাং সন্ধ্যাঃ ।

(ন) অনেতি । এতদপি জনান্তিকমেবৈতি বোধ্যম্, পরম প্রকাশমিত্যভিধানাত্ ।
 এতাএশী ত্বদুপা আশঙ্কা সন্দেহঃ । খলু যজ্ঞাত্ । বলীয়ান্ অতীতবলঃ ।
 অনঃ প্রত্যাশীত্বম্বয়ঃ ।

(প) রাজিতি । বন্ধব্যমেব প্রত্যাশমেবেত্যর্থঃ ।

বন্ধব্যমেবসাধনায়াদ শশীতি । তথাহি তমেবার্থ জানীহি । “তথৈত্বগণপরি-
 পত্তিতৌ ঘাতর্গতৌ, তস্য হৌ প্রথীগঃ” ইতি কাশ্মপরিশিষ্টটীকায়াং গোপীনাথঃ ।

রাজর্ষির প্রথম দর্শন হইতে আরম্ভ করিয়া, শকুন্তলা উৎকণ্ঠিত চিন্তা
 হইয়াছেন, ইহার এই সম্ভাপ অগ্র কারণ হইতে হইবে বলিয়া বোধ
 হয় না ।

(ন) অনস্মা । সহি ! আমার মনেরও এইরূপই আশঙ্কা ।
 হউক, ইহাকে জিজ্ঞাসা করি । (প্রকাশে) সহি ! তোমাকে কোন
 বিষয় জিজ্ঞাসা করিব ; যে হেতু তোমার অঙ্গের সম্ভাপ, বড়ই বেশী
 বলিয়া বোধ হইতেছে ।

(প) রাজা । অবশুই জিজ্ঞাসা করা উচিত ।

(১) ক্বিৎসং পাঠো নাসি । (২) ক্রমবিত্ত্ব স্নানীওপি ন দৃশ্যন্তে ।

শকু । পূর্বাঙ্গেণ শযনাডুত্যায । হলা ! মণ্য, জ' বক্তুকামাসি
(১) । (ফ)

অন । হলা সউন্তলে ! অলব্ধন্তরা অহ্নে দে মণো-
গদস্স বৃত্তন্তস্স ; কিন্তু জাদিসী ইদিহাসকধাণুবন্ধে'সু'
কামিঅণাণ' অবত্যা সুণীঅদি, তাদিসী তুহ ত্তি তক্ক'মি ।

(ফ) হলা ! মণ্য, যত্ বক্তুকামাসি ।

(ব) হলা শকুন্তলে ! অলভ্যান্তরা যয়' তে মনোগতস্য ব্রহ্মান্তস্য ; কিন্তু যাদৃশৌ
ইতিহাসকথ্যানুবন্ধে'ষু কামিজনানামবস্থা স্মৃয়তে ; তাদৃশৌ তথৈতি তর্কয়ামি । তত্
শশিকরবত্ চন্দ্রশিসবত্ বিশদানি স্বভাবত এব ধবলানি, অস্যা: শকুন্তলায়া:,
স্বথালিন নিস্মাণ' যথা তানি স্বেথালিনিস্মাণানি তানি চ তানি বলয়ানি চেতি
তানি, শ্যামিকথা স্বস সৃষ্টগাবতাপজনিতকালিন্দ্ৰা, ভিদ্রানি যুক্তানি সন্নি, দু:সহ'
নিদাঘ' তাপ' শ'সন্নি সূচয়ন্তীতি তানি তথাভূতানি জাতানীতি শ্রব: । অতী বক্তব্য-
মেবেতি ভাব: ।

অব শশিকরবিশদানীতি লুম্বীপমা, তত্কৃতবিচ্ছিত্যা চ শকুন্তলাঙ্গানি তাপবন্নি
তত্প্রনিতশ্যামিকাশালিস্বেথালবলয়বচ্ছাদিতি স্তানাডনুমানালঙ্কার: ।

। অর্থ্যা জাতি: ॥১০॥

। (ফ) শকু ইতি । পূর্বাঙ্গেণ দেহপূর্বাঙ্গীন, শযনাৎ শয্যাত: । কামক্লামতযা
সর্বদেহবালনাসামর্থ্যাৎ পূর্বাঙ্গেনৈত্যুক্তম্ । মণ্য ব্রূহি । বক্তুকাম ইচ্ছা যস্যা:
স্বা বক্তুকামা । "তম: কামমনসী:" ইতি লুম্বী মলৌপ: ।

কারণ, চন্দ্রাকরণের গ্রাঘ শুভ্রবর্ণ ইঁহার মৃণালবলয়গুলি, কাল
হইয়া, দু:সহ সন্তাপের সূচনা করিতেছে ॥১০॥

(ফ) শকুন্তলা । (দেহের সম্মুখভাগদ্বারা শয্যা হইতে একটু
উঠিয়া) ওলো ! বল, যাহা বলিতে ইচ্ছা করিয়াছ ।

(১)...পূর্বাঙ্গেণ পুণ্যশয্যানুদস্য । হলা ! কি' বক্তুকামাসি ? ।

তা কধেহি 'কি' ণিমিত্ত' দে অশ্ম' আশ্বাস স্তি । বিশ্বার' পরমত্যদৌ অশ্মাণিঅ অণারশ্মৌ কিল পদীশ্বারস্স (১) । (ব) ।

রাজা । অনসূয়যাপি মদীয়স্তুর্কাঃস্বগতঃ (২) । (ম)

কথয় কি' নিমিত্ত' তে অয়ম্ আয়াস ইতি । বিকার' পরমার্থতঃ অজ্ঞাত্বা অনারশ্মঃ কিল প্রতীকারস্য ।

(ব) অনেতি । ন লভ্ব' ন প্রবিষ্টম্ অনার' মধ্য' যামিস্তা অনভিজ্ঞা ইত্যর্থঃ, ত্বয়া অপ্রকাশিতত্বাদিত্যর্থঃ । ইতিহাসকথায়াঃ পুরাঃশ্লোকাণ্যনস্য অনুবন্ধেণু পরম্পরাসু । তর্ক'য়ামি সম্ভাবয়ামি । আয়াসঃ শ্রমঃ পৌড়'ল্যর্থঃ । পরমার্থ'তী যথার্থ'ত্বপেণ, বিকার' রোগম্ । প্রতীকার'স্য ষিকিত্সায়াঃ অনারশ্মঃ অপ্রহসিঃ, রোগ' জ্ঞাত্বৈব তস্মিকিত্সায়াশ্চানারশ্মঃ সম্ভবতীতি রোগ' কথয়তি ভাবঃ ।

(ম) রাজিতি । তর্কঃ সম্ভাবনা । মম যাঃশ্লৌ সম্ভাবনা তাঃশ্লৌ সম্ভাবনাং জ্ঞাত্বৈব ইত্য' পৃচ্ছ্যত ইত্যর্থঃ ।

(ব) অনসূয়া । শকুন্তলা ! আমরা তোমার মনের বুড়াস্তের ভিতরে প্রবেশ করিতে পারি নাই ; কিন্তু তথাপি ঐতিহাসিক উপাখ্যানে কামিলোকের যেরূপ অবস্থা স্মৃতিতে পাই, তোমারও সেইরূপ অবস্থা হইয়াছে ইহা মনে করিতেছি । অতএব বল, তোমার এই পীড়ার কারণ কি । যথার্থরূপে রোগ না জানিয়া প্রতীকার আরম্ভ করিতে পারা যায় না ।

(ভ) রাজা । অনসূয়াও, আমার মনের ধারণা অবগত হইয়াছে ।

(১) অশ্ব'শ্লোকায় কবু, অশ্মী মশ্ব'গণ্যস্স ব্রহ্মলস্স । কিন্তু জারিণী ইতিহাস-শ্লোকায় কাম'অশ্মাণ্য' অবত্যা স্মৃতি'শ্লৌ তারিণি' দে পেক্সামি । সন্নাথী ।

(২) অনসূয়'যাঃশ্লৌ মদীয়'স্তুর্কাঃ । নহি স্মা'মিদ্রা'য়িণ সৈ দর্শ'নম্ ।)

शकु । वलीभो आयासो, ण सक्कणोमि संहसा णिवे-
दिदुं (१) । (म)

प्रियं । सुष्टु, क्व, एसा भणादि, किं एदं अन्तणो उवह्वं
णिगूहसि, अणुदिअसं क्वु परिहीअसि । अङ्गं सुं लावण्यमई
छाया केवलं तुमं ण मुञ्चदि (२) । (य)

(म) वलीयानायासः, न शक्तोमि संहसा निवेदयितुम् ।

(य) सुष्टु, खल्लेषा भणति, किमेतमात्मन उपद्रवं निगूहसि, अनुदिवसं खलु
परिहीयसे । अङ्गेषु लावण्यमयी छाया केवलं त्वां न मुञ्चति ।

(म) शकु इति । वलीयान् अतीवप्रबलः, आयासः पीडा; अतएव न शक्तो-
मौल्यर्थः । किञ्चित्स्वास्थ्योपस्थितौ निवेदयामीति भावः ।

(य) प्रियमिति । एषा शकुन्तला, सुष्टु, युक्तियुक्तत्वात् भद्रम् । उपद्रवं पीडाम्,
निगूहसि गोपयसि । नैतदुचितमित्याह अन्विति । अनुदिवसं प्रतिदिनम्, परिहीयसे
क्रमशः चौण्देहा भवसि । छाया कान्तिः । न मुञ्चति न परित्यजति स्वभावसुन्दरत्वा-
दिति भावः ।

“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः” इत्यमरः ।

“मुक्ताफलस्य छायायां तरलत्वमिवात्मरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावण्यमिहोच्यते ॥” इत्युक्त्वलनीलमणिः ।

(य) शकुन्तला । पीडा अतिप्रबल इहियाहे; अतः ३१७
बनिते पारितेहि ना ।

(य) प्रियंवदा । शकुन्तला भानई बनितेहे । केन निजेन्न

(१) आत्मगतम् । बलव क्वु मे अहिणिए ना दाबिं वि सहा एदाअं
अ शक्खोसि विपदीत्तं ।

(२) अहि ! सुष्टु, एसा भणइ । किं अन्तणी आतहं उवेक्खसि ।

राजा । ' अवितथमाह प्रियंवदा । तथाहि—(र)

• चामचामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं
मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ ह्रविः पाण्डुरा ।
शोच्या च प्रियदर्शना च मदनग्लानियमालच्छ्यते
पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥११॥

(र) राज्ञि । अवितथम् अमिथ्या सत्यमित्यर्थः, आह अनृदिवसं खलु परिहृयसे इति ब्रवीति । तत् सत्यत्वं प्रतिपादयित्वाह तथाह्येति ।

चामिति । चाननं शकुन्लाया वदनम्, चामचामी अतीवचीथी कपोली गण्डी यस्य तत् तादृशम् ; उरी वच.स्थानम्, काठिन्येन मुक्तौ रक्षितौ स्तनौ यस्य तत् तथोक्तम् ; मध्यः कटिदेशः, क्लान्ततरः नितान्तदुर्बलः ; वंसौ स्तम्बी, प्रकामविनती अतीवावगतौ ; ह्रविर्दिकान्तिः, पाण्डुरा पाण्डुवर्णा ; अतएव मदनग्लाना काम-प्रादुर्भावाक्लान्ता, इयं शकुन्तला ; पत्राणां पर्णानाम्, शोषयतीति शोषणक्षेपेन, मरुता वायुना, स्पृष्टा माधवी लता इव, शोच्या क्षीणलादिना शोचनीया च, प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्याः सा तादृशी च ; आलक्ष्यते दृश्यते । अतः "अणुदिवसं क्वु परिहृय-असि । अङ्गेषु लावणमई ह्याषा केवलं तुमं च मुञ्चदि" इति प्रियंवदया यदुक्तं तदवितथमेवेति भावः ।

अथ प्रियंवदांक्तिप्रमथनकार्यं प्रति चाननचामचामकपोललादिबहुतरकारणोप-न्नात् समुच्चयोऽलङ्कारः श्रोतापमा च अनशीर्षी निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा एकवचनान्तप्रयोगमध्ये वंसौ इति द्विवचनान्तप्रयोगात् भयप्रकृतता दीप्तः ; स च 'प्रकामविनतः स्तम्बः' इति पाठेन समाश्रितः ; तथात्वेऽपि "नेत्रं समुन्मील्य" इत्यादिवन् द्वित्वेऽपि जात्यपेक्षया एकवचनोपपत्तिः ।

उपसृष्टव गोपन करितेछ ? प्रतिदिन क्षीण हईया याइतेछ, किञ्च अक्षर लावणामयी काञ्चि केवल तोयाके त्याग करितेछे ना ।

(र) राजा । सत्य कथाइ बलिग्राह्ये । कारण—

শকু । নিশ্বস । কস্য বা অস্বস্য কথংস্বস', কিন্তু আশ্বাস-
হেতুশ্চা বো ভবিষ্য' (১) । (ল)

সমে । সহি ! অদো জ্জীব ণিব্বন্ধ্যো । সিণ্ণিহজণ-
স'বিমত্ত' ক্বু দুক্ক' সজ্জবিঅণ' ভোদি (২) । (ব)

(ল) কস্য বা অস্বস্য কথংস্বস্যামি, কিন্তু আশ্বাসহেতুকা বো ভবিষ্যামি ।

(১) সহি ! অতএব নিশ্বাস্যঃ । স্বিগ্ধজনস'বিমত্ত' খলু দুঃস্ব' সম্ভবেদন'
ভবতি ।

আম্বাস্মিতি স্বীধাতী: "স্বীশ্বসিপচা' মকবা:" ইতি মপ্রত্যয়: "প্রকারে' গুণবচনস্য"
ইতি দ্বিব'চনশ্চ ।

শাদু'লবিক্রৌড়িত' রচনম্ ॥১১॥

(ল) শকু ইতি । অস্বস্য যুবা' বিনা অপরস্য, কস্য জনস্য বা সমীপে কথংস্ব-
স্যামি কস্যাপি নেত্যর্থঃ; মম যুবযীন্তুস্ত্যাপরশশ্চ জনাভাবাদিতি ভাবঃ । আশ্বাসহেতুকা
পরিশ্রমহেতুভূতা । বো যুস্মাকম্ ।

(১) সমে ইতি । অনস্ব্যামিষ'বদে হি এব চমহদত ইত্যর্থঃ । অতএব অস্ব-
শকুস্তলার মুখমণ্ডলের গণ্ডযুগল অতিশয় ক্ষীণ হইয়াছে ; বক্ষঃস্থলের
স্তন দুইটা অতিশয় কাঠিগ্র ত্যাগ করিয়াছে ; কটিদেশ অত্যন্ত ক্লান্ত
হইয়াছে । স্বক্ৰবয় অতিশয় অবনত হইয়াছে এবং দেহের কাস্তি
পাণ্ডুরবর্ণ হইয়াছে । অতএব পত্রশোষণকারী বায়ুকর্ষক সংস্পৃষ্ট
মাধবী লতার স্তায়, এই কামপীড়িতা শকুস্তলাকে শোচ্যা অথ চ প্রিয়-
দর্শনা বলিয়া লক্ষ্য করিতেছি ॥১১॥

(ল) শকুন্তলা । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) অগ্র কাহার নিকটেই
বা বলিব ; কিন্তু তোমাদের পরিশ্রমের কারণ হইব ।

(১) সহি ! কস্য । আশ্বাসহেতিশ্চা দাখি' বো ভবিষ্য' ।

(২) জ্জিব্বন্ধ্যো ! ইতি নাস্তি ।

राजा । 'पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला
नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम् ।
दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सटष्ण-
मत्रोत्तरश्रवणकातरतां गतोऽस्मि (१) ॥१२॥

स्यात्किं अकथनीयतया अभिन्नहृदयत्वेन आवयोरन्तिके कथनीयत्वादेव, निर्बन्धः तव दुःखं श्रोतुमावयीरायहातिशयः । खलु यस्मान्, स्निग्धजनेषु बन्धुलीकेषु, स विभक्तं सत्यक् विभज्य अपि तम्, दुःखम्, सद्वा सोढुं शक्या वेदना यातना यस्य तत् तादृशं भवति ; बहुभिरुज्जमानो भार इवेति भावः । इत्यन्तः प्रतिमुखसन्धिः ।

पृष्टेति । समे तुल्ये दुःखसुखे यस्य तेन तादृशेन, जनेन अनेन सखीहयेनेत्यर्थः, पृष्टा स्वयातनाप्रकाशाय जिज्ञासिता, इयं बाला अल्पवयाः शकुन्तला, मनोगतम् आधेर्मानसिकपीडाया हेतुं कारणम्, न वक्ष्यति न प्रकाशयिष्यति इति न, सखी-निर्बन्धेन अवश्यमेव वक्ष्यतीत्यर्थः । किन्तु अनया शकुन्तलया, विवृत्य परिहृत्य, सटष्णं साभिलाषं यथा स्यात्तथा, बहुशो वारं वारम्, दृष्टोऽपि प्रथमदिन एवावलीकितोऽपि अहम्, अत्र इदानीम्, उत्तरस्य सखीजिज्ञासायाः प्रतिवाक्यस्य श्रवणाय कातरतामस्थिरताम्, गतोऽस्मि ; पूर्वं तथा साभिलाषदर्शनात् किं मामुद्दिश्यैव मन्मथेनाकुलीकरणादियमवस्था ? अथवा कारणान्तरादिति सन्देहनिरास्यैव अधीरो-भूतोऽस्मीति भावः ।

अत्र कारणाभावेऽपि कातरतारूपकार्योत्पत्तेः किं विभावना, किं वा साभिलाष-बहुतरदर्शनरूपकारणे सत्यपि स्त्रीदृश्यककामनिर्बन्धने तदवस्थानिर्णयरूपपत्तृकार्यानुत्पत्तेर्विशेषीक्तिरिति सन्देहादिभावनाविशेषीकृत्याः सन्देहसङ्करालङ्कारः ।

(ब) सखीद्वय । सखि ! এই জগুই ত অত্যন্ত আগ্রহ করিতেছি । কারণ, বন্ধুজনের উপর দুঃখ ভাগ করিয়া দিলে, তাহার বেদনা সহ হইয়া থাকে ।

(१) अत्रान्तरे श्रवणकातरतां ।

शकु । जदो पद्दुदि तवोवणरक्खिटा सो राएसी मम
दंसणपधं गदो । इत्यर्होक्तेन लक्ष्मां नाटयति (१) । (श)

“काकमयूरी” इत्यादिवत् “यश्चास्ति तं वशी.” इत्यस्य व्यभिचारात् दुःखमुखिति
दुःखशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ।

इत्यादिस्तृतीयाङ्कसमाप्तिपर्यन्तो गर्भसन्धिः । तथा चात्र “पृष्ठा जनन” इत्यादिना
शकुन्तलाया अनुरागसत्त्वे तत एव तत्प्राप्ती दुष्कृतस्य उपायशङ्का ; तथा “अवहीरणा-
भीरुषं वेवदि द्विषषं” इत्यनेन शकुन्तलाया दुष्कृतप्राप्ती अपायशङ्का, इत्युभय्या-
मुभयोः पाञ्चिकप्राप्तिसम्भावनाकरणात् प्राप्ताशा नाम तृतीया कार्यावस्था निश्चिता ।
तथा च दर्पणं—“उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्ताशा प्राप्तिसम्भवः ।”

एवं दुष्कृतशकुन्तलयोः सम्बन्धनिमित्तं फलम्, तस्य च प्रधानीपायः परस्परानुरागः,
स च पूर्वं कथञ्चिदुद्दिष्टः, अत्र तु सम्यगेव उद्दिष्टः ; तथा “पृष्ठा जनन” इत्यादिना
“अवहीरणाभीरुषं वेवदि द्विषषं” इत्यनेन च उभयोरेवानुरागस्य सन्देहकृती क्लेशः ;
एवमुभयोरेव उभयान्वेषणं स्फुटम् ; पुनश्च “ए माणयोएसुं जयंसुं अत्ताणं अवरारु-
इत्थं” “धिग् व्रीडितोऽस्मि” इत्येताभ्यां क्लेशः, तथैव अन्वेषणञ्च स्पष्टमेवेति । यथा
दर्पणं—

“फलप्रधानीपायस्य प्रागुद्दिष्टस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भूदी क्लेशान्वेषणवान् मुहुः ॥”

अस्य च अभूतादहरणादीनि त्रयोदशान्नि यथास्थानं निवेश्य लक्ष्मणानि बन्त्यामः ॥१२॥

राजा । याहादेर सुथं ओ दुःथं समानं, सेहे सखीरा जिज्जासा
करिघाछेन, ताहाते एहे बालिका ये मनःपीडार कारण बलितेछेन न
एअन नहे । किञ्चु ईनि फिरिघा फिरिघा बहवार आमाके देखिघाछिलेन ;
सूतरां एअन उतर सुनिवार जञ्च अधीरता प्राप्थु हईतेछि ॥१२॥

(१) वृद्धि । जदो पद्दुद मम दंसणपधं आणयो सो तवोवणरक्खिटा राएसी,
तदो आरुह्य मगएण अदिजासेअ एतदवत्याग्नि संवृता ।

उभे । कंधेदु कंधेदु पिन्मसही (१) । (घ)

शकु । तदो पद्दुदि तग्गदेण अहिलासेण एत्तावदवत्थिद्धि
संवुत्ता (२) । (स)

उभे । दिट्ठिआ दे अणुरूपे वरे अहिलासो ; अथवा साअरं
उज्झिअ कहिं मत्ताण्ण्णं पविसिदव्वं (३) । (ह)

(अ) यतः प्रभृति तपोवनरक्षिता स राजर्षिर्मम दर्शनपथं गतः ।

(ब) कथयतु कथयतु मित्रसखी ।

(स) ततः प्रभृति तद्गतैः अभिलाषिण एतावदवस्थानि संवृत्ता ।

(ह) दिष्ट्या ते अनुरूपे वरे अभिलाषः । अथवा सागरम् सज्जित्वा कश्चिन्
अज्ञानया प्रवेष्टव्यम् ।

(अ) शकु इति । स राजर्षिर्दुःश्लमः । 'तदो पद्दुदि' इत्यादि बह्व्यमावापेक्षया
अस्य अर्थत्वं बाध्यम् । लज्जां नाटयति अभिनयति, सुरतविषयकलादित्याशयः ।

(स) शकु इति । या गतस्तद्गतस्तौ न दुःश्लमविषयकैर्यत्पर्यः, अभिलाषिण
रन्तुमिच्छया, एतावतो अवस्था दद्या यस्याः सा ।

अथ गुप्तविषयस्य प्रकाशनात् । अस्मिन्नाम बभूवसन्त्वे रङ्गम् । यथा दर्पणे—

“रङ्गस्यार्थस्य तूद्देदः च्छितिः स्यात् ।”

(अ) शकुलला । ये अर्वाधि तपोवनरक्षिता मेहे राजर्षि, आमारं
दृष्टिपथे पाड्याहेन—(एहे अर्द्धोक्तिर पर लज्जा अभिनय करिण ।)

(ब) सखीषय । प्रियमथो बल बल ।

(स) शकुलला । तदवधि तद्गत अभिनाषवशतः आमि एहेरूप
अवस्थाय उपनीत हईयाहि ।

(१) कर्षिद्वय पाठा नास्ति । (२) कुवचिद्वय पाठाऽपि पृथक् न वर्तते ।

(३) कश्चित् एव पाठो नास्ति ।

রাজা । সৰ্ঘম্ । স্মৃতং যচ্ছ্রীতব্যম্ (১) । (ক)

স্মর এব তাপহেতুর্নির্বাণয়িতা স এব মে জাতঃ ।

দিবস ইবাভ্রশ্যামস্তপাত্যয়ে জীবলোকস্য (২) ॥১৩॥

(হ) ভমে ইতি । দিঘ্যা ভাগ্যেন । ভজ্জিত্বা পরিত্যজ্য । মহানদা গঙ্গয়া ।
অত্র দৃষ্টান্তোলঙ্কারঃ ।

(খ) রাজতি । যন্ স্মীতব্যমাসীদিত্যর্থঃ । যচ্ছব্দস্য উত্তরবাক্যগতত্বাৎ ন
তচ্ছব্দাপিচা ।

স্মর ইতি । তপাত্যয়ে যৌগকালান্বসানে, জীবলোকস্য প্রাণিজগতঃ, অপৌ বিমর্শীতি
অধং মেঘলেন তদ্রূপনেত্যর্থঃ শ্যামঃ শ্যামবর্ণঃ, দিবস ইব, স্মরঃ কাম এব মে
তাপহেতুঃ সন্তাপজনক আসীৎ, ইদানীং স স্মর এব পুনর্নির্বাণয়িতা তপানিবর্তয়িতা
জাতঃ । তথা চ যথা যৌগকালৈ দিবসী জনানাং সন্তাপং জনয়তি, পরঞ্চ যৌগকালান্ব-
সানে বর্ষোন্মুখমেঘাভ্রতগগনঃ স এব দিবসঃ স্মীতবায়ুবহনাত্ তং সন্তাপং পুনর্নির্বর্ত-
য়তি ; তথা কামোপি শকুন্তলৌহেশিন মম সন্তাপং জনিতবান্, পুনর্মমৌহেশিন শকুন্তলা-
মপি সন্তাপ্য মমাশ্রাপূরণেন তং মে সন্তাপং নিবর্তিতবানিতি সরস্বতীর্থাং ভাবার্থঃ ।

অত্র তাপজনকত্ব-তাপোপশমকত্বযৌবিকপযীঃ সঙ্কটনয়া বিষমালঙ্কারঃ স্মীতীপময়া
সংসৃজ্যতে । অধঃশ্যামপট্টেন সজলমেঘসূচনেন স্মীতলবায়ুবহনসূচনাত্ ন অপুত্রার্থত্বদোষঃ ।

“অধং মেঘৌ বারিবাহঃ” ইত্যাদমরঃ । আর্থ্যা জাতিঃ ॥১৩॥

(হ) সখীভয় । ভাগ্যবশতঃ উপযুক্ত বরেই তোমার অভিলাষ
জন্মিয়াছে । অথবা সমুদ্র পরিত্যাগ করিয়া মহানদী আর কোথায়
প্রবেশ করিবে ।

(ক) রাজা । (আনন্দের সহিত) যাহা শুনিবার, তাহা শুনিলাম ।

দিন যেমন গ্রীষ্মকালে লোকের সন্তাপ জন্মায়, আবার গ্রীষ্মকাল
অতীত হইলে সেই দিনই মেঘমলিন হইয়া সেই সন্তাপের নিবৃত্তি করে,

(১) ক্লিষ্টং যচ্ছব্দা ন দৃশ্যতে । (২) দিবস ইবাভ্রশ্যামঃ ।

শকু । তা জই বো অণুমদং, তদো তথা পউত্তিডব্বং,
জধাং তস্স রাএসিণো অণুকম্পণীআ হোমি ত্তি । অস্বধা
সুমরোধ মং (১) । (ক) .

রাজা । অহো ! বিমর্শচ্ছ্দি বচনম্ । এতদেব কাম-
ফলম্, যত্রফলমন্যত্ । এতাবদবস্থাপি মাং সুখয়তি (২) । (খ)

(ক) তদ যাদ্ বানুমতম্, ততস্তথা প্রবর্তিতব্যম্, যথা তস্য রাজর্ষেরনুকম্পনৌঘা
ভবামৌতি । অন্যথা অরতং নাম্ ।

(ক) শকু ইতি । তৎ তস্মাত্ । বা যুবরথ্যে: অনুমতং সম্মতং দুগ্ধতং প্রতি
মমেদমভিলাষকরণমিত্যর্থঃ ততস্তদা, প্রবর্তিতব্যং যতিতব্যম্ । অনুকম্পনৌঘা সম্মেলনে
দয়াপাত্রোক্তায়া । অন্যথা যুবরথ্যে:রাভাবেন তস্যানুকম্পনৌঘত্বাভাবে, মাং অরতং
মরণাবশ্যম্ভাবাত্ স্মৃতিবিষয়মেব কুরুতমিত্যর্থঃ ।

(খ) রাজেতি । বিমর্শচ্ছ্দি সকলস শয়নিবর্তনকম্ । তথা চ কিমিযং
শকুললা কল্লাদিগুরুজনানপেচ্ছ্যৈব আত্মানং দাতুং শস্যতি ; কিংবা মল্লমাআমানং
দাতুমিচ্ছন্তীমপি পরাধীনতয়া কল্লাদিগুরুজনঃ অন্যস্মৈ দাস্যতি ইत्याদি: সর্ব এব
সশয়ঃ, অনেন বচনেন নিরস্তঃ, আত্মদানে গুরুজনানপেচ্ছলসূচনাদিত্যশয়ঃ । এতদেব
পরস্বরং প্রতি পরস্বরাসক্তরূপমেব, কামফলং কামিন জনিতম্, অন্যত্ ক্রিয়াভূতং
পরিণয়াদিকম্, যত্রফলম্ ভবযৌবরকন্যাপছয়ৌষেজাজন্যম্, তস্ব কামিন ন জন্বতি
সেইরূপ কামদেবই আমার সন্তাপ জন্মাইয়াছিলেন, আবার তিনিই
সেই সন্তাপের নিবৃত্তি করিলেন ॥১৩॥

(ক) শকুস্তলা । তা, যদি তোমাদের সম্মত হয়, তবে সেইভাবে
প্রবৃত্ত হইবে, যাহাতে আমি সেই রাজর্ষির দয়ার পাত্র হইতে পারি ।
না হইলে আমাকে স্মরণ করিবে ।

(১) --অণুমমং তহ বহুহ...অস্বহা অবস্বং সিচ্ছহ মে তিলীডব্বং ।

(২) সংশয়চ্ছ্দি বচনম্ হৃতিমাত্র: পাঠ: ক্রান্তি ।

प्रियं । जनान्तिकम् । अणसूए ! दूरगदो से मणोरहो,
अक्वमा इधं कालहरणस्स (१) । (ग)

अन । पिधं वदे । को ए उवाओ भवे, जेण अविलम्बिदं
णिहुदञ्च सहीए मणोरहं सम्पादेह्व (२) । (घ)

(ग) अनसूये । दूरगतः अस्या मनोरथः, अक्वमा इधं कालहरणस्य ।

अयोग्यत्वादिति भावः । एतावती एतत्पर्यन्ता मदासक्तिप्रदर्शनमात्रपर्यन्ता अवस्था
यस्याः सा तादृशप्रति सा सुखयति ; अधुना सक्रमाजननेऽपि अनर्थवासक्या भाविसङ्गम-
जननस्यावश्यत्वात्वादित्यभिप्रायः ।

अत्र मार्गो नाम गर्भसम्भारङ्गम्—“तत्त्वार्थकथनं मार्गः” इति दर्पणलक्षणात् ।

(ग) प्रियमिति । अस्याः शकुन्तलायाः, मनोरथः दुष्कलेन सह सक्रमाभिवापः,
दूरगतः नितान्ताधिकीभूत इत्यर्थः ; अतएव कालहरणस्य विलम्बस्य कारणं अक्वमा ।

(ख) राज्ञा । डाल ! मन्महनाशक बाका वटे । ईहाई कायेर
रुन ; अन्न वाश, ताहां चेटोर फन । এইরূপ অবস্থা হইয়াও আমাকে
झषी करिउतेछे ।

(ग) प्रियंवदा । (अनसूयार प्रति चूपि चूपि) अनसूया !
शकुन्तलार अभिजास दूरे उठिग्राछे ; सूतरां ए, कालक्षेप करिउते
असमर्थ ठईतेछे ।

(१) - दूरगममस्यदा अक्वमा... जस्मिं वज्रभावा एसा, सो ललामभूदो पीरवाणं ।
ता जुनं से अहिलोसो अहियन्दिनुं ।

(२) ...तद्ध जह भवासि । प्रियंवदा । प्रकाशम् । सहि । दिदिषा अणुद्वी
दे अहिसिण्सी । साअरं वस्सिय कदिं वा महाअह ओदरह । को दाधिं सहचारं
अनरीथ अदिमुनलदं पञ्चविधं सहह । राज्ञा । किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्क-
क्षीखामनुवर्त्तते । अनसूया । को लण उवाओ भवे...।

प्रियं । णिहुदं त्ति चिन्तणीअं, सिग्घं त्ति ण
दुक्करं । (ङ)

अन । कधं विअ ? । (च)

प्रियं । णं सो वि राएसी इमस्सिं जणे सिण्हदिदिआ
सूइदाहिलासो इमेसुं दिअसेसुं पजाअरकिसो विअ लक्खी-
अदि । (छ)

(घ) प्रियंवदे ! को तु उपायो भवेत्, येन अविलम्बितं निश्चितस्य सख्या
मनीरथं सम्पादयावः ।

(ङ) निश्चितमिति चिन्तनीयम्, शीघ्रमिति न दुष्करम् ।

(च) कथमिष ? ।

(छ) ननु सीऽपि राजर्षिः अस्मिन् जने सिग्घदृष्ट्या सूचिताभिलाषः एषु दिक्खी
इजानरत्तम इव सत्त्यते ।

(घ) अनेति । निश्चितं गुप्तस्य यथा स्यात्तथा । मनीरथं मनीरथविषयभूतं
दुष्कलसङ्गमम् ।

(ङ) प्रियमिति । निश्चितं गुप्तं गुप्तभावेन सम्भलनजननम्, चिन्तनीयं दुष्करतया
भावनीयम्, शीघ्रीवामित्यतः सञ्चरणादिति भावः । शीघ्रं शीघ्रं सम्भलनघटनम्, न
दुष्करम्, दुष्कलस्यापि एतां प्रति गुरुतरासम्भवगमादित्यभिप्रायः ।

(च) प्रियमिति । अस्मिन् जने शकुललायाम्, सिग्घदृष्ट्या सानुरागदृष्टिपातेन,

(घ) अनश्रवा । प्रियंवदा ! किं उपाय इहैवे, याहाते अविलम्बे
अथ च गोपनेन सखार अभिलाषं सम्पादनं करिते पारि ।

(ङ) प्रियंवदा । गोपनेन इहै चिन्तार विषयः; किञ्च 'शीघ्र'
इहा दुष्करं नहे ।

(च) अनश्रवा । किं रकम् ? ।

राजा । आत्मानमालोक्य । सत्यमित्यभूत् एवास्मि । तथाहि—(ज)

अशिशिरतरैरन्तस्तापैर्विवर्णमलीमसं

निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रवर्त्तिभिरश्रुभिः ।

अनतिलुलितज्याघाताङ्कान्मुहुर्मणिवन्धनात्

कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिस्मार्थ्यते (१) ॥१४॥

सूचितः अभिलाषो यस्य सः । प्रजागरेण रात्रिजागरणेन क्रशः । तथा च तस्याप्यासक्ति-
सत्त्वात् शीघ्रमिति न दुष्करमिति भावः ।

(ज) राजेति । आत्मानं स्वदेहम् । सत्यमिति प्रियंवदीत्यङ्गीकाराय ।
इत्यभूत् प्रजागरक्रश एव ।

अशिशिरैति । अन्तस्तापैः अन्तर्गतमदनसन्तापैर्हृत्तुभिः । हेतुत्वज्ञेयामश्रुप्रवर्त्तनं
प्रतीति बोध्यम् । अशिशिरतरैरत्युष्णैः, निशि निशि रात्रौ रात्रौ, भुजे हस्तं न्यस्तात्
स्थापितात् अपाङ्गात् नयनप्रान्तात् प्रवर्त्तन्ते निर्गच्छन्तीति तैः, अश्रुभिर्नयनजलैः,
विवर्णं कश्चिद्विशेषं विकृतवर्णं कश्चिद्विशेषं मलीमसं मलिनोद्भूतम् । उभयोरपि
विशेषणयोः परस्य विशेष्यत्वविवक्षया “भाष्यं प्रसन्नगभीरम्” इत्यादिवत् कर्मधारयः ।
कनकवलयं स्वर्णकटकम्, अनतिलुलितः बलयावरणेन अनतिव्यक्तः ज्याघाताङ्कः
धनुर्गणधर्षणचिह्नं यस्मिन् तस्यात् तथीक्यात्, मणिवन्धनेऽस्मिन्निति मणिवन्धनं हस्तस्य
प्रकीर्णदेशस्तस्यात् स्रस्तं स्रस्तं स्रलितं स्रलितम्, मया सुहृद्वारं वारं प्रतिस्मार्थ्यते

(छ) प्रियंवदा । ओहै ! से राजसिंघ, এই ব্যক্তির প্রতি স্নিগ্ধ
দৃষ্টিদ্বারা, নিজের অভিলাষ ব্যক্ত করিয়াছেন এবং এই কয় দিনেই
তাঁহাকে জাগরণবশতঃ ক্রশ বলিয়া লক্ষ্য করিয়াছি ।

(জ) রাজা । (আপনার দিকে চাহিয়া) মতা ; আমি এইরূপই
ত হইয়াছি । যেহেতু—

(১) ...অন্তস্তাপাধিবর্ণমলীকৃতং ।... ভুজন্যস্তাপাঙ্গপ্রসারিभिः...। অনতিলুলিত-
জ্যাঘাতাঙ্কং । পুনঃ প্রতিস্মার্থ্যতে ।

प्रियं । विचित्रा । हला ! मन्त्रणलेहणं दाणिं से करी-
अदुं, अहं तं सुमणोगोविदं कदुअ देवदासेवावदेसेण तस्स
रस्सो हत्थं पावइस्सं । (भ्र)

(भ्र) हला ! मदननिखनमिदानीमस्याः क्रियताम्, अहं तत् सुमनीगोपितं
कृता देवतासेवापदेशन तस्य राज्ञो हस्तं प्रापयिष्यामि ।

स्वस्थानं नीयते । पूर्वं शरीरस्य आपेक्षिकस्थूलतया दृढलग्नस्य कनकवलयस्य दर्शनी
सं सनात् कृश एवास्तीति भावः ;

अथ कृशाङ्गत्वात् प्रप्तुंतेन कार्येण कनकवलयसंसनेन तत्कारणीभूतं काश्य
प्रत्याय्यत इति पर्यायीकमलङ्कारः । अशिशिरतरैरित्यनेन तापस्याधिक्यं व्यज्यते ।
दिवसे रौद्रे परैः सन्देशेन गाम्भीर्यहान्या धीरोदात्तत्वव्याघात इति निशि निशी-
त्युक्तम् । भुजन्वस्थापाङ्कत्यनेन चिन्ता सूच्यते स्त्रीकैस्तथैव चिन्ताकरणात् । ज्याघाताङ्गस्य
सञ्चलनेव अतिस्पष्टत्वं भवति, अनतिस्पष्टत्वं च अनल्युच्चत्वम् ; ततश्च कनकवलय-
संसने ज्याघाताङ्गेन न प्रतिबन्ध इति दर्शितम् । अतो नापुष्टार्थतादोषः ।

अथ कनकवलयमिति दर्शनात् पुरा अवालकानामपि पुरुषाणामलङ्कारधारणरीति-
रासीदिति प्रतीयते ।

हरिणी वनम्—“न-स-म-र-सल्लोः षड् वेदैर्हयैर्हरिणी मता” इति लक्षणात् ॥१४

(भ्र) प्रियमिति । विचित्रा उपाधीकृतवने भावनां कृत्वा । हला इति अनसूया-

आमि प्रतोक रात्रिते हातेर उपरे नयनेर प्रान्तदेश रात्रिद्य
वसिया थाकि ; तथन भितरेर सन्हापेर उषः अश्रज्जल पतित हईया
हातेर सोणार बालागाछीके विवर्ण एवं मलिन करिया थाके ; एदिके
धरुर शुण आकर्षण कराय मनिबद्धदेशे चिहू हईयाछे, बलय थाकाय से
चिहू ब्यक्त हय ना ; एहेन मनिबद्धदेश हईते सेई सोणार बाला
बार बार पडिया याईते थाके, आमि आवार ताहा बार बार सराईया
दिया थाकि ॥१४॥

अन । सखि ! रोचति मे सुउमारो एसो पयोधो ।
किं वा सउन्तला भणादि ? । (ज)

शकु । सहीणिओओ वि विकपीअदि ? (१) । (ट)

(ज) सखि । रोचते मे एष प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ? ।

सखीधनम् । अस्याः शकुन्तलायाः सख्ये, सदनलखनम् आत्मनः कामादिभावज्ञापिका
स्त्रियः । सुमनीभिः पुष्यैः गोपितं कृत्वा पुष्यराशेरभ्यन्तरे स्थापयित्वा, देवता-
सेवापदेशेन देवतापूजाच्छलेन आभिः सुमनीभिर्देवता पूज्यतामिति क्लृप्तित्यर्थः ।

अथ अभूताहरणं नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—

“तत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ।”

“स्त्रियः सुमनसः पुष्यम्” इत्याद्यमरः ।

(ज) अनेति । सुकुमारः कीमलः अपरिश्रमसाध्य इत्यर्थः । शकुन्तलाया
अभिसरणे तु परिश्रमात् काठिन्यं स्यादिति भावः । प्रयोगः अनुष्ठानम् । किं वित्यादिका
तु उक्तार्थे शकुन्तलाया मतमस्ति न वेति जिज्ञासार्था ।

(ट) शकु इति । सखीनिर्गतश्रयश्चित्तैषिष्ठ्युर्वयोः नियोग आदेशोऽपि,
विकल्पान्ते कर्तव्यः अकल्पव्यो वा इति विविच्यते ? काकुवशात् कथमपि नित्यर्थः ।
उक्तीपाथे सर्वथा मम सख्यतिरस्तीति भावः ।

अथ मनोरथी नाम नाट्यलक्ष्यम् । यथा दर्पणे—

“मनोरथस्त्वभिप्रायस्वीक्रियते इत्यमरः ।”

(व) प्रियः वद । (चिन्ता करिया) गुनो ! उहार जगु এখন
একখানা কামলিপি রচনা কর, আমি তাহা পুষ্পের ভিতরে গুপ্ত করিয়া,
দেবতাপূজার ছলে সেই রাজার হাতে পৌছাইয়া দিব ।

(७) अनश्रया । सखि ! कोमल এই অকুষ্ঠানটী আমারও
অভিমত হয় । অথবা শকুন্তলা কি বলে ? ।

(१) की विन्धीओ विकपीअदि ।

प्रियं । तेन हि अत्तणो उवन्नासानुरुम्भं चिन्तेहि
ललितपदावलिबन्धं गीदिम्भं (१) । (ठ)

शकु । चिन्तेमि ; किन्तु अवधीरणाभीरुम्भं वेवदि मे
हिम्भम् (२) । (ड)

(ट) सखीनियोगोऽपि विकल्पते ।

(ठ) तेन हि आत्मन उपन्वासानुत्तपां चिन्त्य ललितपदावलिबन्धं गीतिकाम् ।

(ड) चिन्त्यामि ; किन्तु अवधीरणाभीरुम्भं वेपते मे हृदयम् ।

(ठ) प्रियमिति । तेन हि आत्मनोऽपि सम्प्रतत्वेनैव हेतुना । उपन्वासानुत्तपां
प्रथमकथनयोग्याम्, ललितया कीमलया पदावल्या सुप्रिङ्गलपदश्रेण्या बन्धी रचना
यन्वाकाम् । तथात्वे सुतिमधुरतया राज्ञः प्रीत्यतिशयो भवेदिति भावः । गीतिकां
गीतम् । तदेव राज्ञो हस्तं प्रापयिष्यामीत्याशयः ।

“उपन्वासन्तु वाङ्-सूत्रम्” इत्यमरः ।

(ड) शकु इति । चिन्त्यामीति प्रियं वदीकितस्वीकारः । अवधीरणाया मय्येव
राजकृतावज्ञातः भीरुम्भं भयशीलम् । वेपते कम्पते । तथा च राजा दुष्मन्तो यदि
बनवासिनीमकिञ्चना मामवज्ञया प्रत्याचष्टे, तदा तादृशलिखने केवलकुलटावधिप्रकाशः
स्यादित्यभिप्रायः ।

अथ अवधीरणाजनिताभयादुहे गो नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणं—

“नृपादिजनिता भीतिरुहे गः परिकीर्त्तितः ।”

(ट) शकुस्तुना । सखीर आदेशेऽपि किं मुतामृत करिव ? ।

(ठ) प्रियंवदा । ताहा इडैले निजेर अवस्ठार अन्नुरूप एव
सुललितपदावलीरचित एकटि गीत चिन्ता कर ।

(१) ...उपन्वासपुण्यं चिन्तेहि दाव किं वि ललितपदबन्धं ।

(२) हला...अहं ।...पुण्य वेवह ।

রাজা । বিহস্য । অয়ং স তে তিষ্ঠতি সঙ্কমীত্‌সুকৌ
 বিশঙ্কসে ভীৰু ! যতোঽবধীরণাম্ ।
 লভেত বা প্রার্থয়িতা ন বা শ্রিয়ং
 শ্রিয়া দুরাপঃ কথমীক্ষিতো ভবেত্ ॥১৫॥

অপি চ,
 অয়ং স যস্মাত্‌ প্রণয়াবধীরণাম্
 অশঙ্কনীয়াং করভীৰু ! শঙ্কসে ।

অয়মিতি । হে ভীৰু ! অবজ্ঞাভয়শীলি ! যতো যস্মাত্‌ জনাত্‌, ত্বম্‌ অবধীরণাম্‌
 অবজ্ঞাম্‌, বিশঙ্কসে সন্দিগ্ধ্যসি, অয়ং স জনঃ, তে তব, সঙ্কমায সম্মেলনায উত্‌সুক
 উত্‌কণ্ঠিতঃ সন্, তিষ্ঠতি । তথা চ প্রার্থয়িতা শ্রিয়া এব প্রার্থী জনঃ, শ্রিয়ং সম্পদম্,
 লভেত প্রাপ্নুয়াত্‌, বা কিংবা, ন লভেত ইত্যর্থঃ, কিন্তু শ্রিয়া তথা সম্পদা, হুঁসিত
 ঞ্চামু, মিষ্টঃ অভিলষিতো জনঃ, কথং দুরাপো দুর্লভঃ ভবেত্‌, কথমপি নেত্যর্থঃ । তথা
 চ ময়ৈব ত্বং দুর্লভা, ন তু ত্বয়া অহং দুর্লভঃ, ত্বল্লিপস্বযৌবোপস্থিতত্বাদিত্যাশ্রয়ঃ ।

অব সামান্যে ন বিশেষসমর্থনরূপোঽর্থান্তরন্যাংসাঃ স্ফলঙ্কারঃ অর্থাৎপতিশ্চ, অনর্থীগুণ-
 প্রধানভাবে নাঙ্কাক্তিভাবান্‌ সঙ্করঃ । তথা শ্রিয়ং শ্রিয়তি শ্রীশব্দস্য বারহথীপাদানাত্‌
 কথিনপদতাদৌষঃ “বতিলীলাশ্রমং মিন্‌ সলীলমনিলী বহনু” ইতি সাহিত্যদর্পণাদা-
 ছরণবত্‌ ; স চ ‘তয়া দুরাপঃ’ ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

বংশল্যবিলং বনম্—“বদন্তি বংশল্যবিলং জমী জগৌ” ইতি ললুপানাত্‌ ॥১৫॥

(ড) শকুন্তলা । চিন্তা ত করিব ; কিন্তু আমার মন অবজ্ঞার
 ভয়ে কাঁপিতেছে ।

রাজা । (একটু হানিঘা) হে ভীৰু ! তুমি যে লোক হইতে
 অবজ্ঞার আশঙ্কা করিতেছ, এই সেই লোক তোমার সহিত সম্মিলিত
 হইবার জন্য উৎকণ্ঠিত হইয়া রহিয়াছে । প্রার্থী ব্যক্তি শ্রী পাইতেও
 পারে, নাও পাইতে পারে ; কিন্তু শ্রী বাহাকে লাভ করিতে ইচ্ছা করেন,
 সে ব্যক্তি শ্রীর পক্ষে দুর্লভ হইবে কেন ॥১৫॥

উপস্থিতস্বাং প্রণয়োত্সুকো জনো

ন রত্নমন্বিত্যতি সৃগ্যতে হি তত্ (১) ॥১৬॥

উক্তমেবার্থে ভক্তান্নরোহাৎ অর্থমিতি । করমৌ হস্তস্য মণিবন্দেয়াৎ কনিষ্ঠাকুলী-
পর্যন্তিত্যেক্ প্রদেয়াবিত্ ক্রম যস্যাস্তসম্বোধনম্ । হে করমৌহ ! যস্মাৎ জনাত্,
অশঙ্কনীয়াম্ অসন্দেহনীয়াম্, প্রণয়াবধীরণাং প্রার্থনাবজ্ঞান্ অবজ্ঞয়া প্রার্থনা-
নিরাসমিত্যর্থঃ, শ্রদ্ধসী সন্দিগ্ধাসি ; সঃ অর্থং জনঃ অহমিত্যর্থঃ, প্রণয়োত্সুকঃ তবৈব
প্রার্থনোদযুক্তঃ সন্, ত্বাম্ উপস্থিত আগতঃ । অতএব অস্বাদবজ্ঞানশ্রদ্ধা কথমপি ন
করণীয়েতি ভাবঃ । হি তথাহি, রত্নং মণিঃ কতৃ, ন মন্বিত্যতি লোকান্ ন মার্গয়তি ;
কিন্তু তত্ রত্নমেব, সৃগ্যতে লোকৈর্মাগ্যতে ।

অথাপি পূর্ববদেব অর্থান্নরন্বাসীঃলঙ্কারঃ । তথা পূর্ববদেব প্রণয়শব্দস্য হিঃপাঠাত্
কথিতপদতাদীষঃ, কিঞ্চ অতুর্থপাদে কতৃপটানভিধানাত্ নূনপদতাদীষশ্চ, মন্বিত্যতি
ইত্যনেন প্রকম্য সৃগ্যত ইত্যভিধানাত্ ভয়প্রকমতাদীষশ্চ । তেষাং সমাধানায় পরাইমেব
পঠনীয়ম্—“উপস্থিতস্তে ঽর্থং যিষ্মা স্বয়ং জনান্ ন যাচতে রত্নমিদং হি যাচ্যতে ॥” তথা
অ রত্নং কতৃ জনান্ ন যাচতে, ইদং রত্নমেব যাচ্যতে তৈর্জনৈরिति বিবক্তিবপরিণামেন
যাচ্যত ইত্যস্য কতৃপদপ্রাপিরिति ধ্যেয়ম্ ।

“প্রণয়ঃ প্রেমণি যাচ্ জায়াম্” ইতি হেমচন্দ্রঃ । “মণিবন্দাঢাকনিষ্ঠং করস্য করমৌ
বহিঃ” ইত্যমরঃ ।

অতুর্থং অরণ্যমবিকলমেব রত্নবৎ শততীয়সর্গে ঽপি দৃশ্যতে । বৎ শস্যবিলং হনম্ ॥১৬॥

আরও, হে করভোরু ! তুমি যে ব্যক্তি হইতে, আশঙ্কার অযোগ্য
প্রার্থনাভঙ্গের আশঙ্কা করিতেছ, এই সেই ব্যক্তি তোমারই প্রার্থনার
জগ্ৰ উৎকণ্ঠিত হইয়া উপস্থিত হইয়াছে । কারণ, রত্ন কাহাকেও
অন্বেষণ করে না, রত্নকেই সকলে অন্বেষণ করে ॥১৬॥

(১) ক্ৰম্বিত্যতি শ্লোকো ন দৃশ্যতে ।

সখ্যৌ । অহু অস্তগুণাবমাণিণি ! কো ণাম সন্দাব-
ণিব্বাণহেতুশ্চ' সারদৌশ্চ' জ্যোষ্ণ' আদবত্তেণ ণিবারেদি (১) । (৬)

শকু । সখিনম্ । গিঅাড্‌দাঙ্ঘি (২) । ইত্থপবিচা চিন্তয়তি । (৭)

(৬) অধি আত্মগুণাবমানিণি ! কো নাম সন্তাপনির্বানহেতুকা' সারদৌ
জ্যোত্স্বাম্ আতপত্রেষে নিবারয়তি ।

(৭) নিযোজিতাঙ্ঘি ।

(৬) সখ্যাবিতি । আত্মনৌ গুণান্ সৌন্দর্য্যাদৌগবনম্বতে অবজানাতীতি আত্ম-
গুণাবমানিণী তনুসম্বোধনম্ । পরমসুন্দরমপ্যাত্মান' প্রতি ক্রুৎপত্নাদিনেব রাজাবশ্বা-
শঙ্কাকরথাৎ আত্মনঃ সৌন্দর্য্যাদিগুণান্ প্রত্যেব অবশ্বাকরথ' সম্ভ্রাতমিতি ভাবঃ ।
সন্তাপনির্বানস্য যৌগতাপশাস্তিঃ হেতুকা' হেতুভূতাম্, সারদৌ' সারতৃকাণীনাম্ ।
এতদ্বিশেষণেণ জ্যোত্স্বায়া শ্রীত্ববৈ শ্রদ্যতিশ্রয়দ্যীতনেন সন্তাপশাস্ত্যতিশ্রয়াদ্যৌত্বতে ।
আতপত্রেষে ক্রুৎেষে, কো নাম জনঃ, নিবারয়তি অপি তু কোঃপি নেত্বর্থঃ । তথা
দুশ্মন্তোঃপি স্বকামসন্তাপনির্বানহেতুভূতা' পরমসুন্দরী ত্বা' নাবশ্বশ্য প্রত্যাখ্যাখ্যত
ইতি ভাবঃ ।

অতএবান্ন সমাদপ্রস্তুতান্ প্রস্তুতসমপ্রতীতিক্রুপা অপ্রস্তুতপ্রশ'সালঙ্কারঃ ।

(৭) শকু ইতি । স্বপ্রশ'সাত্মবধেণ মনীরথপূরণসম্বন্ধকৌতুকেন অ সখিতমিতি
কৌশলম্ । নিযোজিতাঙ্ঘি যুবথ্যোরাৎর্গেণ প্রবর্তিতাঙ্ঘি মদনলীলরচনায়ামিত্যে শ্রবঃ ।
চিন্তয়তি মদনলীলসংঘটায় ভাবয়তি ।

(৬) সখীষধ । ওলো আত্মগুণের অবজ্ঞাকারিণি ! কোন্ ব্যক্তি,
সন্তাপের শাস্তিকারক শারদীয় জ্যোৎস্নাকে ছত্রদ্বারা নিবারণ করে ?

(৭) শকুন্তলা । (ক্রেষৎ হাশ্রু করিয়া) নিযুক্ত হইলাম । (এই
বলিয়া উঠিয়া বসিয়া চিন্তা করিতে লাগিল ।)

(১) অস্তগুণাবমাণিণি ! কো দাণি' সরীরখিব্বাবশ্বত্থ' সারদিণ' জৌষিণি'
পঙ্কনেষে বারিঃ । (২) খিখীত্বা দাণি' ঙ্ঘি ।

राजा । स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रिया-
मवलोकयामि । यतः—(त)

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन (१) ॥१७॥

शकु । हला ! चिन्तिदा मए गौदिआ । अमस्सिद्धिदाणि
उण लेहणसाहणाणि (२) । (थ)

(त) राजेति । स्थाने युक्तम् । विष्णुतनिमेषेण निनिमेषेण । तथा च
निनिमेषेण चक्षुषा यत् प्रियामवलोकयामि, तत् युक्तमेवेत्यर्थः । तत् प्रतिपादयितुमाह
यत इति ।

“युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

उन्नमितैकेति । पदानि मदनलेखप्रयोगान्, रचयन्त्याः संगृह्यन्त्याः, अस्याः
शकुन्तलायाः, उन्नमिता उत्तोलिता एका भ्रूलता यस्य तत् चाननं मुखं कर्तुं,
पुलकाञ्चितेन रोमाञ्चन्यात्तेन, कपोलेन गच्छेन करणेन, मयि मद्दिषये, अनुरागं कथयति
कथनवत् स्पष्टं सूचयति, मदनुरागवशादेव पुलकाविर्भावादिति भावः ।

अत्र राज्ञः शकुन्तलाया भावतस्त्वौपलब्धेः क्रीडा नाम गर्भसन्धेरङ्गम्—“भाव-
तस्त्वौपलम्बित् क्रीमः स्थात्” इति दर्पणलक्षणात् । इदमेव च तयोदाहृतम् । व्यतिक्रम-
दीघममाधानन्तु पूर्वमेवोक्तम् । आर्या जातिः ॥१७॥

(त) राजा । निनिमेष नशने ये प्रियतमाके देखितेहि,
ताहा उचितेइ वटे । कारण—

इनि कामनिपिर गद रचना करितेहेछेन, ईशार एकटी जनता
उपरे उठिवाहे ; एइ अवहाय ईशार मुखथानि, रोमाङ्कित गणुधारा
आमार प्रति अहुराग प्रकाश करितेहे ॥१७॥

(१) कण्टकितेन प्रथयति...

(२) हला ! चिन्तिदा मए गौधवत्यु । अहु ससिद्धिदाणि उण...

প্রিয়ং । গং ইমস্মিঁ সুশ্রীদরসুভমারে ণলিণীবত্তে পদ-
চ্ছ্বেদমসৌএ ণহেহিঁ আলিহীশ্রদু (১) । (৬)

শকু । যথীক্তং রুপয়িত্বা । হলা । সুগন্ধ দাব সঙ্ঘদত্যা ণ
বত্তি (২) । (ধ)

(খ) হলা ! চিন্তিতা ময়া গীতিকা । অসম্মিহিতানি পুনঃ লিখনসাধনানি ।

(৬) নন্বস্মিন্ শুকীদরসুকুমারি নলিনীপত্রে পদচ্ছ্বেদমস্তুয়া নন্বৈ রালিখ্যতাম্ ।

(খ) শকু ইতি । চিন্তিতা চিন্তয়িত্বা নিরুপিতা । অসম্মিহিতানি সম্মিধানি
অস্থিতানি, লিখনসাধনানি পুনঃ-মসৌ-লিখন্যঃ । অতএব কুত্র কেন তাং গীতিকাং
লিখামীতি ভাবঃ ।

(৬) প্রিয়মিতি । অনুশ্রায়াং ননুশব্দঃ । অস্মিন্ তব তাপশ্রান্ত্যর্থমানেতি,
শুকীদরবত্ শুকপত্ৰিণঃ ক্রীড়দেশবত্ সুকুমারি কৌমলী মস্তুয়ে ইত্যর্থঃ । তেন ত্বয়া
যথা তথা বা লিখ্যতাং রাজা পঠিতুং শ্রত্ব্যতীতি ভাবঃ । নলিনীপত্রে পদ্মলতাপত্রে,
নন্বৈ নংছ্যায়ভাগেঃ, পদানাং পাদানাং ছ্বেদস্য অবসানস্য ভক্ত্যা ভাগেন ; তথা চ
যাবদ্রাগযহর্ষে পাদাবসানপর্যন্তং প্রিয়তে তারঙ্গাগয়হর্ষেন লিখ্যতাম্, एवञ्च राजा त्वा-
नभिवेकिनीं बोद्धुं न श्रत्व्यतीति भावार्थः सरलार्थश्च ।

(খ) শকু ইতি । রুপয়িত্বা অমিনীয লিখনাভিনয়ং ক্লবিত্ব্যর্থঃ । সঙ্ঘতার্থা
উচিতার্থা । শ্রুতং যুভামিতি শ্রীষঃ ।

(খ) শকুন্তলা । ওলো ! আমি গীত চিন্তা করিয়াছি । কিছু
লিখিবার উপকরণ নিকটে নাই ।

(৬) প্রিয়ংবদা । ওহে ! শুকপাতীর পেটের মত পালিস এই
পদ্মপাতার যে ভাগ নইলে এক একটা চরণ ধরে, সেই ভাগ নইয়া
নথ দিয়া লেখ ।

(১) শ্যাম...অহেহিঁ ণিকিল্পনবচ্ছ করসু ।

(২) , হলা ! সুগন্ধ দাণি সংঘতয়ং ণবত্তি ।

उभे । अवहिते ह्य । (न)

• शकु । वाचयति । (प)

तुम्ह ण आणे हिअअं, मम उण मअणो दिवा वि रत्तिं वि ।

णिक्खि व । दावइ वल्लिअं, तुइ इत्यमणोरहाइ अङ्गाइं (१) ॥१८॥

(घ) इला ! श्रुतं तावत् सङ्गतायां न वेति ।

(न) अवहिते ह्यः ।

तव न जाने हृदयम्, मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रिमपि ।

निष्कृप ! तापयति बलीयः तव हृत्तमनोरथानि अङ्गानि ॥१८॥

(न) उभे इति । अवहिते श्रोतुं कृतमनोयोगे, स्व आवागिति शेषः ।

(प) शकु इति । वाचमाचष्ट इति वाचयति पठतीत्यर्थः ।

तवेति । हे निष्कृप ! निर्दय ! राज्ञः प्रजापौडानिष्ठतिकरणस्यैवौचित्यात्
अत्र तु भवता प्रजाभूताया एव मे पीडाहृत्तान्तस्त्रास्यनादानादित्याश्रयः । तव हृदयं
न जाने, तव चित्तं मयि सानुरागं निरनुरागं वेति नाहं वैशीत्यर्थः, पुनः किन्तु,
मदनः कामः, तव हृत्ते मनोरथः अभिलाषी येषां तानि । तथा च यथा जनो हृत्तस्त्रं
वस्तु स्वेच्छया यथा तथा वा कर्तुमर्हति, तथा त्वमपि ममाभिलाषं स्वेच्छया पुरयितु-
मपुरयितुं वा शक्नोषीति भावः । मम अङ्गानि, दिवापि दिवसमपि न्याय्य, रात्रिमपि
च न्याय्य, बलीयः अत्यन्तमेव, तापयति । अतश्च लोकपालेन त्वया ममैतत्तापशान्ति-
रवश्यमेव करणीयेत्यभिप्रायः ।

दिवा रात्रिमित्युभयवापि "अभिविधौ कात्राध्वमानात्" इति द्वितीया ; दिवाशब्दस्य
तु अव्ययत्वात्तस्या लोपः ।

(घ) शकुलला । (उक्तरूपे लिखित्वा) ओलो ! तोमरा शोन,
ईशर अर्थ सङ्गत हहेल कि ना ।

(न) मथीइय । मन दिला म ।

(१) ...मइ उण कानी... चिगंधिअ ! तवइ वल्लिअं तुइ इत्यमणोरइ...

রাজা । অবসরঃ খল্বয়মাঝ্ণানং দর্শয়িতুং । সহসীপ-
স্বল্য—(১) (ফ)

তপতি তনুগাতি ! মদনস্বামনিশং মাং পুনর্দৃহত্ব্যেব ।
স্বলপয়তি যথা শশাঙ্কং ন তথাহি কুমুদ্বর্তীং দিবসঃ ॥১৫॥

১৫ং গীতিনাম ঞ্চন্দঃ । যথা স্মৃতধীধে—

“আর্য্যা পূর্বাঙ্কসমং যস্য অপরাঙ্কমপি চ হ সগতে ! ।

কুন্দীবিদকদানীং গীতিং তামস্বতবাণি ! ভাষন্তে ॥”

অতএব প্রিয়ংবদয়া “ললিতপদাবলিবন্ধং গৌদিশা” ইতি, শকুন্তলয়া চ
“চিন্তিদা মএ গৌদিশা” ইত্যভিহিতম্, গানযোগ্যত্বাদস্যাঃ । পিঙ্কলিনে তু উদগার্থিত
নামীকৃতম্ । যথা—

“পুঙ্কলি উচত্বে মতা তীসন্তি সুমধা ! সমধিষা ।

সী উগ্যাঙ্কী বুকী পিঙ্কলকঙ্ক দিষ্ট সট্টি মতাঙ্কী ॥” ॥১৬॥

(ফ) রাজিতি । অবসরঃ সময়ঃ ; তর্বেতি যুগ্মত্পর্দনং প্রত্যক্ষত্বৎ সমীহ্রৈশকরণা-
দিতি ভাবঃ ।

তপতীতি । তনুনি কুশানি গাবাণি অঙ্কানি যস্যাস্তৎসম্বোধনম্ । মদনঃ
কামঃ, অনিশং “দিবাসি রতিং বি” ইত্যভিহিতত্বাত্ অঙ্কনিশম্, ত্বাং তপতি সন্নাপয়তি ।
পুনঃ কিন্তু, মাং দৃহত্ব্যেব দৃগ্ধীকরীত্ব্যেব । তথা চ প্রখরতেজসী দূরসম্বন্ধজ্ঞাপঃ,

(প) শকুন্তলা । (পড়িতে নাগিল)

হে নির্ধন ! তোমার মন আমি জানি না ; তথাপি আমি তোমার
হাতে অভিলাষ সমর্পণ করিয়াছি ; এ অবস্থায় কামদেব, দিনেও
ব্রাহ্মিতেও আমার সমস্ত অঙ্গ অত্যন্ত সন্তুষ্ট করিতেছেন ॥১৮॥

(ফ) রাজা । আপনাকে দেখাইবার এই অবসর । (হঠাৎ
নিকটে যাইয়া)

(১) কথিত্ব ‘রাজা । সহসীপস্বল্য’ ইতিমাত্রঃ পাঠঃ ।

সযোগসম্বন্ধত্রয় দাহঃ । তনু তাপাপেচ্যয়া দাহস্ত্যাধিক্যন্ত্রণাকরত্বাৎ ত্বদপেচ্যয়া
 অহমেবাধিকং ক্লিষ্ট ইत्याশয়ঃ । ননু স্ত্রীপুংসর্থোনির্বিশেষীভ্যং শব্দুঃ কামঃ কথং
 স্থিত্যং তপতি পুমাশং দহতৌতি একস্বীকদা বিভিন্নৌ ব্যাপারঃ সম্ভবতীত্যাহ স্পপয়তীতি ।
 হি তথাহি, দিবসঃ প্রবর্তমানঃ সূর্যকিরণাৰ্শ্চন্দ্রঃ কালঃ, যথা যাত্ৰক্, শশাঙ্কং
 চন্দ্রম্, স্পপয়তি মলিনীকরীতি, কুমুদতী কুমুদিনীম্, তথা তাত্ৰক্, ন স্পপয়তীতি
 সম্বন্ধঃ । তস্তু সর্বेषাং প্রত্যক্ষমেব । ততশ্চ একেনৈব কামেন তব তাপঃ সম চ দাহ
 ইতি বিভিন্নৌ ব্যাপারঃ ক্ষতুঁ শক্যত এবংল্যমিপ্রায়ঃ ।

অথ তনু-গাভ্ৰেত্যন্যথাঃ শব্দ্যোঃ পর্যাযতয়া আপাততস্তদর্থস্য পুনরুক্ততাপ্রতীতিঃ
 পরশ্চ তনুশব্দস্য ক্রশার্থতাপ্রত্যয়েন তদপগমাৎ ভিন্নাকারশব্দগতত্বাচ্চ পুনরুক্তবদাভাষী-
 ঙলঙ্কারঃ, তপতি দহতৌত্যনেকক্রিয়যৌর্মর্দন ইত্যেককর্তৃকারকত্বাৎ দৌপকম্, পূর্বাঙ্ক-
 পরাঙ্কার্থ্যোঃ প্রণিধানগত্যসাম্যাত্ টটান্তঃ, শশাঙ্ককুমুদতীর্লিঙ্গসাম্যেন নায়কনায়িকা-
 ব্যবহারসমারোপাত্ সমাসাঙ্কিঃ, স্পপয়তীত্ব্যকথা ক্রিয়য়া শশাঙ্ককুমুদতীঃ কর্ম্মতয়ামি-
 সম্বন্ধাত্ তুল্যযোগিতা অ, ইত্যে তেষাং পরস্পরনিরপেচ্যতয়া সংস্টিঃ ।

দহত্যেব ইত্যেবশব্দে 'ন তু ত্বামিহ কেবলং তপতি' ইতীতরথীগম্যবশ্চৈদকরণাশ্চ
 অনিযমে নিযমাখ্যদৌষঃ ।

“শ্লক্ষ্ণং দধং ক্রশং তনু” ইত্যমরঃ । “গাভ্ৰং গজায়জহাদৌ ক্লীবমঙ্ক কলীবরে”
 ইতি মেদিনী ।

তপতীতীনন্তসমানার্থতয়া সাক্ষ্মকলম্ । স্পপয়তীতি স্পায়ন্তং প্রযুক্তং ইতীনি
 “সম্যচ্ছরান্নানাম্” ইत्याদিদা ঐকারস্থাকারঃ, “অর্নি-ঙ্কী” ইत्याদিদা পকারাগম
 মানুষত্বত্বাচ্চ ক্রলঃ ।

অর্থ্যা জাতিঃ ॥১২॥

হে কৃশাঙ্গি ! কামদেব, দিবারাত্রি তোমাকে কেবল মস্তস্ত
 করিতেছেন, আর আমাকে কিন্তু একেবারে দহাই করিতেছেন । দেখ—
 দিন, চন্দ্রকে যত মলিন করে, কুমুদিনীকে তত মলিন করে না ॥১২॥

সখ্যৌ । বিলোক্য সহস্রমুত্যাগ । সাম্রদং জঘাসমীহিতফলস্য
অবিলম্বিণো মণোরহস্য ? (১) । (ব)

শকু । চত্বাতুমিচ্ছতি । (ম)

রাজা । অলমলমায়াসেন । (ম)

সন্দৃষ্টকুসুমশয়নান্যাশু বিমর্হিতমৃশালবলয়ানি (২) ।

গুরুপরিচাপানি ন তে গাত্রাণ্যুপচারমর্হন্ति ॥২০॥

(ব) স্নানতং যথাসমীহিতফলস্য অবিলম্বিণো মনোরহস্য ? ।

(ক) সখ্যাবিতি । সহস্রং ব অনায়াসেন প্রার্থিতস্য লাম্নাত্ সহস্রমিতি । রাজ্যঃ
সম্মানপ্রদর্শনার্থং চ উত্থায়েতি । যথাসমীহিতং যথাভিলষিতং ফলং সম্ভাব্যমানং
শকুন্তলাসক্তমানসকং যজ্ঞাত্ তত্ তাড়শং তস্য, অবিলম্বিনঃ প্রার্থনামাত্রমেনোপস্থিতস্য,
মনোরহস্য মনোরহবিষয়ীভূতস্য, ভবত ইত্যর্থঃ, স্নানতং সুধিনাগমনং কিমু ইতি
কাকুৎসাত্ মন্ত্রো ব্যজ্যতে ।

(ম) শকু ইতি । চত্বাতুমিচ্ছতি রাজ্যঃ সম্মানপ্রদর্শনার্থেত্যশয়ঃ ।

(ম) রাজিতি । অল্পসম্বলনাदिना शकुन्तलायास्तামুत्यानेच्छामনুভায় রাজি-
দ-মাহিতি বোধ্যম্ । আয়াসেন চত্বানপরিশ্রমেণ । অলমলমিত্যল্যলনিষেধি হিরুক্তিঃ ।

(ব) সখীষয় । (রাজ্যকে দেখিয়া আনন্দের সহিত গাত্রোথান
করিয়া) যাহা হইতে অভীষ্ট ফল হইবে, অবিলম্বী সেই অভিনায়ের
সুভাগমন ত ? ।

(ভ) শকুন্তলা । (গাত্রোথান করিতে ইচ্ছা করিল ।)

(ম) রাজা । পরিশ্রম করিবার প্রয়োজন নাই, পরিশ্রম করিবার
প্রয়োজন নাই ।

(১) সখ্যৌ । সহস্রম্ । সাম্রদং অবিলম্বিণী মনোরহস্য ।

(২) আশু স্নানবিষয়মঙ্গুরমীষি ।

শকু । সমাধ্বসমাভ্যগতম্ । হি অশ্র ! তথা উত্তম্মি অ দাষিঁ
গাঁ কিম্মি পড়িবজ্জসিঁ (১) । (য)

(য) হৃদয় ! তথা উত্তম্য হৃদানী ন কিমপি প্রতিপদসি ।

উত্থানা কর্তব্যত্বে কারণমাহ মন্দতেতি । মন্দতে সন্মগ্দ্দেবস্তুবৎ পার্শ্ব-
পরিবর্তনাদিনা বিস্মস্ত কুমুমশয়নং পুষ্পশয্যা যৈস্তানি, আশ্র মুহুর্ঘর্ষণাত্ শ্রীভ্রমৈব
বিমর্দিতানি পৃষ্টানি সৃণালবলয়ানি তাপশান্ত্যর্থং পূর্বপৃষ্টানি সৃণালকটকানি যेषাं
তানি, অতএব গুরুর্মহান্ পরিতাপঃ সর্বতঃ সন্তাপৌ যেষু তানি, তে তব গাথাষি অঙ্গানি,
ন উপচারম্ আচারম্, মাননীয়াগনুকজনস্য সম্মানপ্রদর্শনায উত্থানম্ব্যবহারমিত্যর্থঃ,
অর্হন্নি কপৌ শকুং বান্, অসামর্থ্যাৎ অস্বাস্থ্যাধিক্যসম্বাবাহা ইতি ভাবঃ ।

অত্র উপচারানর্হত্বং প্রতি গুরুপরিতাপত্বং হৈতুরিতি পদার্থহৈতুকং কাব্যলিঙ্গ-
মলঙ্কারঃ । তথা মন্দতেকুমুমশয়নত্বাদিলিঙ্গেন শকুন্তলাঙ্কেষু গুরুতাপশান্তাদনুমানং
গাম গর্ভসম্বেরঙ্কম্ । যথা দর্পণে—“লিঙ্গাদুহৌলুমানতা ।”

অর্থ্যা জাতিঃ ॥২০॥

(য) শকু ইতি । সমাধ্বসং সময়ম্ । সহস্রৈব প্রার্থিতস্যাপি পুঁসী দর্শনে
নারীণাং ভয়ন্তু স্বাভাবিকম্ । উত্তম্য উত্থানং মূল্য রাজার্থমিব অধীরীভূত্বৈত্যর্থঃ,
হৃদানী প্রার্থিতস্বৈব তস্য রাজ উপস্থিতিসময়ে, কিমপি ন প্রতিপদসি ন কর্তব্যং
নির্দারয়সি । অতএব অকর্মণ্যত্বতায়া এব প্রমাণমিতি ভাবঃ ।

যাহার সঞ্চালনে পুষ্পশয্যা আনুনাগিত হইয়াছে এবং সৃণালবলয়-
গুলি মর্দিত হইয়াছে, বিশেষতঃ যাহাতে গুরুতর সম্ভাপ অহুভূত
হইতেছে, আপনার সেই অঙ্গগুলি লোকাচার পালন করিবার যোগ্য
নহে ॥২০॥

(য) শকুন্তলা । (লঙ্কার সহিত স্বগত) হৃদয় ! সেইরূপ উতলা
হইয়া এখন কোন কর্তব্যই স্থির করিতেছ না ।

(১) ক্ৰমিহয়ং পাঠী ন দৃশ্যতে ।

अन । इदो सिलादलीकदेसं अणुगिह्दु महा-
भाओ (१) । (र)

शकु । किञ्चिदपसरति (२) । (ल)

राजा । उपविश्य । कञ्चित् सखीं वो नातिवाधते शरीर-
तापः ? (३) । (व)

(र) इतः शिलातलीकदेशमनुगृह्णातु महाभागः ।

(र) अनेति । इतः अस्मिन् पार्श्वे, शिलातलस्य प्रक्षरीपरिभागस्य एकदेशं शकुन्तला यस्मिन् श्रेयसिता तिष्ठति तद्भिन्नांशमित्यर्थः, अनुगृह्णातु उपवेशनेन अनुग्रह-
पात्रीकरीतु, महाभागो विशेषभाव्यशाली भवान् ।

अहो ! काममहिमा, यत् स्वर्णसिंहासनाद्युपवेशी राजा निराक्षरण एव प्रक्षरे
उपविशति ।

(ल) शकु इति । अपसरति राज्ञ उपवेशनस्थानदानाय स्वस्य परिहाराय
चेत्याशयः ।

(व) राज्ञिति । वो युष्माकम् । नातिवाधते नातिशयेन पीडयति । तापत्वात्
किञ्चिद्वाधते एवैव्यवश्यमवगतत्वात्, अतिपीडनस्यैव जिज्ञासा उच्यतेति अतिशब्दप्रयोगः ।
कञ्चित् किमित्यर्थः । “कञ्चित् कामप्रवेदने” इत्यमरः ।

(र) अनुगृह्णा । महाशय एहं दिके प्रसुतरणणुेर एक पार्श्वे
उपवेशन करिया इहाके अतृगृहीत करुन ।

(ल) शकुन्तला । (एकटु सरिल ।)

(व) राजा । (उपवेशन करिया) शरीरेर सखाप, आपनादेर
सथीके विशेष कष्टे दितेछे ना त ? ।

(१) ...देशं अलङ्करोत वषण्ठी ।

(२) एष पाठः कश्चिन्नस्ति ।

(३) अथ पाठोऽपि कुत्रचिन्न दृश्यते ।

प्रियं । सञ्चितम् । दाणिं लक्ष्मिषधो उवसमं गमि-
स्सदि (१) । (श)

शकु । सलज्जा तिष्ठति (२) । (ष)

प्रियं । महाभात्र । दोस्सम्पि वो अस्सोस्साणुराओ
पच्चक्खो ; सहीसिणेहो उण मं पुणरुत्तवादिणीं करेदि (३) । (स)

(श) इदानीं लक्ष्मिषध उपशमं गमिष्यति ।

(स) महाभाग ! इयोरपि युवयोः अन्वीन्यानुरागः प्रत्यक्षः ; सखीसखिद्वः पुनर्मां
पुनरुक्तवादिनीं करोति ।

(श) प्रियमिति । आत्मनी वक्तव्यार्थस्यैव कौतुकावहत्वात् सञ्चितमिति बोध्यम् ।
लब्धम् औषधं येन सः ; शरीरताप इति सम्बन्धः । तथा च शकुन्तलाया अस्य रोगस्य
भवानेवौषधमिति इदानीमपि उपशमस्याभावेऽपि भवती लाभादचिरादेव उपशमं
गमिष्यतीत्याशयः ।

अतएवात्र चिन्तार्थप्रकाशनादक्षरसंघाती नाम नाव्यलक्षणम्—“वर्षनाक्षरसंघात-
श्चिन्तार्थैरक्षरैर्मितैः” इति दर्पणलक्षणात् ।

(ष) शकु इति । आत्मनश्च तापः कामजनित एव, उपस्थितश्च राजा सुरतेनैव
तस्य निवर्तक इति अपरिचितपूर्वस्य राज्ञः प्रत्यक्षमेव प्रियंवदया उक्तवाक्येन सूचितत्वात्
शकुन्तला सलज्जा तिष्ठतीति बोध्यम् ।

(स) प्रियमिति । प्रत्यक्षः दृष्टिपातदेहावस्थादिदर्शनात् निःसन्देहमनुभूयमानः ।
पुनस्तथापि पुनरुक्तं यथा स्यात्तथा वदितुं शीलं यस्यास्ताम् । उक्तस्यार्थस्य पुनरुक्ति-
र्यथा निरर्था, तथा प्रत्यक्षीभूतस्यार्थस्य मया वाचा प्रकाशो निरर्थक एवेति भावः ।

(श) प्रियंवदा । (ज्ञेयं हास्य करिष्या) एतन्न उषध पाण्ड्या
गिघ्राहे, सूतरां निवृत्ति पाइवे ।

(ष) शकुन्तला । (लज्जित इहेया रहिन ।)

(१) असौ पाठश्च पुस्तकान्तरे न वर्तते । (२) सलज्ज । (३) सिणेहो मं ।

রাজা । ভদ্রে ! নৈতৎ পরিহার্যম্ । বিবচিতং হ্যনুক্ত-
মনুতাপং জনয়তি । (ছ)

প্রিয়ং । তেণ হি সুণাদু অজ্জো (১) । (স্ত)

রাজা । অবহিতোঽস্মি (২) । (ক)

প্রিয়ং । অস্মমবাসিনী জগস্স রস্মা অত্তিহরেণ হোদব্বং
ত্তি, ণং এসো ধম্মো (৩) । (খ)

(স) তেন হি শৃণোতু শার্থ্যঃ ।

(খ) আশ্রমবাসিনী জনস্য রাজা আর্তিহরেণ ভবিতব্যম্ ইতি, নল্বে য শর্ম্মঃ ।

(ছ) রাজিতি । ভদ্রে ! সাধুস্বभावे ! एतत् विवक्षितं वाक्यम्, न परिहार्यं
पुनरुक्तमुच्यतया निरर्थकलाशङ्कया न परित्याज्यम् । हि यस्मात्, विवक्षितं वक्तुमिष्टं
वक्तुमिच्छया श्रावितं वाक्यमित्यर्थः, अनुक्तं सत्, अनुतापं श्रुश्रुमीर्मानःकष्टम्,
जनयति तस्योदासीनत्वप्रत्याशनात् विपक्षत्वसूचनाइति भावः ।

(স্ত) প্রিয়মিতি । তেন হি ভবন্তীঃশ্রুণোতুদিতলো নৈব হৈতুনা । আর্থ্যো ভবান্ ।

(ক) রাজিতি । অবহিতোঽস্মি ত্বদুক্তি শ্রীণু কৃতমনীযোগীঃস্মি ।

(স) প্রিয়ংবদা । মহাশয় ! আপনাদের দুই জনেরই পরস্পর
অহুরাগ প্রত্যক্ষ করিতেছি ; তথাপি সখীর স্নেহই আমাকে পুনরুক্ত-
বাদিনী করিতেছে ।

(ছ) রাজা । ভদ্রে ! তথাপি আপনি বক্তব্য বিষয় পরিত্যাপ
করিবেন না । কারণ, যে বিষয়ে বলিবার ইচ্ছা প্রকাশ করা হয়,
তাহা না বলিলে শ্রোতার অহুতাপ জন্মায় ।

(ক) প্রিয়ংবদা । তাহা হইলে, মহাশয় শ্রবণ করুন ।

(১) (২) ষিক্তিতী পাঠী ক্ৰচ্চিন্ন দৃশ্যে তে ।

(৩) আবহম্মম বিসমবাসিনী অতিহরেণ রস্মা হীদব্বং তি এসো বো ধম্মো ।

রাজা । অস্মৎপরং কিস্তু ? (১) । (গ)

প্রিয়ং । তেষা হি ইন্দ্ৰং যো পিতৃসহী তুমং জীব উদ্ভি-
সিত্ব ভগ্নবদা মগ্নাণি ইমং অবত্যন্তরং পাবিদা, তা অরিহসি
অব্ভুববতীএ জীবিতং সে অবলম্বদুং (২) । (ঘ)

(ঘ) তেন হি ইয়ং নঃ প্রিয়সখী ত্বামেব উদ্ভিষ্য ভগবতা মদনেন ইদমবস্থানরং
প্রাপিতা ; তদর্হসি অম্ভ্যুপপত্যা জীবিতমস্থা অবলম্বয়িতুম্ ।

(খ) প্রিয়মিতি । আর্তির্হরীষ পীড়ানাশকেন ; রাজাঃ প্রজাপালনস্য বিহিতত্বাত্
আশ্রমবাসিনীঃপি চ প্রজাভূত্বাদিতি ভাষঃ । নন্বিত্যবধারণৌ । এষ ধর্ম ইতি
বিহিতানুষ্ঠানাতিয়াশ্রয়ঃ ।

(গ) রাজিতি । তত্ আশ্রমবাসিনী জনস্য আর্তির্হরখৌচিত্যম্, অস্মৎপরং
মহিষয়ং কিস্তু, ময়া কস্য কা আর্তির্হরখৌচিত্যর্থঃ ।

(ঘ) প্রিয়মিতি । তেন হি যুয়তামিতি শ্রীষঃ । প্রিয়সখী শকুন্তলা । উদ্ভিষ্য
লল্যীকৃত্য । অবস্থানরং বিকারবিশেষম্ । অম্ভ্যুপপত্যা অনুরোধে, জীবিতং জীবনম্ ;
অবলম্বয়িতুং ধারয়িতুম্ ।

“অম্ভ্যুপপত্তিরনুগচ্ছঃ” ইত্যমরঃ ।

(ক) রাজা । মন দিলাম ।

(খ) প্রিয়ংবদা । রাজা, তপোবনবাসীর কষ্টনাশক হইবেন,
ইহাই ধর্ম ।

(গ) রাজা । আমার পরে তাহার কি ?

(ঘ) প্রিয়ংবদা । তবে শুভ্রন, ভগবান্ কামদেব, আপনাকে লক্ষ্য
করিয়াই, আমাদের এই প্রিয়সখীকে এই অবস্থায় উপস্থাপিত
করিয়াছেন ; সুতরাং আপনি অমুগ্রহ করিয়া, ইহার জীবন রক্ষা
করিতে পারেন ।

(১) নাজাত্ পরম্ । (২) ভগ্নবদা মগ্নাণি আর্চিবিতা ।

राजा । भद्रे ! साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वथानु-
गृहीतोऽस्मि । (ङ)

शकु । अनस्यामबलीक्य । हला ! अलं वो अन्ते उरविरह-
पञ्जुस्सु एण राएसिणा उवरुद्धेण (१) । (च)

(घ) हला ! अलं वाम् अन्तःपुरविरहपर्यंतुसुकैर्न राजर्षिणा उपरुद्धेन ।

(ङ) राजेति । अयं प्रणयः इयं याच्ञा, साधारण उभयोरिव समानः ।
तथा च यथा शकुन्तलाया जीवनं रक्षितुं भवत्या ममानुग्रहः प्रार्थ्यते ; तथा मयापि
स्वजीवनं रक्षितुं शकुन्तलाया अनुग्रहः प्रार्थ्यत इति भावः । अनुगृहीतोऽस्मि इदानीं
शकुन्तलासमागमसम्भवेन जीवनस्थितिसम्भवादित्याशयः, एतेनात्मनोऽपि शकुन्तलायाः
सदृशी दशा व्यज्यते ।

“प्रणयः प्रेमिणी याच्ञायाम्” इत्यादि हेमचन्द्रः ।

(च) शकु इति । राज्ञा सह प्रियंवदाया एवालापकारित्वेन तस्या एवानु-
रोधीचित्येऽपि सा मुखरा दुर्निवारा चेति नानुरोधं रक्षिष्यतीति विभाव्य अनस्य-
मेवानुरुणञ्जि । राज्ञोपरीधवारणाय च अनस्यया अनुरोधेन प्रियंवदाया अप्यनुरोधः
सूचितः, उभयैस्तुल्यत्वादित्यवधिष्यम् ।

वां युवयोः, अन्तःपुराणामन्तःपुरस्थरमणौनां विरहेण पर्यंतुसुक आसक्त्याधिका-
दुत्कण्ठितस्तेन, राजर्षिणा उपरुद्धेन मत्समागमाय अनुरुद्धेन, अलम्, मत्समागमाय
ईदृशस्य राज्ञो युवाभ्यां नानुरोधः करणीय इत्यर्थः, इतररमणौषु आसक्त्यतिरेके रमण्यन्तर-
रमणस्य कादाचित्कतया तज्जीवनस्यैव सर्वथा वैयर्थ्यावश्यम्भवादित्याशयः ।

राज्ञो मनः परीक्षितुम् आत्मनि तस्य प्रतिज्ञाविशेषं प्रवर्तयितुञ्चेदमभिहितमिति
बोध्यम् ।

(ङ) राज्ञा । भद्रे ! एहे प्रार्थना उभयोरहे समान । सर्व-
प्रकारे अङ्गुशीत इहेनाम ।

(१) प्रियंवदामबलीक्य । हला ! किं अन्ते उरविरहपञ्जुस्सु एण राएसिणा
उवरोद्धेण ।

রাজা । হৃদমনন্যপরাযণমন্যথা
 হৃদয়সন্নিহিতৈ ! হৃদয়ং মম ।
 যদি সমর্থ্যসে মদিরেচ্ছণে !
 মদনবাণহৃতৌঃপি হৃতঃ পুনঃ (১) ॥২১॥

হৃদমিতি । হৃদয়ে সন্নিহিতা বিধাবৈব সম্যগবস্থাপিতা তত্‌সম্বোধনম্ । এতে-
 নান্নাঃপুৰবিরহপৰ্য্যুত্‌সুক্লাভাবঃ সৃষ্টিতঃ । ন অন্যে রমণী পরম্ অয়নমাশয়ী যস্য
 তত্‌ তাহুঃশম্ অনন্যরমণীগতমিত্যর্থঃ; হৃদং মম হৃদয়ম্, যদি, অন্যথা অন্যরমণী-
 পরাযণত্বে ন, সমর্থ্যসে “অন্যঃপুৰবিরহপৰ্য্যুত্‌সুক্লেণ” ইত্যনেন উপপাদয়সি, তদা, মদিরে
 মনস্বল্‌ছনপশ্চিণ্যাবিব হুঁচ্ছণে চক্ৰণী যস্যাস্তনুসম্বোধনম্ । এতেন পরমসুন্দরতয়া
 ত্বয়্যেব গুরুতরা আসক্তিৰিতি ব্যজ্যতে । মদনবাণেণ হৃতৌঃপি মারিতৌঃপি পুনহঁতঃ
 ভূয়স্বয়া মারিতঃ; প্রহৃতস্য পুনঃ প্রহারবত্‌ মদনবাণপ্রহারপৌড়িতস্য মে আশাস্থানেন
 ত্বয়া নৈরাশ্যোত্পাদনেন মহাপৌড়নাদিতি ভাবঃ ।

অথ অনন্যপরাযণত্বং প্রতি হৃদয়সন্নিহিতৈ ইতি পদস্যার্থো হেতুরিতি পদার্থহেতুকং
 কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । তেন চাত্মহৃদয়স্য শকুন্তলৈকতানত্বং ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারেণ
 বস্তুধ্বনিঃ । হৃদয়শব্দস্য দ্বিঃপাঠেঃপি উদ্দেশ্যমতিনির্দেশ্যবিষয়ত্বাৎ কথিতপদতাদীপঃ;
 যচ্ছব্দে ন তচ্ছব্দস্যৈব যদৌত্বেন তদৌত্বস্য নিয়মেণীপস্থাপিতত্বাৎ ন ন্বনপদতাদীপশ্চ ।
 কিন্তু হৃত ইত্যস্য বিশেষ্যীভূতকর্মপদস্য অহমিত্যস্তানুপাদানাত্‌ ন্বনপদতাদীপঃ; স চ
 ‘মদনবাণহৃতৌঃপি’ ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ । কিন্তু বহুধ্বৈব পুস্তকেষু তত্পাঠাদর্শনাৎ
 নাসৌ ধৃতঃ ।

দ্রুতবিলম্বিতং বচনম্—“দ্রুতবিলম্বিতমাহ নভী ভরৌ” ইতি লক্ষণাত্‌ ॥২১॥

(৮) শকুন্তলা । (অননুগ্রহের দিকে চাহিয়া) অননুগ্রহা ! অন্তঃ-
 পুরের বিচ্ছেদে উৎকণ্ঠিত রাজস্বির অনুরোধ করিবার প্রয়োজন নাই ।

রাজা । হে হৃদয়বর্ত্তিনি ! অনগ্রপরাযণ আমার এই হৃদয়কে

(১)···মদনবাণহৃতৌঃপি হৃতঃ পুনঃ ।

অন । বহুবল্লাহা ক্বু রাশ্মাণো সুশীঅন্তি । তা জধা
ইঅ' ণো পিঅসহী বম্বুঅণসোঅণীআ ণ হৌদি, তধা করি-
স্সদি (১) । (ছ)

(ক) বহুবল্লাহা: খলু রাজান: শূয়ন্তি । তদ্যথা ইয়ং ন: প্রিয়সখী বম্বুজন-
শৌচনৌয়া ন ভবতি ; তথা করিষ্যতি ।

(ক) “হলা! অলং বঃ” ইत्याদিয়া শকুন্তলাবাক্যেন সম্মতবক্তব্য্যা রাজান-
মনুচ্যন্তি অনেতি । বহুগো বল্লাহা ভীষ্মত্বেন প্রিয়া যেষাং তে । শূয়ন্তি লোকপরম্পর-
য়েতি শীঘ্রঃ । আত্মনাং বনবাসিত্বেন প্রত্যক্ষং রাজন্যবহারাদর্শনাদিত্যাশয়ঃ । তৎ
তজ্ঞাত্ । ন: অজ্ঞাকম্, প্রিয়সখী শকুন্তলা, বম্বুজনানাম্ অস্বদাदीनाम्, শৌচনৌয়া
অস্যা এব দারুণদু:খশ্রবণেন শৌকবিষয়া । করিষ্যতি ভবানিতি শীঘ্রঃ । তথা চ
ভবানু রাজা, তেন চ ভবতোঽপি বহুগো বল্লাহা: সন্তি তায আকতরা: অতুরা: শিথিতাশ্চেতি
সম্ভাষ্যতে ; ইয়ং শকুন্তলা তু বনবাসিত্বেন ক্রুড়াপা মুখ্যা অশিথিতা চেতি পূর্বপরি-
যদীতাঙ্ঘ্রীবাটরাতিশ্রয়েন বস্তুগত্যা অস্যানবশ্চৈব স্যাৎ । তেন আস্থা ‘জীবনমেব
ন্যর্থং ভবিতী’তি যথা তাড়শং ন ভবতি, ভবতা তথা কৰ্ণন্যমিতি প্রার্থনেতি সৰ্বস্বার্থো
ভাবার্থঃ ।

পূর্বশকুন্তলাবাক্যে অথ চ অভিধেতাটরসিদ্ধয়ে বহুবিষয়াণাং কৌর্তনাত্ সিদ্ধিনাম
নাশ্চলক্ষণম্ । যথা দর্পণে—

“বহুনাং কৌর্তনং সিদ্ধিরভিধেতাৰ্শসিদ্ধয়ে ।”

যদি অগ্ররূপ নিরূপণ কর, হে শঙ্কননয়নে! তাহা হইলে কামবাণাহত
স্বইয়াও আবার হত হইলাম ॥২১॥

(ছ) অনশূয়া । রাজাদের বহুতর প্রিয়তমা থাকে বলিয়া শুনিতে
পাই; অতএব আমাদের এই প্রিয়সখী যাহাতে বকুজনের শোকের
বিষয় না হন, তাহা করিবেন ।

(১) বহু...তদ্ব খিষ্যন্তি ।

राजा । भद्रे ! किं बहुना ? । (ज)

परिग्रहबहुत्वे ऽपि हे प्रतिष्ठे कुलस्य नः ।

समुद्ररसना (१) चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥२२॥

(ज) राजेति । बहुना प्रचुरेण उक्तेनेति श्रवः । बहुशब्दस्य संख्यावाचित्वे
नित्यबहुवचनान्तनिश्चयः, प्रचुरार्थवाचित्वे तु सर्वाण्येव वचनानि स्युः विशिष्यानुसारि-
त्वात् । तथा चान्धवापि प्रथमः—“समायाते कान्ते कथनपि च कालेन बहुना”
इति शङ्कारतिलके । “किं बहुना यं कारवीऽपि विप्रकर्मोत्पुपासते” इति न्याय-
कुमुदास्रलो च ।

परोति । परिग्रहन्त इति परिग्रहा भोग्यपरिणीताः साधारण्य एव, तासां बहुत्वे
सत्यपि, नः अस्माकम्, कुलस्य वंशस्य, हे ह्यौ परिग्रहावित्यर्थः, प्रतिष्ठे इति प्रकृत्यमान-
लिङ्गत्वात् हे इति स्त्रीत्वम् । प्रतिष्ठे गौरवे गौरवहेतुभूते भविष्यत इति श्रवः ।
के ते हे इत्याह समुद्रेति । समुद्र एव रसना काञ्ची यस्याः सा तादृशी, चोर्वी
पृथिवी च, इयं युवयोः सखी शकुन्तला च । अतः सत्यपि परिग्रहबहुत्वे युवयोरियं
सख्ये व तेषु सर्वथा विशिषादरणीया भविष्यतीति न कियानपि सन्देहो युष्माभिः कर्तव्य-
इति भावः ।

अत्र सखी प्रस्तुता चोर्वी चाप्रस्तुता, अनयोः प्रतिष्ठापदाभिहितगौरवरूपे कगुण-
सम्बन्धादीपकमलङ्कारः, चोर्वीति लिङ्गसाम्येन चोर्वी स्त्रीव्यवहारसमारोपात् समासीक्लेशः ;
अनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गभावात् सङ्करः । न च समुद्रे रसनात्परोपः शब्दः चोर्वी-
स्त्रीत्परोपश्च अर्थ इत्येकदेशविवर्तिरूपकमेवेति बाण्यम्, ईदृश एकमात्रशब्दरूपणस्थले
समासीक्लेशेव नीमांसितत्वात् । तत्र दर्पणे समासीक्लिप्रकरणं स्वयम् । समुद्ररसनेति
विशेषणेन चोर्वीः सन्पूर्याया एव सूचनेन तत्राप्यादरातिशयो व्यज्यत इति नापुष्टार्थत्व-
दीर्घः ।

(ज) राजा । भद्रे ! अधिक बलिश किं ह्येव ।

(१) समुद्ररसना...

উমে । গিব্বুদ হ্ম । (অ)

শকু । হর্ষং সূচয়তি (১) । (জ)

প্রিয়ং । জনান্তিকম্ । অগাসূপ ! পেক্ব পেক্ব মেহ্বাঢ়াঢ়দং
বিশ্র গিহ্মে মৌরীং ক্বণে ক্বণে পচ্চাঅদজীবিদং পিশ্র-
সহীং (২) । (ট)

(অ) নির্বর্তে স্বঃ ।

অত্র উর্বীসাম্যে ন শকুন্তলায়া উত্কর্ষাভিধানাত্ উদাহরণং নাম গর্ভসম্বন্ধম্ ।
যথা দর্পণে—“উদাহরণমুত্কর্ষাযুক্তং বচনমুচ্যতে ।”

দাষ্টিয়ং নাম নাট্যালচ্চেষ্টা । যথা তত্রৈব—

“দাষ্টিয়ং চেষ্টয়া বাচা পরচিত্তানুবর্তনম্ ।”

“পরিগ্রহঃ কলত্রৈ চ মূলস্বীকারধীরপি” ইতি শাস্ততঃ । “প্রতিষ্ঠা গৌরবে চিত্তৌ”
ইत्याদি হেমচন্দ্রঃ ॥২২॥

(অ) উমে ইতি । নির্বর্তে সুস্থ্যচিত্তে, স্ব আশামিতি শ্রেষঃ ; সত্যবাদিনা ভবতা
শকুন্তলায়ামাদরাসিত্যশ্রয়ণসূচনেন তদ্বিষয়ে উহ্মিগাভাবাদিতি ভাবঃ ।

“সুস্থ্যিতলে চ নির্বর্তিঃ” ইতি তিক্কাণ্ডশ্রেষঃ ।

(জ) শকু ইতি । হর্ষং সূচয়তি, আত্মন আশাপূরণসম্ভবাত্ মুখপ্রফুল্লতা-
দিনেত্যাশ্রয়ঃ ।

বহুতর স্ত্রী থাকিলেও, আমার বংশের ছুইটা মাত্র গৌরবের স্থল
হইবে, এক সমুদ্রবেষ্টিত পৃথিবী, আর আপনাদের এই সখী ॥২২॥

(ক) সখীষ্ম । স্মৃ হইলাম ।

(খ) শকুন্তলা । (হর্ষ প্রকাশ করিল ।)

(১) অর্থং পাঠঃ ক্বিচ্ছান্তি ।

(২) ইত্যাদি মৎ কীলসি ইত্যন্তঃ পাঠঃ ক্বিচ্ছান্তি ।

शकु । हला ! मरिसावेध लोअपालं, जं अह्मेहिं
विस्सइपलाविणीहिं उधआरादिकमेण भणिटं । (ठ)

सख्यी । सखितम् । जेण तं मन्तिदं सो ज्जेव मरिसा-
वेदु, अस्सस्स को अच्चओ ? । (ड)

(ट) अनस्ये ! प्रेचस्व प्रेचस्व मेघवाताहतामिव यौष्णे मयूरीं चणे चणे
प्रत्यागतजैवितां प्रियसखीम् ।

(ड) हला ! मर्षयतं लोकपालम्, यदध्याभिर्विस्वप्रलापिनीभिः उपचाराति-
क्रमेण भणितम् ।

(ट) प्रियमिति । यौष्णकाले मेघवातेन मेघागमनकालीनवायुना आहतां स्पृष्टाम्,
मयूरीमिव, चणं चणं परपरचणं, प्रत्यागतजैवितां प्रत्याहत्तप्राणाम् । तथा च यथा
मयूरी यौष्णतापेन गतप्रायप्राणा मती प्रियतममेघवायुना पुनः प्रत्याहत्तप्राणा भवति ;
तथा इयमपि निकामकामतप्ता राज्ञ आश्रासेन सुरतसुखाशया च क्रमेणीत्फुल्ला जायते
इति भावः ।

(ड) शकु इति । लोकपालं नृपं दुष्कृतम्, मर्षयतं क्षमयतं स्वापराधमाजंनं
कायरतामित्यर्थः । नन्वपराधः कः, यत् मर्षयाव इत्याह यदिति । यत् यस्मात्,
विस्वप्रलापिनीभिः राज्ञ विश्वासेन अनर्थकस्वच्छन्दवादिनीभिः, अध्याभिः, उपचाराति-
क्रमेण कर्त्तव्य-सम्मान-व्यवहारपरित्यागेन भणितमुक्तम् । तथा चेट्टइयव्यवहारैष
योऽपराधः सञ्जातः, तं मर्षयतमिति भावः ।

(ट) प्रियःवदा । (अनसूयार प्रति चूपि चूपि) अनसूया !
देख देख, ग्रीष्मकाले मेघवायुसम्प्लष्टं मयूरीरं ग्राय कणे कणे प्रियसखी
शकुसुलार जीवन् फिरीया आसित्तेछे ।

(ठ) शकुसुला । ओलो ! राजार निकट अपराधेर क्कमा प्रार्थना
कर ; ये हेतू आमरा इच्छामत आलाप करित्ते धाकिया शिष्टाचार
लज्जन करिया अनेक कथा बलिग्याछि ।

शकु । अरिहृदि क्व, महाराजो इमं विषीदुः । परोक्षं
वा ण किं को मन्तेदि । (ड)

राजा । सञ्चितम् । (घ)

अपराधमिमं ततः सहिष्ये
यदि रभोरु ! तवाङ्गसङ्गमृष्टे ।

(ड) येन तन्मन्त्रितं स एव मर्षयतु, चत्स्य कः चत्स्यः ।

(ड) चर्हति खलु महाराज इमं विषीदुम् । परोक्षं वा न किं को मन्त्रयति ।

(घ) सञ्चयति । सीङ्गुसुडनवक्तव्यत्वादेव सञ्चितमिति । येन कनेव, तत् उपचारातिक्रमेण मन्त्रितम् उक्तम्, स एव जनः, मर्षयतु तमपराधं माजंयतु, चत्स्य जनस्य, कः चत्स्यो दीवः । तथा च त्वयैव चविद्यासवशात् "अलं वो चन्तेसर-
मिरहपञ्चुए एष राएसिवा उवद्वेष्टे" इत्यभिहितमित्यपराधः कृतः, अतएव तवैव मर्षं चमुचितम्, न पुनरावयोरिति भावः ।

(ड) शकु इति । कौतुकेनोक्ताया अपि सख्युक्तेरीचित्यं सन्ध्याय मर्षयति चर्हतीति । इमम् उपचारातिक्रमेण मनीकजनिमतमपराधम्, विषीदुं चन्तुम् । तथाहि को जनः, परोक्षमसमचम्, किं न मन्त्रयति ब्रवीति । तथा च यथा सञ्चनः परोक्षं साधारणजनकृतमपवादं तुच्छजनकृतत्वबुद्ध्या विषीदुं मर्हतीत्याश्रयः ।

अएवाव परिहारी नाम नाट्यालङ्कारः । तथा च दर्पणे—

"परिहार इति शीलः कृताशुचितमाजंनम् ।"

(घ) रञ्जति । स्वयं सामोदकौतुकौकरिमिधास्यमानत्वात् सञ्चितमिति ।

(ड) मथीष्ये । (ऋषेः शास्त्र करिष्या) ये शिष्टोच्चारं लक्ष्येन करिष्या
बलिष्ठाच्छे, ते-ई क्मा प्रार्थना करुक; अन्तेत्र दोष किं ? ।

(ड) शकुन्तला । महाराज एहै अपराधं क्मा करुन । परोक्षे
के किं ना वने ।

কুমুমাস্তরণে ক্তমাপহেঃ

স্বজনত্বাদনুমন্যসেঃবকাশম্ ॥২৩॥

প্রিয়ং । সৌপহাসম্ । য়ং এত্তিকেষু উণ তুহৌ ভবি-
স্মদি ? । (ত)

(ত) ননু এতাবতা পুনস্তুটৌ ভবিষ্যতি ? ।

অপেতি । রশ্মে রশ্মাস্ত্রাধিব জুহু যস্মাস্তনসম্বোধনম্ । যদি তব অক্সানাং
সঙ্কনে সংযোগেন সৃষ্টে মার্জিতং পরিশোধিতং ইত্যর্থঃ, অতএব ক্তমাপহে কামতাপনাশকে,
সুরতস্য অশ্বিরভাবিত্বাদিতি ভাবঃ, অত্র অস্মিন্, কুমুমাস্তরণে পুণ্যশ্রয়্যায়াম্, স্বজনত্বাৎ
আত্মীয়ত্বজ্ঞানাত্, অবকাশং মম অবস্থিতিস্থানম্, অনুমন্যসে দাতুমনুমতিং করীষি,
ততস্তদা, ইমম্ উপচারাতিক্রমেণীক্সজনিতম্ অপরাধম্, সহিষ্যি অমিষ্যি । ইতরথা
নেত্যভিপ্রায়ঃ ।

অত্র কামক্তমাপহত্বং প্রতি শুক্ললাঙ্কসৃষ্টপদস্যার্থো হেতুরिति পদার্থহেতুকং
কাব্যলিঙ্কমলঙ্কারঃ । তথা অনেন রতিপ্রার্থনাসূচনাত্ প্রার্থনা নাম গর্ভসম্বরেঙ্কম্ ।
যথা দর্পণে—

“রতিহর্ষোত্সবানান্তু প্রার্থনং প্রার্থনা ভবেৎ ।”

এবং মনীরথী নাম নাট্যালঙ্ঘণম্ । তথা তত্রৈব—

“মনীরথস্বভিপ্রায়স্বীক্স্তম্ ক্তমপহরণে যত্ ।”

উপহাসং নাম হসম্—“উপহাসমিদং তদাঃপরম্ যৎ গুরুবর্ণঃ স্বল্প সুন্দরীপদান্”
ইতি লঙ্ঘনাত্ ॥২৩॥

(ত) প্রিয়মিতি । ভগিনীপতিবৎ সখ্যাঃ পতিত্বাদুপদাসী ন দীষায় । নন্দিত্যধ-

(৭) রাজা । (ক্লেষং হাশু করিয়া) হে রশ্মোরু ! তোমার
অঙ্গসংসর্গে পরিশোধিত, কামসন্তাপনাশক এই পুষ্পশয্যাতে যদি
আপনার জন বলিয়া একটু স্থান দিবার অনুমতি কর; তবে এই
অপরাধ ক্ষমা করিতে পারি ॥২৩॥

শকু । সরীষমিব । বিরম বিরম দুব্বিণীদে ! এতাবদবত্থং
গদাএ মএ কীলসি । (থ)

অন । বর্হ: সড়ট্টিপম্ । পিঅ'বদে ! এস তবস্সি-মিঅ-
পোদঅো হদো তদো দিস্সদিট্ঠী ণু ণং মাডরং পব্ভট্ঠং অস্সেসদি :
তা সংজোজিমি ণং (১) । (ঢ)

(থ) বিরম বিরম দুর্বিনীতে ! এতাবদবস্থা গতয়া ময়া কীর্ডসি ।

চারুৎ । तथा च एतावता एतन्मात्रेण केवलावकाशदानानुमतिमात्रेणेत्यर्थः ।
भविष्यति भवानिति शेषः । अत्र काकुत्स्वरं प्रशं व्यज्यते । सुरतामीदपर्यन्त
नापेक्ष्यते किमित्याशयः । अतएव चापहासी बाध्यः ।

ईदृशालापक्रियाकलापैरनमूयापेक्षया प्रियंवदैव मुखरतरा चदरतरा बुद्धिमतरा
चेति समालोचनीयम् ।

(থ) শকু ইতি । সরীষমিবেতি ইবশব্দেন বস্তুতী ন সরীষম্, কিন্তু সরীষ-
ভাষ্যমাত্মম্, ইদৃশালাপয়ষণস্যাভিপ্রৈতত্বাদিতি ব্যজ্যতে । দুর্বিনীতে ! দুঃশিক্ষিতে !
যথাবস্থাব্যবহারানর্হত্বাদিত্যাশয়ঃ । এতাবতী ইয়দধিকা নিতান্নপীড়িতরূপা স্বাসী
অবস্থা দশা চেতি তাম্, গতয়া প্রাময়া ময়া করণেন, কীর্ডসি খেলসি । तथा च
स्वभावत एव पीडाक्लिष्टाहं तवेदृशाखापिन पुनर्महान्तं क्तं शमनुभवामीति तवैतन्महदनु-
चितमिति भावः ।

(ত) প্রিয়ংবদা । (উপহাসের সহিত) এষ্টটুকু মাত্রতেই কি
হইবেন ? ।

(থ) শকুস্তলা । (ক্রোধের সহিতই যেন) দুর্বিনীতা ! বিরত
হও, বিরত হও । আমি এইরূপ অবস্থায় উপনীত হইয়াছি ; তথাপি
আমাদ্বারা খেলা করিতেছ ! ।

(১) প্রিয়ংবদা । সড়ট্টিপম্ । অণমূপে ! জহ এষী হদো দিণদিট্ঠী চস্সুখা
মযদোঅখী মাঅরং অস্সেসদি, এচি সংজোএম ণং ।

প্রিয় । হলা ! চবলো ক্বু এসো ; য় ণং স'জোজইদুং
এম্বাডণী পারেসি, তা' অহম্মি সহ্যাত্তণং করিস্সং । ইত্থমে
প্রস্থিতে (১) । (খ)

(১) প্রিয় বদে ! এষ তপস্বিস্বগপাতকঃ ইতস্ততা দনহৃষ্টঃ নূনং মাতরং
প্রভৃষ্টামন্বিষ্যতি, তন্ সংযোজয়ামি এনম্ ।

(খ) হলা ! চপলঃ স্বল্পেষঃ ; ন এনং সংযোজয়িতুমেকাকিনী পারয়সি,
তদহমপি সহ্যাত্ত্বং করিষ্যামি ।

(১) অনেতি । বাহুর্হৃষ্টেপামাৰ্বে স্বগপীতাবস্থাৎ শাস্ত্রবাত্ বহিঃসহৃষ্ট-
জেপিন্মুক্তম্ । তপস্বী স্তুত্বাঢ়য়াগ্যঃ স্বগপীতকঃ স্তুত্বী হরিষশ্রিয়ঃ । নূনং
নিধিতম্ । প্রভৃষ্টাম্ আত্মনৌ বিচ্যুতাং দূরং গতামিভ্যর্থঃ । এনং স্বগপীতকম্,
সংযোজয়ামি মাভা সঙ্ঘতি শ্রেষঃ ।

“তপস্বী তাপসে চানুকম্পাচ্ চ” ইতি বিশ্বঃ । পীতক ইত্যনুকম্পায়াং কপ্রত্যয়ঃ ।

(খ) প্রিয়মিত । এষ স্বগপীতকঃ, চপলঃ অস্থিরঃ । অতএব এনং স্বগপীতকম্ ।
পারয়সি শ্রত্ব্যসীভ্যর্থঃ, তযোপস্থিতিমাতমেব বেগিনাম্বদ গমনসম্ববাদিতি ভাবঃ ।
সহ্যাত্ত্বং স্বগপীতধারণৌ তব সাহ্যাত্ত্বম্ । প্রস্থিতে ইत्याদিকর্ম্মণি ততঃ । তেন প্রস্থাতু-
সারমতে ইত্যর্থঃ পরব নিষ্কুলে ইতি পুনর্দর্শনাৎ ।

অন বদন্তী স্বগপীতস্য সংযোজনাপেছা নানযীরাসীত্, অপি তু শকুন্তলশা সহ
বান্দ্রী রমণসম্পাদনায় তত্স্থানস্য নিৰ্জ্বলত্বং সম্পাদয়িতুমনযৌঃ প্রস্থানমিতি বাধ্যম্ ।
অতএব পূর্ব্ববাক্যাদারম্ভ ইত্যন্তে অধিবলং নাম গর্ভসম্বরণম্ । তথা স্ব দর্পণী—

“অধিবলমভিসম্বিস্কুলীন যঃ ।”

(১) অনস্ময়া । (বাহিরে দৃষ্টিক্ষেপের সহিত) প্রিয়ঃ বদা !
তপস্বীদিগের এই হরিণশাবকটী এদিক্ সেদিক্ দৃষ্টিক্ষেপ করিতেছে ;
সুতরাং নিশ্চয়ই দূরগত মাতাকে অন্বেষণ করিতেছে ; অতএব আমি
উহাকে সংযোজিত করি ।

(১) ক্রমিহয়ং পাঠী নাস্তি ।

शकु । हला ! इदो असदो ण वो गन्तुं अणुमस्ये, जदो
असहाइणी ह्लि (१) । (न)

उभे । सञ्चितम् । तुमं दाव असहाइणी, जाए पइवोणाही
समीवे वट्टदि (२) । इति निष्क्रान्ति । (प)

(न) हला ! इतः अन्यतो न वां गन्तुमनुमन्ये ; यत असहायिन्यसि ।

(प) त्वं तावदसहायिनी, यस्याः पृथिवीनाथः समीपे वर्तते ।

अही ! महाकविशिरोमणिं कालिदासमन्तरेण ईदृशो सम्भवपरा परमचमत्कारिणी
अ यीजना अन्ये घामसम्भवैवेति समालोचयन्ति काव्यरसिकाः ।

(न) शकु इति । अन्यतः अन्यस्मिन् स्थाने । “सर्वविभक्तिभ्यस्तद्ध” इति सप्तस्था-
सप्त । सहायः अथा अस्तीति सहायिनी न सहायिनी असहायिनी । ईदृशावस्थायाम-
मसहायभावेनावस्थानमयुक्तमित्याशयः ।

(प) उभे इति । प्रत्यक्षमेवालौकवादित्वादुपहासेन छितमिति बोध्यम् । त्व तावदस-
हायिनीति सील्लुण्ठनीतिः । पृथिवीनाथो राजा दुश्मन्तः, यस्याः समीपे इत्यन्वयः ।
तथा च समीप एव राज्ञी वर्तमानत्वात् त्वं प्रधानतमसहायवत्येवेति यदसहायिन्य-
स्त्रीत्युक्तम्, तदलौकमेवेति भावः ।

(ध) प्रियंवदा । ओलो ! ए, वड्ढे चङ्गल ; झतरां तुमि
एकला उहाके संयोजित करिते पारिबे ना ; अतएव आमिओ
तोमार सहायता करि । (एहे बलिया दूई जनेई चलिन ।)

(न) शकुञ्जल । ओलो ! आमि तोमादिगके एथान हईते
अग्र जायगाय बाईते अग्रमति दितेछि ना । ये हेतू आमि असहायिनी
रहियाछि ।

(१) हला ! असरथलि अथपरा वो आअच्छर ।

(२) पुङ्गवीए ओ सरथं मां तुह समीवे वट्टइ ।

शकु । कथं गदाश्री ज्वेव पित्रसहोश्री (१) । (फ)
 राजा । सुन्दरि ! अलमावेगेन ; नन्वयमाराधयिता जनस्ते
 सखीभूमौ वर्त्तते । तदुच्यताम्—(२) (ब)
 किं शीकरैः क्लमविमर्द्दिभिरार्द्रवातं
 सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ।
 अङ्गे निधाय चरणानुवृत पद्मताम्री
 संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते (३) ॥२४॥

(फ) कथं गते एव प्रियसख्यौ ।

(फ) शकु इति । कथंशब्दः सम्भ्रमे । “कथं प्रश्ने सम्भ्रमे च प्रकारार्थे च सम्भ्रवे” इति विश्वः । सम्भ्रमस्त्वेत्यस्तेति यावत् ।

(ब) राजांत । आवेगेन त्वरया सख्यौः प्रस्थानेन परिचर्याया असम्भवाद्गद्गा-
 जनितव्यस्ततयेत्यर्थः । नन्वित्यनुनये । अयं मत्स्वरूपः, आराधयिता परिचर्याया
 सन्तोषयिता । सखीभूमौ सखीस्थाने । तथा चाङ्गमेव ते यद्यच्छं परिचर्यां करोमीति
 नास्ति किञ्चिदावेगकारणमिति भावः । तत् तस्मान्, उच्यतां वक्ष्यमाणशुष्पाकल्पद्वयस्य
 कतरं कल्पं करोमीति कथ्यताम् ।

(प) सखीद्वय । (अङ्क २ हाश्चर सहित) तूमि इहिले असहायिनौ,
 याहार निकट स्वयं पृथिवीश्वर रहियाछेन । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(फ) शकुशुला । प्रियसथौरा ये गेलइ ।

(ब) राजा । सुन्दरि ! वास्तुतार प्रयोजन नाई ; ये हेतु
 तोमार परिचर्याकारौ लोक এই, सथौर जायगायइ रहियाछे ।
 अतएव वल—

(१) कथं गताश्री एष्य । (२) जनस्तव समीपे वर्त्तते ।

(३) किं शीतलैः क्लमविमर्दिभिरार्द्रवातान् सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।
 अङ्गे निधाय करभोरु ! यथासुखं ते संवाहयामि चरणानुवृत पद्मताम्री ॥

শকু । যা মাণসীএসুং জগেসুং অত্চাণং শ্রবরাচছব্ধসুং ।

इत्यवस्थ्यासदृशमुल्याय प्रस्थातुमिच्छति (१) । (भ)

কিমিতি । করমৌ মণিবন্দ্যাদাকনিষ্টাকুলিকরর্বাছদে'শাবিব কচ্ যস্বাস্ত-
সম্বোধনম্ । ক্রমং শরীরসন্নাপং বিমর্হ'য়িতুং বিনাশয়িতুং শীতলং যेषাং তৈঃ শীকরে-
জ'লবিন্দুभिः, चार्द्रं चार्द्रं वत् शीतलः वातो वायुर्यस्य तत् तादृशम्, नलिनोदलं
पद्मलतापत्रमेव तालरत्नं व्यजनम्, सञ्चालयामि चान्दोलयामি किम् ? । उत अथवा,
पद्मवत् ताम्रौ ताम्रवर्णौ, ते तव चरणौ, अङ्गे मटीये क्रीडे, निधाय संस्थाप्य,
सुखमनतिक्रम्येति यथासुखं येन प्रकारेण तव सुखं स्यात् तथैत्यर्थः, संवाहयामि
ममर्हयामि । अतो मयैव तव परिचर्याकरणत् सुखीरनुपस्थितावपि न ते काचि-
दसुविधेति'न तदर्थ'मावेगः करणीय इति भावः ।

अथ करमौक पद्मताम्राविति लुप्तापमाहयस्य परस्परनिरपेक्षतया संवृष्टिः । पद्म-
वत्ताम्रतया परमसुन्दरत्वेन चरणयोरङ्गे निधाने न विरक्तिः, अपि तु महान् लोभ
एवेति द्योतनार्थं पद्मताम्राविति विशेषणम्, तेन नाप्युपार्थत्वदोषः । तथा अभीष्ट-
शकुन्तलास्यश्रींश्च अर्थ'हयप्रतिपादनात् माला नाम नाख्यलक्षणम् । यथा दर्पणे—

“माला स्यादयदभौष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनम् ।”

नित्यसमासवादिमते डित्यादिवत् व्यजनार्थं तालरत्नमित्येक एव शब्दः, न
पुनस्तालस्य रत्नं तालरत्नमित्यवयवार्थापेक्षा । तेन नलिनोदलरूपं तालरत्नमिति न
काचिदनुपपत्तिः । अनित्यसमासवादिमते तु अवयवार्थसत्त्वात् स्वर्णस्य पिपलकलस
इत्यादिवत् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेवेति ध्येयम् ।

वसन्ततिलका वनम् ॥२४॥

हे करভোজ ! ক্লাস্তিনাশক জনবিন্দুদ্বারা যাহার বায়ু শীতল,
সেই পদ্মপত্রের ব্যজন সঞ্চালন করিব কি ? না, পদ্মের ত্রায় তাম্রবর্ণ
চরণযুগল ক্রোড়ে স্থাপন করিয়া তোমার সুখ অকুসারে সংবাহন
করিব ? ॥২৪॥

(১) काचिन् जनेषु इति नास्ति ।

.রাজা । অবষ্ট্য । সুন্দরি ! অপরিনির্বাণো দিবসঃ, ইয়চ্ছ
তে শরীরাবস্থা (১) । (ম)

উত্সৃজ্য কুসুমশয়নং নলিনীদলকল্পিতস্তনাবরণা ।

কথমাতেপি গমিষ্যমি পরিবাধাকৌমলৈ রঙ্গৈঃ (২) ॥২৫॥

ইতি বলান্নিবারয়তি (৩) । (য)

(ম) ন মাননীয়েবু জনেবু আত্মানমপরাধযিষ্যামি ।

(ম) শকু ইতি । মাননীয়েবু পূজনীয়েবু । অপরাধযিষ্যামি অরণসংবাদনে
অপরাহুং করিষ্যামি । तथा च राजतथा प्रतिपालकत्वान् भवान् मम पूजनीय एव,
अतएव च भवता हारा चरणसंवाहने अपराध एव भवेदिति न तत्सम्प्रति दातुमर्हामीति
भावः । अवस्थासदृशं निजदुर्बलदशानुकूपं कष्टेन स्वैरं स्वैरमित्यर्थः ।

(ম) রাজ্জিতি । অবষ্ট্য আশ্রিত্য শকুন্তলাং ধৃত্বৈত্যর্থঃ । অবপূর্বস্য স্তনুভেঃ
“অবাদীজিত্যনিকটায়যেবু” ইতি শত্বম্ । অপরিনির্বাণঃ ইদানীমপি অনবসিতঃ ।
অতএব প্রহরাতপ ইত্যশ্রয়ঃ । ইয়চ্ছ দৃশ্যমানা অত্যন্তক্লান্তরূপেত্যর্থঃ ।

ततः किमित्याह उत्सृज्येति । नलिनौदलीन पद्मलतापत्रेषु कल्पितं रचितं
स्तनयोवावरणं तापशान्तार्थमाच्छादनं यस्याः सा तादृशी त्वम्, कुसुमशयनं पुष्पशय्याम्,
उत्सृज्य विहाय, परिवाधया विशेषपीडया कौमलैः कौमलत्वेन दुर्बलीभूतैः अङ्गैः

(ভ) শকুন্তলা । আমি পূজনীয় নোকের নিকটে আপনাকে
অপরাধী করিতে পারিব না । (এই বলিয়া অবস্থানুসারে চলিয়া
যাইতে ইচ্ছা করিল ।)

(ম) রাজা । (শকুন্তলাকে পরিয়া) সুন্দরি ! এখনও দিনের
অবসান হয় নাই ; এদিকে তোমাব শবীরেব অবস্থানও এই ।

(১) অনির্বাণঃ-- সমবস্থা । (২) ...বরণম্...পেলবৈঃ ।

(৩) বলাদিণাং নিবর্তয়তি ।

শকু । মুञ্চ মুञ্চ মং ; এ ক্বু অত্তণো পহ্বামি । অথবা
সহীমিত্তসরণা কিং দাণিং এত্থ কৰিস্সং (১) । (২)

(১) মুञ্চ মুञ্চ মাম্, ন খলু আত্মনঃ প্রভবামি ; অথবা সখীমাতশরণা
কিমিদানীমম করিষ্যামি ।

অরণ্যাদ্যবয়বৈঃ, আতপে রবিকিরণতাপে, কথং গমিষ্যসি, সামর্থ্যাভাবেন কথমপি
নেত্যর্থঃ । অতএবান্নৈব অবতিষ্ঠস্বিতি ভাবঃ ।

অথ অন্যত্র গমনাসম্ভবং প্রতি পরিবাধাকৌমলাঙ্কত্বমেব হেতুরিতি পদার্থহেতুকং
কাব্যলিঙ্কং তদুত্থাপিতা চার্ঘ্যপত্তিরিত্যনর্থরঙ্গাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ । হেতুর্নাম নাদ্য-
লক্ষণে—“হেতুর্বা ক্বং সমাসীক্শমিষ্টকৃৎ তুদর্শনাৎ” ইতি দর্পণলক্ষণাৎ ।

আর্য্যো জাতিঃ ॥২৫॥

(২) ইতীতি । নিবারয়তি ধৃত্বা শকুন্তলামিতি শ্রবঃ ।

(১) শকু ইতি । প্রভবামি প্রমুর্ভবামি । তথা চ পরাধীনতয়া আত্মানং প্রত্যপি
প্রমুত্বাভাবেন ন স্তত এষ তবামিপ্রায়ং পূরয়িতুমর্হামীতি ভাবঃ । ননু তর্হি কথং
মদনলৈখনপর্য্যন্তানুষ্ঠানমিত্যাহ অথবেতি । সখীমাতমেব শরণং নিয়ন্তৃত্বেনাশ্রয়ো
যস্যাঃ সা অহম্, অথ সখ্যোরনুপস্থিতী, কিং করিষ্যসি প্রস্থানং বিনেত্যর্থঃ । তথা
চ দেবিনাহমস্বাধীনং ক্রতা, তব চ কথঞ্চিৎ প্রয়োজিকথ্যৈঃ সখ্যোরপ্যনুপস্থিতী কথমপি
তব মনোরথং ন পূরয়িতুমর্হামীতি প্রস্থানমেব শ্রীয ইत्याশ্রয়ঃ ।

সুতরাং পদ্মপত্রের দ্বারা তোমার স্তনযুগলের আবরণ করা হইয়াছে ;
এই অবস্থায় পুষ্পশয্যা পরিত্যাগ করিয়া, পীড়াদূর্বল দেহে তুমি কি
করিয়া রৌদ্রে গমন করিবে ॥২৫॥

(২) (এই বলিয়া বলপূর্বক নিবৃত্ত করিলেন ।)

(১) শকুন্তলা । ছাড়ুন ছাড়ুন আমাকে ; আমি নিজের প্রভু
নহি । অথবা সখীরাই আমার আশ্রয় ; সুতরাং এখন আমি কি করি ।

(২) ইমং পাঠমারম্য ন কথমাत्मन इत्यनः पाठः कश्चिन्नास्ति ।

• রাজা । ধিগ্ ব্রীড়িতোঃস্মি । (ল)

শকু । এ ক্বু অহং মহারাজং ভণামি, দেব্বং উবা-
লহামি । (ব)

রাজা । অনুকূলকারি দেবং কথমুপালভ্যতি । (শ)

শকু । কথং দাণিং এ উবালহিস্সং, জং মং অত্তণো
অণোসং কদুঅ পরগুণেহিং লোহাবিদি । (ঘ)

(ব) ন স্বল্প অহং মহারাজং ভণামি, দেবমুপালমে ।

(ঘ) কথমিতানো ন উপালভ্যতি, যন্মামাত্মনঃ অনীশাং ক্বত্বা পরগুণে লোভয়তি ।

(ল) রাজেতি । ধিগিত্বাত্মনিন্দায়াম্ । তথা চ বিফলমনোরথত্বাদাত্মানং
নিন্দামৌল্যমিপ্রায়ঃ । ব্রীড়িতোঃস্মি লজ্জাপিতোঃস্মি, শকুন্তলযা আঙ্কথ প্রত্যাখ্যানাদিতি
भावः ।

অত্র আত্মনোঃধিল্পেকরণাত্ সৌমী নাম নাট্যালঙ্কারঃ । যথা দর্পণে—

“অধিল্পেবচকারৌ স্ভাভঃ প্রোক্তঃ স এব তু ।”

(ব) শকু ইতি । মহারাজং ভবন্তমুদ্বিষ্টেত্যর্থঃ । উপালমে তিরস্করীমি দেবেন
আত্মন্যপি অনীশীকৃতত্বাদিত্যাশয়ঃ ।

(শ) রাজেতি । অনুকূলং স্বপরসাধারণস্যেব সুস্বকরং উপগুণাদিকং করীতীতি
তৎ, দেবমদৃষ্টম্ । তথা চ উপকারিণ উপালম্ভো নোচিত ইত্যমিপ্রায়ঃ ।

(ঘ) শকু ইতি । অনীশামপ্রমুম্ । লোভয়তি তবৈব পরাঙ্কিন্ লোভং জনয়তি ।
তথা চ স্বতন্বত্বৈ লোভে সতি তদ্বিচ্ছাপূরণমম্ভবাত্ স লোভঃ সুস্বকর এব ; অস্বতন্বত্বৈ

(ল) রাজা । ধিক্, আমাকে লজ্জিত করিল ।

(ব) শকুন্তলা । আমি মহারাজকে বলিতেছি না, অদৃষ্টের নিন্দা
করিতেছি ।

(শ) রাজা । অদৃষ্ট তোমার অমুকুল কার্য্য করিতেছে, অতএব
তাহাকে নিন্দা করিতেছ কেন ।

রাজা । স্বগতম্ ।

অপ্যীত্সুক্যে মহতি দয়িতপ্রার্থনাসু প্রতীপা:
কাঙ্কন্ত্যোঽপি ব্যতিকরসুখং কাतरা: স্বাঙ্কদানে ।
আবাধ্যন্তে ন খলু মদনেনৈব লভ্যান্তরত্বাত্
আবাধ্যন্তে মনসিজমপি চিত্তকালো: কুমার্য: ॥২৬॥

এ লীলাভাবি উপদ্রবাবাভাবাৎ সুস্থ্যতৈব স্যাৎ, কিন্তু দৈবনাহম্ অস্বতন্মা ভবদৃগুণে
লুপ্তা চ ক্রতা ; তেন চ লোমপূরণাসামর্থ্যাৎ কেবলাং যাতনামেবানুভবামীতি দৈবোপালম্ব-
কারণমিতি भावः ।

শকুন্তলায়া অবস্থানমবলীক্য রাজা স্বগতমালীচয়তি অপীতি । মহতি অীত্সুক্যে
রনুমাশঙ্কং সত্যপি, দয়িতস্য বহুভগুরুষস্য প্রার্থনাসু রমণয়াচ্চাসু, প্রতীপা: প্রতিকূলা:,
ব্যতিকরসুখং সঙ্কমসুখম্, কাঙ্কন্ত্যোঽপি অমিলঘন্ত্যোঽপি, স্বাঙ্কদানে রমণায়
রমণসাধনৌভূতানির্য়াজনে, কাतरা অসমর্থা ইত্যর্থ:, চিত্ত: রমণং বিনা অতিবাহিত:
কালৌ যামিস্তা:, কুমার্য: কন্যা:, লভ্যান্তরত্বাত্ প্রাপ্নাবকাশত্বাত্ মদনেনৈব কেবলং
কামেনৈব, ন খলু আবাধ্যন্তে পরিপীড়্যন্তে, অপি তু মনসিজং তং মদনমপি, আবাধ্যন্তে
তস্য অরিতার্থতায়া অকরণাত্ পরিপীড়য়ন্তি, তা: কুমার্যে এবতি শিশব: । তথা চ
শকুন্তলায়া মদনলেখনাদিদর্শনাত্ মহতীত্সুক্যমস্তুীতি প্রতীযতে, অথ চ মম
প্রার্থনাযামিদানীং প্রতীপা জাতা, তথা মদনলেখনাদিদর্শনাত্ মতমঙ্গমসুখং কাঙ্কন্তী-
ন্যবগম্যতে, অথ চ স্বাঙ্কনিয়োগে কাतरা ভূতা, অতপর্বনামিদানীং মদন: পরিপীড়য়-
ন্ত্যেতি भावः ।

- অতএবাম্ অপ্রস্তুতকুমারীসামান্যাবিধানাত্ প্রস্তুতশকুন্তলাৰূপকুমারীবিশেষপ্রতী-
বপ্রস্তুতমশংসালঙ্কার:, কারণ্যমাবিঃপি প্রতীপত্বৰূপকার্য্যোত্পত্তে: কিং বিभावना, চত
অীত্সুক্যরূপে কারণ্যে সত্যপি দয়িতপ্রার্থনানুকূল্যরূপকার্য্যানুত্পত্তে: বিশ্ৰীক্কারিত্বনয়ী:

(৪) শকুন্তলা । কেন এখন নিন্দা করিব না ; যে আমাকে
আপনার উপরে পর্যাঙ্ক অধীন না করিয়া, পরের গুণে লুক্ক করিতেছে ।

शकु । गच्छत्येव । (स)

राजा । न कथमात्मनः प्रियं करिष्ये । उपसृत्य पटान्तमवलम्बते । (द)

सन्देहसङ्करः द्वितीयपादोऽपि तथैव सङ्करः, उभाभ्यां कुमारीमदनाभ्यामिकावाधनक्रिया-
करणादन्वोन्यालङ्कारः, तथा मनसिजस्य आवाधनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीतिरतिशयोक्ति-
रित्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया स सृष्टिः ।

एवम् आवाधन इति कर्मप्रत्ययेन प्रकृत्य आवाधन इति कर्तृप्रत्ययप्रयोगादिकः
प्रत्ययविषयो भयप्रकमतादोषः, मदनेन इत्यभिधाय पुनर्मनसिजमित्यभिधानादपरश्च
प्रकृतिविषयो भयप्रकमतादोषः । अनर्थः समाधानाय श्लोक एव पठनीयः—

अप्योत्सुक्यं महति दयितप्रार्थनासु प्रतोषा
काङ्क्षन्तीञ्च व्यतिकरसुखं कातरां स्वाङ्गदाने ।
कामो मातं न खलु समयं प्राप्य क्रियति कन्यां
क्रियत्येषा तमपि विकलं क्षमकाला स्वकार्यं ॥

“व्यतिकरः समाख्यातो व्यसनव्यतिसङ्घीः” इति विश्वः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥२६॥

(स) शकु इति । गच्छत्येव न पुनर्दुष्प्रान्तानुरोधं रक्षतीत्येवमर्थः ।

(द) राज्ञिति । प्रियं प्रीतिकरं रमणकार्यम्, कथं न करिष्ये, अपि तु
बलादपि करिष्ये एव, बाधाभावादिति भावः । पटान्तं वस्त्राञ्चलम् ।

राजा । (स्वगत) अताञ्च इच्छा थाकिलेओ, प्रियतमेर प्रार्थनाय
प्रतिकूल एवः सञ्चेलनसूथ कागना करिलेओ, निजेर अङ्ग समर्पणे
कातर, एहेरूप कुमारीगणके समय पाईया कामदेवई ये पीड़ित करेन,
ताहा नहे; कुमारीगण कालकेप करिया से कामदेवकेओ पीड़ित
करे ॥२७॥

(स) शकुन्तला । (याइते लागिन ।)

শকু । পৌরব ! রক্ব রক্ব বিণাঅ', ইদো তদো ইসিঅ
সচ্ছরন্তি (১) । (অ)

রাজা । সুন্দরি ! অলং গুরুজনাঙ্গয়েন, ন তে বিদিতধর্ম্মা
তত্রভবান্ কণ্ব: খেদমুপয়াস্যতি । যত:—(২) (ক)

(অ) পৌরব । রক্ব রক্ব বিনয়ম্, ইতকৃত: কৃষয়: সচ্ছরন্তি ।

(অ) শকু ইতি । পুরীরপত্যমিতি পৌরব: পুরুব'শ্রীযস্তমস্বোধনম্ । বিনয়'
শিষ্টাং শিষ্টানিবন্ধনং শিষ্টাচারমিত্যর্থ:; ন পুনর্ব'লাত্কারে প্রবর্ত'স্বेत্যাশয়: ।
কথমিত্যাহ ইত ইতি । সচ্ছরতাশ্রুতীণাং মধ্যে যদি কথিতবলীক্য পিত্রে নিবেদয়িতদা
মহাননর্থো ভবেদিত্যभिপ্রায়: ।

"বিনয়া তু বলাযাং স্ত্রী শিষ্টাযাং প্রণতৌ পুমান্" ইতি মেদিনী ।

(ক) রাজিতি । বিদিতা অবগতা ধর্ম্মা লোকাচারে যেন স: । বহুব্রীহী ধর্ম্মস্য
ধর্ম্মন' আদেশ: । তত্রভবান্ পুজ্য: । তে ত্বত্সম্বন্ধে, খেদম্ অননুসৃতমত'গামিত্বাত্
অনুতাপম্, ন উপয়াস্যতি ন প্রাপ্ন্যতি, বিদিতধর্ম্মত্বাত্ গান্ধর্ব'বিবাহস্য অ ধর্ম্ম-
রূপত্বাদিতি ভাব: ।

(২) রাজা । নিজের প্রিয়কাব্য করিব না ? । (নিকটে বাইয়া
বজ্রাঞ্চল ধরিলেন ।)

(ক) শকুন্তলা । হে পৌরব ! শিষ্টাচার রক্ষা করুন, শিষ্টাচার
রক্ষা করুন ; মূনিগণ ইতস্তত: বিচরণ করিতেছেন ।

(ক) রাজা । সুন্দরি ! গুরুজনের ভয় করিও না ; লোকাচারাভিজ্ঞ
গুরুজনীয় মহর্ষি কথ, তোমার বিষয়ে অহুতাপ ভোগ করিবেন
না । কারণ—

(১) পৌরব ! রক্ব অবিণাঅ', মনস্বলম্বলতা বি যত্ব অনর্থো পছবামি ।

(২), ভীহ ! অলং গুরুজনময়েন । দৃষ্টা তে বিদিতধর্ম্মা তত্রভবানত্র দৌষ' ন
বহীষতি কুলপতি: । অপি অ,

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्योऽथ मुनिकन्यकाः ।

• श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः (१) ॥२७॥

दिशोऽवलीक्य । कथं प्रकाशं निर्गताऽस्मि । शकुन्तलां हिला
पुनस्तैरेव पदैर्निर्वर्तते (२) । (ख)

गान्धर्वेणति । बह्व्यः प्रचुराः, मुनिकन्यकाः, गान्धर्वेण कामप्रयुक्तेन 'त्वं मे भार्या
त्वं मे भर्ता' इति परस्परनियमपूर्वकेण विवाहेन, परिणीता बहुभिः पुरुषैः समुद्रटाः
अथ अनन्तरम्, पितृभिस्सज्जनकादिभिश्च, तासद्रूपेण परिणीताः कन्याः, अनुमोदिताः
न्याय्यत्वात् अन्यापायाभावाच्च अनुमताः, श्रूयन्ते पुराणतिहासादिष्विति श्रवः ।

अथ विवाहेनेति प्रक्रम्य परिणीता इत्यभिधानात् प्रकृतिविषयी भग्नप्रक्रमतादीषः,
स च 'विवाहिताः श्रूयन्ते ताः' इति पाठेन समाधेयः ।

गान्धर्वविवाहमाह मनु.—"इच्छथान्यान्यमयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयी मैथुन्यः कामसम्भवः ॥"

बह्व्य इति प्रचुरार्थकबहुशब्दस्य गुणवचनत्वात् "उती गुणवचनादखरुसयोगीपधावा"
इति ईप्रत्ययः ॥२७॥

(ख) दिश इति । सर्वा दिश इत्यर्थः । प्रकाशते इति प्रकाशं सर्वदृश्यस्थानम्,
निर्गताऽस्मि शकुन्तलाया अतृसरणादिति श्रवः । ऋषिभिर्दर्शने दुरभिसन्धिस्त्वेहा-
दिदमन्याय्यमित्याशयः । हिला परित्यज्य, तैरेव यैः पदैर्निर्गताः, तैरेवेत्यर्थः, पदैः
स्थानैः ।

बहुतर मुनिकन्या गान्धर्वविवाहे विवाहित हईयाहेन; परे
ताहादेर पितृगणो ताहा अतृमोदन करियाहेन गुना वाय ॥२७॥

(ख) (सकल दिक् देखिया) हाय! प्रकाश स्थाने आसिया
पडियाछि । (शकुन्तलाके ताग कविया, आवार सेई स्थाने फिरिलेन ।)

(१)....बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः । पितृभिश्चामिनन्दिताः ।

(२) ऋषिदयं पाठी नास्ति ।

शकु । पदान्तरे प्रतिनिष्ठस्य साङ्गभङ्गम् । पौरव ! अग्निच्छापूरयो
वि सन्धासणमेत्तपरिचिदो अन्नं जणो ण विमुमरिदब्बो (१) । (ग)
राजा । सुन्दरि !

त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे ।

दिवावसानं च्छायेव पुरो मूलं वनस्पतः ॥२८॥

(ग) पौरव ! अग्निच्छापूरकोऽपि सन्धासणमात्रपरिचितः अयं जनः न विस्मयन्त्यः ।

(ग) शकु इति । पदान्तरे अन्वयिन्नेव पदत्वेपि, प्रतिनिष्ठस्य परिवृत्तस्य राजाभि-
मुखीभूयेत्यर्थः, अङ्गभङ्गः सङ्घति साङ्गभङ्गं दंष्ट्रीपरिभागं किञ्चिद्विक्रीकृत्येति तात्पर्यम् ।
न इच्छां पूरयतीति अग्निच्छापूरकः रमण्यं असम्पादिताभिलाषोऽपि, सन्धासणमात्रेण
केवलेन आलापेन न पुनः किञ्चिद्वावहारयोग्यत्वार्थः परिचितः, अयं मतस्वच्छदी जनः,
न विस्मयन्त्यः, आत्मन आश्रितवात्सल्यगुणात् मनस्य आश्रितत्वादित्याशयः । एतेनात्मनो
दुर्निवारानुरागो व्यन्यते ।

त्वमिति । दिवावसाने दिनशेषभागे, वनस्पतेर्वाचस्य, क्वाया, पुरः अयदेशे, दूरं
गच्छन्त्यापि, मूलं तस्य वनस्पतेरेव मूलदेशमिव, त्वं पुरो दूरं गच्छन्त्यापि, मे मन

(ग) शकुन्तला । (अत्र पदकल्पेन करिबार समये किरिशा अङ्ग-
डम्बौर सहित) हे पौरव ! केवल आलापे परिचित এই ব্যক্তি,
আপনার ইচ্ছা পূরণ না করিয়া থাকিলেও, আপনি ইহাকে বিশ্বাস
হইবেন না ।

(१) गान्धर्वेण इत्यादि श्लाकात् परं नेपथ्ये इत्यादितश्च पूर्वं पुस्तकान्तरे ईदृश्याः
पाठाः—शकुन्तला । मुञ्च दास मं । भूर्धावि सङ्घीजणं अण्णमाणइच्छं । राजा ।
भवतु, मीच्छामि । शकुन्तला । कदा ? । राजा । अपरिचयतकीमलस्य यावत् कुमुम-
स्येव लवस्य षट् पदेन । अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि ! मृच्छते रवीऽस्य ॥
मुञ्चमस्याः समुत्तमसिनुमिच्छति । शकुन्तला । परिहरति नाच्छं न ।

শকু । স্ত্রীকমলরং গতা আত্মগতম্ । হৃদী হৃদী ! ইমং সুশিষ্য
 ণ।মে চলণা পুরমুহা পসরন্তি । ভাদু, ইমেহিঁ পল্জন্তকুরু-
 বহুহিঁ শ্বোবারিটসরীরা ভবিষ্য পেক্ত্বস্সং দাব সে ভাবাণ-
 বন্ধ্যং । তথা ক্ত্বা স্থিতা । (ঘ)

(ঘ) হা ধিক্ হা ধিক্ ! ইদং শ্রুত্বা ন মে শরণী পুরীমুখী পসরতঃ ।
 ভবত্, এমিঃ পর্যন্তকুরুবকৈঃ অপবারিতশরীরা ভূত্বা প্রেচ্ছথ্যে তাবদস্য ভাবানুবন্ধ্যম্ ।

হৃদয়ম্, ন জহাসি সর্বদৈব হৃদয়েঃবস্থানান্ন পরিত্যজসি । অতঃ কথং ময়া ত্বং
 বিচ্ছত্বং ইতি ভাবঃ ।

অত্র পূর্ণোপমালাকারঃ । তথা ত্বং জহাসি ক্রায়া তু জহাতীতি প্রকৃষমেদাত্ “জতেব
 রাজসে তন্নি ।” ইতি দর্পণীড়াঙ্করণবত্ ভয়প্রকমতাদৌষঃ । তৎসমাধানায় তু শ্লোক
 এবং পাঠ্যঃ—

গচ্ছন্ত্যপি ত্বয়া দূরং হৃদয়ং মে ন স্তীয়তে ।

ক্রায়যেব দিব্যশিষে পুরী মূলং বনস্থিতৈঃ ॥

দিবাবসান ইতি তৎপ্রথমভাগস্থায়্যুপলক্ষণম্, তত্রাপি ক্রায়ায়াঃ পুরীদূরগমনাত্ ।
 “বনস্থতির্হ্রস্বমাত্রো বিনাপুণ্যফলদ্রুমে” ইতি বিশ্বপ্রকাশে হ্রস্বমাত্রোঃপি বনস্থতিপদপ্রয়োগাত্
 অনরকৌষাঢ়নুসারেণ পুণ্যং বিনা কেবলফলশালিহ্রস্বশোষপরিকল্পনয়া ন অবিশিষে
 বিশিষাখ্যদৌষঃ ॥২৮॥

(ঘ) শকু ইতি । স্ত্রীকমলম্, অন্তরং ব্যবধানম্, গতা ; অন্বথা রাজা যদি
 পুনর্দ্রিঁযেতেত্যাশয়ঃ । শ্রুত্বা বিয়মানায়া ইত্যধ্বাহারান্নৈককর্তৃকত্বহানিঃ । পুরীমুখী
 সম্মুখাভিমুখী সন্তী, পসরতশ্চলতঃ, হৃদয়াকর্ষণাদিতি ভাবঃ । পর্যন্তকুরুবকৈঃ

রাজা । সুন্দরি !

দিনের শেষভাগে ছায়া যেমন দূরে গমন করিয়াও বৃক্ষের মূল
 পরিত্যাগ করে না ; সেইরূপ তুমি দূরে গমন করিয়াও, আমার হৃদয়
 পরিত্যাগ করিতেছ না ॥২৮॥

রাজা । কথমেবং প্রিয়ে ! অনুরাগীকরসং মাসুত্শ্চজ্য
নিরপেচৈব গতাসি । (ঙ)

অনির্হৃয়োপভোগস্য রূপস্য সৃদুনঃ কথম্ ।

কঠিনং খলু তে চেতঃ শিরীষস্যৈব বন্ধনম্ ॥২৮॥

প্রাণস্যকুরুবকরুচৈঃ, অপবারিতশরীরো আহতদেহা সতী । অস্য রাজঃ, ভাবস্য কার্য-
কলাপস্য, অনুবন্ধম্ অনুবর্তিম্ ।

(ঙ) রাজিতি । হে প্রিয়ে ! অনুরাগ এব একো রসঃ স্বাদঃ অনুভববিষয়ী যস্য
তং ত্বদনুরাগমাত্রমনাহতিকমিত্যর্থঃ মাম্ উত্শ্চজ্য বিদ্বায়, কথম্ এবং নিরপেচৈব
ইত্যং নিস্পৃহৈব, গতাসি । এতচ্চ মহদনুচিতমিতি ভাবঃ ।

অনির্হৃয়েতি । অনির্হৃয় অপি তু পরমকৌমলত্বাৎ সদয় এব উপভোগঃ সম্মোগী
যস্য তস্য তাডশস্য, সৃদুনঃ কৌমলস্য, শিরীষস্য শিরীষকুসুমস্য, বন্ধনং বন্ধনমি-
ব, অনির্হৃয়োপভোগস্য সৃদুনঃ তে তব রূপস্য আকৃতেঃ সম্বন্ধি, চেতশ্চিন্তম্, কথং কঠিনং
খলু সুহৃদমেব ।

অত্রাপি পূর্ণোপমালাকারঃ । নির্ন বিদ্যতে দয়া যস্মিন্ স নির্হৃয়ঃ ন নির্হৃয়ঃ
অনির্হৃয় ইতি সদয় এব “সম্ভাষ্যমাননিষেধনিবর্তনে নস্হয়ম্” ইতি বামনাভিধানেন
অবধারণার্থলাভাৎ সদয়েত্যনুক্রান্তা অনির্হৃয়েত্যুক্তাৱপি নাধিকপদতাদৌষঃ, অপি তু
গুণ এব “গুণঃ ক্রাণ্ড্যধিকং পদম্” ইত্যত্র “তন্ন ন জানি” ইতি দর্পণৌদাহরণম্ ।
অনুলয়ী নাম নাটয়লক্ষণম্ । যথা দর্পণে—

(ঘ) শকুন্তলা । (একটু ব্যবধানে যাইয়া স্বগত) হায় হায় !
এই কথা শুনিয়া, আমার চরণ আর সন্মুখের দিকে সরিতেছে না ।
হউক, এই প্রাস্তবর্তী কুরুবকশাখায় আবৃতদেহ হইয়া, ইঁহার কাবাগুলি
দেখি । (তাহা করিয়া থাকিল ।)

(ঙ) রাজা । হে প্রিয়ে ! আমার অনুরাগ, তোমার প্রতি
ধারাবাহীরূপে চলিতেছে, তথাপি আমাকে পরিত্যাগ করিয়া, তুমি
একেবারে কোন অপেক্ষা না করিয়াই এইভাবে চলিয়া গেলে ? ।

शकु । एदं सुणिष्ण ण मे अत्थि विभवो गच्छिदुं । (च)
राजा । सम्प्रति प्रियाशून्ये किमस्मिन् लतामण्डपे
करोमि । अयतोऽवलोक्य । हन्त ! व्याहृतं मे गमनम् । (छ)

मणिवन्धाद्गलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥३०॥

सबहुमानमादत्ते । (ज)

(च) इदं श्रुत्वा न मे अस्ति विभवो गन्तुम् ।

“वाक्यैः स्निग्धै रनुनयी भवेदर्थस्य साधनम् ।”

“वृन्तं प्रसववन्धनम्” इत्यमरः ॥२९॥

(च) शकु इति । श्रुत्वा वर्तमानाया इत्यध्याहारादत्रापि नैककतृकत्वज्ञानिः ।
विभवः सामर्थ्यं नास्ति, प्रत्यनुरागेणाकर्षणादिति भावः ।

(छ) राज्ञिति । किं करोमि, अतएव गच्छाम्येत्याशयः । हन्ति इषे ।
व्याहृतं सविघ्नैकृतम् ।

गमनव्याघातहेतुमाह मणौति । तस्याः शकुन्तलायाः, मणिवध्यते अस्मिन्निति
मणिवन्धो हन्तस्य बलयधारणदेशस्तस्यात्, गलितं पतितम्, संक्रान्तः संलग्नः उशीरस्य
वीरणमूलानुर्लपनस्य परिमलो गात्रविमर्द्जनितमनीह्वरगन्धो यस्मिन् तत् तादृशम्,
तथा मे मम, हृदयस्य गमनप्रवर्तकस्य चित्तस्य, निगडं बन्धनशृङ्खल इव, इदं दृश्यमानम्,
मृणालवलयम्, पुरतः अगतः स्थितम् । ततश्च यथा रथचालकस्य अश्वस्य निगडितत्वे

कोमल शिरौषकूश्ममेर वृष्ठ घेयमन कठिन; सेइरूप कोमल ओ
गाठभावे उपभोगेगरे योग्या तोमार एहे रूपेरे ह्दय, कठिन हईल
केन ॥२०॥

(च) शकुन्तला । ईहा सुनिष्ठा आमार याईवार कमता नाई ।

(छ) राजा । एतन एहे प्रियाशुण्य लतामण्डपे कि करिव ।
(सम्मुखे दृष्टिपात करिया) हाय ! आमार गमने विन्न हईल ।

শকু । হস্তং বিলোক্য । অস্ম্যো ! দৌৰ্ব্বল্যসিদ্ধিনদাৎ পরি-
ব্ৰহ্মং এদং মিণালবলয়ং গ মএ পরিষাদং । (ক)

রাজা । সৃণালবলয়মুরসি নিচ্ছিয় । অহৌ ! স্ময়ঃ । (জ)

(ক) অহৌ । দৌৰ্ব্বল্যশিথিলতয়া পরিব্রহ্মমেতৎ সৃণালবলয়ং ন ময়া পরিজ্ঞাতম্ ।

রঘুস্য গমনং ব্যাহতং भवति, तथैव ममापि देहचालकस्य हृदयस्य निगडितत्वात्
गमनं व्याहतमिति भावः ।

अत्र निगडमिवेति जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः । आर्या जातिः ॥३०॥

(জ) সীতি । সৰুহমানং প্ৰিয়ায়া বদ্মুত্বাদেব অত্যাদরসহিতং যথা স্যানথা,
আদন্তে সৃণালবলয়ং গচ্ছাতি ।

(ক) শকু ইতি । অহৌ ইতি বিস্ময়ে । দৌৰ্ব্বল্যে ন দারুণমশ্রুত্যাৎ শরীরস্য
ক্লেশ্তে ন যা শিথিলতা শ্লথতা তয়া, পরিব্রহ্মং হস্তাত পতিতম্ । ন পরিজ্ঞাতং ন
লচ্ছিতম্ । স্বহস্তাদেব বলয়ং পতিতম্, কিন্তু তত্র পরিজ্ঞাতম্, ইদং বিস্ময়কাৰণ-
মবেত্যাশয়ঃ ।

(জ) রাজিতি । সরসি বচসি, নিচ্ছিয় সংস্থায় । অহৌ অমৃতপূৰ্ণমুখ-
করত্বাদায়ত্বং ইত্যৰ্থঃ, স্ময়ঃ সৃণালবলয়সীতি শিষ্যঃ ।

যাহাতে বিণ্যার অমুলেপনের সৌরভ লাগিয়া রহিয়াছে, সেই
মৃণালবলয় প্ৰিয়তমা শকুন্তলার মণিবন্ধ হইতে নিপতিত হইয়া আমার
হৃদয়ের শৃঙ্খলের আয় সন্মুখে রহিয়াছে ॥৩০॥

(জ) (বিশেষ আদরের সহিত গ্রহণ করিলেন ।)

(ঝ) শকুন্তলা ! (হাত দেপিয়া) ওমা ! দৌৰ্ব্বল্যের শিথিলতা-
বশতঃ এই মৃণালবলয় পড়িয়া গিয়াছিল ; কিন্তু আমি জানিতে
পারি নাই ।

(ঞ) রাজা । (মৃণালবলয় বক্ষে ধারণ করিয়া) আশ্চর্য্য সংস্পর্শ !

অনেন লীলাভরণে ন তে প্রিয়ে !

বিহায় কান্দিং ভুজমত্র তিষ্ঠতা ।

জনঃ সমাশ্বাসিত এষ দুঃস্বভাক্

অচেতনেনাপি সতা, ন তু ত্বয়া ॥১১॥

শকু ! অদৌ বরং ণ সমত্যঙ্ঘি বিলম্বিতুং । ভৌদু, এদেণ
জ্জি ব অবেদেমেণ অত্চাণং দংসহস্সং । ইত্থু পসপতি । (১)

(১) অতঃ পরং ন সমর্থ্যঙ্ঘি বিলম্বিতুং । ভবতু, এতেনৈব অপদেশেন আত্মানং
দর্শয়িষ্যামি ।

অনেনেতি । হে প্রিয়ে ! শকুনলী ! কান্দিং মনৌহরম্, ভুজং হস্তম্, বিহায়
পরিত্যজ্য, অব স্থানে, তিষ্ঠতা বিদ্যমানেন, অনেন তে তব লীলাভরণেণ বিলাসালঙ্কারেণ,
অচেতনেন চেতনবর্হিতেন সতাপি, দুঃস্বভাক্ বির্যোগকটশালী, এষ মত্‌স্বরূপী জনঃ
সমাশ্বাসিতঃ আকাজ্জিতস্পর্শসুখসম্পাদনেন সান্ত্বিতঃ, তু কিন্তু ত্বয়া সচেতনয়া
সন্যাপি ইত্যাশয়ঃ, ন সমাশ্বাসিত ইত্যন্বয়ঃ । ইদন্তু মহাদুঃস্বকারণং মহদাশ্চর্য্য-
শৈল্যমিপ্রায়ঃ ।

অব চেতনাत्मकहेत्वभावेऽपि आश्वাসनरूपकार्योत्पत्तेर्विभावना, सचेतनशकुनला-
रूपहेतुसत्त्वेऽपि आश्वাসनात्मककार्यानुत्पत्तेर्विशेषीकृतिः तथा प्रस्तुतयोरेव स्थालवलय-
शकुनलधोराश्वसित इत्येकया क्रियया कर्तृतयाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता च इत्येतेषां
गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ।

ব'শস্যবিল' বস্তুম্ ॥১১॥

(১) শকু ইতি । অতঃ পরম্ ইদৃশবিলাপশ্রবণামল্লরম্ এতেনৈব স্থথালবলয়-
প্রার্থনাत्मकेनৈব, অপদেশেন কুলেন ।

হে প্রিয়তমে ! তোমার সুন্দর হাতখানি ত্যাগ করিয়া, এইখানে
থাকিয়া, তোমার এই বিলাসালঙ্কার অচেতন হইয়াও, এই দুঃখী
ব্যক্তিকে আশ্বস্ত করিল ; কিন্তু তুমি করিলে না ॥৩১॥

রাজা । হৃদ্য সৰ্ব্বম্ । অয়ে ! জীবিতেশ্বরী মে প্রাপ্তা ।
 পরিদেবনানন্তরং প্রসাদেনোপকর্তব্যোঽস্মি খলু দৈবস্য । (৪)
 পিপাসাচ্চামকণ্ঠেন যাপ্তিত্চাম্বু পক্ষিণা ।
 নবমেঘোজ্জ্বিতা চাস্য ধারা নিপতিতা মুখে ॥২২॥

(৪) রাজিতি । অয়ে ইতি সৰ্ব্বম্ । মে মম জীবিতেশ্বরী জীবননিয়ন্ত্রী, উপস্থিতী আশ্রাসাত্ জীবনস্থিতিঃ অনুপস্থিতী চ নৈরাশ্রাত্ জীবনাস্থিত্যেতিব্যাশ্রয়ঃ । প্রাপ্তা উপস্থিতা । অতএব পরিদেবনানন্তরং পূৰ্ণকৃতবিলাপাত্ পরম্, দৈবস্য বিধিঃ প্রসাদেন অনুপহৃৎ উপকর্তব্যোঽস্মি উপকারযোগ্যঃ কৃতিঽস্মি, শকুন্তলায়াঃ পুনরপি উপস্থাপনাদিতি ভাবঃ ।

অত্র প্রহর্ষী নাম নাট্যালঙ্কারঃ—“প্রহর্ষঃ প্রমদাধিক্যম্” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।
 দৈবস্যেতি “বা কর্তরি কৃত্যে” ইতি কর্তরি ষষ্ঠী ।

পিপাসীতি । পিপাসয়া জলতৃষ্ণয়া চামং সৌণঃ কণ্ঠঃ স্বরী यस্য তেন, পক্ষিণা স্নাতকেন, অম্বু জলচ্চ যাপ্তিতং নবমেঘেন উজ্জ্বিতা উত্পৃষ্টা ধারা বৃষ্টিজলধারা চ, অস্য পক্ষিণস্নাতকস্য মুখে নিপতিতা । তথা চ যথা তথ্যানুরস্নাতকস্য জলপ্রার্থনানন্তরমেব তত্প্রাপ্তৌ নদ্যানুচ্ছাসী জায়তে, মমাপি তথৈব শকুন্তলাদর্শনপ্রার্থনানন্তরমেব তদর্শনপ্রাপ্তিঃ নদ্যানুচ্ছাসী জাত ইতিব্যাশ্রয়ঃ ।

অতএবাহ সমাদপস্তুতাত্ পস্তুতসমপ্রতীতেরপস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ, অকারহর্যেন যাতনপতনক্রিয়যৌগপদ্যসূচনাত্ ক্রিয়াসমুচ্চয়স্ ; অনযৌগুৎপ্রধানভাবিনাঙ্কাক্ৰিমাভাত্

(৪) শকুন্তলা । ইহার পর আর বিনম্র করিতে পারি না ।
 হউক, এই ছলেই আপনাকে দেখাই । (এই বলিয়া নিকটে গেল ।)

(৪) রাজা । (দেখিয়া আনন্দের সহিত) ওহে ! আমার জীবিতেশ্বরী উপস্থিত হইয়াছেন । বিলাপের পর অহুগ্রহ করিয়া বিধাতা আমার উপকার করিয়াছেন ।

শকু । রাজঃ সম্মুখে স্থিতা । অজ্ঞ ! অর্ধপথে সুমরিষ
এদংস্ম হত্যব্ধম্বিশিণো মিশালবলয়স্ম কদে পড়িণিবুত্শি,
কধিদং মে হিঅয়ণ, তএ গহিদ্দং ত্তি । তা ণিকিব্ব এদং,
মা মং অত্তাণস্শ মুণিঅণেসুং পআসহস্সদি । (ঙ)

(ঙ) আৰ্য্য ! অর্ধপথে জ্ঞাত্বা এতস্য হস্তম্বিশিণো মিশালবলয়স্য ক্রতে প্রতি-
নিবৃত্তাশ্চি ; কথিতং মে হৃদয়েন, ত্বয়া গৃহীতমিতি । তন্নিশ্চিপ এতৎ, মা মামাত্মানস্শ
মুনিজনেষু প্রকাশয়িষ্যতি ।

সঙ্করঃ । তথা চাতকেনেতি পশ্চাদ্বিশেষে বক্তব্যং পশ্চিণ্যতি তত্‌সামান্যম্ভিধানাত্‌ বিশেষে
অবিশেষাভ্যদৌষঃ, স চ 'চাতকেনাস্মু, চাৰ্য্যিতম্' ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

"স্বরেঃপি কথং আख्याতঃ" ইতি দ্বারাধলী ।

চামিতি "অয়ুধিপচাং সকবাঃ" ইতি স্তম্ভাভীঃ প্রত্যয়ত্‌কারস্য স্‌কারঃ ॥১২॥

(ঙ) শকু ইতি । ক্রতে নিমিত্তে । কথিতং জ্ঞাপিতম্ । তৎ তস্মাত্‌, এতৎ
মিশালবলয়ম্, নিশ্চিপ সমর্পয় । তথা ত্বং কিং ভবেদিত্যাহ মেতি । মাং শকুনলাম্,
আত্মানং স্ম' দুঃস্বপ্নস্চ, মুনিজনেষু মা ন প্রকাশয়িষ্যতি, ইদং মিশালবলয়ং কতৃ' ইতি
শেষঃ । অন্যথা অজ্ঞান্‌ মিশালবলয়ে তথৈব হস্তগতং মুনিমিষ্য হৃষ্টে, 'মদীয়' বস্তু
কথং তে হস্তগতম্' ইতি সন্দেহে ন মুনিজনেষু আবথীরহঃসম্পর্কঃ প্রকাশীভবিষ্যতীতি
भावः ।

চাতক, পিপাসায় ক্ষৌণকণ্ঠে হইয়া জলও প্রার্থনা করিল ; নবমেঘ-
প্রদত্ত জলধারাও ইহার মুখে নিপতিত হইল ॥৩২॥

(ঙ) শকুস্তলা । (রাজার সম্মুখে থাকিয়া) আৰ্য্য ! অর্ধপথে
স্মরণ করিয়া, হস্তচূত এই মিশালবলয়ের জলই আবার ফিরিয়া
আসিয়াছি ; আমার মন বলিল যে, আপনিই গ্রহণ করিয়াছেন ।
অতএব উহা নিক্ষেপ করুন ; আমাকে এবং নিজেকে মুনিগণের নিকট
প্রকাশ করিবেন না ।

राजा । एकेनाभिसन्धिना प्रत्यर्पयामि । (ढ)

शकु । केष उण ? । (ण)

राजा । यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयामि । (त)

शकु । आ, का गदी । भोदु एदं दाव । इत्युपसर्पति । (थ)

राजा । इतः शिलापट्टैकदेशं संश्रयावः । इत्युभौ परिक्रम्योप-
विष्टौ । (द)

(ण) केन पुनः ? ।

(थ) आः, का गतिः । भवतु एतत् तावत् ।

(ढ) राजिति । अभिसन्धिना मया अभिसन्धीयमानेन पथेन ।

(ण) शकु इति । केन अभिसन्धिना ।

(त) राजिति । अहमेव यदि इदं मृणालवलयं यथास्थानं तव हस्ते इत्यर्थः, निवेशयामि स्थापयामि स्थापयितुमनुमतिं लभे इति तात्पर्यम् । अयमेव समाभिसन्धिः ; अन्यथा च न प्रत्यर्पयामीत्याशयः ।

(थ) शकु इति । आ इति क्लीबेन पीडामुचनम्, का गतिः, तव पणपूरणाङ्गीकार-
मन्तरिण क उपायः । अतएवः ह भवत्विति । एतत् त्वर्थेव यथास्थानं निवेशनं
भवतु इति पणपूरणाङ्गीकारः । उपसर्पति राज्ञः समीपं गच्छति ।

(द) राजिति । इतः अखिन् पाश्चै, शिलापट्टस्य प्रक्षरफलकस्य एकदेशम्,
संश्रयाव उपवेशनाय अवलम्बावहे । अन्यथा दग्धायमानस्य निवेशने महत्यसुविधा
भवेदिति भावः ।

(ढ) राज्ञा । एकटी पणद्वारा प्रत्यर्पण करिव ।

(ण) शकुन्तला । कि पणद्वारा ? ।

(त) राज्ञा । यदि आम्हिटे एटीके यथास्थाने पराईया दिडे ।

(थ) शकुन्तला । आः, उपाय कि । ईशई हडक । (एई बलिया

निकटे गेज ।)

রাজা । শকুন্তলায়া হস্তমাদায় । অহৌ স্পর্শঃ ! । (ধ)

हरकोपाग्निदग्धस्य देविनामृतवर्षिणा ।

प्ररोहः समभृतो भूयः किंस्वित् कामतरोरयम् ? ॥३३॥

शकु । स्पর্शं वपयित्वा । तुवरदु तुवरदु अञ्जउत्तो । (न)

(ন) ত্বরতাং ত্বরতাম্ আয্যপবঃ ।

(ধ) রাজিতি । অহৌ আশ্বৰ্য্যঃ, পরমানন্দজনকত্বাদিত্যাশ্রয়ঃ ।

হরতি । অযং তব হস্তঃ, হরস্য মহাদেবস্য কৌপায়িনা পার্বতীসম্মিধানে সম্মৌহন-
কালী সৌধজনিতবজ্রিনা দগ্ধস্য মল্লীকৃতস্য কামৌ মদন এব তরুদাংঘ্রত্বাত্ হস্তস্য,
অমৃতবর্ষণা জলবর্ষণা সুধাদায়িনা च, देविन मेघसमूहेन देवसमूहेन च, भूयः
पुनरपि, समभृतो उत्पादितः, प्ररोहः अद्भुतः, किं स्वित्, अद्भुतवत् लीहिततलत्वान्
तटलवत् कौमलाङ्गुलीमत्त्वाच्चेति भावः ।

अव कामे तरुत्तारोपः श्राष्टः, देवि, मेघत्तारोपश्चाथ इत्येकदेशविवर्ति उपकम्,
शकुन्तलाहके कामरश्माद्भुतत्वसन्देहात् तन्निरासाभावाच्च शुद्धसन्देहालङ्कारश्च, अनवी-
गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ।

“देवी मेघं सुरं राज्ञि स्यात्प्रपुंसकमिन्द्रिये ।” “अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे
सर्जिले घृते ।” इत्यादि च मेदिनी । “किं स्वित् प्रश्ने वितर्कं च” इति विश्वः ।

देवानां समूह इति देवम एवमादित्वादण् ॥३३॥

(দ) রাজা । এই দিকে প্রস্তরফলকের এক পার্শ্বে আমরা
উপবেশন করি । (এটে বলিয়া ছুটে জনেই পাদক্ষেপ করিয়া উপবেশন
করিলেন ।)

(ধ) রাজা । (শকুন্তলাব হস্ত ধারণ করিয়া) কি আশ্চর্য্য স্পর্শ ! ।

কামবৃক্ষ, মহাদেবের কোপানলে দগ্ধ হইয়াছিল ; তাহার পর
বিধাতা অমৃতবর্ষা করিয়া পুনরায় উহার এই অদ্ভুত উৎপাদন করিয়া-
ছেন কি ? ॥৩৩॥

রাজা । সপ্তর্ষমাভগতম্ । ইদানীমস্মি বিশ্বসিতঃ ; মনু-
রাভাষণপদমেতৎ । প্রকাশম্ । সুন্দরি ! নাতিশ্লিষ্টঃ সন্ধিরস্য
মৃণালবলয়স্য ; যদি তেঃভিমতম্, তদন্যথা ঘটয়িষ্যামি । (প)

শকু । ঋতং কৃতা । জধা দে রোশ্রুটি । (ফ)

রাজা । সখ্যাজং বিলম্বা প্রতিশীচ্য । সুন্দরি ! দৃশ্যতাং—(ব)

(ফ) যথা তে রীচতে ।

(ন) শকু ইতি । স্পর্শ স্পর্শজনিতরোমাছাদিকম্, উপযিত্বা অভিনীয ।
আর্য্যঃ পূজ্যঃ স্বয়ং ইত্যর্থঃ তস্য পুত্র ইত্যার্য্যপুত্রঃ, মনুর্ষে' আর্য্যস্বভূতৌঃ' যোগকট:
শব্দঃ । ত্বরতাং যথাস্থানে মৃণালবলয়নিবেশনায়েতি তাত্পর্য্যম্ । বিলম্বি যদি
কথিত্ব পশ্যে দিত্যশয়ঃ ।

(প) রাজিতি । বিশ্বসিতঃ অবশ্যমেবেয' মে আর্য্যা ভবিষ্যতীত্যর্থ' জাতবিশ্বাসঃ ।
তব হেতুমাহ মনু'রिति । এতন্, মনু'রাভাষণপদ' বাচকঃ শব্দঃ । "আর্য্যপুত্রিতি
সম্বোধিঃ পতিঃ পত্নীজনেন বা" ইতি भरतनाट्यशास्त्रादिति भावः । সন্ধিঃ স্তম্ভাশ-
সংযোগস্থলম্, নাতিশ্লিষ্টঃ ন স্বেদনভাবেন মিলিতঃ । তৎ তদা । অন্যথা অন্যভাবেন,
ঘটয়িষ্যামি যোজয়িষ্যামি ।

(ফ) শকু ইতি । নবযব্রাতিশয়দর্শনাত্ কৌতুকেন ঋতম্ । যথা তে রীচতে,
তথা কুরু ইতি শিষ্যঃ ।

(ন) শকুন্তলা । (স্পর্শজনিত রোমাঞ্চপ্রভৃতি অভিনয় করিয়া)
আর্য্যপুত্র ! ত্বর করুন, ত্বর করুন ।

(প) রাজা । (আনন্দের সহিত স্বগত) এখন বিশ্বস্ত হইলাম ;
কারণ, এই শব্দটা ভর্তার বাচক । (প্রকাশে) সুন্দরি ! এই মৃণাল-
বলয়ের সঙ্কীর্ণ ভাগ করিয়া লাগে নাই ; সুতরাং যদি তোমার মত
হয়, তবে অশ্রুরূপে সংযোজিত করি ।

(ফ) ' শকুন্তলা । (ক্রোধ হস্ত করিয়া) আপনার যেমন অভিরুচি ।

অয়ং স তে শ্যামলতামনৌহরং
বিশেষশোভার্থমিবোজ্জিতাম্বরঃ ।

সৃণালরূপেণ নবো নিশাকরঃ

করং সমেত্যোভয়কোটিমাস্মিতঃ ॥৩৪॥

(ক) রাজিতি । সয্যাজম্ অন্বঘাঘটনব্যাজিন সহিতং যথা স্যাত্তথা বিলম্ব্য,
প্রতিমীশ্চ সৃণালবলয়ং পরিধায় ।

অয়মিতি । অয়ং দৃশ্যমানঃ, স প্রসিদ্ধঃ, নবো নবোদিতঃ সৃণালরূপত্বাৎ এককলা-
মাভৌদিত ইত্যর্থঃ, নিশাকরশব্দঃ, বিশেষশোভার্থমিব আত্মনৌঃধিকতরসৌন্দর্যসম্পাদ-
নার্থমিব, সুন্দরস্থানগতত্বৌ সৌন্দর্যঃ স্বাभाविकत्वादिति भावः, उज्जितं त्यक्तम्
अम्बरमाकाशं येन स तथोक्तः सन्, श्यामलतया आकाशवदेव श्यामवर्णत्वेन मनौहरं
कमनीयत्वादधिकतरसुन्दरम्, ते तव करं हलम्, सृणालरूपेण समेत्य प्राप्य, उभय-
कोटिम् अयदेशद्वयम्, आश्रितः प्राप्तः, आकाशं कोटिद्वयं विभक्तं वर्त्तते, तव हस्ते
तु संयुक्तं जातमिति भावः ।

অথ বিশেষশোভার্থমিবেতি ফলীত্বম্ আ, প্রকৃতসৃণালনিবেধেন নিশাকরস্য স্থাপনা-
দপক্ৰুতিশ্চ ; অনযৌগুণ্যপ্রধানভাবিনাঙ্কাজ্জিভাবেন সঙ্করঃ ।

অথ শ্যামলতামনৌহরং করমিতি দর্শনাৎ শুক্ললা শ্যামাঙ্কৌ আভৌদिति
প্রतीयতে । কেचित্ত, শ্যামবর্ণলতাবন্দনৌহরমিতি ব্যাচক্ষতে, তত্র তথ্যত্বৌ শ্যামিতি
বিশেষণমৈয়র্থম্ । শ্যামানামপ্রিয়ক্কুলতাভৌধকত্বৌ বক্তব্যৌ সংস্রাত্বাৎ পুংল্লাবাপ্রসক্তিঃ ।

বংশস্থবিলং হলম্ ॥৩৪॥

(ক) রাজা । (ছলের সহিত বিলম্ব করিয়া, পারধান করাইয়া)
সুন্দরি ! দেখ—

একটা মাত্র কলাদ্বারা নবোদিত এই সেই চক্রে, বিশেষ সৌন্দর্য
লাভ করিবার জন্তই যেন আকাশ পরিত্যাগ করিয়া, শ্রামবর্ণতানিবন্ধন
মনোহর তোমার হাতখানি পাইয়া, সৃণালরূপে দুই অগ্রভাগের
সম্মেলন প্রাপ্ত হইয়াছেন ॥৩৪॥

শকু । এ দাব এ পেক্বামি, পবণকম্পিদকস্তু পল-
রেণুণা কলুসীকিদা মে দিষ্টী । (ম)

রাজা । সঙ্কিতম্ । যদ্বনুমন্যসে, তদহমেনাং বদনমাক্তেন
বিশদাং করবাণি । (ম)

শকু । তদৌ অণুকম্পিদা ভবেম্ ; কিন্তু তথ অহং এ
দে বীসসেমি । (য)

রাজা । মা মৈবম্ । নবৌ হি পরিজনঃ সেব্যানামাটে-
শাত্ পরং ন বর্ত্ততে । (র)

(ম) ন তাবদেনং প্রদে, পবনকম্পিতকর্ণোত্পলরেণনা কলুসীকতা মে দৃষ্টিঃ ।

(য) ততঃ অনুকম্পিতা ভবেয়ম্ ; কিন্তু পুনরহং ন তে বিশ্বাসিমি ।

(ম) শকু ইতি । এনং সৃণালবলয়ম্ । পবনকম্পিতযৌঃ বায়ুসচ্ছালিতযৌঃ
কর্ণোত্পলযৌঃ রেণুণা পরাণেণ, মে মম দৃষ্টিঃ নয়নহয়ম্, কলুসীকতা আবিলাীকতা ।
অতএব নৈনং প্রদে ইत्याশয়ঃ । “দৃগ্-দৃষ্টিঃ” ইত্যমরঃ ।

(ম) রাজতি । কৰ্তব্যসেবাকৌতুকাৎ স্মিতমিতি বোধ্যম্ । তৎ তদা, এনাং
তব দৃষ্টিম্, বদনমাক্তেন পুত্কারেণ, বিশদাং লিখ্যাম্ ।

(য) শকু ইতি । অনুকম্পিতা ভবতা উপকৃতত্বেন অনুগৃহীতা । তং তব “তস্য
আনুকরোতি হি” ইत्याদিবত্ শ্রেণি স্তম্ভী, ত্বাং ন বিশ্বাসিমীত্যর্থঃ । যদি ত্বং বদনমাক্তেন
দৃষ্টিং বিশদাং কুব্জং অকস্মাত্ মম গচ্ছি বুদ্ধসৌম্যং মে সন্দেহ ইতি ভাষঃ ।

(ভ) শকুন্তলা । আমি টেশা দেখিতে পারিতোঁছি না । কারণ,
বায়ুকম্পিত কর্ণোত্পলের রেণুতে আমার দৃষ্টি, অপরিষ্কার করিয়াছে ।

(ম) রাজা । (ঐবং হাস্তের সহিত) যদি অস্বস্তি কর, তবে
আমি মুখবায়ুদ্বারা ইহাকে পরিষ্কার করিয়া দিতে পারি ।

(য) শকুন্তলা । তাহা হইলে অস্বস্তি হই বটে ; কিন্তু আমি
আপনাকে বিশ্বাস করি না ।

शकु । अन्नं ज्वे अच्चादरो अविस्त्रासजणम्नो । (ल)

राजा । स्वगतम् । नाहमेव रमणीयमात्मनः सेवावसरं
श्रितिलयिष्ये । सुखमुन्नमयितं प्रवृत्तः । (व)

शकु । प्रतिषेधं रूपयन्ती विरमति । (श)

(ल) अथमेव अत्यादरः अविस्त्रासजनकः ।

(व) राज्ञिति । मा मेव न खलु न खलु इत्यं ब्रूहीति शेषः । द्वियञ्जात् ।
परिजनः सेवकः । परम् उपरि न वर्त्तते आदेशातिरिक्तं कार्यं न करोतीत्यर्थः ।
तथा चाह "तदा अणुकम्पिता भवेत्" इत्यनेन सूचनभङ्गा आदिष्टं दृष्टिविशदौकरणं
विना न किञ्चिदन्यत् करोमीत्याशयः ।

(ल) शकु इति । अथमेव "परिजनः" "सेव्यानाम्" "आदेशान्" इति शब्द-
द्वयसूचितः । तथा च यथा भवतः परिजनत्वं मम च सेव्यत्वं मिथ्यापि भवता
सत्यवदेव अभिहितम्, तथा "नमी द्वि" इत्यादि वाक्यमेव मिथ्यैव सत्यवदेव अभिहित-
मित्यभिप्रायः ।

(व) राज्ञिति । रमणीयं सुन्दरम्, निर्जनत्वात् सम्यत्त्वात् महामीदृकरत्वा-
च्चेति भावः, आत्मनः स्वस्य मत्कर्मकमित्यर्थः, सेवावसरं शुश्रूषाकरणावकाशम्,
श्रितिलयिष्ये सेवाया अकरणेन निष्फलीकरिष्ये इत्यर्थः, ईदृशावसरस्य पुनः प्राप्ति-
शब्दे द्वादिति भावः ।

(र) राज्ञा । ना ना, एरूप बलिगु ना । कारण, नूतन सेवक,
प्रभूद्वेदर आदेशेण उपवे यय ना ।

(ल) शकुस्तला । এই বেশী আদরই অবিষ্ট্রাসের কাবণ ।

(ব) রাজা । (স্বগত) আমি এমন সুন্দর নিজের পরিচর্যার
সময়টীকে নিষ্ফল করিব না । (শকুস্তলার মুখ উত্তোলন করিতে প্রবৃত্ত
হইলেন ।)

(শ) শকুস্তলা । (নিবারণ অভিনয় করিয়া বিরত হইল ।)

রাজা । অথি মদিরেচ্ছথে ! অলমস্মদবিনয়াশঙ্কয়া । (ঘ)

শকু । কিচ্ছিদে দৃশ্য ব্রীড়াবনতমুখী তিষ্ঠতি । (স)

রাজা । অঙ্কুলীভ্যাং মুখমুদ্রময্য আভ্যগতম্ । (ঙ)

চারুণা স্কুরিতেনায়মপরিচ্ছতকৌমলঃ ।

পিপাসতো মমানুজ্ঞাং দদাতীব প্রিয়াধরঃ ॥২৫॥

(শ) শকু ইতি । প্রতিষেধং রাজকর্তৃকমুখোত্তোলননিবারণম্, উপযম্নী মুখস্থৈব তিথ্যক্কম্পনাদিনা অভিনয়ম্নী, বিরমতি রাজঃ অতিসম্মিহিতা ভবিতুং স্যগতি ।

(ঘ) রাজেতি । মদিরে ! খল্লনপশ্চিষ্যাবিব ইচ্ছথে লোচনে যস্ম্যাক্তসম্বোধনম্ । অস্ম্যত্ মম सकাশ্রাত্, অবিনয়াশঙ্কয়া পৃষ্টতাপ্রণয়াসিনে চুম্বনাশঙ্কয়া অলম্ । পূর্বমেব প্রতিশ্রুতত্বান্ ন তে চুম্বনং করিষ্যামীতি ভাবঃ । অস্ম্যদिति “বাস্যদয়” ইতি পশ্চম্যা বহুবচনম্ ।

(স) শকু ইতি । কিচ্ছিদে দৃশ্য রাজ্যে ননুন্দভাষং বিলোক্য ।

(ঙ) রাজেতি । অঙ্কুলীভ্যাং দলহয়স্য অঙ্কুপ্তহয়েন । উদ্রময্য উলোক্য ।

চারুণেতি । অপরিচ্ছতঃ কেনাপি জনেন দলৌরদষ্টপূর্বঃ, অতপ্তব কৌমলঃ, অযং প্রিয়ায়াঃ শকুন্তলায়াঃ অধর অঁষ্টঃ, চারুণা মনোহরেণ, স্কুরিতেন মনস্যর্শজনিতস্যন্দনে অনুজ্ঞাদাক্ষৌষ্যারণ্যপ্রাক্ কালীনকম্পনেন চ, পিপাসতঃ পাতুমিচ্ছতঃ চম্বিতুমিচ্ছত ইত্যর্থঃ মম সম্বন্ধে, অনুজ্ঞাং চুম্বনানুমতিম্, দদাতীব ।

অথ কৌমলত্বং প্রতি অপরিচ্ছতপদস্যার্থো হৈতিরिति পদার্থহঁতুকং কাব্যলিঙ্গং ক্রিয়ীত্বেচ্চা চ, অনযৌমিঁথৌ নিবপেচ্ছতয়া মসৃষ্টিঃ । तथा स्यूँडा नाम नाख्यालङ्कारश्च । तथा च दर्पणे—“आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्दन्तुनी या स्यूँडा त् सः” ॥২৫॥

(ঘ) রাজা । হে খঞ্জননয়নে ! আমা হইতে অশিষ্টে ব্যবহারের আশঙ্কা করিও না ।

(স) শকুন্তলা । (একটু দেখিয়া, লজ্জায় অবনত মুখ হইয়া রহিল ।)

(ঙ) রাজা । (দুইটী অঙ্কুলীদ্বারা শকুন্তলার মুখ উত্তোলন করিয়া স্বগত)

শকু । পরিষ্কারমন্তরো বিষ্ম অজ্জতত্তো । (অ)

রাজা । কর্ণোৎপলসন্নির্কর্ষাৎপলমূড়োঽস্মি । ইতি মুখ-
মারুতেন স্বেদে । (ক)

শকু । ভোদু, পদ্বদিত্যদংসণচ্ছিন্নি সংবুত্তা । লজ্জি মি
উণা অণুদ্বাশ্রিণী পিঅশ্রিণী অজ্জতত্তস্স । (খ)

(অ) পরিজ্ঞানমন্তর ইব আর্ঘ্যপুত্রঃ ।

(খ) ভবতু, প্রকৃতিস্থদর্শনাচ্ছিন্ন সংবুত্তা । লজ্জি পুনরনুপকারিণী প্রিয়কারিণ
আর্ঘ্যপুত্রস্য ।

(অ) শকু ইতি । পরিজ্ঞানে মদৌয়নয়নাম্যন্তরপ্রবেষ্টকর্ণোৎপলরীণীনাং সম্যগজ্ঞানে,
মন্তরো মন্তঃ অসমর্থ ইত্যর্থঃ, ফুৎকারদানে বিলম্বকরণাদিতি ভাবঃ । চারুণ্যাদি-
বাস্তবগতাসৌচনাশাং কিচ্ছিহিলম্বকরণাত্ শকুনলায়া ভক্তিবিধিমিতি বোধ্যম্ ।

(ক) রাজিতি । কর্ণোৎপলযৌঃ সন্নির্কর্ষাৎ তব ইচ্ছণযৌরিব সান্নিপ্ধ্যাত্ ইচ্ছণে
তব নয়ননিহরণম্ মূঢ়ঃ অসমর্থঃ । তথা অ কিম্ ইচ্ছণম্, কিং বা কর্ণোৎপলমিতি
নিহরণম্ প্রথমমশক্ততয়া কিচ্ছিহিলম্বো জাত ইতি ভাবঃ । এতেন ইচ্ছণযৌরুৎপল-
সৌমাত্রশ্যম্ স্বেদ্যতে । মুখমারুতেন ফুৎকারিণ । স্বেদে পরিষ্করতি ।

(খ) শকু ইতি । প্রকৃতিস্থং তব ফুৎকারিণ কর্ণোৎপলরীণী নামপগমাৎ
স্বभावस्य दशनं दृष्टिर्यस्याः सा । अनुपकारिणी अकिञ्चित्करणात्, उपकारिणः
सन्तःपरिष्कारादित्याशयः । आर्घ्यपुत्रस्य भवतः सम्बन्धे ।

পূর্বে কেহই দস্তকৃত করে নাই বলিয়া কোমল, প্রিয়তমার এই
গুণেখানি, মনোহর স্পন্দনদ্বারা, পানাত্তিলাষী আনাকে যেন পান
করিবার অসুমতি দিতেছে ॥৩৫॥

(ক) শকুস্তনা । আর্ঘ্যপুত্র যেন বুদ্ধিতে অসমর্থ হইতেছেন ।

(খ) রাজা । কর্ণোৎপল নিকটে থাকায় চোখ চিনিতে পারিতেছি
না । (এই বলিয়া মুখবায়ুদ্বারা শকুস্তলার চোখ পরিষ্কার করিয়া
দিলেন ।)

রাজা । সুন্দরি ! কিমন্যত্ । (গ)

ইদমপ্যুপক্ৰুতিপদে সুরভি মুখং তে যদাপ্নাতম্ ।

ননু কমলস্য মধুকরঃ সন্তুথ্যতি গম্বমাশ্রয়ে ॥৩৬॥

শকু । সখিতম্ । অসন্তোষে ভগ্ন কিং করেদি ? । (ঘ)

(ঘ) অসন্তোষে পুনঃ কিং করেতি ? ।

(গ) রাজ্যেতি । কিমন্যত্ উপকরিষ্যসীতি শ্রেয়ঃ ।

ননু কিং ময়া উপকৃতং যদন্বদুপকর্তব্যং নাস্তীত্যাহ ইদমিতি । যত্, তে তব, সুরভি মুখং সুগন্ধি বটনম্, আপ্নাতং ময়নে ফলদানকালে কৃতগম্বশ্রয়ণম্, ইদ-
মাপ্নাতমপি উপক্ৰুতিপদে ত্বত্কর্তব্যোপকারকম্, ময়া স্বীকৃতমিত্যর্থঃ । গম্বন্যব-
ধারথে । তথাহি মধুকরো ভমরঃ, কমলস্য পদস্য, গম্বমাশ্রয়ে কেবলেন গম্বয়দ্বয়নৈব
সন্তুথ্যতি । মাত্রশব্দেন মধুপানব্যবচ্ছেদঃ । তথা চ যথা ভমরঃ পদস্য মধুপানং
বিনা কেবলগম্বয়দ্বয়নৈব সন্তুথ্যতি তথা অহমপি তব মুখস্য শুশ্বনং বিনা কেবলগম্ব-
য়দ্বয়নৈব সন্তুষ্টিংসি ; স চ গম্বস্তথা নির্বাধমেব তত ইত্যুপকার এব মে কৃতঃ ।
অতএব চ তে নাস্তি লজ্জাকারণমিতি ভাবঃ ।

অতএবাহ দৃষ্টান্তোল্লেখঃ । উপগীতিনাম জাতিঃ । যথা স্তুতবোধে—

“আর্থীতরাষ্ট্রতুল্যং প্রথমার্হমপি প্রযুক্তং চেত্ ।

কামিনি ! তামুপগীতিং প্রকাশয়ন্তি মহাকবয়ঃ ॥” ॥৩৬॥

(খ) শকুন্তলা । হউক, আমার দৃষ্টি স্বাভাবিক হইয়াছে । কিন্তু
আর্থাপুত্র এই প্রিয় কার্য্য করিলেন, আর আমি কোন উপকার করিলাম
না বলিয়া লঙ্ঘিত হইতেছি ।

(গ) রাজা । সুন্দরি ! আর কি উপকার করিবে ।

ইহাই আমি উপকারের পক্ষে স্বীকার করিয়াছি যে, তোমার
স্বাসিত মুখখানির আচ্ছাণ করিয়াছি । দেখ—ভমর, পদ্মের গন্ধমাত্রাই
সন্তুষ্ট হইয়া থাকে ॥৩৬॥

রাজা । 'ইদম্' । ইতি ব্যবসিতঃ । (ঙ)

• শকু । বক্তাং টীকতে । (চ)

নিপথ্যে । চক্ৰবাক্যবহু ! শ্রামন্তে হি সহচরং, যং উচ্যতিদা
রশ্মণী । (ছ)

(চ) শকু ইতি । স্বয়ং কৌতুকাঁক্কে : কৰ্ণব্যত্নাত্ স্মিতম । পুনঃ কিলু,
অসন্দোষে গম্যমাংসেণ সন্দোষাভাব্যে, কিং করতি স মধুকর ইতি শ্রবঃ । এনেন মন্যুখা-
প্রাণমাংসেণ ভবতীঃপি সন্দোষাভাব্যে ভবতাপি কিং কৰ্ণব্যমিতি ন্যজ্যতে ।

(ঙ) রাজ্জতি । 'ইদং' ময়া ক্রিয়মাণমিতত্ চুব্বনম্, নধুকরঃ কমলস্য মধু-
পানায় করীতীতি শ্রবঃ । ইতি উক্তা, ব্যবসিতঃ চুব্বতুমুদ্যতঃ, ন তু বদন্ত এব
চুব্বিতবান্, "শয়নাধরপানাदि" ইत्यादिना टर्पणरूढादिभिस्तन्निषेधात् "कथमप्युन्नमितं
न चुम्बितं त्" इति वक्ष्यमाणार्थेति बाध्यम् ।

एतेन शकुन्तलाया पूर्वं ध्वनितस्याप्यर्थस्य क्रियाहारैव राज्ञा उत्तरं दत्तमिति
सहाकारविशरीमणिला परमचमत्कारितयैवेदं निषङ्गमिति समालोचनीयम् ।

(च) शकु इति । वक्त्रं टौकते राजकर्त्तव्यचुम्बननिवारणाय हस्ताङ्गुलिभिः
मुखमाहणीति । "अन्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विभिर्यासा निषेधात्मकः" इति न्यायात्
अभिमतमपि चुम्बनं मुखवावरणं निषिद्धमित्यवधेयम् ।

यद्यपि "टीरु टौरु शब्दे" इति टौकधातुः शब्दार्थे पठितः, तथापि "मुहुरङ्गुलि-
संघताधरीष्टम्" इति वक्ष्यमाणात् धातूनामनेकार्थत्वादस्य आवरणार्थे मन्तव्यः ।
अतएव सकर्मकत्वमपि ।

(घ) शकुञ्जला । (जैव्यं शास्त्रेण सहित) ईहाते संश्लेष ना
हइलेने कि करे ? ।

(ङ) राज्ञा । ईहा करे । (एहै बलिद्या चूम्बन करिंते प्रवृत्त
हइलेने ।)

(च) शकुञ्जला । (अङ्गुलीषारा मुख आवृत करिल ।)

शकु । कथं दत्त्वा समम्भुम् । अज्जउत्त ! एसा क्वु,

(छ) चक्रवाकवधु ! आमन्त्रयस्व सहचरम्, ननु उपस्थिता रजनी ।

(छ) अनुरालगता अनसूया प्रियंवदा च दूरादागच्छन्ती गीतमीमवलीक्य दुष्मन्-
नपसारयितुं शकुन्तलां सङ्घेत्यति नेपथ्यं इति । हे चक्रवाकवधु ! चक्रवाकभाष्यं
चक्रवाकि ! अन्वद दुष्मन्तवधु ! शकुन्तलि ! सहचरं सहचरत्वे नैकभाषस्थायिनं
चक्रवाकं दुष्मन्तश्च, सहचरत्वे नात्यन्तसन्निहिततया सहसा गीतम्युपस्थितौ गोपयितु-
मशक्यमिति दुष्मन्तपक्षे सहचरपदप्रयोगस्याशयः, आमन्त्रयस्व सादरमामन्त्रा विस्तृज,
प्रियजनस्य प्रस्थानकाले सादरामन्त्रणौचित्यादित्यभिप्रायः । ननु कथमामन्त्रा विस्तृजामो-
त्याह नन्वित्यादि । ननु यस्मात्, रजनी चक्रवाकदम्पत्यीर्विद्योजिका रात्रिः, अन्वद
युवर्थाः साहचर्यदृशने अनर्थघटिका गीतमी, उपस्थिता । आत्मनीर्विद्योजिकाया
रात्रेरुपस्थितौ चक्रवाक्या चक्रवाकस्य प्रस्थानकालीनामन्त्रणमुचितमेवेति एकवाशयः ;
अन्वद तु गीतमी आगत्य यदि सहचरभावेनैव दुष्मन्तं पश्येत्, तदा नह्यन्मनर्थं
घटयेत्, अतः प्राग्वामन्त्रा दुष्मन्तस्य विस्तृजनं शकुन्तलाया उचितमित्याशयः ।

“परिणदी दिग्घोरी” “साधनने सवनकर्मणि” इत्यनयोर्वच्यमाद्यतया तदानीं रजनी
आगतमायेति सुष्ठुक्तं उपस्थिता रजनीति ।

अत्र ह्यर्थवचनविन्वासात् उभयपक्षेऽपि सुसम्बद्धत्वात् काव्ये योजनयोग्यत्वात्
दुष्मन्तस्यापसारणात्मकप्रधानार्थान्तरसूचनाश्च इदं साहित्यरूपेण परिगणितं अतुर्थं
पताकास्थानम् । यथा तत्रैव—

“यत्रार्थं चिन्तितेऽन्वञ्जिन् तल्लिङ्गोऽन्वः प्रयुज्यते ।

आमन्त्रकेन भावेन पताकास्थानकम् तत् ॥

ह्यर्थो वचनविन्वासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥”

(छ) नेपथ्ये । हे चक्रवाकवधु ! सादर सञ्चाषण करिग्या सहचरके
विदाय दाओ । ये हेतु, रात्रि उपस्थित इईयाछे ।

तादकस्वस्य धर्मकणीश्रीसो मम वृत्तन्तोपलम्भणमिच्छन् अञ्जा
गोदंभी आशङ्कति ; तां विद्वान्तरिदो ह्रीहि (१) । (ज)

राजा । तथा । इत्येकान्तो स्थितः (२) । (झ)

ततः प्रविशति पावहस्ता गीतमी (३) । (ञ)

(ज) आर्य्यपुत्र ! एषा खलु तादकस्वस्य धर्मकनीयसी मम वृत्तन्तोपलम्भ-
निमित्तम् आर्य्या गीतमी आशङ्कति ; तद्विद्वान्तरिदो भव ।

(ज) शक्य इति । कथं दत्त्वा 'चक्रवाचयहु' इत्यादि वाक्यं प्रति कर्णसम्बन्ध,
ससम्भ्रमं सत्वरम् । धर्मकनीयसी धर्मतः कनिष्ठा भगिनी न तु वस्तुत एव कनिष्ठा
भगिनीत्याशयः, गीतमस्यापत्यं स्त्री गीतमी, मम वृत्तान्तस्य उपलम्भनिमित्तम्
उपलम्भार्थम् । तत् सखात्, विदर्पः तरुणताशाखाभिः अन्तरित आहतदेहः । अन्यथा
सा आगत्य भवन्तं यदि पश्येत् तदा महान्तमनर्थं घटयेदिति भावः ।

अत्र विद्वदो नाम गर्भसम्भेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—

“शङ्काभयवासकृतः सम्भ्रमी विद्वदो मतः ।”

(झ) शकुन्तला । (काण दिग्धा वास्तुतार महित) आर्य्यापुत्र ! এই
পিতৃ কথৈব ধর্মতঃ কনিষ্ঠা ভগিনী আৰ্যা গৌতমী আশঙ্কিতেছেন ;
অতএব আপনি তরুণাশায় আবৃত হউন ।

(१) शकुन्तला । ससम्भ्रमम् । पीरव ! असंसर्षं मम सरीरवृत्तन्तोव-
लम्भस्य अञ्जा गीतमी इधो एव आशङ्कति । दाव विद्वान्तरिदो ह्रीसु ।

(२) राजा । तथा । आत्मनमाहत्य तिष्ठति ।

(३) गीतमी सख्यौ च । सख्यौ । इदो इदो अञ्जा गोदमी । गीतमी ।
शकुन्तलामुपेत्य । जादे ! अवि लहुसन्तापाइं अङ्गाइं ? । शकुन्तला । अखि मे
विसिषी । गीतमी । इमिणा दव्भीदएण शिरावाहं एव दे सरीरं ह्रीहिइ ।
शिरसि शकुन्तलामभ्युत्थ्य । वच्छे ! परिणयो दिषिषी, एसु उडधं एव गच्छामी ।
प्रस्थिताः ।

গীতমী । জাদে ! অচ্ছাহিতং সুণিঅ আঅদা ; এদং
শান্তিউদঅং । হুহা সমুত্বাঅ্য ব । ইধ দেবদাসহাৱণী
চিহুসি ? । (৫)

শকু । দাণিঁ জ্জে ব অণসুআপিঅংবদাঅো মালিণীঁ
অৌদীস্সাঅো । (৬)

(৫) জাতি ! অব্যাহিতং স্তুত্বা আগতা ; এতৎ শান্ত্যুদকম্ । ইহ দেবতাসহায়িনী
তিহুসি ।

(৬) ইদানীমিহ অনসুয়াপ্রিয়ংবদে মালিনীমবতীর্ণে ।

(অ) রাজিতি । তথা তদেব করীমৌল্যর্থঃ । একাকী রহসি ।

(ব) তত ইতি । পাত্রং জলভাজনং হুন্নি যস্যোঃ সা ।

(৫) গীতমীতি । জায়ত ইতি জাতা আত্মজাতুত্বা তৎসম্বোধনম্ । অব্যাহিতং
তব শরীরসন্নাপন্নিতং মহাভয়ম্ । আগতা অহমিতি শ্রবঃ । শান্ত্যুদকম্ অভিমত্বিতং
সন্নাপশান্তিকরং জলম্, ময়া ত্বদর্থং মনোতমিতি শ্রবঃ । হুহা অথ কথিত্ব
শকুন্তলায়াঃ সহায়ী বর্ততে ন বতি পরীক্ষার্থে সর্বতী বিলীক্য, সমুত্বাঅ্য উপবিষ্টা
শকুন্তলাম্ উদজং নেতুং দৃষ্টায়মানীকৃত্য । দেবতাসহায়িনী সহস্রগী যস্যোঃ সা
একাকিনীত্বর্থঃ । কাকুস্বরেণ প্রশ্নী ব্যজ্যতে ।

“অব্যাহিতং মহামীতি: কৰ্ম্ম জীবানপেচ্চি অ” ইত্যমরঃ ।

(অ) রাজা । তাহাই । (এই বলিয়া গুপ্তস্থানে থাকিলেন ।)

(ব) তদনন্তর পাত্রহস্তে গৌতমীর প্রবেশ ।

(৫) গৌতমী । বৎসে ! মহাভয়ের কারণ শুনিয়া আসিয়াছি ।
এই শাস্তির জল । (দেপিয়া, শকুন্তলাকে উঠাইয়া) এখানে কেবল
দেবতাসহায়ে রহিয়াছি ।

(৬) শকুন্তলা । অনসুয়া আর প্রিয়ংবদা এখনই মালিনীনদীতে
গিয়াছে ।

গীতমী । শ্রান্যাদকেন শকুনলামভ্যুচ্য । জাড়ে ! নিরাবাধা মে
 চিরং জীব । অবি লহুসন্দাভাৎ অঙ্গাদং ? । ইতি স্মৃশ্রতি । (ঙ)
 শকু । অম্মো ! অতি্যি বিসেসো । (ঢ)
 গীতমী । পরিণদো দিগ্নসো ; তা এহি উড়ম্মং জ্জিব
 গচ্ছহ্ম । (ণ)

(ঙ) জাতি ! নিরাবাধা মে চিরং জীব । অপি লহুসন্দাপানি অহ্মানি ? ।

(ঢ) অহ্মো ! অতি্যি বিশেষঃ ।

(ঙ) শকু ইতি । মাংসিনী নদীম্, অবতীর্ণং জলমানেতুং গতে ।

(ঙ) গীতমীতি । নিরাবাধা এতচ্ছান্যাদকাভ্যুচ্যাৎ নিষীড়া সতী । মে
 মত্সম্বন্ধিনী ত্বম্ । অপিশব্দঃ প্রস্নে । লহুঃ শ্রান্যাদকাভ্যুচ্যাৎ অত্মীভূতঃ
 সন্দাপো যথু তানি তথাবিধানি, জাতানি কিমিতি তাত্পর্যম্ । ইতি উক্তা স্মৃশ্রতি
 শকুনলায়া অহ্মানীতি শ্রবঃ ।

অত্র সাম্বা জলদানাৎ সযদ্বী নাম গৰ্ভসম্বৈরঙ্কম্—“সযদ্বঃ পুনঃ । সামদানার্থ-
 সম্পন্নঃ” ইতি দর্পণলক্ষণাৎ ।

(ঙ) শকু ইতি । বিশেষঃ পূর্বসন্দাপস্য কিচ্ছিইষম্মম্ উপশম ইতি যাষত্,
 অস্মি ভূতঃ । তত্পত্যাখ্যসন্দাপ অর্থঃ, অতীতসামীপ্যে অ বর্তমানা ।

(ণ) গীতমীতি । পরিণতঃ অবসিতঃ । উটজমেব পর্যশ্রালামেব । একাকিন্ধা
 রানাব্রাবস্থানস্য অসঙ্কতত্বাদিতি ভাবঃ ।

“পর্যশ্রাণ্ডীটগীঃক্রিয়াম্” ইত্যমরঃ ।

(ঙ) গীতমী । (শাস্তির জলধারা শকুস্তলাকে সিক্ত করিয়া)
 বৎসে ! তুই আমার পৌড়াবিহীন হইয়া চিরকাল জীবিত থাক ।
 তোর শরীরের তাপ কমিয়াছে ত ? (এই বলিয়া শকুস্তলার গাত্র
 স্পর্শ করিলেন ।)

(ঢ) শকুস্তলা । কিছু উপশম হইয়াছে ।

शकु । कथञ्चिदुत्थाय स्वगतम् । हिअग्र ! पढमं सुहोवणदे
मणोरहे कालहरणं करेसि ; सम्पदं अणुभव दाव दुक्वं ।
पदान्तरं प्रतिनिश्चय प्रकाशम् । लदाघर ! सन्दावहर ! आमन्तेमि
तुमं पुणो वि परिभोअत्थं । इति निष्क्रान्ते (१) । (त)

(ष) परिणती दिवसः ; तदेहि उटजमेव गच्छावः ।

(त) हृदय ! प्रथमं सुखीपनते मनीरथे कालहरणं करोषि, सम्प्रतमनुभव
तावत् दुःखम् । लतागृह ! सन्तापहर ! आमन्त्रयामि त्वां पुनरपि परिभोगार्थम् ।

(त) शकु इति । कथञ्चित् अनिच्छावशात् कष्टमेत्यर्थः । मनीरथे मनीरथ-
विषये प्रियतमे दुष्मन्ते, सुखीपनते दूतीप्रेषणाद्यनुष्ठानाभावात् अनायासेनैवोपस्थिते सति
कालहरणं नानाच्छलेन सम्भोगे कालविलम्बम् । सम्प्रतं गौतम्यागमात् सम्भोगा-
सम्भवसमये दुःखं मदनपीडाजनितकष्टम् । पदान्तरं पदच्छेपान्तरं कतिपयं पदच्छेपं
कृत्वा अपरस्मिन् पदच्छेपे कर्त्तव्यं इत्यर्थः, तावत्पर्यन्तकरणानन्तरमेव, आमन्त्रणाभावे
राजा यदि पुनर्नागच्छेदिति विभाव्यत्याशयः ।

हे लतागृह ! निकुञ्ज ! पक्षे तदभ्यन्तरगत प्रियतम दुष्मन्त ! हे सन्तापहर !
तापनाशक ! एकत्र काशादानात् अपरत्र सम्भोगाशाजननादिति भावः, पुनरपि
परिभोगार्थं तेषाभ्यन्तरे अवस्थानेन तवैव सम्भोगार्थं पक्षे सुरतसुखभोगार्थञ्च, त्वं
लतागृहं दुष्मन्तञ्च, आमन्त्रये सम्भाषे, आह्वये च । एकत्र आश्रयदातुः सम्भावणमवश्य-
मेवोचितमिति, अन्यत्र पुनः सम्भोगाय यथा दूतीप्रेषणादि न कर्त्तव्यं स्यात्, एतदाह्वानेन
तथा करणीयमित्यभिप्रायः ।

(ग) गौतमी । दिनं शेषं शैश्या आसिञ्चाच्छे; अतएव आश्रय,
पर्वशालातेइ याइ ।

(१) शकुन्तला । आत्मगतम् । हिअष ! पढमं एव सुहोवणए मणोरहे
कापरभावं ष मुञ्चसि । साणसषविइडिअत्थ कइं दे संपषं सन्दावी । पदान्तरं
स्थित्वा प्रकाशम् । लदावलष ! सन्तावहारष ! आमन्तेमि तुमं भूषीवि परि-
भोअत्थ । दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहैतराभिः ।

রাজা । পূর্বস্থানমুপেত্য সনিশ্বাসম্ । অহো ! বিদ্ববন্যঃ প্রার্থিতার্থ-
সিদ্ধয়ঃ । ময়া হি—(থ)

মুহুরঙ্গুলিসংহতাধগোষ্ঠং
প্রতিষেধাচ্চরবিক্লাবাভিরামম্ ।
মুগ্ধমংসবিত্তিঁ পচ্মলাচ্যুত্যাঃ
কথমপ্যন্নমিতং, ন চুম্বিতং তু (১) ॥৩৬॥

অন্য সহস্রৈব দুশ্মনস্য গুণবদার্থসম্পত্তিঃ পরমপ্রীতিকরণাচ্চ ইদং সাহিত্যদর্পণ-
পরিগণিতং প্রথমং পতাকাস্থানম্ । তথা চ দর্পণ—

“সহস্রৈব বার্থসম্পত্তিঃ গুণবন্যপুচারতঃ ।

পতাকাস্থানকমিদং প্রথমং পরিকীৰ্তিতম্ ॥”

ইদৃশধ্বনিনিশ্চাষণং রমণীনাশ্চৈব প্রাথমিকং পরমচমত্কারিণি চ । অতএবীক্স-
নৌষধে—“বিজৃম্বিতং যস্য কিল ধ্বনেরিদং বিদগ্ধনারীবদনং তদাকরঃ ।”

নিষ্কান্বে গৌতমীশকুললং ইতি শ্রুতঃ ।

(ঘ) রাজিতি । পূর্বস্থানং শিলাতলম্ । প্রার্থিতানাং অর্থানাং বিষয়াণাং
সিদ্ধয়ঃ, বিদ্ববন্যঃ প্রার্থিতৈব সবিদ্বাঃ । অহো ইতি বিষাদে । হি তথাহি ।

মুহুরিতি । মুহুরিতি সর্বত্র সম্বল্যতি মুহুরিৎ বারম্, অঙ্গুলিभिঃ সংহতঃ

(ঙ) শকুললা । (কণ্ঠে গাত্ৰোত্থান করিয়া স্বগত) হে হৃদয় !
অভীষ্ট জন অনায়াসে উপস্থিত হইলে প্রথমে কালক্ষেপ করিয়াছ ; এখন
দুঃখ অনুভব কর । (কতিপয় পদক্ষেপের পর ফিরিয়া প্রকাশ্যে)
হে সন্তাপনাশক ! লতাগৃহ ! আবারও সন্তোষের জঞ্জ তোমাকে
আহ্বান করি । (এই বলিয়া উভয়ে চলিয়া গেল ।)

(খ) রাজা । (পূর্বস্থানে আসিয়া নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) হায় !
প্রার্থিত বিষয়ের সিদ্ধি, বিদ্বসঙ্কুলই হইয়া থাকে । কারণ—

(১) ন চুম্বিতং তম্ ।

ক্ব নু খলু সম্ৰতি গচ্ছামি । অথবা, ইহৈব প্রিয়াপরি-
মুক্তে লতামণ্ডপে মুহুৰ্ত্তং তিষ্ঠামি । সৰ্বতোঃসলোক্য (১) (২)

তস্যা: পুষ্পময়ী শরীরলুলিতা শয়্যা শিলায়ামিয়ং

কান্তী মন্মথলেখু এষ নলিনীপত্রে নখৈরপি ত: ।

চুম্বননিবারণায় আৱত: অধরীষ্ট: চুম্বনস্থানত্বাত্ নিস্বাষ্টো यस्य তত্, প্রতিঘোষ্যৈ-
শু ম্বননিষেধকৌশলিতবর্ণে: বিক্লবং বিক্ললং তথাপি অভিরামং মনোহরম্, তথা অ সে
স্কন্দোপরি বিবৰ্ত্ততে চুম্বননিবারণায়ৈব পরাবৰ্ত্ততে ইতি অ সবিবৰ্ত্তি, পক্ষাণি
লীমান্যনয়ী: সনৌতি পক্ষলী সুন্দরত্বাত্ প্রশস্তলীময়ুক্তে অচ্ছী চতুধী যস্মাস্তস্যা:
শকুন্তলায়া:, মুগ্ধং বদনম্, কথমপি কষ্টেন উন্নমিতং নয়নপরিষ্কারকরণব্যাজন
উন্নোলিতম্, তু কিন্তু, ন চুম্বিতম্ । হন! মহানেব মমায়ং প্রমাদৌমুদৃতি ভাব: ।

অথ “খীষ্টাধরী তু রদনচ্ছদৌ দশনবাসিনী” ইত্যমরীক্তে: “লভন্তেঃধরবিম্ব ইত্যদ:
পদমস্থা রদনচ্ছদৌ বদত্” ইতি নৈষধীক্তেষু অধরীষ্টপদার্থা: পৰ্য্যায়তয়া আপাততল্লদর্থস্য
পুনরুক্ততাপ্রতীতি: ঋষে অধরপদস্য নিস্বার্থকতয়া তৎসমাধানাত্ ভিন্নাকারশব্দগতত্বাচ্চ
পুনরুক্তবদাম্বাসীলঙ্কার: । তথা পথ্যাপাদী নাম নাহ্যালঙ্কারশ্চ—“মৌহাবধীরিতার্থস্য
পথ্যাপাদ: স এব তু” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ । উপবৰ্ত্তনং নাম বচনম্ ॥২৬॥

(২) ক্ৰীতি । প্রিয়য়া শকুন্তলায় পরিমুক্তী ব্যবহৃত্তে ।

শকুন্তলা অঙ্গুলীদ্বারা বার বার নীচেব গুণ্ঠখামি আবৃত্ত করিয়াছিল,
নিষেধবাণ্য উচ্চারণ করিবার সময়ে মুগ্ধগুণ বার বার বিহ্বল অথ চ
মনোহর হইয়াছিল এবং তাহা বার বাব কাঁধের উপরে ফিরিয়া
গিয়াছিল, স্বনয়নী শকুন্তলার এহেন মুগ্ধগুণ আশি কোন ক্রমে
উত্তোলন করিয়াছিলাম, কিছু চুম্বন করি নাই ৷৩৬॥

(২) এখন কোথায় যাই; অথবা এই প্রিয়াভুক্ত লতামণ্ডপেই
কিছু কাল থাকি । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া)

(১) প্রিয়াপরিমুক্তলমুক্তী লতাবলয়ী মুহুৰ্ত্তং স্থাস্বামি ।

হস্তাদ্ভ্রষ্টমিদং বিসামরণমিত্যাসজ্যমানিচ্চণী
নির্গন্তুং সহসা ন বেতসগৃহাদীশোঃস্মি শূন্যাদপি (১) ॥৩৩॥

বিশিষ্টা । অহৌ ধিগসম্যক্ চেষ্টিতং প্রিয়াং সমাসাদ্য কাল-
হরণং কুর্বাণী ময়া । তদিদানীম্—(ধ)

ননু কথমত্র তিষ্ঠসীত্যাহ তস্যা ইতি । তস্যা: শকুললায়া:, শরীরলুপ্তিতা
সম্পাদান্যুহু: পাত্ৰং পরিবৰ্ত্তনে ন দৈহিকমর্দিতা, ইয়ং দৃশ্যমানা, শিলায়াং প্রসারস্বলীপরি,
পুষ্পময়ী শয্যা, নলিনীপবে পদ্মলতাপবে, নল্লী: অর্পিতী দত্ত: লিখিত ইত্যর্থ:, কান্দী
মনীহর:, এষ মন্দ্রথল্লিখম্: “তুজ্জ্ধ ণ আণে হিষথ” ইত্যাদিৰূপা মদনসম্বন্ধিনী
লিপি: এষ মন্দ্রথল্লিখম্ অক্ষরপরিচয়াভাবাদনবধানত্বাচ্চ গৌতম্যা ন পরিলিখিত
ইত্যবধেয়ম । হস্তাত্ ধষ্টং পতিতম্, ইদং বিসামরণং মৃগালবলয়ম্, সর্বত্র তিষ্ঠতীতি
শ্রব: । ইতি পঠেযু পদার্থেযু, আসজ্যমানি প্রিয়ায়া বস্তুত্বাদেব স্তয়মিব সম্বল্যমানি
ইচ্ছাং চক্ষুণী যস্য স তথোক্ত: অহম্, শূন্যাৎ প্রিয়ারহিতাদপি, বেতসগৃহান্, সহসা
নির্গন্তুং ন ইচ্ছ: ন সমর্থোঃস্মি, পঠৈ: পদার্থেঁরবাকর্ষণাত্, বিলম্বৈ তু উপায়াভাবাত্
নির্গন্তুং শূন্যামিত্যেতি ভাব: ।

অত্র নির্গমনাভাবং প্রতি আসজ্যমানিচ্চণপদস্যার্থো হৈতুরিতি পদার্থহৈতুকং কাব্য-
লিঙ্কম্, শূন্যত্বৰূপে কারণে সত্যপি তৎকার্যভূতনির্গমনানুত্পত্তির্বিশেষীক্তি:, অশূন্যাৎ
কা কয়া শূন্যাদপি ইত্যর্থস্যাপনাদর্থাপত্তিঃ ইত্যেতৎ গুণপ্রধানভাবিনাঙ্ক্যভাবাত্
সঙ্কর: । শ্রাদ্ধল্লিখিতং বচনম্ ॥৩৩॥

(ধ) বিশিষ্টাতি । বিতর্কিত তানপর্যম । অহৌ ধিক্ ইতি বিধাদি ।

প্রস্তরখণ্ডের উপরে, শকুল্লাব দেহমর্দিত এই পুষ্পশয্যা রহিয়াছে ;
নখদ্বারা পদ্মপত্রে লিখিত মনোহর এই কামলিপি দেখা বাইতেছে
এবং শকুল্লার হস্ত হইতে নিপতিত এই মৃগালবলয় রহিয়াছে ; এই
সকল বস্তুতে আমার দৃষ্টি সংস্কৃত হওয়ায় আমি এই শূন্য বেতসগৃহ
হইতেও হঠাৎ নির্গত হইতে পারিতেছি না ॥৩৩॥

(১) অসজ্যমানিচ্চণী...শক্লীসি শূন্যাদপি ।

रहः प्रत्यासत्तिं यदि सुवदना यास्यति पुन-
नं कालं हास्यामि, प्रकृतिदुरवापा हि विषयाः ।
इति क्लिष्टं विघ्नैर्गणयति च मे मूढहृदयं

प्रियायाः प्रत्यक्षं किमपि च तथा कातरमिव (१) ॥३८॥

प्रियां शकुन्तलाम्, समासाद्य प्राप्य, कालहरणं रमणं कालविलम्बम्, कुर्वता मया, असत्यक् च्छित्तम् असङ्गतं कृतम् । विलम्बकरणमेव असङ्गतं कृतम्, सहसैव रमणमुचितमासीदिति भावः ।

अथ वितर्कबोधकवाक्योपन्यासात् रूपं नाम गर्भसन्धेरङ्गम्—“रूपं वाक्यं वितर्क-
वत्” इति दर्पणलक्षणात् ।

रह इति । सुवदना सुन्दरमुखी शकुन्तला, यदि पुनरपि, रहो निर्जनस्थाने, प्रत्यासत्तिं मम सन्निधानम्, यास्यति प्राप्स्यति, तदा कालं न हास्यामि तादृशरमणाव-
सरं न परित्यज्यामि । हि यस्मात्, विषया भोग्यपदार्थाः, प्रकृत्या स्वभावैर्नैव दुरवापा दुर्लभाः । अतएव प्राप्तिमात्रमेव भोग उचित इत्याशयः । विघ्नैः गौतमीसन्दर्शना-
द्यन्तराद्यैः, क्लिष्टं लिप्सितमुखालाभात् दुःखितम्, मे मम मूढहृदयं कर्तव्यवधारणाच्चमं
चित्तं कर्तृ, इदानीं प्रियाया अप्राप्तिकामि, इति इत्यम्, गणयति विविनक्ति च ; च
अथ च, प्रियायाः शकुन्तलायाः, प्रत्यक्षं समक्षम्, तथा तादृक्, किमपि अनिर्वचनीयम्,
कातरमिव कर्तव्यविह्वलमिव, आसीदिति शेषः ; त्वरितरमणप्रवृत्त्यजननादित्यभिप्रायः ।

अथ प्रथमाङ्गे सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । यदीत्युक्ता तदीत्युक्ता-
वपि तस्य स्वभावादेवावगतेन न्यूनपटत्वदीषः ; “क्वचिन्न दीर्घा न गुणः” इति
साहित्यदर्पणात् ।

“विविक्त विजनाच्छन्ननिःशलाकस्तथा रहः । रहस्योपायुषालिङ्गे” इत्यमरः ।
अव्ययत्वादलिङ्गे इत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥३८॥

(४) (चिह्ना करिग्या) हाय ! आमि प्रियतमाके पाईग्या पर
कालक्षेप करिग्या उपयुक्त कार्या करि नाई । अतएव एथन—

(१) क्वचित् श्लोकोऽयं नास्ति ।

नेपथ्ये । भो भो राजन् ! (१) (न)

सायन्तने सवनकर्मणि सम्प्रवृत्ते
वेदिं हुताशनवतीं परितः प्रकीर्णाः ।

ह्यायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः

सम्याभ्रकूटकपिशाः पिशिताशनानाम् (१) ॥३६॥

(न) नेपथ्ये इति । तपस्विनामुक्तिरियम् ।

सायन्तने इति । सायन्तने सम्याकालीने, सवनकर्मणि यज्ञकार्ये, सम्प्रवृत्ते कृतारम्भे सति, हुताशनवतीं प्रचलितवक्रिम्, वेदिं यज्ञभूमिम्, परितः समन्तात् वेद्याः सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः प्रकीर्णाः पिशिताशनैरेव विक्षिप्ताः, बहुधा नानाप्रकारेण हुद्धार-करणकङ्कालवर्षणादिना, भयम्, आदधाना जनयन्त्याः, सम्याभ्रकूटवत् सम्याकालीन-मेषुञ्जवत् कपिशाः कृष्णपीतवर्णाः, पिशिताशनानां राक्षसानाम्, ह्यायाः, चरन्ति इतस्ततो भ्रमन्ति । अतएव तेषां विताडनाय सत्वरमागम्यतामिति भावः ।

अथ सम्याभ्रकूटकपिशा इति समासगता लुप्तीपमा, तथा पिश पिश इति व्यञ्जनाना-मनेकधा सकृत् साम्यात् क्तकानुप्रासः, पुनस्तालव्यशकारवर्थापादानात् ह्यनुप्रासश्च ; इत्येतेषामेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः ।

“यावन्नीवमप्रहोव” जुहोति, यदग्रये च प्रजापतये च सायंप्रातर्जुहोति” इति श्रुतेः सायन्तन इति हुताशनवतीमित्यनेन ह्यायादर्शनसम्भव उक्त इति न अप्युपार्थत्वर्दाहः ।

सूमुखी शकुन्तला यदि पुनराय निर्ज्जन स्थाने निकटे उपस्थित ह्य, तवे आर कान्क्षेप करिव ना । कारण, विषयसंश्लो ग स्वभावतई दुर्लभ ; विघ्नवशतः दुःखित आमार मूढ मन एथन ईईरूप विवेचना कवितेहे ; अथ च प्रियतमार समक्षे तथन येन अनिर्वचनीय कातर हईयाहिल ॥७८॥

(न) नेपथ्ये । महाराज ! महाराज !

(१) आकाशि राजन् ! (२) परितः प्रयत्नाः । ...सम्यापधीटकपिशाः ।

রাজা । আকর্ণ্য সাবষ্টমম্ । ভো ভোস্তপস্বিনঃ । মা ভেষ্ট
মা ভেষ্ট, অয়মহমাগত এব (১) । ইতি, নিষ্ক্ৰান্তঃ । (প)

তৃতীয়োঃ ॥০॥

“ক্রতৌ স্নানে চ সৰ্বনম্” ইতি বিষ্ণুশ্লোকঃ । “অম্ভং মেঘা বারিবাহঃ” ইত্যমরঃ ।
“কূটোস্ক্রী নিশলে রাশৌ” ইत्याদি মেদিনী ।

সায়ং (কালে) ভবতীতি সায়ন্তনং “সায়ং চিরম্” ইत्याদিনা তনট্ । বেদিত্বমিতি
পরিত ইত্যস্য যোগে “তসৌভয়াভিপরিসর্ভেঃ” ইত্যনেন দ্বিতীয়া । পিঙ্গিতং মাংসম্ অন্নন্তীতি
পিঙ্গিতাশনা “নন্দ্যার্দৈর্ঘ্যুঃ” ইতি যুগ্মস্যঃ । বসন্ততিলকা ব্রহ্মম্ ॥১২॥

(প) রাজিতি । অবষ্টম্ভন ঐর্জিত্ব্যেন সঙ্কেতি সাবষ্টমম্ । অবপূর্বস্য স্তম্ভেঃ
“অবাদৌর্জিত্ব্যনিকটাস্থযেধু” ইতি ষত্বম্ । মা ভেষ্ট রাশসৌভ্যা ভয়ং মা ক্রুহত ।
সম্ভূমে হিব্ধক্তিঃ : “মাযোগে অব্যতনী” ইতি মাযোগে ভীধাতোর্যতন্যা মত্মমপূর্ব-
বহুবচনম্ । অয়মহমাগত এব রাশসতাতাডনায়েতি শ্লোকঃ । অতএব মা ভেষ্ট ইতি ভাবঃ ।

অব দ্বীটকং নাম গর্ভসম্বন্ধ-রহম্—“দ্বীটকং পুনঃ । সংস্রবাক্” ইতি দর্পণলক্ষণান্ ।
ইতি মহামহোপাধ্যায় ভারতাকাব্যে শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তব্যাগীশমহাচার্য্যবিরচিতায়াম্

অভিধানশকুন্তলটীকায়ামভিধানকৌমুদ্যা তৃতীয়াঙ্কবিবরণং

সমাপ্তম্ ॥০॥

সঙ্ঘাৎকালীন যজ্ঞ আরম্ভ হইলে, অগ্নিযুক্ত যজ্ঞবেদির চতুর্দিকে
বিক্ষিপ্ত সঙ্ঘাৎকালের মেঘসমূহের গায় পিঙ্গলবর্ণ ও ভয়জনক রাক্ষস-
গণের নানাপ্রকার ছায়া বিচরণ করিতেছে ॥৩২॥

(প) রাজা । (শুনিয়া তেজের সহিত) ওহে ওহে তপস্বিগণ !
আপনারা ভীত হইবেন না, ভীত হইবেন না ; এই আমি আসিয়াছিই ।
(এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

তৃতীয় অঙ্ক ॥০॥

(১) রাজা । অয়মহমাগচ্ছামি ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

—०:५:०—

ततः प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्ती सख्यौ । (क)

अनसूया । हला पित्रं वदे ! जइ वि गन्धर्वेण विवाह-
विहिता गिब्वुत्तकल्लाणा पिअसङ्घी सउत्तला अणुरूपभत्ति-
भाइणी संवुत्ता, तइवि मे ण गिब्वुदं हिअअं (१) । (ख)

(ख) हला प्रियं वदे । यद्यपि गान्धर्वेण विवाहविधिना निर्दत्तकल्याणा प्रियसखी
शकुन्तला अनुरूपभक्तृभागिनी सत्ता, तथापि मे न निर्दत्तं हृदयम् ।

(क) तत इति । कुसुमावचयम् उद्यानस्थितकृष्यः पृथचयनम् । सख्यौ अनसूया-
प्रियं वदे ।

(ख) अनेति । गान्धर्वेण 'त्वं मे भार्या, त्वं मे पतिः' इति नियमपूर्वकेण,
"गान्धर्वः समयान्प्रियः" इति याज्ञवल्क्यवचनात्, विवाहविधिना परिणयव्यापारेण, निर्दत्तं
निष्पन्नं कल्याणं मङ्गलम् अभिप्रेतार्थसिद्धिर्यस्याः सा । अनुरूपं भर्तारं भजत
इति अनुरूपभक्तृभागिनी "युज्जमज्ज" इत्यादिना चिखिन् । निर्दत्तं सुस्थम् ।

एतदारभ्य पञ्चाङ्गमार्गपरिचयान्तो विमर्षसन्धिः । तथा चाल शकुन्तलादुत्तमयो-
र्गान्धर्वविवाहनिष्पत्त्या अपायाभावान् निश्चितप्राप्तिरूपा नियतामिर्नाम चतुर्थी कार्यावस्था
निबद्धा । यथा दर्पणं—

"अपायाभावतः प्राप्तिर्निश्चितामिस्तु निश्चिता ।"

तथा शकुन्तलादुत्तमयोः परस्परप्राप्तिरूपं यन्मुख्यफलं तदुपायभूतस्यानुरागस्य

(क) तदनन्तरं पुष्पचयनं अभिनयं करतः सखीद्वयं प्रवेश ।

(१) प्रियं वदे ! जइवि गन्धर्वेण विहिता गिब्वुत्तकल्लाणा सउत्तला अनुरूप-
भक्तृभागिणी संवुत्तेति गिब्वुदं मे हिअअं, तइवि एत्तअं चित्तणीअं ।

প্রিয়ংবদা । কথং বিষ্ম ? । (গ)

অন । অজ্ঞ সৌ রােষৌ ইদৃষ্টিপরিষমতীে ইসিহি' বিস-
জ্জিদৌ অত্ৰণৌ ণঅরং পবিসিঅ অন্তে উরসমাগমাদৌ ইমং জণ'
সুমরেদি ণ বেত্তি (১) । (ঘ)

(গ) কথমিব ? ।

(ঘ) অয় স রাজর্ষিঃ ইদৃষ্টিপরিষমায়া ঋষিবিবিসর্জিতঃ আত্মনৌ নগরং প্রবিশ্য
অন্তঃপুরসমাগমাदिमं জনং অরতি ন বেতি ।

গান্ধর্ববিবাহনিষিখ্যা গর্ভসম্বন্ধেচয়্যা অধিকীর্জিতঃ ; স চ দুর্বাসশাপেন তপ্রিবন্ধন-
বিষ্মরথেন চ সান্তরাযয় । যথা তর্কং—

“যম মুখ্যফলৌপায় চর্জিতৌ গর্ভতোঃধিকঃ ।

শাপায়ঃ সান্তরাযয় স বিমর্ষ ইতি স্মৃতঃ ॥”

দর্পাশকুতাপৌদমেবাংদাহতম্ । অস্য চাপব্রাতাদৌনি বযৌদশাঙ্কানি যথাস্থান'
দর্শয়িষ্যামঃ ।

(গ) প্রিয়মিতি । নির্ভতিহিতৌ সখ্যপি কথমিব ন নির্ভতিমিত্যর্থঃ ।

(ঘ) অনেতি । স রাজর্ষির্দুঃশলঃ, ইদৃষ্টিপরিষমায়া যজ্ঞসমাপনেন হৃতনা ।
বিসর্জিতঃ নগরগমনাযানুমতঃ । অন্তঃপুরসমাগনান্ অন্তঃপুরস্থায়মণীসম্ভোগান্,
ইমং জনং শকুন্তলান্, অরতি ন বা, ইতি হিতৌঃ সম হৃদয়ং ন নির্ভতিমিত্যন্বয়ঃ ।
নাগরীসম্ভোগসম্বন্ধলাভে বনেচর্যা বিষ্মরথস্যৈব সম্ভবাদিত্যাশয়ঃ ।

(খ) অনস্ময়া । প্রিয়ংবদা ! যদিও গান্ধর্ববিবাহে প্রিয়সখী
শকুন্তলার মঙ্গল হইয়াছে এবং সে অসুররূপ ভর্তার হাতে পড়িয়াছে,
তথাপি আমার মন স্নেহ হইতেছে না ।

(গ) প্রিয়ংবদা । কেন ? ।

(১) অজ্ঞ সৌ রােষৌ ইহি' পরিষমাবিষ ইসীহি' বিসজ্জিদৌ অনর্থৌ ণঅর'
পবিসিঅ অন্তঃপুরসমাগমী ইদৌগণ' ব্রুতল' সুমরয় বা ণ বেতি ।

प्रियं । एतद्य दात्र वोसत्या होहि । ण्हि तादिमा आकिदि-
विसेसा गुणविरहिणो होन्ति । एत्तिअं उण चिन्तणीअं,
तादो तीत्यजात्तादो पडिण्णित्तो इमं वुत्तन्तं सुण्णिअ ण आणे
किं पडिवाज्जिस्सटित्ति (१) । (ङ)

(ङ) अत्र तावत् विश्वता भव । नहि तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरहिणी
भवन्ति । एतावत् पुनश्चिन्तनीयम्, तातस्तीर्थयात्रातः प्रतिनिवृत्तः इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा
न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

(ङ) प्रियमिति । अत्र दुष्कृतकर्मकशकुललाभरणे, विश्वता निःसन्देहा ।
हि यस्मात्, तादृशा दुष्कृतसदृशाः, आकृतिविशेषा उत्कृष्टाकारा जनाः, गुणं कृतकार्य-
अरणादिकं धर्मं विरहयन्ति त्यजन्तीति तादृशा न भवन्ति । पुनः किन्तु, एतावत्
एतत्, चिन्तनीयं संशयनीयम् । तातः कथं । इमं वृत्तान्तं दुष्कृताय शकुललाया
आत्मदानवार्ताम् । किं प्रतिपत्स्यते किं मनसि करिष्यति, इष्टस्तुष्टी वा भविष्य-
तीत्यर्थः ।

(घ) अनसूया । वज्र समःपुत्र उग्र्याय मुनिरा सेहै बाज्जिके आज्ज
विदाय दियाछेन ; एथन तिनि राजधानीते प्रवेश करिया असुःपुर-
वासिनी रमणीगणेर सहित मिलनेर पर एहै बाज्जिके श्रवण करेन
कि ना एहै ज्ज ।

(ङ) प्रियःवदा । एविमये तुमि विश्वस्तु हं ; कारण, दुष्कृतेश्चर
त्राय उन्कृष्ट आकृतिर लोका ष्टीणहीन ह्य ना । तवे इहा चित्ता करि
ये, पिता कथ तीर्थयात्रा इहैते फिरिया आसिया एहै घटना सुनिशा,
कि मने करिवेन ।

(१) प्रियःवदा । वीसद्धा होसु । ण तादिमा आकिदिविसेसा गुणविरहिणी
होन्ति । तदो दाधिं इमं वृत्तान्तं सुण्णिअ ण आर्थं किं परिवज्जिस्सटित्ति ।

অন । জধা মং পুচ্ছসি, তধা অভিমদং তাদস্স (১) । (ঘ)

প্রিয়ং । কধং বিষ্ম ? । (ছ)

অন । অণুরূবস্স বরস্স হৃত্যে কস্সআ পড়িবাদণীঅন্তি
অঅং টাব পড়মী কপ্যো । তং জহু দেব্বং সম্মাদেদি, ণং কঅত্থ্যো
গুরুঅণো (২) । (জ)

(ঘ) যথা মাং পৃচ্ছসি, তথা অভিমতং তাতস্য ।

(ছ) কথমিষ ? ।

(জ) অণুরূপস্য বরস্য হৃত্যে কস্যকা প্রতিপাদনীযতি, অযং তাবন্ প্রথমঃ কস্যঃ ।
তং যদি দেবং সম্মাদয়তি, ননু ক্তার্থো গুরুজনঃ ।

(ঘ) অনেতি । যথা মা পৃচ্ছসি 'ইমং হতান্নং স্মৃত্বা তাতঃ কিং প্রতিপত্স্বতে'
ইতি জিজ্ঞাসসী, তথা তাহক্ হতমেব দুশ্ললসহস্রজনায আক্সদানমেবেত্যর্থঃ, তাতস্য
কস্যস্য অভিমতম্ ।

(জ) অনেতি । প্রতিপাদনীয়া দাতব্য্যা, ইতি প্রথমঃ কস্য উচ্যমঃ পশ্বঃ । দেবং
কর্তৃ, তং প্রথমং কস্যম্ । ননু নিশ্চয়ৈ । তদা গুরুজনক্সাতাদিঃ, ক্তার্থঃ 'দেবমেব
সম্মাদিতস্বৌহেয়ঃ । অতক্সাতস্য বীষসন্দে হৌ ন কর্তব্য ইতি ভাবঃ ।

(১) অনস্ময়া । আমার নিকট যে রূপ জিজ্ঞাসা করিতেছ, পিতার
সেইরূপই মত ।

(২) প্রিয়ংবদা । কি রূপ ? ।

(জ) অনস্ময়া । কস্যাকে অল্পরূপ বরের হাতে দিতে হইবে
ইহাই প্রথম কল্প ; তাহা যদি বিধাতা সম্পাদন করিলেন, তবে ত
গুরুজন চরিতার্থই হইলেন ।

(১) অনস্ময়া । লহ অহং দৈক্সামি তহ তস্ম অণুমশং হৌত ।

(২) অনস্ময়া । গুণসম্বল কস্যআ পড়িবাদণীঅন্তি অঅং টাব পড়মী সংকপ্যো ।
তং জহু দেব্বং এব্ব সম্মাদেহ, অং অযআসীথ কঅত্থ্যো গুরুঅণো ।

प्रियं । एवमेतद् । पुण्यभाजनं विलोक्य । सहि ! अव-
चिंदाइं क्वु, बलिकर्मपञ्जत्ताइं कुसुमाइं (१) । (झ)

अन । णं सउत्तलाए वि सोहग्गदेवदासो अच्चिदव्वाओ,
ता अवराइं वि अवचिणुह्ण (२) । (ञ)

प्रियं । जुज्जटि । इति तदेव कर्माभिनयतः (३) । (ट)

(झ) एवमेतत् । सहि ! अवचितानि खलु बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

(ञ) ननु ब्रह्मन्तलाया अपि सौभाग्यदेवता अच्चित्तव्याः तदपराण्यपि अवचिनुवः ।

(ट) युज्यते ।

(झ) प्रियमिति । एवमेतत् त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेवैत्यर्थः । पुण्यभाजनं
इत्येतत् पुण्यपात्रम्, विलोक्य कियन्ति पुण्याणि सञ्चिन्तान्तीति दृष्टा । बलिकर्मपर्याप्तानि
पूजापहारकार्योपयुक्तानि । अत एतदधिकपुण्यचयनप्रयोजनाभावात् इदानीमावयो-
गीमनमेवोचितमिति भावः ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेष्टितम्” इत्यमरः ।

(ञ) अनेति । नन्विति सन्धीधने । सौभाग्यदेवता भक्तृप्रियत्वसम्पादिका
देवता मङ्गलचण्डिकाप्रभृतयः । अपराण्यपि पुण्याणि ।

(ट) प्रियंवदा । ताहा सत्ता बटे । (पुष्पपात्र देविद्या)
सधि ! पूज्जार उपयुक्त फूल तोला इहियाछे ।

(ए) अनश्रूया । शकुन्तलार सोडागादेवतारओ त पूजा करिते
हठेवे ; ता आरओ फूल तुलि ।

(ट) प्रियंवदा । सङ्गत बटे । (एह बलिद्या उभये पुष्पचयनइ
अभिनय करिते लागिल ।)

(१) प्रियंवदा । पुण्यभाजनं विलोक्य । सहि ! अवचिन्दाइ बलिकर्मपञ्ज-
त्ताइ कुसुमाइ । (२) णं प्रियसङ्गीए सउत्तलाए सोहग्गदेवदा अच्चिणीया ।

(३) जुज्जटि । तदेव कर्मारभेति ।

नेपथ्ये । अयमहं भोः ! । (ठ)

अन । कर्णं दत्त्वा । सहि ! अदिधिणा विघ्न णिवे-
दिदं (१) । (ड)

प्रियं । णं उड्ण सस्मिहिदा सउन्तला (२) । (ठ)

अन । आं, अज्ज उण असस्मिहिदा हिअएण । तेण हि
भोदु, एत्तिकेहिं कुसुमेहिं पओअणं (३) । इति प्रस्थिते । (ण)

(ड) सखि ! अतिथिना इव निवेदितम् ।

(ठ) ननु उटजे सन्निहिता शकुन्तला ।

(ण) आं, अय पुनरसन्निहिता हृदयेन । तेन हि भवतु, एतावद्भिः कुसुमैः

प्रयोजनम् ।

(ट) प्रियमिति । युज्यते त्वदुक्तिरिति शेषः । तदेव पृथक्चयननेव ।

(ठ) नेपथ्य इति । दुर्वासस उक्तिरियम् ।

(ड) अनेति । निवेदितं विज्ञापितं निजागमनमिति शेषः । अतएव आचर्योक्त-
तरस्यास्तत्र गमनभावश्चकमित्याशयः ।

(ठ) प्रियमिति । उटजे पणशालायाम्, सन्निहिता उपस्थिता । अतः सैव
अतिथिमन्वर्थं शिष्यतौति नावयोः कस्याश्चिन्नत्र गमनावश्यकतेति भावः ।

(ण) अनेति । आमिति स्मरणार्थमन्वयम् । पुनः किन्तु शरीरेण उटजे

(ठ) नेपथ्या । अहं ! एहं आगि उपस्थित इहियाहि ।

(ड) अनसृषा । (कान दिशा) सथि ! अतिथि येन जानाईलेन ।

(ट) प्रियंवदा । पर्णशालाय शकुन्तलाई रहियाछे ।

(१)---अदिहिणं विघ्न ।

(२) णं उड्णसस्मिहिदा सउन्तला । आत्मगतम् । अज्ज उण हिअएण
असस्मिहा ।

(३) अनसृषा । हीदु, अलं एत्तिकेहिं कुसुमेहिं । प्रस्थिते ।

पुनर्नेपथ्ये । आः, कथमतिथिं मां परिभवसि (१) । (त)

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोनिधिं वेत्सि न मामुपस्थितम् (२) ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं क्लृतामिव ॥१॥

सन्निहिता, किन्तु हृदयेन असन्निहिता, हृदयस्य भर्तृसमीपे प्रस्थानादिति भावः । तेन हि उटजस्य जनशून्यत्वेनैव हेतुना । प्रयोजनं भवतु सिद्धं भवत्वित्यर्थः । प्रस्थिते प्रस्थातुमारभते । आदिकर्मणि क्तः ।

(त) पुनरिति । इयमपि नेपथ्यात् दुर्वासस उक्तिः । आ इति कीपव्यञ्जक-मन्वयम् । परिभवसि वचनोपक्षणात् नाद्रिद्यसे ; इदमन्यन्तमनुचितमित्याशयः ।

“आस्तु स्यात् कीपपीडयोः” “अनादरः परिभवः” इति चामरः ।

विचिन्तयन्तीति । न विद्यते अन्यस्मिन् दुष्कृतभिन्ने विषये मानसं मनो यस्याः सा तादृशी त्वम्, यं जनम्, विचिन्तयन्ती विशेषेण भावयन्ती सती, उपस्थितं समन्व-मागतम्, तपोनिधिं तपसामाधारम्, एतेनात्मनोऽतिमहत्त्वम् अनादरे दीर्घाधिकत्वञ्च व्यज्यते ; सा दुर्वाससम्, न वेत्सि महर्षित्वेन न जानासि, प्रमत्तः अनवधानी जनः, प्रथमं क्लृतामभिहिताम्, कथां वाचमिव, स जनः बोधितोऽपि आत्मस्वरणे जनितबुद्धिरपि सन्, त्वाम्, न स्मरिष्यति । ममानादरण्यकरणस्य अयमेव दण्डो मया दत्तः, यत्स्वरणेन ममास्वरणं तत्कर्म कनिजास्वरणदण्डे वीचिव्यादिति भावः ।

(ग) अननूया । ओ ! आज से मनबारा समिहित नाई । अतएव एहैगुनितेहै प्रयोजन सिद्ध हईवे । (एहै बलिग्रा प्रस्थान करिते लागिल ।)

(त) पुनराग्र नेपथ्ये । आः ! आम्हि अतिथि, आम्हाके अनादर करितेछिस् ।

(१) नेपथ्ये । आः, अतिथिपरिभाषिनि । । (२) ...तपोधनं वेत्सि ।

प्रियं । हृद्दी हृद्दी ! तं ज्जेव संवुत्तं, जं मए
चिन्तिदं । कस्मिं पि पूअरिहे अवरद्धा सुख्हिअथा सउ-
न्तला (१) । (थ)

(थ) हाधिक् हाधिक् ! तदेव संवृत्तम्, यन्मया चिन्तितम् । कश्चिन्नपि
पूजाहं अपराद्धा शब्दहृदया शकुन्तला ।

अत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

ननु “विवाहो भोजनं शापीत्सगौ मृत्यु रतं तथा” इत्यादिना दर्पणकृदादिभिः
शापनिषेधात् कथमत्र कविना शापी निषेद्ध इति खेदं दर्पणकृदादिभिरुक्तविषयचनेन
विश्वाम्भकेतरस्थल एव शापनिषेधनिषेधस्यैवाभिप्रेतत्वान्, अथ तु विश्वाम्भकान्तर्गतत्वान्,
अन्वथा “शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः” इति दर्पणकृदाद्युक्तविमर्षसन्धि-
लक्षणस्यैवासङ्गतैरिति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

वं शस्थविलं वृत्तम् ॥१॥

(थ) प्रियमिति । हाधिगिति मद्भाविषादे, तस्यातिशये हिरक्तिः । संवृत्तं
सञ्जातम् । चिन्तितमाशङ्कितम् । पूजाहं सम्मानयोग्ये, कश्चिन्नपि जने, शब्दहृदयस्य
पतिगतत्वान् तद्विरहितेव, अतएव अपराद्धा सम्मानाकरणात् कृतापराधा । इदानी
का गतिरित्याशयः ।

तुहै अनन्त मने याहाके चिन्ता करतः, उपस्थित तपोनिधि आमाके
जानिते पारितेहिस् ना; अश्विरचित्त व्यक्ति येमन प्रथम उक्त कथा
अरण करे ना, सेहैरूप से व्यक्तिके बुझाईलेष से तोकै अरण
करिबे ना ॥१॥

(१) प्रियंवदा । हृद्दी हृद्दी, अपिषं एव संवृत्तं । कश्चिं वि पूअरिहे
अवरद्धा सुख्हिअथा सउन्तला । (पुरीऽवलीक्य) एह जश्चिं कश्चिं वि । एमी
दुव्वासी सुलहकीवी महेधी । तह अपिष वंअवलीपुफुलाए दुव्वाराए गर्हए पडि-
विउत्तो । की अशी हुदवहादी दहिटं पभविअदि ।

अन । पुनोऽवलीक्य । ग क्व जस्मिं कस्मिं पि, एसो दुव्वासा सुलहकोवो महेसो, तथा सवित्र अविरलपादतुवराए गदीए पडिणिउत्तो । (द)

प्रियं । को अस्सो हुदवहादो पहवदि दहिदुं । ता गच्छ पाएसुं पडिअ णिउत्तावेहि । जाव से अहं पि अग्घो-दअं उवकप्ये मि (१) । (ध)

(द) न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि, एष दुर्वासाः सुलभकोपी महर्षिः, तथा शशा अविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिहतः ।

(ध) कोऽग्घो हुतवहात् प्रभवति दग्धुम् । तद्गच्छ, पादयोः पतित्वा निवर्त्तय । यावदस्याहमपि अर्घ्योदकमुपकल्पयामि ।

(द) अनेति । परः सम्मुखदेश, अवलीक्य शपकत्तारं दुर्वाससं दृष्ट्वा । यस्मिन् कस्मिन्नपि साधारणजने इत्यर्थः, न खलु शकुन्तला अपराडा इति पूर्वोक्तान्वयः । सुलभः अनायासप्राप्यः सहस्रैर्बोत्पादीत्यर्थः कोपी यस्य सः, तथा विचिन्तयन्तीत्यादिक्रमेण, शशा अभिसम्पातं कृत्वा, अविरला घनाः पादाः पादन्वासा यस्यां सा तादृशौ त्वरा यस्यां सा तथा, गत्या गमनेन, प्रतिनिहतः आश्रमाहिसुखां भूतः ।

(ध) प्रियमिति । हुतवहादयोः अन्वः कः पदार्थः, दग्धुं प्रभवति शक्नोति अपि

(ध) प्रियंवदा । हाय हाय ! याहा आमि भाविग्याहिलाम, ताहाई हईल । शृंगुहदया शकूणला, पूज्जार योग्या कौनओ बाक्किर निकट अपराध करियाछे ।

(द) अनश्रया । (सम्मुखेर दिके दृष्टिपात करिया) ये कौन बाक्किर निकटे नहे; इनि झलभकोप महर्षि दुर्वासा, सेइरूप अभिसम्पात करिया घन घन पादरूपे शीघ्र गतिते फिरियाछेन ।

(१) अनश्रया । गच्छ, पाएसु पथमिअ निवर्त्तसु अं जाव । अहं अग्घोदअं उवकप्ये मि ।

অন । তছ । ইতি নিশ্চাল্লা (১) । (ন)

প্রিয়ং । পদান্নরী স্কলিতং উপযন্তী । অশ্মী ! আবিগ্নস্কলিলাদাএ
গদীএ পরিব্ৰহ্ণং মে অগ্নাহত্যাডৌ পুপ্ফভাঅণং । ইতি পুণ্যাবচয়ং
উপযতি (২) । (প)

(ন) তথা ।

(প) অশ্মী ! আবিগ্নস্কলিতয়া গত্যা পরিব্ৰহ্ণং মে অগ্নাহত্যাৎ পুণ্যভাজনম্ ।

তু কৌঃপি নেত্যর্থঃ । দুর্ভাসসমন্তরেণ ইঁদ্রশং স্তুদ্রদীষাত্ দাক্ষণশ্যাপং দাতুমন্ডৌ
নাহঁতীত্যাশয়ঃ । অতএবাম সমাদ্রমন্তুতাত্ প্রমন্তুতসমপ্রতীতেরপ্রমন্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ ।
নিবর্তনং দুর্ভাসসমিতি শ্রীষঃ । অস্য দুর্ভাসসঃ সম্বন্ধে ।

(ন) অনেতি । তথা ত্বয়া যদুক্তং তথৈব করামীত্যর্থঃ ।

(প) প্রিয়মিতি । পদান্নরী উটজগমনায় একপদং চিত্ত্বা দ্বিতীয়পদেপি, স্কলিতং
পদীহৃৎকনম্, উপযন্তী অভিনয়ন্তী । আবিগ্নে ত্বয়া স্কলিতা বিপর্যস্তা তয়া । অগ্নাহত্যাৎ
হস্তায়াৎ ।

(ধ) প্রিয়ংবদা । অগ্নিভিন্ন কোন্ বস্তু, দক্ষ করিতে পারে ?
অতএব যাও, পায়ে পড়িয়া ফিরাও । আমিও তাঁহার জন্ত অর্ঘ্য ও
পাদোদক সংগ্রহ করি ।

(ন) অনশ্ময়া । তাহাই । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(প) প্রিয়ংবদা । (দ্বিতীয় বার পা ফেলিবার সময়ে ছচট্ খাওয়া
অভিনয় করিয়া) ওমা ! বেগবশতঃ গমন বিপর্যাস্ত হওয়ায় আমার
হস্তাগ্র হইতে পুষ্পপাত্ৰ পড়িয়া গেল । (এই বলিয়া সেই পুষ্পসংগ্রহ
অভিনয় করিতে লাগিল ।)

(১) প্রিয়ংবদা । তছ । নিশ্চাল্লা ।

(২) অনশ্ময়া । পদান্নরী স্কলিতং লিঙ্ঘ্য । পরিব্ৰহ্ণং । পুণ্যাবচয়ং উপযতি ।

अन । प्रविश्य । सहि ! सरीरी विन्न कोवो कस्स अणुणअं सो गेण्हदि । किञ्च, उण सो अणुकम्पिदो मए (१) । (फ) प्रियं । एदं ज्जेव तस्सिं वहुदरं । ता कधेहि कधं तए पसादिदो ? (२) । (ब)

अन । जदो णिउत्तिदुं ण इच्छदि, तदो पाएसुं पडिअ विस्सविदो मए, भअवं पढमं त्ति पेक्खिअ अविस्साद-तव-

(फ) सहि ! शरीरौव कोपः कस्य अननयं स गृह्णाति । किञ्च, पुनः सः अनुकम्प्यते मया ।

(ब) एतदेव तस्मिन् बहुतरम् । तन् कथय कथं त्वया प्रसादितः ।

(फ) अनेति । शरीरी मूर्तिमान् । कोप इव स दुर्वासाः, कस्य जनस्य, अननयम् अवनतभावम्, गृह्णाति अङ्गीकरोति, कस्यापि नेत्यर्थः । तर्हि किं विफल-मनोरथा जातासीत्याह किञ्च त्ति । स दुर्वासाः, मया अनुकम्पितः अनुकम्प्यां दयां कारितः ।

(ब) प्रियमिति । एतदेव अनुकम्पाजननमेव, तस्मिन् दुर्वाससि, बहुतरमधिकं मलान्यम्, निवर्त्तनत्वशक्यमेवेति भावः । प्रसादितः प्रसादं कारितः ।

(फ) अनसूया । (प्रवेश करिग्या) सहि ! मूर्तिमान् क्रोधाधर ग्राय त्तिनि, काहार अन्नम ग्राह करेम; तथापि आमि ताहार दग्धा जग्गाइग्याहि ।

(ब) प्रियंवदा । ताहार निकट ईहाई वेशी । ता बल देखि, कि करिग्या तुमि प्रसन्न करिले ? ।

(१) प्रविश्य प्रियंवदा । सहि ! पकिदिवक्को सो कस्स अणुणअं गेण्हदि । किं वि उण साण्णक्कोसो किदो ।

(२) अनसूया । सख्यतम् । तस्मिं बहु एदं वि । कहिसु ।

प्यहावस्स दुह्दिदिजणस्स अअं अवराहो भअदा मरिसिदव्वो
त्ति (१) । (भ)

प्रियं । तदो तदो ? (२) । (म)

अन । तदो तेण भणिदं ण मे वअणं अस्सधा भविदुं
अरिहदि । किन्तु आहरणाहिस्साणदंसण्ण से सावो णिउत्ति-
स्सदि त्ति मन्तअन्त ज्जेव अन्तरिदो (३) । (य)

(भ) यदा निवर्त्तितं न इच्छति, तदा पादयोः पतित्वा विश्वापितो मया,
भगवन् ! प्रथममिति प्रेत्य अविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य अयमपराधो भवता
मर्षयितव्य इति ।

(म) ततस्ततः ? ।

(भ) अनेति । निवर्त्तितम् उटजमागन्तुम् । प्रथमम् इदमाद्यं शकुन्तलाया
अपराद्धम्, इति प्रेत्य पर्यालोच्य, प्रायेण लाकः प्रयत्नं वत्तस्वभावमबुद्धा अपराध्यति,
पर्यऽपि तदविवेकपूर्वकमिति मत्वा मर्षयतीति लोकाव्यवहारदर्शनादित्याशयः ; न
विज्ञातस्तपःप्रभाषो येन तस्य, दुहितृजनस्य आत्मजातृत्वस्य शकुन्तलाया इत्यर्थः ।
मर्षयितव्यः क्षल्यः ।

अथ परिहारी नाम नाट्यालङ्कारः । यथा दर्पणं—

“परिहार इति प्रीकः कृतावृत्तमाजर्जनम् ।”

(भ) अनसूया । यथं किरितेते ईच्छा कारणेन ना, तथं पायेर
उपर पडिग्या आगि जानाईनाम—“भगवन् ! ईश प्रथम अपराध एईरूप
मने करिग्या, तपःप्रभावानभिछ कणाजनेव एई अपराध आपनि
मार्ज्जना करुम ।”

(१) जदा तदा विश्वविदो मए भअपदा एक्को अवराहो । (२) अन । तदो तदो ? ।

(३) प्रियंवदा । तदो मे वअणं अस्सधा भविदुं ण अरिहदि । किन्तु
अहिस्साभरणदंसण्ण सावो णिवसिस्सदि त्ति मन्तअन्तो सअं अन्तरिहदि ।

प्रियं । सकं दाणिं समास्ससिदुं । अत्थि तेण राएसिणा
संपत्तिदेण अत्तणो णामाङ्किदं अङ्गुलीअअं सुमरणीअं त्ति
सउत्तलाए हत्थे सअं ज्जेव परिधाविदं । एसो ज्जेव तस्सिं
साहीणो उवाओ भविस्सदि (१) । (र)

(य) ततस्तेन भणितम्, न मे वचनमन्यथा भवितुमर्हति । किन्तु आभरणाभि-
ज्ञानदर्शनेन अस्याः शापो निवर्त्तित्वतीति मन्त्रघ्नं वान्तरितः ।

(र) शक्यमिदानीं समाश्नसितम् । अस्मि तेन राजर्षिणा मंप्रस्थितेन आत्मनी
नामाङ्कितमङ्गुलीयकं अरणीयमिति शकुन्तलाया हस्ते स्वयमेव परिधापितम् । एष
एव तस्मिन् स्वाधीन उपायो भविष्यति ।

(य) अनेति । तेन दुर्वाससा । अन्यथा मिथ्या । अभिज्ञायते परिचीयते
अनेनेति अभिज्ञानं चिह्नम्, आभरणम् अलङ्करणमेव अभिज्ञानं तस्य दर्शनेन प्रदर्शनया
अस्याः शकुन्तलायाः । मन्त्रघ्नं वदन्नेव, अन्तरितः अन्तर्हितवान् ।

(र) प्रियमिति । शक्यमस्माभिरिति शेषः । राजर्षिणा दुश्मन्तेन, सम्प्रस्थितेन
आदिकर्मणि क्षमप्रययात् प्रख्यातमारभमाणेन सता, आत्मनी दुश्मन्त्यैव । अरण्याय हितं
अरणीयं श्रुतिजनकमित्यर्थः । तस्मिन् शापनिवर्त्तने, स्वाधीनः अनन्यापेक्षः ।

(ग) प्रियंवदा । तार पर तार पर ? ।

(य) अनसूया । तार पर तिनि बलिलेन—“आमार वाक्य मिथ्या
हइते पारे ना, तवे अलङ्काररूप चिह्न देखाइले पर उहार शाप
निवृत्ति पाइवे” এই কথা বলিতে বলিতেই অন্তর্হিত হইলেন ।

(র) প্রিয়ংবদা । এখন আশ্বস্ত হইতে পারিব । সেই রাজর্ষি,
যাইবার সময়, নিজের নামাঙ্কিত একটা অঙ্গুভী, নিজেই শকুন্তলার হাতে
স্বরণার্থ পরাইয়া দিয়াছিলেন, তাহা আছে । এই অঙ্গুভী দেখানই
শাপনিবৃত্তির স্বাধীন উপায় হইবে ।

(१) सव्यामहे अङ्किदं सअं पिण्णं तस्सिं साहीणोवाओ सउत्तला हीहइं ।

অন । সহি ! এহি, দেবকজ্জং দাব সে ণিব্বসেহ্ম ।
ইতি পরিক্রামত: (১) । (ল)

প্রিয়ং । অবলোক্য । অণসূএ ! পেব্ব দাব বামহস্যবিণি-
হিদ্দবঅণা আলিহিদ্দা বিঅ পিঅসহী তগ্গদাএ চিন্তাএ
অত্তাণম্মি ণ বিভাবিদি, কিং উণ আগন্তুঅং (২) । (ব)

অন । হলা ! দৌষং জ্জোব ণো হিঅএ এসো বৃত্তন্তো
চিহ্হদু । রক্তবর্ণীআ কলু পহ্হদিপেলবা পিঅসহী (৩) । (শ)

(ল) সহি ! এহি, দৈবকার্য্যং তাবদস্থা নির্বর্ত্তয়াব: ।

(ব) অনসূয়ে ! প্রেচ্ছস্ব তানন্, বামহস্তাবিনিহিতবটনা আলিখিতৈব প্রিয়সখী
তদগতয়া চিন্তয়া আত্মানমপি ন বিভাবয়তি, কিং পুনরাগন্তুকম ।

(শ) অনেতি । অস্যা: শকুন্তলায়া:, দৈবকার্য্যং মঙ্গলচিহ্নিকাপূজাদিকম,
নির্বর্ত্তয়াবী নিষাদযাব: । পরিক্রামত উটজগমনায় পাদচোপে কুরত: ।

(ব) প্রিয়মিতি । বামহস্তে বিনিহিতং স্থাপিতং বটনং যথা সা, আলিখিতৈব
নিষ্পন্দতয়া চিত্তিতৈব, তদগতয়া দুশ্শলবিষয়িকয়া । বিভাবয়তি অবগচ্ছতি অশগলু-
মহর্ত্তীত্যর্থ: । আগন্তুকমতিথিম্ ।

(ল) অনসূয়া । সহি ! আইস, শকুন্তলার দেবকার্য্য নিকাহ
করি । (এই বলিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

(ব) প্রিয়ংবদা । (দেখিয়া) অনসূয়া ! দেখ—প্রিয়সখী
শকুন্তলা, বামহস্তের উপরে মুখমণ্ডল রাখিয়া চিত্রিতের গ্রায় রহিয়াছে
এবং তদগত চিন্তায় আপনাকেও জানিতে পারিতেছে না, আগন্তুককে
আর কি জানিবে ।

(১) প্রিয়ংবদা । দাব ণিব্বসেহ্ম । পরিক্রামত: ।

(২) বামহস্তাবহিদ্দবঅণা ভক্তগদাএ এসা বিভাবিদি ।

(৩) অনসূয়া । পিঅংবদে ! দুবেণং এব্ব ণো মুহ্হে এসী বৃত্তন্তী চিহ্হদু ।

प्रियं । को दाव उखोदणण णोमालिअं सिञ्चदि (१) ।
इत्युमे निष्कान्ते (२) । (घ)

विष्कम्भकः । (स)

(श) हला ! हथीरेवावथीहृदये एष वृत्तान्तकिष्ठतु । रक्षणीया खलु
प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

(घ) कन्तावदुण्णोटकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

(श) अनेति । एष दुर्वाससाऽभिसम्पातविषयकवृत्तान्तः, हृदये तिष्ठतु, पुनः
प्रकाशनीय इत्याशयः । कथमित्याह प्रकृत्या स्वभावेनैव पेलवा कीमला, प्रियसखी
शकुन्तला, रक्षणीया खलु अवश्यमेव रक्षितव्या । तथा च एतद्वृत्तान्तप्रकाशिन तच्-
श्रवणे शकुन्तलाया मरणमेशवश्यम्भावीति भावः ।

(घ) प्रियमिति । नवमालिका तदाख्या लताम् । तथा च यथा उखोदकेन
मूलसेचने नवमालिकाया अवश्यमरणम्, तथा एतद्वृत्तान्तश्रावणे शकुन्तलाया अपि
नितान्तनराश्यादवश्यमेव मरणं भविष्यतीति एष वृत्तान्त आवथीहृद्योरेव हृदये
तिष्ठत्विति भावः ।

अतएवाव समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतसमप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

उभे अनश्याप्रियंवदे ।

(स) विष्कति । एतन्नक्षत्रन्तम् । "जइ वि गम्ब्वेण विवाहविहिणा"
इत्यादिना वृत्तकथांशानां निदर्शनम् ; "बाहरणाहिष्वाणटंमणेण से सावी णिउत्तिसिद्धिं"

(श) अनश्या । ओलो ! এই বৃত্তান্ত আমাদের দুই জনের মনেই
থাক। কারণ, স্বভাবকোমলা শকুন্তলার জীবন রাখিতে হইবে ।

(ঘ) প্রিয়ংবদা । কে গরম জল দিয়া নবমালিকা লতাকে, সিক্ত
করে ? । (এই বলিয়া দুই জনেই চলিয়া গেল ।)

(স) বিষ্কম্ভক ।

(১) কী দাষি । (২) উভে নিষ্কান্তে ।

ততঃ প্রবিশতি সুপ্তিত্যতঃ কল্মশিষ্যঃ । (৬)

শিষ্যঃ । বেলোপলক্ষণার্থমাदिष्टोऽस्मि তত্রभवতা প্রবাসাৎ
প্রতিনিবৃত্তেন কল্মশেন । তত্ প্রকাশং নির্গত্যাবলোকয়ামি
কিয়দবশিষ্টং রজন্যা ইতি । পরিক্রম্যাবলোক্য চ । হন্ত ! প্রভাতা
রজনী । তথাহি—(১) (স্ত)

যাত্যেকতোঃস্তশিখরং পতিরৌষধীনাং
আবিষ্কৃতোঃকৃষ্ণপুংসর একতোঃকর্কঃ ।
তেজোহয়স্য যুগপদ্বাসনোদয়াভ্যাং
লোको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥২॥

ইত্যনেন চ বসিষ্ঠ্যমাণকথাশ্রাণাং নিদর্শনং জ্ঞেয়ম্ । স শ্যায়ং শৃঙ্গবিষ্কম্বকঃ,
মধ্যমপাদাভ্যামনসূয়াপ্রিয়বদাভ্যাং প্রযোজিতত্বাৎ “মধ্যে ন মধ্যমাভ্যাং বা পাদাভ্যা
সম্বয়োজিতঃ । শৃঙ্গঃ স্যাৎ” ইতি দর্পণলক্ষণাৎ ।

(৬) তত ইতি । শ্বাদৌ সুপ্তা নিদ্রিতঃ পশ্বাদুত্থিতৌ জাগরিত ইতি ক্লটমদীকৃত
ইत्याদিবত্ কন্মধারয়ঃ । নিদ্রাবৈক্লব্যাভিনয়ার্থমেতদ্বিশেষণম্ ।

(স্ত) শিষ্য ইতি । প্রবাসাদিষ্টমাৎ তীর্থাদিতি যাবত্ । বেলায়াঃ হ্রীমবেলায়াঃ
“অনুদিতৈ লুহাঁতি” ইতি শ্মুতে: অরুণোদয়কালস্য উপলক্ষণার্থং নিহপণার্থম্ । অন্বথা
পরিশ্রান্ততয়া সূর্যোদয়াৎ পরং নিদ্রামহু গুরীবেধকন্মকালাতিক্রমে প্রত্যবায স্যাदिति
भावঃ । প্রকাশং গৃহ্যত্ বহির্দেশম্ ।

(হ) তদনন্তর নিজোখিত কোন কব্বশিষ্যের প্রবেশ ।

(ক্ষ) শিষ্য । বিদেশ হইতে প্রত্যাগত পূজনীয় কব্ব, বেলা ঠিক
করিবার জন্ত আমাকে আদেশ করিয়াছেন । অতএব বাহিরে দাঁড়াইয়া
দেখি—রাত্রির কতটুকু অবশিষ্ট আছে । (পাদক্ষেপ করিয়া দেখিয়া)
ও ! রাত্রি প্রভাত হইয়াছে । যথা—

(১) প্রবাসাদুপাধানেন কাশ্মপেন । প্রকাশং নির্গতত্বাবত্ । হন্ত ! প্রভাতম্ ।

अपि च,

अन्तर्हिते 'शशिनि सैव कुमुदतीय'.

दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।

यातीति । ऋषधीनां फलपाकान्तानां ब्रीहिशालियवादीनां पतिः पृष्टिकारकयन्द्रः, एकत एकस्यां दिशि पश्चिमायां दिशीत्यर्थः, अक्षिशिखरं चरमाचलचूडाम्, याति ; तथा अरुणः स्वसारधिः पुरःसरः अयगामी यस्य स तादृशः, अर्कः सूर्यः, एकतः अन्वसां दिशि पूर्वस्यां दिशीत्यर्थः, आविष्कृतः आत्मप्रकाशं कर्तुमारभते । इत्यं तेजोहयस्य चन्द्रसूर्यरूपस्य, युगपदेकद्वैव, व्यसनीटयाभ्याम् अज्ञगमनोदयगमनाभ्यां विपत्सम्पद्भ्याञ्च कर्तृभ्याम्, एष लोको जगत, दृशान्तरेषु अवस्थाविशेषेषु, नियम्यत इव स्वस्वदशाप्रदर्शनेन ईश्वरनियमं ज्ञाप्यत इव । अख्यहृदेव एकस्मिन्नेव समये कश्चिद्विपद्यते कश्चिद्वा सम्पद्यते ; तेन च विपन्नसम्पन्नाभ्यामख्यहृदेव न शोचितव्यं न वा गर्वितव्यमित्युपदिश्यत इवेत्याशयः ।

अत्र वाच्या भावाभिमानिनौ क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । ऋषधिपतेर्व्यसनम् अर्कस्य स्वीदय इति क्रमिकत्वावगमनान् यथासंख्यालङ्कारश्च, अनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा याति आविष्कृत इति तिङ्ङान्तप्रत्ययभेदात् भयप्रक्रमतादोषः, स च 'आविर्भवत्यपरतोऽरुणसम्मुखोऽर्कः' इति पाठेन समाधिः । दृष्टान्तो नाम नाद्यलक्षणञ्च । यथा दर्पण—

“दृष्टान्तो यत्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनम् ।”

“ऋषधिः फलपाकान्ता” “ऋषधीशो निशापतिः” इति चामरः ।

आविष्कृत इति आदिकर्षणि ऋः कर्त्तरि ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२॥

चन्द्र एक दिके अस्तु बाईतेछेन ; अपर दिके सूर्या, अरुणके अग्रवर्ती करिया प्रकाशित हईतेछेन । अतएव एकदाई दूईटी तेजेर अस्तु ओ उदय येन एही जगत्के अवस्थाविशेषे ईश्वरेर नियम जानाईतेछे ॥२॥

इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनेन

दुःखानि नूनमतिमात्रदुरुद्वहानि (१) ॥३॥

अपि च, कर्कभूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या

दार्षं मुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।

वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितश्वेष सद्यः

पश्चादुञ्चेर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छ्रमानः (२) ॥४॥

अन्तरिति । शशिन चन्द्रे, अन्तर्हिते व्यवहिते देशान्तरं गते च सति मन्थरणीया अतीततथा दर्शनीयत्वासम्भवात् श्रुतिमावयोग्या शोभा सौन्दर्यं यस्याः सा तादृशी, सैव या पूर्वं दर्शनीयशोभासौत् सैवेत्यर्थः इयं कुमुदती कुमुदिनी, दृष्टिं लोकलोचनम्, न नन्दयति स्वशोभाद्वारा न सुखयति । तथाहि, नूनं निश्चितमेव अबलाजनेन स्त्रीलोकैः, इष्टस्य वल्लभस्य प्रवासेन भिन्नदेशस्थित्या विरहेण जनितानि, दुःखानि, अतिमावमत्यन्तमेव दुरुद्वहानि कष्टवहनयोग्यानि भवन्तीति शेषः । अतएव शशिनोऽन्तर्धानात् दुःखेन नष्टशोभा कुमुदती दृष्टिं न नन्दयतीत्याशयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तदुत्थापिता च शशिकुमुदयोः लिङ्गसाधनेन नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च इत्येतेषामङ्गाङ्गत्वेन सङ्गरः ।

“लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षणी । दृक् दृष्टियं” “नूनं तत्त्वेऽर्थनिश्चये” इति चामरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३॥

आर०, चक्र अशुभित हडेले, कुमुदिनीर से मोन्दया एथन स्वर्णीय हईया दौडाईयाछे; अत्रां एई नेई कुमुदिनी आर नयन आनन्दित करितेछे ना । कारण, ईष्टेकरनर विरहजनित दुःख, स्त्रीलोकैकेर पक्षे निश्चयई अत्यासु दुःसुह ॥३॥

(१) कुमुदती मे । अबलाजनस्य । अतिमावसुदुःसहानि ।

(२) अयं श्लोकः कुवचिन्न दृश्यते ।

अपि च, पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्भूर्द्धिं कृत्वा सुमेरोः

क्रान्तं येन क्षयिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।

सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखैः

अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपञ्चंशनिष्ठा (१) ॥५॥

कर्कश्वनामिति । अयसस्या प्राथमिकौ सस्या प्रातःसस्येति यावत्, कर्कश्वनां बदरीपद्याणाम्, उपरि पतितं तुङ्घनं हिमम्, रञ्जयति आत्मनो रक्तवर्णत्वात् आरक्तौ-करोति, धीता त्यक्ता निद्रा येन स वीतनिद्रो मयूरः, दर्भैः कुशैर्निर्मितमिति दार्भम्, उटजस्य पर्णशालायाः पटलं कृदिः, मुञ्चति परित्यजति परित्यज्य स्थानान्तरं व्रजति । तथा खुरैः विलिखितात् निद्रितावस्थाया कुट्टितात्, वेदेयं जभूमेः, प्राप्तात् समीपदेशात्, उल्लिख्य एष हरिणश्च, सद्यस्तन्क्षणम् उत्थानक्षण एवेत्यर्थः, स्त्राङ्गं निजहस्तपदाद्यवयवम्, आयच्छमानः प्रसारयन् सन्, पश्चात्पदनन्तरम्, उच्चैर्दृष्टायमानो भवति । अयन्तु प्रायेण पशूनां स्वभावः ।

अतएवात्र पराङ्गं स्वभावोक्तिरलङ्कारः । तथा हरिण इत्यन्तेन वाक्यसमाप्तावपि पुनर्हरिण इत्यस्य विशेषणतया “स्त्राङ्गमायच्छमानः” इत्यस्योपादानात् समानपुनरासता-दीर्घः, स च “पश्चादुच्चैर्भवति ततयन् स्त्रीयमङ्गं कुरङ्गः” इति पाठेन समाधेयः । तत् विस्तृतं कुर्वन्निति ततयन् ।

आयच्छमान इति “आञ्जो यमङ्गनौ स्त्राङ्गकर्मकौ च” इति रुचादित्वादात्मने-पदविषये आलम्ब्य । मन्दाक्रान्ता व्रजन् ॥४॥

आर०, प्रातःसक्त्या, बदरीपत्रेण उपरे पतितं हिमबिन्दुके रञ्जित करितेहे; मयूर निद्रा हहेते उठिया, कुशनिर्मित पर्णशालार चाल छाडिया चलिया याहेतेहे; आवार एहे हरिणटा, खुरसङ्कालित यञ्जवेदिर प्रान्त हहेते उठिया, तङ्कणां निजेर अङ्ग सकल वङ्कित करिया, ताहार पर दाडाहेतेहे ॥४॥

(१) अयं श्लोकोऽपि कुर्वन्निति । ... अयिततमसा ।

অন । অৱটীৰ্ণেণ প্ৰবিষ্ণ । এষ্ম' ণাম বিসম্ভৱপৰম্ হস্স

পাৰ্হতি । অপি ততমসা বিনাশিতান্বকাৰেণ নিহতশব্দস্বৈনৈব চ, যেন চন্দ্ৰেণ নবৈন মহাশক্তিনা কেনচিত্ৱ রাশ্চা চ, স্ৰিতিধৱগুৰী: পৰ্বতথ্যেষ্ণস্য রাজ্যেষ্ণস্য চ, সুমেরীক্সদাখ্যপৰ্বতস্য সুমেরুবত্ৱ গৌৰবিতস্য কস্যচিত্ৱ প্ৰবলনৃতপতেশ্চ, মৃড়্ৰি' উপৰিভাগে মস্ককে চ, পাদন্বাস' কিৰণস্থাপন' পৰাজয়নাবনমনাত্ৱ চৰণবিন্বাসচ, ক্ৰত্বা, বিশ্বৌৰ্বাননকপিণী নারায়ণস্য বিষ্ণুবত্ৱ প্ৰভাবশালিনী নৃতপতিবিশ্ৰেষস্য চ, মধ্যম' ধাম মধ্যমাক্ৰমণস্থানমাক্ৰাশ' রাজধানীমধ্ববৰ্ণি' বাসম্ভবনচ, ক্ৰান্ত' সাক্ষ্যে ন অধিকৃতম্ আক্ৰম্য জিতচ, অথ' স চন্দ্ৰ:, অল্যশেষৈৱস্তৌম্মুখত্বাত্ৱ অল্যমাত্মাৰশ্ৰিটৈ:, ময়ুখু': কিৰণৈ: প্ৰভাবনিৰ্ভবনশ্ৰীমাৰ্শিষ বিশ্ৰিট: সন্, গগনাত্ৱ আক্ৰাশাত্ৱ স্বৰ্দেশাচ, পততি অস্ন' য়াতি ভ্ৰষ্ণতি চ । তথাহি মহতামপি জনানাম্, অল্যকৰ্টি: অল্যুৱতি:, অপধ শ: পতনমৈব নিষ্ঠা শ্ৰেণাবস্থা যস্য: সা তাড়শী ভবতি ।

অথ কাৰ্য্যহাৰা চন্দ্ৰে কস্যচিদ্ৰবপ্ৰবলৌমূতস্য রাশ্চা ন্ব্যবহাৰসমারোপাত্ৱ শ্ৰ'ধৰ্মিনিকা সমাসৌক্তি:, সামান্যে ন বিশেষসমৰ্থ'নকপৌঃখ্যান্ৱন্বাসচ, অনযৌমি'ধী নৈৱপেত্যাৎ স'স্ৰিট: ।

“পাদা ৱস্মাঙ্কি'তুৰ্যাশা:” ইত্যমর: । স্ৰিতি' ধৱতি ধাৱয়তি ৱচতি চেতি ঞ্চুষ্ণ্চন্দবত্ৱ পৰ্ব'তনৃতপল্য'থ্যৌয়ৌ'গিক: । “গুৰুস্ৰিলিঙ্গা' মহতি দুজ'ৱালপুণৌৱপি” ইতি ত্ৰিকাণ্ডশ্ৰেণ: । “ময়ু'খ: কিৰণৌঃপি চ । জ্বালায়ামপি শ্ৰীমায়াম্” ইতি মেদিনী । “নিষ্ঠা ক্লে'শেঃবসানে চ ব্যধস্বীত'কৰ্ণ'যাত্ৰ'তে” ইতি হলায়ুধ: ।

মন্দাক্ৰান্তা ৱধম্ ॥৫॥

আৱণ্ড, ষিনি অক্ষকায় নাশ কৰিয়া, পৰ্ব্বতশ্ৰেষ্ঠ স্মৈক্ৰৱ মস্ককে কিৰণ বিগ্ৰস্ত কৰিয়া, মমস্ত আকাশ অধিকাৰ কৰিয়াছিলেন, এই সেই চন্দ্ৰ অল্লাবশিষ্টে কিৰণে আকাশ হইতে পড়িয়া যাইতেছেন । কাৰণ, প্ৰধান নোকেৱণ্ড অত্যস্ত উন্নতি, অবনতিতে পৰ্য্যবসিত হয় ॥৫॥

जणस्स ग णिपडिदं, जधा तेण रस्सा सउत्तलाए अणज्जं
आचरिदं त्ति (१) । (क)

शिष्यः । यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि ।
इति निष्क्रान्तः । (ख)

अन (२) । गं पहादा रजणी । ता सिग्धं सअणं

(क) एवं नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य न निपतितम्, यथा तेन राज्ञा
शकुन्तलायामनार्थमाचरितमिति ।

(ख) अनेति । अपटीक्षेपेण “पटीक्षेपी न कर्तव्यं चार्त्तराजप्रवेशने” इत्यभि-
धानात् यवनिकाया अनपसारणेन । शकुन्तलाया दुःखेन अनसूयाया चार्त्ततया
पटीक्षेपसम्भवं तन्निषेधार्थं मुक्तिरियम् । नामशब्दो दुष्मन्निन्दायाम् । विषय-
पराङ्मुखस्य इन्द्रियमुखविमुखस्य, जनस्य शकुन्तलाभिन्नलोकस्य, एवम् इत्यं दुःखम्, न
निपतितं कदाचिदपि नोपस्थितम् । तेन दुष्मन्नेन । अनार्थम् असाधुजनोचितम् ।
तदाचरणञ्च परस्तादाज्ञातीभविव्यति ।

(ख) शिष्य इति । होमवेलां होमकालम् । गुरवे कष्टाय ।

(क) अनसूया । (यवनिका ना सराहेया प्रवेश करिया) विषय-
पराङ्मुख लोकेर एकरूप कथनओ उपस्थित ह्य ना ; सेहे राजा शकुन्तला
प्रति येकरूप अन्तय आचरण करियाछेन ।

(१) जइ वि णाम विअपपरम्पुहस्य जएस्य एदं अ विदिदं, तहवि तेण । पटी-
क्षेपेण इत्यपि पाठः ।

(२) पडिबुद्धावि किं करिस्सं । ण मे उइदेषु वि णिअकरणिज्जेसु इत्यपाया
पसरन्ति । कामी दाणिं सकामी हीदु, जेण असससन्धे जयं सुद्धिअया सही
पदं कारिदा । अहवा दुव्वासमी सावी एसी विचारेदि । अथहा लेहमेतं ।
दुक्खशील ! णं सहीगामी दोसीति ववसिदा वि ण पारेमि । इत्यं गए अग्नेहिं
किं करणिज्जं ।

পরিষ্ণামি । অধ্বা লহু লহু উত্থিত্যবি কিং করিস্সং, ণ
মে উদ্বদেসুং পহাদকরণীএসুং হত্থপাশ্মা প্পসরন্তি । কামো
দাণিঁ সকামো ভোদু । জেণ অসস্ছসম্ভে জেণ পিঅসহো সুদ্ব-
হিঅশ্মা পদং কারিদা । স্মলা । অধ্বা ণ তস্স রাএসিণো

(গ) ননু প্রভাতা রজনী । তত্ শীঘ্রং শয়নং পরিত্যজামি । অথবা লঘু লঘু
উত্থিত্যপি কিং করিষ্যামি । ন মে উচিতেষু প্রভাতকরণীয়েষু হস্তপাদং প্রসরতি ।
কাম ইদানীং সকামো ভবতু, যেন অসত্যসম্ভে জনে প্রিয়সখী যুদ্ধহৃদয়া পদং কারিতা ।

(গ) অনেতি । অবধারণে ননুশব্দঃ, শয়্যতে অর্থাভ্রাতি শয়নং শয়্যা তাম্ ।
লঘু লঘু শীঘ্র শীঘ্রম্ । উচিতেষু অম্যস্তেষু ন্যায়েষু বা । “অম্যস্তেষু চিত্তং
ন্যায়ম্” ইতি যাদবঃ । প্রভাতকরণীয়েষু প্রাতঃকালকর্তব্যেষু পুণ্যচয়নাদিকার্থ্যেষু,
ইন্দ্রী চ পাদৌ চেতি হস্তপাদম্, প্রাণ্ণজ্বলান্ সমাহারকলং নপুংসকলম্ । প্রসরতি
প্রচলতি । মনৌদুঃখং প্রকাশয়তি কাম ইতি । কামো মদনঃ, সকামঃ সফলকামঃ ।
যেন কামেন, অসত্যা মিথ্যা সম্ভা প্রতিজ্ঞা যস্য তস্মিন্, জনে দুঃমন্তে, যুদ্ধহৃদয়া সরল-
চিত্তা, পরপ্রতারণাদিভয়শূন্যচিত্তেতি যাবন্, প্রিয়সখী শকুন্তলা, পদং স্থিতিম্ ।
তথা চ কামঃ পরপ্রতারণামেব কাময়তি । এবম্ মিথ্যা প্রতিজ্ঞে দুঃমন্তে সরলচিত্তায়াঃ
শকুন্তলায়াঃ স্থাপনান্ তস্যাঃ প্রতারণা মুনিষ্মন্নেবেতি কামস্য সফলকামত্বমেব জ্ঞাতমিতি
भावः । “পদং ব্যবসিতিনাথস্থানললিত্যাক্তবস্ত্রেষু” ইত্যমরঃ । স্মলা দুর্ভাগসঃ

(খ) শিশু । হোমের সময় উপস্থিত হইয়াছে ইহা গুরুদেবকে
জানাই । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(গ) অননুশয়া । রাত্রি প্রভাতই হইয়াছে ; সূত্ররাং সন্দের শয্যা
পরিত্যাগ করি । অথবা তাড়াতাড়ি উঠিয়াই বা কি করিব ; চির-
কালের অভ্যস্ত প্রাতঃকালের কর্তব্য কার্যে আমার হাত পা সরিতেছে
না । কামদেবের ইচ্ছা এখন সফল হউক ; যিনি মিথ্যাবাদী লোকের
হাতে সরলচিত্তা প্রিয়সখীকে স্থাপিত করিয়াছেন । (স্মরণ করিয়া)

अवराहो, दुःखासासावो क्व, एसो पहवदि । अस्यधा कधं सो'राएसो तादिसाइ' मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स वात्तामात्तं पि ण विसज्जेदि । विचिन्ता । ता इदो अहिस्साणं अङ्गुलीअभं से विसज्जेम । अधवा दुक्खसीले तवस्सिजणे को अब्भत्थी-अदु । णं सखीगामी दोसो त्ति व्ववसाइदुं पि ण पारेह्म ।

अथवा न तस्य राजर्षेरपराधः, दुर्वासःशापः खल्वेष प्रभवति । अन्यथा कथं स राजर्षि-
शापद्वयानि मन्त्रयित्वा एतावतः कालस्य वार्त्तामादमपि न विसर्जयति । तदित्योऽभिज्ञान-
मङ्गुरीयकं विसर्जयामः । अथवा दुःखशौले तपस्विजने कः अभ्यर्थिताम् । ननु
सखीगामी दोष इति व्यवसाययित्नुमपि न पारयामः । तातकखस्य वा प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य
शापद्वयानां विभाव्य । प्रभवति स्वशक्तिं प्रकाशयति । शापद्वयानि दिनद्वयमध्ये एव
लोकप्रवेशशापनादिवाक्यानि, मन्त्रयित्वा उक्त्वा । न विसर्जयति स्वनगरादवाश्रमे
प्रैरयति । अतएव च दुर्वाससः शापप्रभावेण्यं तस्य राजर्षेर्विद्युतिरित्यपराधकस्य
नाख्येवेति भावः । विचिन्ता दुर्वासस एव शापनीचनीपार्थीकं श्रुत्वा । तत् तज्ज्ञात्,
इत आश्रमात् अभिज्ञानं दुष्कृतप्रदत्तं चिह्नभूतम्, विसर्जयामस्तस्य रात्रः सकाशे
प्रैरयामः । येन, तददृष्टा श्रुतिं प्राप्स्यतीति भावः । अङ्गुरीयकप्रवेशासम्भवं
दर्शयितुमाह अथवेति । दुःखशौले ! तपःकृत्प्रपरायणं ! तपस्विजने तपस्विगणमध्ये,
को जनः, अभ्यर्थितां राजसमीपे गमनायाख्याभिः प्रार्थिताम्, अपि तु कोऽपि नैत्यर्थः,
तपो विहाय काऽपि न गच्छेत्, अतश्च अङ्गुरीयकप्रवेशासम्भव एवेति भावः । सखीगामी
शकुन्तलागतो दोषः शकुन्तला कथमज्ञातशौले जने आत्मानमर्पितवतीति दोषसस्या
अथवा से राजर्षिर अपराध नाई ; ए दुःखासार शापेण प्रभाव ; ना
हईले, सेई राजर्षि सेईरूप कथावार्त्ता बलिद्या, एत कालेण मध्ये
खबरटीण दितेहेन ना । (चिन्ता करिया) अतएव सेई चिरुस्वरूप
अङ्गुरीयटी एथान हईते पाठाईया दिव । अथवा दुःखी तपस्वी जनेण
कथ काहार निकटई वा प्रार्थना करि । 'ईहा प्रियसखीर दोष' एरूप

তাদকস্বস্ব বা প্যবাসপড়িণিউত্তস্ব দুস্সন্তপরিণীদ' আবস্ব-
সন্ত' সউন্তল' গিবেদিদ' । তা এত্থ দাণি' কি' ণু কবু,
অহ্নেহি' করণিচ্ছ' । (গ)

প্রিয়' । প্রবিশ্ব । অণসুএ তুবর তুবর সউন্তলাএ পত্যাণ-
কৌতুহল' গিচ্ছতিদ' (১) । (ঘ)

অন । সবিস্বয়ম্ । সহি ! কথ' বিশ্ব ? (২) । (ঙ)

দুস্মন্তপরিণীতাম্ আপন্নসত্ত্বা' শকুন্তলা নিবেদয়িতুম্ । তত্ৰ ইদানী' কি' নু খলু
অস্মাভি: করণীয়ম্ ।

(ঘ) অনস্বয়ৈ ! ত্বরস্ব ত্বরস্ব শকুন্তলায়া: প্রস্থানকৌতুহল' নির্বর্তয়িতুম্ ।

(ঙ) সহি ! কথমিষ ? ।

এবেত্থর্থ:; ইতি ব্যবসায়য়িতুমপি অবধারণয়িতুমপি, ন পারয়াম: আবধী: সর্বভ্রাতানস্বৈব
প্রত্যাশ্বলাদিভ্যাশ্চয়: । আপন্ন' গর্ভে' প্রাপ্ত সত্ত্ব' জন্মূর্য়য়া তাম্, নিবেদয়িতুমপি ন
পারয়াম ইতি পূর্ব'থান্বয়:, তস্যানুসমতিমন্ত্রৈথ এতৎকার্যকরণে ন প্রতুত তৎক্রোধস্বৈব
সম্ভবাদিত্বমিপ্রায়: । অত্র বিঘয়ে ।

(ঘ) প্রিয়মিতি । প্রস্থানকৌতুহল' ভ্রাতৃ'গৃহে' গমনকালীনকৌতুককরমাতুলিকা-
চারম্, নির্বর্তয়িতু' নিষাদয়িতুম্ ।

ধারণা করিতেও পারি না এবং দুঃস্বস্তকত্বক পরিণীত হইয়া শকুন্তলা
যে গর্ভবতী হইয়াছে ইহাও, বিদেশ হইতে প্রত্যাগত পিতা কথের
নিকট বলিতে পারিব না । অতএব আমাদের এখন কর্তব্য কি ? ।

(ঘ) প্রিয়ংবদা । (প্রবেশ করিয়া) অনস্বয়া ! শকুন্তলার
যাত্রাকালীন কৌতুককর মাতুলিক কার্য নির্বাহ করিবার জ্ঞান সত্ত্বর
হও সত্ত্বর হও ।

(১) প্রবিশ্ব প্রিয়ংবদা । সহস্বম্ ।...পত্যাণস্বীদুধ' ।

(২) অনস্বয়া । সহি ! কথ' এত' ? ।

प्रियं । सुणाहि, दाणिं ज्जेव सुहसुत्तिआपुच्छुण्णिमित्तं
सउन्तलाए सआमं गदह्नि (१) । (च)

अन । तदा तदा । (छ)

प्रियं । तदा णं लज्जावणदमुहोँ परिस्सइअ मअं ताद-
कस्ये ण एव्वं अहिणन्दिदं, “वच्छे ! दिट्ठिआ धूमोवरुद्ध-
दिट्ठिणो वि जजमाणस्स पावअस्स ज्जेव सुहे आहुदो णिपडिदा,
सुसिस्सपरिदिस्सा विअ विज्जा असोअणीआसि मे संवुत्ता ।
अज्ज ज्जेव तुमं इसिपरिरक्खिदं करिअ भत्तुणो सआसं
विसज्जेमि त्ति (२) । (ज)

(च) अथ, इदानीमेव सुखसप्तिकाप्रच्छन्नमित्तं शकुन्तलायाः सकाशं गतास्मि ।

(छ) ततस्ततः ? ।

(ज) तत एनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकक्षेत्रे एवमभिनन्दितम्—
‘वत्से ! दिव्या धूमोपरुद्धदृष्टेरपि यजमानस्य पावकस्यैव मुखे आहुतिर्निपतिता,

(ङ) अनेति । सविषयं सदृसा कथमित्यं जातमित्याश्चर्येण सहितम् ।

(च) प्रियमिति । सुखसप्तिका रात्रौ सुखेन निद्रा तस्याः प्रच्छन्नमित्तं
जिज्ञासार्थम् ।

(६) अनश्रया । सखि ! किं रकम ? ।

(७) प्रियंवदा । शोभन, एतन्नहै आसि सुथनिज्जा जिज्जासा करिवार
अअ शकुन्तलार निकटं गियाहि ।

(८) अनश्रया । तार पर, तार पर ? ।

(१) प्रियंवदा । सुणाहि दाणिं सुहससदपुच्छिणा ।

(२) प्रियंवदा । दाव एणं घुमाउखिददिट्ठिणी पि पावए एव्व आहुई पडिदा ।
वच्छे ! सुसिस्स ।

অন । সহি । কেণ উণ আচক্বিত্তদো তাদকস্বস্স অয়'
বুত্তন্তো (১) । (অ)

সুশিষ্যপরিদত্তে ব বিদ্যা অশীচনৌয়াসি মে সংহতা । অয়ৈ ব ত্বাম্ সৃষিপরিরক্ষিতা ক্রুতা
মত্তুঃ সকাশং বিসর্জয়ামি ।

(অ) সহি ! কেণ পুনরাখ্যাতস্মাতকস্বস্যায়ং হতান্নাঃ ? ।

(জ) প্রিয়মিতি । এনা শকুন্তলান্ । পরিষ্বজ্য আলিঙ্ক্য । এবং বচ্যমাণ-
প্রকারম্, অভিনন্দিতম্ আনন্দেন প্রশংসিতম্ ইতি ভাবে ক্তঃ । ধূমেণ উপহৃত্তা ব্যাহত্যা
দৃষ্টিদর্শনক্রিয়া যস্য তস্য তাদৃশস্যাপি যজমানস্য, হৌমকর্ত্ত্বঃ, আহুতিঃ, দিষ্ট্যা
ভাগ্যেন, পাবকস্যৈ ব মুখে, ন পুনর্স্মৃতিকাদাবিত্যর্থঃ নিপতিতা । তথা চ তাদৃশাহুতিবত্
তপস্যাবহুত্ববরান্ধৈষণব্যাপারস্যাপি মে কন্বা ত্বং ভাগ্যবশাদেব মহাপ্রভাবশালিনী
দুঃশ্রমস্যৈ ব হৃদে পতিতাসীতি ভাবঃ । অতএবান্ সমাদপ্রস্তুতাত্ প্রস্তুতমমপ্রতীতি-
বপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । উভয়ীরানুচক্ষ্যৈ য় স্নাঘাকরণাত্ সমনামালঙ্কারশ্চ ইত্যুভয়ী-
রীকায়ানুপ্রবেশচয়ঃ সঙ্করঃ । অতএব চ সুশিষ্যায় পরিদত্তা বিদ্যৈ ব ত্বম্, মে অশীচ-
নৌয়াসি । অথ শ্রীতীপমালঙ্কারঃ । সৃষিभिः सहगामिमुनिभिः परिरक्षितान् ।
विसर्जयामि प्रेरयामि ।

(ক) অনেতি । কেণ জনেন । আখ্যাতঃ কথিতঃ ।

(জ) প্রিয়ঃবদা । তার পর, লজ্জায় অবনতমুখী শকুন্তলাকে
আলিঙ্কন করিয়া, স্বয়ং পিতা কণ্ঠে এইরূপ আদর করিলেন যে, “বৎসে !
যাহার দৃষ্টি, ধূমে অবরুদ্ধ হইয়াছে, সে যজমানের আহুতিও, ভাগ্যবশতঃ
অগ্নির মুখেই পড়িয়াছে । সূতরাং সূশিষ্যে প্রদত্ত বিদ্যার গ্রায় তুই
আমার শোকের অবিষয় হইয়াছিস্ । আজই তোকে ঋষি-পরিরক্ষিত
করিয়া ভর্ত্তার নিকট পাঠাইব ।”

(ব) অনস্ময়া । সখি ! পিতা কণ্ঠের নিকটে এ বৃত্তান্ত বলিল কে ? ।

(১) অহু কেণ সুহৃদী তাদকস্ববস্স বুত্তন্তো ? ।

प्रियं । अग्निशरणं पविष्टस्य किल शरीरं विना हृन्दो-
मईए वाचाए (१) । (ज)

अन । सविषयम् । कथं विन्न ? (२) । (ट)

प्रियं । सुणाहि । सखतमाश्रित्य (३) (ठ)

दुष्मन्ते नाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥६॥

(ज) अग्निशरणं पविष्टस्य किल शरीरं विना हृन्दोमया वाचा ।

(ट) कथमिव ।

(ठ) शृणु ।

(ज) प्रियमिति । अग्निः शरणं गृहं होमगृहमित्यर्थः, पविष्टस्य तातकस्त-
स्येति सम्बन्धः । शरीरं प्रयोक्तृवपुः विना अष्टष्टप्रयोक्तृशरीरया दैव्या इत्यर्थः, हृन्दो-
मया पदाङ्गपया, वाचा वाक्येन आप्त्यात इत्यन्वयः ।

(ठ) प्रियमिति । सखाताया दैववाण्या अविकलालुकरणार्थं सखताश्रयण-
नित्यवधेयम् ।

दुष्मन्तेनेति । हे ब्रह्मन् ! ब्राह्मण ! दुष्मन्तेन राक्षा, नाहितं स्थापितम्, तेजो
दत्तः, शमी भूतये पृथिव्याः सम्बन्धे, सर्वप्रकारान्नतिकारणत्वादिति भावः, दधानां
धारयन्तीम्, तनयां कन्यां शकुन्तलाम्, अग्निगर्भं अश्वत्थरे यस्यास्ताम्, शमीं तदाश्व-
त्थतामिव, अवेहि अवगच्छ ।

(ए) प्रियः वदत । तिमि होमगृहे प्रवेश कविले पर हृन्दोवद्ध
दैववाणी बलिग्राहे ।

(ट) अनश्रुया । (विन्मयेर सहित) कि रकय ? ।

(ठ) प्रियः वदत । शोभन । (संसृजतभाषा अवलम्बन करिग्या)

(१) हृन्दोमईए वाचाए । (२) कहेहि ।

(३) कश्चित् सुणाहि इति नास्ति ।

অন । প্রিয়ংবদানাশ্চিৎ । সহি ! পিত্রং মে পিত্রং । কিন্তু
অজ্জ জ্জীব সতন্তলা গীত্রডি ত্তি উক্কণ্ঠাসাহারণং পরিদোষং
অণুভবেমি । (ঙ)

প্রিয়ং । সহি ! অহ্মে কধং পি উক্কণ্ঠাং বিণোটত্সামো,
সা দাণিণং তবস্মিণী ণিচ্ছ,টা হোদু (১) । (ট)

(ঙ) সহি ! প্রিয়ং মে প্রিয়ম্ । কিন্তু অর্থৈব শকুন্তলা নীযত ইতি উত্কণ্ঠা-
সাধারণং পরিতোষমনুभवामি ।

(ট) সহি । বধং কথমপি উত্কণ্ঠাং বিনোদয়িষ্যামঃ, সা ইদানীং তপস্বিনী
নির্ভতা भवत् ।

অথ শ্রীতোপমালঙ্কারঃ ।

“শুক্ৰং তঞ্জীরতসী চ বীজবীৰ্য্যেन्द्रিয়াণি চ” ইত্যমরঃ ॥৬॥

(ঙ) অনেতি । নীযতে মুনিমিঃ পতিগৃহমিতি শ্রবঃ । ইতি হঁতাঃ, উত্কণ্ঠয়া
বিয়োগবশাত্ সাব্ধিবিধাদেব সাধারণং সমানম্, পরিতোষমানন্দম্ । तथा च श्रीप्रभावि-
बियोगचित्तया विषाद दोना सखी शकुन्तला पतिसङ्गता सती श्रीप्रमेव निर्भता भविष्यतीति
विषादतुल्यमेव परितोषम्, अनुभवामीत्याश्रयः ।

“সাধারণেনু সামান্যম্” ইত্যমরঃ ।

(ট) প্রিয়মিতি । কথমপি কেনাপি প্রকারেণ তৌত্রপতঃপ্রত্যাধিনেতি যাবন্,

হে ব্রাহ্মণ ! অগ্নিগর্ভা শমীলতার গ্রায় আপনার কণ্ঠা, জুমগুলের
মঞ্জলের নিমিত্ত, দুঃস্বপ্নকর্ডক স্থাপিত তেজ ধারণ করিতেছে ইহা অবগত
হউন ॥৬॥

(ঙ) অনসূয়া । (প্রিয়ংবদাকে আলিঙ্গন করিয়া) সহি ! এই
ঘটনা প্রীতিকর, আমার প্রীতিকর বটে । কিন্তু আজই শকুন্তলাকে
নিয়া ঘাইবে এই জন্ত উৎকণ্ঠার তুলাই সন্তোষ অশুভব করিতেছি ।

(১) সহি ! বধং দাধ উক্কণ্ঠাং বিখীদত্সামো, সা তবস্মিণী ।

अन । तेण हि एदस्सिं चुअसाहावलम्बिदे णारिएल-
समुग्गए एदस्सिमित्तं ज्जेव मए कालहरणक्खमा केसरगुण्डा
णिकिवत्ता चिट्ठदि । ता इमं णलिणोवत्तसङ्गदं करेहि ।
जाव से अहं पि गोरोअणं तित्थमित्तिअं दुव्वाकिसलआइं
मङ्गलसमालहणं विरएमि (१) । (ण)

(ण) तेन हि एतस्मिन् चतुःशतवर्षावलम्बिते नारिकेलसमुद्रगके एतन्निमित्तमेव मया
कालहरणक्षमा केसरगुण्डा निश्चिन्ता तिष्ठति । तदिमां नलिनोपवसङ्गतां क्रुह ।
यावदस्या अहमपि गोरोचनां तीर्थस्त्रितिकां दूर्वाकिसलयानि मङ्गलसमालम्बन विरचयामि ।
उत्कण्ठां शकुन्तलाविच्छेदजनितविषादम्, विनोदयिष्यामी निवारयिष्यामः, तथापीति
श्रेयः, तपस्विनी सात्रादिहीनतया शीघ्रा, सा शकुन्तला, निर्भंता पतिभययोगेन सुस्था ।
तथा च शकुन्तलायाः पतिविद्योगदुःखापेक्षया आवयोः शकुन्तलाविद्योगदुःखं वरमिति
भावः ।

(ण) अनेति । तेन हि शकुन्तलाया पतिगृहे गन्तव्यत्वेनैव हेतुना, चतुस्र
आसहस्रस्य श्रावणायामवलम्बिते रज्जुनिषङ्गे, नारिकेलस्य समुद्रगके सम्पुटके 'खोल'
इति प्रसिद्धे, एतन्निमित्तमेव पतिगृहे शकुन्तलाया गमनकाले प्रसाधनार्थमेव कालहरण-
क्षमा दीर्घकालस्थायिनी, केसरगुण्डा नागकेसरपुष्पपरागः, निश्चिन्ता अपिंता । तत्
तस्मात्, इमां केसरगुण्डाम्, नलिन्याः पद्मलताया पत्रे सङ्गतां पाततां प्रसाधनकाले
अनायासेनोत्तलनार्थमिति भावः । दूर्वाणां किसलयानि पल्लवान्, मङ्गलं मङ्गलजनकं
समालम्बनमनुलेपनम् उक्ताविषयात्मकमनुलेपनमित्यर्थः ।

(८) प्रियंवदा । सन्धि ! आम्ना कोन रकमे उंकरुं निवृत्ति
करिव ; तथापि मेउं दुःखिनी एथन सुखं हउक ।

(१) निश्चिन्ता मए केसरमालिषा । ता इमं इत्यस्यचिट्ठं करेहि । जाव
अहं पि से मण्णोअणं तित्थमित्तिअं दुव्वाकिसलआणं ति मङ्गलसमालम्बणाणि
विरएमि ।

প্রিয়ংবদা তথা করোতি । অনসূয়া নিশ্চিন্দা (১) ।

নেপথ্যে । গৌতমি ! আদিশ্যন্তাং শাক্ষাৎ রব-শারদ্বতমিস্রাঃ
বত্শাং শকুন্তলাং নেতুং সজ্জীভবন্তু ভবন্ত ইতি (২) । (ত)

প্রিয়ং । অণসূএ । তুবর তুবর । এদে ক্বু হৃথিষাণাভর-
গামিণী ইসীশ্চী সছাবিঅন্তি (৩) । (থ)

(থ) অনসূই ! তবস্ব তবস্ব । এনে তবলু হৃস্তিনাপুরগামিনি স্তম্ভয়ঃ
শব্দাথন্তি ।

(ত) নেপথ্য ইতি । গৌতমীতি কথস্য ধর্ম্মভগিনীসম্বোধনম্ । শাক্ষাৎস্য শকু-
ন্তিলিখিতস্য ঘটস্য ইব রবঃ কথদ্বন্দ্বনির্যস্য স শাক্ষাৎ রবী নাম শিথ্যবিশেষঃ । শরদ্বান
নাম কশ্বিন্দুনিবৃন্দপত্যমিতি শারদ্বতঃ তদাখ্যৌঃপি কশ্বিন্ শিথ্যঃ তদুভয়ায়া মিস্রাঃ
প্রধানা মুনয়ঃ । নেতুং পতিগৃহমিতি শিথ্যঃ । সজ্জীভবন্তু তদ্যতা ভবন্তু ইতি আদিশ্যন্তা-
মিত্যন্বয়ঃ ।

(১) অনসূয়া । তাহা হইলে, এই আমার ডালে ঝুলান নারি-
কেলের খোলের ভিতরে আমি এই জন্তাই অনেকদিনস্বায়ী নাগকেসর-
ফুলের রেণু রাখিয়া দিয়াছি ; তা এইগুলি তুমি পশ্চের পাতায় ঢালিয়া
রাখ ; আমিও উহার জন্ত গোরোচনা, তীর্থের মাটি ও দুর্বার আগা
দিয়া, মাস্কলিক অমুলেপন তৈয়ার করি ।

প্রিয়ংবদা তাহাই করিতে লাগিল, অনসূয়া চলিয়া গেল ।

(ত) নেপথ্যে । গৌতমি ! বৎসা শকুন্তলাকে নিয়া যাইবার
জন্ত শাক্ষাৎ রব ও শারদ্বতমিস্রপ্রভৃতিকে আদেশ কর যে, তোমরা
দ্রুত হও ।

(১) প্রিয়ংবদা । তচ্চ করীষদু । প্রিয়ংবদা লাক্ষ্মীল সুমনসী গৃহ্মতি ।

(২) নেপথ্যে । গৌতমি ! আদিশ্যন্তা শাক্ষাৎ রবমিস্রাঃ শকুন্তলানয়নাথ ।

(৩) প্রিয়ংবদা । কথং হৃথ্যা ।

अन । समालम्बनहस्ता प्रविश्य । सहि । एहि गच्छ ।
इति परिक्रामतः (१) । (८) ।

प्रियं (२) । विलोक्य । एसा सुज्जोदए किदमज्जणा पडि-
च्छिदणोवारभाअणाहिं सोत्थिवाअणिआहिं तावसीहिं अहि-
णन्दीअमाणा चिट्ठदि सउन्तला, ता उवसप्पद्द णं । इत्युभे
तथा कुरुतः (३) । (९) ।

(८) सहि ! एहि गच्छावः ।

(९) एषा सूर्योदये कृतमज्जना प्रतीष्टनीवाराभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः तापसीभि-
रभिनन्द्यमाना तिष्ठति शकुन्तला, तदुपसर्पाव एनाम ।

(१०) प्रियमिति । हस्तिनापुरं गमिष्यतीति हस्तिनापुरगामिनः । शब्दायन्ते
शब्दं कुर्वन्ति कोलाहलं कुर्वन्तीत्यर्थः । अतएव शकुन्तलां प्रसाधयितुं त्वरस्वति भावः ।

(८) अनेति । समालम्बनम् उक्तानुलेपनं हस्ते यस्याः सा ।

(९) प्रियमिति । सूर्योदये पतिगृहे गमनानुरोधान् सूर्योदय एवेत्यर्थः, कृतं
मज्जनमवगाहनज्ञानं यथा सा । “अज्ञातस्तु पमानार्हो जप्यादिहवनान्दिषु” इति
श्रुतेर्यावात्मकवैधकन्याधिकाराद्यं शरीरसौन्दर्याद्यं कृतमज्जनेत्याशयः । प्रतीष्टा
मङ्गलाद्यं गृहीता नौधारा मुनिधान्यतखुला याभिस्ताभिः, स्वस्तिवचनेन आशीर्वादिना
संघटा इति स्वस्तिवाचनिकास्ताभिः । “कश्चिदुत्तरपटस्थ” इति परपट्टे टीर्घः । अभिनन्द्य-
माना आशीर्वादिभिः सर्वहर्षमाना । उभे सख्यौ, तथा उपसर्पणम् ।

(१०) प्रियं वद । अनश्रूया ! उरा कर, उरा कर ; हाउनापूर-
गागौ श्रियरा एहे कोलाहल करितेछेन ।

(८) अनश्रूया । (अश्रुलेपनहस्ते प्रवेण करिया) मथि ! आशेन
याहे । (एहे वनिया उभये पादरूप करिते लागिन ।)

(१) परिक्रामतः ।

(२) सुज्जोदए एव्वं निहामज्जिदा पडिच्छिदणोवारहत्याहिं उवसप्पामो णं ।
उपसर्पतः । (३) यथोद्दिष्टव्यापारा आसनस्था शकुन्तला ।

ততঃ প্রবিশতি যথানির্দিষ্টব্যাপার্য সপরিবারা শকুন্তলা । (ন)

শকু । ভগ্নবদীভ্রো বন্দামি (১) । (প)

গৌতমী । জাদে ! ভক্তৃণো বহুমাণসুহৃৎকৃত্বং দেবীসহ
অহিগচ্ছ (২) । (ফ)

(প) ভগ্নবদীর্বাণ্ডে ।

(ফ) জাদে ! ভক্তৃণামহুমানসুহৃৎকৃত্বং দেবীশব্দমহিগচ্ছ ।

(ন) তত ইতি । যথানির্দিষ্টব্যাপার্য মজ্জনাভিনন্দনব্যাপার্যন্বিতা সপরিবারা
তাপসীভিঃ পরিহতা ।

(প) শকু ইতি । ভগ্নবদীর্বাণ্ডানু তাপসীঃ ।

(ফ) গৌতমীতি । জাদে ! তনয়ে । ভক্তৃণামহুমানস্য বহুমানঃ স্যাদ্যতঃ সর্ব-
প্রকারেণ সুখস্ব তর্থাহুৎকৃত্বং হুৎকৃত্বং, দেবীশব্দম্ অহিগচ্ছ প্রাপুচ্চি, দুহ্মনস্য মদ্বিষ্যে ব
মবিস্বার্থঃ । “দেবী ক্রতাভিষেকায়ামিতবাসু চ মাহুতী” ইত্যমরঃ ।

(ধ) প্রিয়ংবদা । (দেখিয়া) এই শকুন্তলা, সূবোদয়ের সময়
স্নান করিয়া অবস্থান করিতেছে, আর উভীধানের পাত্র হাতে করিয়া,
আশীর্বাদে নিমিত্ত আগত তাপসীরা উহার সংবর্ধনা করিতেছেন ।
অতএব উহার নিকটে যাই । (এই বলিয়া উভয়ে শকুন্তলার
নিকটে গেল ।)

(ন) তদনন্তর নিদ্বিষ্টরূপে তাপসীগণে পরিবেষ্টিত হইয়া, শকুন্তলার
প্রবেশ ।

(প) শকুন্তলা । আপনাদিগকে নমস্কার করি ।

(ফ) গৌতমী । বৎসে ! ভক্তার আদর ও স্নেহের কারণে দেবীশব্দ
লাভ কর ।

(১) অথং পাঠঃ জ্ঞানিভ্যামি ।

(২) শকুন্তলাং মতি তাপসীনামন্বতলা । বহুমাণস্যস্বং মহাদেবীসহং লঙ্ঘিৎ ।

तापस्यः । वीरप्रसविणी हीहि । इत्याशिषी दत्त्वा गौतमीवर्जं
सर्षां निष्कान्ताः (१) । (ब) :

सख्यौ । उपगम्य । 'सम्पञ्जनं दे भूदं' ? (२) । (भ)

शकु । सात्रदं पित्रसहोणं ? इदो णिसीदध (३) । (म)

सख्यौ । उपविश्य । हला ! उज्जुआ दाव हीहि, जाव दे
मङ्गलसमालहणं करेह्य (४) । (य)

(ब) वीरप्रसविनी भव ।

(भ) सम्पञ्जनं ते भूतम् ।

(म) स्वागतं प्रियसख्योः ? इती निषीटतम् ।

(य) हला । ऋजुका तावत् भव, यावन्ने मङ्गलसमालम्भनं कर्षः ।

(ब) तापस्य इति । वीरं पूर्वं प्रसीतं शीलं यस्याः सा वीरप्रसविनी । "प्रजु-
सुवोरिन्" इतीनप्रत्ययः । गौतमीं वर्जयित्वेति गौतमीवर्जम् । कर्मस्यण् ।

(भ) सख्याविति । सम्पञ्जनमवगाहनम्, ते भूतमिति काका प्रश्ना व्यन्यते ।

(म) शकु इति । स्वागतं सुखेनागमनं जातं किमिति काकुः । इतः अस्मिन्
स्थाने, निषीटतम् उपविशतम् ।

(ब) तापसौगण । वीरप्रसविनी ह० । (एहेभावे आनीक्रीद
कविद्या गौतमीं विन्न आर सकलेहे चलिया गेनेन ।)

(भ) सखीह्य । (निकटे वाईया) तौमार आन हईयाछे ? ।

(म) शकुसुला । सखीदेर सुभागमन त ? एहेथाने उपवेसन कर ।

(१) द्वितीया । बच्छे ! वीरप्रसविणी हीहि । तृतीया । बच्छे ! भन्नुखी
बहुमदा हीहि । आशिषी दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्कान्ताः ।

(२) सख्यौ । उपस्य । सहि ! सुदमञ्जणं दे हीदु । (३) सात्रदं मे सहोणं ।

(४) उभे । मङ्गलपान्नायादाय उपविश्य । हला ! सख्या हीहि, जाव
मङ्गलसमालम्भणं विरचेम ।

শকু । উদ্বদং পি এদং অজ্জ বহুমণিদব্বং, জদৌ দুস্লেখং
দাব পুণ্ণৌ মে পিঅসহৌমণ্ডণং ভবিস্সাদি । ইতি বাণ্যং
বিষ্ণুজতি (১) । (২)

সখ্যৌ । সহি ! গা যুক্তং মঙ্কলকালৌ রৌদিতুং ।
ইত্যশ্বখি প্রমৃশ্য নাঠয়েন প্রসাধয়তঃ (২) । (ল)

(২) অচিতমর্থ্যং তৎ অদ্য বহুমন্তব্যম্, যতৌ দুর্লভং তাবত্ পুনর্মে প্রিয়সখীমন্ডনং
ভবিষ্যতি ।

(ল) সহি । ন যুক্তং মঙ্কলকালৌ রৌদিতুং ।

(ঘ) সখ্যাবিতি । হস্তিতি সম্বোধনে । তাবত্ কালং ব্যাপ্য, স্তজুকা সরলা
সরলভাবেন দণ্ডায়মানা ভব, যাবত্ কালং ব্যাপ্য, তে তব মঙ্কলসমানশ্বনং মাজ্জলিক-
গাত্রানুলেপনম্ ।

(২) শকু ইতি । অচিতমপি চিরাভ্যস্তমপ্যেতৎ যুস্মৎকর্তৃকগাত্রানুলেপনম্,
অদ্য বহুমন্তব্যম্ অতিশয়েনাদর্শনম্ । ভবিষ্যতীতি ভাবিবিচ্ছিন্নাদিতি ভাবঃ । বাণ্যং
বিচ্ছিন্নদ্বারথেন শ্রীকৌদয়াত্ অশ্বজলম্ ।

(ল) সখ্যাবিতি । মঙ্কলকালং পতিগৃহে মাজ্জলিকযাবাকালৌ, কুলস্বিধাঃ
পতিগৃহগমনং মঙ্কলমেবেতি ভাবঃ । অশ্বখি শকুন্তলায়া নয়নজলানি । প্রসাধয়তঃ
অল কুরতঃ ।

(ঘ) সখীস্বয়ং । (উপবেশন করিয়া) ওলো ! সোজা হইয়া
দাঁড়াও, তোমার মাজ্জলিক গাত্রানুলেপন করিব ।

(২) শকুন্তলা । ইহা চিরকালের অভ্যস্ত হইলেও, আজ উহার
বিশেষ আদর করিতে হইবে; কারণ, আবার প্রিয়সখীদের হাতে
সম্বিন্দিত হওয়া আমার পক্ষে দুর্লভ হইবে । (এই বলিয়া অশ্ব ত্যাগ
করিতে লাগিল ।)

(১) উদ্বং বি বহুমন্তব্যং । দুর্লভং দাবি মে সহীমন্ডনং হৌহিহ ।

(২) উমে । সহি ! উদ্বং অদ্য ।

प्रियं । सहि ! आहरणारिहं दे रुम् अस्ममसुलहेहिं
पसाहणेहिं त्रिप्यन्नारीन्दि (१) । (व)

प्रविश्य आमरणहस्त ऋषिकुमारः । इदमलङ्कारजातम्, अल-
ङ्कियतामायुष्मती (२) । (श)

सर्वा विलोक्य विञ्चिताः । (घ)

(व) सखि ! आमरणहं ते रूपम् आश्रमसुलभैः प्रसाधनैः विप्रकार्यते ।

(व) प्रियमिति । आमरणहं कटककुण्डलाद्यलङ्कारयोग्यम् । रूपमाकृतिः ।
अतएव आश्रमे सुलभैरनायासलभ्यैः कुसुमादिभिः प्रसाधनैरलङ्कारैः, विप्रकार्यते निन्दते ।
हन्त । मनोहरमिदं रूपं तुच्छैः पुष्पादिभभूषितमिति लीकनिन्दा जन्मत इत्यर्थः ।

“निकारी विप्रकारः स्यात्” इत्यमरः ।

(श) प्रविश्यंति । परिषयात् पूर्वं नामापरिज्ञानेन ऋषिकुमार इति सामान्यतो
निर्देशः । अलङ्काराणां जातं समूहः । अलङ्कियताम् एतेन मूयताम्, आयुष्मती
प्रशस्त्यायुःशालिनी शकुन्तला ।

(घ) सर्वा इति । विञ्चिताः अलङ्काराणां बहुमुख्यत्वात् प्रचुरत्वात् हठान्
ग्रामत्वाच्च त्रि भावः ।

(ल) सखीद्वय । सखि ! मङ्गलस्य समय रोदन कर उचित नहे ।
(এই বলিয়া, চোখের জল মুছাইয়া, অভিনয়ের ধরণে সাজাইতে
লাগিল ।)

(ব) প্রিয়ংবদা । সখি ! বাস্তবিক অলঙ্কারের যোগা তোমার
আকৃতি, তপোবনের অনায়াসলভ্য পুষ্পপ্রভৃতি অলঙ্কারে নিন্দিত
হইতেছে ।

(শ) কোন মুনিকুমার অলঙ্কার হস্তে প্রবেশ করিয়া । এই
অলঙ্কারসমূহ; ইহা দ্বারা আয়ুষ্মতী শকুন্তলাকে অলঙ্কৃত কর ।

(१) आहरणीहं हव ।

(२) प्रविश्य उपायनहस्तौ ऋषिकुमारकौ । इदमलङ्कारणम्, अलङ्कियताममममती ।

গৌতমী । বচ্ছ ! হারীত ! কুদো ইদং আশাদিদং ? (১) । (স)

হারীত । তাতকথপ্রভাবাত্ (২) । (হ)

গৌতমী । কিং মাণসী সিদ্ধী । (ঙ)

হারীত । ন স্বল্পু, স্মৃত্যাম্, তত্রভবতা কথেন বয়মান্নমা:

শকুন্তলাহেতোর্বনস্যতিভ্য: কুসুম্যান্যাহরতেতি । ততস্ব—(৩) (ক)

(স) বৎস ! হারীত ! কত ইদমাশাদিতম্ ? ।

(হ) কি মাণসী সিদ্ধি: ? ।

(স) গৌতমীতি । আশাদিতং লক্ষ্যম ।

(হ) হারীতি । গৌতম্যা সৃষ্টিকুমারস্য নাম: পরিচাযিতত্বাত্ হারীত ইতি নির্দেঁশ্যে
সংসেপার্থে হারীতি নির্দেঁশ: । তাতস্য গুরুত্বেন পিটস্থানীয়স্য কথস্য প্রভাবাত্ শক্তি:,
আশাদিতমিত্যন্বয়: ।

(স) গৌতমীতি । মনস ইযং মাণসী তপ:প্রভাবাত্ মন:সঙ্কল্যমাণেণ অস্যা-
লঙ্কারজাতস্য কিং সিদ্ধিরিত্যর্থ: ।

(ক) হারীতি । ন স্বল্পু মাণসী সিদ্ধিরিত্যন্বয়: । বনস্যতিভ্যো বস্বেভ্য: ।

“বনস্যতির্ভস্বেভ্যে” ইতি বিশ্বে: ।

(ঘ) (সকলে দেখিয়া বিশ্বাসাপন্ন হইল ।)

(স) গৌতমী । বৎস ! হারীত ! ইহা কোথা হইতে পাইলে ? ।

(হ) হারীত । পিতা কথের প্রভাবে ।

(ঙ) গৌতমী । এগুলি কি কেবল মনের সঙ্কল্পেই জন্মিয়াছে ? ।

(ক) হারীত । না, শুধু, পূজনীয় কথ, “শকুন্তলার জন্ম বৃক্ষসমূহ
হইতে পুষ্প আনয়ন কর” এইরূপ আশাদিগকে আদেশ করিয়াছিলেন ।
তাহার পর—

(১) গৌতমী । কুদো ইদং ? । (২) প্রথম: । তাতকথপ্রভাবাত্ ।

(৩) দ্বিতীয়: । তত্রভবতা বচন: । তত ইদানীম্ ।

क्षीमं केनचिदिन्दुपाण्डु, तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
 निष्ठूतश्चरणोपरोपसुभगो लाचारसः केनचित् ।
 अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोल्यितैः
 दत्तान्याभरणानि नः किमलयच्छायापरिस्पर्द्धिभिः (१) ॥७॥

क्षीमिति । केनचित् तरुणा, इन्दुवत् चन्द्रवत् पाण्डु, शुभम्, माङ्गल्यं मङ्गलाय
 कर्मण्ये हितम्, क्षीमं पट्टवस्त्रम्, आविष्कृतं स्वदेहादाविष्कृत्य समर्पितम् । केनचित्
 अपरेण तरुणा, चरणयोरुपरगे रञ्जने सुभगो मनोहरः, लाचारसः अलङ्कारकद्रवः,
 निष्ठूत उदगीर्णः वहिष्कृत्य दत्तः । तथा अन्येभ्यस्तदभ्यः, आपर्वभागं मणिवस्त्र-
 पर्यन्तम् उत्थितैर्वर्द्धितैः, किमलयानां पल्लवानां छायां कान्तिं परिस्पर्द्धितुमनुकृत्,
 शीलं येषां तैः पल्लववत् पाटलवर्षैरित्यर्थः, वनदेवतानां करतलैः पाणिभिः कर्तृभिः,
 नः अस्माकमन्तिके आभरणानि नानाविधालङ्काराः, दत्तानि शकुन्तलार्थं समर्पितानि ।

अथ इन्दुपाण्डु इति किमलयच्छायापरिस्पर्द्धिभिरिति समासगतं लुप्तीपमाह्वयम्,
 तयोश्च परस्परनिरपेक्षस्थितैः संसृष्टैः । तथा निरुक्तिर्नाम लक्षणञ्च । यथा दर्पणे—

“पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिरिति कीर्ष्यते ।”

“सुन्दरेऽधिकभाग्ये च दुष्टिनेतरवासरे । तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः—” इति
 शब्दार्थवः । “छाया सूर्यप्रियाकान्तिप्रतिबिम्बमनातपः” इत्यमरः ।

श्राद्धं लविक्रीडितं वृत्तम् ॥७॥

कोन वृक्ष, चन्द्रेरं ग्राय शुद्धवर्णं माङ्गलिकं पट्टवस्त्रं आविष्कारं करिया
 दिल, कोन वृक्ष, चरणं रञ्जितं करिवारं पक्षे वडई सुन्दरं अलङ्कारं
 निःसृतं करिया समर्पणं करिल एवः अग्रांशु वृक्षं हृष्टे, मणिवस्त्रदेश-
 पर्याप्तं उक्थितं पल्लवशोभाशुकारौ वनदेवतादिगेरं हृष्टं, आमादेरं
 निकटं नानाविधं अलङ्कारं दिल ॥१॥

(१) दत्तान्याभरणानि । तन्किमलयीह दत्तित्वन्दिभिः ।

ପ୍ରିୟଂ । ଶକୁନ୍ତଳାଂ ବିଲୋକ୍ୟ । ହଲା ! କୋଟରସନ୍ଧବାପି ମଧୁ-
 କ୍ଷରୀ ପୋକ୍ଷରମଧୁ ଜ୍ଞେଷ୍ଠ ଅହିଲସଦି (୧) । (ଖ)

ଗୌତମୀ । ଜାଡ଼େ । ହମାଏ ଅବଭୁବଦ୍ଧୀୟା ସୁଦା ଭକ୍ତୁଷୋ
 ଗେହି ଅଣୁହୋଦଦ୍ଵା ରାମ୍ଭଲଚ୍ଛୀ । (ଗ)

ଶକୁ । ଲଜ୍ଞାଂ ନାଟୟତି (୧) । (ଘ)

(ଖ) ହଲା ! କୋଟରସନ୍ଧବାପି ମଧୁକ୍ଷରୀ ପୁଷ୍କରମଧ୍ୟେ ଅଭିଲଷତି ।

(ଗ) ଜାତି । ଅନୟା ଅଧ୍ୟୁପପନ୍ଥା ସୂଚିତା ଭକ୍ତୁଷୋହି ଅନୁଭବିତସ୍ୟା ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ।

(ଘ) ପ୍ରିୟମିତି । କୋଟରୀ ତରୁଗାବକ୍ଷ୍ୟବିବରଂ ସନ୍ଧବତୀତି ସା, ମଧୁକ୍ଷରୀ ଭକ୍ତୁଷୋ-
 ପୁଷ୍କରସ୍ୟ ପଦ୍ମସ୍ୟ ମଧୁ ଏବଂ ଅଭିଲଷତି ଅଭିଲଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ନୋତି । ତଥା ସ୍ତ୍ରୀୟଂ ଶକୁନ୍ତଳା
 ତପୋବନଜାତାପି ହର୍ଷ୍ୟବାସିନୀଭୈରାଗଲଜ୍ଞାହାରାନ୍ ପ୍ରାପ୍ନୋତି ଶାବଃ ।

ଅତଏବାତ୍ ଅପ୍ରକ୍ତମାତ୍ ସମାତ୍ ପ୍ରକ୍ତତତ୍ତମପ୍ରତୀତେରପ୍ରକ୍ତତଦ୍ଵୟଂ ସାଲଞ୍ଜାରଃ ।

(ଗ) ଗୌତମୀତି । ଜାତି ! ତନୟ ! ଅନୟା ବଚନଭୂଷଣାଦିଦାନାତ୍ ବନଦେବତାଗନ୍ଧ-
 କ୍ରତୟା ଅଧ୍ୟୁପପନ୍ଥା ଅନୁପଦ୍ଧିଷ୍ୟ । ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ରାଜମହିଷ୍ୟୁପଯୋଗିସମ୍ପନ୍ତା, ଅନୁଭବିତସ୍ୟା
 ସୂଚିତା ଲକ୍ଷ୍ୟା ଶକୁନ୍ତଳୟା ଭୀକ୍ଷୟତ୍ଵିନ ସ୍ଥାପିତା, ଉପକ୍ରମେ ସୁଧ୍ଵଭୌଗାପାତେ ଭାବିସୁଧ୍ଵଭୌଗସ୍ୟ
 ସର୍ବାଦ ଦର୍ଶନାତ୍ ଉପକ୍ରମ ଏବଂ ଅ ବନଦେବତାଦଳବଚନଭୂଷଣାଦିଲାଭିନ ଶକୁନ୍ତଳାୟାଃ ସୁଧ୍ଵ-
 ଭୌଗାପାତାଦିତ୍ୟାଗ୍ରୟଃ ।

“ଅଧ୍ୟୁପପନ୍ଥାବନୁଚଃ” ହତ୍ୟମରଃ ।

(ଖ) ପ୍ରିୟବଦା । (ଶକୁନ୍ତଳାର ଦିକେ ଚାହିଁ) ଓଲୋ ! କୋଟର-
 ଜାତା ଭକ୍ତୁଷୋ, ପଦ୍ମେର ମଧୁହି ଚାୟ ।

(ଗ) ଗୌତମୀ ! ବଂସେ ! ବନଦେବତାଦେର ଏହି ଅନୁଗ୍ରହେ ଇହାହି
 ବୁଝା ଯାହିତେଛେ ସେ, ତୁହି ଭକ୍ତୁଷୋର ଗୃହେ ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ଭୋଗ କରିତେ ପାରିବି ।

(ଘ) ଶକୁନ୍ତଳା । (ଲଜ୍ଞା ଅଭିନୟ କରିଲ)

(୧) ହଲା ! ହମାଏ ହ୍ୟାଦି ପରବାକ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଶକୁନ୍ତଳା । ଗୌତମୀ ଅପସ୍ୟତି ।

हारी । यावदिमां वनस्पतिसेवामभिषेकार्थं मालिनी-
मवतीर्णाय तत्र भवते कण्ठपाय निवेदयामि । इति निष्क्रान्तः (१) । (ङ)

अन । सहि ! अण्णभूदभूमणो अअं जणो कधं तुमं
अलङ्करोदि । चित्तयित्वा विलोक्य च । चित्तपरिचरणं दाणिं दे
अङ्के सु आहरणत्रिणिश्रोअं करेह्म (२) । (च)

(च) सहि ! अननुभूतभूषणः अयं जनः कथं त्वामलङ्करोति । चित्तपरिचयेन
इदानीं ते अङ्केषु आभरणविनियोगं कुरुषुः ।

(ङ) अङ्क इति । नाटयति अभिनयति, गुरुजनेन भक्तृकथोत्थापने स्त्रीणां
लज्जायाः स्वाभाविकत्वादिति भावः ।

(ङ) हारीति । यावच्छब्दो वाक्यालङ्कारः । वनस्पतिसेवां तपोवनतदनुसू-
क्तपरिचर्यां वसनभूषणादिदानेन तत्कृतीपकारमित्यर्थः, अभिषेकार्थं स्वार्थम्, मालिनीं
तदाख्यां नदीम् । तथा चैतच्छ्रवणे कण्ठस्य महान् सन्तोषो भवेदिति भावः ।

(च) अनिति । अननुभूतानि धारयेन दर्शनेन वा न ज्ञातानि भूषणानि येन सः,
कदाचिदपि नाहमलङ्कारान् धृतवती न वा अन्यत्वापि दृष्टवतीत्यर्थः, अयं मत्स्वरूपो
जनः, कथमलङ्करोति अलङ्कुरुं शक्नोति, कथमपि नेत्यर्थः, अलङ्कारनिवेशनस्थाना-
परिचयादिति भावः । चित्तयित्वा अलङ्कारार्पणदेशं विभाव्य, विलोक्य चित्तधारयेन
अकुन्तलायास्तदङ्कं निरूप्य । चित्तपरिचयेन आलिख्यपट्टे स्त्रिया यत्र यत्राङ्के यद्-
यदाभरणं तिष्ठति, तत्तत्कारणमित्यर्थः । आभरणविनियोगम् अलङ्कारपरिधापनम् ।

(७) शरीर । पूजनार्थं कथं, अनं करिवारं जगत् मालिनीनदीते
नामिच्छामि ; वृक्षगणेर एहं सेवां तौहाके गिरा जानाह । (एहं वनिशा
चनिशा गेल ।)

(१) प्रथमः । गौतम ! एङ्गिहि, अभिषेकीतीर्णाय काश्रपाय वनस्पतिसेवां
निवेदयामः । द्वितीयः । तथा । निष्क्रान्ती ।

(२) सखी । अए अण्णभूतभूमणो अअं जणो । चित्तकस्यपरिचरणं अङ्के सु दे ।

শকু । জানামি বা নিপুণত্বম্ । (ছ)

সখ্যে । নাট্যনাট্যকারান্ বিনিযুক্তাতি (১) । (জ)

ততঃ প্রবিশতি জানীতীর্ণঃ কথঃ (২) । (ক)

কথঃ । বিচিন্ত্য (৩)

যাস্যত্যদ্য শকুন্তলেতি হৃদয়ং সংসৃষ্টমুত্কণ্ঠয়া

কণ্ঠঃ স্তম্ভিতবাঘ্যত্বতিকলুপশ্চিন্তাজড়ং দর্শনম্ ।

বৈলম্ব্যং মম তাবদীদৃশমপি স্নেহাদরণ্যীকসঃ

পীড়ান্তে গৃহিণঃ কথং ন তনয়াবিশ্লোষদুঃখৈর্নবেঃ (৪) ॥৮॥

ইতি পরিক্রামতি ।

(ছ) জানামি বা নিপুণত্বম্ ।

(জ) শকু ইতি । বা যুবধীঃ । তথা চ সর্বোচ্চৈব বিদ্যেযু যুবধীর্নৈপুণ্য-
সম্বাদনাপি তন্নৈপুণ্যমন্যাত্তমমিবেতি ভাবঃ ।

(জ) সখ্যাবিতি । নাট্যন অভিনয়ভাষেণ, ন পুনর্বাঙ্গবিকলনে-র্যর্থঃ । বিনি-
যুক্তাতি পরিধাপয়তঃ ।

(ক) তত ইতি । জানীতীর্ণঃ জানান্ পরং মালিনীনদীত উত্থিতঃ । এতেন
আদর্শদেহত্বং সূচিতম্ ।

(চ) অনসূয়া । সখি ! এই ব্যক্তি অলঙ্কারের কোন অমুভবই
করে নাই ; সুতরাং কি প্রকারে তোমাকে অলঙ্কৃত করিবে । (চিন্তা
করিয়া এবং দেখিয়া) চিত্তের পরিচয়ে এখন তোমার অঙ্গে অলঙ্কার
সন্নিবিষ্ট করিব ।

(ছ) শকুন্তলা । তোমাদের নৈপুণ্য জানি ।

(জ) সখীষয় । (অভিনয়ের ধরণে অলঙ্কার পরাইতে লাগিল ।)

(১) ভগ্নী । নাট্যনাট্যকারান্ । (২) জানীতীর্ণঃ : জ্ঞান্যপঃ ।

(৩) জ্ঞান্যপঃ । (৪) অনলম্ব্যমবদীপবীধি মদিতং । তাবদীদৃশমহী । কথং নু ।

अस्यतीति । अद्य शकुन्तला यत्स्यति पतिगृहं गमिष्यति, इति हेतोः, सत्कण्ठया सन्ननस्त्वभावेन, हृदयं मम मनः, संस्पृष्टं सम्बन्धमाक्रान्तमिति यावत्, कण्ठः स्वरः, स्तम्भितानामन्तर्निर्गहानामपि वापाणाम् अश्रुजलानां वक्ष्या पुनरागमेन कलुषः अस्त्वच्छः अस्पृष्ट इत्यर्थः; तथा दर्शनं दृष्टिपातः, चिन्तया शकुन्तलाविश्रीगभावनया जङ्गं विषयपरिच्छेदासमर्थे जातमिति शेषः । तेन च, अरण्ये वनमेव शोक आश्रयो यस्य तस्यापि सर्वदा वनवासिनोऽपीत्यर्थः मम, क्व हात् शकुन्तलां प्रति वात्सल्यात्, ईदृशं सातिशयमिति तात्पर्यम्, वैक्लव्यं विह्वलत्वम्, तावत् जातमिति शेषः, अतएव नवी-
नतनैः, तनयाविशेषदुःखैः कन्याविधोगकष्टैः, गृहस्थी गृहस्थजनाः, कथं न पीडयन्ति क्लिश्यन्ते, अवश्यमेव पीडयन्ति इत्यर्थः । सर्वथा विषयपराङ्मुखस्य वानप्रस्थिजनस्य कन्याविच्छेददुःखसम्भवे विषयकूपमग्नस्य गृहस्थस्य तादृशदुःखमवश्यमेव सम्भवतीति भावः ।

अत्र वैक्लव्यं प्रति सत्कण्ठास्पर्शरूपे एकस्मिन् कारणं सत्यपि कण्ठकालुष्यादि-
कारणान्तरद्वयोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, परार्द्धं अर्थापत्तिद्वयञ्च, एतेषां परस्पर-
निरपेक्षतया स सृष्टिः । तथा अरण्योक्तं इत्यतः परं स्थितिभोग्यस्य अपिशब्दस्य
ईदृशमिन्धतः परं पाठादक्रमतादीषः, स च 'वैक्लव्यं वनवासिनोऽपि मम तन्क्वहात्
क्विलं तादृशम्' इति पाठेन समाधेयः ।

"स्वरैऽपि कण्ठ आख्यातः" इति हारावली । "शोक आश्रयमात्रे स्यान्मन्दिरे
च नपुंसकम्" इति मेदिनी । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८॥

(ब) तदनन्तर आनेर पर मालिनौनदी हईते उथित कथेर
प्रवेश ।

बध । (चिन्ता करिया) आज शकुन्तला याईवे, এই জগৎ উৎকর্ষা
আসিয়া হৃদয় অধিকার করিয়াছে; অশ্রুজল অবরুদ্ধ করি, আবার
তাঁহা আসিয়া কর্ণস্বর অস্পষ্ট করিয়া ফেলিতেছে এবং দৃষ্টিশক্তি, চিন্তা-
বশতঃ কুণ্ঠিত হইতেছে । আমি বনবাসী; তাহাতে স্নেহবশতঃ
আমারই এইরূপ বিহ্বলতা উপস্থিত হইয়াছে; সুতরাং নবীন কণ্ঠা-
বিচ্ছেদদুঃখে গৃহীরা পীড়িত না হইবে কেন ॥৮॥

সখ্যৌ । হলা সচন্তলে । অবসিতমণ্ডলাসি, সম্বদ'
পরিহেহি ক্বৌমলু মল' । (অ)

শকু । উত্থায় নান্যে ন পরিধতি । (ট)

গৌতমী । জাড়ে । এস দে আনন্দ-বাষ্প-পরিবাহিণা
লৌচণেণ পরিস্নজন্তো বিম্ব গুরু উবল্লিদো ; তা সমুদাচার'
পড়িবজ্জস্ম (১) । (ঠ)

(অ) হলা শকুন্তলে । অবসিতমণ্ডলাসি, সাম্রত' পরিধেহি ক্বৌমলুগলম্ ।

(ট) জাড়ে ! এষ তে আনন্দবাষ্পপরিবাহিণা লৌচনেণ পরিষ্বজমান ইব গৃহ-
বপস্থিতঃ ; তন্ সমুদাচার' প্রতিপদ্যস্ব ।

(অ) সখ্যাবিতি । অবসিতমণ্ডলা সমাপ্তপ্রসাধনা । ক্বৌমলুগল' পটুবস্ত্রভয়ম্ ।
"নৈকবস্ত্রধরস্তথা" ইত্যনেন বৈধকর্ম্মোমাত্রে একবস্ত্রধারকর্ম্মবিধাতৃ যাত্নায়াশ্চ বৈধকর্ম্ম-
তপলাত্ ক্বৌমলুগলনিত্যুক্তম্ ।

(ট) শকু ইতি । উপবিষ্টস্য বস্ত্রপরিধানি বিশিষাসুবিধা স্যাদত উক্তমুত্থায়িতি ।

(ঠ) গৌতমীতি । আনন্দে'ন কন্বায়াঃ পতিস'যোগপ্রাপ্তিসম্ভাবনাজনিতমুখেন
নির্ম্মীতো বাষ্প আনন্দবাষ্প' পরিবহতি ধারয়তীতি তেন । পরিষ্বজমান ইব অতিশয়েন
স'যোগাদালিঙ্কত্রিব, গুরুঃ পিতা । সমুদাচার' সমুপযুক্তব্যবহার' অরণবন্দননিত্যর্থঃ,
প্রতিপদ্যস্ব প্রাপ্তু'হি কুরু ইতি তাত্পর্যম্ । অন্বমনস্কৃতয়া বন্দনবিষ্মরণ' স্যাদতো
গৌতমীকামিদম্ ।

(এই বালিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন ।)

(ঞ) সখীষ্ময় । শকুন্তলা ! তোমাকে অনকার পুরাণ শেষ
হইয়াছে ; এখন পটু বস্ত্র ছুইখানি পর ।

(ট) শকুন্তলা । (উষ্টিয়া অভিনয়ের ধরণে পরিধান করিল ।)

(ঠ) গৌতমী । বৎসে ! আনন্দাশ্রবণী নয়নদ্বারা আনন্দন-

(১) আনন্দপরিবাহিণা অবস্থিতা । আচার' দাব ।

शकु । सन्नोडं वन्दनां करोति (१) । (३)

• कण्वः । वत्से ! .

ययातेस्वि शश्विंष्टा भर्त्सुर्बहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि (२) ॥८॥

(३) शकु इति । सन्नोडं सलज्जम् । नवोनकुनस्त्रियाः गुरुजनान्तिके पति-
विषयकव्यापारमावस्यैव लज्जाकरत्वादेव च पतिगृहे यावाप्रस्तावात् सन्नोडमित्युक्तम् ।

ययातेरिति । ययातेः तदाख्यस्य प्रासङ्गस्य राज्ञः, शश्विंष्टा त्रयपर्वदुहिता इव,
त्वं भर्त्सुर्दुःखस्य, बहुमता अत्यादरविषयभुता भव । तथा सा शश्विंष्टा, पूरुं तदाख्यं
पुत्रमिव, त्वमपि सम्राजं भाविमच्छलेश्वरम्, पुत्रम्, अवाप्नुहि लभस्व ।

अथ इयोः शौतीपमालङ्कारयोः परस्परनिरपेक्षतया मसृष्टिः । तथा शश्विंष्टा
ययातेर्बहुमता अभूत्, त्वत् भव इति, एवं सा पूरुमवाप्तवती, त्वच्च पुत्रम् अवाप्नुहि
इति विधिभेदान् कालभेदाच्च भयप्रक्रमतादीषद्वयम् “चिरं जीवतु ते सुनुमां कच्छिय-
मुनिर्यथा” इति दर्पणोदाहृतवत् ; तत्समाधानाय चैवं श्लोकः पठनीयः—

ययातेरिव शश्विंष्टा भर्त्सुर्बहुमता सती ।

सम्राजं पूरुवत् पुत्रं तत्समा त्वमवाप्नुहि ॥

तत्समा शश्विंष्टातुल्या त्वमित्यर्थः । इत्यत्र आर्थापमायामुपमानसम्बन्धिकाया-
नपेक्षणाश्लोकादीष इति सूचीभिर्भाष्यम् ।

एवमव आशीर्नाम नाख्यालङ्कारः—“आशीरिष्टजनाशसा” इति दर्पणलक्षणात् ।

“यिनेष्ट” राजसूयिन मण्डलस्थेश्वरस्य यः । शश्विंष्टा यथाज्ञया राज्ञः स सम्राट्—
इत्यमरः .

करतई येन तोमार पिता এই উপস্থিত হইয়াছেন ; অতএব উপযুক্ত
আচার লক্ষ্যাদিন কর ।

(३) शकुशला । (लज्जार सहित नभस्कार करिल ।)

(१) सन्नोडम् । ताव ! वन्दामि । (२) सुतं त्वमपि ।

গীতমী । জাদে । বরো কবু এসো, য় ঞ্চাসিসো (১) । (ঙ)
কগ্বঃ । বত্বে । ইতঃ সযৌহৃতানগ্নীন্ প্রদক্ষিণী-
কুরুস্ব । (গ)

সবোঁ তথা কারয়িতুং পরিক্রামন্তি (২) । (ত)

(ঙ) জানে । বরঃ স্বল্বেষঃ, ন ঞ্চাশীঃ ।

যযাতিপুমানাঙ্ক বিষ্ণুপুরাণম্—

“যদুশ্চ তুবৎস্বৈব দেবযানী অজীজনত্ ।

দুহ্মহানুশ্চ পুরুশ্চ শ্মশ্রিষ্ঠা বাধপর্বণী ॥” ৥৫॥

(ঙ) গীতমীতি । এষ “যযাতিরিব শ্মশ্রিষ্ঠা” ইত্যাदि ৬পঃ বরঃ স্বলু বর এব।
মহর্ষেঃ প্রমাবাতিশ্চয়ৈন বরদানে সমর্থত্বাৎ ত্বা প্রতি তথা সন্তত্বাচ্ছিত মাবঃ । ন
ঞাশীঃ “যযাতিরিব” ইত্যাदि বাক্যং নাশ্বর্বাদঃ তস্য যৈন কেনাপি কচ্চু শ্চক্যত্বৈন মহর্ষে-
কায় প্রবৃত্তৌ বিশেষপ্রযোজনাभायात् । তৈন চৈতৎফলং ত্বমবশ্যমিব প্রাপ্নাসীত্যাশ্বযঃ ।
ধ্রুবফলকমিটার্যাশ্চ সনং বরঃ, অধ্রুবফলকমিটার্যাশ্চ সনমঃশৌরিত্যুময়ীভেদঃ ।

(গ) কগ্ব ইতি । ইতঃ অস্যাং দিগ্ধি । সযৌহৃতানু ঞ্চিচরদনঃশ্রুতীন । এতৈন
হৃদ্যগন্ধৈরিতি বহু্যমাণহৃদ্যগন্ধান্ প্রাবৃত্ত্যৈ অজ্যতি ।

(ত) সবোঁ ইতি । তথা—শকুন্তলাকর্তৃকং প্রদক্ষিণম্ । পরিক্রামন্তি পাৎ-
স্বিপং কুবলি ।

বধ । বৎসে ! শশ্রিষ্ঠা যেমন যযাতির অত্যন্ত আদরের পাত্র
ছিলেন, তুমিও যেমন ভর্তার অত্যন্ত আদরের পাত্র হও এবং তিনি
(শশ্রিষ্ঠা) যেমন ভাবী স্মৃষ্টি পুরুকে পুত্ররূপে পাঠিয়াছিলেন, তুমিও
তেমন ভাবী স্মৃষ্টি পুত্র লাভ কর ॥৯॥

(ঙ) গীতমী । বৎসে । ইহা বরই বটে, কিন্তু আশীবাদ নহে ।

(গ) কবু । বৎসে ! এষ্ট দিকে সত্ত্ব আকৃত অগ্নিশূলিকে
প্রদক্ষিণ কর ।

(১) ঞ্চাশীঃ ! বরী ঞ্চ । (২) সবোঁ পরিক্রামন্তি ।

कगवः । 'वत्से ! (१)

अमी वेदिः परितः क्लृप्तधिष्ण्याः

समिहन्तः प्रान्तसंस्तीर्ण'दर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरित' हव्यगन्धैः

वेतानास्त्वां वक्रयः पावयन्तु ॥१०॥

अमी इति । वेदिं परितः वेद्याः सर्वास्तु दिक्षु, क्लृप्तानि रचितानि धिष्ण्यानि स्थानानि येषां ते, एतेन सर्वस्यामेव दिशि हव्यगन्धप्राप्तिसम्भवे दर्शितः । समिध एषां संस्तीति समिहन्तः । अनेनाग्नीनां स्थायित्वं सूचितम् । प्रान्तेषु सर्वेषु अग्नि-समीपदेशेषु संस्तीर्णा आकीर्णा दर्भाः कृशा येषां ते । एतेन प्रान्तदेशानामपि पवित्रतया दुरितनाशकत्वं सूचितम् । तथा हव्यानाम् आहृतानां घृतादिद्रव्याणां गन्धैः, दुरितं पापम्, अपघ्नन्तो नाशयन्तः, अमी दृश्यमानाः, वितानस्य यज्ञस्य इमे इति वेतानाः, वक्रयौ दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयभेदात् त्रिविधा अग्रयः, त्वां पावयन्तु पवित्रीकुर्वन्तु ।

अत्र विशेषणानां विशेषविशेषाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात् परिकरीऽनङ्कारः । अतएव च नापुष्टार्थत्वदोषः ।

"कृतुविक्षारयोरस्त्री वितानम्" इत्यमरः ।

वेदिमिति परित इत्यस्य योगे "तसोभयाभिपरिसर्वैः" इत्यनेन द्वितीयो ।

अयन्तु इततवेदपाठनिरतकगठप्रयुक्ती वैदिक एव कृन्दोविशेषः । तथा च "अजो ह्यौ की जुषमाथोऽनुश्रुते" इत्यादिबत् प्रथमपादस्तृतीयपादयः ; "जह्वल्येनां भुक्तभोगा-मजोऽन्धः" इत्यादिबत् द्वितीयपादः, अतुर्थपादस्तु श्रालिन्या एव "मात्तौ गौ वीच्छालिनी वेदलोकाः" इति लक्षणात् । अतएवेदमुपजातिविशेषं बदन्ति ॥१०॥

(३) (शकुन्तलाके सेइरूप कराईवार जगु सकले पादक्षेप करिंते लागिल ।)

कथं । व९से ।

(१) काश्यपः । ऋक् कृन्दवा आशास्त्रे ।

শুক্ । প্রদক্ষিণং করোতি (১) ।

কথ্বঃ । বৎসে ! প্রতিষ্ঠস্বৈ দানীম্ । সৃষ্টিশ্বেপম্ । ক্ব'নু
তে শার্দ্ধ'রবশারহতমিস্রাঃ ? (২) । (থ)

শিষ্যৌ । প্রবিষ্য । ভগবন্ ! ইমৌ স্বঃ (৩) । (ঢ)

কথ্বঃ । বৎসৌ ! ভগিন্যাঃ পন্থ্যানমাভেদয়তম্ (৪) । (ধ)

(থ) কথ্ব ইতি । সৃষ্টিশ্বেপং শার্দ্ধ'রবাটীনামন্বৈপগাথং সৰ্বতী দৃষ্টি'
পাতয়িত্বৈত্বর্থঃ । তে পূর্ব'মাভিষ্টাঃ । ক্ব বর্চন্য ইতি শ্রবঃ ।

(ঢ) শিষ্যাবিতি । স্বস্টিষ্ঠাবঃ, আভামিতি শ্রবঃ ।

(ধ) কথ্ব ইতি । ভগিন্যাঃ শুক্লস্তলায়াঃ । যুবাং শিষ্যত্বেন মম পুত্রস্থানীযৌ ।
শুক্লস্তলা তু কন্ব'বেতি যুস্মাক' পরস্পর' ভাত্ভগিনীভূত্ব পব সম্বন্ধ ইতি ভাবঃ ।
আভেদয়তং যুভামিতি শ্রবঃ ।

বেদির উপর সকল দিকেই এগুলি ব স্থান কল্পিত হইয়াছে, সমিধ
রহিয়াছে, চারি প্রান্তেই কুশ আন্তর্গ আছে এবং ইহারা হবির গন্ধে
পাপ নাশ করিতেছে, এই ত্রিবিধ যজ্ঞীয় অগ্নি তোমাকে পবিত্র
করুক ॥১০॥

শুক্লস্তলা । (প্রদক্ষিণ করিল ।)

(থ) কথ্ব । বৎসে ! এখন প্রস্থান কর । (দৃষ্টিক্ষেপেই সহিত)
সেই শার্দ্ধ'রব ও শারহতমিস্রা কোথায় ? ।

(ঢ) শিষ্যভয় । (প্রবেশ করিয়া) ভগবন্ ! আমরা এই আছি ।

(ধ) কথ্ব । বৎস ! তোমরা ভগিনীর পথ দেখাইয়া দাও ।

(১) পাঠ্যেণ' ক্রমশিচ্ছাসি ।

(২) .. পারযনু । প্রতিষ্ঠস্বৈ দানীম্ । ক্ব তে শার্দ্ধ'রবমিস্রাঃ P ।

(৩) শিষ্যঃ । ভগবন্ ! ইমৌ স্বঃ ।

(৪) ভগিন্যাঃ পন্থ্যানমাভেদয়তম্ ।

शिष्यौ । इत इतो भवती । (न)

* सर्वे परिक्रामन्ति । (प) .

कण्वः । भो भोः । सन्निहितवनदेवतास्तपोवन-
तरवः ! (१) । (फ)

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या,
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्त्रे हेन या पल्लवम् ।
आदौ वः कुसुमप्रवृत्तिममये यस्या भवत्युत्सवः,
स्यं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् (२) ॥११॥

(न) शिष्याविति । भवती शकुन्तला, इत इतः अनेनानेन पथा, गच्छत्विति शेषः ।

(प) सर्वे इति । परिक्रामन्ति पादक्षेपं कुर्वन्ति ।

(फ) कण्व इति । सन्निहिता अवस्थानेनासन्ना वनदेवता येषु ते तादृशाः ! ।

तद्व्यामचेतनतया तत्सम्बन्धनस्य निष्कलत्वात् तत्सम्बन्धनमुखेन तदधिष्ठात्रीणां वन-
देवतानामेवाभिमुखायमेतद्विशेषणम् । तेन च तद्व्यामनि कृतज्ञता सम्प्रत्यवधेयम् ।

पातुमिति । युष्मासु तपोवनतरवुः, अस्मिन्नेषु युष्माकं मूले जलसिकेष्वाकृतेषु,
या शकुन्तला, प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्यति न प्रवर्तते, युष्मान् प्रत्यादरातिशयादिति
भावः । प्रियं प्रीतिकरं मण्डनं भूषणं यस्याः सा तथोक्तापि, या शकुन्तला, स्त्रे हेन
भवतां तपोवनतरव्याम्, पल्लवं मण्डनभूतं किसलयम्, न आदत्ते न गृह्णाति, युष्माकं
वेदनाशुभवसम्भवादित्याश्रयः । तथा वो युष्माकं कुसुमप्रवृत्तिममये पुष्पोत्पत्तिकाले

(न) शिष्यावय । तूमि एहै एहै पथे चल ।

(प) सकले । (पादक्षेप करिंते लागिल ।)

(फ) कण्व । ओह ओह ! वनदेवतासन्निहित तपोवनेन
बुक्कसकल !

(१) काश्यपः । भो भोः सन्निहितस्तपोवनतरवः ! ।

(२) युष्मास्वसिक्तेषु वा । आदौ वः ।

আকাশি । (ব)

রম্যান্তরঃ কমলিনীহরিতৈঃ সরোभिः

ছায়াদ্ভুমৈর্নিয়মিতার্কমরীচিতাপঃ ।

ভূয়াৎ কুশিশয়রজোমৃদুরেশ্বরস্বাঃ

শান্তানুকূলপবনস্ব শিবস্ব পন্থাঃ (১) ॥১২॥

সর্বো সবিষয়মাকর্ণযন্তি ।

আদৌ অক্ষরাদীনাং সর্বোষামিষ পূর্বম্, যস্যোঃ শুক্ললায়াঃ, চতুস্ব আনন্দী ভবতি, যুগ্মন্ প্রতি স্ত্রী হাধিক্বাদিত্যভিপ্রায়ঃ । সা ইয়ং শুক্ললা, পতিগৃহং যাতি, সর্ব-
যুগ্মাভিঃ, অনুশায়তাং তদনুসন্ধ্যতঃ যুগ্মদনুশায়া অর্থাৎ স্ত্রী হাধিক্বাংন অস্ত্যা গমনমেব
ন সম্ভবতীতি ভাবঃ ।

অথ তদনু প্রতি শুক্ললায়াঃ স্ত্রী হাধিক্বমতিপাদনকার্যে কারণবধীপন্বাসাতু
সমুচ্চয়োঃলঙ্কার । তথা ন্যবস্যতি ভবতীতি পরস্মৈপদিক্রিয়াইয়স্য মध्ये আদন্তে
ইত্যান্মনেপদিক্রিয়াপ্রয়োগাতু ভয়প্রকমতাৎপদ্যঃ ; স চ 'গৃহ্ণতি প্রিয়মল্লনাপি ন অ যা
স্ত্রী হাধিক্বপল্লবম' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

শাঙ্খলুখিক্রীড়িতং বচনম্ ॥১১॥

(ব) আকাশ ইতি । যন্তে তপীবনতকস্থিতবনইবতানামুক্তিবিয়মিত্যাশ্রয়ঃ ।

রম্যেতি । অস্যোঃ শুক্ললায়াঃ, পন্থাঃ পতিগৃহগমনমার্গঃ, কমলিনীभिঃ পদ্মকলাभिঃ
হরিতৈঃ পালাশবর্ণৈঃ সরোभिর্বাণীभिঃ, রম্যং মনোহরম্ অনলং মধ্যদীর্ঘী যস্য স তাৎপর্যঃ

তোমাদের মূলে জল না দেওয়া হইলে, বে প্রথমে জলপান করিতে
প্রবৃত্ত হয় না ; অলঙ্কারপ্রিয় হইয়াও বে, স্নেহবশতঃ তোমাদের পল্লব
গ্রহণ করে না এবং তোমাদের পুষ্পোৎপত্তির সময়ে সকলের আগে
যাহার আমোদ হয়, সেই শকুন্তলা এই পতিগৃহে যাইতেছে ; তোমরা
সকলেই অসুমতি কর ॥১১॥

(১) অনুনসৈন্যাদিস্ত্রীকান্ পরং রম্যেত্যাডিস্ত্রীকঃ ক্রমিন্ পঠিতঃ ।

शाङ्गः । कीकिलशब्दं सूचयित्वा । भगवन् ! (१) । (भ)

आध्याप्रधाना द्रुमा इत्यास्तैः, नियमिती निवारित अर्कमरीचीनां रविकिरणानां तापो यत्र सः, कुशेशयरंजसां पद्मपरागाणां स्रवः सुरभित्वात् कोमला रेशुवन् वायुचालिताः सुद्रांशा यत्र स तादृशः, तथा शान्तः अवेगवाहित्वात् शीत्यः अनुकूलः पृष्ठतीगामी च पवनी वायुर्यश्चिन् स तथोक्तश्च भूयात्, अतएव शिवो मङ्गलकरश्च भूयात् । मध्यं सरीलाभात् पिपासानिष्ठतिः, आयाद्रुमलाभात् तापाभावं कष्टाधिक्यनिष्ठतिः, पद्मपराग-रेशुलाभादासीदप्राप्तिः, शान्तपवनप्राप्ती यमापनीदनम्, पवनस्यानुकूलत्वे च मङ्गललाभ इति भावः ।

अवापि पद्यः शिवत्वं प्रति अनेककारणापन्यासान् समुच्चयोल्लङ्कारः ।

कुशं जलं श्रुतिं तिष्ठतीति कुशेशयम् । “भायंश्च सप्तम्यां कृति” इत्यलुक् समासः ।

“कुशमसु च” इति “सदृशपत्रं कमलं श्रुतपत्रं कुशेशयम्” इति चामरः ।

अनुकूलपवनस्य मङ्गलसूचकत्वमुक्तं भट्टीकीयाम—

“वामे मधुरवाक् पक्षी इत्यः पल्लवित् इत्यतः ।

अनुकूलो वदन् वायुः प्रयाणं शुभश्च सिनः ॥”

वसन्ततिलका वचनम् ॥१२॥

(भ) शाङ्गति । सूचयित्वा स्वरकण्ठेनैव प्रकाशय ।

(व) (शृणु) पद्मप्राताय इविद्वर्णं सरोवरसमूहे पथेर समस्त मधाभागं स्रन्दरं हृदकं, छायाप्रधानं वटप्रभृति वृक्षं, सूर्याकिरणेण ताप निवारणं करकं एवं पद्मेण कोमलरेणुवाही वायुः, पृष्ठदिकं इहैते शाङ्गभावे प्रवाहितं हृदकं; एहैभावे समस्त पथं शकुन्तलारं पङ्के मङ्गलमयं हृदकं ॥१२॥

(सकले विश्वेण सहितं शुनिते लागिल ।)

(भ) शाङ्गं रव । (कोकिलेण त्रायं शब्दं करिया) भगवन् !

(१) कीकिलशब्दं सूचयित्वा ।

অনুমতগমনা শকুন্তলা

তরুভিরিয়ং বনবাসবন্ধুभिः ।

পরমৃতবিকৃতং কলং যতঃ

প্রতিবচনীকৃতমেভিরাत्मनः (১) ॥১৩॥

গীতমী । জাদে । স্মাদিজণাসিগিছাছিং অণুস্মাদগমণাসি
তত্রোত্রণদেবদাছিং । তা পণম ভগ্নবদীণং (২) । (ম)

(ম) জাতি : জ্ঞাতিজনস্বিগ্ধাভিরনুস্মাতগমনাসি তপীবনদেবতাभिः । তত্ প্রণম
ভগ্নবদী : ।

অনুমতেতি । ইয়ং শকুন্তলা, বনবাসিন তপীবনে একবাবস্থানেন বন্দ্যবঃ সজ্ঞাত
সৌহার্দ্যকৌঃ, তরুভিরিচ্চৌঃ, অনুমতম্ অনুজ্ঞাতং গমনং ভক্ত্যংগৃহে প্রস্থান যস্যঃ সা
তথ্যোক্তা জাতা । যতী হেতীঃ, এভিস্তরুभिः, কলং মধুগাষ্কটম্, পরৈঃ কাকৌভিরিচ্চৌঃ
পরিপাল্যত ইতি পরমৃতঃ কৌকিলকস্য বিকৃতং রবঃ, আत्मनः স্বগণস্য, প্রতিবচনীকৃতং
ভবদনুস্মাদপ্রার্থনস্য প্রত্যুত্তরীকৃতম্, ইদানীমনীবাং মনুষ্যবৎ, গুণ্ডারণাসম্ভবান্ অগন্যা
আকস্মিককৌকিলরব এব প্রতিবচনত্বেন মন্যম্ব্য ইতি ভাবঃ ।

অথ পরমৃতবিকৃতং প্রতিবচনত্বারীপস্য প্রকৃতশকুন্তলাগমনীপার্থীগিতয়া পরিণামা-
লঙ্কারঃ, স চ সমানবিভক্তিকত্বান্ তল্যাধিকরণরূপঃ ।

“বনুপ্রিয়, পরমৃতঃ কৌকিলঃ পিক ইত্যপি” ইত্যমরঃ ।

অপরবক্তা নাম হতম্—“অযুক্তি ননরলা গুহঃ সমে তদপরবক্তামিদ ন জী জরী”
ইতি লক্ষণাত্ ॥১৩॥

(ম) গীতনীতি । জ্ঞাতিজনবন্ স্বজনবন্ স্বিগ্ধাভিস্মা প্রতি কৌহুগ্ধাभिः, তপী-
তপোবনে একত্র বাসনিবন্ধন সঞ্জাতসৌহার্দ্য বৃক্ষসমূহ, এই শকুন্তলাকে
যাইবার অনুমতি দিয়াছে ; যে হেতু ইহার অস্পষ্ট অথচ মধুর কৌকিল-
শব্দকে আপনাদের প্রত্নাত্তর করিয়াছে ॥১৩॥

(১) কলং যথা এমিরীছবন্ । (২) কচ্চিত্ বা ইতি নাস্মি

शकु । सप्रथमं परिक्रम्य जनान्तिकम् । हला पित्रवदे । अज्ज-
उत्तदं सणोस्सु, आए वि अस्समपदं परिच्चअन्तीए दुक्खदुक्खेण
चनणा मे पुरमुहा ण णिवडन्ति (१) । (य)

प्रियं । ण केवलं तुमं ज्जेव तवीवणविरहकादरा, तुए
उवय्यिदविओअस्स तवीवणस्स वि अवत्यं पेक्ख दाव (२) । (र)

(य) हला प्रियवदे । आर्यपुत्रदशमोत्सुकाया अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या
दुःखदुःखेन चरणी मे पुरीमुखी न निपततः ।

(र) न केवलं त्वमेव तपोवनविरहकातराः त्वथोपस्थितविद्योगस्य तपोवनस्यापि
अवस्थां प्रेक्षस्व तावत् ।

वनदेवताभिः, अनुज्ञातं गमनं यस्याः सा तादृशी अपि । ततश्चान्, भगवतीर्माहात्म्या-
वतीर्नदेवताः ।

“अङ्गधत्तु वत्सली वत्सः खि इवुक्कज्जे भवेत्” इति शब्दरवावली ।

(य) शकु इति । सप्रथमं वनदेवताभ्यां नमस्कारपूर्वकम्, परिक्रम्य सम्पुष्टि
क्रियन्तं पटत्सेपं कृत्वा, जनान्तिकं केवलं सख्यैरेवान्तिके सदु सदु इत्यर्थः, गुरुजनान्तिके
पतिकथोक्ते खस्य लज्जाकरत्वादिति भावः । जनान्तिकलक्षणं प्रागुक्तम् । आश्रमपदं
तपोवनम् । दुःखदुःखेन नितान्तदुःखेन हतना, पुरीमुखी सम्पु, खी सती ।

(र) गौतमी । वन्दे ! स्वप्नेन त्राय स्नेहसम्पन्नं वनदेवतारा
तोमार गमने अनुमतिं दियाहेन । अतएव ईशादिगके नमस्कारं कर ।

(य) शकुस्तु । (नमस्कारं करिया पादक्षेपपूर्वकं प्रियवन्दार
निकटं चूपि चूपि) आगि आयापुत्तरं दर्शनेन निमित्तं उक्कञ्चित्त
हईयाहि, तथापि तपोवनं परित्यागं करितेहि बलिया आमारा चरण-
युगलं सम्पुत्तेरं दिके पडितेहे न ।

(१) णं अज्जउत्तं...अस्समं...दुक्खेण मे चलथा पुरदी पवडन्ति ।

(२) ण केवलं तवीवणविरहकादरा सङ्गी एव । समभत्ता दीसरा ।

উগ্ৰিষদব্ধকবলা মর্দু পরিষ্বত্ণত্ণা মৌরী ।

ওসরিষপাঙ্কুপতা মুশ্চন্তি অস্মু, বিষ লদাশৌ ॥১৪॥

শকু । শৃবা । তাদ ! লদাবহিষীঁ দাব মাহবীঁ আমন্ত-
ইস্মঁ (১) । (ল)

উদগীর্ষ'দর্ভ'কবলা সৃগৌ পরিষ্বত্ণনর্ভ'না ময়ূরৌ ।

অপমৃতপাঙ্কুপতা মুশ্চন্তি অস্মু ইব লতাঃ ॥১৪॥

(১) প্রিয়মিতি । ত্বয়া সহ উপস্থিতৌ বিয়োগৌ যস্য তথ্য ।

উদগীর্ষে'তি । সৃগৌ হরিণৌ, উদগীর্ষঃ শ্রীকাত্ম মুশ্চতৌ নির্গমিতঃ দর্ভ'কবলঃ ক্রমশ্যাসী যযা সা, ময়ূরৌ পরিষ্বত্ণ'নর্ভ'ন' নৃত্য' যযা সা ; তথা অপমৃতানি পতিতানি পাঙ্কুনি পকৃতয়া পাঙ্কুবর্ণানি পলাশি যাসাঁ তাশ্চয়াবিধাঃ লতাঃ, অস্মু নয়নশলম্, মুশ্চন্তি তব বিরহশোকাদযাত্ পাতয়ন্তীব । অতএব তব বিরহেণ তপীবনমপি কাতর' জাতমিতি ভাবঃ ।

অত্র তপীবনবিরহকাতরত্বপ্রতিপাদনকার্য্য' প্রতি কারণত্রয়ীপন্যাসাত্ সমুশ্চয়ী'শনঙ্কারঃ, তথা পাঙ্কুপত্রপতনে অশ্রুপাতনত্বসম্ভাবনা'করণাত্ ক্রিয়ীত্প'চা ; উদগীর্ষ'দর্ভ'কবল-
ত্বাদিকার্য্যে'ণ সৃগৌপ্রধতিষু ভগিনীম্বয়দ্বারসমারোপাত্ সমাসীক্টিশ্চ, ইত্য'তিষা' পরস্পর-
নিরপেছতয়া সংসৃ'ষ্টঃ । তথা মর্দু'মৌরী ইতি একবচনালম্পর্য্যয়ীণ প্রকম্য লদাশৌ ইতি
বহুবচনীপন্যাসাত্ ভয়প্রকমতা'দৌষঃ ; স' চ 'পরিষ্ব'অদি অস্মু, বিষ লদা' ইতি পাঠেন
সমাধেয়ঃ । আৰ্য্যা জাতিঃ ॥১৪॥

(১) প্রিয়ঃবদা । কেবল তুমিই তপোবনের বিরহে কাতর হও নাই ; তোমার সহিত বিরহ উপস্থিত হওয়ায় তপোবনেরও অবস্থা দেখ—

হরিণী মুখ হইতে কুশগ্রাস উদ্গিরণ করিয়া ফেলিতেছে ; ময়ূরী নৃত্য ত্যাগ করিয়াছে এবং লতাগুলি, পাণ্ডুবর্ণ পত্র পতিত হইতে থাকায় যেন অশ্রু বিসর্জন করিতেছে ॥১৪॥

(১) লদাশৌ'বিষ' বহুবচনী' দাব আনশয়' ।

कण्वः । वत्से ! अबैमि ते तस्यां सौहार्दम् । इयं
सा दक्षिणे पश्य (१) । (व)

शकु । उपेय लताभगिनी । लटावह्निगि । पञ्चालिङ्गस्त्र
मं साहामएहिं वाहुहिं । अज्ज पहुदि दूरवत्तिणी क्वु दे
भविस्सं । ताद ! अहं विअ इअं तुए चिन्तणीआ (२) । (श)

(ल) तात ! लताभगिनीं तावत् माधवीमामन्वयिष्ये ।

(श) लताभगिनि । प्रत्यालिङ्ग मां श्राव्यामयैर्षां हभिः । अय प्रभृति दूरवत्तिनी
खलु ते भविष्यामि । तात । अहमिव इयं त्वया चिन्तनीया ।

(ल) शकु इति । अन्वाः नयनात्तोलनादिना अतनभिनीय । लता आसी
भगिनी चेति तां माधवीश्रुताकृपां भगिनीमित्यर्थः, आमन्त्रयामि गमनकालीनं सम्भाषणं
करोमीति प्रार्थना ।

(व) कण्व इति । तस्यां माधव्याम्, ते तव, सौहार्दं पूर्वोत्पन्नस्नेहम्, अबैमि
अवगत एवास्मि । सा माधवी, दक्षिण दिग् विभागे वर्त्तते इति पश्येत्यर्थः ।

(श) शकु इति । लतां प्रकृतां माधवीम् । श्राव्यामयैर्विण्टपकृपैः । अय
परम्परितकृपकमलङ्कारः । चिन्तनीया सखी ह्यं द्रष्टव्या, मत्स्थानपातित्वादित्याशयः ।

(ल) शकुञ्जला । (स्वर्ण करिग्या) पितः ! लताभगिनी माधवीर
सम्भाषण करि ।

(व) कण्व । वत्से ! ताहार प्रति तोमार मोहार्द आमि जानि ;
एई से दक्षिणदिके रहियाछे, देख ।

(श) शकुञ्जला । (निकटे याईया माधवीलताके आलिङ्गन करिग्या)
लताभगिनि ! शाश्वरूप वाहुद्वारा आमाके प्रत्यालिङ्गन कर ; ये

(१) काश्यपः । अबैमि ते तस्यां सौहार्दस्नेहम् । इयं तावत् दक्षिणीय ।

(२) शकुञ्जला । लतामुपेय । वत्तत्रोविधि अदृष्टगदावि नं पञ्चालिङ्ग
रहीगदाहिं साहामाहहिं । अज्ज पहुदि दूरपरिहृषी दी भविस्सं ।

कण्वः । वत्से !

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया त्वदर्थं
भर्तारमात्मसदृशं स्वगुणैर्गतासि ।

अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि वीतचिन्तः

कान्तं समीपसङ्कारमिमं करिष्ये (१) ॥१५॥

तदितः प्रस्थानं प्रतिपद्यस्व (२) । (घ)

माधवीश्वरशमङ्गो करोति सङ्कल्पितमिति । मया प्रथममेव तव विवाहात् पूर्वमेव, त्वदर्थं सङ्कल्पितं मनसा विभावितम्, आत्मसदृशं स्वानुरूपम्, भर्तारम्, स्वगुणैः सौन्दर्यादिभिः, गतासि प्राप्तासि । अतएव सम्प्रति, त्वयि त्वद्विषये, वीता चिन्ता वरसंयद्भवना येन स तादृशोऽहम्, कान्तं समीपम्, इमं दृश्यमानम्, समीपवर्ती सङ्कारः समीपसङ्कारम् निकटवर्तिनमास्यतरुम्, अस्या माधवीलतायाः, वरं वरस्वरूपम्, करिष्ये सयोजनादिना कल्पयिष्ये । अतएव तत्प्राप्तिं माधवीचिन्ता-मवश्यमेव करिष्यामीति भावः ।

अत्र सङ्कारे वरत्वारोपः शब्दः, माधवीलतायां कान्तात्वारोपस्तु अर्थ इत्येक-
दंशविवर्तिरूपकमलङ्कारः ।

वसन्तिललाका वृत्तम् ॥१५॥

हेतू आज अवधि आम्ति तोमादेर दूरवर्धिनी हईव । पितः !
आपनि ईहाके आमारई ग्राय चिन्ता करिवेन ।

कण्व । वत्से ! आम्ति प्रथमेई तोमार कृष्ण बाहा मने मने कल्लना करियाछिनाम, तूमि निज गुणे मेई आश्वसतूण पति लाड करियाछ । एथन तोमार विषये निश्चित हईयाछि, ताई निकटवर्ती एई सुन्दर आश्वसतूणके एई माधवीलतार वर करिव ॥१५॥

(१) मया त्वदर्थं सङ्कल्पितात्मम् । अतएव सम्प्रति वीतचिन्तः । (२) इतः प्रस्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकु । सख्याउपेत्य । हला । एसा दोस्त्रं पि वो हत्ये
शिकंलेवो (१) । (स) ।

सख्यौ । अश्रं जणो दाणिं कस्स हत्ये समप्पिदो ।
इति वाष्पं विच्छजतः (२) । (ह)

कण्वः । अनसूये ! प्रियंवदे ! अलं रुदितेन । ननु भवतीभ्या-
मेव शकुन्तला स्थिरीकर्त्तव्या (३) । इति सर्वे परिक्रामन्ति । (अ)

(स) हला । एषा हथीरपि वा हस्ते निक्षेपः ।

(ह) अयं जनः इदानीं कस्य हस्ते समर्पितः ? ।

(ष) तदिति । तत् तस्मात् माधवीलताया अपि सपायकरणेन तवीह गामावा-
दित्यर्थः । इत आश्रमात्, प्रस्थीयते अनेनेति प्रस्थानं पश्यास्तत् हस्तिनापुरगमन-
मार्गमिति तात्पर्यम्, प्रतिपद्यस्व प्राप्नुहि ।

(स) शकु इति । एषा माधवीलता । निक्षेपो निक्षेपभावेन स्थापिता । इतः
परं युवाभ्यामेवास्या रक्षणावच्छायादिकं कर्त्तव्यमित्याशयः ।

(ह) सख्याविति । अयम् अनसूयाकपः प्रियंवदाकपस्य जनः, हथीरेव वक्तृत्वात् ।
रक्षकायास्तवाभावे रक्षकहीने एवावां स्व इति भावः ।

(अ) कण्व इति । रुदितेन रीदनेन । नन्वित्यवधारणं । भवतीभ्यां युवाभ्याम्

(ष) अतएव एथान हईते पथे उपस्थित हउ ।

(स) शकुन्तला । (सखीद्वयैर निकट याईया) ओलो ! এই মাধবী-
লতা তোমাদের দুইজনের হাতে গচ্ছিত থাকিল ।

(হ) সখীদ্বয় । এই ব্যক্তিকে এখন কাহার হাতে সমর্পণ করিলে ?
(এই বলিয়া অশ্রু বিসর্জন করিতে লাগিল ।)

(১) শকুন্তলা । সখ্যৌ প্রতি । (২) সমে । জণো কস্ম ।

(৩) কাশ্বপঃ । অনসূয়ৈ ! অলং রুদিত্বা ।

শকু । বিলোক্য । তাদ ! এষা উড়ম্পপ্জন্তচারিণী গব্-
 হারমন্যরা মিশ্রবহ্ন জদা সুহৃৎসবা ভবিস্সদি, তদা মে কম্পি
 পিঅশ্চিবেদম্' বিসজ্জইস্সসি, মা এদ' বিসুমরিস্সসি (১) । (ক)
 কণ্ব: । বত্‌সে ! নেদ' বিস্সরিষ্যামি (২) ।

(ক) তাত ! এষা উড়ম্পপ্জন্তচারিণী গৰ্ভম্‌হারমন্যরা স্‌গব্‌ধু: যদা সুহৃৎসবা
 ভবিষ্যতি, তদা মে কমপি প্ৰিয়নিবেদক' বিসজ্জ' যিষ্যসি, মা ইদ' বিস্সরিষ্যসি ।

শকুন্তলাস্থানে যুবামেব ময়া স্থাপনৌযে ইত্যর্থ: । পরিক্রান্তি হস্তিনাপুরদিগ্‌গামিনি
 পথি পাদক্ষেপং কুৰ্ব্‌ন্তি ।

(ক) শকু ইতি । উড়ম্প পৰ্ণশালায়া: পৰ্যন্তং প্ৰান্তভাগে অৰতীতি সা,
 গৰ্ভম্‌হারেণ মন্যরা মন্দগমনা, সুখেন অনায়াসেন প্ৰসবৌ যস্থা: সা তাদৃশী । মে মম
 সমীপে । প্ৰিয়নিবেদক' প্ৰীতিকরতদ্বিষয়জ্ঞাপকং পুরুষম্, বিসজ্জ' যিষ্যসি প্ৰেৰিষ্যসি ।
 এতেন স্‌গব্‌ধু' প্ৰতি আদরাতিশযৌ ব্যজ্যনে ।

(ক্ষ) কথ । অনস্‌য়া ! প্ৰিয়ংবদা ! রোদন করিও না । আমি
 তোমাঙ্গিকেই শকুন্তলা স্থির করিব । (ইহার পর সকলে পাদক্ষেপ
 করিতে লাগিল ।)

(ক) শকুন্তলা । (দেখিয়া) পিতঃ ! গৰ্ভভারে অলস এই হরিণী,
 পৰ্ণশালার প্ৰান্তপৰ্য্যন্ত আসিয়াছে, ইহার যখন অনায়াসে প্ৰসব হইবে,
 তখন প্ৰিয়নিবেদনকারী কোন ব্যক্তিকে আমার নিকট পাঠাইবেন ;
 ইহা বিন্মত হইবেন না ।

কথ । বংসে ! ইহা বিন্মত হইবে না ।

(১) শকুন্তলা । অস্‌গব্‌ধবা স্ত্ৰী, তদা মে কং বি পিঅশ্চিবেদম্‌সি' বিসজ্জ' যিষ্যসি ।

(২) শকুন্তলা । গতিমহ্‌ ভবতিলা । অশ্বী ! কী ণ্‌ কন্‌, এতী বিসম্‌সং
 মে স্‌স্‌য়হ । ইতি পৰাবৰ্‌ন্তে ।

शकु । गतिभेदं रूपयित्वा । अग्नौ ! को एण क्व, एसो पद-
कन्तो विभ्र मे पुणो पुणो वसणन्ते सज्जदि । इति परावृत्त्या-
लोकयति । (ख)

कण्वः । वत्से !

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥१६॥

(ख) अग्नौ । को नु खलु एष पदाक्रान्त इव मे पुनः पुनर्वसनान्ते सजते ? ।

(ख) शकु इति । गतिभेदं गमनस्य प्रकारविशेषं मृगस्य वसनान्ते लपत्वात्
क्रियत्सवाधं गमनमित्यर्थः, रूपयित्वा अभिधीयते । पदाक्रान्त इव नूपुरादिवत् पादे
घनसंसक्त इव । वसनान्ते वस्त्राञ्जले, सजते लगति । परावृत्त्यं चूर्णित्वा ।

यस्यति । त्वया, कुशानां सूचिभिः सूचिवत् तौल्यायदेशैः, विद्धे भक्ष्यकालं
अतविच्यतीकृते, यस्य मृगस्य मुखे, व्रणविरोपणं अतनाशकम्, इङ्गुदीनां तदाख्यानां
फलानां तैलम्, न्यषिच्यत निषिक्तं मञ्चितमित्यर्थः । एतेन मृगे शकुन्तलायाः
खेद्वृत्तिशयो व्यन्यते । श्यामाकानां तदाख्यानां घासानां मुष्टिभिः मुष्टिमुष्टिपरिमित-
श्यामाकघासदानैरित्यर्थः परिवर्द्धितकः सर्वातीभावेन इद्धिं प्रापितः, अतएव पुत्रकृतकः
कृत्रिमपुत्रकृतकः, अथं स मृगः, ते तव, पदवीं भर्तृगृहगमनपथम्, न जहाति न परित्यजति,
पूर्वोपकारकारणेन कृतञ्जतया भाविविच्छेदाशङ्कया विह्वलत्वादिति भावः ।

अत्र पुत्रकृतक इति निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

“कृतकः स्यात् पुमान् कृच्छ्रपरिं आप्यसम्भवे । पुत्रभेदे कृत्रिमे विभुः” इति
शब्दार्थः ।

(ख) शकुन्तला । (गमनेर व्याघात अभिनय करिया) ओमा !
ए के आमार चरण येन आक्रमण करिया बार बार बज्जाङ्गले लग्न
हईतेछे । (एई बलिया किरिया देखिल ।)

শকু । বচ্ছ ! কিং মং সহবাসপরিচ্ছাদাশীং অণুবন্দ্যে সি,
 ণং অচিরম্পসুদৌবরদাএ জণাণীএ নিণা জধা মএ বচ্ছিদৌ
 সি, তধা দাণিং পি মএ বিরহিদ্দং তাদৌ তুমং চিন্তয়স্সদি ।
 তা ণিচচত্তস্স । ইতি বৃদতী প্রস্থিতা (১) । (গ)

(গ) বৎস ! কিং মাং সহবাসপরিচ্ছাদাশীন্ অনুবন্দ্যসি, ননু অচিরমসুদৌপরতয়া
 জনন্যা বিনা যথা ময়া বচ্ছিতৌসি, তথা বৃদানৌমপি ময়া বিরহিতং তাতস্সাং
 চিন্তয়িষ্যতি । তন্নিবর্তস্ব ।

ব্রহ্মং মধ্যবিলং স্তং বিরোপয়তি মাংসপুরাণেন পুরয়তীতি ব্রহ্মবিরোপণম্, নন্দ্যাদি-
 ভ্যাত্ রোপয়তেযুং প্রত্যয়ঃ । পরিবর্জিতক ইতি অনুকম্পায়াং কপ্রত্যয়ঃ ।

বসন্ততিলকা ভবনম্ ॥১৬॥

(গ) শকু ইতি । সহবাসম্ একত্রাবস্থানং পরিব্যক্তুং শ্রীলং যস্যাসাং তথীক্কা
 মাম্, কিং কথম্, অনুবন্দ্যসি অনুবচ্ছসি, নাসি তে অনুগমনকারণমিত্যর্থঃ । ননু
 তবাবাধে মম পর্যবেক্ষক্যাবাদক্যে বানুগমনকারণমিত্যত আঙ্ নন্দিতি । অবধারণে
 ননুশব্দঃ । অচিরং প্রসূতং যথা সা অচিরমসুতা অশৌ উপরতা স্ততা স্তি সা তথা ।
 বিরহিতং মনুং মৃগগমনেন পরিব্যক্তম্ । তাতঃ কথনঃ । চিন্তয়িষ্যতি রক্ষণাবেক্ষণ-
 বিষয়ে ভাবয়িষ্যতি । তত্ তস্মাত্ আত্মনী রক্ষণাবেক্ষণবিষয়ে ভাবনায়ুক্তত্বাদিত্যর্থঃ ।
 প্রস্থিতা প্রস্থানুসারভবতি ।

কথ । বৎসে ! যাহার মুখ, কুশের আগায় ক্ষত হইলে, তুমি
 ক্ষতনিবারক ইঙ্গুদীতৈল সেই মুখে দিতে এবং প্রতিদিন মুষ্টিপরিমিত
 শ্রামাঘাস দিয়া যাহাকে পরিবর্জিত করিয়াছিলে, তোমার সেই কৃত্রিম
 পুত্র এই হরিণটী তোমার পথ ছাড়িতেছে না ॥১৬॥

(গ) শকুন্তলা । বৎস ! আমি তোমাদের সহিত একত্র বাস
 পরিত্যাগ করিয়া যাইতেছি ; সুতরাং তুমি আমার অনুগমন করিতেছ

(১) অশুভবর্জি । বিধা বিষক্ত্বিতী এষ । দাণিং বি । নিবর্তস্বি দাব ।

कण्वः । वत्से ! अलं रुदितेन, स्थिरा भव, इतः
पन्यानमालोक्य (१) । (घ)

उत्पंक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वाप्यं कुरु स्थिरतया शिथिलानुबन्धम् (२) ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गं पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥१७॥

(घ) कण्व इति । रुदितेन विच्छेदवशात् रोदनेन । इतः सम्मुखे ।

उत्पंक्ष्मणोरिति । उदगतानि पञ्चाणि लोमानि, यद्योस्तयोः, नयनयोरुत्तुषीः, उपरुद्धा निवारिता वृत्तिदर्शनशक्तिर्येन तं तादृशम्, वाप्यम् अस्तु, स्थिरतया आत्मनो धैर्येण, शिथिलो न्यूनभूतः अनुबन्ध उत्पत्तिर्यस्य तत् तादृशं कुरु । कथमित्याह अलक्षितो नयनयोरुपरुद्धवृत्तिकृतया न दृष्टः नतोन्नतो नीचोन्नतः भूमिभागे यस्मिन् तस्मिन् तादृशं, मार्गं पथि, ते तव पदानि पदन्वासाः, खलु निश्चितमेव विषमीभवन्ति असमाना भवन्ति खलन्तीत्यर्थः । यावत्कालं तत् खल्वनङ्गलसूचकं कश्चिद्देनाजनकश्च भवेदतः पथो दर्शनार्थं दर्शनविघातकं वाप्य निवारयेति भावः ।

अत्र पूर्वार्द्धवाक्यार्थं प्रति परार्द्धवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, पदानां विषमीभवनं प्रति नतोन्नतभूमिभागस्य अलक्षितत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गान्तरञ्च ; अनद्योग्यप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा प्रधानस्य

केन ? प्रसव करिझाई तोमार माता मरिझा गेले पर ताहाके
छाडा आमि घेमन तोमाके वड करिझाछि, तेमन एथन आमाके
छाडां पिताई तोमार चिन्ता करिवेन । अतएव निवृत्त हः ।
(এই বলিয়া রোদন করিতে করিতে চলিল ।)

(घ) कथ । वत्से ! रोदनेन करिष्ये न, स्थिर हः ; এই দিকে
পথ দেখ ।

(१) कश्चिदर्थं पाठी नास्ति । (२) निरतानुबन्धम् ।

শিষ্যৌ । ভগবন্ ! অদকান্ অদকান্ স্নিগ্ধৌঃনুগম্যত ইতি
 স্মৃয়তে । তদ্দিদং সরসীতীরম্, অত্র নঃ সন্দিশ্য প্রতিগন্তু-
 মর্হসি (১) । (ঙ)

কণ্বঃ । তেন হীমাং স্তীরিবৃদ্ধচ্ছায়ামাশ্রয়ামঃ (২) । (চ)

বাপ্যশ্চৈথিল্যস্য সমাশে গুণীভাবে ত বিধেয়াবিশেষঃ, স চ 'বাপ্য' স্বর্ধৈর্ঘ্যবশতী
 বিনিবারয় ত্বম্' ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥১৩॥

(ঙ) শিষ্যাবিতি । আ উদকান্ অদকান্ স্বभावस्थितजलसमीपपर्यन्तमिति
 तात्पर्यम् । तेन गृहद्वारस्थितकुम्भाभ्यन्तरगतजलसमीपे अनुगतुर्न निवृत्तिः, तत्र-
 स्त्रीसौलनस्थितत्वेन स्वभावस्थितत्वाभावादित्यवधिषम् । স্নিগ্ধঃ স্নিগ্ধপাণীভূতী জনঃ,
 অনুগম্যতে স্নিগ্ধকর্তৃজনৈরिति শ্রবঃ । সরসীতীরং স্বभावस्थितजलस्य समीपदेश
 इत्याश्रयः । नः अस्माकमनिके, सन्दिश्य दुष्कलसमीपवन्तव्यवाचिकमुपदिश्य ।

"অদকান্ প্রিয়ং প্রীথমনুরজিত্" ইতি স্মৃতিঃ ।

(চ) কণ্ব ইতি । স্তীরিবৃদ্ধস্য বর্ষাৎ: কস্যचित् वृक्षस्य ।

তোমার নয়নের লোমগুলি উচু হইয়াছে, অশ্রু আসিয়া সেই নয়ন-
 যুগলের দৃষ্টি লোপ করিতেছে, অতএব দৈর্ঘ্য অবলম্বন করিয়া সে
 অশ্রু নিবৃত্তি কর । কারণ, এই জায়গাগুলি উচু-নীচু, তাহা দেখিতেও
 পাইতেছ না; সুতরাং এই পথে তোমার পদক্ষেপ সমান হইতেছে
 না ॥১৭॥

(ঙ) শিষ্যব্ধয় । ভগবন্ ! জলপর্যন্ত প্রিয়জনের অহুগমন করিতে
 হয় ইহা স্মৃতিয়াছি । অতএব এই সরোবরের তীর, এইখানে আপনি
 আমাদের নিকট সংবাদ বলিয়া যাইতে পারেন ।

(১) শাস্ত্রেরবঃ । ভগবন্ ! উদকান্ স্নিগ্ধৌঃনুগম্যতঃ । অত্র সন্দিশ্য ।

(২) স্তীরিবৃদ্ধায়াম্, স্তীরিবৃদ্ধায়াম্ ।

सर्वे तथा नाटयन्ति (१) । (क)

कण्वः । किन्तु खलु तत्रभवतो दुष्मन्तस्य युक्तरूपं सन्देष्टव्यम् । इति चिन्तयति (२) । (ज)

अन । सहि ! अस्ममपदे ण अत्थि को वि चित्तवन्तो, जो तए विरहिज्जन्तो ण ताश्चदि । पेक्ख दाव (३) । (झ)

(क) सहि ! आश्रमपदे नास्ति कोऽपि चितवान्, यत्प्रथा विरह्यमाणो न ताम्यति । प्रेषन्व तावत् ।

“न्ययोधीदुम्बराश्रम्य-पाणिश प्रश्न-पादपाः ।

पश्चेते चौरिणो वृक्षास्तेषां लक् पञ्चलक्षयम् ॥”

इति राजनिर्घण्टोक्तेर्वटादि पञ्चकस्यैव चौरिवृक्षत्वात् । आश्रयामः सन्देशं विलम्ब-सम्भवात् तथात्वे च अनाश्रमपदेशाश्रयस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

(क) सर्वे इति । तथा चौरिवृक्षच्छायाश्रयणम् ।

(ज) कण्व इति । तत्रभवतो राजत्वेन माननीयस्य, दुष्मन्तस्य समीपे । सन्देष्टव्यं वाचिकभावेन प्रेषणीयम् ।

(झ) अनेति । चितवान् मनःशाली चेतनः पदार्थ इत्यर्थः । विरह्यमाणः त्यज्यमानः, न ताम्यति न स्त्रियति ।

(च) कथ । ताहा हईले, এই ক্ষীরিবৃক্ষের ছায়া আশ্রয় করি ।

(छ) (सकले ताहाई करिलेन ।)

(ज) कथ । माननीय दूष्मन्तेर निकटे सङ्करूपे कोन् संवाद पाठान् बाइते पारे । (এই বলিয়া চিন্তা করিতে লাগিলেন ।)

(१) सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।

(२) काश्यपः । आत्मगतम् । युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । चिन्तयति ।

(३) सङ्कुलला । जनान्तिकम् । इत्या । पेक्ख, णल्लिणीपत्तन्तरिणं वि

सङ्करं अदेक्खन्ती आदुरा चक्खवाहुँ आरहइ । दुक्करं अहं करेमि । अनसुया । सहि ! मा एव्वं मन्निष ।

পুঙ্কুইণি-বস্তুন্তরিশ্বং বাহুরিশ্বো বি ণ হু বাহুরেই পিশ্বং ।
মুহ উব্বুড়মিণালো তই দিষ্টিং দেই চক্রাশ্বো (১) ॥১৮॥

পুটকিনীপদান্ধরিতাং ব্যাহৃতীঃপি ন খলু ব্যাহরতি প্রিয়াম্ ।

মুহ উব্বুড়মিণালস্যপি দৃষ্টিং দদাতি চক্রবাকঃ ॥১৮॥

পুটকিনীতি । ব্যাহৃতীঃপি প্রিয়য়া আলপিতীঃপি, চক্রবাকস্তদাখ্যঃ পশ্বী, পুটকং কলিকাসম্পুটমস্যা অস্মীতি পুটকিনী পশ্বিনী পশ্বলনেতি যাবৎ তস্যাঃ পশ্বো অন্ধরিতাম্ অশ্বনরীকৃতাম্ আহতদেহামিত্যর্থঃ, প্রিয়াং চক্রবাকীম্, ন খলু ব্যাহরতি ন তু প্রযালপতি, তদুগতচিত্তত্বেন প্রিয়াব্যাহারাম্ববণাত্ পুটকিনীপদান্ধরিতত্বেন তস্যা অদর্শনাস্তেতি ভাবঃ । তথা মুহে বদনে, উব্বুড়ম্ সশীল্য ভবণায় ধৃতং মৃণালং যেন স তাইশ্বঃ সন্নপি, তথি শকুন্তলায়াম্, দৃষ্টিং দদাতি, ন তু তদুগতচিত্তত্বাত্ মুহুধৃতমপি তন্মৃণালং ভবয়তীত্যর্থঃ । অতএব পশ্বিমাশ্বস্য অবিশিষ্টচেতনস্য চক্রবাকস্যাপি ইঁইগবস্থায়া জায়মানত্বাত্ বিশিষ্টচেতনস্য তু মনুশ্বস্য ত্বিরিষ্টতুকঃ খেদী জাত এবেতি “অস্মমপদে ণত্বি” ইত্যাদ্যুক্তং সত্যমেবেত্যশ্বয়ঃ ।

অত্র “তথি দৃষ্টিং দদাতি” ইত্যনেন “ন তু তন্মৃণালং ভবয়তি” ইতি মৃণালভবণ-
ব্যপীড়নাদার্থী পরিম্ভ্যালঙ্কারঃ । পুটকিনীপদান্ধরিতামিত্যনেন চক্রবাক্যা অদৃশ্যত্বং
স্বচিত্তমিতি নাপুষ্ঠার্থত্বদীর্ঘঃ ।

“লালীকিনী পুটকিনী বিষনালিষ পশ্বিনী” ইত্যুত্পলিনী । আর্থ্যা জাতিঃ ॥১৮॥

(১) অনসূয়া । সখি ! তপোবনে এমন কোন হৃদয়বান্ শ্রাণী
নাই, যে তোমার বিরহে খিন্ন না হইতেছে । দেখ—

চক্রবাকী আলাপ করিলেও চক্রবাক, সেই পদ্মপত্রাবৃতদেহ চক্র-
বাকীর সহিত আলাপ করিতেছে না ; কিন্তু মুখে মৃণাল ধারণ করিয়াই
তোমার প্রতি দৃষ্টিপাত করিতেছে ॥১৮॥

(১) এমাবি পিএশ্ব বিখা গনেই রশ্বিণি বিস্বাশ্বদীছবরং ।

গহ্বশং বি বিরহদুঃস্বং আসাবন্ধী সছবিরে ॥

कण्वः । वत्स ! शार्ङ्गरव ! इति त्वया महचर्यात् स
राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्याभिधातव्यः (१) । (ज)

शार्ङ्ग ! आज्ञापयतु भवान् । (ट)

कण्वः ।

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मनः

त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्याधोनमतः परं न खलु तत् स्तोत्रबन्धुभिर्याच्यते (२) ॥१८॥

(ज) कण्व इति । शकुन्तलां पुरस्कृत्य अर्थे स्थापयित्वा, महचर्यात् स राजा
दुःस्वप्नः, इति वक्ष्यमाणमभिधातव्यो वक्तव्यः ।

(ट) शार्ङ्गेति । आज्ञापयतु वक्तव्यं ब्रवीतु । गौरवाहचने आज्ञाक्तिरिति बोध्यम् ।

अस्मानिति । अस्मान्, संयमस्य एव धनं येषां तान् तथाभूतान्, साधु सम्यक्,
विचिन्त्या मनसा पर्यालोच्य । एतेन कन्यायाः पितृगृहात् प्रचुरतरधनीपहारप्राप्ते
तस्यामादरातिशयो यत् सर्वत्र प्रचलितस्तदत्र न सम्भवति ; किन्तु सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वका-
दर्शने तादृशानामस्माकमाक्रीशान् तवानिष्टं भविष्यतीति सूचितम् । अःत्मनः स्वस्य,
उच्चैः कुलञ्च महान्तं वंशञ्च विचिन्त्या । महाकुलप्रसूता हि जनाः प्रायेण सर्वत्रैव
समदर्शिनी भवन्ति । तेनापीयं त्वया सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमेव द्रष्टव्यत्वमिन्द्रियः ;
तथा त्वयि, अस्याः शकुन्तलायाः, तां स्वयमेवानुभूतपूर्वाम्, कथमपि केनापि प्रकारेण,
बन्धुवैः पित्रादिबन्धुजनैः कृतंति बान्धवकृता न बान्धवकृता अबाण्डवकृता शकुन्तला

(१) कण्व । वत्स ! शार्ङ्गरव ! तूमि आमार आदेश अहूमांरे
शकुन्तलाके मन्नुथे राथिया मेहे राजाके बलिबे ।

(ट) शार्ङ्गरव । आपनि आदेश करुन ।

(१) काण्वपः । शार्ङ्गरव !...वक्तव्यः ।

(२) भाग्याधोनमतः परं न खलु तदाच्यं बधुबन्धुभिः ।

শাঙ্কঃ । গৃহীতৌঃ সন্দেহঃ (১) । (৪)

স্বয়মেব বিহিতৈত্বার্থঃ তাম্, স্নেহপ্রহসিতম্ অনুরাগোত্পত্তিঞ্চ বিচিন্ত্য । কন্যায়া বস্তুজন-
কৃতে হি বরানুরাগে তস্যা গুণবল্লে আদরঃ, দৌষবল্লে শাৰদ্যা সম্ভবতি, কিন্তু কন্যায়া
স্বয়মেবানুরজ্য বরবাসনাপূরণাদিনা তদুপকারে কৃতে স চেত্ সামান্যপ্রতিপত্তিপূৰ্ব্বেকপৰ্য্যন্তং
তাং ন পশ্যতি, তর্হি মহত্যেব কৃতঘ্নতা স্যাৎদৌঃপীযং সামান্যপ্রতিপত্তিপূৰ্ব্বেকমেব দৃশ্যে-
ন্যাশয়ঃ । ত্বয়া ইয়ং শকুন্তলা, দারৈশ্চ গৃহীতাসু গৃহীতমাণাসু চ ভার্য্যাসু মধ্যৈ,
সামান্যপ্রতিপত্তিপূৰ্ব্বেকং অপরা ভার্য্যা যথা ইয়ং শকুন্তলাপি তথৈবেতি সমানতান্নান-
পূৰ্ব্বেকমেব, দৃশ্যা দ্রষ্টব্য্যা ; ন পুনস্তাভ্যৌঃধমলেন দৃশ্যেতি ভাবঃ । অতঃ পরং সামান্য-
প্রতিপত্তিপূৰ্ব্বেকদর্শনাৎদধিকম্ অন্যাভ্যৌঃধিকাদরশৌয়ল্লে ন দর্শনমিত্যর্থঃ, ভাগ্যঘোঁনং
কন্যায়া ভাগ্যপ্রযুক্তমেব, ভবতি, ন তু তদ্বস্তুজনপ্রার্থনামাত্মৈবেত্যভিপ্রায়ঃ । অতএব
স্বীকৃত্যুভিঃ কন্যানাং পিতৃদাদিভাশ্ববজনৈঃ, তন্ দারৈশ্চ মধ্যৈ আধিক্যেন দর্শনম্, ন খলু
যাশ্বতে প্রার্থ্যতে । অতএব মন্যাপি তন্ন প্রার্থ্যত ইत्याশয়ঃ ।

অত্র বিচিন্ত্যৈত্ব কথয়া ক্রিয়য়া অস্মানিত্যাदीनां वर्याणामेवाप्रस्तुतानां कर्मतयाभि-
सम्बन्धान् तुल्ययोगिता, याचनाभावः प्रति भाग्याघोऩपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं
कान्वालिङ्गम, स्त्रीषसुभिरित्यप्रस्तुतान् सामान्यान् शकुन्तलाषसुना मयेति प्रस्तुतविशेष-
प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा चालङ्कारः, तेषाञ्च परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्नो प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये बोधि” इति हेमचन्द्रः ।

शार्दूलविक्रीडितं वनम् ॥१८॥

কথ । আমাদেৱ কেবল তপস্শাই ধন, নিজের বংশও উচ্চ এবং
তোমার প্রতি শকুন্তলার যে অনুরাগ জন্মিৱাছে, তাহাও উহার কোন
বন্ধুজনই কোন রকমেই ঘটাইয়া দেয় নাই, এই সমস্ত ভাল করিৱা
বিবেচনা করিৱা, তুমি এই শকুন্তলাকে ভাৰ্য্যাবৰ্গের মধ্যে সমান জ্ঞানে
দেখিবে; ইহা অপেক্ষা অধিক আদর পাওয়া ভাগ্যের অধীন; সুতরাং
তাহা স্ত্রীলোকের বন্ধুরা প্রার্থনা করে না ॥১৮॥

(১) শাঙ্কঃ । গৃহীতঃ সন্দেহঃ ।

कण्वः । शकुन्तलां विलोक्य । वत्से ! त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि वयं लौकिकज्ञा एव (१) । (ड)

शाङ्ग । भगवन् ! न खलु कश्चिद्विषयो नाम धीमताम् (२) । (ढ)

कण्वः । सा त्वमितः पतिगृहं प्राप्य (३) (ण)

(ड) शाङ्गेति । सन्देशां वाचिकम्, गृहीतः दुष्कृतसमीपेऽभिधानाय अवलम्बितः ।

(ड) कण्व इति । इदानीं गार्हस्थ्यविषयसमये, अनुशासनीया गार्हस्थ्यविषये उपदेशनीया । इतः पूर्वं कौमार्यावस्थायाः गार्हस्थ्यविषये अनुशासनीया नासीरितीदानीपदप्रयोगस्याभिप्रायः । ननु वनवासी भवान् कथं लोकसमाजाचारमुपदेष्टुं शक्नुयादित्याह वनौकसोऽपीति । वनमौक आश्रयो येषां ते तथोक्ता अपि वयम्, लौकिकं गृहस्थलोकसमाजाचारं जानन्तीति ते तादृशा एव, बुद्धानुमानात् लोकमुखे श्रवणाच्चैति भावः ।

(ढ) शाङ्गेति । धीमतां बुद्धिमतां जनानाम्, कश्चिदपि पदार्थः न खलु अविषयो नैव धियामगोचरः, इति नाम सम्भावयामीत्यर्थः । अती वनवासित्वेऽपि धीमन्तया, गृहस्थलोकाचारस्याप्यभिज्ञत्वात् यथेष्टं भवानुपदेष्टुमर्हतीत्याश्रयः ।

(ठ) शाङ्करव । ए खबर मने राखिनाम ।

(ड) वध । (शकुन्तलार प्रति दृष्टिपात करिग्या) वत्से ! तौमाके এখন উপদেশ দিতে হইবে ; আমরা বনবাসী হইলেও গৃহস্থলোকের আচার জানি ।

(ঢ) शाङ्करव । भगवन् ! बुद्धिमान्गणेर कोन विषयइ बुद्धिर अगोचर नहे ।

(ण) कण्व । সেই তুমি এস্থান হইতে পতিগৃহে যাইয়া—

(१) काश्यपः । वनौकसोऽपि सन्ती लौकिकज्ञा वयम् ।

(२) शाङ्करवः । न खलु धीमतां कश्चिद्विषयो नाम । (३) पतिकुलं ।

शुश्रूषस्व गुरुन्, कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने,
 भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
 भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनौ
 यान्धेवं गृह्णिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः (१) ॥२०॥

(ष) कल इति । सा अनुशासनीया त्वम्, इतस्तपोवनात्, पतिगृहं प्राप्य, गुरुन्
 शुश्रूषस्व इत्यादिशोकस्थक्रियाभिरन्वयः ।

शुश्रूषस्वेति । गुरुन् श्वश्रूश्वश्रुगदिगुरुजनान् शुश्रूषस्व परिश्वरः ; सपत्नीजने
 प्रियसखीवृत्तिं प्रियसखीवद्वयहारं कुरु ; विप्रकृतापि भवेव अवमानितापि, रोषणतया
 तं प्रति क्रोधशीलतया, प्रतीपं प्रातिकूल्यम्, मास्म गमः न प्राप्नुहि ; परिजने दास-
 दास्यादिपरिचारकवगे, भूयिष्ठं "बहुलं" यथा स्यात्तया, दक्षिणा उदारा भव ; यथा
 भोगेषु सुखेषु, अनुत्सेकिनौ भगविता भव । एवमित्यभूताः, युवतयः स्त्रियः, गृह्णिणी-
 पदं गृह्णिकर्त्रीस्थानं यान्ति प्राप्नुवन्ति ; किन्तु वामा उक्तस्वभावविपरीता युवतयः,
 कुलस्य सजातीयगणस्य, आशयी मनीष्ययाः मनीष्ययाजनिका इत्यर्थः । अत उक्तप-
 विपरीता मा भवेति भावः ।

अथ अन्वयस्य वृत्तिं कथमन्वयः करोतीति वस्तुमन्वयोऽसम्भवनं प्रियसखीवृत्तिवत्
 वृत्तिमिति सादृश्यात्पेपादसम्भवदस्तुसम्बन्धा निदर्शना, "यान्धेवं गृह्णिणीपदं युवतयः"
 इति सामान्येन प्रथमपादव्ययगतविशेषसमर्थनादर्शान्तरम्बासः, एवं युवतयो वामाश्च
 युवतय इति विरूपयोः सङ्गटनया विषमालङ्कारः, तथा कार्यभूतेन आधिना सह कारण-
 भूताया वामाया अमेदेनाभिधानात् हेतुर्नामालङ्कारश्च इत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया
 संसृष्टिः । तथा उपदिष्टं नाम नाम्नात्पञ्चमश्च । यथा दर्पणे—

"उपदिष्टं मनीषारि वाक्वं शास्त्रानुसारतः ।"

"निकारो विप्रकारः स्यात्" इत्यमरः । "प्रतीपोऽन्वः पराश्रुखे । ना ज्ञान्तौ
 कौबलिङ्गं वाने" इति शब्दार्थः । "प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिय तथा श्रुता"

गीतमी वां किं मन्यते (१) । (त)

गीतमी । एत्तिओ क्लु वल्लजणे उवदेसो । जादे । एदं क्लु हिअए करेहि, मा विसुमरिस्ससि (२) । (थ)

(थ) एतावान् खलु बभूवने उपदेशः । जाते ! एतन् खलु हृदये कुह, मा विस्मरिष्यसि ।

इति भागुरिः । “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेष्वपि । भवने च तनौ क्लौवं कण्टकाधीषधी कुलौ ॥” इति मेदिनी ।

युष्मत्पृथ्वीति “स्यू-ट्ठमी च मनसो तु वषादौ यू-रनाङ्प्रति ।” इत्यादिना वषादित्वादात्मनेपदम् । रोषयति “ऋधिमण्डिलमिन्द्रार्थेभ्यो युः” इति ऋध्वर्थात् वषधातीयुः । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥२०॥

(त) गीतमीति । किं मन्यते एतदुपदेशविषये किं मनसि करोति । तदभि-
दधालिति भावः ।

(थ) गीतमीति । एतावान् एतत्पर्यन्त एव । हृदये कुह मनसि रच ।

गुरुजनवर्गेर शुक्रता करिबे, सपत्नीगणेर प्रति प्रियसखीर वावहार करिबे, भर्ता अपमान करिलेओ क्रुद्ध हईया ताँहार प्रतिकूलाचरण करिबे ना, दास-दासीप्रभृति पविजनैर प्रति अत्यास्र उदारप्रकृति हईबे एवः भोगे गविता हईबे ना ; एहरूप स्त्रीलोकैराई गृहिणीर पद पाईया थाके ; आर ईहार विपरीतस्वभाव स्त्रीलोकैरा वंशैर मनोदुःख जन्नाय ॥२०॥

(त) गीतमी वा किं मने करेन ? ।

(थ) गीतमी । बहुजनैर प्रति एई उपदेशई उपयुक्त । वंसे ! ईहा मने राशिओ, विन्नुत हईओ ना ।

(१) कथं वा गीतमी मन्यते ।

(२) जादे ! एदं क्लु सज्जं ओधारिहि ।

কণ্বঃ । বত্সে ! এহি পরিষ্বজস্ব মাং সখীজনস্ব (১) । (৬)
শকু । তাৎ ! ইদো জ্জিব কিং পিঅসহীঅো গিঅত্তি-
স্সন্তি (২) । (ধ)

কণ্বঃ । বত্সে ! ইমে অপি প্রদেয়ে, তন্ন যুক্তমনযোস্তত্র
গন্তুম্ । ত্বয়া সহ গৌতমী গমিষ্যতি (৩) । (ন)

শকু । পিতরুডমাশ্লিষ্য । কধং দাণিং তাটস্স অঙ্কাদো
পরিব্ভট্টা মলঅপব্বদাদো উম্মুলিদা চন্দণলদা বিঅ দেসন্তরে
জীবিদং ধারহস্সং (৪) । (প)

(ধ) তাৎ ! ইত এব কিং প্রিয়সখ্যৌ নিবর্তিষ্যেতি ? ।

(প) কথমিদানীং তাৎস্ব অঙ্কাত্ পরিব্ভট্টা মলয়পর্বতাডুম্মুলিতা চন্দনলতৈব
দেশান্তরে জীবিতং ধারশ্লিষ্যামি ।

(৬) কণ্ব ইতি । পরিষ্বজস্ব আলিঙ্ক । প্রস্থানকালি উচিতত্বাদিত্যায়ঃ ।

(ধ) শকু ইতি । নিবর্তিষ্যেতি আশ্রমং প্রতি গমিষ্যতঃ ।

(ন) কণ্ব ইতি । ইমে অননুপ্রিয়বর্দে অপি, প্রদেয়ে পাবসাত্ কর্ণাষ্যে অনূর্হে
ইত্যর্থঃ, ততশ্চাত্ অনূর্হায়া বয়স্যায়া নিঃসম্পর্কস্য নে গমনাযুক্তত্বাদিত্যর্থঃ । গৌতমী
গমিষ্যতি । তেন চ কেবলপুরুষঃ সহ গমনদৌষী নাশঙ্কনীয় ইতি ভাবঃ ।

(প) শকু ইতি । অঙ্কং কৌঙ্কম, আশ্লিষ্য আলিঙ্কয় । যুবত্যা ভর্নুমিষ্য

(৬) কণ্ব । বৎসে ! আয়, আমাকে এবং সখীজনকে আলিঙ্কন কর ।

(ধ) শকুন্তল । পিতঃ ! প্রিয়সখীরা কি এখান হইতেই ফিরিবে ? ।

(ন) কণ্ব । বৎসে ! ইহাদিগকেও দান করিতে হইবে, অতএব
ইহাদের সেখানে যাওয়া উচিত নহে ; তোর সঙ্গে গৌতমী যাইবেন ।

(১) বত্সে ! পরিষ্বজস্ব । (২) কিং পিঅংবাদামিচ্ছা সখীণী ।

(৩) ন যুক্তং গৌতমী যাস্যতি । (৪) পিতরুডমাশ্লিষ্য । মলয়পর্বতাদুম্মুলিদা ।

कणुः । वत्से ! किमेवं कातरासि ? ।

• अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुहभिः कृत्यैरस्य प्रतिक्षणमाकुला (१) ।

तनयमचिरात् प्राचोवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से ! शुचं गणयिष्यसि ॥२१॥

पुरुषस्य बन्ध्यालिङ्गनमसङ्गतमिति अङ्गमित्युक्तम्, सन्तानस्य च जनकजनन्योरङ्गस्यैवा-
ग्रयणीयतया अङ्गान्तरानुक्तिरित्यवधेयम् । जीवितं जीवनम् ।

अभौति । हे वत्से ! त्वम्, अभिजनः प्राशम्येन कुलमस्यासीति अभिजनवान्
उत्तमकुलीतृपन्न इत्यर्थस्तस्य, भर्तुर्दुःखलस्य, श्लाघ्ये गौरवास्पदे, गृहिणीपदे गृहकर्त्तृ-
स्थाने स्थिता, तथा विभवेन धनसम्पत्त्या गुह्यिणी नानाविधत्वादहतरत्वाच्च महान्ति तैः,
अस्य भर्तुः, कृत्यैः परिजनपरिचालनादिभिर्व्यापारैः, प्रतिक्षणं सर्वदा, आकुला व्यथा
च सती, अचिरात् श्रीप्रगेव, प्राची पूर्वा दिक्, अर्कं सूर्यमिव, पावनं पवित्रताजनकम्,
एकत्र "पवित्रताकारणाय तस्मै शुद्धात्मने नमः" इति विष्णुपुराणात् अन्यत्र नानासत्-
कार्याणां प्रवर्तयिष्यन्माणत्वादिति भावः, तनयं पुत्रम्, प्रसूय च, मम विरहजां
एतद्विच्छिदजाताम्, शुचं शीकम्, न गणयिष्यसि नानुभविष्यसि; नानाकार्यचिन्तया
पुत्रस्वभावदर्शनामीदृशं च सर्वदैव मनसः पूर्णत्वात् । अतः किमेवं कातरासीति भावः ।

अथ श्रीती पूर्णोपमालङ्कारः । सादृश्यस्य प्रसवपर्यन्त एव समानाया "लतेव राजसे
तन्वि !" इत्यादिवदनुपपत्त्यभावात् पुरुषमेदेऽपि न भग्नप्रक्रमतादीषुः ।

(प) शकुन्तला । (पितामह क्रोड आलिङ्गन करिष्या) मलयप्रसूत
हैते उन्मूलित चन्दनलताम आय आमि पितामह क्रोड हैते विभूत
हैष्या, एतन देशास्तरे कि करिष्या जीवन धारण करिष्व ।

कथ । वत्से ! केन एरूप कातर हैतेहिसु ।

(१) श्लाघ्ये तस्य ।

শকু । পিতৃঃ পাদযৌঃ পতিত্বা । তাড় । বন্দামি (১) । (ফ)
 কণ্ঠঃ । বত্‌সে ! যদহমিচ্ছামি, তদস্তু তে (২) । (ব)
 শকু । সখ্যামুপগম্য । সখীশ্রো ! এধ, দুবে বি মং সমং
 জীব পরিষ্রজধ (৩) । (ভ)

(ফ) তাত ! বন্দ ।

(ব) সখ্যৌ । এতন্ম, হি অপি নাং সমমেব পরিষ্রজ্যেথাম্ ।

“অভিজ্ঞানশকু” “অর্থ-র-বিভবা অপি” ইতি আশ্রয়ঃ । “গৌরবিতাঙ্ক্যার্থমিশ্রাঃ
 স্নাত্বাঙ্গনভবন্যুদ্ভাঃ” ইতি ত্রিকান্ডশ্লোকঃ ।

অভিজ্ঞানবত ইতি প্রথমায়াং বন্দ্যন্যয়ঃ । ছরিত্বৌ ভবনম্ ॥২১॥

(ফ) কণ্ঠ ইতি । এতেন সর্ববিধমঙ্গলস্যৈব প্রাপ্তত্বাত্‌ মহত্ব্যবাসীঃ সূচিতা ।

(ভ) শকু ইতি । সখ্যামুপগম্য অননুযায়িত্বাদর্থোঃ সমীপং গতা । এতন্ম
 আগচ্ছতম্ । সমং যুগপদং, পরিষ্রজ্যেথাম্ আলিঙ্কতম্ ।

বৎসে ! সংকুলোৎপন্ন ভর্তার জ্ঞাঘ্য গৃহিণীপদে থাকিয়া, বিপুল-
 সম্পত্তিনিবন্ধন গুরুতর ভর্তৃকার্যে সর্বদা ব্যগ্র হইয়া, পূর্বদিক্‌ যেমন
 সূর্য্যাকে প্রসব করে, সেইরূপ অতিরিকাল মধ্যে পবিত্র পুত্র প্রসব করিয়া,
 আমার বিরহজাত শোক মনেও করিবে না ॥২১॥

(ফ) শকুন্তলা । (পিতার চরণে পতিত হইয়া) পিতঃ !
 নমস্কার করি ।

(ব) -কণ্ঠ । বৎসে ! আমি বাহা ইচ্ছা করি, তোমার তাহা
 হউক ।

(ভ) শকুন্তলা । (সখীদের নিকটে যাইয়া) সখীরা ! আইস,
 তোমরা দুইজনেই আমাকে যুগপৎ আলিঙ্কন কর ।

(১) শকুন্তলা । পিতৃঃ পাদযৌঃ পততি ।

(২) কাম্পয়ঃ । যদিচ্ছামি তে তদস্তু । (৩) শকুন্তলা । হুবা । দুবে বি ।

सख्यौ । तथा कृत्वा । सहि ! जइ णाम सा राएसो पञ्चहि-
खाणमन्यरो भवे, तदो से इमं अत्तणो णामधेअङ्किदं
अङ्कुलिअअं दंसइस्ससि (१) । (म)

शकु । इमिणा वो सन्देसेण कम्पिटं मे हिअअं (२) । (य)
सख्यौ । सहि ! मा भाअहि । सिणेहो पाव-
मासङ्कदि (३) । (र)

(म) सखि ! यदि नाम स राजर्षिः प्रत्यभिज्ञानमन्यरो भवेत्, तदा अस्य
इदमात्मनो नामधेयाङ्कितमङ्कुरीयकं दर्शयिष्यसि ।

(य) अनेन वां सन्दर्शनं कम्पितं मे हृदयम् ।

(र) सखि । मा विभीहि । खेहः पापमाशङ्कते ।

(म) सख्याविति । स राजर्षिर्दुःखतः, प्रत्यभिज्ञाने तव परिचये मन्यरो मन्दः
असमर्थ इत्यर्थः । अस्य समीपे, आत्मनस्तस्यैव राज्ञः, नामधेयाङ्कितम् उत्कीर्ण-
नामाश्रमम् ।

(य) शकु इति । वां युवयोः सन्दर्शनं वाचिकेन वाचकीकृत्य उपदेशनेत्यर्थः ।
कम्पितमिति तत्कृतृकविस्मरणाशङ्कावशादिति भावः ।

(र) सख्याविति । मा विभीहि भीता मा भव । खेहः प्रणयः, पापं पाप-

(म) मथीहय । (ताहा करिणा) मथि ! यदि मेइ राजर्षि
तोयाके चिनिते असमर्थ हन, तवे ताहाके निजेर नायाङ्कित एहि
अङ्कुरी देथाइवे ।

(य) शकुञ्जला । तोयादेर एहि खबरे आमार हनय कम्पित
इहेन ।

(१) श्री राधा मन्यरो होइ दंसेसु । (२) सन्देसेण आकम्पितं हि ।

(३) सिणेही पावसङ्की ।

शाङ्ग । भगवन् ! दूरमधिरूढः सविता ; तत्स्वरयात्र-
भवतीम् (१) । (ल)

शकु । भूयः पितुरङ्गमाश्लिष्य चाश्रमाभिमुखीभूय च । ताद ! कदा
एष क्व भूषो तवोवणं पेक्विस्सं (२) । (व)

कण्वः । वत्से ! (३)

भूत्वा चिराय सदिगन्तमह्वीसपत्नी
दौष्मन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय ।

(ब) तात ! कदा नु खलु भूयस्तपीवन प्रेक्षिष्ये ।

जनितममङ्गलम् । तथा च स्त्रीदृष्टेषु स्वभावः, यत् स स्निग्धजनस्य अमङ्गलाशङ्कामिव
जनयति । तेन स्निग्धायास्तव तादृशममङ्गलमाशङ्क्यैवेदमभिहितम्, न पुनर्वस्तुत एव
तस्य राज्ञः प्रत्यभिज्ञानमन्यरता भवेदिति भावः । विभीह्वीति भीषातीह्वी प्रयोगः ।

(ल) शाङ्गोति । सविता सूर्यः, दूरम् उदयाचलादाकाशस्य अधिकं देशम्,
अधिरूढ आरूढः । तत्तस्मान्, अतभवतीं गुरुकन्यात्वेन माननीयां शकुन्तलाम्, त्वरय
गन्तुं सत्वरीकुरु । अन्यथा चातपेन नितरां कष्टं भविष्यतीति भावः ।

(व) शकु इति । भूयः पुनरपि । प्रेक्षिष्ये द्रक्ष्यामि ।

(र) सथीषय । सथि ! डीत इई० ना; स्नेह अमङ्गल आशङ्का
करिष्या थाके ।

(ल) शाङ्गरव । भगवन् ! सूर्या उदयाचन इहेते अनेक दूरे
उठिषाहेन, अतएव शकुन्तलाके मङ्गर करुन ।

(व) शकुन्तला । (पुनराय पितार कोड आलिङ्गन करिष्या,
आश्रमेर अन्तिमुथ इईया) पितः ! आवार कवे तपोवन देखिव ।

(१) शाङ्गरवः । युगान्तरमारूढः सविता । त्वरता भवती ।

(२) शकुन्तला । चाश्रमाभिमुखी स्थिला । ताद ! कदा एष भूषो तवोवणं
पेक्विस्सं । (३) शसूयताम् ।

तत्सन्निवेशितधुरेण सहैव भर्त्ता

शान्थे करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् (१) ॥२२॥

गौतमी । जादे ! परिहीनदि दे गमणवेला, ता षिउत्ता-

भूत्वेति । चिराय अतिदीर्घकालं यावत्, दिगन्तैः सहैति सदिगन्ता सम्पूर्णव्यर्षः
या मङ्गी पृथिवी तस्याः सपत्नी समानभर्तृका भूत्वा । दुष्मन्तस्य चिराय समयपृथिवीश्वरत्वे
शकुन्तलायाश्च तावत्कालं तत्पत्नीत्वे एतत्सिद्धिरित्यवधेयम् । न विद्यते प्रतिरथः
स्वसमानयोद्धा यस्य तं तादृशम्, दुष्मन्तस्यापत्यमिति दौष्मन्तिसम्, तनयं पुत्रम्, प्रसूय
सत्पाय, तस्मिन् तनये सन्निवेशिता संस्थापिता घूः सम्राज्यभारी येन तेन तादृशेन, भर्त्ता
पत्या दुष्मन्तेन सहैव, न पुनर्वधव्यदेकाकिनोत्याशयः, अस्मिन् आश्रमे तपोवने, शान्तौ
शान्तिलाभाय मुक्तिलाभाधेत्यर्थः पुनः पदं स्थितम्, करिष्यसिः इदानीं विच्छेदेऽपि
पुनर्दीर्घकालमवावस्थानसम्भवात्प्रान्तविषादः कर्तव्य इति भावः ।

अथ सपत्नीत्यनेन मन्त्रामपि पत्नीत्वारीपो व्यज्यत इति वस्तुना रूपकालङ्कारध्वनिः ।

“पदं व्यवसितिद्राणस्थानलक्ष्याङ्गुवस्तुषु” इत्यमरः ।

प्रसवात् प्राक् किञ्चित् परमेव वा अप्रतिरथत्वासम्भवेऽपि “भाविनि भूतवदुपचारः”
इति न्यायादुपपत्तः “धूरनक्षत्र च” इति राजादित्वात्तत्प्रत्यये तत्सन्निवेशितधुरेणैति
सिद्धम् ।

“पुत्रेषु दारान्निश्चिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा” इति श्रुतेः भर्त्ता सहैवेत्युक्तम् ।

वसन्ततिलका उक्तम् ॥२२॥

कथं । व२२से ! अतिदीर्घकालं यावत् समग्र पृथिवीं सपत्नी इहिया,
दुष्मन्तेन शत्रुसङ्घात अप्रतिद्वन्द्वी पूत्र प्रसव करिया, सेइ पूत्रेण उपरे
राजाभार समर्पणकारी उर्तार सजेइ मुक्तिलाभेण निमित्त पुनराय एइ
आश्रमे अवस्थान करिवे ॥२२॥

(१) अत्रुत्तमङ्गीसपत्नी तनयं निवेद्य । भर्त्ता तदपि तक्रुटुम्भरीय सार्द्धं शान्ते ।

বেহি পিটর' । অথবা চিরেণ বি এসা ণ ণিউত্তিস্সাদি, তা
ণিউত্তদু ভব' (১) । (শ)

কথ্ব: । বত্সে ! উপরুধ্যতে মে তপোঃশুভানম্ । (ঘ)

শকু । তবস্বরণাঘাবারিণ ণিহক্করহো তাডো, অহ' উণ
উক্করহাভাট্ঠণী স'বুত্তা (২) । (স)

(শ) জাতি ! পরিদ্রীযতে তে গমনবেলা, তন্নিবর্তন্য পিতরম্ । অথবা চিরেণাপি
এষা ন নিবর্তি'ষ্যতে, তন্নিবর্ত'তা' ভবান্ ।

(স) তপস্বরণব্যাপারেণ নিরুত্করহস্মাতঃ, অহ' পুনরুত্করহাভাগিনী স'হতা ।

(শ) গৌতমীতি । পরিদ্রীযতে হুঁটশালীচনেন পরিত্যজ্যতে, অর্থ্য'তীতি তাত্পর্যম্ ।
শকুন্তলাকর্তৃক' নিবর্ত'নমসম্বন্ধমাশঙ্ক্যাহ অথবেতি । এষা শকুন্তলা ন নিবর্তি'ষ্যতে
হুঁটশনিষ্ম'য়োজনকর্থোপকথনাদিতি শ্রবঃ ।

(ঘ) কথ্ব ইতি । উপরুধ্যতে হুঁটশবিলম্বেন ব্যাহন্যতে । তন্মা' বিসর্জ'য়েত্যাশ্রয়ঃ ।

(স) শকু ইতি । তপস্বরণব্যাপারেণ অনবরততপোঃশুভানকার্য'ণ নিরুত্করহো
মহিরহনিবন্ধনবিষাদহীনঃ ; পুনঃ কিন্তু, উত্করহাভাগিনী তপোবত্ অপর্যকর্তব্যকার্যা-
ভাষাত্ তাতবিরহনিবন্ধনবিষাদশালিনী । तथा च विरहे उभयोः समानदुःख-
स्यौचित्येऽपि ममैव दुःखभोगसम्भवादह' निवर्त'यितु' निवर्त'ितु' वा नीतु'सहे
इति भावः ।

(শ) গৌতমী । বৎসে ! তোমার গমনের সময় অতীত হইতেছে,
অতএব পিতাকে ফিরাও । অথবা, এ দীর্ঘকালেও নিবৃত্তি পাইবে
না, অতএব আপনাই ফিরাও ।

(ঘ) কথ্ব । বৎসে ! আমার তপস্বার ব্যাঘাত হইতেছে ।

(১) ...চিরেণ বি পুথী পুথী এসা এষ' মনস্সেহাদি, ণিবত্তু ভব' ।

(২) মূয: পিতরমাস্সিষ্য । তবস্বরণপীড়িষ' তাডসসীর' । না না অদিমিত'
ভম কিদি উক্করহ' ।

कण्वः । वत्से ! मामेवं जड़ीकरोषि । निःश्वस्य (१) (६)
 अंपयास्यति मे शोकः, कथं नु वत्से ! त्वया रचितपूर्वम् ।
 उटजहारविरुद्धं नीवारबलिं विलोकयतः (२) ॥२३॥

(६) कण्व इति । एवम् इत्यभूत्तेन वात्सल्यप्रकाशनं आलापिनं च, जड़ीकरोषि
 सर्वकार्याच्चमौकरोषि ।

इदानीं निरुत्कण्ठनात् इत्युक्तं प्रतिवर्दत अपेति । नु हे वत्से ! त्वया
 रचितपूर्वं पन्थिणा भक्षणाद्य रोपितपूर्वम्, उटजहारे पर्णशालायाः रुध्रुखे विरुद्ध-
 मङ्कुरितम्, नीवारबलिं तृणधान्यरूपमुपहारम्, विलोकयतः पश्यतः, मे मन, शोकः
 त्वद्विरहनिवन्धनविघाटः, कथम् अपयास्यति निवर्त्तय्यते, अपि तु कथमपि नैत्यर्थः,
 तन्नीवारबलिरेव तव आरक्तत्वात् अभावकाले आत्मीयजनआरण्यस्यैव च शोकपदार्थत्वा-
 दिति भावः ।

अत्र नीवारबलिविलोकनमेव शोकानुपगमनं प्रति हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्य-
 लिङ्गम्, तदनुप्राणिता आर्थापत्तिः, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा 'अपयास्यति
 मे शोकः कथम्' इत्यनेन वाक्यसमाप्तावपि पुनस्तदन्तर्गतस्य मे इत्यस्य विशेषणतया त्वया
 रचितपूर्वमित्यारभ्य द्वितीयाहस्य पुनरात्तत्वात् समाप्तपुनरात्ततादीषः ; स च "निवर्त्तय्यते
 शोकः" इति प्रथमचरणपाठेन "नीवारबलिं पश्यती मे" इति चतुर्थचरणपाठेन च
 समाधेयः । तादृशपाठे तु मे इति विशेषस्यापि पुनरात्तत्वान्नोक्तदीषः, समाप्तवाक्यान्तर्गतस्य
 कस्यचिद्विशेषणतयैव पुनरुपादाने तद्दोषाङ्गीकारात् । आर्या ज्ञातिः ॥२३॥

(ग) शकुन्तला । तपश्चार वाग्रतावशतः पितारं उन्कथं नहि,
 किञ्च आमिह उन्कथं भागिनी हईलाम् ।

(घ) कथं । वत्से ! এইরূপ কথা বলিয়া আমাদের একেবারে
 জড় করিয়া ফেলিতেছ । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া)

वत्से ! पर्णशालार द्वारे तूम्नि रोपणं करियाछिले, ताहा एखन

(१) काश्चपः । स निःश्वसम् ।

(२) मनमेवति मन शोकः... उटजहारि विरुद्धं ।

গচ্ছ, শিवास्ते সন্তু পন্থান: । (অ)

इति निष्क्रान्ताः शकुन्तलया सह गौतमी-शार्ङ्ग-रव-शारद्वतमिश्राः । (१)

सख्यौ । चिरं विचिन्त्य सकरुणम् । हृद्दी हृद्दी ! अन्तरिदा

सउन्तला वणराइहिं (२) । (क)

कखतः । सनिःश्रासम् । अनसूये ! प्रियंवदे ! गतावां
सहचरी ; निगृह्य शोकावेगं मामनुगच्छतम् । सर्वे
प्रस्थिताः (३) । (ख)

(ক) ছা ষিক্ ছা ষিক্ ! অনরিতা শকুন্তলা বনরাজিभिঃ ।

(অ) গচ্ছ নি । শিবা মঙ্গলকরা ইত্যর্থঃ ।

(ক) সখ্যাবিতি । বনানাং রাজিभिঃ শ্ৰী যৌभिঃ, অনরিতা তির্গাহিতা । অতএব
অ শ্রীকাল্ সকরুণমিত্যুক্তম্ ।

অন্তরিত হইয়াছে, পশু-পক্ষিগণের খাড়া সেই উড়ীধানগুলি দেখিবার
সময়ে আবার শোক কি প্রকায়ে হাইবে ॥২৩॥

(ক) বাও, তোমার পথ মঙ্গলময় হউক ।

(ইহার পরে শকুন্তলার সহিত গৌতমী, শার্ঙ্গরব ও শারদ্বতমিশ্র
প্রস্থান করিলেন ।)

(ক) সখীদ্বয় । (বহুকাল চিন্তা করিয়া শোকের সহিত) হায় !
হায় ! শকুন্তলা বনশ্রেণীতে অন্তরিত হইয়া গেল ।

(খ) বধ । (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) অনসূয়া ! প্রিয়ংবদা !

(১) নিষ্ক্রান্তা শকুন্তলা সহযায়িনস্ব ।

(২) সখ্যৌ । শকুন্তলা বিলোক্য । হৃদ্দী হৃদ্দী ! অনরিতা সউন্তলা
বণরাইহি ।

(৩) কাগ্লপঃ । সনিঃশ্রাসম্ । অনসূয়ে ! গতবতী বাঁ সহধর্মচারিণী,
নিগৃহ্য শোকাবনুগচ্ছ মাম্ । প্রস্থিতাঃ ।

उभे । ताद । सउन्तलाविरह्दिदं सुखं विअ तवोवणं
पविसद्ध । (ग)

कण्वः । स्नेहप्रवृत्तिरेवदर्शिनी । सविमर्शं परिक्रम्य । हन्त
भोः ! शकुन्तलां पतिगृहे विसर्ज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् ।
कृतः (१) (घ)

(ग) तात ! शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः ।

(ख) कण्व इति । वां युवयोः सहचरी शकुन्तला । अतएव निगृह्य अवबध्य ।
सर्वं कण्ठादयः, प्रस्थिताः पर्वशालां प्रति प्रस्थातुमारभन्ते ।

(ग) उभे इति । शून्यमिव जनपूर्णात्वेऽपि शून्यवत्प्रतीयमानम् ।

(घ) कण्व इति । स्नेहप्रवृत्तिर्वात्सल्यमबाहः, एवदर्शिनी इत्यप्रत्याघिनी स्निग्ध-
जनाभावे निरवच्छिन्नतनुस्नेहमबाह एव जनपूर्णात्वेऽपि तत्स्थानस्य शून्यताप्रत्यायक इति
रीतेः सार्वजनौनत्वात् नात्र किञ्चिदायय्येति भावः । सविमर्शं सवितर्कम्, परिक्रम्य
गृहं प्रति किञ्चन पदक्षेपं कृत्वा । हन्ति हवः । विसर्ज्य सम्प्रेष्य । स्वास्थ्यं
प्रकृतिस्थता । तत्कारणमाह कृत इति ।

“प्रवृत्तिः कथिता वृत्तौ प्रवाहोदन्तयोरपि ।” इति विश्वः । “वितर्कः स्यादुन्नयनं
परामर्शो विमर्शनम् । अध्याहारस्तर्क ऊहः” इति हेमचन्द्रः ।

तोमादेर सहचरी चलिष्या गियाछे ; शोकेर आवेग दगन करिष्या,
आमार पिछने आईस । (सकले प्रश्नान करिल ।)

(ग) सखीह्वय । पितः ! शकुन्तला ना थाकाय शृणु तपोवने येन
प्रवेश करितेछि ।

(घ) कण्व । स्नेहप्रवाहइ एइरूप मने कराइतेछे । (वितर्केर
सहित पदक्षेप करिया) ओहे ! शकुन्तलाके पतिगृहे पाठाईया दिया
एथन स्वास्थ्य लाड करिलाम । कारण,

(१) काण्वः । शकुन्तलां विसर्ज्य ।

অর্থী হি কন্যা পরকীয় এব
 তামথ্য সম্ৰেথ্য পরিগ্রহীতুঃ ।
 জাতোঽস্মি সযৌ বিশদান্তরাক্ষা
 চিরস্য নিশ্চৈপমিবার্পয়িত্বা (১) ॥২৪॥

ইতি নিশ্চ্রান্তাঃ সর্বো ।

চতুর্থোঽঙ্কঃ ॥০॥

অর্থ ইতি । কন্যা অর্থঃ কন্যারূপং ধনম্, পরকীয় এব, হি সর্বথা অন্যদীয় এব, অল্যকালং পিতুঃ অধিককালম্ বরস্য স্বত্ববত্তাৎ “অধিকেন ব্যপদেশা ভবন্তী”তি ন্যায়াদিত্ভি ভাবঃ । অথ তা কন্যাম্, পরিগ্রহীতুঃ পরিণতদুঃখস্য সমীপে, সম্ৰেথ্য বিষজ্য, চিরস্য নিশ্চৈপং চিরকালন্যাসীকৃতং ধনম্, অর্পয়িত্বা ইব প্রত্যাখ্যং ইব, সযজ্ঞত্বাৎ, বিশদান্তরাক্ষা প্রসন্নচিত্তঃ, জাতোঽস্মি ; উভয়ত্রাপি দায়িত্বব্যপগমাদিত্ভি ভাবঃ ।

অথ শ্রীশ্রীপমালঙ্কারঃ । এবশব্দস্য স্থিতৌ পুনর্হি শব্দস্য উপাদানেঽপি “যঃ কৌমারহরঃ স এব হি বরঃ” ইत्याদিবত্ ‘এব’ ‘হি’ ইতি শব্দদ্বয়নৈব অল্যন্তাভধারণ-সূচনাৎ ন নিরর্থকত্বদোষঃ ।

ইন্দ্রবজ্রীপেন্দ্রবজ্রযৌমেলনাদুপজ্ঞাতির্ভূতম্ ॥২৪॥

ইতি মহামহোপাধ্যায়-ভারতাস্বার্থ্য শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশমহাচার্যবিরচিতায়াম্

অভিজ্ঞানশকুন্তলটীকায়ামভিজ্ঞানকৌমুদ্যাং চতুর্থাঙ্কবিবরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

কথারূপ ধন পরেরই ; তাহা আজ পরিগ্রহীতার নিকট পাঠাইয়া, চিরকালের গচ্ছিত বস্তু ফিরাইয়া দেওয়ার পরে যেমন, সেরূপ সজ্ঞই প্রসন্নচিত্ত হইলাম ॥২৪॥

(ইহার পরে সকলে চলিয়া গেল ।)

চতুর্থ অঙ্ক ॥০॥

(১) জাতী মন্যথ' বিষদ: প্রকালং প্রত্যাখ্যন্তাস ইত্যন্তরাক্ষা ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

—०:५:०—

ततः प्रविशति कञ्चुकी (१) । (क)

कञ्चुकी । अहोवत ! कीदृशीं वयोऽवस्थामापन्नो-
ऽस्मि (२) । (ख)

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता
या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राक्षः ।
काले गते बहुतिथे मम सैव जाता
प्रस्थानविल्लवगतेरवलम्बनाय (३) ॥१॥

(क) तत इति । कञ्चुकी वस्त्रनिर्मितदेहावरणमस्यास्तीति कञ्चुकी । स
खान्तःपुररक्षको गुणवान् हञ्जो नृक्षय इत्यालङ्कारिकसङ्केतः । यथा भरतः—

“अन्तःपुरचरी हञ्जो विप्रो गुणगणान्वितः ।

सर्वकार्यार्थकृशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ।

जरावैकल्ययुक्तं न विशेदशाश्रुणा कञ्चुकी ॥”

(ख) कञ्चुकीति । अहो इत्याश्रयं, वत इति खेदे । वयसः अवस्थां कालकृत-
वैषम्यम्, आपन्नः प्राप्तः । ईदृशीं वयोऽवस्थामवलोक्य युगपद्विषयौ दुःखञ्च जायत
इत्याशयः ।

(क) उदनखर कञ्चुकीर प्रवेश ।

(ख) कञ्चुकी । शय ! किं रक्तं वयसोर अवस्थां प्राप्नुवहेनाम ! !

(१) कञ्चुचित् पुस्तके परवर्तिनी राजविदूषकयोः प्रवेशादारभ्य “भावस्त्रिराणि
जननान्तरसीद्धदानि” इत्यन्तसन्दर्भः प्रथमेवात्र लिखितः । (२) अहो नु खलु ईदृशी-
अवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि । (३) आचार इत्यधिकृतेन...अवलम्बनार्था ।

যাবদভ্যন্তরগতায় দেবায় স্বমনুষ্টেয়মকালত্বেপাহ্' নিবে-
দয়ামি । সৌকমলরং গতা । কিং পুনস্তত্ ? । বিচিন্ত্য । অং
স্নাতম্, কণ্বশিষ্যাস্তপস্বিনো দেবং দ্রষ্টুমিচ্ছন্তি । ভো: ।
চিত্রমেতত্ (১) । (গ)

তদেব ম্যনক্তি আচার ইতি । রাজ্ঞ: অধরীধগৃহেষু অন্ত:পুরভবনেষু, অধিক্রান্তে
অধ্যক্ষতয়া নিযুক্তো ন তত্পরিরক্ষকেষুত্বার্থ: সয়া, আচার ইতি কচ্চুকিনাং বেদযজ্ঞধারণ-
মেব ম্যবহার ইতি হ্রীতী:, ন পুনরিদানীমিব দেহদৌৰ্ভাগ্যেণ প্রযোজনবশাদিতি ভাব:,
যা বেদযজ্ঞৈ: গৃহীতা পূৰ্বে হৃতা, বহুতিথে অন্যধিকে কালি গতে পূর্ণবার্হিক্য এষাগতে
সতীত্বার্থ:, সৌ বেদযজ্ঞৈ: প্রস্থানে স্থানান্তরপ্রাপ্তিকালি বিক্ৰবা দেহদৌৰ্ভাগ্যাত্ বাত-
রোগাগমাচ্ছ বিহ্বলা গতি: পাদত্বেপো यस्य तस्य मम, অবলম্বনায আশ্রয়য্য জাতা ।
তথা চেদানীং দেহদুৰ্ভলতাবশাত্ যজ্ঞৈ' বিনা অলিতমেব ন শক্লামি । তেন চ পূৰ্বে যা
বেদযজ্ঞৈর্বানাপ্রযোজনং হৃতা, ইদানীন্তু সৌ মহাপ্রযোজনার্থা জাতা ইত্যন্তী বিষ্ণয়:,
নিতান্তদুৰ্ভলতয়া পরনির্ভরকরণাচ্ছ দু:খমিতি ভাব: ;

অথ বেদযজ্ঞৈ: পূৰ্বমাচারমাতর্গোচর আশীত্ ইদানীন্তু অবলম্বনগোচর এব জাতিতি
একস্যা এব বেদযজ্ঞৈ' বনিকগোচরত্বাত্ বিষ্ণুশালঙ্কার: ।

বহুনা পূরণ ইতি বহুতিথ: "আখ্যাভাস্ছ তমাদয়:" ইতি পূৰ্ণার্থে' তিথপ্রত্যয়: ।

বসন্তমিলকা হস্তম্ ॥১॥

(গ) যাবদিতি । যাবদিতি বাক্যাস্ত্বেপাহি । অভ্যন্তরগতায় অন্ত:পুরবর্তিনে,
দেবায় রাজ্ঞে, স্বং স্ত্রীযং তদীয়মিতি যাবৎ, অনুষ্টেয়ং কৰ্তব্যং সন্দর্শনদানমিত্যর্থ:

আমি, বাজার অস্ত্র:পুরের গৃহগুলিতে অধ্যক্ষরূপে নিযুক্ত হইয়া
'কঙ্ককৌদের বেদযজ্ঞিই ধারণ করিতে হয়' এই ব্যবহারবশতই যে
বেদযজ্ঞি ধারণ করিয়াছিলেন, বহুকাল অতীত হওয়ায় সেই বেদযজ্ঞিই
আমার এখন অবলম্বনের উপায় হইয়া দাঁড়াইয়াছে; কারণ, চলিবার
সময়ে বর্তমানে আমার পদক্ষেপ, বিহ্বল হইয়া থাকে ॥১॥

(১) যাবদিত্যাদিপাঠ: কৃষিভাসি ।

চণাৎ প্রবোধমায়াতি লঙ্ঘতে তমসা মুনঃ ।

নির্বাস্যতঃ প্রদীপস্য শিখিব জরতী মতিঃ (১) ॥২॥

পরিক্রম্যাবলোক্য চ । এষ দেবঃ—

প্রজাঃ প্রজাঃ স্বা ইব তন্ময়িত্বা

নিষেবতে শ্রান্তমনা বিবিক্তম্ ।

অকালচেপাহঁ বিলম্বাযোগ্যম্ । স্নীকমনার' কিয়দদূরম্ । কিং পুনসত্, যন্নিবেদ্যা-
মৌল্যধঃ' । এতেন বিস্মৃতির্দ্যোতিতা । বিচিন্ত্য স্মৃত্বা স্মৃতিমভিনীযেতি তাত্পর্যম্ ।
আমিতি স্মৃতিয্যোতকমব্যয়ম্ । জ্ঞাতং স্মৃতম্ । কিং স্মৃতমিত্যাহ কথং ইতি । ভী
হুতি বিঘাটে । এতন্ হঠাৎস্মরণং হঠাৎ স্মরণম্, চিত্রমাস্মর্যম্ ।

“ভীক্স সস্বীধনবিঘাটয়োঃ” ইতি মেদিনী ।

চণাটতি । নির্বাস্যতী নির্বাণং প্রাপ্সানঃ অচিরং সরিষ্যতচ, প্রদীপস্য, শিখরা ইব,
জরতী বৃদ্ধজনস্য, মতিবৃ'হিঃ, চণাৎ প্রবোধম্ উন্ম'ষম্ দৌমিষ, আয়াতি প্রাপ্নোতি চণাট্‌ইব
চ পুনসতমসা সন্ম'ষনিবারক্ণেণ তমোগর্থেন অস্বকারিণে চ, লঙ্ঘতে আক্রম্যতে । এতদেব
চিত্রমিত্যাশ্রয়ঃ ।

অথ শ্রীতী পূর্ণোপমালঙ্কারঃ ॥২॥

(গ) রাজা অস্তুঃপূরে গিয়াছেন, বিলম্বের অযোগ্য তাঁহার কোন
কর্তব্য কায়া উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাকে জানাই । (একটু দূরে
যাইয়া) তাহা জানি কি ? (স্মরণ করিয়া) ও ! মনে পড়িয়াছে ;
তপস্বী কব'শিষ্ণাগণ মহারাজকে দেখিতে ইচ্ছা করেন । হায় ! ইহা
আশ্চর্য্য বটে ।

যে দীপ নিবিয়া যাইবে, তাহার শিখার স্তায় বুদ্ধের বুদ্ধি, ক্ষণ-
কালের মধ্যে উন্মেষ লাভ করে, আবার অন্ধকারে আক্রমণ করে ॥২॥

(পাদক্ষেপ করিয়া, দেখিয়া) এই রাজা—

(১) অথ' শ্রীকীঃপি ক্রমচিন্ন দৃশ্যতে ।

यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः

श्रीतं गुहास्थानमिव द्विपेन्द्रः (१) ॥३॥

भोः ! सत्यं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य, तथापि शङ्कित-
वानस्मि इदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय देवाय कण्वशिष्यागमनं
निवेदयितुम् । अथवा कुतो विश्रामो लोकपालानाम् ।
तथाहि—(२) (घ)

प्रजा इति । यूथानि हस्तिसमूहान्, सञ्चार्यं यथास्थाने परिपाल्य, रविणा सूर्येण
प्रतप्तः सन्तप्तो द्विपेन्द्रो हस्तिश्रेष्ठः, श्रीतं श्रीतलम्, गुहास्थानं गह्वरदेशमिव, एष देवो
राजा दुष्मन्तः, स्वाः स्वकीयाः, प्रजाः सन्तानानिव, वात्सल्यविषया इति भावः, प्रजाः
स्वाधिकारवासिनी जनान्, तन्तयित्वा शासनेन न्यायपथे स्थापयित्वा, शान्तं परिशान्तं
मनो यस्य स शान्तमनाः सन्. विविक्तं निर्जनस्थानम्, निवेशते आश्रयति, अमापनोदनार्थ-
मिति भावः ।

अथ प्रथमे पादे यमकं श्रीतोपमा च. द्वितोयाङ्गं चापरा श्रीतोपमा. इत्येतेषां
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“प्रजा स्यात् सन्तप्तौ जने” इत्यमरः । “तत्रि कुटुम्बधारणं” धारणञ्च नाय्यपथ-
स्थापनम्, “संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः” इत्यमरकोषान् । “विविक्तौ पूतविजनी”
इति आमरः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवजयोर्मेलनादुपजातिर्जनम् ॥३॥

हस्तिगणके यथास्थाने मङ्गलित करिष्या, सूर्योत्तर किरणे मङ्गलु इहेया,
हस्तिश्रेष्ठे येमन शीतल पर्वतशुभा आश्रय करे, सेइरूप इनि निजेर
मङ्गलानेर ग्राय प्रजावर्गके ग्रायापथे चालाहेया, परिश्राञ्चिष्ठ इहेया,
निर्जन स्थान आश्रय करिष्याहेन ॥३॥

(१) श्रीतं दिवा स्थानमिव ।

(२) भोः ! कामं तथापिदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरीक्षकारि कण्वशिष्या-
गमनमस्मीं नीत्सुष्टे निवेदयितुम् । अथवा अविश्रमी लोकतन्त्राधिकारः ।

ভানু: সক্রদ্যুক্ততুরঙ্গ এব
 রাত্রিন্দ্রিৎ গম্ববহ: প্রযাতি ।
 শ্রেষ: সদৈ বাহিতভূমিভার:
 ষষ্ঠাংশত্বে রপি ধর্ম্মে এষ: ॥৪॥

ইতি পরিক্রামতি । (ঙ)

(ঘ) ভো ইতি । ঠেবস্য রাজ্ঞী দুঃস্বপ্নস্য, ধর্ম্মকার্যং যত্ কিমপি ধর্ম্মসম্বন্ধি-
 কর্ম্ম, অনতিপাত্যম্ অনতিক্রমণীয়ম্, সত্যম্ ইতি স্বীকরৌমৌল্যর্থঃ । ধর্ম্মাসনাৎ
 ধর্ম্মপরিচালনাসনাৎ বিচারাসনাদিতি তাত্পর্যম্ । উল্লিখ্যতায সত্যানানন্তরমারম্ব-
 বিষ্যামায়েত্যর্থঃ । শঙ্কিতবান্ সাতঙ্ক: । তথা চ প্রচুরতরবিচারকরণেণ দারুণ-
 পরিশ্রমানন্তরং কৈবল্যমারম্ববিষ্যাম: পুনরপি পরিশ্রমবিষয়মাকথ্যং যদি মাং প্রতি কুপ্যে-
 দিত্যত ইত্যাশয়: । লোকপালানাং নৃপতীনাম্ ।

“সত্যং প্রশ্নে ঽভ্যুপগমে” ইতি মেদিনী ।

ভানুরিতি । ভানু: সূর্য:, সক্রন্ জীবনে একবারমাত্র যুক্তা জগত্পর্যটনায় রথে
 নিবন্ধা: তুরঙ্গা অশ্বা যেন স তাড়শ এব ; ন তু কদাচিদপি তুরঙ্গান্ বিমৌখ্য বিষ্যাম্য-
 তীতি ভাব: । গম্ববহী বায়ু:, রাত্রিন্দ্রিৎ অচীরাত্রমেব, প্রযাতি প্রবহতি, ন পুন:
 কদাচিদপি ততী বিরমতীত্যভিপ্রায়: । তথা শ্রেষ: অনন্তনাগ:, সদৈব, বাহিতী
 ধৃত: ভূমিভারী যেন স তথাভূত:, ন তু ক্ৰম্ভিদপি তাং ভূমিমপাস্য কিয়ন্তং বিষ্যাম্
 করৌতীত্যাশয়: । ষষ্ঠাংশ: প্রজানির্ধিতম্ স্যাদীনাং ষষ্ঠী ভাগ এব ঠিতজীবিত্বা যস্য তস্য
 তদৌল্লস্বাপি রাজ্ঞৌঽপৌল্যর্থ:, এষ: অবিরতপরিশ্রমরূপ:, ধর্ম্মে আশ্বার: । এবম্ভ রাজ্ঞী
 বিষ্যামাসম্ববাদকুতৌভয়ৈর্নৈব কল্মশিষ্ঠ্যাগমনং নিবেদয়িতুমর্হামীতি ভাব: ।

(ঘ) ওহে! রাজা নিশ্চয়ই ধর্ম্মকাণ্ডের অতিক্রম করিবেন না ;
 তথাপি এখনই ধর্ম্মাসন হইতে উঠিয়া গিয়াছেন ; সুতরাং এখনই আবার
 কধশিশ্রুগণের আগমন জানাইতে আশঙ্কিত হইতেছি । অথবা,
 রাজাদের বিশ্রাম হইবে কোথা হইতে । কারণ,

ততঃ প্রবিশতি রাজা বিদূষকী বিমবতস্য পরীবারঃ (১) । (৩)

রাজা । অধিকারখিৎ নিৰুপ্য । সৰ্ব্বঃ প্রার্থিতমধিগম্য
সুখী সম্পদ্যতে জন্তুঃ ; রাজ্ঞান্তু চরিতার্থতা দুঃখোত্তরৈব ।
কৃতঃ (২) (ছ)

অথ অবিরতপরিশ্রমরূপস্য একস্যৈব ধর্মস্য বিभिन्नवाक्यैः पृथक् पृथक् निर्द्देशात्
“विमल एव रविर्बिशदः शशी” इत्यादिदर्पणीदाहरणवत् मालारूपा प्रतिबल्लूपमा ;
एवशब्दाभ्यां कादाचित्कतुरङ्गमीशनादिधर्मव्यपीहनात् शब्दपरिसंख्यानवयञ्च, इत्येतेषां
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । सकृदयुक्ततुरङ्गादिशब्दैर्विच्छित्तिविशेषजननाम्नानवीकृतत्व-
दीप इति सममपरिच्छेदे दर्पणकृतानामाशयः ।

রামিষ দিবা চেতি বন্দে “ধেন্বনডু হৃদয়থ” ইতি নিপাতনাত্ রাতিব্দিবমিতি সিদ্ধম্ ।

বন্দবজা বসন্তম—“স্বাদিন্দবজা যদি তৌ জগৌ গঃ” ইতি লক্ষণাত্ ॥৪॥

(ঙ) ইতীতি । পরিক্রামতি রাজ্ঞাঃস্কিকং গনুং পাদভ্বেপং করোতি ।

(চ) তত ইতি । পরীবারী মন্দিপ্রভৃতিপরিজনঃ, বিমবতঃ সম্পদ্যনুপারিণ
অভিনেত্রগণস্য যাবন্ সম্ভবতি তাধনুসংখ্যকঃ পরিজন ইত্যর্থঃ ।

পরীবার ইতি “ক্লমস্য দৌর্ঘতা” ইতি পরিরিকারস্য দৌর্ঘতা ।

(ছ) রাজিতি । অধিকারখিৎ স্ককর্তব্যনিষম্বনং বিঘাদম্, নিৰুপ্য অভিনীয় ।
সৰ্বো জন্তুঃ প্রাণী, প্রার্থিতম্ আকাঙ্কিতম্, অধিগম্য প্রাপ্য, সুখী সম্পদ্যতে ভবতি ।

সূৰ্ঘা, নিজেৰ ৰথে একবাৰমাত্ৰ অথ বন্ধন কৰিয়াছেন ; বায়ু
দিবাব্ৰাজ প্ৰবাহিত হইতেছেন ; অনন্তদেব সৰ্কদাই পৃথিৱীৰ ভাৱ
বহন কৰিতেছেন ; আৰ কৰগ্ৰাহী ৰাজ্যদেৱও এই ধৰ্ম্ম ॥৪॥

(ঙ) (এই বলিয়া পদক্ষেপ কৰিতে লাগিলেন ।)

(চ) তদনন্তর রাজা, বিদূষক ও সম্ভবতঃ পরিজনবর্গের প্রবেশ ।

(১) ততঃ প্রবিশত্যামলস্বী রাজা বিদূষকম্ ।

(২) রাজা । পরিক্রামতি । অধিকারখিৎ নিৰুপ্য । সৰ্ব্বঃ প্রার্থিতমৰ্ণম্ ।

श्रीतंसुक्यमात्रमवसादयति प्रतिष्ठा

क्लिञ्जाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।

नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय

राज्यं स्वच्छस्तृप्तदण्डमिवातपत्रम् (१) ॥५॥

तु किन्तु, राज्ञां चरितार्थता प्रार्थितराज्यलाभेन कृतकार्यता, दुःखमेव उत्तरं चरमं फलं यस्या सा तादृशी एव । अतः प्राप्यन्तरंभ्यो निरुष्टा एव राजान इति भावः । तत् समर्थयितुमाह कृत इति ।

“प्राथी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्यशरीरिणः” इत्यमरः ।

श्रीतंसुक्यं ति । प्रतिष्ठा प्रार्थितराज्यलाभनिश्चिन्तिः, श्रीतंसुक्यमात्रं तद्राज्यलिप्सा-निवन्धना केवलामुत्कण्ठाम् अवसादयति निवर्त्तयति । तथा च ईप्सितनृतनराज्यादि-प्राप्तिः तत्प्राप्तप्राशान्निवन्धनं पूर्वजातमुत्कण्ठामात्रं निवर्त्तयति ; किन्तु तस्य सुशृङ्खला-स्थापनाय व्यापारसङ्घस्यव्यापृततया न काञ्चिदपि शान्तिं जनयतीति मात्रपदस्यार्थो भावार्थः सरलार्थश्च । तथा लब्धस्य राज्यादेः परिपालनवृत्तिरेव शासनव्यापार एव, क्लिञ्जाति राजानं पीडयति ; सर्वदैव नानाकार्यव्यापृततया कादाचित्कशान्तिरप्यभावादिति भावः । अतः स्वेन हस्तेन धृती दण्डो यस्य तत् तादृशम्, आतपत्रं ह्रस्वमिव, राज्यं कर्त्तुं, श्रमाय यथा भवति, तथा अतिश्रमापनयनाय श्रमस्यात्यन्तदूरीकरणाय न भवति, यावत्परिमाणेन श्रमं जनयति, तावत्परिमाणेन श्रमं न नाशयतीत्यर्थः ।

अत्र परार्द्धवाक्यार्थं प्रति पूर्वार्द्धवाक्यार्थद्वयं हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्रीतीपमा च, अनर्थोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“प्रतिष्ठा स्थानमात्रके । गौरवे यागनिश्चिन्ति-अनुराधरपद्यथोः ।” इति विश्वः ।

वसन्ततिलका इत्यम् ॥५॥

(छ) राज्ञा । (निष्पन्नं कार्यावशतः विषादं अभिनयं करिष्या) सकल प्राणीही प्रार्थितं वस्तु लाभं करिष्यां स्थी ह्यः ; किञ्च राज्ञादेर कृतकार्यताय परेण दुःखं । केन ? ।

(१) नातः श्रमापनयनाय ।

नेपथ्ये वैतालिकौ । जयति जयति देवः (१) । (ज)

एकः (२) । (झ)

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः ।

प्रतिदिनमथवा ते सृष्टिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्द्धा पादपस्त्रोन्नमुष्णं

शमयति परितापं क्लायया संश्रितानाम् ॥६॥

(ज) नेपथ्य इति । वैतालिकौ रात्रिशेषे बांधकरी स्तुतिपाठकौ ।

“वैतालिका बांधकराः” इत्यमरः ।

(झ) एक इति । वैतालिकथोरिकतर इत्यर्थः ।

स्वसुखेति । प्रतिदिनं सर्वदैवेति तान्पथ्यम्, त्वम्, स्वसुखं आत्मसुखानुभवे
निरभिलाषो नि.स्यृष्टः सन्, लोकहेतोः प्रजानां सुखसाधनार्थम्, खिद्यसे परिश्यास्यसि ।
अथवा ते तव सृष्टिर्बिधाटकतृकनिष्ठाणम्, एवंविधैव केवलपरार्थपरैव, वर्तत
इति शेषः । हि तद्याहि, पादपो वृक्षः, मूर्द्धा आत्मनो मस्तकेन, तीन्नं भयङ्करम्,
सख्यम् आतपम्, अनुभवति स्वयं प्रयत्नीकरोति ; किन्तु क्लायया, संश्रितानाम् आत्मान-
माश्रितानां जनानाम्, परितापं रविकिरणसत्त्वापम्, शमयति निवारयति । यथा
पादपो निजमस्तकेन तीन्नमातपतापमनुभवन् क्लायया आश्रिततापं निवारयति ; तथा
त्वमपि स्वयं खिद्यमानः सामदानादिभिः परस्वेदं निवारयतीति भावः ।

अत एवात्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः । तथा “तदगच्छ सिद्धौ क्रुद्ध देवकार्यम्” इति

नूतन राज्यालाभप्रकृति, केवल उदकं निवृत्ति करे; आवार लक्ष
राज्योपरि परिपालनव्यापारइ क्लेश जन्माय । अतएव अहस्तुतु छत्रेण
ज्जाय रराक्ष, यतटा अम जन्माय, ततटा परिश्रम नष्ट करे ना ॥६॥

(ज) नेपथ्ये दुईजन स्तुतिपाठक । महाराज्जेर जय हुँक
महाराज्जेर जय हुँक ।

(१) विजयतां देवः । (२) प्रथमः ।

द्वितीयः । नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
 प्रथमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।
 अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः संविभक्ता-
 स्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुक्त्यं जनानाम् (१) ॥७॥

दर्पणोदाहृतवत् 'मूर्च्छा' इत्यत्र पदांशगतो दुःश्रवत्वदीपः ; स तु 'अनुभवति हि शास्त्री
 मसक्रेणीयमुष्णम्' इति पाठेन समाधेयः ।

मालिनी उक्तम् ॥६॥

नियमेति । त्वम् आणदण्डो धृतराजदण्डः सन्, विमार्गप्रस्थितान् विपद्यमानिनी
 जनान्, नियमयसि विमार्गाग्निवर्तयसि ; विवादं प्रजानां परस्परविरोधम्, प्रथमयसि
 सद्दिशारेण निवारयसि ; तथा रक्षणाय विपद्भ्यः प्रजानां परिपालनाय, कल्पसे अतोषि ;
 तथा ज्ञातये प्रजानां भ्रात्रादिदायादाः, अतनुषु अनल्पेषु प्रचुरेष्वित्यर्थः ; विभवेषु धनेषु
 संविभक्ताः सम्यक् विभज्य त्वया विवादाग्निवर्तिताः । तुशब्दोऽवधारणे । अतएव
 जनानां प्रजानाम्, बन्धुक्त्यं सुहृत्कार्यम्, त्वयि तु त्वय्येव, परिसमाप्तं नियमम् ;
 सर्वथैव हितसाधनादिति भावः ।

अत्र नियमयसीत्यादिक्रियावयस्य त्वमित्ये ककर्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कारः अतुर्थ-
 चरणार्थं प्रति पूर्वचरणवयगतवाक्यार्था हेतव इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च ;
 अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा नियमयसीत्यादिपरस्परपदिक्रियया प्रक्रम्य
 कल्पसे इत्यात्मनेपदिक्रियाभिधानात् कर्तृवाच्यप्रत्ययेन प्रक्रम्य संविभक्ता इति कर्मवाच्य-
 प्रत्ययभिधानाच्च भग्नप्रक्रममादीषद्वयम्, 'कल्पसे रक्षणाय' इत्यत्र 'रक्षसि त्वं विपद्भ्यः'

एकं स्रुतिपाठक । आपनि निजेर सूथे निःस्पृह हईया साधारण
 लोकेर सूथेर जग्न सर्बदा परिश्रम करिया थाकेन । अथवा आपनार
 स्रुष्टिई एईरूप परेर जग्न । कारण, वृक्ष निजेर मस्तुके अत्यस्त रौद्र
 भोग करे, अथ च छायाद्वारा आश्रितलोकेर सस्तुप शान्ति करे ॥७॥

(१) ज्ञातयः सन्तु नाम... बन्धुक्त्यं प्रजानाम् ।

राजा । साक्षर्यं साधयन् । एतेन कार्यानुशासनपरिग्रान्ताः
पुनर्नवीकृताः स्मः (१) । (ञ)

विदू । विदुस्व । भो ! गोविन्दारभक्ति भणितस्व विस-
भस्व किं परिस्समो णस्सदि ? (२) । (ट)

(ट) भोः ! गोविन्दारकेति भणितस्य वृषभस्य किं परिश्रमो नश्यति ? ।

इति पाठेन 'स्त्रियसि बहुवचि बान्धवान् संविभज्य' इति पाठेन च समाधेयः ।
अल्पधने नातिदुष्करत्वान् प्रायेणैव याम्यमध्यस्थेन विभागसम्पादनदर्शनात् तत्र विभाजकस्य
नातिदुष्कत्वम्, नानाविधबहुधनविभागस्य तु महादुष्करत्वात्तत्र विभाजकस्य महा-
दुष्कत्वमेवेति सूचयितुम् अतगुञ्जति विशेषणमिति नापुष्टार्थत्वदीषः ।

मालिनी वचनम् ॥७॥

(ञ) राज्ञिति । साक्षर्यं विरतहृदयस्य सदृशैव उद्यमानुभवान् सविश्रयम् ।
एतेन वैतालिकाव्यायेन, कार्यानुशासनेन राजकर्मचारिषु कर्तव्यीपदेशेन परिग्रान्ताः
परिश्रमेण विरतोद्यमा अपि वयमित्यर्थः, पुनर्नवीकृताः पुनर्नवीकृतमौकृताः । अतएव
साधुक्तं वैतालिकाभ्यामिति भावः ।

द्वितीयं स्वतिपाठक । आपनि राजदण्ड धारण करिया, विपथगामौ
लोकदिगके नियमित करेन, प्रजागणेर परम्पर विवाद मिटाईया
थाकेन, जनसाधारणके रक्षा करेन एवं प्रचूर धनसम्पत्ति थाकिले
ताहा ज्ञातिदिगके विभक्त करिया देन; सूतरां लोकेर बकूर
कार्य आपनातेहै निष्पन्न ह्य ॥१॥

(ए) राज्ञा । (सुनिया आश्चर्येर सहित) कार्येर उपदेश दिते
थाकाय आमि परिश्रांत्त हईलेण, এই উক্তিसे पुनराय नबोछमौकृत
हईलाम ।

(१) राजा । एते ज्ञानमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । परिक्रामति ।

(२) कविः शिल्पुः पुनरुक्ते अथ पाठी न इत्यति ।

राजा । सञ्चितम् । ननु क्रियतामासनपरिग्रहः (१) । (ठ)

उभावुपविष्टौ, परिजनश्च यथास्थानं स्थितः । (ड)

नेपथ्ये वीणाशब्दः ।

विदू । कर्णं दत्त्वा । भो वञ्चस्व ! सङ्गोदसालवभन्तरे
कस्मं देहि, ताललक्षसुद्धाए वीणाए सलसंजोषो सुषीञ्चदि ।
जाणे तत्यभोदी हंसवदी वस्वपरिचषं करेदि त्ति (२) । (ठ)

(ड) भो वयस्य ! सङ्गीतशालाभ्यन्तरे कर्णं देहि, ताललयसुद्धाया वीणायाः
स्वरसंयोगः श्रूयते । जानि तवभवती हंसवती वणपरिचषं करोतीति ।

(ठ) विदू इति । विद्वस्य स्वपत्न्यस्य कौतुककरत्वात् मन्दहास्यं कृत्वा । गथा
वन्दारकः श्रेष्ठ इति गीवन्दारकः, इति इत्यं भणितस्य प्रशंसितस्य वृषभस्य, किं परिश्रमी
नश्यति कुतोऽपि नेत्यर्थः । अतएव च वैतालिकाभ्यां प्रशंसितस्य भवतोऽपि परिश्रमी न
नष्ट इत्याशयः । एतेन राज्ञो वृषभत्वसूचनात् कौतुकं सूचितम् ।

(ठ) राजेति । सञ्चितम् उक्तकौतुकवाक्यप्रवणादेव समन्दहास्यम् । अनुश्रायां
ननुशब्दः । आसनपरिग्रहः आसने उपवेशनमित्यर्थः ।

(ड) उभाविति । राजविदूषकावित्यर्थः ।

(ठ) विदूषक । (हाशु करिया) ओहे ! गोश्रेष्ठ बलिले कि
बूषेर परिश्रम नष्टे ह्य ? ।

(ठ) राजा । (ऋषं हाशु करिया) ओहे ! तूमि आसन
ग्रहण कर ।

(ड) (राजा ओ विदूषक उपवेशन करिलेन, परिजनवर्गओ यथास्थाने
बसिल ।)

नेपथ्ये वीणार क्षनि हृते लागिल ।

(१) कुम्बिदीष पाठोऽपि नास्ति ।

(२) अथहास्यं देहि । काण्विमहाए गीदीए सरसंजोषी सुषीञ्चदि । आशामि ।

রাজা । তূষাণীশ্বব, যাবদাকর্ণ্যামি । (ণ)
কচ্চুকী । বিলোক্য । অন্ব্যাসক্তো দেবঃ, তদবসরং প্রতিপাল-
য়ামি । ইত্যেকানি স্থিতঃ (১) । (ত)

নেপথ্যে গীযতে (২) । *

অহিণব-মহু-লৌহ-ভাবিদৌ

তহ পরিচুম্বিঅ চু অমচ্ছরিং ।

(ট) বিদু ইতি । দৈহি নিয়োগ্য । তালঃ কালক্রিয়ামানম্, লয়ঃ গানবাধ্যয়ীঃ
সাম্যং তাভ্যাং শৃঙ্গায়া নির্দীপায়া, স্বরসংযোগঃ স্বরসম্বন্ধঃ । জানি মন্বে, তত্রভবতৌ
রাজরমণীত্বাত্ মাননীয়া, হংসবতী নাম কাশ্চিত্ রাজ্ঞী, বর্ণপরিচয়ং গীতাঙ্করাভ্যাসং
'স-স্ব-গ-ম'-শিচ্ছামিত্যর্থঃ ।

(ষ) রাজিতি । তূষাণীশ্বব নীরবী শ্বব, যাবত্ কালং ব্যাপ্য । অন্ব্যথা তত্রালাপ-
স্বরেণ গীতস্বরতিরোধানাদাকর্ণ্যমিতুং ন শক্তৌমীতি ভাবঃ ।

(ট) কচ্চুকীতি । বিলোক্য—রাজানং গানৈ দত্তাবধানমবগম্য । অন্ব্যজিন্ বিঘ্নে
আসক্তৌ দত্তাবধানঃ । তত্শাস্বাত্ । প্রতিপালয়ামি প্রতীক্শে । একানি একজিন্ পান্ডে ।

* নেপথ্য ইতি । গীযতে হ সৰ্বথ্যেতি বোধ্যম্ ।

অজিনবতি । হৈ মধুকর ! ধমর ! অন্ব্যত্র মধুগন্ধ্যপুৰসুরতসুখকর ! দুগ্ধল !

(ড) বিদুষক । (কাণ দিয়া) বয়শ্চ ! সঙ্গীতশালার ভিতরে
কাণ দাও ; তাল-লয়গুরু বীণার স্বর শুনা যাইতেছে, সুতরাং বোধ হয়
মাননীয়া হংসবতী 'স-স্ব-গ-ম' সাধিতেছেন ।

(ণ) রাজা । চূপ কর, যাবৎ শুনি ।

(ত) কচ্চুকী । (দেখিয়া) রাজা অস্ত্র বিষয়ে আসক্ত রহিয়াছেন,
অতএব অবসর প্রতীক্ষা করি ; (এই বলিয়া একপ্রাস্তে রহিলেন ।)

* নেপথ্যে গান করিতে লাগিল ।

(১) ক্ৰমিক্রমে পাত্রে লালি । (২) আক্রমণে গীযতে ।

कमलवसदिमेत्तणिष्णुदो

महुधर ! विह्वरिटोसि णं कइं (१) ॥८॥

अभिनवमधुलोभभावितस्तथा परिचुम्वा चूतमञ्जरीम् ।

कमलवसतिमावनिर्द्धतो मधुकर ! विष्णुतोऽसि एनां कथम् ॥८॥

अभिनवस्य नूतनीतपत्रस्य, अतएवात्यन्तसुखादस्येति भावः, मधुनो रसस्य लोभेन भावितो वासितः समन्वित इति यावत्, अन्यत्र अभिनवस्य रमणीजनस्य मधुनी मधुवत्परममनीहर-सुरतसुखस्य लोभेन भावितो वासितः समन्वितः सन्, तथा तेन प्रकारेण अत्यन्तदुपेयैत्यर्थः; चूतमञ्जरीम् आम्बुल्लरीम्, परिचुम्वा मधुपानाय मुखसंयोगपातीकृत्य, अन्यत्र चूत-मञ्जरीवत् परमलोभनीयां तरुणीम्, परिचुम्वा गाढालिङ्गनादिभोगविषयीकृत्य, अधुना कमले पद्मे वसतिमात्रेण केवलावस्थानेन परिणतप्रायतया तादृशमध्वभावात् न तु रुधुपानेनापीति मात्रपदस्यार्थः, निर्द्धतः सुस्थः सन्, अन्यत्र कमले कमलवत् सुदृश्यमात्रे प्रीटप्राश्रत्वात् सुरसहोने अन्यराज्ञीजने वसतिमात्रेण केवलावस्थानेन न तु तादृशामोद-करणेनेत्यर्थः, निर्द्धतः अगत्या सुस्थः सन्, एना चूतमञ्जरीम्, अन्यत्र परिचुम्बितपूर्वां हंसवतीं शकुन्तलाञ्च, कथं विष्णुतोऽसि, मुखकरवस्तुनः सर्वदेव अरणौचित्यात् इदं तत्र विस्मरण महदेवानुचितमिति भावः ।

अवार्थवयस्य प्राकरणिकत्वाभावात् श्लेषः, अपि तु शब्दशक्तिमूली वस्तुध्वनिः, तथा प्रच्छेदकाख्यं लास्याङ्गमिदम् । यथा दर्पण—

“अन्यासक्तं पतिं मत्त्वा प्रेमविच्छेदमन्वुना ।

वीणापुरसरः गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥”

तथा राज्ञः सहसैव हंसवतीरुपार्थसम्पत्तिः, तेन च सभ्यानामपि तथैवार्थसम्पत्तिः ; परञ्च शकुन्तलाप्रत्यक्षे पूर्वापेक्षया उपचारातिशयेन तद्रूपार्थसम्पत्तिर्गुणवत्त्वादिदं दर्पणोक्तं प्रथमं पताकास्थानम् । यथा तत्रैव—

“सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥”

(२) अहिष्णुषमहूलोलुबी तुमं ।

রাজা । অহো ! রাগপরিবাহিণী গীতি: । (থ)

বিদূ । ভো বয়স্য ! কিং দাব সে গীদিশ্রাএ অবি
গহীদৌ ভগ্নদা অক্বরত্যৌ (১) । (দ)

রাজা । সঙ্ঘিতম্ । সঙ্কত্কৃতপ্রণয়ীঃয়ং জন ইত্যক্ষরার্থ: ।
তদহং দেবীং হংসবতীমন্তরেণ উপালম্বনমাগতীঃস্মি । সখে !

(দ) ভো বয়স্য ! কিং তাবদস্থা গীতিকায়া অপি গৃহীতৌ ভবতা অক্ষরার্থ: ।

“ভাবিতং বাসিতি প্রাপ্তি” ইতি মেদিনী ।

বিশ্রুত ইत्याদিকর্ষণি কচ'রি ক্ত: ।

অপরবক্তা নাম বচনম্—“অযুক্তা নসরলা গুরু: সমে তদপরবক্তমিদং নজৌ জরৌ”
ইতি লক্ষণাৎ ॥৮॥

(থ) রাজিতি । অহৌ আশ্চর্য্যে । রাগমনুরাগং পরিবহতি প্রবাহবদবিশ্চিন্ন-
ভাবেন স্রবতীতি রাগপরিবাহিণী, গীতির্গানম্, ইদং গানং প্রবাহভাবেনানুরাগং
অনলীল্যর্থ: ।

(দ) বিদূ ইতি । গীতিকায়া গানস্য । অক্ষরার্থ: অক্ষরপ্রতিপাদ্যৌ ব্যঞ্জার্থ:,
অপি গৃহীত: কিমবগত: । অক্ষরং বর্ণং: ।

হে ভ্রমর ! তুমি নূতন মধুর লোভে আকৃষ্ট হইয়া, সেইভাবে
আশ্রমঞ্জরীকে চুষ্মন করিয়া, এখন কেবল পশ্চো বাস করায় সন্তুষ্ট হইয়া,
সে আশ্রমঞ্জরীকে বিশ্রুত হইলে কেন । ৮ ॥

(থ) রাজা । কি আশ্চর্য্য ! গানটী যে একেবারে অমুরাগের
প্রবাহ চালাইয়া দিল ।

(দ) বিদূষক । বয়স্য ! তুমি এই গীতের অর্থ বুঝিতে
পারিয়াছ ত ? ।

(১) বিদূষক: । কিং দাব গীদৌ অবগদৌ অক্বরত্যৌ ।

माधव्य ! महचनादुच्यतां देवी हंसवती, सम्यगुपालब्धो-
ऽस्मीति (१) । (घ) .

विदू । जं भवं आणवेदि । उवाय । भो वञ्चस्स !
गह्नीदो तुए परकीएहिं ह्येहिं सिहण्डए अञ्चभल्लो, ता
वीदराअस्स असरणस्स णत्थि मे मोक्खो (२) । (न)

(न) भो वधस्य ! गृहीतस्त्वया परकीयाभ्यां हस्ताभ्यां शिखण्डके अञ्चभल्लः ।
तहीतरागस्य अशरणस्य नास्ति मे मोक्षः ।

(घ) राजेति । अल्पमतेर्विदूषकस्यापि अवगतौ चात्मनोऽवगतेः सर्वथा सिद्धत्वे-
ऽपि पुनः प्रश्नकरणात् कौतुकेन खितमिति बंध्यम् । सक्रदेकवारं कृतः प्रणयो यस्मिन्
स तादृशः, अयं हंसवतीरूपो जनः, इति इत्यम् अक्षरार्थः अक्षरप्रतिपाद्यो व्यङ्ग्यार्थः ।
इदम् विदूषकप्रश्नयोत्तरम् । अनरेण विना परित्यज्य स्थित इत्यर्थः, उपालम्भनम्
उक्तं तिरस्कारम्, आगतः प्राप्तः । उपालम्बक्षिरङ्गतः । एतेनात्मनो दक्षिण-
नायकत्वं सूचितम् । यथा दर्पणे—

“एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ।”

(न) विदू इति । परकीयाभ्याम् अन्यजनसम्बन्धिभ्याम्, हस्ताभ्यां करवाभ्याम्,

(घ) राजा । (अश्वं हाशेर सहित) एहे वाक्त्रिर सहित एकवार-
मात्र प्रणय करा हेशाहिन, इहाइ एहे गानेर अर्थ । अतएव आमि
रागी हंसवतीके छाडिग्या एहे तिरस्कार प्राप्तु इहेनाम । वयञ्च !
माधव्य ! आमार वाक्याशुसारे रागी हंसवतीके बल—ठिकु तिरस्कृत
इहेग्याहि ।

(१) राजा । खित कृत्वा । जनः । तदस्या देवीं वसुमतीमनरेण महदुपा-
लम्भनं गतीऽस्ति । सखे ! माधव्य ! उच्यतां हंसपदिका निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

(२) वचस्य ! गृहीतस्य तए शिखण्डए ताङ्गीभमाणस्य अञ्चराए वीदराअण विअ
णत्थि दाणिं मे मोक्खी ।

রাজা । সখে ! গচ্ছ, নাগরিকবৃত্ত্যা সাম্বয়ৈ নাম্ (১) । (প)
বিদু । কা গই । ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ । • (ফ)

(ফ) কা গতিঃ ।

শিখাঙ্ককে শিখায়াম্, অচ্ছভল্লী ভালুকঃ, গৃহীতী ধৃতঃ । তথা চ শিখায়াং
ভালুকায়হর্যে তদীয়নরানাম্ মুক্তবাদতিশয়েনৈব যদ্বোতুদেহবিদারণসম্ভাবনেতি বাধ্যম্ ।
ইত্যুচ যথা পরহারা শিখায়াং ভালুকধারণে তস্য পরস্যৈব মহাবিপন্থসম্ভাবনা, স্বয়ন্থ
নিৰ্বিপদেব তিষ্ঠতি, তথা মদুহারা হ'সবতীসান্বনে মমৈব মহাবিপন্থসম্ভাবনা, ভবাংস্ত
নিৰ্বিপদেব স্থাস্যতীতি ভাবঃ । অতএবাব অসম্ভবহন্তুসম্বন্ধা নিদর্শনালঙ্কারঃ ।
বীতরাগস্য হুঁটশকাৰ্য্যমহৃত্যা পরিত্যক্তজীবনানুরাগস্য, অশরণস্য বশকহীনস্য মে মম,
সৌখ্যঃ হ'সবতীসকাশ্রাদব্যাহতির্নাস্তি, অচ্ছভল্লবত্ হ'সবতী ব্যবহারেণৈব মে অবসান-
সম্ভাবনেতি ভাবঃ ।

(প) রাজিতি । নাগরিকস্য নগরবাসিনী জনস্য বৃত্ত্যা ব্যবহারেণ চাতুৰ্য্যে-
কৌতুৰ্য্যঃ । নগরবাসিনী হি স্রভাবত এব চতুরা ভবন্তি । এনা হ'সবতীম্, স.ন্বয়
প্রসাদয় ।

(ফ) বিদু ইতি । কা গতিঃ অগতী ক উপায়ঃ । তেনাবশ্যমেব গন্তব্যমिति
ভাবঃ । অত্র দেমালীচনীযম্—বিদূষকমপসারঘটা কবিনা পরস্নাত্ শুকুন্তলাপ্রত্যাখ্যান'
সুপবাদিতম্ । অন্যথা তত্র সম্বিত্বিতী বিদূষকঃ পূর্বজন্মনয়া সম্ভাব্যমান' শুকুন্তলা-
পরিত্যয়নবশ্যমেব আরযেত্ তথা চ সতি তত্ প্রত্যাখ্যান' ন স্যাদिति ।

(ন) বিদূষক । তুমি যাহা আদেশ কর । (উঠিয়া) বয়স্ক !
তুমি পরের হাত দিয়া ভালুকের মাথা ধরিলে । তা জীবনের আশাশূন্য
এবং রক্ষকহীন আমার অব্যাহতি নাই ।

(প) রাজা । সখে ! যাও, চাতুর্য্যবৃত্তিধারা ইহাকে শাস্ত কর ।

(ফ) বিদূষক । উপায় কি । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(১) রাজা । গচ্ছ সম্বায়ৈ নাম্ ।

राजा । खगतम् । किन्तु खलु गीतमेव विधमाकर्ण्य इष्ट-
जनविरहादृतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—(१) (ब)

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि (२) ॥८॥

(ब) राजेति । इष्टजनस्य प्रियजनस्य विरहात् ऋतेऽपि विनापि, बलवदन्यन्तम् ।
इष्टजनस्य विरहं विनापि आत्मनी बलवदुत्कण्ठा समर्थायतुमाह अथवेति ।

रम्याणीति । सुखितोऽपि प्रियजनसंयोगेन सञ्जातसुखोऽपि, जन्तुः प्राणी, रम्याणि
सुन्दराणि वस्तूनि वीक्ष्य, मधुरान् सुश्रव्यान् शब्दांश्च निशम्य श्रुत्वा, यत् पर्युत्सुक
इष्टजनविरहाभावेऽपि उत्कण्ठितो भवति, तत् नूनं निश्चितमेव, चेतसा मनसा,
अबोधपूर्वम् अननुभवपूर्वकम् । यथा कथञ्चिदनुभूतस्यैव पदार्थस्य तदननुभवकाले
चित्ते उपस्थितिर्हि स्मरणम् ; तदनुभवपूर्वकत्वञ्चात्र नास्ति जन्मान्तरगतत्वादिति भावः ।
भावस्थिराणि स्वभावत एवाचश्याणि, जननान्तरसौहृदानि पूर्वजन्मगतप्रणयान्, स्मरति
स्वभावादेवानुश्रयति स जन्तुरित्यन्वयः । अतएव इयं गायिका या काचिद्भवतु, सा
भवतु चैष्टजनविरहः ; तथापि एतद्गायिकया सह जन्मान्तरे मम किञ्चित् सौहार्दमासीत्,
तद्वशादेवेशमुत्कण्ठा जातेत्याशयः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतात् जन्तुसामान्यात् प्रस्तुतस्य आत्मरूपस्य जन्तुविशेषस्य प्रतीते-
रप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, बोधरूपकारणाभावेऽपि स्मरणरूपकार्योत्पत्तेर्विभावना च अनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा रम्याणीति नपुंसकलिङ्गेन प्रकृत्य मधुरानिति पुल्लिङ्गप्रयोगात्
भग्नप्रकृततादीषः, स च 'रम्यान् समीक्ष्य' इति पाठेन समाधिः ।

(ब) राजा । (खगत) इष्टजनर विच्छेद ना थाकिलेण, एहेरूप
गान सुनिय आसि, अतासु उंस्कण्ठित हहेनाम केन ? । अथवा—

(१) राजा । आत्मगतं गीतमाकर्ण्य । (२) पर्युत्सुको भवति ।

ইত্যঙ্ঘৃতিনিমিত্তমুন্মনস্কৃত্বং উপযতি (১) । (ম)

কঙ্কুকী । উপহৃত্য । জয়তি জয়তি দেবঃ । এতং হ্রলু
হিমগিরেরূপত্যকারণ্যবাসিনঃ কঙ্কুসন্দে শমাধায় সস্ত্রীকা-
স্তপস্বিনঃ সম্মাশ্রাঃ । শ্রুত্বা দেবঃ প্রমাণম্ (২) । (ম)

“ভাবঃ সত্যাস্ত্রভাবাভিপ্রায়চেটাশ্রজন্মসু” ইত্যমরঃ ।

মুখমস্য সজ্ঞাতমিতি সুখিতঃ তারকাদিত্বাদিতচ্ প্রত্যয়ঃ ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥৫॥

(ম) ইতীতি । উন্মনস্কৃত্বমুত্কণ্ঠাম্, উপযতি অভিনয়তি ।

(ম) কঙ্কুকীতি । উপহৃত্যকাশ্যামাসন্নভূমৌ যদরণ্যং তত্র বসন্তীতি তে । কঙ্কুস্য
মহর্ষেঃ সন্দে শ্রং বাচিকম্ । সম্মাশ্রা উপস্থিতাঃ । দেবী রাজা ভবান্, প্রমাণং কৰ্ত্তব্য-
নিশ্চয়তা যত্ কৰ্ত্তব্যং মন্যতে তত্ কৰ্ত্তৃমহর্ষতীত্যর্থঃ ।

“উপহৃত্যকাশ্রোশ্রমা” ইতি “প্রমাণং হৈনুমর্থ্যাদাশ্রাস্ত্রয়নাপ্রমাণত্বম্” ইতি ভাসরঃ ।

স্বথী প্রাণীও, রমা বসন্ত দেখিয়া এবং মধুব শব্দ শুনিয়া যে উৎকণ্ঠিত
হয়, সে নিশ্চয়ই, স্বভাবতই স্থায়ী জন্মান্তরের মৌহাদ্দিকে অননুভবপূর্বক
মনে মনে স্মরণ করে ॥২॥

(ভ) (এই বলিয়া, অস্মরণনিবন্ধন উন্মনস্কতা অভিনয় করিতে
লাগিলেন ।)

(ম) কঙ্কুকী । (নিকটে যাইয়া) মহারাজের জয় হউক, মহা-
রাজের জয় হউক । হিমালয়ের নিকটস্থ-বনবাসী, স্ত্রীলোকের সহিত
এই মুনিগণ, মহর্ষি কণ্ঠের কোন সংবাদ নইয়া, উপস্থিত হইয়াছেন ।
শুনিয়া, মহারাজের যাহা বিবেচনা হয়, তাহা করুন ।

(১) পর্যাঙ্কুলঙ্ঘিতমিতি ।

(২) উপহৃত্য । জয়তু দেবঃ । হিমবতী গিরীঃ... কাঙ্কুসন্দে শমাধায় ।

राजा । सविषयम् । किं कण्वसन्दे शहारिणः सस्त्रीका-
स्तपस्विनः ? (१) । (अ)

कञ्चुकी । अथकिम् । (र)

राजा । तेन हि विज्ञाप्यतां महचनादुपाध्यायः सोमरातः,
अमूनाश्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेश-
यितुमर्हतीति । अहमप्येतांस्तपस्विदर्शनोचितप्रदेशे प्रति-
पालयामि (२) । (ल)

(य) राजेति । विश्वर्येण सस्त्रीका इति श्रवणादाश्चर्येण सहेति सविषयम् ।
कण्वसन्दे शहारिणः मरुधेः कण्वस्य संवादवाहिनः ।

(र) कञ्चुकीति । अथकिमित्येकमेव स्त्रीकारार्थमव्ययम् । तथा च हारावली—
“सङ्गीकारेऽपि चाथकिम् ।”

(ल) राजेति । उपाध्याय आत्मनोऽध्यापकः, सोमाय एनं रायात् देयादिति
सोमरातः तदाख्यः पुरोहितः । एक एव जनः अध्यापकः पुरोहितश्चासीदिति बोध्यम् ।
सोमरात इति सोमीपपदे राधातोः “तिक्कृतौ संज्ञायामाशिषि” इति ऋप्रत्ययः । आश्रम-
वासिनस्तपस्विनः, श्रौतेन वेदीकृतेन, विधिना विधानेन, सत्कृत्य सम्मान्य । एतान्
तपस्विनः । प्रतिपालयामि प्रतीक्षे ।

“विधिर्विधाने दैवे च” इत्यमरः ।

(य) राजा । (विश्वर्येण सहित) किं कण्वेण वार्त्तावाही क्षौलोकेण
सहित तपस्वीरा ! ।

(र) कञ्चुकी । ई ।

(ल) राजा । ताहा हईले आमार वाकाभुमांरे अध्यापक सोम-
रातके जानान, वेदविधाने एही तपोवनवासीदिगके सम्मानित

(१) राजा । सादरम् । किं काण्वसन्दे शहारिणः ? ।

(२) अर्हतीति । अहमपि अत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।

কঞ্চুকী । যথান্নাপয়তি দেবঃ । ইতি নিশ্চাল্যঃ ।

রাজা । উচ্যত । বেত্রবতি ! অগ্নিশরণমার্গমাদেশয় । (ব)

প্রতীহারী । ইদৌ ইদৌ এদু দেবৌ । পরিক্রম্য । এসৌ অহিণব-
সম্বজ্জণরমণীশৌ সস্মিহ্ৰিদহৌমধেণু অগ্নিশরণালিন্দৌ ; তা
আরৌহুদু দেবৌ (১) । (শ)

(গ) ইত ইত এতু দেবঃ । এষঃ অভিনবসম্বজ্জনরমণীয়ঃ সস্মিহিতহৌমধেণুঃ
অগ্নিশরণালিন্দঃ ; তদারৌহুতু দেবঃ ।

(ব) রাজিতি । বেত্রং যত্রিচ্চপমস্ত্যা অস্মৌতি বেত্রবতী প্রতীহারী, তস্ত্যাঃ সম্বোধনম্ ।
অগ্নে হৌমীয়বক্ৰে : শরণং গৃহং হৌমগৃহমিত্যর্থঃ ; তস্য মার্গে পন্থ্যানম্, আদেশয় প্রদর্শয় ।
এতেন রাজ্ঞ ইত্যন্থি গৃহাগ্ণ্যাসন, যেন সর্বেষাং প্রবেশপথমপি রাজা ন আত্মমশক্তৌদिति
সূচিতম্ ।

“শরণং গৃহরশ্মিতৌঃ” ইত্যমরঃ ।

(গ) প্রতৌতি । ইত ইতঃ অনেনানেন পথা । পরিক্রম্য হৌমগৃহে গমনাথ
পাদলেপং ক্রত্বা । অভিনবেন সযঃক্রতেন সম্ব্যাজনেন পরিস্কারেণ রমণীয়ঃ, সস্মিহিতা
সংস্থাপিতা হৌমধেণুহৌমীয়চুতসম্পাদিকা ধেণুর্যত্র সঃ, অগ্নিশরণালিন্দঃ হৌমগৃহস্য
বহির্দ্বারপ্রকৌষ্টম্ ।

“প্রস্বাণপ্রঘণালিন্দা বহির্দ্বারপ্রকৌষ্টকে” ইত্যমরঃ ।

করিয়া তি নিজেই প্রবেশ করান । আমিও, তপস্বীদিগের সঙ্গে
সাক্ষাৎ করিবার উপযুক্ত স্থানে যাওয়া, ইহাদের প্রতীক্ষা করি ।

কঞ্চুকী । মহারাজ যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া
গেলেন ।)

(ব) রাজা । (উঠিয়া) বেত্রবতি ! হোমগৃহের পথ দেখাও ।

(শ) প্রতীহারী । মহারাজ এই এই পথে আসুন । (পাদক্ষেপ

(১) ইদৌ ইদৌ ইদৌ । ইতঃ পরং বহুদূরং পুণ্ড্রঃ সম্বজ্জণবগৌরিণী ।

রাজা । আরুহ্য পরিজনাশাবলম্বী তিষ্ঠন্ । বেত্রবতি ! কিমুদ্ভিষ্য
 তত্রভবতা কথেন মত্‌সকাশমৃগযঃ প্রেধিতাঃ ? (১) । (খ)
 কিং তাবদ্‌ব্রতিনামুপোড়তপসাং বিঘ্নৈস্তপো দূষিতং ?
 ধর্ম্মারণ্যচরেषু কেনচিদুত প্রাণিষ্বসম্ভেষ্টিতম্ ? ।
 আহীস্বিত্‌ প্ৰসবো মমাপরিত্তৈর্বিষ্টিম্মিতো বীৰুধা-
 মিত্যারুহ্‌বহুপ্রতর্কমপরিচ্ছ্বে দাকুলং মে মনঃ ॥১০॥

(গ) রাজিত । পরিজনস্য কস্যাপিত্‌ পরিচারকস্য অশাবলম্বী স্তম্ভে স্থাপিত-
 হস্তঃ । স্তম্ভীণামুপস্থিতিসময়ে উপবেশনমসঙ্কতম্, অথ চ আরোহণপরিশ্রান্তী রাজা
 নিরবলম্বনী দীর্ঘকালং দৃষ্টায়মানীভবিত্‌ নাহীতীতি পরিজনাশাবলম্বনম্ ।

কিমিতি । বিঘ্নৈরনুরায়ভূতৈরাশ্বসাदिभिः, উপোড়ং গৃহীতং তপো বীধঙ্কৈশ্চভূতৈ
 কৰ্ম্ম যৈ স্তম্ভাম্, ব্রতিনাং স্মারুহ্যস্থাदिनिश्चयमवता तापसानाम्, তত্‌ তপঃ, কিং তাবত্‌
 দূষিতং কিং ব্যাহতম্ । তত্প্রতীকারপ্রার্থনया किमागता इति भावः । উত অথবা
 কেনচিত্‌, জনেন ধর্ম্মারণ্যচরেषु तपोवनविहारिषु, प्राणिषु हरिणादिजन्तुषु किम्
 असम्भेष्टितम्, इत्यादिना अत्याचारः कृतः । तन्निवारणार्थं किमागता इत्याशयः आहीस्वित्
 अथवा, ममापरित्तैर्प्राममत्परिष्यथैर्जनैः, वीरुधां लतानाम्, प्रसवः फलम्, विष्टम्वितः
 पुष्यनाशादिना उत्पन्नी प्रतिषहः किम् । तत्प्रतिकारार्थमुपस्थिताः किमित्यभिप्रायः ।
 इति अनेन प्रकारेण, आकृता उपस्थिता बहवः प्रतर्का वितर्का यस्मिन् तत् तादृशम्,
 करिष्या) এই হোমগৃহের বহির্দ্বারপ্রকোষ্ঠে, সত্ত্ব প্রক্ষালন করায় এই
 স্থান মনোহর হইয়াছে এবং ইহার নিকটে হোমধেতু রহিয়াছে । অতএব
 মহারাজ আরোহণ করুন ।

(ঘ) রাজা । (আরোহণ করিয়া, কোন পরিজনের স্কন্ধধারণ-
 পূর্বক অবস্থান করতঃ) বেত্রবতি ! পূজনীয় মহর্ষি বধ, কি মনে
 করিয়া আমার নিকট তপস্বীদিগকে পাঠাইলেন ।

(১) ভগবতা কাশ্মপেন প্রেধিতাঃ স্যুঃ ।

প্রতী । দেবস্য ভুজদণ্ডাণিব্বুদে অশ্রমপদে কুদো এবং ;
কিন্তু সুচরিতাচ্ছিন্দিত্বো ইসীশ্বো দেবং সমাজহদুং আশ্রদে
ত্তি তক্কেমি (১) । (স) .

(স) দেবস্য ভুজদণ্ডানিব্বুদে আশ্রমপদে কুত এবম্ ; কিন্তু সুচরিতাভিনন্দন
কৃষয়ঃ দেবং সমাজযিতুমাগতা ইতি তর্কয়ামি ।

মে মম মনঃ, অপরিচ্ছদেণ একতরনিশ্চয়াভাবেন আকুলং তন্নিশ্চয়ার্থং বিহ্বলং
জাতমিতি শিষ্যঃ ।

অত্র অপরিচ্ছদাকুললং প্রতি আকুতবহুপ্রতর্কপদস্বার্থো হেতুরিতি পদার্থহেতুকং
কান্বলিঙ্ঘনমলঙ্কারঃ ।

“তপসী বৈ ধন্ধে শল্লকপলম্” ইতি প্রায়শ্চিত্ততত্ত্বো জ্ঞাতঃ । “প্রায়শ্চিত্তপাদে ফলী পুণ্যে
প্রসবী গর্ভনীচনে” ইতি “লতা প্রতানিনী বীকৃত্” ইতি জ্ঞানরঃ । “বিশ্বশ্রুঃ প্রতিবন্দ্য
স্বাত্ প্রমদে জ্ঞানরস্য চ” ইতি মেদিনী ।

শ্রাদ্ধলবিক্রীড়িতং ষষ্ঠম্ ॥১০॥

(স) প্রতীতি । ভুজদণ্ডেন নিব্বুদে সুস্বীকৃতং, আশ্রমপদে তপোবনে, এবং মন-
হিতর্কিতরূপমসদাচরণম্, ক্রুতী মন্বিতুমর্হতি ক্রুতীঃপি নেত্যর্থঃ । সুচরিতেন দেবস্যৈব
সম্ভাবহারিণ্য অভিনন্দন্তি সন্তুষ্টানি যি তে । দেবং রাজানং মন্বনম্, সমাজযিতুং
প্রীণয়িতুম্ ।

তপঃপ্রবৃত্ত ত্রতীনিগের তপস্শ্রা, বিশ্বে দূষিত হইয়াছে কি ? অথবা
তপোবনচারী প্রাণিগণের প্রতি কেহ অগ্রায় আচরণ করিয়াছে ? কিংবা
যাহারা আমার পরিচয় পায় নাই, এইরূপ কোন লোকেরা তপোবনের
লতার ফল নষ্ট করিয়াছে, আমার মনে এইরূপ বহুতর তর্ক উপস্থিত
হইতেছে, কিন্তু নির্ণয় করিতে না পারায় আমার মন আকুল
হইয়াছে ॥১০॥

(১) প্রতীহারী । সুচরিতাচ্ছিন্দিত্বো ইসীশ্বো ।

ततः प्रविशती गीतमीसङ्घितौ शकुन्तलामादाय कञ्चुकिणी पुरतश्चैषां पुरोहित-
कञ्चुकिनी (१) । (ह)

कञ्चुकी । इत इतो भवन्तः । (घ)

शाङ्करवः । सखे ! शारदत !

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ

न कञ्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव (२) ॥११॥

(ह) तत इति । पुरतः अयतः स्त्रीपुंसयोः पुंसप्राधान्यविषयः एवमित्यस्य
पुंसम् ।

(घ) कञ्चुकीति । इत इतः अनेनानेन पथा, भवन्त आगच्छन्तु इति शेषः ।
अत्रापि उक्तरीत्या भवन्त इत्यस्य पुंसम् ।

महाभाग इति । असी महान् भागी भाग्यं यस्य स महाभागः, अतएव नरपतिः
राजा दुष्मलः, कामं यथेष्टमेव, न भिन्ना न लङ्घिता स्थितिलोकमर्थादा येन स

(ग) प्रतीहारौ । महाराज्जेर बाहुबले सुश्रूकृत तपोबने
एरूप हईवे कि करिया; तवे आमि मने करि महाराज्जेर
सहावहारे आनन्धित हईया गुनिगण महाराज्जेर संवर्द्धना करिबार जग्य
आसियाछेन ।

(ह) (उदनन्तर शकुन्तलाके लईया, गीतमीर सङ्घे कथशिष्टाङ्घयेर
एवः ईहादेर अग्रे अग्रे पुरोहिते ओ कञ्चुकीर प्रवेश ।)

(घ) कञ्चुकी । आपनारा ईई ईई पथे आस्यन ।

शाङ्करव । सखे ! शारदत !

(१) ततः प्रविशन्ति गीतमीसङ्घिताः शकुन्तलां पुरज्जय मुलयः पुरतश्चैषां कञ्चुकी
पुरोहितस्य । (२) अभिन्नस्थितिरसौ ।

শারদ্বতঃ । শাঙ্করব ! স্থানি खलु पुरप्रवेशात्तवेदशः
संविगः । अहन्तु (१) (क)

তাড়শঃ । অতএবাছাদছ্যাকং নালি ভয়মিতি ভাবঃ । তথা বর্ণনাং ব্রাহ্মণাदीनां
मध्ये, कश्चिदपक्रष्टोऽपि उत्कष्टे का कथा, জাল্যা কর্ম্মণা বা নিক্রষ্টোऽপি জনঃ, অপরম
অসন্মার্গ মর্যাদালঙ্ঘনাদিকম্, ন ভজতে রাজভয়ান্নাশ্রয়তি । তেন প্রজাভ্যঃ কর্ম্মচারিভ্যৌ
বাপি নালি ভয়মিত্যশ্রয়ঃ । তথাপি রাজপ্রজয়ৌরীড়কসাধুর্বে সত্যপি, শ্রম্ভণ্ সর্বাदा,
परिचितमभ्यक्तं विविक्तं विजनस्थानं तदावस्थानं येन तादृशन मनसा, इदं जनाकीर्णं
लोकपुष्पं, गृहं राजभवनम्, हुतवहेन अग्निना परीतं व्याप्तमिव, मन्वे सन्धावयामि ।
इदन्वमङ्गलसूचकमित्यभिप्रायः ।

অথ হেতুং কিনাপি রাজগৃহস্য হুতবহুপরীতত্বপ্রকারকমননরূপকার্য্যোত্পত্তিঃ কিং
বিभावনা, उत प्रथमाईप्रतिपादिते राजप्रजयोः साधुत्वरूपे कारणे सत्यपि आश्वासरूपतत्-
कार्य्यानुत्पत्तेश्चिंश्रधीक्लिरेत्युभयोः सन्देहसङ्करः, अपक्रष्टोऽपीत्यत्र अर्थापत्तिः, हुतवह-
परीतमिवेति वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रश्ना च इत्येतेषा गुणप्रधानभावनाङ्गाङ्गि-
भावात् समुदायेऽपि पुनः सङ्करः । इदं राजगृहं हुतवहपरीतं गृहमिव इति व्याख्याने
तु श्रौतीपमेति वःश्रम् । परिचितविवक्तिन मनसेति उत्तीत्प्रश्नाया निमित्तमिति
नापुष्टार्थत्वदीषः ।

“भाग्यो रूपार्थके भागैकदेशयोः” इति हंसचन्द्रः । “संख्या तु मर्यादा धारणा
स्थितिः” इत्यमरः ।

शिक्षरिणी वृत्तम् ॥११॥

মহাভাগ্যবান্ এই রাজা, ইচ্ছানুসারে কাশরও মর্যাদা নষ্ট করেন
না এবং ইহার কর্ম্মচারী বা প্রজা চারি বর্ণের মধ্যে কোন নিক্রষ্ট
লোকও অসংপথ আশ্রয় করে না ; তথাপি আমি, চিরকাল নিৰ্জ্জন
স্থানে থাকা অভ্যস্ত বলিয়া মনে মনে, এই রাজবাড়ীটাকে যেন জনাকীর্ণ
এবং অগ্নিবেষ্টিত বলিয়া ধারণা করিতেছি ॥১১॥

(১) শারদ্বতঃ । জানি ভবান্ পুরপ্রবেশাদিত্যন্বূতঃ সংহতঃ ।

अभ्यक्तमिव स्नातः, शुचिरशुचिमिव, प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥१२॥

(क) शारदिति । संवेग सहेगः, स्थाने खलु युक्त एव, ममाप्युद्देगाभिर्भावात्
“प्रायेण समानाः सहचरा भवन्ति” इति न्यायादिति भावः । अहमित्यस्य श्लोकस्य स्नात
इत्यादिभिः प्रथमान्तैः पदैः सहान्वयः ।

“युक्तं हि साम्यतं स्थाने” इत्यमरः ।

अभ्यक्तमिति । स्नातः कृतस्नानः अहम्, इह राजधान्याम्, सुखसङ्गिनं स्नानादेव
प्राप्तयुद्धिसुखं जनम्, अभ्यक्तं तैस्नातदेहमिव अवैमि अवगच्छामि ; यात्रादिप्रथमाव-
स्थायां तैस्नातदेहदर्शनममङ्गलसूचकमिति कवेरभिप्रायः । शुचिः हरिश्चरणादिना
पवित्रः अहम्, इह सुखसङ्गिनं हरिश्चरणादिनैव पवित्रताशालिनं जनम्, अशुचिमिव
अवैमि, चाण्डालाद्यशुचिजनो हि अन्यायकार्यस्य प्रतिपादं कर्तुं नार्हतीति कवेराशयः ।
प्रबुद्धो जागरितः अहम्, इह सुखसङ्गिनं जागरितत्वेनानुभूयमानसुखम्, जनम्, सुप्तं
निद्रितमिव अवैमि ; सुप्तो हि जनो न्यायान्यायं विवेक्तुं न शक्नोतीति कवेर्भावः ।
तथा स्वैरा स्वच्छन्दा स्वच्छाप्रवृत्ता गतिर्यस्य स तादृशीऽहम्, इह सुखसङ्गिनं
मुक्तभावेनावस्थानात् सुखासक्तमपि जनम्, बद्धमिव कुमचित् संयतमिव, अवैमि ;
गत्वा हस्तादिभिरपि दुष्कार्यस्य बाधाप्रदानस्याकरिष्यमाणत्वादिति कवेराशयः । एतेन
श्लोकद्वयेन वक्ष्यमाणशकुन्तलावाक्येन च कविना दुष्कलेन करिष्यमाणं शकुन्तला-
प्रत्याख्यानरूपममङ्गलं स्वनाटकपाठकउन्देषु सूचितम् । तत्र चानी अभ्यक्तादिवत्
सम्भाव्यमाना राजधानीस्था जना एव सूचकाः । अहमित्यस्य विशेषणतया स्नात
इत्यादिपदीपादानन्तु अभ्यक्तादिजनैः सह वक्तुः सम्पूर्णवैपरीत्यसूचनार्थम् । तेन च
व्याख्यान्तराणि चिन्तनीयानि, अस्य दुर्निमित्तसूचनप्रकरणत्वात् “दुर्निमित्तमभिनीय”
इत्यनुपदमेव अष्टं तदभिधानात् तत्तद्व्याख्यान्तरेषु तु तत्सूचनसम्भवादिति सुधीभि-
र्विवेचनीयम् ।

(क) शारद्वत । शार्दरव ! राजवाड़ीते प्रवेश कराय तोमार
एरूप उद्देग हण्ण सङ्गत वटे । आम्नि किद्ध—

ପୁରୋଧା: । ଅତଏବ ଭବଦ୍ବିଧା ମହାନ୍ତ: (୧) । (ଛ)

ଶକୁ । ଦୁର୍ନିମିତ୍ତମଭିନୀୟ । ଅନ୍ଧୋ ! କିଂ ମେ ବାମିଦରଂ ଶମ୍ଭବଂ
 ବିପ୍‌ଫୁରତି (୨) । (ଗ)

ଏବ ଅୟଞ୍ଚିମିବେତି ଗୁଣୋତ୍ପନ୍ନଞ୍ଚା, ଅନ୍ୟାକ୍ତିସ୍ତ: କ୍ରିୟୋତ୍ପନ୍ନଞ୍ଚା: , ତଥା ଏବଂ ମୌର୍ତ୍ତ୍ୟେ କଥା
 କ୍ରିୟୟା ଅଧ୍ୟକ୍ତମିତ୍ୟାଦୀନାଂ ଚତୁର୍ଥାଂ କର୍ମତଥାଭିସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ତୁଲ୍ୟଯୋଗିତା ; ଇତ୍ୟେତେଷାଂ ମିଥ୍ୟା
 ନିରପେକ୍ଷତଥା ସଂସ୍ପୃଷ୍ଟି: ।

ଅଧ୍ୟକ୍ତମାହ ଯୁଦ୍ଧିତତ୍ସ୍ପୃଷ୍ଟତମାୟୁର୍ବେଦବଚନମ୍—

“ମୂଢ଼ିଂ ଦତ୍ତଂ ଯଦା ତୈଳଂ ଭବେତ୍ ସର୍ବାଞ୍ଜସଜ୍ଜତମ୍ ।

କ୍ଷୀତୋଭିକ୍ଷପଂ ପିତ୍ତଃ ଅଧ୍ୟକ୍ତ: ସ ଚଦାହତ: ॥”

“ମନ୍ଦସ୍ତଚ୍ଚନ୍ଦ୍ୟୋ: କ୍ଷୈରମ୍” ଇତ୍ୟମର: । ଆର୍ତ୍ତ୍ୟା ଜାତି: ॥୧୨॥

(ଛ) ପୁରୋଧା ଇତି । ଅତଏବ ଝଟ୍ଟଞ୍ଚାଂ ଭାବିନଂ ବିଷୟଂ ମନ୍ତୁ ଶକ୍ତତ୍ବାଦିବ, ଭବଦ୍ବିଧା
 ମୁନୟଂ, ମହାନ୍ତୋ ମାନବାକ୍ତ୍ରେଭ୍ୟ: ପ୍ରଧାନା: ; ଅପରୈକ୍ଷଦଶକ୍ତତ୍ବାଦିତି ଭାବ: ।

(ଗ) ଶକୁ ଇତି । ଦୁର୍ନିମିତ୍ତମୟଭଲଞ୍ଚୟମ୍, ଅଭିନୀୟ ଦକ୍ଷିଣନୟନଞ୍ଚନ୍ଦନେନ
 ସ୍ପଷ୍ଟିତ୍ବା । ବାମିତରତ୍ ଦକ୍ଷିଣମ୍ । ବିଫୁରତି ବିଶେଷେଣ ସ୍ପନ୍ଦନେ । କ୍ଷ୍ମୀଣାଂ ଦକ୍ଷିଣାକ୍ଷି-
 ଞ୍ଚନ୍ଦନଂ ବନ୍ତୁ ବିଫୁରତି ସ୍ପଷ୍ଟିତ୍ । ଯଥା ଗର୍ଗ:—

“ଦକ୍ଷିଣଞ୍ଚକ୍ଷ୍ମନ୍ଦନଂ ବନ୍ତୁ ଦୃଶ୍ୟନମର୍ଥଂ ଶାଭଂ ବା ; ବାମଞ୍ଚକ୍ଷ୍ମନ୍ଦନଂ ବନ୍ତୁ ବିଫୁରତି
 ଚନହାନିଂ ବା ।” ସ୍ପଷ୍ଟିତୀତି ପୂର୍ବେଣ ସମ୍ବନ୍ଧ: । ପରଞ୍ଚାହ—

“କ୍ଷ୍ମୀଣାମିତତ୍ ଫଳମବିକଳଂ ଦକ୍ଷିଣେ ବୈପରୈତ୍ୟମ୍ ।”

ଅତଏବ ଶକୁନ୍ତଳାୟା ବନ୍ତୁ ନା ପତ୍ୟା ସହ ଭାବୀ ଦୌର୍ବିଫୁରତି: ।

ଜ୍ଞାତ ହୈୟା ଏହି ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକଶୁଣିକେ ଯେନ ଠେଲାଭାକ୍ତେର ଗ୍ରାୟ, ଅପବିତ୍ର
 ହୈୟା ଏହି ଲୋକଶୁଣିକେ ଯେନ ଅପବିତ୍ରେର ଗ୍ରାୟ, ଜାଗରିତ ହୈୟା ଏହି
 ଲୋକଶୁଣିକେ ଯେନ ନିଦ୍ରିତେର ଗ୍ରାୟ ଏବଂ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଗାମୀ ହୈୟା ଏହି ଲୋକ-
 ଶୁଣିକେ ଯେନ ବକ୍ତ୍ରେର ଗ୍ରାୟ ମନେ କରିତେଛି ॥୧୨॥

(୧) କୁରଞ୍ଚିଦ୍ଦୟଂ ପାଠୋ ନାସ୍ତି । (୨) ନିମିତ୍ତଂ ସ୍ପଷ୍ଟିତ୍ବା ।

गौतमी । जादे ! पडिहदं अमङ्गलं, सुहाइं दे
होन्तु (१) । (घ)

इति परिक्रामन्ति (२) । (ङ)

पुरोधः (३) । राजानं निर्दिश्य । भी भीस्तपस्विनः । असावत्र-
भवान् वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनः प्रतिपालयति
वः, पश्यते नम् । (च)

(ग) अहो ! किं मे वामितरन् नयनं विष्णुरिति ।

(घ) जाते ! प्रतिहतममङ्गलम्, सुखानि ते भवन्तु ।

(च) गौतमीति । हे जाते ! वत्सि ! अमङ्गलं दक्षिणादिस्तन्दनसूचित-
मग्रभम्, प्रतिहतं निवृत्तम्, भवत्विति शेषः । प्रत्युत सुखानि मङ्गलरूपाणीत्याश्रयः
भवन्त्वित्याश्रीर्वादः ।

(ङ) इतीति । इति एतदुक्तः परमिन्त्यर्थः, परिक्रामन्ति राजान्तिकं गन्तुं
सर्वे पादक्षेपं कुर्वन्ति ।

(च) पुरोधा इति । निर्दिश्य अङ्गुल्या दर्शयित्वा । अत्रभवान् राजत्वेन
सर्वमान्यः, वर्णां ब्राह्मणादयः आश्रमाश्च ब्रह्मचर्यादयस्त्रिषामुभयैवामपि, रक्षिता यथा-

(१) पुरोहित । এইজন্তাই आपनारा प्रधान ।

(ग) शकुन्तला । (दुर्लक्षण अभिनय करिग्या) ओ मा ! आमार
दक्षिण नयन स्पन्दित हईतेछे केन ? ।

(घ) गौतमी । वत्से ! तोमार अमङ्गल बिनष्टे एवं नानाविध
सूत्र उरुपन्न हउक ।

(ङ) (ईहार पर सकले पादक्षेप करिते लागिलेन ।)

(१) सुहाइं दे भन्तु, कुलदीवदाशी बितरन्तु ।

(२) परिक्रामन्ति । (३) पुरोहितः ।

শাক্তি । ভী মহাত্মন ! কামমেতদভিনন্দনীয়ম্ ; তথাপি
বয়মত্র মধ্যস্থা : (১) । (ছ)

ভবন্তি নম্রাস্তরব : ফলোদগমৈ-
ন্বাম্বু মিতূরবিলম্বিনো ঘনা : ।
অনুহতা : সত্পুরুষা : সমৃদ্ধিभिः
স্বभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ১২ ॥

নিয়মং পালয়িতা রাজা দুশ্মল ইত্যর্থঃ, প্রাগৈব ভবতামুপস্থিতে: পূর্বমেব, মুক্তং ত্যক্ত-
মাসন্নং ধন স:, বী যুস্মান্, প্রতিপালয়তি প্রতীচ্যতে । এনং রাজানম্ ।

(ছ) শাক্তিতি । এতৎ রাজ্ঞ আচরণম্ অস্বাকমুপস্থিতঃ প্রাগৈব গামৌত্যান-
মিত্যর্থঃ, কামং যথেষ্টমেব, অভিনন্দনীয়ং প্রশংসনীয়ম্ ; তথাপি অভিনন্দনীয়ত্বৈঃপি,
অত্রাভিনন্দনে, বয়ং মধ্যস্থা উদাসীনা: প্রভৃতিবিহীনা ইত্যর্থঃ, রাজ্ঞ এতদনৌহৃত্যস্য
স্বাভাবিকত্বাত্ বঞ্চে কথ্যতায়া ইব স্বাভাবিকধর্মস্য প্রশংসানহঁত্বাদিতি ভাব: ।

রাজ্ঞী দুশ্মন্তস্য তন্ন সত্বমপি স্বাভাবিকমেবেতি প্রতিপাদয়িতুমাহ ভবন্তীতি । তরবী
হ্রস্বা:, ফলানামুদগমৈ: সত্পুষ্টিभिः, নম্রাস্তত্পুলভরণে নমনশীলা ভবন্তি ; ঘনা
মেঘা:, নবাম্বু মিতূতনজলসম্ভবৈ: দূরবিলম্বিন: অত্যন্তলম্বিতা উচ্চাকাঙ্ষাদতীবানতা
ইত্যর্থ:, ভবন্তি ; তথা সত্পুরুষা:, সমৃদ্ধিभिर्নাদিসম্পন্নৈ:, অনুহতা অীহৃত্যে ন
গবৈশ হীনা নম্রা ইতি তাত্পর্যম্, ভবন্তি । তথা অ পরোপকারিণা জনানাম্, एष

(৫) পুরোহিত । (রাজাকে দেখিয়া) তপস্বিগণ ! বর্ষ ও
আশ্রমসমূহের রক্ষক মাননীয় মহারাজ, আপনাদের আদিবার পূর্বেই
আসন্ন পরিত্যাগ করিয়া, আপনাদের প্রতীক্ষা করিতেছেন । ইহাকে
দর্শন করুন ।

(ছ) শাক্তিরব । মহাত্মন ! রাজার এই ব্যবহারের যথেষ্ট প্রশংসা
করা উচিত ; তথাপি আমরা এবিষয়ে উদাসীন । (কারণ,)

(১) শাক্তিরব: । ভী মহারাজ্ঞয় ! ।

प्रती । देवं । पसस्यमुखा इसीधो दीसन्ति (१) । (ज)

राजा । शकुन्तलां निर्बन्धं । अये । अत्र—(२) (झ)

(ज) देव ! प्रसन्नमुखा ऋषयो दृश्यन्ते ।

एव नमस्वरूप एव स्वभावः । अतएव तरुघनवत् सर्वथा परीपकारिणः सत्पुरुष-
विशेषस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य च एतन्नमस्त्वं स्वभाव एवेति भावः ।

अतएवात्र अपस्तुतात् सत्पुरुषसामान्यात् प्रस्तुतस्य दुष्मन्तरुपसत्पुरुषविशेषस्य
प्रतीतेरपस्तुतप्रशंसालङ्कारः, विशेषपर्यवसितस्य च तस्य चतुर्थचरणार्थरूपेण सामान्यैव
समर्थनादर्शान्तरन्यासः ; अनयोः प्रथमसङ्काङ्क्षिभावेन सङ्करः ; परञ्च अपस्तुतानामेव
तरु घन सत्पुरुषाणां भवन्तीतिक्रियारूपे कथम्भासिस्त्वन्त्यान्त्ययोगिता, तथा नमस्वरूपे क-
थम्भास्यैव नम-दूरविलम्बागुह्यतपदैः पृथक् निहृष्टात् “विमल एव रविर्विशदः शशी”
इत्यादिदर्पशोदाहरणवत् मालारूपा प्रतिबन्तूपमा ; इति प्रागुक्तसङ्करेण सङ्ग समुदाये
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । संसृष्टिसङ्करयोरपि पुनः संसृष्टिसङ्करो सम्भवत इति
प्रदर्शितमस्माभिः साहित्यदर्पणटीकायां तत्प्रकरणे ।

व शस्यविलं वत्तम् ॥ ११ ॥

(ज) प्रतीति । प्रसन्नम् उद्दिशेनाकलुषितं मुखं येषां ते । अतएव “किं
तावद्भ्रतितानाम्” इत्यादिना भवता यद्यत्तर्कितं तस्य न किञ्चिदपीति भावः ।

(झ) राज्ञिति । निर्बन्धं दृष्ट्वा । अये इति सम्भ्रमे । अत्र स्थाने ।

“निर्बन्धं ननु निध्यानं दर्शनालीकनेष्वयम्” इत्यमरः ।

फन जन्मिने, वृक्ष अवनत हय एव नूतन जन सक्रित हईले, मेघ
अत्यस्त बूनिगा पडे ; এইरूप संप्रकृषगण समृद्धि हईले नस्रई हईया
थाकेन । कारण, परोपकारीदिगेर स्वभावई এই ॥ १० ॥

(ज) प्रतीहारो । महाराज ! मुनिगणके प्रसन्नवदन देखा याईतेछे ।

(झ) राजा । (शकुन्तलाके देखिया) ओहे ! एथाने—

(१) देव ! पसस्यमुखा इसीधो दीसन्ति । जायामि वीसङ्गकात्याधी इसीधो ।

(२) राजा । शकुन्तलां दृष्ट्वा । अथाप्रभवती ।

କେୟମବଗୁଣନବତୀ (୧) ନାତିପରିଷ୍କୁଟଶରୀରଲାବଣ୍ୟା ।

ମଧ୍ୟେ ତପୋଧନାନାଂ କିସଲୟମିବ ପାଞ୍ଚୁ, ପତ୍ନାଣାମ୍ ॥୧୫॥

ପ୍ରତୀ । ଭଟ୍ଟା । କୁଟୁହଲଗବ୍ଧୋ ପଢ଼ିହଦୋ ଣ ମି ତକ୍କୋ
ପସରଦି । ଦଂଶ୍ୟୀଆ ଉଣ୍ଣ ସେ ଆକିଦୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀଞ୍ଜଡ଼ି (୨) । (ଞ)

କେୟମିତି । ପାଞ୍ଚୁନି ପକ୍ତତଥା ପାଞ୍ଚୁବର୍ଣ୍ଣାନି ଯାନି ପତ୍ନାଣି ତେଷା ମଧ୍ୟେ । ଏତେନ
ତପୋଧନାନାମପି ପରିଷ୍ଟତବ୍ୟସ୍କତତଥା ପାଞ୍ଚୁତ୍ବଂ ସୂଚିତମ୍ । କିସଲୟଂ ପଲ୍ଲବମିବ ; ତପୋଧନା-
ନ୍ୟବୀର୍ଣ୍ଣାଂ ମଧ୍ୟେ, ଅବଗୁଣନବତୀ ବସନେନ ମକ୍ତକାଞ୍ଚାଦନଶାଲିନୀ, ନାତିପରିଷ୍କୁଟଂ ବସନେନ
ଗାଭାବରଞ୍ଚାଦିବ ନାତିଷ୍ଟାଣ୍ଡୀଭୂତଂ ଶରୀରସ୍ୟ ଲାବଣ୍ୟଂ ଯତ୍ସା: ସା ତାଢ଼ଶୀ, ଇୟଂ ନାରୀ କା ? ।

ଅଥ ଶ୍ରୀତୀପମାଳହାର: ।

“ମୁକ୍ତାଫଳସ୍ୟ ଞ୍ଚାୟାଂ ତରଳତ୍ୱମିବାନ୍ତରା ।

ପ୍ରତିଭାତି ଯଦଞ୍ଜିଷୁ ତଲ୍ଲାବଣ୍ୟମିହିଷ୍ୟନ୍ତି ॥” ଇତ୍ୟୁଚ୍ଚଲଲନୀଲମଣି: ।

ଧି ତୁ ଜ୍ଞବନ୍ତି “ଭାରତେ ଯବନରାଜତ୍ୱପ୍ରଗନ୍ତେ: ପୂର୍ବମବଗୁଣନଗୀର୍ତ୍ତନାଂସୀନ୍ ; ପରଞ୍ଚ ଲମ୍ପଟ-
ଯବନପୁରୁଷଭୟାଦାତ୍ମ୍ୟରମଣୀନାମବରୀଧୟଥା ଅବଗୁଣନପଥା ଚ ପ୍ରଗନ୍ତେ”ତି ତେଷାମୟମିବ ଶ୍ରୀକ୍ରୀ
ମୁଷ୍ଟପିଧାତା । ନ ଚ କାଳିଦାସକାଳ ଏବଂ ଶା ରୀତିରୁତ୍ପନ୍ନେତ୍ୟପି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍, ତଦାନୌମୁତ୍ପତ୍ନୀ
କାରଣାଭାବାତ୍ ତତୀ ବହୁପୂର୍ବମପି ଭୃତ୍ତିଶାନ୍ତେ ଅବଗୁଣନପ୍ରସାବଦର୍ଶନାତ୍ । ଯଥା ତିଥିତତ୍ତ୍ୱେ
ଅଞ୍ଜିରା:—

“ଅଗୁରସ୍ୟାସତୀ ଯଦ୍ଭାଞ୍ଜିତ୍ୱଃପ୍ରଞ୍ଚାଦନକ୍ରିୟା ।

ପୂର୍ବଦର୍ଭେଷା ସା କାର୍ଯ୍ୟା ମାତୁରଭ୍ୟୁଦୟାର୍ଥମି: ॥”

ଅଲ୍ଲ:ପୁରିକାଦିଶ୍ଚନ୍ଦର୍ଶନାଦିବ ଅବରୀଧପଥାପି ଚିରଲନୀତି ମଲ୍ଲସ୍ୟମ୍ ।

ଧାର୍ଯ୍ୟା ଜାତି: ॥୧୬॥

ଏହି ଅବଗୁଣନବତୀ ରମଣୀ କେ ? ଈଶର ଶରୀରର ଲାବଣ୍ୟ ଅତି-
ପରିଷ୍କୁଟ ହେତେଛେ ନା ; ତପସ୍ୱିଗ୍ଣେର ମଧ୍ୟେ ଈଶାକେ, ପାଞ୍ଚୁବର୍ଣ୍ଣ ପତ୍ନେର
ମଧ୍ୟେ ନବମଲ୍ଲବେର ଗ୍ରାସ୍ତ୍ର ଦେଖା ଯାହିତେଛେ ॥୧୬॥

(୧) କା ଶ୍ଳିଦବଗୁଣନବତୀ ।

(୨) ପ୍ରତୀହାରୀ । ଈଷ ! ପଢ଼ିଦୀ ।

राजा । भवतु, अनिर्वाण्यं खलु परकलत्रम् (१) । (ट)
 शकु । चरसि इत्थं दृष्ट्वा स्वगतम् । हिमम् । किं एव्वं
 वेवसि । अज्जउत्तस्स तादिसभावाणुवन्धं सुमरिअ धीरत्तणं
 दाव अवलम्बस्स (२) । (ठ)

(च) भर्तुः ! कुतूहलगर्भः प्रतिहती न मे तर्कः प्रसरति । दर्शनीया पुनरस्या
 आकाशित्वाद्यते ।

(उ) हृदय ! किमेवं वेपसे ? आर्यपुत्रस्य तादृशभावाणुवन्धं श्रुत्वा धीरत्वं
 तावदवलम्बस्व ।

(अ) प्रतीति । भर्तुः ! स्वामिन् ! कुतूहलगर्भक्यात् रमणीयदर्शनजनितं
 कौतुकं गर्भे अभ्यन्तरे यस्य स तादृशः, मे मम तर्को विचारः इयं का भवितुमर्हती-
 त्यनुसन्धानम्, प्रतिहतः कुतूहलेनैव निवारितः सन्, न प्रसरति न प्रसारं लभते न
 निरूपयितुमर्हतीत्यर्थः । अतएव भवत उत्तरं दातुं न शक्नोमीति भावः । पुनः
 किन्तु । दर्शनीया सुदृश्येत्यर्थः, अती नेयं सामान्येत्याशयः ।

(ट) राजेति । भवतु इयं नारी या काचिद्भवत्वित्यर्थः । परकलत्रं परकीयस्त्री,
 अनिर्वाण्यं खलु अनवलीकनीयमेव ; “परदारान् न वीक्षते” इति विष्णुस्मृतिरिति भावः ।

(ठ) शकु इति । यी यथा सान्त्वनां ददाति, सति सन्धवे स तं स्पृष्ट्वैव ददातीति
 श्रीकण्व्यवहारादाह-उरसीत्यादि । चरसि वचसि । वेपसे कम्पसे । आर्यः पुत्र्यः

(९) प्रतीतिशरौ । महाराज ! कोतूकगर्भ आमार विचारशक्ति,
 प्रतिहत हईया किछु निरूपण करिंते पारितेहे न। किञ्च ईशार
 आकृति मनोहर बलिग्या लक्ष्य करिंतेछि ।

(ट) राजा । हउक, परस्त्री देखा उचित नहे ।

(१) अनिर्वाणनीयं परकलत्रम् ।

(२) शकुणला । इत्यमुरसि कृत्वा आत्मगतम् । अव्यउत्तण्ण भावं श्रीदारिअ
 धीरं दाव हीहि ।

পুরোধাঃ । পুরী গতা । স্বস্তি দেবায় । দেব ! এতে খলু
বিধিবদর্শিতাস্তপস্বিনঃ ; কশ্চিদেতেষু উপাধ্যায়সন্দেয়োঽস্ति,
তং দেবঃ স্রোতুমর্হতি (১) । (ঙ)

রাজা । অবহিতোঽস্মি । (ট)

অয়ং ইতি তাৎপর্যম্, তস্য পুরী ভর্তা, তস্য দুশ্যন্তস্যেত্যর্থঃ ; তাড়শ্চভাবানুশব্দং পূর্বানুভূত-
মদনুরাগপ্রবাহম্ । ধীরত্বং ধৈর্যম্ । তথা চ তাড়শ্চাবিচ্ছিন্নানুরাগকারী জনো বিনা
বিশেষহিতং ন কদাচিৎকর্তুং বিরক্তুং বাহঁতীতি ন কিঞ্চিৎ সন্দেহকারণমসীতি ভাবঃ ।

“ভাবঃ সত্যাস্ত্রভাবাভিপ্রায়চেষ্টাত্মজন্মম্ । ক্রিয়ালীলাপদার্থেষু বিমূর্তিব্রুধজন্যু
রন্যাদৌ” ইতি মেদিনী ।

(ঙ) পুরীশা ইতি । পুরস্তপস্বিনামযতঃ । যী যং কিঞ্চিদ্ভদতি, স তদভিমুখঃ
সন্নৈব বদতীতি লোকন্যবহারাত্ রাজাভিমুখৌভবনার্থং পুরী গত্যনুক্রমম্ । স্বস্তি
শব্দম্, স্বস্তিতি শ্রবঃ । বিধিবৎ যথাস্বাস্তম্, অর্শিতাঃ পাত্মাদিভিঃ সন্তুজ্ঞতাঃ ।
অতএবৈষাং সন্ত্কারাবশেষী নাসীত্বাশ্রয়ঃ । এতেষু তপস্বিণ্ড, কশ্চিৎ উপাধ্যায়স্ব
এষামেবাধ্যাপকস্য কথস্য সন্দেহৌ বাচিকম্ ।

“স্বন্যাস্ত্রী-চেনপৃথ্বাদৌ” ইত্যমরঃ ।

(ট) রাজিতি । অবহিতঃ তং সন্দেহং স্রোতুং ক্রমমনীয়োগঃ ।

(ঠ) শকুন্তলা । (বৃকে হাত দিয়া স্বগত) হৃদয় ! কেন তুমি
এরূপ কাঁপিতেছ ? আর্ষ্যপুত্রের সেইরূপ অবিচ্ছিন্ন অনুরাগ স্বরণ
করিয়া ধৈর্য্য অবলম্বন কর ।

(ড) পুরোহিত । (সম্মুখে যাইয়া) মহারাজের মঙ্গল ইউক ।
মহারাজ ! যথাবিধানে এই তপস্বিগণের পূজা করা হইয়াছে ; ইহাদের
অধ্যাপকের কোন খবর আছে ; তাহা আপনি শুনিতে পারেন ।

(ঢ) রাজা । মনোযোগী হইলাম ।

(১) পুরীহিতঃ । এতে বিধিবৎ । কশ্চিদেযামুপাধ্যায়সন্দেহঃ ।

शिष्यौ । इक्षमुद्यम्य । भो राजन् ! विजयतां भवान् (१) । (ण)

राजा । सर्वानभिवादये वः (२) । (त)

शिष्यौ । स्वस्ति देवाय (३) । (थ)

राजा । अपि निर्विघ्नं तपः ? (४) । (द)

शिष्यौ । कुतो घर्भक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्भांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥१५॥

(ण) शिष्याविति । आशीर्वादे हस्तोत्तोलनम्बन्धारादाह इक्षमुद्यम्येति । उद्यम्य उत्तोल्य ।

(त) राजेति । वी युष्मान्, अभिवादये नमस्कारोमि ।

(थ) शिष्याविति । स्वस्ति मङ्गलम्, भवत्विति शेषः ।

(द) राजेति । अपिशब्दः प्रश्ने । युष्माकं तपो निर्विघ्नं सम्पद्यते किमित्यर्थः ।

कुत इति । त्वयि रक्षितरि परिपालयितरि सति, सतां सञ्जनानाम्, घर्भक्रियाणां यश्चादौनाम्, विघ्नो व्याघातः कुतो भवितुमर्हतीति शेषः कुतोऽपि नेति तात्पर्यम् । तथा च घर्भा उष्णा अंशवः किरणा यस्य तस्मिन् सूर्ये, तपति जगत् सन्नापयति सम्पूष-मुदयमाने सति, तमः अन्धकारः, कथमाविर्भविष्यति, अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । अतो निर्विघ्नमेवास्माकं तप इत्याशयः ।

अत्र यथा सूर्ये तपति सति नान्धकाराविर्भावः, तथा त्वयि रक्षितरि सत्यपि न

(ग) शिष्याद्यय । (इष्ट उद्बोधन करिष्या) महाराज ! आपनांर जग्न ह्उक ।

(त) राजा । आपनांदेर सकनकेई नमस्कार करि ।

(थ) शिष्याद्यय । आपनांर मङ्गल ह्उक ।

(द) राजा । आपनांदेर तपश्चार् कोन विघ्न नाई त ? ।

(१) ऋषयः । विजयस्व राजन् ! । (२) अभिवादये ।

(३) ऋषयः । स्वस्ति युज्यस्व । (४) अपि निर्विघ्नतपसी मुनयः ! ।

রাজা । আক্ষয়ম্ । সৰ্বথা অর্থবান্ স্কলু মে রাজশব্দঃ ।
প্রকাশ্যম্ । তত্ৰভবান্ কুশলী কথং ? (১) । (ঘ)

শাক্ত্ৰ্ণি । রাজন্ ! স্বাধীনকুশলাঃ সিদ্ধিমন্তঃ । স
ভবন্তশ্চনাময়প্রশ্নপূৰ্বকমিদমাহ । (ন)

অর্থক্রিয়াবিহ্ন ইতি প্রতিবিম্বনাৎ দৃষ্টান্তোল্লেখ্যঃ, পূৰ্বাৰ্ধপৰাৰ্ধয়োৰ্থাপনিহয়শ্চ, ইত্যে তেষাং
পরস্পরনিরপেক্ষতয়া মন্বৃষ্টিঃ । সদাঙ্করণং নাম নাট্যালঙ্কণশ্চ । যথা দর্পণে—

“যব তুল্যার্থযুক্তেন বাক্যে নামিপ্রদর্শনাত্ ।

সাধ্যতেঃসমিতস্যার্থকদুদাঙ্করণং মতম্ ॥”

“অর্থোঃপি অর্থঃ” ইত্যমরঃ ॥১৫॥

(ঘ) রাজিতি । রাজশব্দঃ রাজিত্যানুপূৰ্ব্বিকো বর্ষসমূহ', সৰ্বথা অর্থবান্
সৰ্বেষুেব প্রকারেণ সার্থকঃ । তথা চ রঞ্জয়তি প্রজা ইতি রাজা । অতএবোক্তা
রঘুবংশে—“রাজা প্রকৃতিরঞ্জনাৎ” ইতি । এবশ্চ মর্থৈব পরিপালনেন অনুরক্তিতাঃ স্কল্লিতাঃ
প্রজাঃ সন্তুষ্টন্ত্য এব এব' ভুবনীত্যাশয়ঃ । তত্ৰভবান্ মহর্ষিত্বেন পূজ্যঃ, কুশলী
মহৎস্বভাবানিতি কাঙ্ক্য প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

(ন) শাক্ত্ৰ্ণিতি । সিদ্ধিমন্তী যোগিনাথিমাতিসিদ্ধাঃ পুরুষাঃ, স্বাধীনম্ আক্ষা-
য়তমিব কুশলং যেষাং তে তাটয়াঃ । তথা চ যোগিসিদ্ধাঃ পুরুষাঃ স্বৈচ্ছ্যৈব কুশল-
মকুশলং বা কথং মর্হন্তি । তেন চ কুশলস্যে স্তানাৎ যোগিসিদ্ধাঃ কল্পঃ কুশলী এবেতি

শিশুভয় । আপনি রক্ষক থাকিতে, সাধুজনের ধর্মকাযোর বিহ্ন
হইবে কেন ! সূয়া সম্পূর্ণ উদয় পাইলে অন্ধকার আবির্ভূত হইবে
কি রূপে ? ॥১৫॥

(ঘ) রাজা । (স্বগত) আমার রাজা-নাম, সর্বপ্রকারেই সার্থক ।
(প্রকাশ্যে) পূজনীয় মহর্ষি কথের মঙ্গল ত ? ।

(১) রাজা । অর্থবান্ স্কলু মে রাজশব্দঃ । অথ ভগবান্ লীকাণ্ডযজ্ঞায়
কুশলী কাময়ঃ ? ।

राजा । किमाज्ञापयति भगवान् ? । (प)

शाङ्ग । यन्मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुप-
येमे (१) ; तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः—(फ)

भावः । स कखः । अनामयप्रश्नपूर्वकं तव किमारीग्यं वर्तते इति जिज्ञासा-
पूर्वकम्, इदं वक्ष्यमाणम् ।

ब्राह्मणं प्रति कुशलप्रश्नः, अत्रियं प्रति चानामयप्रश्नः शास्त्रीयः । यथा मनुः—

“ब्रह्मणं कुशलं पृच्छेत् अत्रबन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारीग्यमेव च ॥”

अतएव हि पूर्वव कखं ब्राह्मणं प्रति कुशलौति राज्ञः प्रश्नः ।

(प) राजेति । किमाह इति वक्तव्ये किमाज्ञापयतीत्यभिधानेन महागौरवं
यौतितम् ।

(फ) शाङ्गेति । मिथः समयात् ‘त्वं मे भार्या’ ‘त्वं मे भर्ता’ इति परस्परं
श्रपथं कृत्वैत्यर्थः, “गान्धर्वः समयान्मिथः” इति याज्ञवल्क्यवचनात् । उपर्येमे
परिणीतवान् । प्रीतिमता परस्परयोग्यत्वात् सन्तोषवभा मया युवयोस्तत् उपयमनम्,
अनुज्ञातम् अनुमीदितम् ।

“समयः श्रपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः ।

उपर्येमे इति “उहाहो उपयमः” इति रुचादित्वादात्मनेपदम् ।

ननु भवदभिप्रायमपरिज्ञाय विवाहकरणात् अप्रीतिस्थले कथं भवतः प्रीतिरित्याह
कुत इति ।

(न) शाङ्गरव । महाराज ! सिद्धगुरुवदिगेर मङ्गल, तौशादेर
निज्जेदेर अधीन । तिनि आरोग्य जिञ्जामा करिया, आपनाके एहे
कथा बलियाछेन ।

(प) राजा । भगवान् क्व कि आदेश करियाछेन ? ।

(१) उपायं च ।

ত্বমহঁতামগ্রসরঃ স্মৃতোঽসি নঃ (১)

শকুন্তলা মূর্ত্তিমতীব সত্ক্রিয়া ।

সমানয়ংস্তুল্যগুণং বধুবরং

চিরস্য বাচ্যং ন গতঃ প্রজাপতিঃ ॥১৬॥

ত্বমিতি । ত্বম্, অহঁতাং প্রশংসাভাজনানাং জনানাং, অগ্রসরঃ অগ্রবর্গী প্রধান ইতি যাবত্, নঃ অস্মাকং স্মৃতঃ সস্মতঃ অসি ; তথা শকুন্তলা চ, মূর্ত্তিমতী দেহধারণী, সত্ক্রিয়া যোগাদিপ্রশস্তক্রিয়ৈব নঃ স্মৃত্যন্ত্যয়ঃ । অত উভয়ৌস্তুল্যগুণত্বমিত্যশ্রয়ঃ । তুল্যা গুণাঃ শ্রীচাচারাदयो यस्य तत् तादृशम्, बधूनंबोढा च वरो वोढा चेति तत् बधुवरम्, समानयन् एकीकुर्वन् विवाहेन “अस्थिभिरस्थौनि” इत्यादिस্মृतैः एकशरीरी-कुर्वन्, प्रजापतिर्बिधाता, चिरस्य चिरकालागतम्, वाच्यं निन्दाम् ‘अयोग्यश्रीञ्जी विधाता’ इति लीलापवादमित्यर्थः, न गतः अत्र न प्राप्तः, तल्लगुणत्वेन परस्परयोग्यत्वादिति भावः ।

अत्र वरकन्वयोऽनुद्वयेण ग्राघाप्रतीतेः समं नामालङ्कारः, वाच्या भावाभिमानिनी क्रियीत्पश्चात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ।

अहঁतामिति “अहँः प्रशंसायाम्” इत्यहँतेः शतृङ् । स্মृत इति “अनुबन्ध-मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः” इति मत्वर्थात् अरतेः कर्त्तरि क्तः । न इति “वर्त्तमानाधि-करणयोः सौव” इति कर्त्तरि षष्ठी । समानं कुर्वन्निति समानयन् समानशब्दात् “इन् कारितं धात्वर्थे” इतीन् । ननु “अननिर्विष्टकर्मकधातीरकर्मकत्वम्” इत्युक्तेः समानयन्नित्यस्य अननिर्विष्टकर्मकतया बधुवरमित्यस्य कथं कर्मत्वमिति चेन्न उक्तानु-शासने कर्मपदस्य प्राधान्येन विधेयकर्मपरत्वात् उद्देश्यकर्मस्थितौ बाधकामावात् अत्र तु बधुवरमित्यस्य उद्देश्यकर्मत्वात् । अन्यवाच्येवं प्रयोगो दृश्यते । यथा

(फ) शाङ्करव । परम्पर शपथ करिया, आपनि आमार এই कণ্ঠাকে যে বিবাহ করিয়াছেন, আমি আপনাদের উপরে সন্তুষ্ট হইয়া তাহাতে অনুমোদন করিয়াছি । কারণ—

তদিদানীমাপন্নসত্বেয়ং গৃহ্যতাং সহধর্ম্যচরণায়িতি (১) । (ক)
গৌতমী । ভ্ৰমুহং ! কিমপি বক্তু কামসি, য মে বচনাব-
সরো অস্মি (২) । (খ)

(খ) ভ্রমুহ ! কিমপি বক্তু কামসি, য মে বচনাবসরোঃসি ।

নৈষধি—“কথং ন সা সৎগিরমাবিলামপি কুসেবিনীমেব পবিত্রমিষ্যতি ।” বধু বরমিতি
সমাচারবন্দ একবন্ধাবঃ ।

“সমানাঃ সত্‌সর্মে কে স্যুঃ” ইত্যমরঃ ।

বং শস্যবিলং ভ্রমম্ ॥১৬॥

(ক) তদিতি । তপস্যাৎ বিধাত্রৈব পতিবতীত্বেন যুবধীরকীকৃতত্বাদিত্যর্থঃ ।
ইদানীম্, আপন্নম্ উদরে পানং সত্বে জলুর্যয়া সা আপন্নসত্বা গর্ভবতী, ইয়ং শকুন্তলা,
সহধর্ম্যচরণায় “সবতীকো ধর্মমাচরেৎ” ইতি শাস্ত্রাত্ মিলিত্বা ধর্ম্যকার্যচরণায়,
গৃহ্যতাং, ইতি ইত্যন্তম্, ইদমাহুতি পুর্বেণান্বয়ঃ ।

“আপন্নসত্বা স্যাৎপুর্বাণ্যন্তর্ভাগী চ গর্ভবতী ।” ইত্যমরঃ ।

(খ) গৌতমীতি । ভ্রমাণাং অজ্ঞানাং জনানাং মুখঃ প্রধান ইতি ভ্রমুহস্যন্ত-
সম্বোধনম্ । বচনাবসর উক্ত্যবকাশঃ, নাস্তি ; যুবাধ্যামিবাচিত্তাল্পনাহিতি ভাবঃ ।

“মুখমায়ং প্রধানি চ” ইত্যমরঃ ।

আপনি প্রশংসনীয় লোকদের অগ্রগণ্য ইহা আমাদের অভিমত ;
আবার শকুন্তলাও মূর্তিমতী সংক্রিয়ার গ্রায় । অতএব প্রজ্ঞাপতি,
সমানগুণসম্পন্ন বধু ও বরকে একত্র করিয়া, চিরকালের নিন্দা প্রাপ্ত
হন নাই ॥১৬॥

(ক) অতএব এখন এই গর্ভবতী পত্নীকে, মিলিত হইয়া ধর্ম্যকার্য
করিবার জগু গ্রহণ করুন ।

(খ) গৌতমী । হে ভ্রমুপ্রধান ! আমি কিছু বলিতে ইচ্ছা
করি ; কিন্তু আমার বাক্যের অবসর হইতেছে না ।

(১) কথিদিয়মিতি নাস্তি । (২) গৌতমী । অস্মি অস্মি । কহং সি ।

রাজা । আৰ্য্যে ! কথ্যতাম্ (১) । (ম)

গৌতমী ।

ণাবেক্সিদৌ গুরুশ্ৰণৌ ইমিএ ণ তুএ বি পুচ্ছিদৌ বশ্বু ।

এককস্ম অ চরিএ মণাদু কিং এক একস্মিঁ (২) ॥১৩॥

শকু । অত্মগতম্ । কিমস্তু, ক্বু অজ্জউত্তৌ মণিস্মদি (৩) । (য)

নাপেচ্ছিতৌ গুরুজনঃ অনয়া, ন ত্বয়াপি পৃষ্টৌ বশ্বুঃ ।

একৈকস্য চ চরিতে মণতু কিমেক একশ্মিন ॥১৩॥

(ম) রাজিতি । আৰ্য্যে ! মাননীয়ে ! ।

নেতি । অনয়া শকুন্তলয়া, গুরুজনঃ পিতাদিঃ, ন অপেচ্ছিতঃ দুঃখনায আত্মানং
প্রদাতুমনুমতিযচ্ছায নান্বিষ্টঃ; ত্বয়াপি দুঃখলীন, বশ্বুঃ স্বজনঃ, ন পৃষ্টঃ 'শকুন্তলা
বিবছামি ন বা' ইতি ন জিজ্ঞাসিতঃ । অতএব একশ্মিন্ বশ্বুজনানপেচ্ছাত্মকৈ
অবিভিন্নরূপে, একৈকস্য যুবযৌরুভয়োরিবেত্যর্থঃ; চরিতে অজ্ঞানচরণে, একঃ অনৌ জনঃ,
কিং মণতু 'পতিঃ পত্নৌ পত্নী পতিং গৃহ্ণাতু' ইत्याদি কিং বদতু, অপি তু পরস্পরমিচ্ছনাস্বভ-
বস্বান্ ন কিচ্ছিদমণত্বিত্যর্থঃ । তেন যদীয়মনুরাগবজ্রাদেবাগতা, তথা ত্বমপ্যনুরাগ-
বজ্রাদেবীনাং যদীত্বসীতি ন কস্বচ্ছিদপ্যনুরোধাপেচ্ছাসীতি ভাবঃ ।

অত্র কিং মণতু অপি তু কিমপি নেত্যর্ধান্নরস্বাপতনাদর্শাপিত্তিরলঙ্কারঃ ।

"একৈ মুখ্যান্বকৈবলাঃ" ইত্যমরঃ । আৰ্য্যা জাতিঃ ॥১৩॥

(ম) রাজা । আৰ্য্যে ! বনুন ।

গৌতমী । এ (শকুন্তলা) গুরুজনের অপেক্ষা করে নাই ; আপনিও
বকুজনকে জিজ্ঞাসা করেন নাই । অতএব আপনাদের দুই জনেরই
এক রকম কার্য্যে অশ্ৰে কি বলিবে ? ॥১৩॥

(১) কুম্বচ্ছিদৌ পাঠৌ ন বচন্তি ।

(২) এককস্মেণ চরিএ মণানি কিং একমেকস্ম । (৩) মণতু ।

राजा । सांशङ्कमाकर्ण्य । अये ! किमिदमुपन्यस्तम् ? (१) । (र)
शकु । आत्मगतम् । हद्दी हद्दी ! सावलेवो से वञ्चनाव-
क्वेवो (२) । (ल)

(य) किन्न, खलु आर्यापुत्री भविष्यति ।

(ल) हा धिक् हा धिक् ! सावलेपः अस्य वचनावलेपः ।

(य) शकु इति । सीतकण्ठा साशङ्का चीत्कारियमिति बोध्यम् ।

(र) राजेति । परस्त्रिया गृहीतमशक्यत्वात् तदग्रहणाय च महर्षे रैवानुगीधापातात्
तत्प्रत्याख्यानं च महाविपत्सम्भवादाशङ्का तथा सङ्घति साशङ्कम् । अये इति सम्भ्रमे ।
किमुपन्यस्तं भवद्भिः किमिदं वक्तुमारब्धम् । एतत्प्रस्तावगन्धमपि नाहं जानामीत्या-
शयः । केचित्तु किमिदमुपन्यस्तम् उपकथात्मकोपन्यासरूपेण किमिदमभिहितमित्यर्थ-
माचक्षते ।

“उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्” इत्यमरः ।

(ख) शकु इति । हाधिगित्येकमेव विषादार्थकमन्वयम्, तस्यातिशये द्विरुक्तिः ।
अस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य, वचनावलेप एतद्वाक्यप्रयोगः, सावलेपः सर्गवः । तथा च
महामाननीयेन मुनिजनेन सह विनयेनैवावाप्ये कर्तव्ये ‘अये ! किमिदमुपन्यस्तम्’
इति वचनोच्चारणभङ्गा गवर् एव प्रतीयते । तेन च गर्वेशे मुनिवाक्यप्रत्याख्यानमपि
सम्भाव्यत इति भावः ।

“अवलेपस्तु गर्व” स्याल्लेपने भूषणोऽपि च ।” इति मेदिनी ।

(य) शकुञ्जला । (अगत) आर्यापुत्र किं बलेन ! ।

(र) राजा । (आशङ्कार सहितं शुनिय) ओहे ! आपनारा ए
किं बलिंते आरञ्ज करियाहेन ।

(ल) शकुञ्जला । (अगत) हाय ! हाय ! ईहार वाक्यविज्ञाने
ये गर्व लक्ष्य करितेहि ।

(१) राजा । किमिदमुपन्यस्तम् । (२) यावन्ती क्लृ, वचन्तीवचन्ती ।

शाङ्गं । किं नाम, किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवन्त
एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः (१) । (३)

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाऽप्रिया वा (२) प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥१८॥

(३) शाङ्गंति । नामेति प्रकाशे । किं प्रकाशोक्तमित्यर्थः । किमिद-
मुपन्यस्तम्, इति किम् उक्तमिति तान्पर्यम् । सत्यमियं मया परिणीता, तथापि
सर्वप्रकाररामरहितानामूर्द्धरैतसां सुनौनामाश्रमे अस्या अवस्थाने न काचिदाशङ्कति
किमिदमुपन्यस्तं 'इयं गृह्यताम्' इत्यादिकं किं वक्तुमारब्धमिति राज्ञोऽभिप्रायं
सम्भाव्याद् नन्वित्यादि । नन्विति विशेषामन्वर्थः । सुतरामथादादिभ्योऽतिशयेन,
लोकवृत्तान्तेषु निष्णाता अभिज्ञाः ।

“प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातश्चित्ताः” इत्यमरः ।

नन्वत्र तादृशः की नाम लोकवृत्तान्त इत्याह सतीमिति । जनी लोकाः, ज्ञातिकुलं
पितृगृहम् एकं कुलं संश्रयते अवस्थानाद्यावलम्बत इति ताम्, भर्ता अस्या अस्तीति
सा भर्तृमती तां सघनाम्, सतीमपि कुलपतिरतामपि प्रमदाम्, अन्यथा अन्यप्रकारेण
व्यभिचारित्वेनेत्यर्थः, आशङ्कते अवस्थाश्रयणीयभर्तृगृहानाश्रयादाशङ्कते । अतः
कारणात्, स्वबन्धुभिः प्रमदाया एव पित्रादिबन्धुजनैः, प्रिया अप्रिया वा परिणेतुरेवेति
तान्पर्यम्, प्रमदा युवतिः; परिणेतुं पत्युः, समीपे स्थितेति शेषः, इत्यते । अयमेव

(३) शाङ्गंरव । “ए कि वलिते आरञ्ज करिग्राहेन” ए कथा
बलिलेन केन । आपनाराई ये आमादेर अपेफा लोकेर खबर
वेनौ ज्ञानेन ।

(१) शाङ्गंरवः । कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां । (२) तदप्रियापि प्रमदा ।

राजा । किमत्रभवती मया परिणीतपूर्वा ? (१) । (श)
 शकु । सविषादमात्मगमम् । हिअत्र । संपदं संवुत्ता दे
 आसङ्गा (२) । (घ)

लीकहत्तान्ताः, अत्र च भवन्त एव विशेषाभिज्ञाः । अतएव चैयं भवतः समीप-
 मानीति भावः ।

अत्र अपस्तुतात् प्रमदासामान्यात् प्रस्तुतस्य शकुन्तलाकूपप्रमदाविशेषस्य प्रतीतिरप्रस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः, असत्यां का कथा सतीमपीति अर्थान्तरापत्नादर्थापत्तय, अनयोर्गुण-
 प्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । स्थितिं पदानुक्तावपि तस्य सामर्थ्यादेवावगतेन
 नूनपदतादीषः, “कविन्न दीर्घा न गुणः” इति साहित्यदर्पणात् ।

तथा उक्तस्य विषयस्य उपालम्बकपेण बहुधा उत्कीर्तनात् अर्थविशेषणं नाम
 नाठयालङ्कारः । यथा तत्रैव—

“उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्तनमनेकधा ।

उपालम्बस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥”

“ज्ञातिः सगोत्रे पितरि ।” “कुलं जनपदे गृहे । समातीयगणे गोत्रे देहेऽपि
 कथितं कुलम् ॥” इति च विश्वः । “प्रमदा चेति विश्वेया युवतिश्च तथा श्रुता”
 इति भागुरिः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥१८॥

(श) राजति । अत्रभवती मुनिकन्यात्वेन माननीया शकुन्तला, परिणीतपूर्वा
 पूर्वं परिणीता किम् ? । कथमन्यथा भवन्त एवं युवन्तीति भावः ।

सधवा स्त्री सती हैयाँ, यदि केवलहै पितृगृहे থাকे, তবে লোকে
 তাহাকে অশ্রুৰূপ আশঙ্কা করে ; এই জন্ত, সে প্রিয়াই হউক, বা
 অপ্ৰিয়াই হউক, তাহাকে স্বামীর নিকটে রাখাই, তাহার আশ্রয়ের
 ইচ্ছা করেন ॥১৮॥

(শ) রাজা । আমি কি ইহাকে পূর্বে বিবাহ করিয়াছিলাম ? ।

(১) কিছাভবতী । (২) হিঅত্র । সंपदिया दाषिं दे आसङ्गा ।

শাঙ্ক ।

কিং কৃতকার্যদেষাত্ ধৰ্ম্মং প্রতি বিমুখতোচিতা রাজ্ঞঃ ।

রাজা । কুতোঃয়মসত্কল্যনাপ্রসঙ্গঃ (১) । (স)

শাঙ্ক । সক্রোধম্ ।

মূচ্ছন্যমী বিকারাঃ, প্রায়ণৈ শ্বর্থ্যমত্নানাম্ (২) ॥১৮॥

(ঘ) হৃদয় ! সাম্পতং সংত্ৰতা তে আশঙ্ক ।

(ঘ) শকু ইতি । আশঙ্ক প্রত্যাখ্যানভয়ম্, সংত্ৰতা অপস্থিতা, সন্দেহে একতর-
নিশ্চয়স্বাভাবকাল্পাত্ অপরিণীতত্বনিশ্চয়ে চ প্রত্যাখ্যানস্যৈব নিশ্চয়াদিত্যাশয়ঃ ।

কিমিতি । একস্য শ্লোকস্য প্রথমার্ধমিদম্, পরার্ধে রাজবাক্যানন্তরং বদ্যতে ।
কৃতৈ স্বয়মেব বিদ্বিতৈ, কার্যে শকুন্তলায়াঃ পরিণয়ব্যাপারৈ, ইষাত্ কেনাপি কারণেন
'নৈতদভদ্রং কৃতম্' ইতি বিদ্বৌত্পত্তৌ হৌতীঃ, ধৰ্ম্মং প্রতি, রাজ্ঞৌ ধৰ্ম্মনিয়ন্তরিত্যাশয়ঃ
কিং বিমুখতা পরাশ্ৰুততা, উচিতা সঙ্গতা, কথমপি নেত্বর্থঃ । যঃ খলু রাজা
তস্য ধৰ্ম্মং প্রতি সৰ্বদৈবীন্মুখত্বমেবোচিতম্ । তেন ইতলেন কৃতস্য শকুন্তলাপরিণয়-
কার্যস্য কুতোঃপি কারণাত্ পুনর্হি'তলবুদ্ধ্যা তদনঙ্কীকারে শকুন্তলায়াঃ সৰ্বথা গত্যন্তরা-
ভাবেত্ ধৰ্ম্মং প্রতি বিমুখত্বৈব স্যাৎ সা চ রাজ্ঞস্তব নিতরাননুচিতিতি ভাবঃ ।

অত্র রাজ্ঞৌ দৌষাভিধানাত্ অপবাদী নাম বিমর্শসম্বন্ধম্ । যথা দর্শয়ে—

“দৌষপ্রত্যাপবাদঃ স্যাৎ ।”

(স) রাজ্ঞিতি । অসতী অসাধুভূতা যা কল্যণা মম ধৰ্ম্মং প্রতি বিমুখত্বাঙ্কাবেণা

(ঘ) শকুন্তলা : (বিঘাদেব সহিত অগত) হৃদয় ! এখন
তোমার আশঙ্কা উপস্থিত হইল ।

শাঙ্করব । কৃতকার্যের প্রতি বিবেচনাতঃ ধর্ম্মের প্রতি বিমুখ
হওয়া কি রাজার উচিত ? ।

(স) রাজা । এই অসৎ কল্পনার প্রসঙ্গ আসিল কোথা হইতে ? ।

(১) কল্যণাদম্রঃ । (২) শ্বর্থ্যমত্নৈবু ।

राजा । विशेषेणाधिचिन्तोऽस्मि । (ह)

गौतमी । शकुन्तलां प्रति । जादे ! मुहुत्तत्रं मा लज्ज,

तस्याः प्रसङ्गः सम्भावना कृतः, अपि तु कृतोऽपि नेत्यर्थः, सर्वदेव धर्मं प्रति उन्मुखत्वा-
दिव्याशयः ।

मूर्च्छन्तीति । ऐश्वर्यमत्तानां धनमदेन मत्तानां जनानाम्, प्रायेण बाहुष्येनैव,
अमी इत्यन्वयात्, विकाराः स्वभावपरिहृतयः, मूर्च्छन्ति उच्छ्रयं प्राप्नुवन्ति वर्द्धन् इत्यर्थः ।
तथा च यावत्कालं जना निर्धना अल्पधना वा तिष्ठन्ति, तावदेव ते कृतकार्यमङ्गीकुर्वन्ति
सत्यञ्च पालयन्ति ; यदैव धनं विवर्द्धते, तदैव तन्मदेन मत्ताः सन्तस्त एव जनाः विद्विषन्तः
कृतकार्यं न स्वीकुर्वन्ति सत्यञ्च परिहरन्ति ; प्रायेणैव इत्यं स्वभावपरिहृतयः परिहृत्यन्ते,
भवतीत्येवमेव स्वभावपरिहृतिर्हृदि प्राप्ता ; कथमन्वया शकुन्तलायाः परिणय एव
सन्देहाविष्कार इति भावः ।

अतएवात्र अपस्तुताद् ऐश्वर्यमत्तमान्वान् प्रस्तुतस्य ऐश्वर्यमत्तविशेषस्य दुष्प्रत्यक्ष
प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । रोषभाषणात् सम्फेटी नाम विमर्शसन्धेरङ्गञ्च—“सम्फेटी
रोषभाषणम्” इति दर्पणलक्षणात् ;

“स्वरूपादन्वयात् विकारः” इति श्रौपतिः । आर्या जातिः ॥१९॥

(ह) राजेति । विशेषेण आधिक्येन, अधिचिन्तो भवता भर्त्सितः ।

“अधिचिन्तो निहितभर्त्सितौ” इति हेमचन्द्रः ।

अत्र मुनिशिशुप्रश्नानरन्धार्थं तत्कृततिरस्कारजनितापमानसङ्घान् छादनं नाम
विमर्शसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—“तदाहुस्छादनं पुनः । कार्यार्थमपमानादेः
सङ्घनं खलु यद्भवेत् ।”

शङ्करव । (क्रोधेर सहित) धनमदे मञ्जु लोकदिगेर प्रायइ
एइ जातीय विकार वृद्धि पाईया थाके ॥१२॥

(ह) राजा । विशेषभावे तिरस्कृत हईलाम ।

(क) गौतमी । (शकुन्तलार प्रति) वंसे ! एकटुकाल लज्जा

অবণদ্বন্দ্বং দাব দে অবগুণ্ঠণং, তদৌ ভদ্রা তুমং অহিজাষ্টি-
স্বাদি । ইতি তথা করোতি (১) । (চ)

রাজা । শকুন্তলাং নির্বণ্য স্বগতম্ ।

ইদমুপনতমেবং রূপমক্লিষ্টকান্তি
প্রথমপরিগৃহীতং স্যান্নবেত্যধ্ববস্বয়ন্থ ।
ভ্রমর ইব নিশান্তে কুন্দমন্তস্তুঘারং

ন খলু সপদি ভীক্তুং নাপি শক্লীমি ভীক্তুম্ (২) ॥২০॥

(অ) জাতি ! মুহূর্তকং মা লজ্জস্ব, অপনেষ্যামি তাবচ্চ অবগুণ্ঠনম্, ততো
ভর্তা ত্বামভিজ্ঞাস্বতি ।

(অ) গীতমীতি । মুহূর্তকং ক্রিয়ন্তং কালমিত্যর্থঃ । অবগুণ্ঠনং মুস্তাবরণম্,
অপনেষ্যামি অপসারয়িষ্যামি । ভর্তা রাজা, অভিজ্ঞাস্বতি জ্ঞাতামিবে পুনর্জ্ঞাস্বতি
মুস্তদর্থং নাতু সৈবেধমিতি পরিবেশ্যতীত্যর্থঃ । তথা করোতি অবগুণ্ঠনমপনয়তি ।

“অনুভূতস্য পুনরনুভবঃ প্রত্যভিজ্ঞাঃ” ইতি গুরবঃ ।

ইদমিতি । এতম্ অনেন প্রকারেণ আত্মচ্ছয়বেত্যর্থঃ, উপনতং মম সমীপে
উপস্থিতম্, অক্লিষ্টা অমলিনা কান্তিঃ শ্রীভা যস্য তত্, ইদং রূপম্ ইয়ং স্ত্রীমূর্তিঃ,
প্রথমং পরিগৃহীতং ময়া পরিণীতং স্যাৎ ন বঃ ইতি বিষয়ে অখ্যবস্বয়ন্থ একতরং নিশ্চিন্বন্থ
অভ্রম্, নিশান্তে রাশিশিবে, অন্তরভ্যন্তরে তুঘারী হ্রিমং যস্য তদন্তস্তুঘারম্ । এতেন
রূপমপি অন্যঃস্বল্পমিতি সূচিতম্ । কুন্দং তদাপ্যং পুষ্পমিব, সপদি হতাৎ, ভীক্তু-
মপি ন খলু শক্লীমি, স্বকীয়ত্বপরকীয়ত্বयोঃ সন্দেহস্থানিরাগাত্, পরকীয়ভোগী
প্রত্যবায়সম্ভবাত্, ভ্রমরপদে অন্তস্তুঘারতয়া আক্লিতিবৈবন্ধ্যৈ স্বরূপস্থানির্ঘাতি
কন্নিম্ না; আমি তোর ঘোমটা সরাইয়া ফেলি; তার পর রাজা
তোকে চিনিতে পারিবেন । (এই বলিয়া তাহাই করিলেন ।)

(১) মা লজ্জস্ব... (২) স্যান্নবেতি অধ্ববস্বয়ন্থ । ভ্রমর ইব বিমতি ন
খলু পরিভীক্তুং নৈব শক্লীমি হাতুম্ ।

इति विचारयन् स्थितः । (क)

प्रती । स्वगतम् । अम्नो ! धर्माविक्लिषो भट्टिषो ।
ईदिसं णाम सुहोवणदं इत्थीरअणं पेक्खिअ को अम्नो
विआरेदि (१) । (ख)

(ख) अहो ! धर्माविक्लिषो भर्तारः । ईदृशं नाम सुखोपनतं स्त्रीरत्नं प्रीत्य
कोऽन्यो विचारयति ।

भावः । -सर्पादि भोक्तुं परित्यक्तुमपि न शक्नोमि, आत्मनैव परिग्रहीताया निर्दोषायाः
परित्यागे गृहतरपापसम्भवात्, अमरपत्ने पूर्वादृष्टवदेव दर्शनेन उत्कटमधुलोभस्यैव
जागृकत्वादित्याशयः ।

अथ श्रीतीपमालङ्कारः । तथा अमरः शक्नोति अहन्तु शक्नोमीति पुरुषभेदान्
“लतेव राजसे तान्ति !” इति दर्पणीदाहरणवत् भयप्रक्रमतादीषः, स च ‘नापि
भोक्तुं समर्थः’ इति पाठेन समाधेयः ।

मालिनी वृत्तम् ॥२०॥

(क) इतीति । विचारयन् शकुन्तला परिणीता नवेति वितर्कयन् ।

(ख) प्रतीति । अहोअन्दी विस्मये । भर्तारो राजानः, धर्मम् अवैचल्ये रक्षणीय-

राज्जा । (शकुन्तलाके देखिवा स्वगत) याहार भितरे शिशिरविन्दू
पडिवा थाके, सेइरूप कुन्दपुष्पके रात्रिशेषे जमर येमन भोग
करितेओ पारे ना, परिताग करितेओ पारे ना; आमिओ तेमन
अकृतमोन्दर्था ऐइ रूपखानि आपनार ईच्छाय उपस्थित हईयाछे, किन्तु
इहाके प्रथम ग्रहण करियाछिनाम कि ना ऐइ सन्देह करिया, इठां
भोग करितेओ पारितेछि ना, इठां त्याग करितेओ पारितेछि
ना ॥२०॥

(क) (मने मने ऐइरूप तर्क करतः नीरव रहिलेन ।)

(१) प्रतीहारी । अहो ! धर्माविक्लिषदा भक्तुणी । एविसं णाम सुहोवणअं
अवं देक्खिअ ।

शाङ्गं । किं नाम, किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः (१) । (३)

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भक्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाऽप्रिया वा (२) प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥१८॥

(ब) शाङ्गंति । नामिति प्रकाश्ये । किं प्रकाशशोक्तमित्यर्थः । किमिद-
मुपन्यस्तम्, इति किम् उक्तमिति तात्पर्यम् । सत्यमियं मया परिणीता, तथापि
सर्वप्रकाररामरहितानामुद्धरेतसां मुनीनामाश्रमे अस्या अवस्थाने न काचिदाश्ङ्कति
किमिदमुपन्यस्तं 'इयं गृह्यताम्' इत्यादिकं किं वक्तुमारब्धमिति राज्ञोऽभिप्रायं
सम्भाव्याह नन्वित्यादि । नन्विति विशेषामन्वर्थे । सुतरामआदादिभ्योऽतिशयेन,
लोकवृत्तान्तं बु निष्णाता अभिज्ञाः ।

“प्रवीणो निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातश्चिन्ताः” इत्यमरः ।

नन्वत्र तादृशः की नाम लोकवृत्तान्त इत्याह सतीमिति । जनी लोकाः, ज्ञातिकुलं
पितृगृहम् एकं केवलं संश्रयते अवस्थानाद्यावलम्बत इति ताम्, भर्ता अस्या अस्तीति
सा भक्तृमती तां सधवाम्, सतीमपि केवलपतिरतामपि प्रमदाम्, अन्यथा अन्यप्रकारेण
व्यभिचारित्वेनेत्यर्थः, आशङ्कते अवश्याश्रयणीयभक्तृगृहानाश्रयादाशङ्कते । अतः
कारणान्, स्वबन्धुभिः प्रमदाया एव पित्रादिबन्धुजनैः, प्रिया अप्रिया वा परिणेतुरेवेति
तात्पर्यम्, प्रमदा युवतिः; परिणेतुं पत्युः, समीपे स्थितेति शेषः, इत्यते । अयमेव

(ब) शाङ्गंरव । “ए कि बलिते आरञ्ज करिशाछेन” ए कथा
बलिलेन केन । आपनाराइ ये आमादेर अपेक्षा लोकेर खबर
बेगौ ज्ञानेन ।

(१) शाङ्गंरवः । कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां । (२) तदप्रियापि प्रमदा ।

राजा । किमत्रभवती मया परिणीतपूर्वा ? (१) । (श)
शकु । सविषादमात्मगदम् । हिम्नम् । संपदं संबुक्ता दे
आसङ्गा (२) । (घ)

लीकहन्ताः, अत्र च भवन्त एव विशेषाभिज्ञाः । अतएव चैत्रं भवतः समीप-
मानीतेति भावः ।

अत्र अपस्तुतात् प्रमदासामान्यात् प्रस्तुतस्य शकुन्तलाकूपप्रमदाविशेषस्य प्रतीतिरप्रस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः, असत्यां का कथा सतीमपीति अर्थान्तरापतनादर्थापत्तिस्य, अनयोर्गुण-
प्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । स्थितेति पदानुक्तावपि तस्य सामर्थ्यादेवावगतेन
नूनपदसादीषः, “कवित्र दीर्षो न गुणः” इति साहित्यदर्पणात् ।

तथा सक्तस्य विषयस्य उपालम्बरूपेण बहुधा उत्कीर्तनात् अर्थविशेषणं नाम
माठयालङ्कारः । यथा तत्रैव—

“उक्तस्यार्थस्य यत् स्यादुत्कीर्तनमनेकधा ।

उपालम्बस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥”

“ज्ञातिः सगोत्रे पितरि ।” “कुलं जनपदे गृहे । सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि
कथितं कुलम् ॥” इति च विश्वः । “प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्य तथा अुता”
इति भागुरिः । वंशस्थविलं हतम् ॥१८॥

(श) राजेति । अत्रभवती मुनिकन्वात्नेन माननीया शकुन्तला, परिणीतपूर्वा
पूर्वं परिणीता किम् ? । कथमन्यथा भवन्त एवं ब्रुवन्तीति भावः ।

सधवा स्त्री सती हईयाँ, यदि केवलहै पितृगृहे থাকे, তবে লোকে
তাঁহাকে অশ্রুৰূপ আশঙ্কা করে ; এই অশ্রু, সে প্রিয়্যাই হউক, বা
অপ্রিয়্যাই হউক, তাঁহাকে স্বামীৰ নিকটে রাখাই, তাঁহার আশ্রীয়েৱা
ইচ্ছা করেন ॥১৮॥

(শ) রাজা । আমি কি ইঁহাকে পূৰ্বে বিবাহ কৰিগাছিলাম ? ।

(১) কিছাৱভবতী । (২) হিঁম্বম্ব । সঁপড়িআ দাৰিঁ দে আসঙ্গা ।

ଶାଙ୍ଗଂ ।

କିଂ କୃତକାର୍ଯ୍ୟଞ୍ଜେଷାତ୍ ଧର୍ମ୍ୟଂ ପ୍ରତି ବିମୁଖତୋଚିତା ରାଜ୍ଞଃ ।

ରାଜା । କୁତୋଽୟମସତ୍କଲ୍ୟଣାମସଙ୍ଗଃ (୧) । (ସ)

ଶାଙ୍ଗଂ । ସକ୍ତୀଧମ୍ ।

ମୂର୍ଚ୍ଛଂନ୍ୟମୀଽବିକାରାଃ, ପ୍ରାୟଶ୍ଚୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟମତ୍ତାନାମ୍ (୨) ॥୧୮॥

(ସ) ହୃଦୟ ! ସାମ୍ପତଂ ସଂଗତା ତେ ଆଶଙ୍ଗା ।

(ସ) ଶକୁ ଇତି । ଆଶଙ୍ଗା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନଭୟମ୍, ସଂଗତା ଉପସ୍ଥିତା, ସନ୍ଦେହେ ଏକତର-
ନିୟମସ୍ତାବଶ୍ୟକତ୍ଵାତ୍ ଅପରିଷ୍କୃତତ୍ଵନିୟମେ ଚ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନସ୍ତୈବ ନିୟମାଦିତ୍ୟାଶ୍ରୟଃ ।

କିମିତି । ଏକସ୍ୟ ଶ୍ଳୋକସ୍ୟ ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧମିଦମ୍, ପରାର୍ଦ୍ଧେ ରାଜବାକ୍ୟାନନ୍ତରଂ ବଦ୍ୟତେ ।
କୃତେ ସ୍ଵୟମେବ ବିଚ୍ଛିନ୍ତେ, କାର୍ଯ୍ୟେ ଶକୁନ୍ତଳାୟାଃ ପରିଣୟବ୍ୟାପାରଂ, ଞ୍ଜେଷାତ୍ କେନାପି କାରଣେନ
'ନୈତଦ୍ଭଦ୍ରଂ କୃତମ୍' ଇତି ବିଚ୍ଛିନ୍ନୋତ୍ପତ୍ତେର୍ହେତୁଃ, ଧର୍ମ୍ୟଂ ପ୍ରତି, ରାଜ୍ଞୀ ଧର୍ମ୍ୟନିୟନ୍ତ୍ରେତ୍ୟେତ୍ୟାଶ୍ରୟଃ
କିଂ ବିମୁଖତା ପରାଶ୍ଚ ଧର୍ମତା, ଉଚିତା ସଙ୍ଗତା, କଥମପି ନୈତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଃ ଧର୍ମଃ ରାଜା
ତସ୍ୟ ଧର୍ମ୍ୟଂ ପ୍ରତି ସର୍ବଦୈବୀନ୍ୟୁ ଧର୍ମତ୍ଵମେବାଚିତମ୍ । ତେନ ଇତ୍ଵେନ କୃତସ୍ୟ ଶକୁନ୍ତଳାପରିଣୟ-
କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କୃତୀଽପି କାରଣାତ୍ ପୁନର୍ହିତ୍ଵବୁଦ୍ଧ୍ୟା ତଦନୁକାରଂ ଶକୁନ୍ତଳାୟାଃ ସର୍ବଥା ଗତ୍ୟନ୍ତରା-
ଭାବାତ୍ ଧର୍ମ୍ୟଂ ପ୍ରତି ବିମୁଖତୈବ ସ୍ୟାତ୍ ସା ଚ ରାଜସ୍ତବ ନିତରାମନୁଚିତେତି ଶାବଃ ।

ଅଥ ରାଜ୍ଞୀ ଦୀର୍ଘାଭିଧାନାତ୍ ଅପବାଦୀ ନାମ ବିମର୍ଶଂ ସନ୍ଧେରଙ୍ଗମ୍ । ଯଥା ଦର୍ପଣେ—

“ଦୀର୍ଘପତ୍ୟାପବାଦଃ ସ୍ୟାତ୍ ।”

(ସ) ରାଜିତି । ଅସତୀ ଅପାପୁଭୂତା ଯା କଲ୍ୟଣା ମମ ଧର୍ମ୍ୟଂ ପ୍ରତି ବିମୁଖତ୍ଵାଦ୍ଭାବନା

(ସ) ଶକୁନ୍ତଳା । (ବିଷାଦେର ସହିତ ଅଗତ) ହୃଦୟ ! ଏଥନ
ତୋମାର ଆଶଙ୍ଗା ଉପସ୍ଥିତ ହୈମ ।

ଶାଙ୍ଗଂରବ । କୃତକାର୍ଯ୍ୟୋର ପ୍ରତି ବିଦ୍ଵେଷବଶତଃ ଧର୍ମ୍ୟୋର ପ୍ରତି ବିମୁଖ
ହୃଦୟା କିଂ ରାଜାର୍ଞା ଉଚିତ ? ।

(ସ) ରାଜା । ଏହି ଅସତ୍ କଲ୍ୟଣାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆମିନ କୋଥା ହୈତେ ? ।

(୧) କଲ୍ୟଣାମସଙ୍ଗଃ । (୨) ଶୈଷ୍ଠ୍ୟମତ୍ତାନାମ୍ ।

राजा । विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि । (ह)

गौतमी । शकुन्तलां प्रति । जादे ! मुहुत्तत्रं मा लज्ज,

तस्याः प्रसङ्गः सन्भावना कृतः, अपि तु कुतोऽपि नेत्यर्थाः, सर्वदैव धर्मं प्रति उन्मुखत्वा-
दिव्याश्रयः ।

मूर्च्छन्तीति । ऐश्वर्यमत्तानां धनमदेन मत्तानां जनानाम्, प्रायेण बाहुश्वेनैव,
अमी इत्यन्भूताः, विकाराः स्वभावपरिवर्तय, मूर्च्छन्ति उच्छ्रयं प्राप्नुवन्ति वर्द्धन्त इत्यर्थाः ।
तथा च यावत्कालं जना निर्धना अल्पधना वा तिष्ठन्ति, तावदेव ते कृतकार्यमङ्गीकुर्वन्ति
सत्यञ्च पालयन्ति ; यदैव धनं विवर्द्धते, तदैव तन्मदेन मत्ताः सन्तस्त एव जनाः विविधन्तः
कृतकार्यं न स्वीकुर्वन्ति सत्यञ्च परित्यजन्ति ; प्रायेणैव इत्यं स्वभावपरिवर्तयः परिवर्द्धयन्ते,
भवतीऽप्येवमेव स्वभावपरिवर्तितर्द्धिं प्राप्ता ; कथमन्वथा शकुन्तलायाः परिणय एव
सन्देहाविष्कार इति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतादेः श्रयमत्तमान्वात् प्रस्तुतस्य ऐश्वर्यमत्तविशेषस्य दुष्प्रत्यक्ष
प्रतीतिरप्रस्तुतप्रश्नसालङ्कारः । रोषभाषणात् सम्फं टी नाम विमर्शसन्धेरङ्गञ्च—“सम्फं टी
रोषभाषणम्” इति दर्पणलक्षणात् ;

“स्वरूपादन्वयात् विकारः” इति श्रीपतिः । आर्या जातिः ॥१९॥

(ह) राजेति । विशेषेण आधिक्येन, अधिक्षिप्तो भवता भर्त्सितः ।

“अधिक्षिप्तो निहितभर्त्सितो” इति हेमचन्द्रः ।

अत्र मुनिशिश्रमप्रश्नानरन्वार्थं तत्कृततिरस्कारजनितापमानसङ्घानात् ज्ञादनं नाम
विमर्शसन्धेरङ्गम् । यथा दर्पणे—“तदाहुस्त्वादनं पुनः । कार्यार्थमपमानादेः
सङ्घनं खलु यद्भवेत् ।”

शङ्करव । (क्रोधेर सहित) धनमदे मञ्जु लोकदिगेर श्रायइ
एइ जातीय विकार वृद्धि पाईया थाके ॥१२॥

(ह) राजा । विशेषभावे तिरङ्कत हईलाम ।

(क) गौतमी । (शकुन्तलार प्रति) व९से ! एकटुकाल लज्जा

অবণ্ডস্মং দাব দে অবগুণ্ডণং, তদৌ ভদ্রা তুমং অহিজাষি-
স্মদি । ইতি তথা কৰোতি (১) । (৮)

ৰাজা । শকুন্তলাং নিৰ্বাৰ্হ্যং স্বগতম্ ।

ইদমুপনতমেবং রূপমক্লিষ্টকান্তি

প্রথমপরিগৃহীতং স্যান্নবেত্যধ্যবস্যন্ ।

ভ্রমর ইব নিশান্তে কুন্দমন্তস্তুধারং

ন খলু সপদি ভীক্তুং নাপি শক্ণোমি মীক্তুম্ (২) ॥২০॥

(৮) জাতি! মুহূৰ্ত্তকং মা লজ্জস্ব, অপনেধ্যামি তাবন্তে অবগুণ্ডনম্, ততো
ভৰ্ণাং ত্বামভিজ্ঞাস্যতি ।

(৮) গীতমীতি । মুহূৰ্ত্তকং কিয়ন্তং কালমিত্যৰ্থঃ । অবগুণ্ডনং মুখাৱৰণম্,
অপনেধ্যামি অপসারয়িষ্যামি । ভৰ্ণাং ৰাজা, অভিজ্ঞাস্যতি জ্ঞাতামিৱ পুনর্জ্ঞাস্যতি
মুখদৰ্শনাৎ সৌবেধ্যমিতি পরিচ্ছেদ্যতীত্যৰ্থঃ । তথা কৰোতি অবগুণ্ডনমপনয়তি ।

“অনুভূতস্য পুনরনুভৱঃ প্রত্যভিজ্ঞাঃ” ইতি গুরৱঃ ।

ইদমিতি । এৱম্ অনেন প্রকাৰিণ্যে আত্মচ্ছয়ংবেত্যৰ্থঃ, উপনতং মম সমীপে
উপস্থিতম্, অক্লিষ্টা অমক্লিষ্টা কান্তিঃ শ্ৰীভা যস্য তৎ, ইদং ৰূপম্ ইয়ং স্বীমূৰ্ত্তিঃ,
প্রথমং পরিগৃহীতং ময়া পরিণীতং স্যাৎ ন ৱঃ ইতি বিষয়ে অধ্যৱস্যন্ একতরং নিশ্চিন্মন্
অহম্, নিশান্তে ৱনিশ্ৰেণে, অন্নৱম্মনৱে তুধারৌ হিমং যস্য তদন্তস্তুধারম্ । एतेन
ৰূপমপি অন্নঃস্পৰ্শমিতি সূচিতম্ । কুন্দং তদাৰ্হ্যং প্ৰথমিৱ, সপদি উঠাত্, ভীক্তু-
মপি ন খলু শক্ণোমি, স্বকীয়ত্বপৰকীয়ত্বযোঃ সন্দেহস্থানিৱাসাত্, পৰকীয়ভোগী
প্রত্যৰ্হাযসম্ভৱাত্, অন্নৱপশ্চে অন্নস্তুধারতয়া আক্ৰান্তিৱৈষ্ম্যেণ স্বৰূপস্থানিৰ্ণয়াদিতি
কৰ্ম্মিণ্ না; আমি তোর ঘোমটা সৱাইয়া ফেলি; তার পর ৰাজা
তোকে চিনিতে পাৱিবেন । (এই বলিয়া তাহাই কৰিলেন ।)

(১) মা লজ্জস্ব... (২) স্যান্নবেতি ৱ্যৱস্যন্ । ভ্রমর ইৱ বিমতি ন
খলু পরিভীক্তুং নৈৱ শক্ণোমি ইত্যুতম্ ।

इति विचारयन् स्थितः । (क)

प्रती । खगतम् । अम्नो ! धन्मविक्खिणो भट्टिणो ।
ईदिसं णाम सुहोवणदं इत्थीरअणं पेक्खिअ को अम्नो
विअरेदि (१) । (ख)

(ख) अहो ! धर्मावेच्छिणो भर्तारः । ईदृशं नाम सुखोपनतं स्त्रीरवं प्रीत्य
कोऽम्नो विचारयति ।

भावः । -सपदि भोक्तुं परित्यक्तुमपि न शक्तामि, आत्मनैव परिग्रहोताया निर्दोषायाः
परित्यागे गृहतरपापसम्भवात्, भ्रमरपक्षे पूर्वादृष्टवदेव दर्शनेन उत्कटमधुलीभस्यैव
जागृकत्वादित्याशयः ।

अथ श्रौतीपमालङ्कारः । तथा भ्रमरः शक्नोति अहन्तु शक्नोतीति पुरुषभेदान्
“लतेव राजसे तन्वि !” इति दर्पणीदाहरणवत् भ्रमरक्रमतादोषः, स च ‘नापि
भोक्तुं समर्थः’ इति पाठेन समाधेयः ।

मालिनी वृत्तम् ॥२०॥

(क) इतीति । विचारयन् शकुन्तला परिणीता नवेति वितर्कयन् ।

(ख) प्रतीति । अहोअहो विस्मये । भर्तारो राजानः, धम्मम् अवैच्छन्ती रक्षणीय-

राजा । (शकुन्तलाके देखिया खगत) याहार भितरे शिशिरविन्दु
पड्डिया थाके, सेइरूप कुन्दपुष्पके रात्रिशेषे भ्रमर येमन भोग
करितेओ पारे ना, परित्याग करितेओ पारे ना; आमिओ तेमन
अकतमोन्दर्था ऐइ रूपखानि आपनार ईच्छाय उपस्थित हईयाछे, किन्तु
इहाके प्रथम ग्रहण करियाछिलाम कि ना ऐइ सन्देह करिया, हठां
भोग करितेओ पारितेछि ना, हठां त्याग करितेओ पारितेछि
ना ॥२०॥

(क) (मने मने ऐइरूप तर्क करतः नीरव रहिलेन ।)

(१) प्रतीहारी । अहो ! धर्मावेच्छिणा भक्तुणी । एरिसं णाम सुहोवणदं
अवं देक्खिअ ।

শাক্তি । ভো রাজন্ ! কিমিতি জীষমাস্যতে ? । (গ)
রাজা । ভোস্তুপস্বিনঃ ! চিন্তয়ন্নপি ন খলু স্বীকরণ-
মত্রমবত্যাঃ স্মরামি, তত্ কথমিমামভিব্যক্তসস্বলক্ষণা-
মাত্মানমচ্ছত্রিয়ং মন্যমানঃ প্রতিপত্স্যে (১) । (ঘ)

ত্বেন পশ্যন্তীতি ধর্মোদেষ্ণাঃ ধর্মোদেষ্ণ ইত্যর্থঃ । অত্র অন্বয়েতি পূরণীয়ম্ ।
ইদৃশং পরমসুন্দরমিত্যাশ্রয়ঃ, সুখিন অনায়াসেন উপনতমুপস্থিতম্, আয়াসোপস্থায়্য
কথঞ্চিচ্ছিচারঃ সম্ভবতীতি ভাবঃ । অন্বঃ মতৃমিত্রা জনঃ, বিচারয়তি গৃহ্মি ন বেতি
বিতর্কয়তি, কৌপি নেত্যর্থঃ ।

প্রতৌহার্য্যা স্বল্লিদমাত্মনো জাতিব্যক্ত্যনুপমেবাভিহিতমিত্যালাচনীয়ম্ ।

(গ) শাক্তি । কেবলমেবাত্মনো বিহিষ্টবচনস্যাভিধীয়মানত্বাদনাদরসম্বোধনে
ভীঃশব্দঃ । পরব্রাহ্মণম্ । জীষং তৃণী নীরবমিতি যাবত্, আম্যনে উপবিশ্যতে ।
ইদমুপনতমিত্যাদিঃ স্বগতমালোচনাদিদমুক্তম্ ।

"তৃণীমর্থং সুখে জীষম্" ইত্যমরঃ ।

(ঘ) রাজেতি । অবমত্রত্যাঃ মুনিকন্যা ত্বেন মাননীয়ায়াঃ শকুন্তলায়াঃ, স্বীকরণং
বিবাহাত্ম ভার্য্যা ত্বেন গ্রহণম্, ন খলু স্মরামি । অথ অস্বিকারিতা অপি রাজা ভীষ্যাঃ
স্বিয়ঃ সন্তীতি শ্রুয়তে তদুপেষণ্যং গৃহ্যতামিত্যাহ তদिति । আত্মানম্, অচ্ছত্রিয়ং
চ্ছত্রিয়জাতীতরম্, মন্যমানঃ । তথা চ ছত্রিয়াঃ খলু ধর্মোদেষ্কাঃ । এবম্ছ অভিব্যক্ত-
সস্বলক্ষণত্বেন পরদারত্বাত্ তদয়ংহলী চ ধর্মোদেষ্কাত্ আত্মানঃ ছত্রিয়তরত্বমেব স্যাदिति

(গ) প্রতৌহারী । (স্বগত) হায় ! বাজার কি আশ্চর্য্য ধর্মোদেষ্কী ;
না হইলে, অনায়াসে উপস্থিত এইরূপ স্বীরত্ব দেখিয়া, অথ কোন্
ব্যক্তি ইতস্ততঃ করে ? ।

(গ) শাক্তিব । রাজা ! আপনি নীরব হইয়া রহিলেন কেন ? ।

(১) ভীষণীধনাঃ ! অভিব্যক্তসস্বলক্ষণা প্রতি আত্মানং ছত্রিয়মাসক্তমানঃ
প্রতিপত্স্যে ।

शकु । खगतम् । हद्दी हद्दी ! कधं परिणए ज्जेव
सन्देहो । भग्गा दाणिं दूरारोहिणी आसालदा (१) । (ङ)
शाङ्गं । मा तावत्—(च)

कृतावमर्शामनुमन्यमानः (२)

सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

(ङ) हा धिक् हा धिक् ! कधं परिणय एव सन्देहः । भग्गा इदानीं
दूरारोहिणी आसालता ।

भावः । अभिमन्युः स्यष्टीभूतं सत्त्वलक्षणं गर्भचिह्नं यस्यास्ताम् । प्रतिपत्स्य
यद्दीप्यामि, कथमपि नेत्यर्थः ।

(ङ) शकु इति । हाधिगित्ये कमेव महाविषादसूचकमन्वयं तस्यातिशये
हिकृत्तिः । परिणये एव अतिवृहदापारे गन्धर्वविवाहे एव, सन्देहो विद्युतिवशादिति
भावः । दूरमन्युर्दम् आरोहतीति दूरारोहिणी बहुविकृत्येत्यर्थः, आश्रयं लता ता, भग्गा
क्षिप्त्वा, परिणय एव सन्देहेन प्रत्याख्यानस्यैवावश्यभावात् अन्यत च तादृशाशापूरणा-
सम्भवादिति भावः ।

(च) शाङ्गेति । अवधारणे तावच्छब्दः । वारणे च माशब्दः, अन्यथास्य
श्लोकस्थेन विमान्य इत्यनेन । “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः ।

(घ) राज्ञा । ओह तपस्विगण ! आमि चिह्ना करियाओ, ईशार
पाणिग्रहण स्मरण करिते पारितेहि ना ; सुतरां आपनाके अङ्गद्विघ्न
श्रीकार करिया, एक ब्याजगर्भलक्षणा रमणीके कि करिया ग्रहण करि ।

(ङ) शकुलला । (खगत) हाय ! हाय ! विवाहेहै सन्देह
हैल । अति दूर उथित आगार आशानता एखन छिन्न हैल ।

(१) शकुलला । अपवार्थ्य । अल्लउत्तस्य परिणए एव्वं सन्देहो । कुदी
दाणिं मे दूरारोहिणी... (२) कृताभिमर्शाम् ।

मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं
पात्रीकृतो दस्युरिवासिं येन ॥२१॥

कृतेति । कृतस्वयैव विहितः अवमर्शः स्वर्शः स्वर्शात्मकं सुरतं यस्यास्मान्, सुतां कन्यां शकुन्तलाम्, अनुमन्यमानः रोषम् असम्प्रतिं वा अकृत्वा प्रत्युत अनुमीदमानः, मुनिः कण्वः, त्वया मा तावत् विमान्यः तत्प्रत्याख्यानैर्नैव अवमाननीयः । किञ्च येन मुनिना, मुष्टं चौरितम्, स्वं स्वकीयम्, अर्थं धनं पुनः प्राप्तमित्यर्थः, प्रतिग्राहयता स्वौकारयता सता, दस्युस्तस्कर इव, पात्रीकृतः सम्प्रदानौकृतः अस्ति । तथा च त्वं मुनिरनुमतिमगृहीत्वैव तदीयकन्यां शकुन्तलां गाम्बर्वाविधानेन निर्जने परिणीतवान्, परन्तु मुनिस्त्रज्ज्ञात्वा आत्मानुमत्यभावेऽपि रोषमकृत्वा, प्रत्युत प्रीत्या तादृशपरिणयानु- मोदनमेव कृतवान्, ईदृशावस्थायां तादृशसरलचेता मुनिस्तदनुरोधप्रत्याख्यानैर्न कथमपि नावमाननीयः । किञ्च चौरिण कस्यचित् किञ्चिद्धनं चौरितम्, धनस्वामिना तु पुनस्तद्धनं प्राप्य यथा तच्छौ चौरायैव दीयते, तथा, त्वया रहसि गृहीतानात्मककन्यां पुनः प्राप्य यः खलु मुनिः पुनस्तुभ्यमेव दानार्थं प्रेरितवान्, ईदृशी महत्त्वात्मा मुनिस्त्वया तद्दान- प्रत्याख्यानैर्न कृतोऽपि नावमाननीयः, प्रत्युत सादरमेव तदग्रहणैर्न सम्माननीय एव ; अन्यथा कृतघ्नता स्यादिति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारः । तेन च दुष्मन्स्य चौरवन्निकृष्टत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तथा चौरः पात्रीकृतः अस्ति, त्वन्तु असीति पुरुषभेदाङ्गप्रक्रमतादीषः, स च 'येन प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिव प्रमृष्टम्' इति पाठेन परिहायः । एवञ्च प्रक्रमस्य आरम्भरूपत्वादारम्भस्य चोक्तेरिव विवक्षणात् प्रदर्शितपाठे च असी- त्वस्यानुकलात् न तद्दोषावसर इति सुधीभिर्भाव्यम् ।

मुष्टमिति "मुष स्तथे" इत्यस्य क्तप्रत्यये प्रथीगः ।

इत् ! "ते हि नो दिवसा गताः" भारतन्नाज्ञपानाम् ; यत्र हि तपस्वी ब्राह्मणः समन्थमेव समाजं भर्त्सयन् नावमानितः ।

उपजातिर्दत्तम् ॥२१॥

(८) शाक्यैरेव । आपनि कञ्चिद् न संस्पर्शं करिष्याहेन, मर्षि

শার । শাঙ্করব ! বিরম ত্বমিদানীম্ । শকুন্তলে !
বক্তব্যমুক্তমস্মাभिः, सोऽयंमन्त्रभवानिवमाह, दीयतामस्मै प्रत्यय-
प्रतिवचनम् । (छ)

শকু । স্বগতম্ । ইমং অবত্যন্তরং গদে তাদিসে অশুরাণ
কিংবা সুমরাবিদেণ । অধবা অতা দাণিঁ মে সোধণীশ্চৌ
হৌদু ত্তি কিञ्चि वदिस्सं । প্রকাশম্ । অজ্জউত্ত ! । ইত্যৰ্জ্জ্ঞোক্তি ।

(জ) ইদমবস্থান্तरं গতে তাদৃশেऽনুগমি কিংবা স্মারিতেন । অথবা আত্মে দানীঁ
সোধণীযৌ ভবতু, ইতি কিञ्चिद्विद्विष्यामि । আৰ্য্যপুত্র । । অথবা সংশয়িত ইদানীমিষ

(ছ) শরতি । যত্ বক্তব্যং তদুক্তমিত্যর্থঃ । অত্রभवान् राजत्वेन माननीयः
सः अयं दुष्मन्तः, आह ब्रवीति । प्रत्ययाय प्रतिवचनं विश्वासकरमुत्तरमित्यर्थः ।
इदानीं त्वदुक्तमात्रमेव आश्रास्य नमिति भावः ।

(জ) শকু ইতি । তাদৃশে পূর্ভানুভূতে মুমহতীত্যর্থঃ, অনুগমি মাং প্রতি রাজ्ञः
प्रथये, इदम् अवस्थान्तरं लोपदेशम्, गते प्राप्ते सति, स्मारितेन आश्रयोर्मान्धर्वविवाह-
अरण्यजननेन, किंवा फलम्, न किञ्चिदपीत्यर्थः अनुरागाभावे केवलञ्चुत्तरकिञ्चित्-
करत्वादिति भावः । सोधनीयः निष्पदीकर्तव्य, मत्कृतेन विश्वासजनकीर्तयेष्यामि

তাহাতে অল্পমোদন করিয়াছেন ; এ অবস্থায় আপনি তাঁহাকে অপমানিত
করিবেন না । নিজের ধন চুরি করিয়া নিয়াছিল, সেই ধন পাইয়া
পুনরায় সেই চোরকেই যেমন সেই ধন গ্রহণ করান হয়, সেইরূপ
আপনি নিজের কণ্ঠকে অসমক্ষে গ্রহণ করিয়াছেন, তাহাকে পাইয়া
পুনরায় গ্রহণ করিবার জ্ঞা যিনি আপনাকেই পাত্র করিয়াছেন । ২১॥

(ছ) শারৎতমিষ্ম । শাঙ্করব ! তুমি এখন বিরত হও ।
শকুন্তলা ! আমাদের যাহা বক্তব্য, তাহা বলা হইয়াছে ; তাহাতে
মাননীয় এই রাজা এইরূপ বলিতেছেন ; অতএব তুমি ইহার বিশ্বাস-
জনক উত্তর দাও ।

अधवा संसद्दो दाणिं एसो समुदाचारो । पौरव ! जुत्तं
णाम तुह पुरा अस्समपदे सव्भावुत्ताणहिअअं इमं जणं
तथा समअपुव्वअं सन्धाविअ सम्पदं ईदिसेहिं अक्खरेहिं
पञ्चाक्खादुं (१) । (ज)

समुदाचारः । पौरव ! युक्तं नाम तव पुरा आश्रमपदे सद्भावीतानहृदयमिमं जनं
तथा समयपूर्वकं सन्धाव्य साम्प्रतमोदशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् ।

राज्ञा प्रत्याख्याने दाहणदःखसम्भवात् तेनैव च पापक्षयस्य भावित्वात् “प्रारब्धकर्म्मणो
भोगादेव क्षयः” इत्यभियुक्तैरुक्तत्वादित्याशयः । ‘आर्य्यपुत्र ! शृणु’ इति पदद्वयात्मक-
बाक्यस्य आर्य्यपुत्र इत्येकस्मिन् पदे उच्चारिते तदाक्यस्याहमेव उक्तं स्यादत उक्तम्
इत्यङ्गीकृते इति । इदानीं परिणयस्यैव विस्मरणकाले, एष आर्य्यपुत्रपदप्रयोज्यः,
समुदाचारो व्यवहारः संश्रितः प्रत्याख्यानसम्भवेन तत्सम्बन्धस्य संसम्भवात् संश्रयापन्नः ।
अतएव निःसंश्रयपदेन सम्बोधयति पौरवेति । हे पौरव ! पुरुवंशीतृपन्न ! आश्रमपदे
तपीवनस्थाने, सद्भावेन तव सद्भाववहारेण उत्तानं बहुतरसुखाशाजननात् उच्चैर्भूतं हृदयं
वक्षीयस्य तं तादृशम् इमं जनं मामित्यर्थः, तथा पूर्वानभूतकृपेण, समयपूर्वकं
“परिषद्वचनहृत्वेऽपि” इत्यादिश्रयपूर्वकम्, सन्धाव्य आश्रमस्य, साम्प्रतम् ईदृशैः “न खलु
चित्तयन्त्रपि स्त्रीकरणमवभवत्याः क्षरामि” इत्यादिकृपैः, अक्षरैर्वर्णैः, प्रत्याख्यातुं
निराकर्तुम्, तव युक्तमुचितं नाम “उपकृतं बहु तव किमुच्यते” इत्यादिदृष्योदाहरण-
वत् विपरीतलक्षण्या अतीवायुक्तमित्यर्थः; तव मित्यावाहितप्रतारकत्वादिवहतरदीवा-
पातादिति भावः । नामशब्दः कुतूसायाम् ।

(ज) शकुन्तला । (सगत) सेइरूप अमुराग एहे अवञ्चाञ्छर
प्राप्तु हईयाहे; ईहाते अरण कराईयाई वा फन कि । अथवा आमार
आञ्चा एथन संशोधित हुके, एहे जगु किछू बनिव । (प्रकाशे)

(१) शकुन्तला । अपवार्थ । अना दाणिं मे मोषणीणी नि ववसिषं एदं ।
संसद्दए परिणए ण एसो समुदाचारी । सद्भावुताणहिअअं पञ्चारिअ ।

राजा । कर्णो पिषाय । शान्तं शान्तम् (१) । (भ)

व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे माञ्च नाम पातयितुम् ।

कूलङ्घयेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च (२) ॥२२॥

(भ) राजति । पिषाय पाणिभ्यामाहव्य ; सिन्धोक्तिं सम्भाव्य तच्च्यवणे पाप-
सम्भवादिति भावः । शान्तं शान्तम् ईदृशोक्तेर्निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व । शान्तमिति
वारणार्थं मन्व्ययम् ।

व्यपिति । कूलङ्घया वेगेन तीरभङ्गकारिणी, लालसया कूलस्त्रीनियमभङ्गकारिणीति
च गम्यते ; सिन्धुर्नदी, प्रसन्नं निर्मूलम्, मोघं जलप्रवाहम्, तटतरुञ्च तीरस्थिततरुञ्च
इव, प्रसन्नम्, व्यपदिश्यते लोकसमाजे सन्निव्यति अनेनेति व्यपदेशः कुलं तम्, आविलयितुं
परस्त्रीरूपस्यात्मनः संसर्गं च कलुषीकृत्, भज्यमानतीरस्तिकासंसर्गं च आविलीकृत्, च,
मां पातयितुञ्च परस्त्रीरूपस्यात्मनः संसर्गद्वारा पातित्यजनकपापास्पदीकृत्, च, समीहसे
आत्मनो याहणेन वेगेन च चेटसे ; इदन्तु महदनुचितमसम्भवेति भावः ।

अथ श्रौती पूर्वोपमालङ्कारः, प्रसन्नं व्यपदेशमोघञ्च आविलयितुं माञ्च तटतरुञ्च
पातयितुमिति उद्दिष्टानां क्रमेणानुद्दिष्टान यथास व्यनलङ्कारश्च, अनयोर्निधी निरपेक्षतया
संसृष्टिः । तथा सिन्धुः समीहते त्वन्तु समीहस इति पुरुषभेदान् पूर्ववदेव भग्नप्रक्रमता-
दीषः, सीऽपि च समीहते इति पाठे नैव समाधेयः । समीहस इति पाठे त्वमिति वत्
समीहते इति पाठे ऽपि भवतीति कर्त्तृपदान्वयादुपपत्तिः ।

“द्विशे नदविशेषेऽस्मै सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

आर्यापूत्र ! (एही अद्दोक्तिर पर) अथवा एही व्यवहार एखन
संशयापन्न हईयाछे । पोरव ! पूर्के आश्रमे आपनार अत्यन्त
सद्भावहारे उछ आशापूर्णहृदय एही व्यक्तिके सेहैरूप शपथपूर्कक
आश्रुत करिया, एखन एहीरूप बाको प्रताथान करा आपनार उचितहै
हईतेछे ।

(ब) राजा । (कर्णद्वय आवृत करिया) थाम थाम ।

(१) शान्तं पापम् । (२) किमीहसे जनमिसञ्च । प्रसन्नमन्धः ।

শকু । ভোদু, জহ পরমত্যদৌ পরপরিমাহসঙ্কিণা তুএ
এব্বং পউত্তং, তা অহিস্মাণিণ কেষ বি তুহ আসঙ্কং অব-
ণহস্সং (১) । (জ)

রাজা । প্রথমঃ কল্যঃ (২) । (ট)

(জ) ভবতু, যদি পরমার্থতঃ পরপরিমাহসঙ্কিণা ত্বয়া এবং প্রভত্তম্, তদভিজ্ঞানেন
কেনাপি তব আশঙ্কামপনেষ্যামি ।

“সমানযন্তুল্যগুণং বধূবরম্” ইত্যত্রৈবাথাপি ব্যপদেশমিত্যস্য উদ্বৈশ্যতয়া
আবিল্যিতুমিতি ক্রিয়ায়া এব কল্মলীপপত্তিঃ । যুক্তিস্তু তত্রৈবোক্তা । সিন্ধী-
রবেতনত্বেন সমীচায়া অসম্ভবাত্ তদন্বয়পত্তৌ সমীচস ইত্যত্র ব্যাপারৌ লক্ষণা রথৌ
গচ্ছতীত্যাদিবত্ । কূলং কথতীতি কূলঙ্কষণা “সর্বকৃত্বাধকরৌষিষু কথঃ” ইতি
স্বপ্রত্যয়ঃ । আর্থ্যা জাতিঃ ॥২২॥

(জ) শকু ইতি । ভবতু মহাক্মনিষ্ঠতিরिति শ্রেষঃ । পরমার্থতৌ যথার্থতঃ.
ন তু কল্মল ইত্যশ্রয়ঃ, পরপরিমাহসঙ্কিণা পরস্বীসংশয়িনা । প্রভত্তমুপক্ৰান্তম্, তন্
তদা, অভিজ্ঞায়তে অনেনেতি অভিজ্ঞানং বিজ্ঞং তেন । আশঙ্কাম্ মনুপরিমায়সন্দেহম্,
অপনেষ্যামি দূরীকরিষ্যামি ।

“পরিমহঃ কল্মলৈ চ মূল্যস্বীকারযৌগপি” ইতি মেদিনী ।

তীরভঙ্গকারিণী নদী যেমন নির্মল জলপ্রবাহকে পঙ্কিল করিতে এবং
তীরস্থিত বৃক্ষকে নিপাতিত করিতে চেষ্টা করে, তুমিও সেইরূপ
আমার বংশকে কলঙ্কিত করিতে এবং আমাকে পতিত করিতে চেষ্টা
করিতেছ ॥২২॥

(ঞ) শকুন্তলা । হউক, যদি আপনি বস্তুতই পরস্বী সংশয় করিয়া
এইরূপ আরম্ভ করিয়া থাকেন, তবে কোন চিহ্নবারা আপনার সংশয়
দূর করিব ।

(১) অহিস্মাণিণ তুহ আসঙ্কং । (২) উদারঃ কল্যঃ ।

শকু । মুদ্রাস্থানং পরাম্ভয় । হৃদো হৃদী ! অঙ্কুলীঅম্ভসুস্মা মে
অঙ্কুলী । ইতি সবিষাদং গীতমীমুখনীচতে । (৪)

গীতমী । ণূ ণং দে সঙ্কাবদারে সচীতীত্ব্যোদম্ভং বন্দমাণাএ
পব্ভট্ অঙ্কুলীঅম্ভং (১) । (৬)

(৪) হা ধিক্ হা ধিক্ । অঙ্কুরীযকয়ুস্মা মে অঙ্কুলী ।

(৬) নূনং সঙ্কাবতারি শচীতীর্থোদকং বন্দমানায়াঃ প্রভটমঙ্কুরীযকম্ ।

(৪) রাজিতি । প্রথমঃ কল্যঃ অভিজ্ঞানপ্রদর্শনং মমাশঙ্কাপনয়নে সুখ্যো হিতু-
রিত্যর্থঃ ।

(৪) শকু ইতি । মুদ্রাস্থানং অঙ্কুরীযকধারণস্থানম্, পরাম্ভয় পরামর্শেণ
জাত্বা । গীতমীমুখদর্শনং ততীঃঙ্কুরীযকাপগমকারণজ্ঞানার্থম্ ।

(৬) গীতমীতি । শকুঃ অবতরত্যঙ্গিত্বিতি সঙ্কাবতারঃ তদাখ্যো গঙ্কাতীরবর্নী
কশ্চিদ্রয়ামঃ তব, শচীতীর্থস্য শচীনির্মিতঘটস্য উদকং গঙ্কাজলং বন্দমানায়া
অবগাহনানন্দরমটাক্ প্রথমম্ভাঃ, তে তব অঙ্কুরীযকং প্রভটম্ অঙ্কুলীতী বিস্তুতম্,
ইতি নূনং নিশ্চিতম্ । তথা চ রাজঃ সখ্যল্লাঙ্কুলীপরিমাণেণ নির্ণীতস্য অঙ্কুরীযকস্য
শকুনলায়াঃ ক্কাঙ্কুলীয়া স্বভাবত এব শিথিলত্বাত্ অটাক্ প্রথম্য হঠাদুত্যানবন্ধায়া-
মখীমুখসরল্লাঙ্কুলীকহসী সম্বালনীপস্থিতেষ তত্পতনং সম্ভবপরমেব ।

(৪) রাজা । উত্তম কল্প ।

(৬) শকুস্তলা । (অঙ্কুরীযক ধারণের স্থানে হস্তামর্শন করিয়া)
হায় হায় ! আমার অঙ্কুলী যে অঙ্কুরীশূণ্ড । (এই বলিয়া বিষাদে
সহিত গীতমীর মুখের প্রতি চাহিল ।)

(৬) গীতমী । নিশ্চয়ই শঙ্কাবতারগ্রামে শচীতীর্থের জনকে
নমস্কার করিবার সময়ে তোমার অঙ্কুরী পড়িয়া গিয়াছে ।

(১) সঙ্কাবতারাম্ভারি শচীতীর্থমল্লিভং ।

राजा । सञ्चितम् । इदं तावत् प्रत्युत्पन्नमतित्वं स्त्रीणाम् (१) । (ठ)

शकु । एतद्य दाव विहिणा दंसिदं पउत्तणं । अवरं दे कधइस्सं (२) । (ण)

राजा । श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् (३) । (त)

शकु । णं एकदिअहे वेदसल्लदामण्डवे णलिणीवत्त-
भाअणगदं उदअं तुह हत्थे सस्सिहिटं आसी (४) । (थ)

(ण) अत्र तावत् विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।

(ठ) राजिति । इडादेव युक्तियुक्तोत्तरप्रयोजकत्वाद्दर्शनेन आश्चर्यवशात् सञ्चित-
मिति बोध्यम् । इदम् अङ्गुरीयकपतनविषयकोत्तरप्रयोजकम्, प्रतिविषयमुत्पन्ना
प्रत्युत्पन्ना मतिर्यावां तावां भावः प्रत्युत्पन्नमतित्वम् । प्रत्युत्पन्नमतिप्रयुक्तमेवेदमुत्तरं
न तु वास्तवमिति भावः ।

(थ) शकु इति । अत्र साक्षादभिज्ञानदर्शने, विधिना प्रतिकूलदेवेन, प्रभुत्वम्
अभिज्ञानहरणात्मिका अमता । अपरमभिज्ञानम् ।

(त) राजिति । आदावभिज्ञानं द्रष्टव्यमासीत्, इदानीमभिज्ञानं श्रोतव्यं संवृत्तम्,
कथयिष्यामीत्यनेन वाक्यात्मकस्यैवाभिज्ञानस्य प्रकाशादिति भावः । द्रष्टव्यात् श्रोतव्यस्य
दुर्बलतया सील्लुण्ठनीक्तिरियम् ।

(ड) राज । (ऋषेः हाशेर सहित) इहा ज्जीलोकदिगेर
अत्तुत्पन्नमत्तिह ।

(ण) शकुन्तला । ए विषये विधाता प्रबुद्ध देखाईलेन । अञ्च
कोन विषय आपनाके बलिब ।

(१) इदं तत् प्रत्युत्पन्नमति स्त्रीणामिति यदुच्यते । (२) कथयिष्यामि ।

(३) श्रोतव्यमिदानीम् ।

(४) शकुन्तला । अं एकस्मिं दिवसे श्रीमालिआरब्धवे ।

राजा । शृणुमस्तावत् । (द)

शकु । तत्क्षणं सोमे पुत्तकिदञ्चो दीहापङ्को ऋषाम मिश्र-
पोदञ्चो उवद्विदो । तदो तुए अञ्चं दाव पढमं पिञ्चदु त्ति
अणुक्कम्पिणा उवच्छन्दिदो उदएण । ए उण सो अपरिचिदस्स
दे हत्थादो उदञ्चं उवगतो पादुं । पञ्चा तस्मिं ज्जेव उदए
मए गह्घिदे किदो तेण पणञ्चो । एत्थन्तरे विहसिञ्च तुए
भणिदं, सञ्चो सगणे वीससदि, जदो दुवे वि तुह्मे आरख-
आञ्चो त्ति (१) । (ध)

(ध) ननु एकदिवसे वतसलतामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते
सन्निहितमासीत् ।

(ध) तत्क्षणं सोमे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्की नाम मृगपीतक उपस्थितः । ततस्त्वया
अयं तावत् प्रथमं पिवत्विति अनुकम्पिणा उपच्छन्दित उदकेन । न पुनः सो अपरि-
चितस्य ते हस्तादुदकमुपगतः पातुम् । ततस्तस्मिन्नेवोदके मया गृहीते कृतस्तेनाप्रणयः ।
अत्रान्तरे विहस्य त्वया भणितम्, सर्वः स्वगणे विश्वसिति, यतो हे एव युवामारण्यके इति ।

(ध) शकु इति । नलिनीपत्रं पद्मलतापत्रमेव भाजनं तव गतं स्थितम् ।
सन्निहितं सम्यक् स्थापितम् ।

(द) राजति । तावत् सर्वमेव तव वाक्यं श्रवणमः, न पुनरन्वत् किञ्चित्
भावयाम इत्यर्थः । अतो विवञ्चितं सर्वमेव ब्रूहीत्याशयः ।

(त) राजा । एथन श्रोतव्या हईया दांढाईल ।

(थ) शकुस्तला । एकदिन वेदजलतामण्डपे आपनार हाते पद्म-
पात्रार पात्रे जल छिल ।

(द) राजा । समस्तइ सुनितेछि ।

(१) ए उणोदि अपरिचिदादो हत्थव्भासं उवण्णो । पञ्चा तस्मिं एव मए
गह्घिए सल्लिले खेण किदो पण्णो । तदा तुमं इत्थं पडसिञ्चो सि, सञ्चो सगण्णसु ।

রাজা । আভিস্তাবদাক্ষকার্য্যপ্রবর্তিনীভিন্নধুরাভিরনৃত-
বাগ্‌ভিরাঙ্কযন্তে বিধযিষঃ (১) । (ন)

(খ) শকুন্তল ইতি । পুত্রকৃতকঃ ক্রমিমপুত্রভূতঃ, দীর্ঘা অপাত্রী মেঘদ্রাক্ষী যস্য সঃ স্নগপীতকী হরষশিষ্যঃ । অনুকম্পিনা দয়াশালিনা তথা । অর্থ স্নগপীতকঃ । উদকেন তেন জলেন, উপচ্ছন্দিতঃ পানায় অর্থর্ষিতঃ । উদকং পাতুং ন উপগত হৃত্যন্বয়ঃ । তেন স্নগপীতকেন । প্রণয়ঃ পানায় প্রার্থনা । স্নগণে আক্রীয়বর্গে । যুবাং ত্বচ্চ স্নগপীতকশ্চৈত্বর্ঘঃ, স্মারয়্যকী বনবাসিনী ; সমযৌরৈব কারয়্যবাসানু ত্বমস্মাক্রীয়তি ভাবঃ । ইতি ভণিতমিত্যন্বয়ঃ ।

অন্য অতীতকার্য্যাণাং সংগ্রহীতত্বাদাদানং নাম বিনম্রসম্ভে রঙ্কম্—“কার্য্যসংঘট আদানম্” ইতি দর্পণশব্দধ্বন্য । স্নকীর্তনং নাম নাট্যালঙ্কারঃ । তথা তত্রৈব—

“ভূতকার্য্যাখ্যানমুত্কীর্তনং মনম্ ।”

“প্রণয়ঃ প্রেমুণি বিষম্ভে যাত্‌ জ্ঞানস্বরযৌরপি ।” ইতি মেদিনী ।

(ন) রাজিতি । আক্ষকার্য্যং প্রবর্তয়িতুং পুরুষানু স্ম্যপারয়িতুং শীলং যাক্ষ তাभिঃ, মধুরাभिঃ প্রীতিকরীभिঃ, আभिঃ হুঁহুশীভিরিচ্ছবঃ, অনৃতবান্‌ ভিন্নিদ্ভাবাক্ষেঃ, বিধযিষ হুন্দিয়াভাসিতাঃ পুরুষাঃ, আঙ্কযন্তে আঙ্কয্য স্ববশং নীয়ন্তে ; অন্ত হুঁহুশী বাচ এব পুরুষাণাং সর্ভানর্থমূক্তানি ইতি ভাবঃ ।

(খ) শকুন্তলা । সেই সময়ে আমার কৃত্রিমপুত্র দীর্ঘাপাক্ষনামে সেই হরিণশিশুটী উপস্থিত হইল ; তাহার পর “এ প্রথম পান করক” এই কথা বলিয়া আপনি দয়াবশতঃ জলপান করিবার জন্ত তাহার অভ্যর্থনা করিলেন ; কিন্তু অপরিচিত বলিয়া আপনার হাত হইতে সে জল পান করিতে গেল না । তার পর, সেই জলই আমি গ্রহণ করিলে, সে তাহা পান করিবার জন্ত প্রার্থনা করিল । এই সময়ে আপনি হাস্ত করিয়া বলিলেন—“সকলেই আত্মীয়বর্গে বিশ্বাস করিয়া থাকে ; যে হেতু, তোমরা দুইজনই বনচর ।”

(১) এতদাভিরাঙ্ককার্য্যনিবর্তনীনামনৃতজনযবাঙ্‌ মধুভিরাঙ্কযন্তে বিধযিষঃ ।

गौतमी । महाभाअ ! णारिहसि एव्वं मन्दिदुं । तपो-
वणसं वद्धिदो क्व, अअं ज्ञणो अणभिस्सो कइतवस्स । (प)

राजा । अयि तापसवृद्धे ! (फ)

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीणां

सं दृश्यते, किमुत याः परिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरोक्षगमनात् स्वमपत्यजात-

मन्यद्विजेः परभृताः किल पोषयन्ति (१) ॥२३॥

(प) महाभाग ! नारिहसि एवमन्वयितुम् । तपोवनसंबद्धितः खल्वयं जनः
अनभिज्ञः कैतवस्य ।

(प) गौतमीति । एवमन्वयितुम् इत्यं वक्तुम् । तव कारणमाह—अयं जनः
शकुन्तलाखनु, तपोवने कतवादिशून्यं आश्रमे संबद्धितः अतएव कैतवस्य कपट-
व्यवहारस्य अनभिज्ञः । अतएवास्य पूर्वोक्तिजातं न मित्येत्याशयः ।

(फ) राजति । तापसी चाप्री वृद्धा र्चति तापसवृद्धा तत्सम्बोधनम् ।

स्त्रीणामिति । अमानुषीणा मानुषीभिर्नानामपि, स्त्रीणां स्त्रीजातः, अशिक्षितपटुत्वम्
अनुपदिष्टनैपुण्यं स्वाभाविकचार्थमित्यर्थाः, सं दृश्यते याः परिबोधवत्यः सर्वाती-

(न) राजा । ज्ञोलोकैरा निजेर काण्ये प्रवृत्त कराइवार
उपयोगी এই जातीय मिथ्या मधुव बाकेय विगयी लोकके आकर्षण करिया
थाके ।

(प) गौतमी । महाशय ! आपनि एरूप बलिते पारेन ना ।
कारण, এই व्यक्ति तपोवने बद्धित इईयाछे ; अतरां कपटज्ञा
जाने ना ।

(फ) राजा । ओह वृद्धतापसि !

(१) अमानुषीषु प्रतिबोधवत्यः अन्यै द्विजैः खलु ।

শকু । সরীষম্ । অণজ্জ ! অন্তণৌ হিঅআণুমাণেণ
কিল সস্বং পেক্বসি । কো ণাম অসো ধম্মকস্শু অস্ববদেসিণৌ
তিণচ্ছস্কুস্কুবোবমস্স তুহ অণুআরী ভবিস্সদি (১) । (ব)

(ব) অনার্থ্য ! আত্মনৌ হৃদয়ানুমানেন কিল সস্বং প্রেচ্ছসি । কো নাম অন্যৌ
ধর্মকস্কুকব্যপদেশিনস্তৃণচ্ছস্কুপোপমস্য তব অনুকারী ভবিষ্যতি ।

ভাবেন জ্ঞানশালিন্যঃ মানুষ্য ইত্যর্থঃ, অশ্চিত্তপটুত্বে তাঃ কিমুত বক্তব্য্য ইতি
তাৎপর্যম্ । তথাহি পরৈঃ কাকৈঃ শ্রুতা বাল্যকালী পোষিতা ইতি পরশ্রুতাঃ কৌকিলা
অন্তরীচগমনাত্ অপত্যজাতস্যৈব আকাশগমনশক্ত্যাবির্ভাবাত্, প্রাক্ পূর্বম্, স্বং
স্বকীয়ম্, অপত্যজাতং সন্তানসমূহম্, অন্যহিজঁরপরপক্ষিभिः, পোষয়ন্তি বৃদ্ধিं नयन्ति ।
কিলিতি লোকবার্ণায়াম্ । তেন পক্ষিণীতপায়াঃ কৌকিলায়া ইঁট্শ্চাতুর্ঘ্যদর্শনাত্
মানুषीतपायाः शकुन्तलायास्तपोवनवर्द्धितत्वे ऽपि सङ्गतामृतवादित्त्वत्पटुत्वं भविष्य-
तीत्यर्थे कः सन्देह इति भावः ।

অত বিংশধেণ সামান্যসমর্থনরূপোऽর্থান্তরন্যাসঃ পূর্বাঙ্ক' অর্থাৎপক্ষিয, অনর্থ্যগুণ-
প্রধানভাবেনাঙ্কিভাবেত্ সঙ্করঃ । তথা কাকৈরৈব কৌকিলশাবকপোষণদর্শনাত্
অন্যৈশ্চাদর্শনাত্ কাকৈরिति पक्षिविशेषे वक्तव्ये अन्यहिजँरिति पक्षिसामान्याभिधानাত्
विशेषे अविशेषाख्यदोषः, 'ककैः पिकाः किल रहः परिपोषयन्ति' इति पाठेनासौ
परिहरणीयः ।

"दन्तविप्राण्डजा हिजाः" "वनप्रियः परश्रुतः कौकिलः पिक इत्यपि" इति चामरः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २३ ॥

পশু-পক্ষিপ্রভৃতি মনুষ্যভিন্ন জীবীজাতিরও স্বাভাবিক চাতুর্ধ্য দেখা
যায়; সূত্রতাঃ সকল বিষয়ে বুদ্ধিশালিনী মনুষ্যজাতীয় জীবী কথ্য আর
কি বলিব। কোকিলপক্ষীগণ, উড়িবার শক্তি জন্মিবার পূর্বে
আপনাদের সন্তানগুলিকে, অল্প পক্ষীদ্বারা পরিপোষণ করিয়া থাকে ॥২৩॥

(১) ধম্মকস্বঅস্ববেসিথৌ অণুকিহ্ পঙ্কিবস্সিচ্ছহ ।

राजा । 'आत्मगतम् । वनवासादविभ्रमः पुनरत्रभवत्याः
कीपो लक्ष्यते । तथाहि—(१) (भ)

(ब) शकु इति । अनर्थ ! अमद्र ! हे निकट ! इति यावत्, हृदयानु-
मानेन आत्मनी हृदयं यथा कपटतापूर्णम् अन्यथा हृदयमपि तथैव इत्यनुमानेनेत्यर्थः,
सर्वं जनम्, प्रेक्षसे कपटतापूर्णं हृदयं मन्यसे । अतएव स्त्रीणामित्यादिना, युद्धहृदयां
मामपि कैतविनीमुक्तवानिति भावः । अन्यो जनः, धर्म एव कञ्चुकी वह्निरङ्गावरणं
यस्य स चासी व्यपदेशः अन्त्ये लमस्यास्तीति व्यपदेशी चेति तस्य वहिर्धर्मावरणेनाहतस्य
अन्तस्तु परप्रतारणादिपापशालिन इत्यर्थः, अतएव दृष्टौऽहन्न आहतमुखी यः क्रुपः स
एवोपमा यस्य तस्य तव, अनुकारी सदृशकार्यविधायीभविष्यति अपि तु कीऽपि नेत्यर्थः ।
"यद्दृष्टदाचरति श्रेष्ठस्तद्वैतरो जनः" इति न्यायात् सर्व एव राज्ञोऽनुकरणं कुर्वन्ति,
तव तु परप्रतारकत्वान्न कीऽप्यनुकरणं करिष्यतीति भावः ।

अत्र क्रीडावेगेन महागुरोः पत्युर्मर्यादालङ्घनात् द्रवी नाम विमर्शसम्भेरङ्गम्—"द्रवी
गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिमन्त्रवा" इति दर्पणलक्षणात् ।

(भ) राजेति । पुनः किन्तु अत्रभवत्याः शकुन्तलायाः, कीपः वनवासात् आबान्धा-
हनवासेन अविदितनागररमणीयभावादित्यर्थः, अविभ्रमः कुटिलदृष्टिपातादिविलास-
विहीनः । अतएव नागररमणीयभावमाववेदिना मया अपूर्वं एवायं कीपी दृश्यत
इति भावः । तदविभ्रमत्वं दर्शयितुमाह तथाहीति ।

(ब) शकुञ्जला । (क्रोधेन सहित) अञ्ज ! तूमि आपनार
चित्तेर अहूमाने सकन लोकके देख । तोमार बाहिरे धर्मेर
आवरण, आर हृदय कपटतापूर्ण ; सूतरां तूमि तृणाच्छादित कूपेण तुल्या ;
अतएव अग्रे कौन व्यक्ति तोमार अहूकरण करिबे ? ।

(भ) राजा । (स्वगत) वनवासवशतः इहार किन्तु कोपे कौन
बिलासेर चिह्न देखा याइतेछे ना । यथा—

(१) सन्दिग्धवृद्धिं मां कुर्वन् अकृतव दवास्याः कीपी लक्ष्यते । तथाछनया ।

न तिर्य्यगवलोकितं भवति दक्षुगलोहितं
 वचोऽतिपक्षपात्तरं न च पदेषु सङ्गच्छते ।
 हिमात्तं इव वेपते सकल एव विस्वाधरः
 प्रकामविनते भ्रुवौ युगपदेव भेदं गते (१) ॥२४॥

नति । अत्रभवत्या इति गद्यस्य पदमवापि सम्बन्धीयम् । तेन अत्रभवत्याः शकुन्तलायाः, अत्रलोकितं दृष्टिः, न तिर्य्यक् न तिर्य्यक्प्रसृतं भवति ; नागररमण्याः कीपे तु तद्दृष्टिः तिर्य्यक्प्रसृतैव स्यादिति भावः, चतुः, आलोहितं सम्पूर्णरक्तवर्णं भवति : नागररमण्यास्तु न तथेत्याशयः ; वचः अनार्थं इत्यादि वाक्यम्, अतिपरुषाणि नितान्तनिष्ठुराणि अप्सराणि वर्णा यस्य तत् तादृशम् ; च किन्तु, पदेषु लक्ष्येषु अस्मात्, न सङ्गच्छते मिथ्यात्वात्तं युज्यते, नागररमणीमुखान्तु ईदृशं परुषात्तरं वच एव न निर्गच्छति, सत्यत्वात्तद्येषु च सङ्गच्छत इत्यभिप्रायः । हिमात्तं इव तुषारिण्य पीडित इव सन्, सकल एव सम्पूर्णवयव एव न पुनर्नागररमणीवन्योष्ठीपरिभागमावमिति एवशब्दस्यार्थो भावार्थश्च, विस्वाधरः विश्वफलवत् रक्तवर्णीष्ठः, वेपते कम्पते । तथा प्रकामविनते पथ्याभावनते, भ्रुवौ भ्रुयुगलम्, युगपदेव एकदेव, भेदं भङ्गं वक्रतामिति यावत्, गते प्राप्ते ; नागररमण्याः कीपे तु तदीयभ्रुयुगलं क्रमिकमेव भेदं गच्छति, न तु युगपदिति भावः ।

अत्र कीपस्य अविभक्तत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति अतिर्य्यगवलोकनादिषु हतरकारणीप-
 न्यासान् समुच्चयोऽलङ्कारः, हिमात्तं इवेति क्रियात्प्रेक्षा विस्वाधर इति च लुप्पीपमा,
 इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ; तेन च नागररमणीकीपसम्बन्धी व्यतिरेकी
 व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

“पदं व्यवसितिद्राणस्थानलक्ष्याङ्गि, वस्तुषु” इत्यमरः ।

पृथ्वी वृत्तम्—“जसौ जमयला वसुयहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति लक्षणात् ॥२४॥

चक्षु आरक्तवर्ण इहेशाछे, किञ्च पार्श्वे र दिक् दृष्टि चलितेछे ना ;

(१) कश्चिदेष श्लोको नास्ति ।

अपि च सन्दिग्धबुद्धिं मामधिकृत्य अकैतव इवास्याः कोपः
सम्भाव्यते । तथाह्यनया—(म)

मय्येवमस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहःप्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताच्या

भग्नं शरासनमित्रातिरूषा स्मरस्य (१) ॥२५॥

(म) अपि चेति । सन्दिग्धा परिणये स शयापन्ना बुद्धिर्धस्य तम् । अधिकृत्य
विषयीकृत्य विद्यमानाया इत्यध्याहारार्थैककत् कत्वहानिः, अस्याः शकुन्तलायाः, कोपः,
अकैतव इव क्लृप्तचित्त इव । अनया शकुन्तलाया शीकस्याया भग्नमिति क्रियायाः
कत्तृपदमेतत् ।

मय्येवमिति । एवम् अनेन प्रकारेण, अस्मरणेन भूतपूर्ववृत्तानामात्मन्युत्था दारुणा
चित्तवृत्तयस्य तस्मिन् तथोक्ते मयि, रहो निर्जनस्थाने, वृत्तं सञ्जातम्, प्रणयं प्रणय-
घटितपरिणयादिकम्, अप्रतिपद्यमाने अस्वीकुर्वति सति, अतिरूषा नितःलक्ष्मीधन,
अतिलोहिते अत्यन्तरक्तवर्णे मन्त्रिणो नेत्रद्वयं यस्यान्तया, अनया शकुन्तलाया, कुटिलयी-
वक्रयीः, भ्रुवोः, भेदान् इषीकरणान् स्मरस्य मामुद्दिश्य प्रहर्तुः, कामदेवस्य, शरासनं
धनुः, भग्नमिव, यथा पुनः प्रहारसम्भावना न स्यादिति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियीतमेवालङ्कारः ।

रह इत्यव्ययम् "रहस्योपाय चालिङ्ग" इत्यमरकोषात् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२५॥

वाक्येण अक्षरशुद्धि आतिनिष्ठैर, ताहा किञ्च आमारे उपरे सङ्गत
हईतेछे ना; सम्पूर्ण अधरविश्वई हिमपीडित हईयाई येन कौपितेछे
एव अत्यस्त अवनत द्रुगुगल, एक समयेई वक्रता प्राप्ता हईयाछे ॥२५॥

(म) आरंभ, आमारे बुद्धि संशयापन्न इत्युच्यते आमारे लक्ष्य करिष्या
इहारे क्रोध येन कपटताविहीन बलिष्या मने करितेछि । यथा—

(१) मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ ।

প্রকাশম্ । ভদ্রে ! প্রথিতং দুঃস্বপ্নস্য চরিতম্, প্রজাস্বপীদং
ন দৃশ্যতে (১) । (য)

শকু ।

তুহ্মে জীব পমাণং জাণ্ধ ধর্মস্থিদিচ্ছ লোকস্য ।

লজ্জাবিণিজ্জিদাম্মো জাণন্তি য় কিম্মি মহিলাম্মো (২) ॥২৬॥

যুয়মেব প্রমাণং জানীয ধর্মস্থিতিচ্ছ লোকস্য ।

লজ্জাবিনির্জিতা জানন্তি ন কিমপি মহিলাঃ ॥২৬॥

(য) প্রকাশমিতি । প্রথিতং সমুদয়ং প্রসিদ্ধম্ ; অতী লোকনিয়ন্তা রাজা
দুঃস্বপ্নে পরস্বী সংঘীতং ন শক্যত ইত্যশয়ঃ । কিঞ্চ, ইদং পরস্বীগ্রহণম্, প্রজাস্বপি
ন দৃশ্যতে ; অতস্তুপ্রজানিয়ন্তুঃ রাজা সম ইদং ক্রুতীঃপি ন সম্ভবতীতি ভাবঃ ।

যুয়মিতি । যুয়ং লোকনিয়ন্তারো রাজান এব, প্রমাণং পুণ্যযাপজ্ঞাপকং শাস্ত্রম্,
লোকস্য ধর্মস্থিতিং ধর্মমর্থ্যাংদাচ্ছ জানীয । কিন্তু লজ্জয়া বিনির্জিতাঃ পরামুতাঃ,
মহিলাঃ স্ত্রিয়ঃ, কিমপি ন জানন্তি জানন্ত্যাঃপি লজ্জমিভবাদিব কিমপি বক্তুং ন
শক্যবন্তীত্যর্থঃ । তথা চ অহমপি প্রমাণং ধর্মস্থিতিচ্ছ জানামি, এবচ্ছ যথা

শ্রবণ না হওয়ায় আমার মনোবৃত্তি, উহাব পক্ষে দারুণ হইয়া
দাঁড়াইয়াছে এবং নির্জনে যে প্রণয় জন্মিয়াছিল, তাহা আমি স্বীকার
করিতেছি না ; স্ত্রুতবাং আমার প্রতি ক্রোধবশতঃ আরক্তনয়না
এই রমণী, বক্র জয়ুগলের দ্বৈনবশতঃ, কামদেবের ধন্থ যেন ভাঙ্গিয়া
ফেলিয়াছে ॥২৬॥

(য) (প্রকাশে) ভদ্রে ! দুঃস্বপ্নের চরিত্র, নোকে প্রসিদ্ধই আছে ;
কিন্তু এ কার্য, প্রজাদের মধ্যেও দেখা যায় না ।

(১) পুরোছিতঃ । ভদ্রে ! অরিতম্, তথাপীদং ন লভ্যম্ ।

(২) ক্ৰমিত্ পশ্যমিৎ নাস্তি ।

सुदु, दाव अत्तच्छन्दाणुचारिणी गणिका समुव-
त्यिदा (१) । (र)

गौतमी । जादे ! इमस्स पुरुवंसपञ्चएण मुहमहुणो
हिअअविसस्स हत्थं समुवगदासि (२) । (ल)

शकु । पटान्तेन मुखमाच्छाद्य रीदिति (३) । (व)

(र) सुदु तावदात्मच्छन्दानुचारिणी गणिका समुपस्थिता ।

(ल) जाते । अस्य पुरुवंसप्रत्ययेन मुखमधोः हृदयविषय्य हस्तं समुपगतसि ।

परस्त्रीवर्णं गुरुतरं पापम्, तथा आत्मस्त्रीपरित्यागेऽपीति जानन्वपि लज्जावशादेव
तद्वक्तुं न शक्नोतीति भावः ।

अत्र जानन्तीत्येकया क्रियया प्रमाणधर्मस्थित्याः कर्मतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता,
अप्रस्तुतात् महिलासामान्यात् प्रस्तुतस्य शकुन्लारूपमहिलाविशेषस्य प्रतीतिप्रस्तुतप्रशंसा
च, अनयोः परस्परनिरपेक्षतया सृष्टिः ।

आर्या जातिः ॥२६॥

(र) सुदु इति । सुदु भद्रं तत्र मननमित्यर्थः । आत्मनस्तन्देन अभिप्रायेण
अनुचरतीति सा स्त्रीच्छाचारिणीति तात्पर्यम्, गणिका विश्वा । अहमिति शेषः ।
साक्रीशीक्तिरियम् । तेन च "उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते" इत्यादिदृष्टं गौतमीदाहरणवत्
विपरीतलक्षणया नियतगुरुजनमतानुचारिणी परमपतिव्रतवाहं तवापि तदन्यथा मननान्
त्वमतौव निर्बोधः प्रतारक्री वेति भावः ।

शकुन्तला । आपनाराई शास्त्र एवं लोकेर धर्मेर मयादा ज्ञानेन ;
किञ्च लज्जाभिभूत स्त्रीलोकेरा किञ्चुई ज्ञाने न । २७।

(र) ভাল, স্বেচ্ছাচারিণী বেশী উপস্থিত হইয়াছে ।।

(१) शकुन्तला । सुदु दाव अससच्छन्दचारिणी किच द्वि. जा अहं इमस्स
पुरुवंसपञ्चएण मुहमहुणो हिअअविसस्स हत्थमासं उवगथा । पटान्तेन
मुखमाच्छाद्य रीदिति । (२—३) क्वचिदिनी पाठी न स्तः ।

शाङ्गं । इत्यमप्रतिहतं चापल्यं दहति (१) । (श)

अतः परीक्ष्य कर्त्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥२७॥

(ल) गौतमीति । पुरुषश्रप्रत्ययेन पुरुष शीत्पन्नत्वविश्वासेन, मुखे मधु मधुवत् मधुरं वचनं यस्य तस्य, हृदये विषं विषवत् परक्षतिकरी भागे यस्य तस्य महाप्रतापक-स्त्रेत्यर्थः, अस्य दुष्मन्तस्य, हस्तं समुपगतासि परिणयादधीनता प्राप्तासि । सानु-तापोक्तिरियम् ।

(व) शकु इति । पटान्तेन वस्त्राच्चलितम् ।

(श) शाङ्गंति । इत्यमौदृश्यम्, न प्रतिहतं गुरुजनभयादिना न व्याहृतमिति अप्रतिहतम्, चापल्यं चञ्चलता चापल्यप्रयुक्तम् एवमज्ञातकुलश्रीनेषु कन्याया आत्मदान-मित्यर्थः, दहति आत्मीयजनमनुत्पन्नं करोति ।

अत इति । अतः कारणात् सक्तचापल्यस्य दाहकत्वादित्यर्थः, विशेषात् कुल-श्रीलादिविशेषविशेषभावमाश्रित्य, परीक्ष्य साधुतया अवधार्य, रहो निर्जनस्थाने, सङ्गतं पुरुषेण सह गान्धर्वविधिना सम्मेलनम्, कर्त्तव्यं कन्येति श्रुष । कुत इत्याह न ज्ञातं सदसत्तया नावगतं हृदयं मनी येषां तेषु तादृशेषु पुरुषेषु, सौहृदं प्रणयः, एवम् एतद्वरालम् इव, वैरीभवति वैरस्वरूपं जायते ।

(ल) गौतमी । वत्से ! ईश्वरं मूषे नृषु, आरं हृदये विषः ; तुमि कित्तु पूरुवन्शीघ्रं विश्वासे ईश्वरं हस्तगतं इहैयाह ।

(व) शकुन्तला । (वस्त्राङ्गनद्वारा मूष आर्वात करिदा रौदन करिते लागिल ।)

(श) शाङ्गंरव । ऐहैरूप अनिवारित चपलता आत्मीयजनके दक्ष करे ।

अतएव विशेषरूपे परीक्षा करिदा, निर्जन-सम्मिलन करी उचित ।

(१) शाङ्गंरवः । इत्यनामज्ञातं परिहतं चापल्यं दहति

राजा । अयि भोः ! किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान्
नसम्भृतदोषैरधिच्छिपन्ति भवन्तः (१) । (ष)

शाङ्ग । साक्ष्यम् । श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ? । (स)

आजन्मनः शाक्यमशिक्षितो यः

तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

पराभिसन्धानमधीयते यैः

वियेति ते सन्तु किलामवाचः ॥२८॥

अब पूर्वाहार्थं प्रति पराङ्गतवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मल्लङ्कारः । अत्रैवं वैरं भवतीति वैरीभवति अभूततद्भावे त्विप्रत्ययः ॥२७॥

(ष) राज्ञेति । अयौत्यननयसूत्रकमन्यग्रम् । अबभवत्या मान्यायाः शकुन्त्यायाः
प्रत्ययादेव विश्वसादेव, न पुनःप्रसाथान्तरस्याप्यपेक्षणादित्येवशब्दार्थः । असम्भृत-
दोषैरुक्ततदोषैः, अस्मान् “वाक्यदर्थ” इति बहुवचनात् सामित्यार्थः, अधिच्छिपन्ति
प्रसारकत्वेन निन्दन्ति । वस्तुतः अन्यद्वारा गर्भमुत्पाद्य मयि तदुत्पादकत्वरीपणादियं
शकुन्त्यैव प्रसारिकेति भावः ।

(स) शाङ्गिति । भवद्भः परीक्षितादिसम्भ्यगणैः अधरोत्तरं निकृष्ट प्रतिवचनम्,
श्रुतं किमिति काङ्क्षः ।

“अधरस्तु पुमानोष्ठे ह्येनेऽनुद्धे च वाच्यम्” इति मेदिनी ।

कारण, अङ्गातश्चरय वाक्त्रिर सहित मोहाद्द करिने, ताहा एहेरूप
शङ्कतातेहे परिणत ह्य ॥२९॥

(ष) राजा । महाशय ! आगि कोन दोष करि नाई, तथापि
आपनारा ईहार विखासेई आमाके निन्दा करितेहेह्म केन ? ।

(स) शाङ्गरव । (अश्रुगार सहित) आपनारा निकृष्ट उत्तर
शुनिलेन ? ।

(१) अस्मान् संयुतदोषात्तरैः शिक्षय ।

राजा । अहो सत्यवादिनः ! अभ्युपगतं तावदस्माभिः
एवंविधा एव वयम्, किं पुनरिमामभिसन्धाय लभ्यते (१) । (ह)

अधरीतरत्वं प्रतिपादयितुमाह आजन्मन इति । यो जनः, आजन्मनी जन्मावधि,
शठ्यं शठतां परप्रतारणामिति यावत्, अशिक्षितः केनापि नाध्यापितः, तस्य जनस्य
शकुन्तलाया इत्यर्थः, वचनं वाक्यम्, अप्रमाणं प्रमाञ्जानजनकं न निश्चयकारणं नैत्यर्थः ।
किन्तु यैर्जनैः, विद्या इति क्लृप्ता विद्यात्वेन विभाव्येति तानुपपर्थम्, परेषां जनानाम्,
अभिसन्धानं प्रतारणा, अधीयते शिक्ष्यते, ते जनाः, किल आपाः प्रत्ययिता विश्वाप्तयोग्या
वाची वाक्यानि येषां ते तादृशाः सन्तु भवन्तु । संल्लुगुणोक्तिरियम् । तथा च
आजन्मवनवानित्यै शकुन्तलायै प्रतारणाशिक्षा केनापि न दत्ता ; अतएव तस्या वचनमेव
प्रमाणम् । किन्तु भवन्ती विद्यारूपेण प्रतारणां शिक्षन्ती, तेन च भवतां वचनं कुतोऽपि
न प्रमाणम् । अतएव शकुन्तलैव सत्यं वदति न पुनर्भवानिति भावः ।

अत्र तस्य जनस्य वचनमप्रमाणम्, अपि तु कथमपि न इति, तथा ते आपत्ताः सन्तु,
अपि तु कुतोऽपि न इति चार्थान्तरद्वयापत्तनादर्थापत्तिद्वयं तर्थाथ मिथो निरपेक्षतया
संसृष्टिः । तथा अशिक्षितं इत्यत्र प्रधानस्य नञ्प्रथमस्य समामे गुणीभावात् द्विधियाविमर्श-
दीर्घः, स च 'शठ्यं न जन्मावधि शिक्षती यः' इति पाठेन समाधेयः ।

"वचनस्माभिसन्धानं व्यन्तीकञ्च प्रतारणम्" इति हंमचन्द्रः । "आपः प्रत्ययितस्त्रिषु"
इत्यमरः ।

सपजातिर्नत्तम् ॥२८॥

(ह) राजति । अहो सत्यवादिन इत्यपि संल्लुगुणं समीधनमिति बोध्यम् ।
वयम्, एवंविधा एव भवदुक्तप्रकारा एव परप्रतारणापरायणा एवेत्यर्थः, इति तावदस्माभिः
अभ्युपगतं स्वीकृतम् । पुनः किन्तु, इमां तपस्विनीं शकुन्तलाम्, अभिसन्धाय प्रतार्थ्यं,

याहाके जन्म हईतेई केह शठता शिथाय नाई, सेई बाक्त्रिर बाका
हईन अप्रमाण, आर बाहारा विद्या मने करिया, परप्रतारणा
शिथियाछेन, ताहारा हुन सत्यावादी ! ॥२८॥

(१) भीः ! सत्यवादिन ! अभ्युपगतं तावदस्माभिरेव । किं पुनः ।

शाङ्गं । विनिपातः । (क्ष)

राजा । विनिपातः पौरवैर्लभ्यत इत्यश्वद्भेयमेतत् (१) । (क)

किं फलम्, लभ्यते, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । तथा च ये परान् प्रतारयन्ति, ते किञ्चित् फलमुद्दिश्यैव प्रतारयन्ति ; एवञ्च निरीहायाः शकुन्तलायाः प्रतारणं कस्यापि फलस्य लाभासम्भवात् प्रतारणाया अप्यसम्भव एवेति भावः ।

(च) शाङ्गेति । विनिपाती निपातः विध्वंस इति यावत्, इमामभिसन्धाय लभ्यत इत्यन्वयः । तथा च निरीहायाः शकुन्तलायाः प्रतारणात् तत्पापेनात्मनी निपात एव भविष्यतीति भावः ।

“विनिपाती निपाते स्यात् दैवादिव्यसने पुमान्” इति मेदिनी ।

पूर्ववाक्यमारभ्य एतदलमन्दभेः अक्षमा नाम नाट्यालङ्कारः । यथा दर्पणे—

“अक्षमा सा परिभवः स्वर्त्याऽपि नाभिसृजते ।”

(क) राज्ञेति । पौरवैः महापुण्येनैव पुरुवंशान्पन्नैः विनिपाती लभ्यते इत्येतत् अश्वद्भेयम् अविश्वाम्यम् । तथा च महापुण्येनैव पुरुवंशं जन्म लभ्यते । एवञ्च निरीहजन प्रतारयतापि पुरुवंशजातेन जनेन विनिपाती न लभ्यत एव तत्-प्रतारणाजनितापापापेक्षया स्वीत्पत्तिप्रयोजकपुण्यस्यैव बलवत्त्वात् तस्यैव च विनिपात-निवर्त्तकत्वादित्यशयः ।

अत्र गुरुभूतस्य पूर्वपुरुषस्य परीः कीर्त्तनात् प्रसङ्गी नाम विमर्शसन्धेरङ्गम्—“प्रसङ्गी गुरुकीर्त्तनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(ङ) राज्ञा । ओह सत्यावादिगण ! आम्हि ना इयञ्चौकार करिनाम ये, आम्हरा एहैरूपई (परप्रतारक) ; किञ्च एहै अवलाके प्रतारित करिया कि फल लाभ करा घाईते पारे ? ।

(फ) शाङ्गैरव । निपात ।

(क) राज्ञा । पुरुवंशीयेरा निपात पाईवे एकथा विश्वास करा याय ना ।

(१) राज्ञा । विनिपातः पौरवैः प्रार्थित इति न श्वद्भेयमेतत् ।

ଶାର୍ଙ୍ଗଂ । ଖୋ ରାଜନ୍ ! କିମତ୍ତୋତ୍ତରୈଃ । ଅନୁଷ୍ଠିତୋ ଗୁରୁ-
ନିଯୋଗଃ, ସମ୍ପ୍ରତି ପ୍ରତିନିବର୍ତ୍ତାମହେ ବୟମ୍ (୧) । (ଖ)

ତଦ୍ଦେଶା ଭବତଃ ପତ୍ନୀ ଲ୍ୟଜ ବେନାଂ ଗୃହାଣାଣାଂ ବା ।

ଉପୟନ୍ତୁହିଂ ଦାରିଷ୍ଠ୍ୟେ ପ୍ରଭୃତା ସର୍ବତୋମୁଖୀ (୨) ॥୨୯॥

ଗୌତମି ! ଗଚ୍ଛାନ୍ତଃ । ଇତି ସର୍ବେ ପ୍ରସ୍ଥିତାଃ (୩) । (ଗ)

(ଖ) ଶାର୍ଙ୍ଗଂତି । ଅଥ ଭବତଃ ଗୁରୁନିଯୋଗେ, ଉତ୍ତରୈଃ ଅଧ୍ୟାକ୍ତଂ ପ୍ରତିବଚନୈଃ, କିଂ
ଫଳମ୍, ଅପି ତ୍ କିମପି ନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅତଃକ୍ଷାତ୍ପ୍ରାପ୍ତଃ ଇତି ଭାବଃ । ଗୁରୁଃ କାଳ୍ପସ୍ୟ
ନିଯୋଗ ଆଦିଃ, ଅନୁଷ୍ଠିତଃ ଅଧ୍ୟାକ୍ତଃ ସମ୍ପାଦିତଃ । ପ୍ରତିନିବର୍ତ୍ତାମହେ ଆୟମଂ ପ୍ରତିଗଚ୍ଛାମଃ ।

ତଦିତି । ଏହା ଶକୁନ୍ତଳା, ଭବତଃ ପତ୍ନୀ, ଗାନ୍ଧର୍ବେଣ ବିବାହବିଧାନା ପରିଷ୍ଠିତତ୍ବାଦିତି
ଭାବଃ । ତତ୍ତଦ୍ଦେଶା, ଏନା ଶକୁନ୍ତଳାମ୍, ଲ୍ୟଜ ବା ଗୃହାଣାଣାଂ ବା । ହି ଯତ୍ନାତ୍, ଉପୟନ୍ତୁଃ
ପରିଷ୍ଠିତୁଃ, ଦାରିଷ୍ଠ୍ୟେ ଆର୍ଥାଧ୍ୟାୟମ୍, ସର୍ବତୋମୁଖୀ ସର୍ବପ୍ରକାରା, ପ୍ରଭୃତା ଅମତା ବର୍ତ୍ତତ ଇତି ଶିଷଃ ।

ଅଥ ସାମାନ୍ୟେନ ବିଶେଷସମର୍ଥନଶ୍ଚପୀତ୍ୟାଲ୍ୟକ୍ଷୀତ୍ୟାମ୍ ॥୨୯॥

(ଗ) ଗୌତମୀତି । ଅସତଃ ସର୍ବପ୍ରତଃ । ପ୍ରସ୍ଥିତାଃ ପ୍ରସ୍ଥାନମାରମନ୍ତି ।

(ଖ) ଶାର୍ଙ୍ଗଂ । ରାଜା ! ଏବିଷୟେ ଉକ୍ତବ ଦିଦ୍ଧା କି ଇତ୍ତେବେ ।
ଆମବା ଶୁକ୍ରମ୍ ଆଦେଶ ପାଳନ କରିଯାହି, ଏଥମ୍ କିରିୟା ବାହିତେହି ।

ଅତଏବ ଏହି ଆମ୍ଭଙ୍କର ପତ୍ନୀ ; ଆମ୍ଭେ ଇତ୍ତାକେ ତ୍ୟାଗ କରିତେଓ
ପାରେନ, ଗ୍ରହଣ କରିତେଓ ପାରେନ । କାରଣ, ଭାଷାର ପ୍ରତି ଭକ୍ତାର
ସର୍ବପ୍ରକାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ବାହିତାହି ॥୨୯॥

(ଗ) ଗୌତମି । ଆମ୍ଭେ ଚଲୁନ । (ଏହି ବାଣୀୟା ଶ୍ରଦ୍ଧା କରିତେ
ଲାଗିଲେନ ।)

(୧) ଶାର୍ଙ୍ଗଂ । ଶାର୍ଙ୍ଗଂ ! କିମୁତ୍ତରୈଃ । ଅନୁଷ୍ଠିତୋ ଗୁରୁଃ ଚନ୍ଦ୍ରିୟଃ ପ୍ରତି-
ନିବର୍ତ୍ତାମହେ ବୟମ୍ । ରାଜାନ୍ ପ୍ରତି ।

(୨) ଭବତଃ କାଳା । ଉପୟନ୍ତାହି ଦାରିଷ୍ଠ୍ୟେ ।

(୩) ଅସତଃ । ପ୍ରସ୍ଥିତାଃ ।

शकु । अहं दाणिं इमिणा किदवेण विप्लव्हा, तुह्म
विं मं परिञ्चअध । इत्यनुप्रस्थिता (१) । (घ)

गौतमी । स्थित्वा परिहृत्यावलोक्य च । वच्छ ! सङ्गरव ! अणु-
गच्छदि णो करुणपरिदेविणी सउन्तला, पच्छादेसपरुसे भत्तरि
किं करेदु तवस्सिणी (२) । (ङ)

(घ) अहमिदानीमनेन कितवेन विप्रलम्बा, यूयमपि मां परिव्यजथ ।

(ङ) वतस ! शाङ्गरव ! अनुगच्छति नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला, प्रत्यादेश-
परुषे भत्तरि किं करोतु तपस्विनी ।

(घ) शकु इति । कितवेन धूर्त्तेन राज्ञा, विप्रलम्बा प्रतारिता ; नानाविध-
प्रलौभनेन मां गान्धर्वविधना परिणीय इदानीं प्रत्याख्यातत्वादित्याशयः । परिव्यजथ
एवञ्च सत्यहं जगत्या निराश्रयैव भवेग्रमिति भावः । महाविषादीक्तिरियम् । अनुप्रस्थिता
शाङ्गरवादीनां पथात् पथात् गच्छति ।

अथ खेटी नाम विनयसन्धेरङ्कम् । यथा दर्पण—

“मनये एसमुत्पन्नः यमः खेद इति क्षुतः ।”

(ङ) गौतमीति । करुणं शोकाद्धीपकं यथा स्यात् तथा परिदीव्यति बिलपतीति
सा, नः अह्वान । प्रत्यादेशेन प्रत्याख्यानेन परुषे निष्ठुरे विषये । तपस्विनी दीना,
किम् अस्माकमनुगमनाङ्घ्रिं किमित्यर्थः । एतेन स्वानुगमनानुमोदनप्रार्थना सूचिता ।

(घ) शकुन्तला । এই রূপটি আমাকে এখন প্রতারণিত করিল
এবং আপনারাও আমাকে পরিত্যাগ করুন L (এই বলিয়া পিছনে
যাইতে লাগিল ।)

(ঙ) গৌতমী । (দাঁড়াইয়া ফিরিয়া দেখিয়া) বৎস ! শাঙ্গরব !
শকুন্তলা করুণ বিলাপ করতঃ আমাদের পিছনে আসিতেছে ; এই

(১) শকুন্তলা । कहं विप्लव्हा ह्यि । अनुप्रतिष्ठति । (२) गौतमी । स्थित्वा ।
अणुगच्छद् इत्थं कञ्चु णी । भत्तुपि किंवा मे पुत्तिथा ।

शाङ्ग । सरोषं प्रतिनिष्ठम् । आः पुरीभागिनि ! किमिदं
स्वातन्त्र्यमवलम्बसे (१) । (च)

शकु । भीता वपते । (क)

शाङ्ग । शकुन्तले ! शृणोतु भवती (२) ।

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि, किं पुनरुत्कुलया त्वया (३) ।

(च) शाङ्गेति । आः इति कोपसूचकमव्ययम् । पुरी दीषिणामग्रदेशं
भजत इति पुरीभागिनी “युजभज—” इत्यादिना घिणिन्, केवलदीषशास्त्रिनैत्यर्थः
तत्सम्बोधनम् । अस्मिन् व्यापारे तव केवलं दीष एव वर्तते, न पुनः कश्चिदपि गुण
इत्याशयः । स्वातन्त्र्यं स्वधीनताम् । अस्माकमनुमतिमन्तरेणानुगमनारम्भादिति भावः ।

“दीषैकदृक् पुरीभागी” इत्यमरः । स्त्रीणां चिरमस्वातन्त्र्यमाह स्मृतिः—

“पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रश्च स्थविरं रक्षेन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥”

अथ द्युतिर्नाम विमर्शसम्बन्धं रङ्गम् । तथा च दर्पणं—

“तज्जनाहं जने प्रोक्ता द्युतिः ।”

(क) शकु इति । वपते कम्पते ।

अनाथा, प्रत्याथाननिवृत्तम् निष्ठुरं भर्तारं निकट आरं किं करिते
पात्रे ? ।

(च) शाङ्गरव । (क्रोधेन सहितं फिरिया) आः केवलं दोष-
कारिणि ! त्वमि एहं स्वतन्त्रतां अवलम्बनं करितेह ना किं ? ।

(क) शकुन्तल । (भीतं हृष्ट्या कल्पिते लागिज ।)

शाङ्गरव । शकुन्तल ! त्वमि शोभ ।

(१) शाङ्गरवः । सन्निष्ठम् । किं पुरीभागी स्वातन्त्र्यम् ।

(२) शाङ्गरवः । शकुन्तले ! । (३) पितृरुत्कुलया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम् ॥३०॥

तिष्ठ, साधयामो वयम् । (ज)

यदीति । क्षितिपौ राजा प्रकरणात् दुष्मन्तः, यथा वदति न खल्वियं मया परिणीतेति यत् ब्रवीति, यदि त्वं तथा असि अनेनापरिणीतै वासि, अथ च गर्भवती जातित्याशयः । तदा उत्सृष्टं कुलं कौलिकधर्म्यां यथा तथा त्वया किं प्रयोजनम्, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । दुष्मन्तो न ते परिणता, अन्योऽपि न श्रूयते, अथ च त्वं गर्भवती जाता ; एवञ्च त्वं व्यभिचारीग्ये वासि ; अतएव च त्वया पापीयस्या न किञ्चिदङ्गाकं प्रयोजनमिति त्वं यथेष्टमेव यत् तव गन्तुमर्हसि, न पुनरङ्घाननुगच्छति भावः । अथ तु पञ्चानरे । आत्मनो व्रतं निश्चयमाचरणमित्यर्थः, शुचि पवितं पुरुषान्तरसंसर्गाभावात् निर्दोषमिति तात्पर्यम्, वेत्सि जानासि, तदा पतिगृहं अस्मिन् दुष्मन्तभवने, दास्यमपि परिणयमन्दे हेन पत्नीत्वेनायहणात् दासीभारोऽपि, तव क्षमं युक्तम्, लीकापवादाभावादिति भावः ।

अत्र प्रथमाङ्गे यकाराणामसक्तसाव्यात् वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । तथा 'यदि तथा त्वमसि' इति वाक्यमध्ये 'यथा वदति क्षितिप.' इति वाक्यान्तरस्य प्रवेशाद्गर्भिततादीषः, स तु 'वदति यन्नृपतिर्नृ चक्षुषा' इति प्रथमचरणपाठे न समाधेयः । प्रथमाङ्गे पराङ्गे च तदाशब्दद्वयस्यानुपादानेऽपि सामर्थ्यादेव तदवगतेन न्यूनपदतादीषद्वयम्, "कचिन्न दीषो न गुणः" इति साहित्यदर्पणात् ।

"क्षितिचान्तोः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते विषु" इत्यनेकार्थः ।

द्वुतबिलम्बितं वृत्तम्—“द्वुतबिलम्बितमाह नभो भरी” इति लक्षणात् ॥३०॥

(ज) अतएवाह तिष्ठति । दास्यकरणार्थमपि त्वमत्रैव वर्त्तस्वैत्यर्थः, वयं

राजा येरूप बलितेहेन, तूमि यदि सेइरूपइ ह० ; तवे तूमि कुलनाशिनौ ; तोमाद्वारा कि हईवे ; आर यदि तूमि आपनार बावहारके पवित्र बलिग्रा मने कर, तवे पतिगृहे दास्यवृत्ति करा० तोमार उचित ॥३०॥

राजा । भोस्तपस्विन् । किमत्रभवती विप्रलभसे ? ।

कुतः—(भ)

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिश्रमं श्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥३१॥

साधयाम आश्रमं गच्छामः, अस्माकमत्र स्थितौ प्रयोजनभावादिति भावः । “प्रायेण यत्कालकः साधिर्गमिः स्थाने प्रयुज्यते” इति साहित्यदर्पणात् साधयाम इति गमिः स्थाने प्रयोगः ।

अत्र स्वव्यापारीपसंहारप्रदर्शनात् प्ररीचना नाम विमर्शसम्बन्धम्—“प्ररीचना तु विज्ञेया संहाराद्यप्रदर्शनी” इति दर्पणलक्षणात् ।

(भ) राज्ञिति । अवभवती मुनिकन्यात्वं न माननीयां शकुन्तलाम्, किं कथम्, विप्रलभसे विरहयसि परित्यज्य गच्छसि, कथमपि नाहमेनां गृह्णामीति भावः । अत्र शकुन्तलामवस्थाप्य गमने अवश्यमेव राजा गृह्णीष्यतीति विभाव्य मुनिभिरिवमाचर्यते इति मत्वा राज्ञ उक्तिरियमिति बाध्यम् ।

कुमुदानीति । शशाङ्कन्दः, कुमुदानि कौरवाण्येव बोधयति प्रकाशयति, न पुनः पङ्कजानीति एवशब्दार्थः, तथा सविता सूर्यः, पङ्कजानि पद्मान्येव बोधयति, न पुनः कुमुदानीति एवशब्दार्थः । हि यस्मात्, वशिनाम् इन्द्रियदमनशौलानां जनानाम्, वृत्तिः प्रवृत्तिः, परपरिश्रमं परकलत्रस्य संश्लेषे स स्वयं पराङ्मुखी विमुखी असम्बद्धा भवतीति शेषः, अतएव समापि प्रवृत्तिः शकुन्तलासंश्लेषे पराङ्मुखीति भावः ।

अत्र एवशब्दद्वयस्य इतरथीगम्यवच्छेद एव मुख्योऽर्थः । तेन अप्रवृत्तात् शशाङ्क-कनकपङ्कजाधीषणात् सवितृकनककुमुदाधीषणाच्च समात् प्रवृत्तस्य दुष्कलकनकस्य शकुन्तलाया अस्यशून्य समस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, बोधयतीत्येकया क्रियया

(ज) अतएव तूमि थाक, आमवा याई ।

(ख) राजा । ओह तपस्वी ! आपनि ईशके तांग करिया याईतेछेन केन ? । कारण,

শাঙ্ক । রাজন্ । অথ পূর্ব্বত্বং ব্যাসঙ্গাঙ্কিমৃতং ভবেৎ,
তদা কথমধর্ম্মভীরোর্দারপরিত্যাগঃ ? (১) । (জ)

রাজা । ভবন্তমেবাত্র গুরুলাঘবং পৃচ্ছামি । (ট)

মুঢ়ঃ স্যামহমিষা বা বদেন্মিথ্যেতি সংশয়ে ।

দারত্যাগো ভবাম্যাহৌ পরস্বীক্সর্শপাংশুনঃ ॥৩২॥

অপ্রমত্তথীরেব শশাঙ্কসবিরীঃ কৰ্ণতযাভিসম্বন্থাত্ তুল্যযোগিতা, সামান্যেন বিশেষ-
সমর্থনরূপীঃশান্তরন্থাসয, ইত্যং তেযামঙ্গাঙ্কিভাবিন সঙ্করঃ ।

“পরিয়ঙ্কঃ কলবে চ মূল্যস্বীকারযীরপি” ইতি মেদিনী । আর্থ্যা জাতিঃ ॥৩১॥

(জ) শাঙ্কতি । অথ্যেতি প্রশ্নে । ব্যাসঙ্গান্ বহুতরক্কার্য্যেণু বিশেষেণাসক্তত্বাত্
পূর্ব্বত্বম্ অতীতঘটনা শকুন্তলায়াঃ পরিণয়নমিত্যর্থাঃ, বিস্মৃতং ভবেদিতি সম্ভাবনায়াং
বিধিলিঙ্ । অধর্ম্মভীরৌভবত ইতি তাৎপর্যম্ । “পতিতাস্থ্যায়পতিতত্যাগিনশ্চ
পতিতাঃ” ইতি গীতমবচনেন অপতিতদারত্যাগিনে মঙ্গানধর্ম্ম এবৈতি ভাবঃ ।

অথ উত্প্রাসনং নাম নাট্যালঙ্কারঃ—“উত্প্রাসনল্পৃছাঙ্গৌ যৌঃসাপৌ সাধুমানিনি”
ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

(ট) রাজতি । অত্র বিষয়ে । গুরুলঘৌর্ভাব ইতি গুরুলাঘবম্, সুপাছাল-
মিত্যাদিবদুশরপদস্য বৃদ্ধিঃ । পৃচ্ছতেহি কন্মকত্বান্ ভবন্তমিত্যস্মাপি কন্মত্বম্ ।

চক্ষু কুমুদকেই প্রক্ষুটিত করেন, আবার সূর্য্য পদ্মকেই প্রকাশিত
করিয়া থাকেন । কারণ, ইঞ্জিয়দমনশীল ব্যক্তিদিগের প্রবৃত্তি, পরস্বী-
সংস্পর্শে পরাঙ্গুথীই হইয়া থাকে ॥৩১॥

(ঞ) শাঙ্করব । রাজা! নানা কার্য্যে মনোনিবেশ করিতে
হয় বলিয়া যদি আপনি পূর্কের ঘটনা বিস্মৃত হইয়া থাকেন, তবে পাপ-
ভীরুর পত্নীপরিত্যাগ হইতেছে কেন ? ।

(ট) রাজা । আপনাকেই এবিষয়ে গুরু-লাঘব জিজ্ঞাসা করিতেছি ।

(১) শাঙ্করবঃ । যদা তু পূর্ব্বত্বমন্থসঙ্গাঙ্কিমৃতি ভবান্, তদা কথমধর্ম্মভীরুঃ ।

পুরোধা: (১) । বিচার্য্যে । যদি তাবদেবং ক্রিয়তাম্ । (৪)

রাজা । অনুশাস্তু মাং গুর: (২) । (৫)

পুরোধা: । অত্রভবতী তাবদাপ্রসবাদস্মদৃগৃহে তিষ্ঠতু । (৬)

প্রশ্নং বিহগ্নবদ্রাহ মূঢ় ইতি । অহং মূঢ়ী বিচিন্তাপত্র: কার্য্যালব্ধ্যসঙ্গে ন
বিদ্যুতপরিণয়হস্তান্ত ইত্যর্থ: ; স্যাং ভবেয়ম্ ; বা অথবা এষা শকুন্তলা মিথ্যা বদেৎ,
ইতি সংশয়ে বিষয়ে, অহং দারব্যাগী মূঢ়ত্বৈ সতি পত্নীপরিব্যাগী ভবামি ; আছৌ অথবা
শকুন্তলাবাক্যস্য মিথ্যাত্বে পরস্ত্রীস্বশ্র্ণন পাশ্বল: কলঙ্কিতী ভবামি, পত্নীপরিব্যাগপা-
পরস্ত্রীযহ্মণ্যপাশ্বলীর্ষ্যে কতরদৃগৃহতরনিতি ভবন্তমেব পৃচ্ছামীত্যর্থ: । লৌভ্রপ্রকাশিন
কলঙ্কাধিক্যাত্ পরস্ত্রীযহ্মণ্যপেচয়া দারব্যাগ এব যথ্যানিতি তু মম মতমিত্যাশ্রয়: ।

“আছৌ ভতাছৌ কিমুত বিকল্যে কিং কিমূত অ” ইত্যমর: । “পাশ্বল: পু শলী শশ্বা:
ছট্, স্ত্রীস্রতীমুবো:” ইতি মেদিনী ॥১২॥

(৪) পুরোধা ইতি । যদি তাবত্ তথা সংশয়াপন্নোঈতীত্যর্থ: , তদা এবম্ অনুপদ-
মুখ্যমানম্, ক্রিয়তাম্ ।

(৫) রাজতি । গুর: গুরুভূত: পুরোহিতী ভবান্, অনুশাস্তু উপদিষ্টতু, কর্তব্য-
নিতি শ্রীষ: ।

(৬) পুরোধা ইতি । অত্রভবতী মুগিকন্যাত্বেন নাম্বা শকুন্তলা, আপ্রসবান্
প্রসবপর্য্যন্তম্ ।

আমিও বিশ্বত হইতে পারি, অথবা ইনিও মিথ্যা বলিতে পাঠরন ;
এইরূপ সংশয়স্থলে আমি কি দারভ্যাগী হই, কিংবা পরস্ত্রীস্পর্শবশত:
কলঙ্কিত হই ? ॥৩২॥

(৪) পুরোধিত । (বিবেচনা করিয়া) যদি সংশয়াপন্নই হইয়া
থাকেন তবে এইরূপ করুন ।

(৫) রাজা । গুরুজন আমাকে উপদেশ দিন ।

(৬) পুরোধিত । প্রসব হওয়া পর্য্যন্ত ইনি আমার বাড়ীতে থাকুন ।

(১) পুরোহিত: । (২) রাজা । না ভবান্ ।

राजा । कुंत इदम् (१) । (ण)

पुरोधः । त्वं साधुनैमित्तिकैरुपदिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्त्तिनं पुत्रं जनयिष्यमीति । स चेन्मुनिदोहितस्तल्लक्ष्णोपपन्नो भविष्यति, ततोऽभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये त्वस्याः पितुः समीपगमनं स्थितमेव (२) । (त)

(ण) राज्ञि । इदम् अप्रसवाद्भवदृष्टे अवस्थानम् ।

(त) पुरोधा इति । नैमित्तिकं शुभाशुभचिह्नं जानन्तीति नैमित्तिकाः सामुद्रिकाभिः, साधवः अप्रतारकाश्च ते नैमित्तिकाश्चेति ते तथोक्तास्तैः । चक्रवर्त्तिनं सार्वभौमलक्षणापेतम् । इति उपदिष्टपूर्वं इत्यन्वयः । मुनिदोहितत्वांश्च सन्दीहाभावात् मुनिदोहितपदम् । तल्लक्ष्णोपपन्नः चरणतलादौ पद्मचक्रादिचक्रवर्त्तिचिह्नविशिष्टः । ततस्तदा, एनां शकुन्तलाम्, अभिनन्द्य प्रशस्य, शुद्धान्तमन्तपुरम् । साधुनैमित्तिकोपदिष्टप्रकारेण चक्रवर्त्तिलक्ष्णोपपन्नस्य तत्पुत्रस्य आत्मजातत्वनिश्चयात्, तथा च सति शकुन्तलाया अपि स्वरिषीतत्वनिश्चयादिति भावः । विपर्यये अन्यथाभावे तत्पुत्रस्य चक्रवर्त्तिलक्षणाभावे इत्यर्थः, अस्याः शकुन्तलायाः ।

चक्रवर्त्तिचिह्नमाह सामुद्रिकम्—

“यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तीरणम् ।

अङ्गुशं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥”

(ण) राजा । ईहा किसेर जन्तु ? ।

(त) पुरोहित । संश्रुति सामुद्रिकगण आपनाके पूर्वेइ बलिशाहेन ये, आपनि प्रथमेइ चक्रवर्ती पुत्र जन्माइवेन; सेइ मुनिदोहित यदि चक्रवर्ति-लक्षणाक्रान्त ह्य, तवे ईहाके आदर करिशा

(१) क्वचिदर्थं पाठः पृथक् नास्ति ;

(२) पुरोहितः । अन्नभवती तावत् तिष्ठतु । कुत इदमुच्यते इति चेत् त्वं साधुभिर्दृष्टः प्रथममेव । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपगमनमवस्थितमेव ।

রাজা । যথা গুরুভ্যো রোচতে । (থ)

পুরোধাঃ । ত্বয়ায় । বৎসে ! ইত ইতোঃনুগচ্ছ মাম্ (১) । (দ)

শকু । মম্ববদি ! বসুন্দরে ! দেহি - মে অন্তরং ।

ইতি সহ পুরোধসা গৌতমীতপল্লিভিষ্য রুদতী নিচ্ছান্না (২) । (ধ)

রাজা । শাপব্যবহিতস্মৃতিঃ শকুন্তলাগতমেব চিন্তয়তি । (ন)

(ধ) মম্ববতি ! বসুন্দরে ! দেহি মে অন্তরম্ ।

(থ) রাজিতি । যথা রোচতে তথা করৌত্বিতি শপঃ ।

(দ) পুরোধা ইতি । ইত ইতঃ অনেনানেন পথা ।

(ধ) শকু ইতি । অন্তরম্ অবস্থানায় অবকাশম্ ।

অত্র প্রথমনীক্ষিতস্য রাজকর্তৃকাত্ময়চ্ছস্য পরচ্ছিন্তিতস্য কণ্ডলিশিথ্যানুগমনস্য সমধীরপি প্রতীঘাতাত্ প্রতিষেধী নাম বিমর্শসম্ভবরঙ্গম্—“দ্বীক্ষিতার্থপ্রতীঘাতঃ প্রতিষেধ ইতীভ্যতে” ইতি দর্পশাস্ত্রাণাম্ ।

(ন) রাজিতি । শাপেন প্রাগুক্তৈন দুর্ভাগসীঃসমিস্ম্যতেন ব্যবহিতা অন্তরিতা স্মৃতিয়স্য সঃ, শকুন্তলাগতমেব শকুন্তলাবিষয়মেব, চিন্তয়তি নয়নীশীলনাদিনা চিন্তা-মমিনয়তি ।

অস্তঃপুরে প্রবেশ করাইবেন; আর তাহা না হইলে, ইহার পিতার নিকটে যাওয়া ত আছেই ।

(থ) রাজা । গুরুজনের যাহা অভিরুচি ।

(দ) পুরোধিত । (উষ্ণিয়া) বৎসে ! এই এই পথে আমার পিছনে পিছনে আইস ।

(ধ) শকুন্তলা । মাহাআবতি ! বসুন্দরে ! আমাকে স্থান দাও । (এই বলিয়া কাঁদিতে কাঁদিতে পুরোধিত, গৌতমী ও তপস্বিগণের সহিত চলিয়া গেল ।)

(১) পুরোধিতঃ । বৎসে ! অনুগচ্ছ মাম্ । (২) শকুন্তলা । মম্ববদি ! বসুন্দি ! দেহি মে অন্তরং । রুদতী প্রল্লিতা । নিচ্ছান্না সহ পুরোধসা তপল্লিভিষ্য ।

नेपथ्ये । आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् । (प)

राजा । कर्णं दत्त्वा । किन्तु खलु स्यात् ? । (फ)

पुरोधाः । प्रविश्य सविषयम् । देव ! अद्भुतं खलु संवृत्तम् । (ब)

राजा । किमिव ? ।

पुरोधाः । देव ! परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु—(भ)

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला

बाह्वृत्तेषु रोदितुञ्च प्रवृत्ता ।

(प) नेपथ्य इति । पुरोहितादेरुक्तिरियम् ।

(फ) राजेति । कर्णं दत्त्वा श्रवणेन्द्रियमवहितोक्तम् । स्यादिति सम्भावनायां विधिलिङ् ।

(ब) पुरोधा इति । संवृत्तं संज्ञातम् ।

(भ) पुरोधा इति । कण्वशिष्येषु शाङ्करवादिषु, परावृत्तेषु राजभवनाभिमुग्लान्निवृत्तेषु प्रस्थितेषु सत्स्वित्थः । श्लोकस्थकियथा वाक्यसमापनम् ।

सति । सा बाला शकुन्तला, स्वानि स्वकीयानि, भाग्यानि अदृष्टानि निन्दन्ती सती, बह्वृत्तमज्ञम् उत्सृज्य उत्सृज्य इति बह्वृत्तेषु, रोदितुं प्रवृत्ता आरम्भवती । राजवाक्यान्तरं परार्थं द्रष्टव्यम् ।

(न) राजा । (दुर्वासार शपथे लुप्तश्रुति अवस्थाय शकुन्तलारविषयइ चिन्ता करिते लागिलेन ।)

(प) नेपथ्ये । आश्चर्या ! आश्चर्या ! ।

(फ) राजा । (काण दिया) कि हईयाछे ? ।

(ब) पुरोहित । (प्रवेश करिया विषयैर सहित) राजा ! आश्चर्या घटना घटियाछे ।

राजा । कि रकम ? ।

রাজা । ততঃ কিম্ ? (১) । (ম)

পুরোধাঃ । স্ত্রীসংস্থানস্বাপ্সরস্তীর্থমারাত্

উত্চিধ্যাক্ জ্যোতিরেনাং তিরোঃভূত্ (২) ॥২৩॥

সর্বো । বিজ্ঞয়ং উপযন্তি । (য)

ব. হ্রস্বপিতৃমিতি বাহুপদদাত্ উত্চিপতঃ “স্বাহাঃ ঙ্গুবে” ইতি যম্ । বাহুহযীশীলনং
শ্রীকাকুলরীদনস্বभावঃ ।

(ম) রাজিতি । ততঃ কিং জাতমিতি প্রশ্নঃ ।

স্ত্রীতি । স্ত্রিযাঃ সংস্থানমিষ সংস্থানমাক্রান্তির্যস্য তন্, অস্মরীবন্ তীর্থং দর্শনং
যস্য তন্, জ্যোতিঃ কশ্চিন্ তেজঃপঙ্কঃ, এনাং শকুন্তলাম্, অঙ্কি কীডে, উত্চিধ্য উচীচ্য,
আরাত্ অখ্যাকং সমীপ এব, তিরোঃভূত্ অলঙ্ঘিতমভূত্ ; ইদমেবাঙ্কুতং সর্বজনমিতি ভাবঃ ।

অন পূর্বার্ধপরার্ধযোষ্যকারহযেয় প্রবর্তিতিরীমবনউপযোঃ ক্রিয়র্থাধৌগপয়ং সূচ্যন
ইতি ক্রিয়াসমুচ্চযৌঃলঙ্কারঃ ।

“সংস্থানমাক্রান্তৌ স্ত্রী সন্নবিশি চতুর্থ্যে” ইতি মেদিনী । “তীর্থং শ্রাস্তে গুরী
যশ্চ পুণ্ড্রলৈবাবতারযৌঃ । স্ত্রিলুটে জনে সন্নিযুপায়ে স্ত্রীরজনস্যপি ॥ যীনৌ পাব
দর্শনে চ” ইতি হেমচন্দ্রঃ । “আরাদদূরসমীপযৌঃ” ইত্যমরঃ ।

শালিনী বচনম্—“মাতৌ গৌ চিচ্ছালিনী বেদলীকীঃ” ইতি লঙ্ঘণান্ ॥২৩॥

(ভ) পুরোহিত । রাজা ! কথেন শিষ্ঠগণ ক্রিয়য়া গেলে—

সেই বালিকা, নিজের ভাগ্যের নিন্দা কবতঃ, বাহু উত্তোলন করিয়া
কঁাদিতে লাগিল ।

(ম) রাজা । তার পর কি হইল ?

পুরোহিত । তার পর, স্ত্রীলোকের গায় আকৃতি এবং অস্মরার
গায় স্বন্দর একটা তেজঃপুঞ্জ আসিয়া আমাদের নিকট হইতে সেই
বালিকাকে কোলে তুলিয়া অস্তিত্বিত হইল ॥৩৩॥

(১) কিঞ্চ । (২) উত্চিধ্যৈনাং জ্যোতিরীকং জগাম ।

राजा । भगवन् ! प्रागिवास्माभिरेषोऽर्थः प्रत्यादिष्टः,
किं मृषा तर्कैणान्विष्यते, विश्राम्यतु भवान् । (र)

पुरोधः । विजयस्व । इति निष्क्रान्तः । (ल)

राजा । वेत्नवति ! पर्याकुलोऽस्मि, शयनीयगृहमार्ग-
मादेशय । (व)

प्रती । इदो इदो देवो । (श)

(श) इत इतः देवः ।

(य) सप्त इति । उपयन्ति नयनविस्कारादिना अभिनयन्ति ।

(र) राजेति । अर्थः शकुन्तलात्मकं वस्तु, प्रत्यादिष्टः प्रत्याख्यातः । तर्कैष
सा का इति विशारिण, मृषा मिथ्या, किमन्विष्यते अनुसन्धीयते, प्रत्याख्यातवस्तुनिष्ठपणस्य
निष्फलत्वादिति भावः ।

(ल) पुरोधः इति । विजयस्व उत्कर्षेण वत्स "विपराभ्यां जिः" इत्यात्मनेपदम् ।

(व) राजेति । वेत्नवतीति नाम्ना प्रतीहार्याः सम्बोधनम् । पर्याकुलः एताव-
त्तर्कवितर्ककरणान् परिश्रमेण विह्वलः । शय्यते अस्त्रिभ्रिति शयनीयं यद्गृहं तस्य
मार्गं पन्यानम्, आदेशय दर्शय । इदानीं विश्रामितुमिच्छामतीति भावः ।

(श) प्रतीति । इत इतः अननानेन पथा, देव आगच्छत्विति शेषः ।

(य) सकले । (विश्राम्य अभिनय करिते लागिन ।)

(र) राजा । भगवन् ! ए विषय आमि पूर्केई प्रत्याथान
करिग्याछि ; सूतरां तर्क-वितर्क करिग्या मिथ्या अह्नुसङ्गान कराय फल
कि ? आपनि विश्राम करुन ।

(ल) पुरोहित । आपनार जय हुक । (एई बलिग्या चलिग्या
गेलेन ।)

(व) राजा । वेत्नवति ! वडुई आकुल हईग्याछि ; सूतरां
शयनगृहेर पथ देखाओ ।

राजा । परिक्रम्य स्वगतम् (१) ।

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परियहं मुनेस्तनयाम् ।

बलवत्तु, दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् (२) ॥३४॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (५)

पञ्चमोऽङ्कः ॥०॥

काममिति । प्रत्यादिष्टाम् इदानीमेव प्रत्याप्यताम्, मुनेः कण्वस्य तनयां शकुन्तलाम्, परियहं कलत्रम्, कामं पर्याप्तम्, न स्मरामि पत्नीत्वेन दृढं न स्मरामीत्यर्थः । तु किन्तु, बलवत् अत्यन्तमेव, दूयमानम् उपतप्यमानम्, हृदयं मम मनः कर्तृ, प्रत्यायय-
तीव परियहतया विश्वासयतीव ।

अत्र कारणाभावेऽपि दूयमानत्वव्युत्पत्त्यर्थं विभावनालङ्कारः ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामिष्टं यथैषतम्” “बलवत् सुष्ठु किमुत स्वयतीव च निर्भरे” इति चामरः । “परियहः कलत्रे च मूल्यस्त्रीकारधीरपि” इति मेदिनी ।

दूयमानमिति “टुदु उपतापि” इत्यस्य प्रयोगः । आर्या ज्ञातिः ॥३४॥

(५) इतीति । सभःसद्विः सह राज्ञी बहुलात् बहुवचनं सर्वशब्दस्य उपपद्यते ।

इति महामहोपाध्याय-भारताचार्य श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितायाम्

अभिज्ञानशकुन्तलटीकायामभिज्ञानकौमुद्यां पञ्चमःऽङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(५) प्रतीहारो । महाराज् एह एह पथे आसून ।

राजा । (पादरूप करिग्या स्वगत)

प्रत्याथात् मुनिकण्ठके किञ्चुतेहै भार्या वनिद्या स्मरण करिते पारितेहि ना ; अथ च अतासु ससुष्ठु हृदय, ताहाके येन आमार भार्या वनिद्याहै आमाके विश्वास कराहैतेछे । ७३॥

(५) (ईहार पर सकलेहै चलिग्या गेल ।)

पञ्चम अङ्क ॥०॥

(१) कश्चिदयं पाठो न दृश्यते । (२) मे हृदयम् ।

पञ्चमाङ्कांशोऽङ्कावतारः ।

—०:३:०—

ततः प्रविशति नागरकश्यालः पश्चाद्वाहुषङ्गं पुरुषमादाय रक्षिणौ च (१) । (क)

रक्षिणौ । पुरुषं ताडयित्वा । अले कुम्भिलन्ना ! कधेहि कहिं
तुए एये महामणिभाशुले उक्किस्सणामाक्खले लाअकीए अङ्गुली-
अए शमाशादिदे (२) । (ख)

(ख) अरे कुम्भिलक ! कथय कुत्र त्वया एतन्महामणिभासुरमुत्कीर्णनामाक्षरं
राजकीयमङ्गुरीयकं समासादितम् ।

(क) तत इति । नगरं राजधानीं रक्षतीति नागरः, ततः स्वार्थे कप्रत्यय इति
नागरकः नगरस्य प्रधानरक्षकः स चासौ श्यालः प्रकरणात् राजश्यालकथेति नागरक-
श्यालः । राजश्यालकल्पोपस्थापनम् अवाधेनान्तपुरप्रवेशप्रतिपादनार्थम्, तस्य पश्चात्
स्फुटोभविष्यति । रक्षिणौ सामन्त्यप्रहरिणौ ।

(ख) रक्षिणावित्त । कुम्भिलथौरः कुत्माया कप्रत्ययः, तत्सम्बोधनम् । महा-
मणिना महामून्यारवेण भासुरमुञ्जन्तम्, उत्कीर्णानि अस्त्रेण क्षुब्धानि नामाक्षराणि
राज्य एव नामवर्णा यस्मिन् तत् । समासादितं प्राप्तम् ।

“कुम्भिलः श्यालके चौरौ श्लोकच्छायाद्वरे भवे” इति विश्वः ।

(क) तदनन्तरं राज्ञार श्यालकेर एवम् पञ्चाङ्गालवक्त्र एकेटा पुरुषके
नियं दुईजन रक्षौर प्रवेश ।

(ख) रक्षिद्वय । (पुरुषटोके प्रहार करिदा) ओरे चोर ! वन
देधि महारङ्ग-समुञ्जन एवम् थोदित राज्ञार नामयुक्त एहे राजकीय
अङ्गुरी दुई कोथाय पाईलि ।

(१) ततः नागरिकः श्यालः पश्चाद्वाहुषमादाय ।

(२) एये महामणिभाशुलामङ्गुलीए ।

पुरुषः । भीतिनाटितकेन । पशीदन्तु पशीदन्तु मे भावमिश्रं ।
 ण हग्गे ईदिशशश अकज्जशश कालके (१) । (ग)

एकः । किस्सु क्वु शोहणे वद्वणेशि त्ति कदुअ लज्जा
 दे परिग्गहे दिस्से ? । (घ)

पुरुषः । शुणुध दाव, हग्गे क्वु शक्कावदालवाशो
 धीवले (२) । (ङ)

(ग) प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु मे भावमिश्रः । नाहमीदृश्य अकार्यस्य कारकः ।

(घ) किन्तु खलु श्रीमनी ब्राह्मणोऽसीति कृत्वा राज्ञा ते परियद्मी दनः ? ।

(ङ) शृणुत तावत्, अहं खलु शक्कावतारवासी धीवरः ।

(ग) पुरुष इति । भीतिर्भयस्य नाटितकेन नाटनेन, दयार्थं कप्रत्ययः विह्वलत्वादिना
 भयाभिनयेनेत्यर्थः । भाविषु विहन्सु निया गौरविताः ।

“भावी विहान्” इत्यमरः । “गौरवितास्तथ्यमिश्राः श्लाघ्यास्तवभवन्मुखाः” इति
 विकास्यशेषः ।

(घ) एक इति । रक्षिणीर्मध्ये एकः कश्चिदित्यर्थः । श्रीमनी विद्यासदाचारा-
 दिना उत्कृष्टः । इति कृत्वा मनसि कृत्वा । प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहः प्रतियाह्यभूतः
 अङ्गुरीयकपदार्थः ।

(ङ) पुरुष इति । शक्कावतारं तद्राज्यं ग्रामे वसतीति मः ।

(ग) पुरुष । (भय अभिनय करिदा) महाशयरा आमार प्रति
 प्रसन्न इडेन प्रसन्न इडेन । आमि एरूप अकार्योर कर्त्ता नहि ।

(घ) एक जन वक्त्री । तवे कि तुई उरुकुष्टे ब्राह्मण वनिदा, राजा
 तोके दान करिदाहेन ? ।

(ङ) पुरुष । शुणुन, आमि शक्कावतारग्रामवासी धीवर ।

(१) पशीदन्ती भावमिश्रं । अहंके ण परिशकम्पकाली ।

(२) शुणुध दाविं अहंके शक्कावदालव् अनलवाशी धीवले ।

द्वितीयः । अले पाञ्चले ! किं तुमं अह्ने हिं वशदिं
जादिं च पुच्छीअशि (१) । (च)

नाग । सूअप्र ! कधेदु सव्वं अणुक्रमेण, मा अन्तरा
पड्डिवन्धेअ (२) । (छ)

उभौ । जं आवुत्ते आणवेदि । लवेहि ले । (३) । (ज)

(च) अरे पाटशर ! किं त्वमद्याभिर्वसतिं जातिश्च पृच्छसि ? ।

(छ) सूचक ! कथयतु सर्वमनुक्रमेण, मा अन्तरा प्रतिषधान ।

(ज) यदावुत आज्ञापयति । लप रे ।

(च) द्वितीय इति । प्रहरिषीमंध्ये अपर इत्यर्थः । पाटयंशरतीति पाटशर-
शौरः, तत्सम्बोधनम् । वसतिं वासस्थानम् । किं पृच्छसि, येन तदुल्लिखसीति भावः ।

“शौरैकागारिकस्ते नदस्य तस्करमोषकाः । प्रतिरोधिपरास्तेऽन्दिपाटशरमलिच्छुचाः ॥”
इत्यमरः ।

“कर्मण्यप्रधाने दुहादिभ्यः” इति त्वमित्यस्य उक्तता ।

(छ) नामेति । सूचयति ज्ञापयति शौरादीनिति सूचकः, तत्सम्बोधनम् ।
अनुक्रमेण क्रमशः । अन्तरा वाक्यमध्ये, मा प्रतिषधान न वाधां कुरु ।

(ज) उभाविति । रक्षिषौ हावेवेत्यर्थः । आवुत्तौ भगिनीपतिः । एतेन
रक्षिषौ परस्परं आतरो, नागरिकश्च तयोर्भगिनीपतिरिति सूचितम् । लप ब्रूहि ।

(८) द्वितीय रक्षी । ओरे चोर ! आगरा कि त्तोके वासस्थानेर
ओ जातिर कथा जिज्जामा करियाहि ? ।

(९) राजशालक । सूचक ! क्रमे सकल बलुक, नधो वाधा
दिओ ना ।

(१०) रक्षिष्वय । भगिनीपति याहा आदेश करेन । बल रे ! ।

(१) ...पारशाला ! किं अह्ने हिं जादी पुच्छिदि ।

(२) ...मा अं... (३) ...कहिदि ।

ଧୀବର: । ଶୋ ହୁଗ୍ମେ ଜାଳ-ବଢ଼ିଶ-ପ୍ପହୁଦିହି' ମଚ୍ଛୁବନ୍ଧଣୋ
 ବାଂଞ୍ଚି' କୁଢ଼ୁ ଶ୍ଵଭଲଣ' କଲେମି (୧) । (କ)

ନାଗ । ବିହସ୍ତ । ବିଷୁଦ୍ଧୋ ଦାଣି' ସେ ଆଜୀବୋ (୨) । (ଞ)

ଧୀବର: । ଧୈବେ ! ମା ଏବଂ ଭଣ (୩) । (ଟ)

ସହଜେ କିଲ ଜେ ବିଘ୍ନିନ୍ଦିତେ ଣହୁ ଶେ କର୍ମ ବିବଜ୍ଜଣୀୟମ୍ ।

ପଶୁମାଳ୍ୟକର୍ମଦାଲୁଣେ ଅଣୁକର୍ମାମିଦୁକ୍ତେବି ଶୋଚ୍ଚିଏ ॥୧॥

(କ) ଶୋହ' ଜାଳ ବଢ଼ିଶପ୍ରଭୃତିଭିର୍ମତ୍ସ୍ୟବନ୍ଧନୋପାୟ: କୁଟୁମ୍ଭଭରଣ' କରୋମି ।

(ଞ) ବିଷୁଦ୍ଧ ଝଟାନୌମସ୍ୟ ଆଜୀବ: ।

(ଟ) ଧୈବ: ! ମା ଏବଂ ଭଣ ।

ସହଜ' କିଲ ଯଦ୍ଦିନିନ୍ଦିତ' ନ ତ୍ ତତ୍ କର୍ମ ବିବର୍ଜନୀୟକମ୍ ।

ପଶୁମାଳ୍ୟକର୍ମଦାଲୁଣ: ଅଣୁକର୍ମାମିଦୁକ୍ତୋପି ଶ୍ଵାସିୟ: ॥୧॥

(କ) ଧୀବର ଇତି । ଜାଳବଢ଼ିଶେ ଶ୍ଵନାମସ୍ୟାତି ମତ୍ସ୍ୟବନ୍ଧନୋପାୟଃ । ମତ୍ସ୍ୟ-
 ବନ୍ଧନୋପାୟ: ମତ୍ସ୍ୟଧାରଣସାଧନଃ, କୁଟୁମ୍ଭଭରଣ' ପିତ୍ତ୍ୟର୍ଗପିତ୍ତ୍ୟମ୍ ।

(ଞ) ନାଗେତି । ଆଜୀବୋ ଜୀବିକାନିର୍ବାହୀପାୟ: , ବିଷୁଦ୍ଧୋ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ: । ଶୀଘ୍ର ଗତନୈକ-
 ରିୟମ୍ । ତେନ ବିପରୀତଲକ୍ଷଣୟା ପ୍ରଣିତହି' ସାତ୍ତ୍ଵକତ୍ଵାତ୍ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ: ପରିତ୍ୟାଜ୍ୟସ୍ତାୟମିତି
 ଶାବ: ।

(ଟ) ଧୀବର ଇତି । ଧୈବ' ଭଣ ନେତ୍ୟ' ବ୍ରୁହି ।

କଥମିବ' ନ ଭଗାମୀତ୍ୟାଞ୍ଚ ସହଜ'ମିତି । ବିନିନ୍ଦିତ' ଶ୍ଵେନାହି' ତମପି, ଯତ୍ କର୍ମ

(ୱ) ଧୀବର । ସେହି ଆମି, ଜ୍ଞାନ ଓ ବଢ଼ିଶପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ଧରିବାର
 ଉପକରଣଦ୍ଵାରା ପୋଷ୍ଟବର୍ଗର ପୋଷଣ କରିଯା ଥାକି ।

(ଞ) ରାଜଶ୍ରୀନକ । (ହାସ୍ୟ କରିଯା) ଇହାର ଜୌବିକାର ଉପାୟ
 ତ ଭାଲ ।

(ଟ) ଧୀବର । ଉତ୍ତର ! ଏକ୍ରମ ବଳିବେନ ନା । କାରଣ—

(୧) ... ଅହକେ ଜାଲୁଗାଞ୍ଚାଦିହି' ... (୨) ... ଦାଣି' ଆଜୀବ: । (୩) ... ଧୈବ ! ।

नाग । तदो तदो । (ठ)

धीवरः । एकशिशं दिशशि मए लोहिदमच्छक्रे पाविदे,
तदो खण्डशो कप्यिदे । जाव तश उदलव्भन्तले पेक्खामि,

(३) ततस्ततः ? ।

सहजं स्वाभाविकं कुलक्रमागतमित्यर्थः, तत् किल कर्म, न तु विवर्जनीयकं न खलु परित्याज्यम् । तथा च अनुकम्पया सर्वभूतेषु दयया सृदुकोऽपि कीमलोऽपि श्रोत्रियो वेदज्ञो ब्राह्मणः, पशुमारणकर्मणा यज्ञे पशुहत्याकार्येण दारुणी निष्ठुरी भवति । एवञ्च यथा दयार्द्रचित्तो न श्रोत्रियेण हिंसात्मकतया निन्दितमपि पशुहत्याकर्म कुलक्रमागततया यज्ञादावनुष्ठीयते ; तथा मयापि लोकनिन्दितमपि मत्स्यधारणं कर्म कुलक्रमागततया अनुष्ठीयते ; अत उल्लुण्ठनविषयत्वाभावात् नैव भयंति भावः ।

अतएवाव विशेषेण सामान्यसमर्धनरूपीऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः, सदीः श्रोत्रियान् दारुणत्व-
रूप विरुद्धगुणीत्पत्त्या विषमालङ्कारश्च ; अनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सहजः ।

एतन्मूलीभूतं प्रमाणं यथा युद्धितत्वधृतम्—

“देशानुश्लिष्टं कुलधर्ममया स्वगोवधर्मं न हि संत्यजेत् ।”

गीतायाञ्च—“सहजं कर्म कौन्तेय ! सदीपमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दीपेषु धुमेनाग्निरिवावताः ॥”

श्रीनिधमाह दीपः—“एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट् कर्मनिरती विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥”

यज्ञादी पशुहिंसामाह स्मृतिः—“अग्निवीनीयं पशुमालभेत ॥”

सुन्दरी इति ॥१॥

निन्दित इहिलेओ ये कार्यं याहार कुलक्रमागत, ताहा ताहार
परित्याज्य नहे । दयावशतः कोमल इहिलेओ, वेदज्ञ ब्राह्मण यजे
पशुहत्याकार्ये निष्ठुर इहिया थाकेन ॥१॥

(ठ) राजशालक । ताव पर ? तार पर ? ।

दाव एषे महालक्षणभाशुले अङ्गुलीअए पेक्खिदे, पञ्चा इध
विक्रअयं दंशअन्ते ज्जेव गहिदे भावमिअशोहिं । एत्तिके
दाव एदश आगमे । अध मं मालेध कुट्टेध वा (१) । (ड)

नाग । अङ्गुरीयकमात्राय । जालुअ ! मच्छोदलवभन्तल-
गदोत्ति णत्थि सन्देहो, जदो अअं आमिसगन्धो वाअटि ।
आगमो दाणिं एदस्स एसो विमरिसिदव्वो, ता एध लाअउलं
ज्जेव गच्छुअ (२) । (ढ)

(ड) एकस्मिन् दिवसे मया रोहितमत्स्यकः प्राप्तः, ततः खण्डशः कल्पितः ।
यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे, तावदेतन्महारवामामुरम् अङ्गुरीयकं प्रेषितम्, पश्चादिह
विक्रयार्थं दशयन्नेव गृहीतो भावमिश्रैः । एतावान् तावदेतस्य आगमः । अथ मां
मारयत कुट्टयत वा ।

(ड) धीवर इति । खण्डशः कल्पितः अल्पक्रीडभ्यां विक्रयार्थं खण्डखण्डः कृतः ।
प्रेक्षे इतिपातं करोमि । भावमिश्रैर्विहतप्रधानैर्भवद्भिः । एतस्य अङ्गुरीयकस्य,
आगमो मदन्तिकागमनवृत्तान्तः । अथ एतच्छब्दव्याख्यानन्तरम्, मारयत ताडयत, कुट्टयत
कर्तव्यत ।

(ड) धीवर । तार पर, एक दिन आमि रोहित माछ पाइलाम,
तार पर थण्ठ थण्ठ करीलाम; तार पर येई पेठेठेर भित्तरे चाहियाछि,
सेई देखि एई महारव-समुज्जन आंटी । तार पर विक्रयेर जग्न एईथाने

(१) पुरुषः । एकस्मिन् दिवसे खण्डशो लोहितमच्छे मए कपिदे जाव तय्य
उदलवभन्तले एदं लदणभायुअं अङ्गुलीअअं देक्खिअं । पञ्चा अहणे शि विक्रयाअ
दंशअन्ते गहिदे भावमिअशोहिं । मालेध वा मुट्टेध वा अअं शि आअमवृत्तन्ते ।

(२) नाग्य ! विश्वाम्नि गीहादी मच्छवन्धो एअ अिअअअं । अङ्गुलीअ-
अदंअअं मे विमरि सिदव्वं । राअउलं एअ गच्छामी ।

বন্ধিণী । ধীবর' প্রতি । গচ্ছ লে গগিঠচ্ছ' দম্ব ! গচ্ছ ।
ইতি পরিক্রামন্নি (১) । (খ)

নাগ । সূঅম্ব ! ইধ গোউলদুঅলে অ্যমত্তা পড়িপালৈধ
ম', জাব লাঅউল' পবেসিঅ ণিক্কমামি (২) । (ত)

(১) জালুক ! মত্থীদরাঅ্যলরগতমিতি নান্তি সন্দেহঃ, যত: অয়মামিষগম্বী
বাতি । আগম ইদামীমেতস্যৈষ বিমর্ষ'ব্য: . তদেত রাজকুলমেব গচ্ছাম: ।

(খ) গচ্ছ রে যন্থিচ্ছ'দক ! গচ্ছ ।

(১) নামিতি । অঙ্গুরীযকাপ্রাণ' মত্থ্যগম্ব অ.গচ্ছতি ন বেতি পরীচার্থম্ ।
ইতি বিধয়ে । আমিষগম্ব: মত্থ্যম'সগম্ব:, বাতি প্রাণবিধয়ীভবতি । এতস্য
অঙ্গুরীযকস্য, এষ এতত্পুরুষীকঃ, আগম: প্রাপ্তিত্তনান:, বিমর্ষ'ব্য: বিবেক্যব্য: বিশ্বার্থ্য
দ্রষ্টব্য ইত্যর্থ:, তত্ তস্মান্, এত আগচ্ছত ।

(খ) বন্ধিণাবিতি । যন্থি' বস্মাদিযন্থি' জিনতি তদৃগতদ্রব্যাপছরণায জননীতি
যন্থিচ্ছ'দকস্বর: । তত্ সম্বোধনম্ । গচ্ছ চল অস্মামি: সহ রাজকুলমিতি
শেষ: । পরিক্রামন্নি সর্ব' রাজকুল' গলু' পাদত্বেপ' কুব'ন্নি ।

দেখাইবামাত্রই মহাশয়রা আমাকে ধরিয়াছেন । ইহার আসিবার বৃত্তান্ত
এই পর্য্যন্ত । এখন আমাকে প্রহারই করুন বা কাটিয়াই ফেলুন ।

(১) রাজশালক । (অঙ্গুরীর ভ্রাণ লইয়া) জালুক ! মৎস্যের উদরের
ভিতরে যে গিঘাছিল, এবিষয়ে সন্দেহ নাই ; যে হেতু এই আমিষের
গন্ধ আসিতেছে । অতএব এখন ইহার এই প্রাপ্তিবৃত্তান্তের বিবেচনা
করিতে হইবে । অতএব আইস, রাজবাড়ীই যাই ।

(২) বন্ধিষয় । (ধীবরের প্রতি) চল রে গাঁইটকাটা চল ।
(ইহার পর সকলে পদক্ষেপ করিতে লাগিল)

(১) বন্ধিণী । তহ ।

(২) শ্লাঘ: । গচ্ছ অলী গগিঠমেদম্ব ! । সর্ব' পরিক্রামন্নি ।

ভমৌ । পবিশতু আবুত্তে শামিপ্পশাদত্য়ং (১) । (থ)

নাগ । পরিকম্ম নিক্ষ্ণাল্লঃ (২) । (দ)

সূচকঃ । জালুঅ ! চিলাঅদি কবু আবুত্তে । (ধ)

(ত) সূচক ! ইহ গৌপুরহারি অশ্রমচৌ প্রতিপালয়তং নাম্, যাবত্ রাজকুলং
পবিশত্য় নিক্ষ্ণামামি ।

(থ) পবিশতু আবুত্তে: স্বামিপ্রসাদার্থম্ ।

(ধ) জালুক ! শিবরয়তি খল্লাবুত্তে: ।

(ত) নাগিতি । গৌপুরহারি পুরহারি, অশ্রমচৌ সাবধানৌ সন্তৌ, অন্যথা যদযং
ধীধর: পলায়েতিতি ভাব: । প্রতিপালয়তং যুবাং প্রতীচেষ্যাম্ ।

“পুরমায়ে ঽপি গৌপুরম্” ইতি বদ্রকৌষ: ।

(থ) ভমাবিতি । আবুত্তৌ ভগিনীপতি:, স্বামিনী রাশ্র: প্রসাদার্থং প্রসন্নতা-
লাভার্থম্ । স্বীরধারণৌ স্বামী সন্তুখ্যন্ত্যেতি ভাব: ।

(দ) নাগিতি । পরিকম্ম রাজপুরপ্রবেশায় পাৎসীপং ক্ত্বা ।

(ধ) সূচক ইতি । শিবরয়তি বিলম্বতি । সখিরাগীকিরিয়ম্ ।

(ত) রাজশালক । সূচক ! এই বাড়ীর দ্বারে সাবধান হইয়া
আমার প্রতীক্ষা কর, যাবৎ আমি রাজবাড়ীর ভিতরে যাইয়া, ফিরিয়া
আসি ।

(থ) রক্ষিছয় । রাজার সন্তোষ জন্মাইবার জন্তু ভগিনীপতি
প্রবেশ করুন ।

(দ) রাজশালক । (পাদক্ষেপ করিয়া চলিয়া গেলেন ।)

(ধ) সূচক । জালুক ! ভগিনীপতি বাড় বিলম্ব করিতেছেন ।

(১) শ্লোক: । সূচক ! ইদং পুরদুর্গারী অশ্রমচৌ পড়িবালীক্, জাভ ইদং
অকুন্তীপথং জহাগমথং মদ্বিণৌ শিবৈদিষ তদৌ সাশ্রথং পড়িক্কিঅ বিক্ষমামি ।

(২) ভমৌ । পবিশত আবুত্তে শামিপ্পশাদত্য়া । নিক্ষ্ণাল্লঃ শ্লোক: ।

जालुकः । 'ण' अवशलोवशप्पणीञ्च राभाणो होन्ति । (न)

सूचकः । फुल्लन्ति मे अग्गहत्था इमं गण्ठिच्छेदन्नं वावा-
दिदुं (१) । (प)

धीवरः । णालिह्दि भावे अत्रालणमालके भविदुं (२) । (फ)

जालुकः । विलोक्य । एशे अङ्गाणं इशले पत्ते गेह्तिअ
लाअशाशणं आअच्छदि । शम्पदं एशे शउलाणं मुहं पेक्खदु,
अहवा गिह्तिअलाणं वली होदु (३) । (ब)

(न) ननु अवसरोपसर्पणीया राजानी भवन्ति ।

(प) स्फुरती मे अग्रहस्तौ इमं गण्ठिच्छेदकं व्यापादयितुम् ।

(फ) नाहति भावः अकारणमारकी भवितुम् ।

(न) जालुक इति । अवसरेण राज्ञामिवावकाशिन उपसर्पणीया उपगम्याः । तथा च प्रायेणैव राजानः कार्यव्यासक्तान्निष्ठान्ति, तदा च तैः सहालापी न सम्भवति, तेन चावसरः प्रतीचणीयस्ततश्चायं विलम्ब इति भावः ।

(प) सूचक इति । अग्रहस्तौ हस्तयोरग्रभागी, स्फुरतः सञ्चलतः ।

(फ) धीवर इति । भावी विद्वान् भवान्, अकारणमारकी विना कारणं हन्ता ।

तस्यान्याय्यत्वान् भावत्वव्याघातकत्वाच्च इति भावः ।

(न) जालुक । ओरे ! अवसरक्रमे राजादेर निकट याईते ह्य ।

(प) सूचक । एई गौईटकाटाके हत्ता करिबार जञ्च आमार हातेर आंगा लाफाईतेछे ।

(फ) धीवर । महाशय अकारण-हत्याकारी हईते पारेन ना ।

(१) प्रथमः । जालुष ! फुल्लन्ति मे हत्था इमश बहश यमणी पिण्डुं ।
पुरुषं निह्दिंशति । (२) पुरुषः ।...अबालथे मालथे...

(३)...अङ्गाणं शानी पत्तहत्थे लाअशाशणं परिच्छिअ इदीमुहं देक्खीअह ।
गिह्तिवली हुविशशि यथी मुहं वा देक्खियशशि ।

नाग । प्रविश्य । सिग्घं सिग्घं एदं । इत्यर्द्धोक्ति (१) । (भ)
धीवरः । हा हदोस्मि । इति विषादं नाटयति । (२) । (म)

(ब) एषः अष्ठाकमीश्वरः । पत्नी गृहीत्वा राजशासनमागच्छति साम्प्रतमेव स्वकुल्यानां मुखं प्रेक्षताम्, अथवा गृहप्रशगालानां बलिर्भवतु ।

(भ) शीघ्रं शीघ्रमेतम् ।

(म) हा हतोऽस्मि ।

(ब) जालुक इति । ईश्वरः प्रमुनीगरिकश्यालः, राजशासनं राजादेशम्, पत्नी गृहीत्वा लेखयित्वा पत्रलिखितं राजशासनमादायित्यर्थः । एष धीवरः, स्वकुल्यानां धावादीनाम्, मुखं प्रेक्षताम्, मीचनेन स्वगृहगमनात्, बलिरूपहारः खाय इति यावत् भवतु व्यापादनादिति भावः ।

(भ) नागेति । शीघ्रं शीघ्रमेतं मुञ्चतं जालोपजीविनम् इति वाक्यस्य शीघ्रं शीघ्रमेतमित्यर्थः अर्द्धमेव स्यादत उक्तम् इत्यर्द्धोक्ति इति ।

(म) धीवर इति । एतं व्यापादयतमिति वदन्तीति मत्वा धीवरस्योक्तिरियं विषाद-
नाटनञ्चेति बोध्यम् ।

(ब) जालुक । (देखिये) এই আমাদের প্রভু, পত্নী রাজার আদেশ লইয়া আসিতেছেন । এখন এ, স্ববংশীয়দের মুখই দেখুক, কিংবা শিয়াল-শকুনের খাওয়াই হউক ।

(ভ) রাজশ্যালক । (প্রবেশ করিয়া) সত্বর সত্বর ইহাকে—(এই অর্দ্ধোক্তির পর)

(ম) ধীবর । হায়! মরিয়াছি । (এই বলিয়া বিবাদের অভিনয় করিল ।)

(১) পুষ্পকান্দে এষ পাঠো নাস্তি ।

(২) অথ পাঠোऽপি ন দৃশ্যতে ।

नाग । मुञ्चध जालोवजीविणं । उववखे से अङ्गुलि-
अस्स आगमे, अह्मशामिणी जाव कधिदं (१) । (य)

सूचकः । जहा आणवेदि आवुत्ते (२) । जमवशदिं गदुअ
पङ्गिउत्ते कुव एसे । इति धीवरं बन्धनान्धीचयति (३) । (२)

धीवरः । भट्टके ! शम्पदं तुह केलके मे जीविदे ।
इति पादयोः पतति (४) । (ल)

(य) मुञ्चतं जालोपजीविणम् । उपपन्नः अस्य अङ्गुलीयकस्य आगमः, अस्सत्-
स्वामिना यावत् कथितम् ।

(१) यथा आज्ञापयति आवुत्तः । यमवसतिं गत्वा प्रतिनिवृत्तः खल्वेषः ।

(य) नागिति । जालोपजीविणं धीवरम् । यावत् यस्मात् आगमः प्राप्तित्तान्तः,
उपपन्नः सङ्गतः, इति अस्सत्स्वामिना राज्ञा दुष्मन्तेन कथितमतो मुञ्चतमित्यर्थः ।

(२) सूचक इति । यमवसतिं यमालयम् । यमवसतिं गत्वा पुनः प्रतिनिवृत्तस्य
यथा सौभाग्यं मन्यते, तथा अस्यापि प्राणदण्डसम्भवे मुक्तालाभात् सौभाग्यं मन्यत
इत्याशयः ।

(य) राजशालक । जालोपजीविके छाड़या दाँप । এই অঙ্গুরীর
প্রাপ্তিবৃত্তান্ত খাটিয়াছে, ইহা আমাদের প্রভু বলিয়াছেন ।

(२) सूचक । भगिनीपति याहा आदेश करेन । ए वेटा यमेर
वाड़ी याइया, फिरिया आसिल । (এই বলিয়া ধীবরকে বন্ধন হইতে
মুক্ত করিল ।)

(१) प्रविश्य श्यालः । सूचक ! मुञ्चीषउ एसो जालोवजीवी । उववखो
किल से अङ्गुलीयकस्य आगमो ।

(२) सूचकः । जह आवुत्ते भण्णइ ।

(३) द्वितीयः । एसे जमवदणं पविशिम पङ्गिउत्ते । इति पुरुषं विमुक्त-
बन्धनं करोति । (४) पुरुषः । श्यालं प्रणम्य । भट्टा ! अह केलिसे मे आजीवे ।

नाग । उद्वेहि, एसे भट्टिणा अङ्गुलीश-मुल्ल-सम्भिदे पारिदोसिए दे प्पसादीकिदे, ता गिह्ल' एदं । इति धीवराय कटकं ददाति (१) । (ब)

धीवरः । सहस्रं सप्रणामञ्च प्रतिगृह्य । अणुगहीदोस्मि (२) । (श)

(ल) भर्ता ! साम्प्रतं तव क्रीतकं मे जीवितम् ।

(ब) उत्तिष्ठ, एतत् भर्ता अङ्गुरीयमूल्यसम्भितं पारितोषिकं प्रसादीकृतम्, तत् गृह्याथ इदम् ।

(श) अनुगृहीतोऽस्मि ।

(ल) धीवर इति । भर्तारिति नागरिकसम्बोधनम् । क्रीतकं क्रीतस्वरूपम् ।

(ब) नागिति । भर्ता राजा । अङ्गुरीयकमूल्येन सम्भितं परिमितम् अङ्गुरीयक-मूल्यतुल्यमूल्यकमित्यर्थः, मत्स्यीदरगतं अङ्गुरीयके निधिवत् उपदानुरिव स्वलोदयात् तदयच्छब्देन तन्मूल्यमूल्यकद्रव्यान्तरदानस्य बौध्यादिव्याश्रयः । प्रसादीकृतं प्रसन्नतया दत्तम् । कटकं बलयम् ।

(श) धीवर इति । अनुगृहीतोऽस्मि, एतन्नामादिति भावः ।

(ल) धीवर । हजूर ! आमार जीवन एखन आपनार केना हईल । (एई बलिया पायेर उपर पड़िल ।)

(ब) राजशालक । उठ, महाराज अहूग्रह करिया अङ्गुरीर मूलोर समान एई पारितोषिक तोमाके दियाछेन ; अतएव ईहा ग्रहण कर । (एई बलिया, धीवरके बलय दान करिलेन ।)

(श) धीवर । (आनन्द ओ प्रणामेर सहित ग्रहण करिया) अहूगृहीत हईलाम ।

(१) श्लाघः । एसी भट्टिणा...सम्भिदी पसादी वि दाषिदी । पुरुषायार्थं ददाति ।

(२) पुरुषः । सप्रणामं प्रतिगृह्य । भट्टकेण अणुगृह्णदस्मि ।

জালুক: । 'এশে ক্বু, রক্ষা তধা অণ্ণমাহীদে, জধা শুলাদৌ
শ্রীদালিষ হত্যিক্বন্ধে শমালোবিদে (১) । (ষ)

সূচক: । 'আবুত্তে ! পালিতোশিএণ জাণামি মহালিহল-
দণেণ অঙ্কুলীঅএণ শামিণৌ বহুমদেণ হৌদব্ব' (২) । (স)

নাগ । 'ণ তস্সি' মট্টিণৌ মহালিহলদণ' ত্তি কদুঅ
পরিদৌসো । এত্তি উণ তক্কেমি (৩) । (হ)

(ষ) এষ খলু রাজা তথা অনুগৃহীতঃ, যথা শূলাদবতাত্যং হস্তিক্বন্ধে সমারোপিত: ।

(স) আবৃত্ত! পারিতোষিকেণ জানামি মহাহ'রব'েন অঙ্কুরীথকেণ স্বামিনৌ
বহুমতেন ভবিতব্যম্ ।

(হ) ন তন্নিব' ভ'র্ন'ম'হাহ'রব'মিতি ক্ৰত্বা পরিতোষ: । এতৎ পুনস্ক'র্যামি ।

(ষ) জালুক ইতি । এষ ধীবর: । সমারোপিত উত্থাপিত: ।

(স) সূচক ইতি । পারিতোষিকেণ ধীবরায় পারিতোষিকদানেন, জানামি মন্থে ;
মহাহ'রব'েন মহামূল্যমণিসম্বল'ন হেতুনা, স্বামিনৌ রাজা: । বহুমতেন উত্থাপিতেন ।

(হ) জালুক । মহারাজ ইহার প্রতি সেইরূপ অনুগ্রহ করিয়াছেন,
যে রূপ শূল হইতে নামাইয়া হাতীর ঘাড়ে চড়ান হয় ।

(স) সূচক । ভগিনীপতি ! পারিতোষিকে বুঝিতেছি যে, মহামূল্য-
রত্নসম্বিত অঙ্কুরীথী মহারাজের বিশেষ আদরের বস্তু হইবে ।

(১) সূচক: । এশে ণাম অণ্ণমাহে জে শুলাদৌ অবদালিষ হত্যিক্বন্ধে
পড়িড়াবিদে ।

(২) জালুক: । আবৃত্ত ! পলিদৌশে কহেই তেথ অঙ্কুলীঅএণ মট্টিণৌ শম্বদৌ
হৌদব্ব' ।

(৩) শ্যাল: । 'ণ তস্সি' মহাহ'রব'দেথ' মট্টিণৌ বহুমদ' ত্তি তক্কেমি । তস্স
দ'সণেথ মট্টিণৌ অহিমদৌ জণৌ সুমরাবিদৌ । মুহুত্তথ' প'ক'দিগ'শ্রী'রৌবি পঙ্কুঅথ-
অথৌ আশি ।

ভমৌ । কিং ভণ (১) । (অ)

নাগ । তস্য দংসণিণ ভট্টিণা কোবি অহিমদৌ জণৌ
সুমরিদৌত্তি, জদৌ মুহুত্তত্রং পডদিগম্বৌরৌবি পজ্জুস্সু অমণা
আসৌ । (ক)

সূচক: । দৌশিদ্দে শৌদ্দে অ দাণি' ভট্টা আবুত্তেণ (২) । (খ)

(অ) কিং পুন: ? ।

(ক) তস্য দর্শনেন ভর্ষা কৌণ্ডপ্যভিমতৌ জন: স্মৃত ইতি, যতৌ মুহুর্ষে প্রকৃতি-
গম্বৌরৌপি পর্যুতসুকমনা আসৌত্ ।

(খ) নাগৌ তে । তস্মিন্ অঙ্কুরৌয়কে, মহাহর্ষেব মহামূল্যমণিরক্তি ইতি ক্ৰুত্বা,
ন পরিতোষ: । তর্হি কিমিত্যাহ এতদিতি ।

(অ) ভভাবিতি । কিং পুনকর্কযসীতি শ্রেষ: ।

(ক) নাগৌ তে । তস্য অঙ্কুরৌয়কস্য, ভর্ষা রাজ্ঞা । প্রকৃতিগম্বৌরৌপি স্বভাব-
ধৌরৌপি, মুহুর্ষে কিয়ত্বেষণং যাবন্, পর্যুতসুকমনা চত্কণ্ডিতমবিত: ।

(খ) সূচক ইতি । আবুত্তেণ ভগিনীপতিনা ভবতা, ইদানী' ভর্ষা রাজা, তৌষিত:
বিঘটিতাঙ্কুরৌয়কদানেন সন্দোষ' নীত:, শ্রৌচিত্তয় অ ভিমতজনস্মারণেণ শৌকং প্রাপিতম্ ।

(হ) রাজশ্রালক । সেই আংটীতে মহামূল্য রত্ন আছে বলিয়া,
মহারাজের সন্তোষ হয় নাই; কিন্তু আমি ইহা মনে করি ।

(ক্ষ) রক্ষিষ্যমি । কি ? ।

(ক) রাজশ্রালক । সেই অঙ্গুবীর্দর্শনে মহারাজের কোন অভিমত
লোক মনে পড়িয়াছে: যে হেতু তিনি স্বভাবগম্বীর হইয়াও কিছুকালের
জন্ত উৎকণ্ঠিতচিত্ত হইয়াছিলেন ।

(খ) সূচক । ভগিনীপতি বর্তমানে রাজাকে সন্তুষ্ট ও দুঃখিত দুই
রকমই করিয়াছেন ।

(১) ক্ৰমিদিয়মুক্তির্নাস্তি । (২) সূচক: । শিবিদ' নাম আবুত্তেণ ।

जालुकः । 'णं भणामि इमंश्च मच्छुशन्तुणो किदे । इति धीवर-
मस्यथा पश्यति (१) । (ग) .

धीवरः । भट्टालके ! इदो अहं तुह्नाणम्मि शुलामुल्लं
होदु (२) । (घ)

जालुकः । धीवल ! महत्तले शम्पदं अह्माणं पिअवअ-

(ख) तांषितः शीचितश्चेदानीं भर्ता आवुत्तेन ।

(ग) ननु भणामि अस्य मत्स्यशब्दोः कृते ।

(घ) भट्टारक ! इतः अहं युष्माकमपि सुरामूल्यं भवतु ।

(ग) जालुक इति । नन्विति सूचकसम्बोधने । मत्स्यशब्दोर्ध्वीवरस्य, कृते निमित्त
धीवरनिमित्तकमेवेत्यर्थः, भर्ता शीचित इत्यन्वयः । तथा च धीवरो यदि अङ्कुरीयकं
न प्राप्नुयान् प्राप्य वा न दर्शयेत् न दद्याद्वा, तदा आवुत्तो राज्ञे तद्दर्शयितुं न शक्नुयान्,
तथा च सति राजा अभिमतजनं न स्मरेत् ततश्च तस्य शोको न स्यादिति भावः ।
अस्यथा भुङ्कुटीभङ्गा दीषारीपणेन इयमुक्तिः इयञ्च सासूयदृष्टिः आकांक्षज्ञापनेन धीवर-
लम्बपारितीषिकस्य किञ्चिदंशमादातुमिति बोध्यम् ।

“अथे कृतस्य्यं तावत् तादर्थ्यं वर्तते इयम्” इति कीषसारः ।

(घ) धीवर इति । जालुकाभिप्रायं बुष्टाह भट्टेति । हे भट्टारक ! प्रभो !
इतः अस्य पारितीषिकस्य । सुरामूल्यं मद्यकयणमूल्यम् अस्य अहं युष्माकमपि दातु-
मिच्छामीत्यर्थः ।

(ग) जालुक । ओह ! आगि बलि—एहै मंशु-शक्रर जग ।
(एहै बलिया अशूयार भावे धीवरेर प्रति चाहिन ।)

(घ) धीवर । हजूर ! ईहार अर्क, तोगादेदरु मदेर मूला इउक ।

(१) जालुकः । णं भणाहि, इमंश्च कए मच्छिआभन्तुणोत्ति । पुरुषमस्यथा
पश्यति ।

(२) पुरुषः । ...तुह्नाणं यमणोमुल्लं होउ । जालुकः । एतके लुज्जइ ।

শ্যকৌ শংবুত্তে শি, কাদম্বলীশক্তি কে ক্বু পড়মং 'শৌহি দে ইচ্ছী-
অদি । তা এহি, শুল্লিঅলঅং জ্জি ব গচ্ছুহ্ম (১) । (ঙ)

ইতি নিচ্ছানা: সবে ।

অঙ্কাবতার: (২) । (চ)

(ঙ) ধীবর ! মহত্তর: সাম্প্রতমস্মাকং প্রিয়বয়স্য: মন্তনৌঃসি, কাদম্বরীসাক্ষিকং
খলু প্রথমসৌহৃদমিষ্যতে, তদেহি শৌল্লিকালয়মেব গচ্ছাম: ।

(ঙ) জালুক ইতি । উত্কীচদানাঙ্কীকারমাকর্ষ্য সন্তোষাদাহ মহেতি ।
সাম্প্রতমুত্কীচদানাঙ্কীকারাত্ পরম্ । মহত্তর: অতীবপ্রধান: । কাদম্বরী মদিরা
সাক্ষিণী यस্য তত্চাটশম্ ইষ্যতে । শৌল্লিকালয়ং মদ্যবিক্রয়িণী গৃহম্ ।

(চ) অঙ্কিতি । অঙ্ক: অঙ্কান্তরমবতরত্যঙ্কিন্ অঙ্কমঙ্কান্তরমবতারয়তীতি বা
অঙ্কাবতার: অর্থোপল্লেপকবিশেষ: । তথা চ দর্পণে—

“অর্থোপল্লেপকা: পঞ্চ বিচ্ছিন্নকপ্রবেশকৌ ।

অল্লিকাঙ্কাবতারীঃস্ব স্যাৎকঙ্কমুখমিত্যপি ॥

অঙ্কান্তে সূচিত: পাত্রৈকদঙ্কস্যাবিভাগত: ।

যত্রাঙ্কীঃবতরত্যে ষৌঃক্কাবতার ইতি স্মৃত: ॥”

তদুত্তরম্—“যথা অভিমানি পঞ্চমাত্ পাত্রৈ: সূচিত: । ষষ্ঠাঙ্কলদঙ্কস্যাঙ্কবিশেষ
ইবাবতীর্থ: ।” এতদঙ্কহত্যান্তোপজীবিতাত্ ষষ্ঠাঙ্কস্ব্যেতি ভাব: ।

(ঙ) জালুক । ধীবর ! তুমি এখন আমাদের প্রধান প্রিয়স্বজন
হইলে ; লোকে মণ্ডকে প্রথমসৌহার্দ্যের সাক্ষী বলিয়া ইচ্ছা করিয়া
থাকে । সুতরাং আইস শূরির বাড়ীই যাই ।

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেল ।)

(চ) অঙ্কাবতার সমাপ্ত ॥০॥

(১) শ্যাল: । ধীবর ! মহত্তরী তুম' পিঅবঅস্মী দাণি' মে শংবুত্তী ।...
শৌল্লিঅপাণ'... । (২) প্রবেশক: ।

षष्ठोऽङ्कः ।

—०:१:०—

ततः प्रविशत्याकाशयानेन मिश्रकेशी (१) । (क)

मिश्र । णिव्वत्तिदं मए पज्जाअणिव्वत्तणिज्जं अञ्जुरा-
त्तित्यसन्दिट्ठं, ता जाव साहुजणस्स अहिसेअकालो भवे दाव
सम्पदं इमस्स राएसिणो वुत्तन्तं पच्चक्खीकरिस्सं । एणं मेणआ-

(ख) निर्वाचनं मया पर्यायनिर्वाचनीयमपसरस्त्रीर्थसन्दिष्टम्, तदुच्यते साधुजन-
स्याभिषेककाली भवेत्, तावत् साम्प्रतमस्य राजर्वोदुत्तान् प्रवृत्तौ करिष्यामि । ननु

(क) तत इति । मिश्राः सम्मिलिता अतीवचनाः केशा यस्याः सा मिश्रकेशी
तदाख्या काचिदपराः । आकाशयानेन विमानेन ।

(ख) मिश्रंति । अपसरस्त्रीर्थः रश्मादिभिरपसरीशानिभिः सन्दिष्टमभिहितम्,
पर्यायण क्रमेण निर्वाचनीयम् अस्माभिरपसरीगणैरेव सम्पादनीयं कुवेरस्य परिचर्यात्मकं
कर्त्तव्यर्थः, मया निर्वाचनं सम्पादितम् । तीर्थमित्युपक्रम्य “श्रीनी पात्रे दर्शने
च” इति हेमचन्द्रः । साधुजनस्य देवलीके वार्द्धुषिकरूपस्य कुवेरस्य, अभिषेक-
कालः ज्ञानसमयो भवेत् । राजर्वोदुत्तानस्य । कुवेरस्य ज्ञानसमयोपस्थितौ तु मयापि
तत्रैव गन्तव्यमिति भावः ।

“साधुर्जने सुनी वार्द्धुषिके सज्जनरम्यश्रीः” इत्यपि हेमचन्द्रः ।

(क) तदनन्तरं विमाने मिश्रकेशीं प्रवेश ।

(ख) मिश्रकेशी । क्रमणः सम्पादनं करिष्यति इत्यत्र, अपसरादिगण-
प्रति ये संवादं ह्यत्र, ताहा आमि सम्पादनं करिष्याहि । अतएव ये
पर्यायं कुवेरस्य ज्ञानसमय उपस्थितं ह्यत्र, ताहार मध्ये एहि राजशिर-
वृत्तात् प्रत्याह करिष्यति । मेनकारं मध्यं शकुन्तला एतन् आमार

(१) ततः...साधुमती नामास्यः ।

सम्बन्धेण शरीरभूदा दाणिं मे सउन्तला, तएं अ दुद्धिदु-
णिमित्तं सन्दिष्टपूर्व्वह्नि । समन्तादवलोक्यं । किञ्चु क्वु उवत्यि-
दुच्छ्वेवि दिअहे णिरुच्छवारम्भं विअ एदं राअउलं दीसदि ।
अत्यि मे विहवो -सव्वं पणिधाणेण जाणिदुं, किन्तु सहीए
मए आदरो माणइदव्वो । भोदु, इमाणं ज्जेव उज्जाण-
वालआणं पास्सपरिवत्तिणी भविअ तिरक्करिणीए विज्जाए
पच्छुआ उवलहिस्सां । इति नाद्ये नावतीर्थे स्थिता (१) । (ख)

मेनकासम्बन्धेन शरीरभूतेदानीं मे शकुन्तला, तथा च दुहितनिमित्तं सन्दिष्टपूर्वाभि ।
किञ्चु खलु उपस्थितात्सर्वेऽपि दिवसे निरुत्सवारम्भमिव इदं राजकुलं दृश्यते । अस्ति

मेनकायाः सम्बन्धेन कन्यात्वसम्बन्धेन हेतुना, शकुन्तला मे मम शरीरभूता देह-
स्वरूपा, मेनकाया मातृस्वत्वान् तत्कन्याया शकुन्तलायाश्च मम भगिनौत्पत्वात् प्रिय-
सखित्वाच्चेति भावः । तथा च मेनकाया, दुहितनिमित्तं कन्याशकुन्तलार्थम्, पूर्वं
सन्दिष्टंति सन्दिष्टपूर्वा 'शकुन्तलानिमित्तं दुष्मन्तः किं करोतीति तत्सन्निधौ गत्वा
त्वया ज्ञातव्यम्' इत्युक्तपूर्वेत्यर्थः ।

समन्तात् सर्वासु दिक्षु । उपस्थित उत्सव उत्सवनिधयो यत्र तस्मिन् । निम्नं
विद्यते उत्सवारम्भो यस्मिन् तत् तादृशम् । राजकुलं राजभवनम् । सर्वं वृत्तान्तम्,
शत्रौरश्वरूपं इहेयाच्छे; अथ च कञ्चर निमित्तं पूर्वं मेनका आम्नाके
संवादं दिश्याच्छेन । (सकलं दिक् दृष्टिपातं करिष्या) ये दिनं उन्मवेर
निधयं छिन, से दिनं एहे राजभवनं निरुत्सव देधितेच्छे केन ?

(१) सानुमती । शिष्यनिषं मए पज्जाअणिविज्जित्तिज्जं अक्करात्तित्तिसिज्जं
जाव साहुंजसस्य अहिंसिअकालो ति । मपदं इमस्य राएसिणी उदन्तं पञ्चवली-
करिष्यं ।...शिमित्तं आदिष्टपूर्व्वह्नि ।... किञ्चु क्वु उवत्ये वि निरुच्छवारम्भं । सव्वं
परिआहुं ।...

ततः प्रविशति च त्राङ्कुरमालीकयन्की चेटी तत्पृष्ठेऽपरा च (१) । (ग)

प्रथमा । कथं उवत्यिदो मधुमासो । (घ)

मे विभवः सर्वे प्रणिधानेन ज्ञातुम् । किन्तु सख्या मया आदरी मानयितव्यः । भवतु, एषामेवोद्यानपालकानां पार्श्वपरिवर्तिनी भूत्वा तिरस्करिण्या विद्यया प्रच्छन्ना उपलप्सो ।

(घ) कथमुपस्थितो मधुमासः ।

प्रणिधानेन ध्यानेन, ज्ञातुम्, मे मम विभवः शक्तिरस्ति । तर्हि कथमेतावानागमन-परिश्रम इत्याह किन्त्विति । सख्याः शकुन्लायाः, आदरः प्रत्यक्षतो राजतन्त्रानन्दर्शनाय आदरेण कृतोऽनुरीधः, मया मानयितव्यः सम्मानेन रक्षणीयः । तथा च यत्र कत्रापि स्थित्वा ध्यानेन सर्वमवगन्तुं शक्तापि शकुन्लायाः सादरानुरीधादिव एतावन्मागमन-परिश्रममहमङ्गीकृतवतीति सरलार्थः । तिरस्करिण्या अदृश्यताजनिकया, विद्यया मन्त्रेण, प्रच्छन्ना अदृश्यदेहा, सती, उपलप्सो राजतन्त्रान् ज्ञास्यामि । नाह्येन अभिनयेन ।

(ग) तत इति । च त्राङ्कुरमालामुकुलम् । चेटी काचित् दासी, तस्याः पृष्ठे पञ्चङ्गो, अपरा चेटी च, प्रविशतीत्यन्वयः ।

(घ) प्रथमेति । कथमिति हर्षे । मधुमासो वसन्तमासश्चैव इति यावत् ।

“कथं हर्षे” च गर्हायां प्रकारार्थे च सम्भ्रमे । मन्त्रे सम्भाषनायाञ्च” इति मेदिनी ।

ध्याने समस्त जानिवार क्कनताई आमार आछे ; किञ्चु मथीर सादर अत्रुरोध राथिते हईवे । हउक, এই উদ্ভানপালকদিগের পার্শ্ববর্তিনী হইয়া, তিরস্করিণী বিছাছারা গুপ্ত থাকিয়া, রাজার বৃত্তান্ত জানিব । (এই বলিয়া অভিনয়ের ধরণে নামিয়া থাকিল ।)

(গ) তাহার পর আন্দের মুকুল দেখিতে দেখিতে একটী দাসী এবং তাহার পিছনে আর একটী দাসীর প্রবেশ ।

(ঘ) প্রথমা দাসী । আঁ ! চৈত্রমাস উপস্থিত হইয়াছে ।

(১) চেটী অপরা চ পৃষ্ঠতলস্বাঃ ।

आतन्महरिभवेष्टं उस्ससिअं विअ वसन्तमासस्स ।

दिट्ठं चूअङ्कुरअं छणमङ्गलं णिअच्छामि (१) ॥१॥

द्वितीया । परहुदिए ! किं एदं एआइणी मन्तेसि । (ङ)

आतामहरितवन्तं सच्छसितमिव वसन्तमासस्य ।

दृष्टं चूताङ्कुरकं चणमङ्गल्यं नियच्छामि ॥१॥

(ङ) परभृतिके ! किमेतदेकाकिनौ मन्त्रयसे ।

आतामेति । आतामाणि ईषत्तासवर्षानि हरितानि पालाशवर्षानि च वन्तानि यस्य तत्, चणमङ्गलाय उत्पद्यन्पमङ्गलकार्याय हितमिति चणमङ्गल्यम्, वसन्तमास-
ज्ञापकत्वात् तद्गुणवसम्पादकत्वाच्चेति भावः, दृष्टमवलोकितमिमम्, चूताङ्कुरकम्
आममुकुलम्, वसन्तमासस्य चैवमासस्य, सच्छसितं जीवितमिव, नियच्छामि निश्चिनोमि
सम्भावयामीत्यर्थः, वसन्तमाससत्तासूचकत्वादित्याशयः ।

अत्र वाच्या भाषाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

“निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्पद्योः चणः” इत्यमरः । “नियमः स्यात् प्रतिज्ञायां
निश्चये यन्त्रये व्रते” इति हेमचन्द्रः । आर्था ज्ञातिः ॥१॥

(ङ) द्वितीयेति । परेण भियत इति परभृतिः ततः संज्ञायां कप्रत्ययान् परभृति-
केति प्रथमदास्या नाम, तेन च सम्बोधनम् । तन्नाम्ना कोकिला च गम्यते । मन्त्रयसे
गुप्तं भाषसे ।

याहार वृष्ठ ऋवन्तात्र ओ हरितवर्ण एवन् ये उन्सवरूप मङ्गलकार्या
सम्पादन करिग्या थाके, दृष्टमान सेई आत्रमूकनके चैत्रमासेर जीवनेर
ज्ञाय मने करितेछि ॥१॥

(ङ) द्वितीया दासो । परभृतिका ! तूहे एकाकिनौ एहे कि
बनितेछिस ? ।

(१) प्रथमा । आतन्महरिअपङ्कुर ! वसन्तमासस्य जीवसञ्चस्य ! ।

दिष्टो सि चूअङ्कुरअ ! उदमङ्गल ! तुमं पसाएणि ॥

प्रथमा । महुअरिए । चूअकलिअं पेक्विअ उअत्तिआ
क्खु परहुदिआ होदि । (च)

द्वितीया । सइषं त्वरथां उपगय्य । कधं उवत्थिदो महु-
मासो ।। (छ)

प्रथमा । महुअरिए ! तवावि एसो कालो मदविव्भ-
मुग्गीदाणं (१) । (ज)

(च) मधुकरिके ! चूतकलिकां प्रेक्ष्य उअत्ता खलु परभृतिका भवति ।

(छ) कथमुपस्थितो मधुमासः ।

(ज) मधुकरिके ! तवापि एष कालो मदविभ्रमोद्गीतानाम् ।

(च) प्रथमेति । मधु मधुवत् मधुरं वचनं पृथरसञ्च करोति वदति सञ्चिनोति
चेति मधुकरौ, ततोऽपि च संज्ञायां कप्रत्ययात् मधुकरिकेति द्वितीयदास्या नाम, तेनापि
च सम्बोधनम् । तन्नाम्ना भ्रमरौ च गम्यते । चूतकलिकाम् आसमुकुलम् । पर-
भृतिका तदाख्या दासी, अहमित्याशयः, कोकिला च उअत्ता वसन्तकालाविर्भावेन
कामाविर्भावान् वसन्तकालाविर्भावश्चेति भावः ।

“वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः ।

(छ) द्वितीयेति । अत्रापि कथंशब्दो हर्षः ।

(ज) प्रथमेति । हे मधुकरिके ! तदाख्यदासि ! भ्रमरि ! च । कालो
वसन्तः, मदविभ्रमेण मत्ताविलासिन उद्गीतानामुच्चैःस्वरेण गानानाम् । एतेन
मधुकरिकाया वासन्तौ गीतिः प्रचलितेति निज्जाय्यानयेदमुक्तमिति बोध्यम् ।

(८) प्रथमा दासी । मधुकरिका ! परभृतिका आमेर कलिका
देथिया उअत्त इहेया थाके ।

(९) द्वितीया दासी । (आनन्देर सहित ताडाताडि निकटे
याहेया) ओ ! षैऋतमास उपस्थित इहेयाहे ।

(१) ...तव दाणिं ...मदविव्भमगीदाणं ।

দ্বিতীয়া । সহি ! অবলম্বস্ব মং, জাব অগ্নাপদে পরি-
 দ্বিদা ভবিস্ব চুত্পসবং গিল্লিস্ব সম্মাদেমি কামদেবস্ব
 অস্বণং (১) । (ক)

প্রথমা । জহ্ এব্বং, তা মমাবি অহ্ অস্বণফলস্ব । (জ)

দ্বিতীয়া । সহি ! অগ্নিদে বি এদং সম্বজ্জহ্ এব্ব ।
 জদো এক্কং জ্জিব্বণো এদং সরীরং দ্বিধা ভিস্বং পজাবহ্ণা ।
 সখীমবলম্ব্য চুত্পসবং গৃহীত্বা । অস্মহে ! অগ্নিবুহোবি চুত্পসবো

(ক) সহি ! অবলম্বস্ব নাম্, যাবদগ্নপদে পরিষ্টিতা ভূত্বা চুত্পসবং গৃহীত্বা
 সম্মাদয়ামি কামদেবস্ব অর্চনম্ ।

(জ) যদি এবম্, তন্মমাপ্যহঁমস্বর্নফলস্ব ।

(১) সহি ! অগ্নিতেঃপি এতন্ সম্প্রয়ত এব । যত একমেব নৌ এতন্ শরীরং

(ক) দ্বিতীয়েতি । অবলম্বস্ব যথা ন পরামি তথা ধারয় । অগ্নিপদে পদায়স্থাঙ্কুলী-
 মাত্রৈ । চুত্পসবনাম্বপুণ্যম্ ।

“স্বাদুত্পাদে ফলি পুথি প্রসবৌ গর্ভমৌচনে” ইত্যমরঃ ।

(জ) প্রথমেতি । যদি এবং মম ধারণেন ত্বয়া চুত্পসবয়হস্যং কর্তব্যম্,
 তত্ তদা, অস্বর্নফলস্ব তস্চুত্পসবহারা পূজনফলস্ব অহ্ মমাপি ভবেত্ । যদি
 তদনুমস্বসে, তদা ত্বামহমবলম্ব্য ইতি ভাবঃ ।

(জ) প্রথমা দাসী । মধুকরিকা ! মত্ততাবশতঃ তোঁরও উচ্চস্থরে
 গান করিবাব এই সময় ।

(ঝ) দ্বিতীয়া দাসী । সহি ! আমাকে ধর, যাবৎ আমি পায়েঁর
 আগায় দাঁড়াইয়া, আমের কলিকা লইয়া, কামদেবের পূজা সম্পন্ন করি ।

(ঞ) প্রথমা দাসী । যদি এইরূপ হয়, তবে আমারও পূজাফলের
 অর্ক হইবে ত ? ।

(১)...অগ্নিপাদে...কামদেবস্বর্নং করিমি ।

बन्धनभङ्गसुरही रात्रदि । कपीतहस्तं कृत्वा । यमो भगवदे
मभरद्वजात्र (१) । (ट)

अरिहसि मे च, अङ्कुर ! दिशो कामस्य गहिदचावस्य ।
पहिअजणजुअइलकवो पञ्चन्तरिओ सरो होटुं (२) ॥२॥

विधा भिन्नं प्रजापतिना । अहो ! अप्रवृद्धोऽपि चतुप्रसवो बन्धनभङ्गसुरभी राजते ।
नमी भगवते मकरध्वजय ।

(ट) द्वितीयति । अभिषेतेति मया अननुमतेऽपीत्यर्थः, एतत् अर्चनफलस्य
तवाङ्गम्, सम्पद्यत एव जायत एव, नौ आवयीः । प्रजापतिना विधाया । भिन्नं
विभक्तम् । तथा च आवयीकभर्योरैव हृदयस्याभिन्नवृत्तिकतया आत्मनोऽप्यभिन्नत्वमेव
सम्भाव्यते, केवलं शरीरमावती भेदः । तेन मत्कृतस्यापि त्वत्कृतत्वेन अर्चनफलस्याङ्गं
तवापि स्यादेवेति भावः । अप्रवृद्धोऽपि अविकसितोऽपि । बन्धनभङ्गिन इत्यनुपलब्धेन
सुरभिः सुगन्धिः । कपीतहस्तं हस्तयोः कपीताकारमञ्जलिम् । कपीतहस्तलक्ष्यमुक्तं
सङ्गीतरवाकरे—

“कपीतोऽसौ करो यत्र श्लिष्टमूलाद्यपाशकौ ।”

मकरो मीनविशेषः ध्वजो यस्य तस्यै कामदेवाय ।

(ट) द्वितीया दासी । सखि ! ना बलिलेओ इहा हईवेई । घेहेतू
विधाता आमादेर एकई शरीरके छुईभागे विभक्त करियाछेन ।
(सखीके धरिया, आमेर कलिका लईया) ओहे ! विकसित ना हईलेओ
आमेर कलिका, बौटा भाकामात्र अङ्गकि हईयाछे । (अञ्जलि बन्दन
करिया) भगवान् कामदेवके नमस्कार करि ।

(१) ...अकहिण वि एदं सव्वज्जइ, जदी एक्कं एव्व णी जीविदं दुहाट्ठिणं
शरीरं । सङ्गीमधल्लव्या स्थिता चतुत्तङ्कुरं गृह्णती ।... सुरही रात्रदि ।

(२) तुमं सि मए च, अङ्कुर ! दिशो कामस्य गहिदचावयी ।... पञ्चव् भङ्गिणी
सरी होटि ।

কচ্ছুকী । প্রবিশ্য সক্রোধম্ । মা তাবদনাভ্রম্ ! দেবিন
প্রতিষিদ্ধে ঽপি মধুত্সবে চ তুলিকামঙ্গলম্ভসে (১) । (৪)

অর্হসি মে চ তূতাঙ্কুর ! দনন: কামস্য গৃহীতচাপস্য ।

পথিকজনযুবতিলল্যু: পঞ্চানরিত: শরী ভবিতুম্ ॥২॥

অর্হসীতি । ই চ তূতাঙ্কুর ! আমমুকুল ! দননো ময়া কামদেবায চনৃষ্ট-
লম্, পথিকজনানাং বিরহিলোকানাং যুবতয এব লল্যাণি শরব্যাণি যস্য স তথোক্ত:
বিরহযুবতিতাড়যিত্যর্থ:, পঞ্চানাং সম্মীহনাদীনাং পঞ্চমখ্যকানাং শরাণাম্ অনরিত:
অনর্গত:, গৃহীতচাপস্য পুতপনুথ: কামস্য শরী ভবিতুমর্হসি, তথাপি চ তূতাঙ্গিত্বা-
দিত্যাশয়: । তথা চীক্সমমরকৌশটীকায়াং রচনাথীন—

“সম্মীহনীন্মাদনৌ চ শ্রীষণলাপনলযা ।

সাম্বনশ্চেতি কামস্য পঞ্চ বাণা: প্রকৌর্তিতা: ॥”

“অরবিন্দমশীকস্চ চ তুত্স নবমল্লিকা ।

নীলীত্পলস্চ পশ্চৈতে পঞ্চবাণস্য শায়কা: ॥”

আর্থ্যা জাতি: ॥২॥

(৪) কচ্ছুকীতি । মা তাবদেব' ক্রহস্বৈত্যর্থ: । আত্মান' ন জানাতীতি
অনাভ্রম্ভা তনৃসম্বোধনম্ । তথা চ তুচ্ছ' দাসীমাবমানান' যদি জানীথা:, তদা
কথমপি রাজান্নালঙ্কন' ন কৃত্যা ইতি ভাব: । দেবিন রাজ্ঞা । মধুত্সবে চৈব-
মাসীযীত্সবে । অত্র কাকুত্শয়িন চ তুলিকামঙ্গলস্য অন্বায়ত্ব' ব্যজ্যতে ।

হে আত্মমুকুল ! আমি তোমাকে দান করিলাম ; তুমি ধনুর্কারী
কামদেবের পাঁচের অস্তর্গত বাণ হইতে পার, বিরহীদিগের যুবতীরমণীগণ
তোমার লক্ষ্য হইবে ॥২॥

(৪) কচ্ছুকী । (প্রবেশ করিয়া ক্রোধের সহিত ।) ওরে আত্মজ্ঞান-
হীনরা ? এরূপ করিস না ; মহারাজ বসন্তোৎসব নিবেদন করিয়াছেন,
আর তোরা আমার কলিকা ভাঙ্গিতে আরম্ভ করিয়াছিস ।

(১) প্রবিশ্যাপটীভিষা ক্রপিত: কচ্ছুকী ।...মসনীত্সবে লমানকলিকামঙ্গলম্...।

उभे । भीते । पसीददु पसीददु अज्जो, अगहिदत्या
अज्जो (१) । (ड)

कञ्चुकी । हं, न किल श्रुतं भवतीभ्यां यद्वासन्तैस्तरुभि-
रपि देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिश्च । तथाहि—(२) (ढ)

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः

सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरुवकं तत् कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रूतं

शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूषार्द्धकण्ठं शरम् ॥३॥

(ड) प्रसीदतु प्रसीदतु आर्य्यं, अगृहीतार्थं आवाम् ।

(ढ) उभे इति । भीते सन्धौ मुखमालिन्धादिना भयमभिनयन्प्राविश्यर्थः ।
अगृहीतः अनवगतः अर्थः राजकर्तृकमधूत्सवनिषेधरूपो विषयो याभ्यां ते । तथा च
अज्ञाताचरणेन अपराधान्यत्वात् तं मर्षयित्वाश्रयः ।

(ड) कञ्चुकीति । हम् इति प्रश्ने । वासन्तैर्वसन्तकालीनैः तदाश्रयिभिः
वासन्ततरुवाग्निभिः पत्न्यादिभिश्च देवस्य राज्ञः, शासनं मधूत्सवनिषेधादेशः, प्रमाणी-
कृतमङ्गीकृतं पालितमित्यर्थः । तत् पालनं दर्शयितुमाह तथाहीति ।

(ड) दासौह्वय । (भीत इहेया) आर्य्य ! प्रसन्न हउेन, प्रसन्न
हउेन ; आम्भरा एवियन्न जानि ना ।

(ड) कञ्चुकी । ओ ! तोरा कुनिस् नাই ये, वसन्तकालेर वृक्ष-
समूह, वा तदवस्थित पक्षिप्रकृति सकलेई महाराजेर आदेश पालन
करियाछे । देव—

(१) उभे । भीते ! पसीदतु अज्जो । अगृहीतवत्या वचनं ।

(२) कञ्चुकी । न किल श्रुतं युवाभ्यां यत् वासन्तिकैस्तरुभिरपि देवस्य शासनं
प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथाहि ।

মিথ্র । ণ্যলি এত্য় সন্দেহী, মহাপ্পহাবী ক্বু রাএসী (১) । (ণ)

অতানামিতি । চিরনির্গতাপি বহুপূর্বে বহির্মতাপি, অতানামাঘাষণা কলিকাস্ব' স্বকীয়' স্বধারণীয়মিত্যর্থঃ, রজ: পরাগম্, ন বধ্নাতি ন ধারয়তি । তথা অসর্বত্র নির্গমানন্তরমেব কলিকাস্ব পরাগ' ধত্ব' অত্র তু চিরনির্গতাপি সা রাজশাসনাদেব পরাগ' ন ধত্ব ইত্যभिপ্রায়: যদপি কুরুবক' কুরুবকমুকুলম্, সত্রদ্ধ' বহির্মু'তম্, তদপি কীরকাবস্থয়া কলিকাশুপৈথৈব স্থিতম্, রাজশাসনাৎ ন পুনর্বি'কসিতমিতি ভাব: । তথা শিশিরে শীতকালৈ, গতে'পি অতীতে'পি, পুমা'সয় তে কৌকিলাশ্চেতি পু'স্কৌকিলাস্বে'ষাম্, কৃত' শব্দ:, কণ্ঠে'ষু স্তল্লিত' বিশ্ব'তম্ আবির্ভাবকালৈ কণ্ঠে'ষু'ব বিস্কলমিত্যর্থ: । অরী'পি অন্যত্র কা কথা স্বয়' কামদেবী'পি, অকিতী ভীত: সন্, তুণা'নু তুণীরা'ত্ অর্ষ'ক্ৰমর্ষ'মুচৌলিতম্, শর' বাণম্, সংহর'তি পুনর'থাস্থান' স্থাপয়তি, শব্দে' ইত্যহ' সম্ভাবয়ামি । তেন অ'বেতনৈ'র্ষ'র'বি'শ্র'চ'বেতনৈ: প'ত্যা'দিभि: দে'বৈ'শ রাজশাসন' পাল্য'তে, যু'ব'া'ম্ভ্য: স্তু ন স্মৃতম'পী'তি কথ' সঙ্ক'স্কৃত ইতি ভাব: ।

অত্র "মন্যে' শব্দে' প্রু'ব' প্রায়ী নুনমিত্যে'ব'মা'দয়: । স'ত্ৰ'দ'আ'বা'চ'কা:" ইতি দর্প'শা'भि'ধানৈ'ন শব্দে' ইতি প'দ'স'স্ব'ত' বা'স্ব'য়া মা'বা'भि'মানি'নী' ক্রি'য়ী'ত্'দ'আ'ল'ঙ্কা'র: । সর্ব'ে'ধা'মি'ব পুরু'ষ'জা'তী'যা'না' স্বী'জা'ল্য'পে'চ্ছ'য়া' ম'দা'ধি'ক'যা'ত্ অ'ত্রা'পি পু'স্কৌ'কি'লা'না' ত'ত' এ'ব ক'ত'স'ম্ভ'বে' রাজ'শা'স'না'দে'ব' ত'ন্নি'বা'র'ণ'মি'তি জ্ঞা'প'না'র্থ' কৌ'কি'লা'না' পু'স্ক'ে'ন' বি'র্ষ'ষ'ণ'মি'তি ন অ'প'ু'ষ্টা'র্থ'ল'দৌ'ষ: ।

শ্রাদু'ল'বি'ক্রী'ড়িত' হ'ত'ম্ ॥১॥

আমের মুকুল, বহুকাল নির্গত হইয়াও আপনার পরাগ ধারণ করিতেছে না; কুরুবকের যে মুকুল বাহির হইয়াছিল, তাহা কলিকা অবস্থাতেই রহিয়া গিয়াছে এবং শীতকাল অতীত হইলেও, পুরুষজাতীয় কোকিলগণের রব অন্তর্হিত হইয়াছে । স্মৃতরাং আমি মনে করি— কামদেবও ভীত হইয়া, তুণ হইতে অর্ধ আকৃষ্ট শর উপসংহার করিতেছেন ॥৩॥

प्रथमा । अज्ज ! कदिच्चिदिअसाइं मित्तावसुणा रट्टि-
एण भट्ठियो पादमूलं पेसिदा अज्जे इध पमदवणे चित्तकम्म
अप्पिदुं । ता आगन्तुअदाए ण सुदपुव्वो अज्जेहिं एसो
वुत्तन्तो (१) । (त)

(ष) नास्त्यत्र सन्देहः, महाप्रभावः खलु राजर्षिः ।

(त) आर्य ! कतिचिद्विद्वंसानि मितावसुना राष्ट्रियेण भर्तुः पादमूलं प्रेषिते
आवाम् इह प्रमदवने चित्तकर्म अर्पयितुम्, तदागन्तुकतया न श्रुतपूर्व आवाभ्यामिष
वृत्तान्तः ।

(ष) मिश्रेति । अत्र चतुकलिकादिभिः राजशासनप्रमाणीकरणं तत्र हेतुमाह
महेत्यादि । खलु यज्जान् ।

उत्तररामचरिते सौताया इव अस्या मिश्रकेश्या अपि प्रभावेण देहस्याहश्चत्वान्
बाक्यस्यापि अन्वैरश्याव्यत्वमिति बीध्यम् । एवं परवापि ।

(त) प्रथमेति । चित्तकर्म अर्पयितुं पटे इति शेषः, पटे चित्तं कारयितु-
मित्यर्थः, राष्ट्रियेण राज्ञः श्यालकेन, मितावसुना तदाख्येन केनचित् जनेन, कतिचित्
दिवसानि यावत्, भर्तुर्दुःखस्तस्य, पादमूलं चरणान्तिकम्, आवां प्रेषिते । तत् तज्जान्,
आगन्तुकतया अचिरागततया । एष वृत्तान्तः वसन्तोत्सवनिषेधवार्ता ।

"राजश्यालखलु राष्ट्रियः" इत्यमरः । "मूलमाद्ये शिफायां स्यात् भे निकुञ्जेऽन्तिकेऽपि
च" इति विश्वः ।

(ग) मिश्रकेशी । एविषये सन्देह नाहै; कारण, राजर्षिर प्रभाव
अत्यन्त वेनी ।

(त) प्रथम दासी । आर्या ! कयेक दिन नईल राजार आनक
मित्रावसू एहै प्रमदवने चित्तकार्य करीवैवार जज्ज, आमादिगके राजार

(१) प्रथमा । अज्ज ! कइ दिअसाइं अज्जाणं मित्तावसुणा रट्टिएण भट्ठियो
पादमूलं पेसिदाणं । एख अ णो पमदवणख पालणकम्म समप्पिधं ।...

কচ্ছুকী । তেন হি ন পুনরৈব' প্রবর্তিতব্যম্ (১) । (ঘ)
 ভমে । সকীভুলম্ । অজ্ঞ ! জই ইমিণা জণেণ সৌদব্ব',
 তা কধেদু অজ্জী কিং ণিমিত্ত' ভট্টিণা বসন্তুচ্ছবো পড়ি-
 সিদ্ধোত্তি (২) । (৬)

মিশ্র । উচ্ছবপ্পিমা কলু রাআণী হোন্তি, তা এত্থ গুরুণা
 কারণেণ হৌদব্ব' (৩) । (ধ)

(৬) আর্থ ! যদনেন জনেন শ্রীতম্ । তৎ কথয়তু আর্থঃ কিং নিমিত্ত'
 ভর্ষা বসন্তীত্‌সবঃ প্রতিষিদ্ধ ইতি ।

(ধ) উত্‌সবপ্রিয়াঃ খলু রাজানী ভবন্তি, তদত্র গুরুণা কারণেণ ভবিতব্যম্ ।

(ঘ) কচ্ছুকীতি । এব' সূতকলিকামহাদ্যুত্‌সবাহ্বানুষ্ঠানে ।

(৬) ভমে ইতি । অনেন জনেন ময়েব্যর্থঃ । আর্থ্যী মান্বী ভবান্ । ভর্ষা
 বাহ্যে দুশ্‌কলে ।

(ধ) মিশ্রতি । তৎ তজ্জাত, অত্র প্রিয়স্ত্যপি উত্‌সবস্য প্রতিষেধে, গুরুণা মছতা ।

নিকট পাঠাইয়া দিয়াছেন । অতএব আমরা শীঘ্র আসিয়াছি বলিয়া এ
 বৃত্তান্ত শুনিতে পাই নাই ।

(ঘ) কচ্ছুকী । তাহা হইলে, এ কার্যে আর প্রবৃত্ত হইও না ।

(৬) দাসীঘয় । (কৌতূকের সহিত) আর্থ্য ! এই ব্যক্তির যদি
 শুনিবার যোগ্য হয়, তবে বলুন দেখি—রাজা কি জন্তু বসন্তোৎসব
 নিষেধ করিয়াছেন ।

(ধ) মিশ্রকেশী । রাজারা উৎসবপ্রিয় হইয়া থাকেন ; এবিষয়ে
 গুরুতর কারণই হইবে ।

(১) ভবতু । ন পুনঃ... (২)...কীভুল' ণী...

(৩) সানুমতী ।...কলু, মদ্যজ্ঞা । গুরুণা...

. कञ्चुकी । स्वगतम् । बहुलोभूतोऽयमर्थः, तत् किं न कथ्यते । प्रकाशम् । अस्ति भवत्योः कर्णपथमायातं शकुन्तला-प्रत्यादेशकौलीनम् ? (१) । (न)

उभे । अज्ज ! सुदं रट्टिअमुहादो अङ्गुलीअदंसणं जाव । (प)

कञ्चुकी । तेन हि स्वल्पं कथयितव्यम् । यदैवाङ्गुरीय-दर्शनादनुस्रृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा रहसि मया तत्रभवती शकुन्तला मोहात् प्रत्यादिष्टेति, तदा प्रभृत्येव पञ्चात्ताप-मुपगतो देवः । तथाहि—(२) (फ)

(प) आर्थ ! श्रुतं राष्ट्रियमुखात् अङ्गुरीयकदर्शनं यावत् ।

(न) कञ्चुकीति । अयमर्थः वसन्तीत्सवप्रतिषेधस्य कारणरूपो विषयः, बहुलो-भूतः प्रायेण राज्यमप्रकाशात् विस्तृतीभूतः, तत् तस्मात्, किं न कथ्यते तदनुस्रव-प्रतिषेधकारणमिति शेषः । शकुन्तलायाः प्रत्यादेशस्य प्रत्याख्यानस्य कौलीनं लोकवादः, भवत्योः कर्णपथमायातं प्राप्तमस्ति । अत्र काकुवशात् प्रश्नो गम्यते ।

“स्यात् कौलीनं लोकवादे” इत्यमरः ।

(प) उभे इति । राष्ट्रियस्य राजश्यालस्य निवावसीमुखात् ।

(न) कञ्चुकी । (स्वगत) ए विषय, विस्तृतइ इइया पडिग्राहे, तवे आर ना वनिव केन । (प्रकाशे) शकुन्तलाप्रत्याख्यानैर प्रवाद, तोमादेर काणे आसिग्राहे ? ।

(प) दासीवय । आर्था ! आमरा राजश्यालकेर मूथे अङ्गुरी दर्शनपर्यास्तु सुनिग्राहि ।

(१) कञ्चुकी । बहुलोभूतमेतत् किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः कर्णपथ-मायातं... । (२) कञ्चुकी । अल्पं । यदैव खलु स्वाङ्गुरीयकदर्शनात् ।

রম্যং হে ষ্টি যথা পুরা প্রকৃতিমিন^১ প্রত্যহং সৈব্যতি,
 শ্য্যোপান্তবিবর্ত্তনৈ^১ বি^১গময়ত্যু^১ন্নিদ্র এব চপা: (১) ।
 দাঙ্ঘিণ্যে ন দদাতি বাচমুচিতামন্ত:পুরেভ্যো যদা
 গোত্রে ষু স্খলিতস্তদা ভবতি চ ব্রীড়াবনম্ৰশ্চিরম্ ॥৪॥

(ফ) কঞ্চুকীতি । রহসি নিজ্ঞানস্থানে, ऊद्रपूर्वा^১ গাম্ভব^১বিধানেন পরিণীত-
 পূর্বা, কিন্তু মৌহাৎ চিত্তবিক্রমাৎ, প্রত্যাदिष्टा^১ প্রত্যাख्याता, इति^১ দেবে^১ন রাজা, यदैवानु-
 क्षতमित्यन्वयঃ । পশ্চাত্তাপমনুতাপম্ ; উপगतः प्रातः ।

রম্যমিতি । দেব ইতি গদ্যস্থং কচ্চ^১পদমত্র সম্ব্যজ্যতে । তেন দেবী রাজা, রম্য^১
 चन्द्रचन्दनादिकं मनोहरं वस्तु, हेष्टि^১ নাদ্রিয়তে ; सहचारिण्या^১ विरहेण तादृशवस्तुनः
 सुखदायकलाभावादिति भावः । যথা পুরা পূর্ব^১বদিত্যর্থঃ, প্রকৃতিমিন্নমাত্যৈঃ, প্রত্যহং^১
 न सैव्यते राजकार्यसम्पादनार्थं नोपास्यते राजकार्यं न पश्यतीत्यर्थः । উদ্ৰুশ্চা নিদ্রা
 येन स उन्नद्रौ जागरित एव, श्य्याया उपानयोः प्रान्तदेशयोः विवर्त्तनैः पार्श्वद्वारा
 गमनागमनैः, चपा रात्रौः, विगमयति अतिबाहयति । तथा यदा दान्घिण्येन सकल-
 वनितासु समानानुरागित्वेन हेतुना, अन्तःपुरेभ्यः अन्तःपुरवासिनीभ्यः स्त्रीभ्यः, उचितं
 योग्याम्, वाचं वाक्यम्, ददाति अर्पयति अन्तःपुरवासिनीभिः स्त्रीभिः सह उपयुक्तमाल-
 पतीत्यर्थः, तदा गोत्रेषु नामसु, स्रलितः प्रधष्टः कमलानाञ्च उच्चारयितश्चै शकुन्तला-
 नामाञ्चारितवान् सन्नित्यर्थः, चिरं बहुकालं व्याप्य, ब्रीडया खल्वया अवलमः अवलत-
 सुखश्च भवति । शकुन्तलाप्रत्याख्यानजनितानुतापेन सतततत्त्वरवादिवामी भावा राज्ञ
 इति भावः ।

(ফ) কঞ্চুকী । তাহা হইলে অল্পই বালতে হইবে । অঙ্গুবী দর্শন
 করিয়া যখনই রাজা স্মরণ করিলেন যে, 'আমি সত্যই নির্জনে শকুন্তলাকে
 পূর্বে বিবাহ করিয়াছিলাম এবং মোহবশতঃ তাহাকে প্রত্যাখ্যান
 করিয়াছি' তদবধি রাজা অশুতাপ ভোগ করিতেছেন । দেখ—

(১) শ্য্যোপান্তবিবর্ত্তনৈঃ...

मिथ् । मिथ् मे मिथ् (१) । (ब)

कञ्चुकी । अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्या-
ख्यातः । (भ)

(ब) मिथ् मे मिथम् ।

अत्र अनुतापप्राप्तिप्रतिपादनकार्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासान् समुच्चयीऽलङ्कारः । तथा हेटीत्यादिकर्तृवाच्यपरस्मैपदान्तक्रियासमूहमध्ये सेव्यत इति कर्मवाच्यान्तने-
पदान्तक्रियोपन्यासान् भग्नप्रक्रमतादीषः, रुद्रिप्रयोजनाभावेऽपि अन्तःपुरशब्देन तत्स्वस्त्रीषु
लक्षणाकरणान् नियार्थत्वदीषश्च, 'रम्यं हेष्टि, यथा पुरा स्वविषयान् नो पश्यति प्रत्यहम्'
इति प्रथमचरणपाठेन अन्तःपुरेभ्य इत्यत्र 'सीमन्तिनीभ्यः' इति पाठेन च तयोः समाधानं
विधेयम् ।

"मकृतिः सहजे योनावमाथे परमात्मनि" इति विथ् । "एषु त्वनेकमहिंसासु
समरागो दन्विणः कथितः" इति साहित्यदर्पणः । "गोत्रं नास्ति तथान्वयं" इति
हलायुधः ।

शार्दूलविश्वीकृतं हलम् ॥४॥

(ब) मिथ् इति । मिथ् प्रीतिकरम्, इदं वचनमिति शेषः ; अकुन्तलां प्रति
रास्त्रीऽनुरागसूचकत्वादिभिः भावः ।

रम्या वस्तुन प्रति विधेयं करितेहेन ; पूरुकेर आय कश्चारीकर्तुक
मेवित हईतेहेन ना ; जागरित थाकियाई शयार ए-पाश ङ-पाश
करिया रात्रि अतिवाहित करितेहेन ; आर यथन अस्तुःपुरेरेर रमगी-
दिगेर निकट, निजेर दान्किणावणतः उपयुक्त उतुवर देन, तथन काहारण
नाम बलिते शकुस्तलानाम बलिया बहकाल याव लज्जाय अवनत हईया
थाकेन ॥४॥

(ब) मिथ्केशी । प्रीतिकर, आमार प्रीतिकर वटे ।

(१) सानुमती । मिथ् मे ।

उभे । जुज्जदि । (म)

नेपथ्ये । एदु एदु भवं । (य)

कञ्चुकी । कर्णं दत्त्वा । अये । इत एवाभिवर्त्तते देवः,
तद्गच्छतं स्वकर्मानुष्ठानाय (१) । (र)

उभे । तह । इति निष्कान्ते । (ल)

(म) युज्यते ।

(य) एतु एतु भवान् ।

(ल) तथा ।

(भ) कञ्चुकीति । प्रभवतः प्रभावविशिष्टात् अतीवप्रबलात्, वैमनस्यात् व्याकुल-
मनस्कत्वात् ।

(म) उभे इति । युज्यते उत्सवप्रत्याख्यानमिति शेषः, सति शौके उत्सवप्र-
ष्ठानस्य तदुद्दीपकत्वादिति भावः ।

(य) नेपथ्य इति । विदूषकस्थीतिरयम् ।

(र) कञ्चुकीति । कर्णं दत्त्वा कर्णप्रैरेण नैपथ্যोक्तिं सूच्यत्यर्थः । स्वकर्मानु-
ष्ठानाय शिवकर्मकरणाय, गच्छतं युवामिति शेषः, राजान्तिकेऽवस्थानस्यानावश्यकत्वात्
प्रत्युत विरक्तिकरत्वाच्च इति भावः ।

(ल) उभे इति । तथा गच्छाव एवेत्यर्थः ।

(ड) कञ्चुकী । মনের এই গুরুতর ব্যাকুলতাবশতঃ বসন্তোৎসব
নিবেধ করিয়াছেন ।

(ম) দাসীষয় । হইতে পারে ।

(য) নেপথ্যে । আসুন আসুন আপনি ।

(র) কञ्चुकী । (काणं दिद्या) ওহে ! রাজা এই দিকেই
আসিতেছেন, অতএব নিজের কার্য্য করিবার জন্তু তোমরা যাও ।

(১). দেবঃ, স্বকর্মানুষ্ঠীঘনাম্ ।

ततः प्रविशति पञ्चात्तापसदृशवेशो राजा विदूषकः प्रतीहारी च । (ब)

कञ्चुकी । राजानं विलोक्य । अहो ! सर्वास्ववस्थासु राम-
णोयकमाकृतिविशेषाणाम् । तथाह्येवं वैमनस्यपरीतोऽपि
प्रियदर्शनो देवः । य एषः—(१) (श)

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठे श्लथं

बिभ्रत् काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासापरक्ताधरः ।

चिन्ताजागरणप्रतामन्नयनस्ते जोगुणैराम्नः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते (२) ॥५॥

(ब) तत इति । पञ्चात्तापसदृशवेशः अनुतापोपयुक्तवेशः विकल्पदेहो नातिपरिच्छेद-
वाञ्छेति तात्पर्यम् ।

(श) कञ्चुकीति । आकृतिविशेषाणां रूपविशेषाणाम्, सर्वासु आनन्दितासु
विषयासु वा अवस्थासु, रामणोयकं सौन्दर्यम् । एवम् ईदृशेन वैमनस्येन अनुतापा-
न्मनोव्याकुलतया परीतो युक्तोऽपि, प्रियं सौन्दर्यात् प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः ।

प्रत्यादिष्टेति । प्रत्यादिष्टो निराकृतः विशेषमण्डनविधिः आधिक्येनालङ्करणकार्यं
येन सः, वामप्रकोष्ठे वाममण्डिबन्धे, श्लथं पञ्चात्तापेन कृशत्वात् शिथिलम्, एकमेव
काञ्चनस्य स्वर्णस्यैवमिति काञ्चनम्, वलयं कटकम्, बिभ्रत् धारयन् । श्वासेर्निश्वासेः

(ल) दामोदर । ताशहै । (एहै वलिग्या चलिग्या गेन ।)

(ब) तदनखर अमुतापेर उपयुक्तवेशे राजार एव विदूषक ओ
प्रतीहारौर प्रवेश ।

(श) कञ्चुकी । (राजाके देखिया) कि आनन्द्या ! आकृति-
विशेषेर सकल अवस्थातेहै सौन्दर्या थाके । देख—एहेरूप आकुलतायुक्त
हईनेओ राजार दर्शन प्रीतिकर । ये ईनि—

(१)....रमणोयलम्.... एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनी देवः । तथाहि ।

(२)....वामप्रकोष्ठार्पितम्....श्वासीपरक्ताधरः ।....प्रतान्नयनस्ते जोगुणादात्मनः....

मित्र । राजानं विलोक्य । ठाणे क्व, पञ्चादेसविमाण्डिदा वि
इमस्म किदे सउन्तला किलिस्सदि (१) । (घ)

राजा । ध्यानमन्दं परिक्रम्य । (घ)

(घ) स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लिश्यति ।

अपरकः अपगतरागो मलिन इति यावत् अधरो यस्य सः । एतेनानुतापात् स्वासानं दीर्घत्वमुष्णत्वञ्च व्यज्यते । चिन्तया शकुन्तलाध्यानेन यत् जागरणं तेन प्रताप्ते प्रकषेण तास्रवणे नयने यस्य सः, संस्कारेण शानैर्षयादिना मलदूरीकरणेन उल्लिखितस्तनूकृतः, महामणिर्महामूल्यरत्नमिव, शौणोऽपि, अनुतापात् कृशीऽपि अन्वव घर्षणात् अयं गतीऽपि, आत्मनः स्वस्य, तेजोगुणैः प्रभावगुणैः उज्वलतागुणैश्च, नालन्त्यने शीघ्रतया न बुध्यते ।

अथ श्रौतीपमालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥३॥

(घ) मित्रेति । प्रत्यादेशेन प्रत्याख्यानेन विमानिता अपमानितापि शकुन्तला, अस्य दुष्मन्त्य कृते निमित्ते, यत् क्लिश्यति विरहक्लेशमनुभवति, तत् स्थाने खलु युक्तमिव । प्रत्याख्यानापमानेन विरागसम्भवेऽपि अस्य अलौकिकसौन्दर्यवशाद्दिवानुरागदाह्यात् विरह-क्लेशानुभवः सम्भवत्येवेति भावः ।

विशेषरूपे अलङ्कार धारण परित्याग करिग्राहेन, केवल वाम मणि-
वक्त्रे एकटीमात्र शिथिल अर्धबलय धारण करितेहेन, मिखासे षष्ठ-
युगल मलिन कविग्राहे एवं चिन्तावशतः जागरणे नयनयुगल तास्रवर्ण
हईग्राहे, तथापि परिमाजित महामणिर ग्राय क्शीण हईलेण निजेर
तेजेर गुणे ताहा लक्ष्य करा याईतेहे ना ॥५॥

(घ) मिश्रकेशी । (राजाके देविद्या) प्रत्याख्यान कराय
अपमानित हईयाण शकुन्तला ये ईहार जग्न क्लेश भोग करितेहे, ताहा
सज्जतई बटे ।

(१) शानुमती । राजानं इह । ... किलिस्सदि ।

प्रथमं सारङ्गाख्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥६॥

मित्र । णं ईदिसाइं तवस्त्रिणीए भागधेयाइं । (ह)

विदू । अपवाय्यं । हुं, भूओवि लङ्घिटो एसो सउन्तला-
वादेण । ण आणे कधं चिकिच्छिदव्वो भविस्सदि (१) । (क्ष)

(ह) नवीदृशानि तपस्त्रिणा भागधेयानि ।

(स) राजेति । ध्यानेन शकुन्तलाचिन्तया मन्दमल्पमल्पम्, परिक्रम्य पादक्षेपं कृत्वा ।

प्रथममिति । सारङ्गस्य हरिणस्य अस्त्रिणी इव अस्त्रिणी चक्षुषी यस्यास्तथा, प्रियया शकुन्तलया, प्रथमं प्रतिबोध्यमानमपि परिणयस्मरणाय विविधभावेन ज्ञाप्यमानमपि, सुप्तं निद्रितं निद्रितवद्विदितसर्ववृत्तान्तम् इयं मदीयम्, हतहृदयं दग्धचित्तम्, अनुशयदुःखाय शिरमनुतापदुःखानुभवाय, सम्प्रति विबुद्धं जागरितं जागरितवद्विदितसर्ववृत्तान्तं ज्ञातमिति शेषः । सम्प्रत्यपि विबोधाभावे नेटमनुशयदुःखं सम्भाव्येति भावः ।

अथ सारङ्गाख्येति लुप्तोपमालङ्कारः ।

“चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले विषु” इति “अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः” इति आनरः । आर्या जातिः ॥६॥

(ह) मित्रेति । तपस्त्रिणाः श्रोत्रियाः शकुन्तलायाः, भागधेयानि भाग्यानि, नवीदृशानि ननु एवमनूतान्येव दुष्मन्तहृदयस्य प्रथमं विद्युत्तिजनकानि परञ्च प्रबोधीन्-पादकानीत्यर्थः । तेन तव दुष्मन्तस्य नैव दीघः, किन्तु शकुन्तलाभागधेयानामिवेत्याशयः ।

(स) राजा । (चिन्तावशतः अल्ल अल्ल पादक्षेप करिया) प्रथमे हरिणनयना प्रियतमा शकुन्तला, परिणय स्मरण कराईवार जञ्च नानाप्रकार वुवाईते थाकिलेओ, एही पोड़ा मन घुमाईया छिल, आर एथन अमूतापेर दुःख भोग करिवार जञ्च जागियाछे ॥७॥

(ह) मित्रकेली । दीना शकुन्तलार भांग्याई एहीरूप ।

(१) विदू ।...सउन्तलावादिथा ।...

कञ्चुकी । उपसृत्य । जयति जयति देवः । देव । प्रत्य-
वेक्षिताः प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोद-
स्थानानि देवः (१) । (क)

राजा । वेत्नवति । महचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि, अथ
चिरप्रबोधान्न सन्भावितमस्माभिर्धर्मासनमध्यासितुम्, यत्
प्रत्यवेक्षितमार्येण पौरकार्यं तत् पत्रमारीष्य प्रस्थाप्यता-
मिति (२) । (ख)

(घ) हं, भूयोऽपि लङ्घित एष शकुन्तलावातेन । न जाने कथं चिकित्सितव्यो
भविष्यति ।

(च) विदू इति । हुमिति वितकं । शकुन्तलावातेन शकुन्तलाविषयकवायुरीशेण,
एष दुष्मन्ः, भूयः पुनरपि, लङ्घित आक्रान्तः ।

(क) कञ्चुकीति । प्रत्यवेक्षिता सर्व एव राज्ञ उत्सवनिषेधादेशं पालयन्ति
न वेति परीक्षार्थं पर्यवेक्षिताः । यथाकामं यथाभिलाषम्, विनोदस्थानानि विधीग-
वेदनापनीदनोपयुक्तदेशान्, अध्यास्ताम् उपविशतु ।

(ख) राजति । वेत्नवतीति प्रतीहारौषम्बाधनम् । अमात्यो मन्त्री चासौ पिशुन-
स्तदाख्यश्चेति तम् । चिरप्रबोधान् रात्रौ बहुकालजागरणात्, अस्माभिः "वाक्यद्वयं"

(क) विदूषक । (आपनि आपनि चूपि चूपि) हं ! शकुन्तलावायु,
आवारण इहाके आक्रमण करिल । जानि ना, कि प्रकारे प्रतीकार
करा याईवे ।

(क) कञ्चुकी । (निकटे याईया) महाराजेर जय हुक, जय
हुक । प्रमदवनेर सकल स्थान देखियाछि । এখন ईच्छानुसारे
चित्तविनोदनस्थाने उपवेशन करिते पावनेन ।

(१) कञ्चुकी । उपसृत्य । जयतु देवः । महाराज ! ...स्थानानि महाराजः ।

(२) ...अमात्यमार्यपिशुनम् । तत् पत्रमारीष्य दीयतामिति ।

प्रती । जं देवो आणवेदि । इति निष्क्रान्ता । (ग)

राजा । पार्वतायन । त्वमपि स्वनियोगमशून्यं कुरु (१) । (घ)
कञ्चुकी । यदाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रान्ता ।

विदू । किदं भग्नदा णिम्वक्खिअं, सम्पदं सिंसिर-
विच्छेअरमणीए इमस्सिं पमदवणुहेसे अत्ताणं विणोदेहि
(२) । (ङ)

(ग) यहैव आज्ञापयति ।

इति बहुवचनात् सशैत्यर्थः, धर्मासनं विचारसनम्, अध्यासितुमुपवेष्टुम्, न सम्भावितं
चिरजागरणैव असुखद्वेषितत्वात् न सम्भावना कृता । अतएव आर्यैश्च मान्देन
पियुनेन भवता । प्रत्यवेक्षितं पर्यालोचितम् । पत्रमारोप्य पत्रे लिखित्वा, तत्
प्रख्याप्यतां प्रेष्यताम्, इति ब्रूहीत्यन्वयः ।

(घ) राजति । पर्वतस्थापत्यमिति पार्वतायनः । एतच्च कञ्चुकिनी नाम्ना
सम्बोधनम् । स्वनियोगम् आत्मानं प्रति ममादेशम्, अशून्यम् अनुष्ठितम्, कुरु, स्वस्थान-
मन्तःपुरमेव गच्छेत्यर्थः ।

(थ) राजा । वेद्ववति ! आमार कथासुसारे मञ्जी पिणुनके बल
ये, रात्रिते बहुसमय जागरण कराय आज् धर्मासने बसिबार सञ्जावना
करि ना । अतएव आपनि ये पौरकार्य पर्यालोचना करियाछेन,
ताहा पत्रे लिथिया पाठाईया दिन ।

(ग) प्रतीहारी । महाराज याहा आदेश करेन । (एह
बलिया चलिया गेल ।)

(घ) राजा । पार्वतायन ! तूमिओ निजेर आदेश पालन कर ।

कञ्चुकी । महाराज याहा आदेश करेन । (एह बलिया चलिया गेल ।)

(१) वातायन !... (२) ...सिंसिरातपच्छेअरमणीए...अत्ताणं वमदवणुहेसे ।

राजा । निश्चयः । वयस्य ! यदुच्यते रन्ध्रोपपातिनोऽनर्था
इति तदव्यभिचारि । पश्य—(१) (च) ।

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना
मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।
मनसिजेन सखे ! प्रहरिष्यता
धनुषि च तशरश्च निवेशितः ॥७॥

(ङ) कृतं भवता निर्मलिकम्, साम्प्रतं शिशिरविच्छेदरमणीये अस्मिन् प्रमद-
वनोद्देशे आत्मानं विनोदय ।

(ञ) विदू इति । मल्लिकाणामप्यभाव इति निर्मलिकं निर्जनमिति तात्पर्यम् ।
शिशिरविच्छेदेन शीतकालापगमेन रमणीये मनोहरं, प्रमदवनस्य उद्देशे क्लिप्तचित्त
स्थाने । विनोदय आनन्दय ।

(च) राजति ; अनर्था अनिष्टानि, रन्ध्रेण छिद्रेण उपयुक्तावकाशेन उपपत्तनि
उपस्थिता भवन्तीति रन्ध्रोपपातिनः, इति यदुच्यते लोकोक्ति शेषः, तदव्यभिचारि
नियतम् ।

मुनीति । मुनिसुतायाः शकुन्तलायाः प्रणयस्य प्रेम्णः स्मृतिं वदन्नि व्याहृतीति
तेन, तमसा तमोगुणजनितमोहेन, इदं मम मनः, मुक्तञ्च परित्यक्तञ्च ; हे सखे !
प्रहरिष्यता प्रहारं करिष्यता, मनसिजेन मद्नेन, धनुषि, अतशर आत्ममुकुलात्मकी
बाणः, निवेशितो मां प्रति निक्षेपार्थं स्थापितश्च । तथा च कामः प्रहर्तुमिच्छन्नपि

(ड) विदूषक । मल्लिकाटीर पर्यास्तु अभाव करिष्याह ; एतन्न
शीतकाल अतीत इत्यग्राय मनोहरं एतद् प्रमदवनं कोन स्थाने वसिष्या
आश्रुविनोदनं कर ।

(च) राजा । (निश्वास त्याग करिष्या) वदन्नि ! लोके ये बले,
“विपदं फांक पाईया उपस्थितं ह्य” ताहा ऋवसत्ता । देख—

(१) तदव्यभिचारि वचः । कृतः ।

उपहितस्मृतिरङ्गुलिमुद्रया
 प्रियतमामनिमित्तनिराकृताम् ।
 अनुशयादनुरोदिमि चोत्सुकः
 सुरभिमाससुखं समुपैति च (१) ॥८॥

इयत्नं कालं यावत् तदवसरं न लेभे, किन्तु यदैव मम मनो मोहमुक्तं जातं शकुन्तला-
 स्मृतिशीपस्थिता, तादृशमवसरं प्राप्येवासी प्रदत्तुं प्रवृत्तः ; अतएव "रन्ध्रीपपातिनी-
 ऽनर्थाः" इति वचो मय्यापि अन्व्यभिचारीति भावः ।

अत्र पूर्वाहंपराहंयोग्यकारण्यं मोचननिवेशनक्रिययोर्धौगपद्यं सूचयति ; अथ च
 कामकतृकचतूशरनिवेशनं प्रति तमसा ननीमोहमोचनमेव कारणम्, धौगपद्येन
 च तयोः पौर्वापर्यविपर्ययादतिशयोक्तिः, तन्मूलशायं क्रियासमुच्चयोऽलङ्कारः । तथा
 चोक्तं दर्पणकारैः—“एते हि गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयप्रकारा नियमेन कार्यकारण-
 कालनियमविपर्ययव्युत्पत्तिशयोक्तिमूलाः ।” द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥७॥

उपैति । अङ्गुलीमुद्रया मन्नामाचरयुक्ताङ्गुरीयकदर्शनेन, उपहिता उपस्थापिता
 स्मृतिः शकुन्तलास्मरणं यस्य स तादृशीऽहम्, उत्सुक उत्कण्ठितः सन्, अनिमित्त-
 निराकृताम् अकारणप्रत्यादिष्टाम्, प्रियतमां शकुन्तलाम्, अनु लक्ष्यीकृत्य, अनुशयात्
 रोदिमि च, सुरभिमासस्य वसन्तमासस्य चैवस्य सुखं चैवमासोऽपस्थितिनिवन्धन आनीद
 इत्यर्थः ; समुपैति च उपस्थितो भवति च । तथा च विरहावसरं प्राप्य निरतिशय-
 सम्भोगसुखसम्पादकचैवमासगमादनर्था रन्ध्रीपपातिनि इति वचसः अन्व्यभिचारित्वमिति
 भावः । गृहणीरोगवतः पलायनातिरिक्त्वा विरहिनः सम्भोगसुखसम्पादकचैवमासप्राप्तिरनर्थ
 एवेति बोध्यम् ।

मुनिकञ्चा शकुन्तलारं प्रणयश्चुतिनाशक मोहं, आमारं एहं मनकेषु
 छाडिघ्ना दिन ; सथे ! प्रहारकारी कामदेवषु धञ्जते चूडशरं षोड्जित
 करिलेन ॥१॥

(१) अयं श्लोकः कुत्रचित् पुस्तके न दृश्यते ।

বিদু । ভো বয়স্য । চিহ্ন দাব ইমিণা দণ্ডকষ্টেণ
কন্দপবাণ' ণাসেমি । ইতি দণ্ডকাষ্টমদস্য শূতাঙ্কুর' তাড়য়িতু-
মিচ্ছতি (১) । (ছ)

রাজা । সঙ্ঘিতম্ । ভবতু, দৃষ্ট' ব্রহ্মবর্ষসম্ । সখে !
ক্লোদানীমুপবিষ্ট: প্রিয়ায়া: ক্লিচ্ছিদনুকারিণীষু লতাসু দৃষ্টি'
বিনোদয়ামি ? (২) । (জ)

(ছ) ভো বয়স্য ! তিষ্ঠ তাবত্ অনেন দণ্ডকাষ্টেন কন্দপ'বাণ' নাশয়ামি ।

অন্যাপি রোদন' প্রতি সুরভিনাশমুস্রাগমস্য কারণত্বেনপি পূর্ব'বস্তুকারহয়েন তথী-
যৌ'গপদসূচনানাট্যশাস্তিপ্রয়ৌক্তিমূল এব সমুচ্ছয়ী'লঙ্কার: ।

"অঙ্কুরীয়কমূর্ধিকা । সাশ্বরাঙ্কুলিমুদ্রা স্যান্" ইত্যমর: ।

দ্রুতবিলম্বিত' বচনম্ ॥৮॥

(ছ) বিদু ইতি । দণ্ডকাষ্টেন কাষ্টনির্মিতদণ্ডেন, কন্দপ'বাণ' কন্দপ'বাণ-
মুতমাশ্বশকুন্তলম্ ।

(জ) রাজসি । অক্লিচ্ছিতকরস্য শূতাঙ্কুরস্য নিপাতীভবনদর্শনাত্ বিচ্ছয়িন

নামাক্রিত অঙ্কুরী, আমার স্মৃতি জগ্নাইয়া দিয়াছে, তাহাতে
বুদ্ধিয়াছি যে, বিনা কারণে প্রিয়তমাকে প্রত্যাখ্যান করিয়াছি; স্তত্রাং
তাহাকে লক্ষ্য করিয়া, উৎকণ্ঠিত হইয়া, অহুতাপবশত: রোদনও
করিতেছি; এদিকে চৈত্রমাসের আমোদও উপস্থিত হইয়াছে ॥৮॥

(ছ) বিদুষক । বয়স্য ! একটু থাম, এই দণ্ড দিয়া কামের বাণ
ধ্বংস করিয়া দি । (এই বলিয়া দণ্ড তুলিয়া, আমার মুকুল তাড়ন
করিতে ইচ্ছা করিল ।)

(১) বিদুষক: । চিহ্ন জাব...বাণাস্য' ।

(২) রাজা । ...ক্লোপবিষ্ট: ...দৃষ্টি' বিলোভয়ামি ।

विदू । एः भषदा आसन्नपरिचारिआ लिविअरी मेहा-
विणी आदिहा माहवीलदाहरण इमं वेलं अदिवाहिस्सं
तहिं चित्तफलए मे सहस्यलिहिदं तत्यभोदीए सउन्तलाए
पडिक्किदिं आणेहि त्ति (१) । (भ)

(भ) ननु भवता आसन्नपरिचारिका लिपिकरी मेधाविनी आदिहा माधवीलतागृहे
इमां वेलामतिवाहयिष्यामि, तच्छिन चित्रफलके मे स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः
प्रतिकृतिमानयेति ।

राज्ञः श्रितार्तात बोध्यम् । भवतु अस्थीयमस्य निवृत्तिरिति श्रेयः । ब्रह्मणी वचं
इति ब्रह्मवचंसं ब्रह्मतेजः, दृष्टमन्यव प्रत्यक्षीकृतमिति सोल्लुण्ठनोक्तिः । क कश्चिन्
स्थाने । प्रियायाः शकुन्तलायाः । दृष्टिं नयनम्, विनोदयामि आश्वासयामि ।

ब्रह्मवचंसमिति "ब्रह्महृत्किराजपण्येभ्यो वचंसं" इति राजादित्वाद् ।

(भ) विदू इति । नन्विति सन्बोधने । आसन्नपरिचारिका सर्बदा सन्निहिता
किङ्करी, लिपिकरी चित्रकर्मकारिणी, मेधाविनी श्रुतिशक्तिशालिनी । अतएव तस्या
विअरणासम्भव इति भावः । स्वहस्तेन लिखितां चित्रताम् । प्रतिकृतिं प्रतिमूर्त्तिम् ।
इति आदिष्टेत्यन्वयः ।

(ज) राजा । (श्रेयं हाशु करिया) हउक, ब्राह्मणेण तेज
देथियाहि । सथे ! एथन कोथाय वसिया, प्रियतमार किछु अशुकरण
करे, एहीरूप लताते नयन आशुस्त करि ? ।

(ख) विदूषक । सर्वदाई तोमार निकटे थाकिया ये परिचर्या
करिया थाके एवं याहार वेश् श्रुतिशक्ति आछे, सेई चित्रकारिणीके
तूमिई आदेश करियाछ ये, आमि एई समयटा माधवीलतागृहे
अतिवाहित करिव : सेईथाने, चित्रफलके आमार हस्तचित्रित प्रियतमा
शकुन्तलार प्रतिमूर्ति निया आसिबि ।

(१) विदूषकः ।...परिचारिआ अदुरिआ भषदा संदिहा माहवीलतागृहे ।

राजा । ईदृशमेव हृदयाश्वासनम् । तत्तदेवादेश्य माधवी-
लतागृहम् (१) । (ज)

विदू । इदो इदो एदु भव' । इत्युभौ परिक्रामतः । (ट)

मित्र । अनुगच्छति ।

विदू । एषो मणिसिलावट्टसणाहो माह्वीलतामण्डवो
विविक्तदाए उवहाररमणीज्जदाए णिसग्गमारुदेण अ साअदेण
विअ पडिच्छट्टि तुम' ; ता पविसिअ णिसीददु भव' (२) । (ठ)

(ट) इत इत एतु भवान् ।

(ठ) एष मणिशिलापट्टसनायो माधवीलतामण्डवो विविक्ततया उपहाररमणीयतया
निसर्गमारुतेन च स्वागतेनेव प्रतीच्छति त्वाम् ; तत् प्रविश्य निधीदतु भवान् ।

(ज) राजिति । ईदृशमेव चित्रदर्शनजन्यमेव, हृदयस्य विधोगविधुरस्य चित्तस्य
आश्वासनं कर्तव्यमिति शेषः, गत्यन्तराभावादिति भावः । आदेश्य तत्पथपददर्शनेन
ब्रूहीत्यर्थः । इदमेवोक्तमभियुक्तैः—

“विधोगावस्थासु प्रियजनसदृशानुभवनं
ततश्चिवं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि ।
तदङ्गस्यृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि
प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि गदितः ॥”

(ट) विदू इति । इत इतः अनेनानेन पथा ।

(७) राजा । এইরূপই মনের আশ্বাস করিতে হইবে । অতএব
সেই মাধবীগতার ঘরই দেখাইয়া দাও ।

(ট) বিদূষক । তুমি এই এই পথে আইস । (ইহার পর দুই
জনেই পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন ।)

(১) রাজা । ईदृशं हृदयबिनीदस्यानम् । तत् तमेव मार्गमादेश्य ।

(२) ...माह्वीलतामण्डवो...रमणीज्जदाए विअ'सअ'...विअणी...

उभौ । प्रविश्यौपविष्टौ (१) ।

मित्र । लतासंश्रिता पेक्विस्सं दाव पिअसहीए पड्डि-
किदिं, तदो .से भत्तुणे बहुमदं अणुराअं णिवेदइस्सं ।
इति तथा कृत्वा स्थिता (२) । (३)

(३) लतासंश्रिता प्रविश्ये तावत् प्रियसख्याः प्रतिक्रतिम्, ततः अस्मा भर्तुर्बहु-
मतम् अणुरागं निवेदयिष्यामि ।

(४) विदू इति । मणिरूपा शिला प्रस्तरः तन्निर्मितः पट्टः पीठं मणिशिलापट्ट-
स्तेन सनाथी युक्तः । विविक्ततया निर्जनतया उपहारिण्य पुण्यादिनिक्षेपेण या रमणीयता
तथा, निसर्गमाकृतैर्न स्वभाववाद्भिवायुना च, स्वागतैर्नेव कुशलप्रश्नेनेव, त्वाम्, प्रतीच्छति
प्रतिगृह्णाति, प्रियः प्रियान्तरनिवेति भावः । तत् तस्मान् । निषीदतु उपविशतु ।

अत्र निसर्गमाकृतस्य सद्गुण्ये स्वागतप्रश्नश्चत्वसन्भावनाकरणात् गुणीतुप्रेक्षालङ्कारः ।

“पट्टश्चतुष्यथे पीठे राजादेः शासनान्तरं” इत्यादि हेमचन्द्रः ।

(५) मित्रेति । लतासंश्रिता लताबलम्बनी । तिरस्करिणीविद्याबलम्बनेन पूर्वत
एवाहृश्यात्वे स्थितेऽपि पुनर्लताबलम्बनं ईदृश्य किञ्चिन्निरर्थेण अमलाघवार्यमिति
धीध्वम् । प्रियसख्याः अकुन्तलायाः, प्रतिक्रतिं राजचित्रितप्रतिमूर्तिम् । अस्माः
अकुन्तलायाः समीपे । बहुमतमत्याहतम् । तथा कृत्वा लतासंश्रयणं कृत्वा ।

मिश्रकेशी । (ठाहादेर पिछने पिछने गेल ।)

(६) विदूषक । এই মণিময়শীলা-পিঠযুক্ত মাখবীলতামণ্ডপ, নির্জনতা-
বশতঃ পুষ্পাদি নিক্ষিপ্ত থাকায় এবং স্বাভাবিক বায়ু বহিতে থাকায়
ভোমাকে যেন স্বাগত-সম্ভাষণদ্বারা গ্রহণ করিতেছে; অতএব তুমি
প্রবেশ করিয়া উপবেশন কর ।

(ছুই জনেই প্রবেশ করিয়া উপবেশন করিলেন ।)

(৬) মিশ্রকেশী । লতাबलम्बने থাকিয়া, প্রিয়সখীর প্রতিমূর্ত্তি

(১) উভৌ । প্রবেশ কৃৎবা উপবিষ্টৌ । (২) দাব সছীএ...

রাজা । নিশ্চয় । সখে ! সৰ্বমিদানীং স্মরামি শকুন্তলায়াঃ
প্রথমদর্শনবৃত্তান্তম্, যং কিল কথিতবানস্মি ভবতে । স
भवान् प्रत्यादेशसमये मत्समीपगतो नासीत्, किन्तु पूर्वमपि
न त्वया कदाचित् सङ्गीर्तितं तत्रभवत्या नामादिकम् ।
कच्चिदहमिव विस्मृतवांस्त्वमपि (१) । (ढ)

মিশ্র । অদৌ জ্জবে মহীবদিহি' খুণম্মি সহিঅশ্মাশ্মো
সহাশ্মাশ্মো ণু বিরহিদ্ভব্বাশ্মো (২) । (ণ)

(ঘ) অতএব মহীপতিঃ অথমপি সহদয়াঃ সহায়া ন বিরহিতব্যঃ ।

(ঢ) রাজিতি । কথিতবানিতি দ্বিতীয়াঙ্ক গতিমেতৎ । প্রত্যাদেশসময়ে শকুন্তলায়াঃ
প্রত্যাহ্বানকালি । পূৰ্বে মনুসমীপে শকুন্তলায়া উপস্থিতে: প্রাক্ । তত্রভবत्या:
শকুন্তলায়াঃ, সঙ্গীর্তনমুল্লিখিতম্ । বিস্মৃতবানিতি কচ্চিন্ বেদিতুমিচ্ছামি ।

"কচ্চিন্ কামপ্রবেদনে" ইত্যমর: ।

(ণ) মিশ্রিতি । অতএব সহায়ভূতস্য বিদূষকস্য অসমীপগততয়া শকুন্তলায়াঃ
প্রত্যাহ্বানাদেব, মহীপতীমিঃ রাজমিঃ, সহদয়াঃ প্রশঙ্কমনস্কাঃ । অথমপি ন বিরহিতব্য
ন দূরী রহিতব্যঃ, ইহাশ্মানিষ্টসম্বাদিতি ভাব: ।

দেখি ; তাহার পরে ভর্তার আদর ও অহুরাগ, তাহার নিকট জানাইব ।
(এই বলিয়া সেইরূপ করিয়া থাকিল ।)

(ঢ) রাজা । (নিশ্চাস ত্যাগ করিয়া) সখে ! শকুন্তলার প্রথম
দর্শনের সমস্ত বৃত্তান্তই এখন স্মরণ করিতেছি, যাহা তোমাকে বলিয়া-
ছিলাম । প্রত্যাখ্যানের সময়ে তুমি আমার নিকটে ছিলে না এবং
পূর্বেও কখনও তাহার নামাদি উল্লেখ কর নাই ; সুতরাং তুমিও কি
আমারই মত বিস্মৃত হইয়াছিলে ? ।

(১) রাজা । সৰ্বম্...ভবান্ কথিতবানস্মি ভবতে অ...প্রত্যাদেশবলায়াঃ ।
তত্রভবत्या নাম ।...বিস্মৃতবানসি ত্বম্ । (২) কচ্চিন্ অর্থ' পাঠী ন দৃশ্যতে ।

विदू । एणं विस्मयामि, किन्तु सर्वं कहिञ्चन अवसाणे उण
तुए भण्णिदं परिहासविभ्रंप्पिञ्चो एसो ण भूदत्योत्ति, मएवि
मन्दबुद्धिणा तथा ज्जेव गहिदं । अथवा भविदब्बदा क्खु एत्य
वल्लवदी (१) । (त)

मिञ्च । एवस्सेदं (२) । (थ)

(त) न विस्मयामि, किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुनस्तथा भणितं परिहास-
विजल्पित एषः, न भूतार्थ इति, मयापि मन्दबुद्धिना तथैव गृहीतम् । अथवा
भवितव्यता खल्वेव बलवती ।

(थ) एवमेतत् ।

(त) विदू इति । सर्वं शकुन्तलावृत्तान्तम् । परिहासेन विजल्पितः अनर्थक-
मुक्तः, एष शकुन्तलावृत्तान्तः, न भूतार्थो न यथार्थः, इति भणितमित्यन्वयः, “परिहास-
विजल्पितं सखे ! परमार्थेन न गृह्यता वचः ।” इत्यनेनेति भावः । मन्दबुद्धिनेति
स्वयं परीक्षाया अकरणादित्याशयः । तथैव अयथार्थत्वेनैव, गृहीतमवगतम् ।
ननु तथापि परिहासविजल्पितत्वरूपेणापि कदाचित्तव सङ्गीतं नमुचितमाशीदित्याह
अथवेति । भवितव्यता अवश्यभाविता नियतिरित्यर्थः, अथ जगति । प्रबलनियति-
वशादेवैदृशी घटना जातेति भावः ।

(ग) मिञ्चकेण्णो । এই জগুই, ক্ষণকালও প্রশস্তচিত্ত সহায়দিগকে
ছাড়িয়া রাজাদের থাকা উচিত নহে ।

(त) विदूषक । আমি বিশ্বত হই নাই ; কিন্তু তুমি সমস্ত বলিয়া
আবার শেষে বলিয়াছিলে যে “এ সমস্ত পরিহাসের কল্পনা করিলাম,
কিন্তু বাস্তবিক নহে ।” মন্দবুদ্ধি আমিও তাহাই ধারণা করিয়াছিলাম ।
অথবা এই জগতে নিয়তিই প্রবল ।

(१) उण तुए...आणविदुदं । मए वि मिण्णुब्बुद्धिणा...

(२) वानुमती । एब्बं एदं ।

ରାଜା । ଅଣଂ ଧ୍ୟାତ୍ବା । ସଖି ! ପରିତ୍ରାୟସ୍ତ୍ୱ ମାମ୍ (୧) । (ଦ)
 ବିଦୁ । ଭୋ ବସନ୍ତ ! କିଂ ଏଦଂ ତୁହ ଉବବସ୍ତଂ ? । ଣ
 କଦାବି ସପ୍ପୁରିସା ସୌଅଚିତ୍ତା ହୈନ୍ତି । ଣଂ ପଦାଦିବି ଣିକ୍କମ୍ପା-
 ଜ୍ଜିବ ଗିରିଞ୍ଚୋ (୨) । (ଧ)

(ଧ) ଭୋ ବସନ୍ତ । କିମିତତ୍ତବ ଉପପତ୍ନମ୍ ? । ନ କଦାପି ସତ୍ପୁରୁଷାଃ ଶ୍ରୀକଷିତ୍ତା
 ଭବନ୍ତି । ନନୁ ପ୍ରବାତେଽପି ନିକ୍କମ୍ପା ଏବ ଗିରୟଃ ।

(ଘ) ମିଶ୍ରତି । ଏବମେତନ୍ । ଏତଦ୍ଦିଦୃଶକୌଳମେବଂ ସତ୍ୟମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଦ) ରାଜିତି । ଧ୍ୟାତ୍ବା ସକୂନ୍ତଳାବିଷୟକବ୍ୟାପାରଂ ବିଭାସ୍ୟ । ପରିତ୍ରାୟସ୍ତ୍ୱ ଅନୁତାପ-
 ଦୁ ଶ୍ଳାନ୍ତାଦିତି ଶ୍ରୀଷଃ ।

(ଧ) ବିଦୁଃ ଇତି । ଏତନ୍ ବିଧିଗବେଦନାକ୍ରତାକୂଳତ୍ୱମ୍, କିଂ ତବ ଉପପତ୍ନଂ ସଞ୍ଜତମ୍ ?
 ଅପି ତୁ କଥମପି ନିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତବ କାରଣମାହ ନେତି । ଶ୍ରୀକଷିତ୍ତେ ଯେଷାଂ ତେ, ସତ୍ପୁରୁଷାଣାଂ
 ଚିତ୍ତେ ଶ୍ରୀକ୍ଷିତ୍ତେ ଏବାବିର୍ଭବିତୁଂ ନାହଂ ତୈତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନୁ ଯଦ୍ଭାନ୍, ପ୍ରବାତେଽପି ପ୍ରସ୍ତୁତବାସାବପି,
 ଗିରୟଃ ପର୍ବତାଃ, ନିକ୍କମ୍ପା ଏବ, ତିଷ୍ଠନ୍ତୀତି ଶ୍ରୀଷଃ । ତଦନ୍ ସତ୍ପୁରୁଷା ଅପି ଅଶ୍ରୀକ୍ଷି-
 କାତରା ଏବ ବର୍ତ୍ତନ୍ତା ଇତି ଭାବଃ ।

ଅଥ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତୋଽଲଘାବଃ । ଅତଏବ ଲିଖିତା ନାମ ନାଘ୍ୟରଞ୍ଜନମପି—“ସ ଲିଖିତା ମଞ୍ଜୁତେ
 ବାକ୍ୟଂ ଯତ୍ ସାଢ଼ଶ୍ୟପୁରଃସରମ୍” ଇତି ଦର୍ପଣରଞ୍ଜନାତ୍ ।

(ଘ) ମିଶ୍ରକେଶୀ । ଇହା ଏହିରୂପ ବଟେ ।

(ଦ) ରାଜା । (କିଛିକାଳ ଚିନ୍ତା କରିয়া) ସଖେ ! ଆମାକେ
 ସ୍ତ୍ରୀକା କର ।

(ଧ) ବିଦୂଷକ । ବସନ୍ତ ! ଇହା କି ତୋରୀବ ସଞ୍ଜତ ହୁଏତେଛେ ?
 ସତ୍ପୁରୁଷଗଣ କଥନ ଓ ଶୋକକାତର ହନ ନା । ଦେଖ—ପ୍ରବଳ ବାୟୁର ଯଦୋଃ,
 ପର୍ବତ ନିକ୍କମ୍ପିତ ହାକେ ।

(୧) ରାଜା । ଧ୍ୟାତ୍ବା । ସଖି ! ବାୟସ୍ତ୍ୱ ମାମ୍ ।

(୨)…ଭୋ ! କିଂ ଏଦଂ । ଅପୁବବସ୍ତଂ କ୍ଷୁ, ଏରିସଂ ତୁହ । କଦାବି ସପ୍ପୁରିସା
 ଶ୍ରୀକ୍ଷିତ୍ତା ସା ହୈନ୍ତି । ଣଂ ପଦାଦି ବି ଣିକ୍କମ୍ପା ଗିରିଞ୍ଚୀ ।

राजा । वयस्व ! निराकरणविक्लवायास्ते सख्यास्ता-
मवस्थामनुस्मृत्य बलवदंशरणोऽस्मि । सा हि—(१) (न)

इतः प्रत्यादिष्टा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं वाप्यप्रकरकलुषामर्पितवती (२)

मयि क्रूरे यत्तत् सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥८॥

(न) राजेति । निराकरणेन प्रत्याख्यानेन विक्लवाया उपायाभावाच्चिन्तया विक्लवायाः, ते तव, सख्याः शकुन्तलायाः, मम सखित्वेन मत्पदया अपि ते सखित्वमिति भावः, तां निराकरणकालीनाम्, अवस्थां दशमं, अनुष्मृत्य चिन्तयित्वा, बलवदत्यन्तमेव, अशरणी दुःखाक्रमणात् रक्षकहीनः । हि यच्चात्, सा शकुन्तला । श्लोकस्थाया अर्पितवतीति क्रियायाः कर्तृपदमेतत् ।

“बलवत् सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे” इति “शरणं गृह्यरक्षित्रीः” इति चामरः ।

इत इति । इती मदनिकात्, प्रत्यादिष्टा प्रत्याख्याता, स्वजनं शाङ्करवप्रभृति-
मात्मीयश्लोकम्, अनुगन्तुम् अन्वोपायाभावादनुसर्तुं व्यवसिता प्रवृत्ता, परञ्च गुरुसमे
गुरुजनतुल्ये वयसा ज्येष्ठतया पितुः शिष्यतया च अयजवन्माननीये इत्यर्थः, अतएव
च तद्वाक्यस्यालङ्कनीयतया स्थितेत्याशयः, गुरोः पितुः शिष्ये शाङ्करे, ‘तिष्ठ’ इति शब्दम्
उच्चैराक्रोशात् तःरक्षरेण वदति सति, स्थिता निवृत्तगमना, सा शकुन्तला, क्रूरे निष्ठुरे
मयि, वाप्यप्रकरेण अशुजलसमूहेन कलुषामाविलाम्, दृष्टिं दर्शनम्, पुनर्यत्, अर्पित-

(न) राजा । वयस्व ! तोगार सथी यथन प्रत्याथानवशतः
आकुन इशैय पडिशाछिन, तथन ताहार सेइ अवस्था अरण करिशा, आमि
अत्याञ्छ रक्षकहीन इशैयाछि । कारण,

(१) विक्लवायाः प्रियायाः समवस्थाम् ।

(२) इतः प्रत्यादिष्टात् । सुष्ठु तिष्ठेत्युच्चैः । वाप्यप्रकरकलुषाम् ।

মিশ্র । অক্ষহে ! ইন্দিয়ী পরবসদা ইমস্স মম্মি সন্দা-
বেদি (১) । (প)

বিদু । ভী ! অস্তি মে তর্কো, কেণ উণ তস্মভৌদী আশাস-
সস্চারিণা যৌদেত্তি । (ফ)

(প) অহী ! ইন্দিয়ী পরবসদা অস্য মানপি সন্দাপয়তি ।

(ফ) ভী ! অস্তি মে তর্কঃ, কেণ পুনস্কারমবতৌ আকাশসস্চারিণা নীতেতি ।

বতী নিশ্চিনবতী, সবিধং বিধাক্তম্, শস্যং শলাকা অস্ত্রবিশেষী বা তদিব, মাং দহতি
সন্দাদয়তি ; তদানৌ তস্যা উপায়াभावज्ञानादिति भावः ।

অত্র সবিধং শস্যমিবেতি শ্রীতৌপমালঙ্কারঃ ।

হন্ত ! পরমরমণীয়ং পদ্যমিদমিতি ঘোষয়ন্তি কাব্যরসিকাঃ ।

“শলাকাযুধযীঃ শস্যম্” ইতি হলাযুধঃ । শিখরিরণী বননম্ ॥২॥

(প) মিশ্রতি । অস্য দুঃখলস্য, পরবসদা শৌকাধীনতা ।

(ফ) বিদু ইতি । তর্কো বিচারঃ । আকাশসস্চারিণা স্ত্রি বরৈণ, তত্রমবতৌ
শকুন্তলা । পূর্বম্ আকাশসস্চারিণা কেনচিত্ নীতেতি মাত্রশব্দাঃ দ্বিদেশমুক্তম্ ।

সে আমার নিকট হইতে প্রত্যাখ্যাত হইয়া, আত্মীয়জনের অভুগমন
করিতে প্রবৃত্ত হইল ; তখন পিতার তুল্য পিতৃশিষ্য শাক্ত্রব ‘থাম’
এইকথা উচ্চস্বরে বলিলে, সে থামিয়া, নিষ্ঠুরপ্রকৃতি আমার প্রতি
পুনরায় অশ্রুঙ্কলুষিত যে দৃষ্টি নিষ্ক্ষেপ করিয়াছিল, বিবাস্ত শল্যের ত্রায়
তাহা আমাকে দক্ষ করিতেছে ॥২॥

(প) মিশ্রকেশী । ওমা ! ইহার এই শোককাতরতা আমাকেও
যে সম্বলিত করিতেছে ।

(ফ) বিদূষক । ওহে ! এবিষয়ে আমার তর্ক আছে । কোন্
আকাশচর তাঁহাকে নিয়া গেল ? ।

(১) সানুমনী । অক্ষহে ! ইন্দিয়ী সক্রমপরবদা ইমস্স সন্দাবেথ অহং রমানি ।

राजा । वयस्य ! कः पतिव्रतां तामन्यः परामर्ष्टुमुत्सहते । मेनका किल संख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति तत्सखीजनादस्मि श्रुतवान् ; तत्सहचरीभिस्तया वा नीतेति हृदयमाशङ्कते (१) । (ब)

मित्र । सम्प्रोहे वि विद्मन्नणीओ क्व, इमस्स पड्ढि-
वीधो (२) । (भ)

(भ) सम्प्रोहेऽपि विद्ययनीयः खल्वन्य प्रतिषाधः ।

(ब) राजति । अन्यो रिरं सुनंभ्यटः, परामर्ष्टुं स्पृष्टुम्, उत्सहते शक्नोति अपि तु कीऽपि नेत्यर्थः, विपक्षेण पतिव्रतातेजसः असह्यत्वादिति भावः । मेनका तदाख्या काचिदसुराः, ते तव सख्याः शकुन्तलायाः, जन्मप्रतिष्ठा जन्मस्थानं जननीत्यर्थः, इति तस्याः शकुन्तलायाः, सखीजनात् प्रियंवदामुखात् । तस्या मेनकायाः सहचरीभिः उर्वशीप्रभृतिभिः, तया मेनकाया वा । आशङ्कते सम्भावयति ।

(भ) मिश्रति । सम्प्रोहेऽपि चित्तवैकल्ये स्थितेऽपि । विद्ययनीय आश्चर्यजनकः “कृत्ययुष्टोऽन्यथापि” इति कर्तव्यनीयः, प्रतिषाधः अनुभवः । यथावदवधारणादिति भावः ।

(ब) राजा । वयस्य ! अद्य कोन् वाक्कि, सेइ पतिव्रताके सम्पर्ण करिंते पारे ? मेनका तोमार सखीर जन्मप्राप्तिनी, ईहा आमि शकुन्तलार सखीदेर निकट सुनिशाछि । अतएव आमार मन एहि आशङ्का करिंतेछे ये, सेइ मेनकार सहचरीदेर मधो केइ, किंवा सेइ मेनकाइ शकुन्तलाके निशाछेन ।

(१) ...पतिद्वेषताम्...उत्सहते । जन्मप्रतिष्ठेति श्रुतवानस्मि । तत्सहचरिणीभिः सखी ते हृतेति हृदयम्...

(२) सानुमती । सम्प्रोहो क्व, विद्मन्नणीओ च प ड्ढिवीधो ।

विदू । भो ! जइ एव्वं, ता समस्ससदुं भवं ; अत्थि
क्खु, समागमो कालेण तत्थभोदिए (१) । (म)

राजा । कथमिव ? । (य)

विदू । ण क्खु मादापिदरा भत्तिविओअदुक्खिदं दुह्दिदरं
चिरं पेक्खिदुं पारेन्ति (२) । (र)

(म) भो ! यद्येवम्, तत् समाश्रितु भवान् ; अस्ति खलु समागमः कालेन
तन्नभवत्याः ।

(र) न खलु मातापितरौ भर्तृविशेगदुःखितां दुहितरं चिरं प्रेषितुं पारयतः ।

(म) विदू इति । एवं यदि मेनकया तत्सदृशरीभिर्वा शकुन्तला नौता चेत्,
तत् तदा । खलु यस्यात्, तन्नभवत्याः शकुन्तलायाः, समागमः सम्मेलनम् ।

(य) राजति । अत्रेवशब्दः सम्भावनायाम् । तथा च शकुन्तलायाः पुनः समागमं
कथं केन प्रकारेण सम्भावयामीत्यर्थः ।

(र) विदू इति । न पारयती न शक्नुतः । एवञ्च मेनकया तत्सदृशरिणीभिर्वा
सा नौतापि पुनः प्रेषयिष्यत एवेति कालेन तत्समागमसम्भावनाऽप्येवेति भावः ।

अत्र प्रस्तुतशकुन्तलासमागमविषयेण तर्कणात् तुल्यतर्का नाम नाट्यलक्ष्यम् ।
तथा च दर्पणे—

“तुल्यतर्को यदर्थे न तर्कः प्रकृतिगामिना ।”

(७) मिश्रकेली । चित्तवैकल्येण समयेण, ईहार एहि अकृत
धारण। विश्वयजनक वटे ।

(म) विदूषक । ओहे ! यदि एहेरूपहे हईया थाके, तवे तुमि
आश्रुत हउ । कारण, काले ठाहार सहित सम्मेलन हईवे ।

(य) राजा । कि प्रकारे ? ।

(र) विदूषक । माता उ पिता, पतिविश्रोगे दुःखित कञ्चके
दीर्घकाल देखिते पारेन ना ।

(१) ...जइ एव्वं अत्थि क्खु, ... (२) ...दुह्दिदरं पेक्खिदुं ... ।

राजा । वयस्य ।

स्वप्नो नु माया नु मतिश्चमी नु
 क्लृप्तं नु तावत् फलमेव पुण्यैः ।
 असन्निरुच्यै तदतीतमेव
 मनोरथानामतटप्रपातः (१) ॥१०॥

स्वप्न इति । अथ नुशब्दाः प्रश्न । तत् शकुन्तलया सह सम्भेलनम्, स्वप्नो नु निद्रितावस्थायामनुभवमात्रं किम्, तददेव अणभङ्गुरत्वात् अधुना कृतिमात्रगोचरत्वाच्चैति भावः । माया नु ऐन्द्रजालिकव्यापारः किम्, तददेव मिथ्यात्वप्रतीतेरित्याशयः । मतिश्चमी नु यत्किञ्चित् सुखे अतुलनीयशकुन्तलासम्भेलनसुखत्वेन बुद्धिविभ्रमः किम्, रज्जौ सर्पभ्रमवत् अणमात्रस्थायित्वात् ज्ञानान्तरबाधितत्वाच्चैत्यभिप्रायः । पुण्यैः पूर्व-जन्माजितधर्मैः, तावदेव तत्परिमितमेव अत्यल्पकाललभ्यशकुन्तलासम्भेलनसुखरूपमेवेत्यर्थः फलम्, क्लृप्तं नु उत्पादितं किम्, अधिककालं तदलाभादित्याशयः । ननु तादृशपुण्यान्तरेण तत्पुण्यावशेषेण वा पुनस्तत्सम्भेलनसम्भव एवास्तीत्याह—तत् शकुन्तलासम्भेलनसुखम्, असन्निरुच्यै अपुनरावृत्तये, अतीतमेव गतमेव तत् सुखं न पुनरावर्तिष्यत इत्यर्थः, इदानीमीदृशशोकोपस्थितिदर्शनेन तादृशपुण्यान्तराभावस्य तत्पुण्यावशेषाभावस्य च नितरामिवानुमानादिति भावः । नन्विदानीन्तनशोकस्य कारणाकारेणाप्युत्पादनसम्भवात् असङ्गे तुतथा एतदनुमानस्यायथार्थत्वान् तादृशसुखस्य पुनःप्राप्त्याशाकरणे का बाधेत्याह मनोरथानां पुनः शकुन्तलासम्भेलनसुखाभिलाषाणाम्, अतएत् भृगोरुच्यदेशादिति यावत् प्रपातः पतनमेव भवति । तथा च यथा जन उच्यदेशान् पतित्वा म्रियते, तथा अभिलाषप्रवाहीऽपि शकुन्तलासम्भेलनसुखरूपोच्चविषयात् पतित्वा विनश्यतीति तदाशाकरणं निरर्थकमेवेति भावः ।

अथ तास्विके शकुन्तलासम्भेलने स्वाप्निकत्वादिमंशयात् तन्निरासाभावाच्च युञ्जसन्देहोऽलङ्कारः, तथा "प्रपातस्वतटी भृगुः" इत्यमरकोषमाभाष्यादापाततः अतटप्रपातशब्दयोः

(१) क्लृप्तं नु तावत् फलमेव पुण्यम् । असन्निरुच्यौ तदतीत मन्त्रे, असन्निरुच्यै तदतीतमेते मनोरथा नाम तटप्रपाता, मनोरथानामतटप्रपातम् ।

বিদুঃ । ভো ! মা এব্বং । যং অঙ্কুলীশ্বরং জীব
 এত্যাশিৎসরণং । অবস্মভাবিণী অচিন্তণীশ্বসমাগমা
 হোন্তি (১) । (ল)

(ল) ভো ! মৈবম্ । নন্বঙ্কুরীয়কমেবাত নিদর্শনম্ । অবশ্যভাবিনঃ
 অচিন্তনীয়সমাগমা भवन्ति ।

পর্যায়তয়া পুনরুক্ত্যাপ্রতীতিঃ পরশ্চ প্রপাতঃ পতনমিত্যর্থকতয়া তন্নিরাসাত্ ভিন্নাকার-
 শব্দগতত্বাশ্চ পুনরুক্ত্যবদাভাসীঃ সলঙ্কারস্য, অনর্থ্যোঃ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংঘটিতঃ ।
 বিদূষকস্য বাক্যে নিশ্চয়াभावात् সংশयो নাম নাটয়লক্ষণশ্চ—“সংশयोऽज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये
 स्यादयदनिश्चयः” इति दर्पणलक्षणात् ।

इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्हंतम् ॥ ১০ ॥

(ল) বিদুঃ ইতি । মৈবং ব্রূহীতি শিষ্যঃ । ননু যজ্ঞাত্ । অথ অসম্ভবলাভবিষয়ে,
 নিদর্শনং দৃষ্টান্তঃ । তথা চ মন্থস্বীয়দরগতস্য অঙ্কুরীয়কস্য পুনর্লাভঃ অসম্ভব এবাশীত্,
 কিন্তু দৈবেন স ঘটতি ইत्याশয়ঃ । ইত্যশ্চ অবশ্যভাবিনো বিধয়াঃ, অচিন্তনীয়ঃ চিন্তয়া
 নিহীতরথিতুমশক্যঃ সমাগমঃ সম্মেলনং যेषাং তে তাড়শা भवन्ति । অতএব শকুন্তলা-
 সম্মেলনে মা নৈরাশ্যং গম ইতি भावः ।

অথ রাজ্যঃ স্বাস্থ্যার্থস্য সিদ্ধয়ে উক্তরূপহেতীরূপন্যাসাদুপপত্তির্নাম নাট্যালঙ্কারঃ ।
 যথা दर्पणे—

“उपपत्तिर्मता हेतीरूपन्यासोऽर्थसिद्धये ।”

রাজ্য! সখে! সেই যে শকুন্তলার সম্মেলন হইয়াছিল, তাহা কি
 স্বপ্ন? না মায়া? না দুষ্কির ভ্রম? কিংবা পূর্বজন্মার্জিত পুণ্যে সেইটুকু
 মাত্রই ফল জন্মাইয়াছিল? সে সম্মেলনস্থখ চলিয়াই গিয়াছে আর
 কিরিয়া আসিবে না। অতএব এখন সে বিষয়ে যে সমস্ত আশা
 হইতেছে, সে সমস্ত আশার উচ্চদেশ হইতে পতনই হইতেছে ॥ ১০ ॥

(১) বিদূষকঃ । মা এব্বং । অবস্মভাউ অচিন্তাশ্বসমাগমী হীঃ ।

राजा । अङ्गुरीयकं विलोक्य । अये ! इदं तदसुलभस्थान-
भ्रंशि शोचनीयम् (१) । (व)

तव सुचरितमङ्गुरीय ! नूनं
प्रतनु कृशेन विभाव्यते फलेन ।

अरुणानखमनीहरासु तस्या-

श्रुतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु (२) ॥११॥

(व) राजेति । अये इति विषादे । इदमङ्गुरीयकम्, तत् शकुन्तलाया अङ्गुली-
रूपं यत् असुलभं स्थानं तस्मात् अय्यति पततीति तत्तथोक्तम्, अतएव शोचनीयं
शोकयोग्यम् ।

शोकप्रकारमेवाह तर्वात् । हे अङ्गुरीय ! कृशेन सुद्रेण फलेन सुदुर्लभदर्शने-
नेत्यर्थः, तव सुचरितं तत्फलकारणीभूतं सुकृतमपि, नूनं निश्चितमेव, प्रतनु सुदम्,
इति विभाव्यते मया सम्भाव्यते । यदयस्मात्, अरुणेनखैः मनीहरासु तस्याः
शकुन्तलाया अङ्गुलीषु, लब्धं पदं स्थानं येन तत् तादृशं सत्, श्रुतं ततः पतितमसि ।
सुचरिताधिक्ये तवावस्थानमपि दीर्घकालमासीदित्याशयः ;

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विष्कृत्या अस्यफलरूपसाधनेन सुचरिताल्पत्वरूपसाध्यस्य
ज्ञानादनुमानालङ्कारः, तथा प्रसूते अङ्गुरीयके कार्य्यद्वारा अप्रसूतस्य स्वल्पपुण्यस्य
स्वर्गश्रुतस्य जनस्य व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिश्च, अनयोग्यप्रधानभावेनाङ्गाङ्गि-
भावात् सङ्करः ।

(न) विदूषक । वयश्च ! एरूप बलिओ ना; देख अङ्गुरीइ
ए विषये दृष्टोश्च । याहा अवशुइ हईवे, ताहार मन्थेलनओ अठिञ्चनीय-
भावैह हईया थाके ।

(व) राजा । (अङ्गुरी देखिया) ओह ! एह अङ्गुरी, सेह
दुर्लभ स्थान हईते पडिया गियाछिल बलिया, शोकेर विषय हईयाछे ।

(१)···इदं तावत्··· (२)···प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।···नखमनीरमासु···

মিথ্য । জড় অস্থহৃদয়গড়' ভবে, তদা সত্ব' সৌম্যণীঅ' ভবে । সখি ! দূর' বহুস্মি, এত্ৰাডগী জ্জিব কস্মসুহাড' অণু- ভবেমি (১) । (গ)

বিদূ । ভী ! ইঅ' ণামমুহা কেণ উহেসিণ ভঅদা তথ- ভৌদীএ হৃদয়ম'মগ' পাবিডা (২) । (ঘ)

(গ) যদি অন্যহৃদয়গত ভবন্ত, ততঃ সত্যং শোচনীয় ভবন্ত । সখি ! দূরং বর্তসে, একাকিন্যং ব কৰ্ণা সুখানি অনুभवामি ।

শকুন্তলয়া কৌতুকবশাদিচ্ছানুসারিণ কদাচিদেকস্য কদাচিৎপারস্যামঙ্ঘুল্যা তদঙ্ঘুরীয়কং নিবিশিতমিতি सूचनार्थं स अङ्घ्रुली'खिति षड्वचनमुपात्तम् ।

“সৌকাল্যচুদ্রকা সূত্রং যল্ল দমং ক্রশং তনু” ইত্যমরঃ ।

পুষ্টিতায় হতম—“अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगथ पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥११॥

(গ) মিশ্রিতি । যদৌতি যথা শকুন্তলাঙ্ঘুলীপোতমস্থানাত্ স্যুতম, তথৈব দুঃসলাঙ্ঘুলীপোতমস্থানে পুনরাচরমিতি নাঙ্ঘুরীয়কস্য'দানী শোচনীয়ত্যাশয়ঃ । সখীতি শকুন্তলায়াঃ সত্বা'ধনম্ । প্রিয়মখী' শকুন্তলা প্রতি নিরতিশয়ানুগমদ্যৌতক- তয়া স'মীষা' রাজবাক্যানাং কৰ্ণা সুখকরত্বমিতি ভাবঃ ।

হে অঙ্গুরী ! অল্প কল দেগিয়া, তোমার পুণ্য যে নিশ্চয়ই অল্প, তাহা অল্পমান করিতেছি ; যেহেতু তুমি, রক্তবর্ণ নখদ্বারা সূন্দর শকুন্তলার অঙ্গুরীতে স্থান পাইয়া, আবার পড়িয়া গিয়াছ ॥১১॥

(গ) মিশ্রকশী । যদি অস্ত্রের হাতে যাইত, তবে নিশ্চয়ই শোকের বিষয় হইত । সখি ! দূরে রহিয়াছ ; আমি একনাই কাণের স্তম্ভ অল্পভব করিতেছি ।

(১) সানুমতী । জঃ অস্থহৃদয়গ' হীত, সত্ব' এত্ব সৌম্যণিজ্জ হীত ।

(২) ...তস্যব'ভাস'...

मिश्र । मम वि कोटूहलेण बावारिदो एमो (१) । (म)
 राजा । वयस्य ! अय्यताम्, तदा स्वनगराय तपोवनात्
 प्रस्थितं मां प्रिया मवाप्यमाह स्म कियच्चिरैणार्थ्यपुत्रः पुन-
 रस्माकं स्मरिष्यतीति (२) । (ह)

(ष) भो ! इयं नाममुद्रा केन उद्दिश्यते भवता तवभवत्या इत्यस्य मम प्रःपिता ।

(म) ममापि कौतूहलेन व्यापारित एषः ।

(ष) विद्म इति । नाममुद्रा मुद्राविव्यन्तनामाश्चर्यकमङ्गु रीयकम्, अथवा पलादौ
 स्वनामाश्चरिविन्यासकारिमुद्रान्वितमङ्गु रीयकम् ।

एतेन इदानीमिव तदानीमपि पलादौ मुद्रया नामश्चरिविन्यसरोत्तरासौद्रिति
 प्रतीयते ।

(म) मिश्रंति । अवापिशब्दः प्रथं । कौतूहलेन नाममुद्रापर्यकारणश्रवण-
 च्छया, एष राजवयस्यः, अपि व्यःपारितः एतत्प्रश्नकरणं किं निद्युक्तः । कथमन्यथा मम
 कौतूहलोत्पत्तिमावमेवायं पृच्छतीति भावः ।

अत्र भिन्नाधिकरणार्थः कौतूहलव्यापारणार्थः कारणकार्यभावादसङ्कतिरलङ्कारः ।

(ह) राजति । प्रिया शकुन्तला । कियच्चिरैण कियद्विलम्बेन । अस्माकं
 मामिन्यर्थः । “वाञ्छदय” इति बहुवचनम्, “स्युत्यर्थकर्मणि” इति षष्ठी ।

(म) विदूषक । ओह ! नामाङ्कित एहो आंटी, कि उद्देशेण तूमि
 तांहार हाते दियाछिले ? ।

(म) मिश्रकेशी । आमाव कोतूहल, एहो विषय जिज्ञासा कबिते
 इहाके प्रवृत्त करिवाछे ।

(ह) राजा । सखे ! शोभन ; मेहै समये आमि तपोवन हईते
 प्रस्थान करितेछिलाम, तथन प्रियतमा साश्रुनद्वे आमाके बलिलेन—
 “आर्थापुत्र कत काल परे आवार आमाके श्रवण करिवेन ?” ।

(१) ...आचारिणी एमी । (२) राजा । अय्यताम्—स्वनगराय प्रस्थितम् आह
 कियच्चिरैणार्थ्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

विदू । तदो तदो । (घ)

राजा । अथेनां मुद्रामङ्गुल्यां निवेशयता मया प्रत्यभि-
हिता (१) । (क)

विदू । किं त्ति (२) । (ख)

राजा । एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदोयं
नामाक्षरं गणय गच्छमि यावदन्तम् ।
तावत् प्रिये ! मदवरोधनिदेशवर्ती (३)
नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥१२॥

(घ) ततस्ततः ।

(ख) किमिति ? ।

(क) राज्ञिति । अथ शकुन्तलायास्तादृशप्रश्नात् परम्, एना मुद्रा साक्षराङ्गुरीय-
कम्, अङ्गुल्या शकुन्तलाया इति शेषः, निवेशयता परिधापयता, प्रत्यभिहिता प्रत्युत्तर-
विषयीकृता ।

(ख) विदू इति । किमित्यं कमेवाव्ययं प्रश्ने, किं प्रत्यभिहितेत्यर्थः ।

एकैकमिति । हे प्रिये ! अत्र तपोवने, स्थितैव त्वमिति शेषः, दिवसे दिवसे
प्रतिदिनम्, मदीयम् एकैकं नामाक्षरं दुष्मन्तीति महाचक्रस्य शब्दस्य स्वरान्मकं वर्णम्
एकैकस्मिन् दिवसे दुष्मन्त इति शब्दस्य एकैकं स्वरवर्णमित्यर्थः, गणय, यावत् यदा,

(ख) विदूषक । तार पर ? तार पर ? ।

(क) राजा । तार पर, आभि एहे नामाङ्कित अङ्गुली, तांहार
अङ्गुलिते पराईते पवाईते प्रतुात्र करियाछिला ।

(ख) विदूषक । कि प्रतुात्र करियाछिले ? ।

(१) राजा । पश्चादिमा मुद्रां तदङ्गुली ... (२) कश्चिदयं पाठो नास्ति ।

(३) मदवरोधघट्टप्रवेशम् ... ।

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् । (ग)

मिश्र । रमणीयो क्व, अक्वही विहिणा विसंवादिदो । (घ)

(घ) रमणीयः खल्ववधिर्वाधिना विसंवादितः ।

अन्तं शेषमक्षरम्, गच्छसि "प्रयोगतश्च" इति भविष्यति वर्त्तमाना, तेन गणनया प्राप्तासीति तात्पर्यम्, तावत् तदा, मदवरोधस्य समानःपुरस्य तत्सम्बन्धीत्यर्थः, निर्देश आदेशं वर्त्तत इति निर्देशवर्त्तनी, नेता मदन्तःपुरं प्रापयिता जनः, तव समीपम्, उपैष्यति त्वा नेतुंमागमिष्यति, इति प्रत्यभिहितेत्यन्वयः । अतएव नीत्कण्ठिता भवेति भावः ।

अत्र नामाच्चगणनोपदेशमङ्गला 'अद्यावधिदृतीयदिवसे त्वां नेतुं समानःपुरस्थी लोके आगमिष्यति' इति गम्यार्थस्य स्पष्टसूचनात् पर्यायीकमलङ्कारः । तथा च दर्पण—

"पर्यायीकं यदा भङ्गा गम्यसेवाभिधीयते ।"

"न क्षरति न चलतीति प्रधानत्वादक्षरं स्वर उच्यते" इति कातन्त्रवृत्तौ दुर्गसिंहः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१२॥

(ग) तच्च इति । दारुणात्मना शकुन्तलाया निरतिशययातनाहेतुत्वान् भयङ्कर-स्वभावेन । मोहान् चित्तविकल्यात् विस्मरणादित्यर्थः, तच्च आनयनं नानुष्ठितं न कृतम् ।

(घ) मिश्र इति । रमणीयः सुन्दरदाम्पत्यसुखजननीपयोगित्वात् सुन्दरः, अवधिः राज्ञा । प्रिये ! এই তপোবনে থাকিবাই তুমি, এক এক দিনে আমার নামেব এক একটা অক্ষর গণনা কর, যাবৎ শেষ অক্ষরে যাইবে, তাহার মধ্যেই আমার আজ্ঞাধীন অশুভপুরুষ কোন লোক, তোমাকে নিয়া যাইবাব জন্ত, তোমার নিকট আসিবে ॥১২॥

(গ) দারুণস্বভাব আমি, বিস্মৃতিবশতঃ তাহা করি নাই ।

(ঘ) মিশ্রকেশী । বিধাতা, ঐহাদের সুন্দর সমগ্রটীকে বিপরীত করিয়া দিয়াছেন ।

ବିଦୁ । ଭୋ ! କଥଂ ଲୋହିଟମଚ୍ଛୁସ୍ସ ବଢ଼ିମଂ ବିନ୍ନ ମୁହ-
ପ୍ପବିଟ୍ଟଂ ଏଦଂ ଆସୀ ? (୧) । (ଢ)

ରାଜା । ଶଚୀତୀର୍ଥଂ ସଲିଳଂ ବନ୍ଦମାନାୟାସ୍ତେ ସଖ୍ୟା ହସ୍ତାଦ୍-
ଗଙ୍ଗାସ୍ତ୍ରୋତସି ପରିଭ୍ରଷ୍ଟମ୍ (୨) । (ଚ)

ବିଦୁ । ଜୁଜ୍ଜାଦି । (ଛ)

(ଢ) ଭୋ ! କଥଂ ରୋହିତମନସ୍ୟସ୍ୟ ବଢ଼ିଶମିବ ମୁଖପ୍ରବିଷ୍ଟମନଦାସୀତ୍ ?

(ଛ) ଯୁଜ୍ୟତେ ।

କାଳଃ, ବିଧିନା ଦୈବେନ, ବିସ୍ତ ବାଦିତଃ ବିପରୈତୌକ୍ରତ. କୁତ୍ସିତୌକ୍ରତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ. ସୁର୍ବ ଜନସିତସ୍ୟ
ଦୁ. ଶ୍ଵଜନନାଦିତି ଭାବଃ ।

“ଏବଧିଃ ସୌମକାଳସୀଃ” ଇତି ବିକାଂଶଃ ।

(ଢ) ବିଦୁ ଇତି । ବଢ଼ିଶଂ ସ୍ଵନାମସ୍ୟାତଂ ମତ୍ସ୍ୟଧାରଣାଶ୍ଚମ୍ । ଏତଦଙ୍ଗୁରୈକକମ୍ ।

“ବଢ଼ିଶଂ ମତ୍ସ୍ୟବିଧନମ୍” ଇତ୍ୟମରଃ ।

(ଚ) ରାଜିତି । ଶଚୀତୀର୍ଥଂ ଗଙ୍ଗାତୀରବନ୍ତି ଶକାବତାରାଧ୍ୟୟାମସ୍ୟ ଶଚୀନିର୍ମିତ-
ସ୍ତୃ, ସଲିଳଂ ଗଙ୍ଗାଜଳମ୍, ବନ୍ଦମାନାୟା ଏବଗାହନାନନ୍ତରମପଞ୍ଚାଂ ପ୍ରଣୟନାଃ, ତେ ତବ ସଖ୍ୟାଃ
ଶକୁନ୍ତଳାୟାଃ । ପରିଭ୍ରଷ୍ଟଂ ପତିତମ୍, ଅଙ୍ଗୁରୈକକମିତି ଶ୍ରୀଃ । ତସ୍ତ ଶ୍ଵାଦ୍ୟବିଶ୍ଵାସାଙ୍ଗୟା
ରୋହିତମତ୍ସ୍ୟେ ନ ଭଞ୍ଜିତମିତ୍ୟାଶ୍ରୟଃ ।

(ଛ) ବିଦୁ ଇତି । ଯୁଜ୍ୟତେ ଶକୁନ୍ତଳାୟା ହସ୍ତାଦଙ୍ଗୁରୈକକପାରିଭ୍ରଷ୍ଟମନମିତି ଶ୍ରୀଃ,

(ଢ) ବିଦୁଷକ । ସାଥେ ! ବଢ଼ିଶେର ଗ୍ରାସ୍ତ ଏହି ଅଙ୍ଗୁରୀ, ରୋହିତମତ୍ସ୍ୟେର
ଊଦରେ ଶ୍ରବେଶ କରିବ କି ଶ୍ରୀକାରେ ?

(ଚ) ରାଜା । ତୋମାର ସଖୀ ଯଥା ଶଚୀତୀର୍ଥେ ଏବଗାହନ କରିସା
ମାଷ୍ଠାଞ୍ଜେ ଗଙ୍ଗାକେ ନୟନୀର କରିତେଛିଲ, ତଥା ତାହାର ହାତ ହୈତେ ଗଙ୍ଗାର
ସ୍ରୋତେ ପଢ଼ିସା ଗିସାଛିଲ ।

(୧) ବିଦୁଷକଃ । କଞ୍ଚଂ ସୌବଳକମ୍ପିଅସ୍ତ ଲୋହିତମଚ୍ଛୁସ୍ସ ଉଦଲବ୍ଧମଲୀ ଆସି ।

(୨) ରାଜା । ଶଚୀତୀର୍ଥଂ ବନ୍ଦମାନାୟାଃ...

मिश्र । 'अटो क्वु तवस्मिणीए सउन्तलाए अधम्मभीरुणो एटस्स राएमिणो परिणए सन्देहो जादो । अधवा ण ईदिसो अणुराओ अहिस्माणं अवेकवटि । ता कधं विअ एदं । (ज)

राजा । उपालप्पो तावटिटमङ्गु रीयकम् । (झ)

विदू । सञ्चितम् । भो ! अहं पि दाव एदं दण्डकट्टं उवालहिस्सं । कधं उज्जुअस्स मे कुडिलं तुमं मि त्ति (१) । (ज)

(ज) अतः खलु तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरुणस्य राजर्षेः परिणये सन्देहो जातः । अथवा नेट्टशीऽनुरागः अभिज्ञानमपेक्षते । कथमिवै तत् ।

(ज) भो ! अहमपि तावदेतत् दण्डकाष्ठमुपालप्सो । कथम् अजुकस्य मे कुटिल त्वमसीति ।

तदङ्गुरीयकस्य पुरुषाङ्गुलीप्रमाणेन निश्चिततया शकुन्तलाङ्गुल्या श्लथ्वादित्याशयः । अथवा अनेन हेतुना अङ्गुरीयकस्य रोहितमत्स्योदरगमनं सङ्गच्छत इत्यर्थः ।

(ज) मिश्रंति । अतः खलु अङ्गुरीयकपरिभ्रशादेव, तपस्विन्याः शाच्यायाः शकुन्तलायाः परिणये इत्यन्वयः । ईदृशः अतुलनीयः । अभिज्ञानं चिह्नम्, नापेक्षते, तदनुरागेणैव स्मरणसम्भवादिति भावः । तत् तदा, एतत् विस्मरणम् । मिश्रकेश्या दुर्वाससः शपानवगमादिदमुक्तमिति बाध्यम् ।

(झ) राजति । उपालप्सो तिरस्करिष्यामि, नानाविडम्बनाकरणादित्याशयः ।

(छ) विदूषक । हईते পারে ।

(ज) मिश्रकेशी । এই জগুই, অধর্মভীরু এই রাজর্ষির দীনা শকুন্তলার বিবাহেরই সন্দেহ জন্মিয়াছিল । অথবা এইরূপ অনুরাগ, চিহ্নের অপেক্ষা করে না । অতএব এ বিস্মরণ হইল কি প্রকারে ? ।

(ঝ) রাজা । আমি এই অঙ্গুরীকে তিরস্কার কবিব ।

(১) বিদূষকঃ । আत्मगतम् । गङ्गीषी षेण पत्या उन्मत्तयाणं ।

राजा । तदश्वत्थं व (१) (८)

कथं नु तं कोमलबभ्रुराङ्गुलिं
करं विहायासि निमग्नमश्वसि ।
अथवा अचेतनं नाम गुणं न वीक्षते
मयैव कस्मादवधोरिता प्रिया ॥१३॥

(ज) विद् इति । स्वयमुच्यमानस्य हास्यकरत्वं विभाव्यं चिन्तयित्वा बोध्यम् । एतन्मदीयम्, दण्डकाष्ठं लगडम् । कौटुम्भिकपात्रस्य इत्याह कथमिति । हे दण्डकाष्ठ ! ऋजुकस्य सरलस्य मे मम मत्सम्बन्धीत्यर्थः, त्वम्, कथं कुटिलं वक्रमसि, इति इत्यम्, उपालस्य इत्यन्वयः । तथा च यथा मम दण्डस्य तादृशीपालम्भनेऽपि कुटिलतात्यागी न स्यात् तथा तथाङ्गुरीयकीपालम्भनेऽपि तत्कृतविडम्बनादोषहानिनं स्यादेवेति तदुपालम्भो निष्फलत्वाद्द्विषयकर एवेति भावः ।

(ट) राजति । तत् पूर्वोक्तं विदूषकवाक्यम्, अश्वत्थं व वदतीति शेषः शकुन्तला-सक्तस्य मनसः अङ्गुरीयकतिरस्कारकरणप्रवणत्वादित्याशयः । अथन्तु विदूषकवाक्यस्य उत्तरादाने हेतुबल इति बोध्यम् ।

कथमिति । हे अङ्गुरीयक ! कोमला मृदुलाः बभ्रुरा उत्पत्तावनताश्च अङ्गुलयो गम्य तम् । इदं बभ्रुरत्वन्तु अङ्गुलीनामथावच्छेद एव, अन्यथा सौन्दर्यहानिरिव स्यादिति बोध्यम् । तं शकुन्तलाया अङ्गभूतम्, करं हस्तम्, विहाय परित्यज्य, अश्वसि गङ्गाजले, कथं नु केन हेतुना, निमग्नमसि ।

स्वयमेव निमग्नं समर्थयन्नाह अथवेति । अचेतनं वस्तु कर्तृ, गुणं पदार्थ-

(९) विदूषक । (३१२ हाशु करिया) ओह ! आमिओ एहे नुकाठके तिरस्कार करिव । हे नुकाठ ! आमि सरल, अथ च त्ति आमार हईया, वक्र हईले केन ।

(ट) राजा । (ताहा ना गुनियाई)

(१) अथं पाठः पुस्तकालये नास्ति ।

मिश्र । सअं ज्जिव पड्डिवसो जं अह्नि वत्तुकामा (१) । (ठ)

विद्रू । भो ! सव्व मा अहं वुभुक्खाए मारिदव्वो (२) । (ड)

(३) स्वयमेव प्रतिपन्नः, यदाह वक्तुकामा :

(ड) भो ! सर्वथा अहं वुभुक्षया मारयितव्यः ।

विशेषस्य उत्कर्षम्, न वीक्षते नालीचप्रति अनालीचैव कार्यं करोतीत्यर्थः । नाम सम्भावनायाम् । अतएव अचेतनमेवाङ्कुरीयकं शकुन्तलाहस्तस्थीत्कर्षमनालीच्य जने निमग्नमिति भावः । किन्तु मयैव सर्चेतनेनैवेत्याशयः, प्रिया शकुन्तला, कस्मात् हेतोः, अवधौरिता प्रत्याख्याता । अङ्कुरीयकर्त्तृकप्रत्याख्येने तदचेतनत्वमेव समर्थकमस्ति, सर्चेतनमत्कर्त्तृकप्रत्याख्याने तु किञ्चिदपि समर्थकं नालीति अङ्कुरीयकादधम एवाहमत्यभिप्रायः ।

अत्र तृतीयपादेन पूर्वार्द्धसमर्थानात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासी-
ऽलङ्कारः । अतुर्थपादेन तु अङ्कुरीयकादात्मनीऽधमत्वं व्यज्यत इति वस्तुना व्यति-
रेकालङ्कारध्वनिः ।

“बन्धु रत्न भूतानतम्” इत्यमरः ।

वंशस्थविलं हनम् ॥१३॥

(३) मिश्रिति । यत् अचेतनस्य गुणादर्शत्वम्, तत् स्वयमेव प्रष्टा राजा, प्रतिपन्नः
अङ्गीकृतवन् । अतएव न पुनर्मम तदङ्गव्यमस्तीति भावः ।

हे अङ्कुरीयक ! याहार आङ्गुलश्रुति कोमल एवं ऊचु-नीच, मेह
हातथानि पवित्राग करिवा, तुमि जले मग्न हईयाछिले केन ? अथवा
अचेतन पदार्थ, गुण देखिते पाय ना ; किन्तु आमिहै वा केन प्रियतमाके
प्रताथान करिलाम ॥१३॥

(४) मिश्रकेशी । आमि याहा बलिंते ईच्छा करियाछिलाम, ताहा
निजेहै श्चीकार करिलेन ।

(१) अयं पाठोऽपि क्वचिन्न दृश्यते ।

(२) विद्रुषकः । आत्मगतम् । अहं वुभुक्खाए खारवव्वो स्मि ।

রাজা । অনাট্য । প্রিয়ে ! অক্ষারণপরিত্যাগাদনুশয়দগ্ধ-
হৃদয়স্তাবদনুকম্প্রাণতাময়ং জনঃ পুনর্দর্শনেন (১) । (ঙ)

প্রবিশ্য চিত্রফলকহন্য চেতী । ভট্টা ! ইয়ং বিত্তগদা ভট্টিণী ।
ইতি চিত্রফলকং দর্শয়তি (২) । (ণ)

(ণ) ভর্তা ! ইয়ং চিত্রগতা ভট্টিনী ।

(ঙ) বিদূ ইতি । সর্বথা বাটং সত্যমেবেত্যর্থঃ, লুম্বশা লুম্বশা, নারথিতস্ত্রী
বিনাশযিতস্ত্রী : অতএব ইদানীমেতদালীচনং বিহায় রূহং চল ইত্যশয়ঃ ।

“সর্বথা হেতুবাদযোঃ” ইতি মেদিনী ।

(ঙ) রাজিতি । অনাট্য তত্রবিদূধকবাক্যং তুচ্ছবজ্জয়া অবজ্ঞায় । অনুশয়েন
অনুতাপেন দগ্ধং হৃদয়ং যস্য স তাটশ্য, অয়ং সন্নতশ্যো জন, পুনর্দর্শনেন পুনর্দর্শন-
দানেন, অনুকম্প্রাণং দয়াপাতীক্রিয়তাম্ ।

অথ আক্রন্দী নাম নাট্যালঙ্কারঃ—“আক্রন্দে: প্রলপিতং যুবা” ইতি দর্পণলক্ষণান্ ।

(ণ) প্রবিশ্যতি । চিত্রফলকম্ আলিখ্যবৃহৎ হস্তে যম্মা: সা তযীক্কা, চেতী
দাশী । হে ভর্তা ! স্বামিন্ ! চিত্রগতা আলিখ্যবৃহত্যা, ভট্টিনী অক্রুতামিষিকা
ভবত: পত্নী তত্পতিমূর্তিবিষয়ঃ ।

(ঙ) বিদূষক । ওহে ! ক্ষুধা আনাকে নিশ্চয়ই মারিষা ফেলিবে ।

(ঙ) রাজা । (সে কথা গ্রাহ্য না করিষা) প্রিয়ে ! বিনা কারণে
পরিভ্যাগ করায়, অস্তুতাপে আমার হৃদয় দগ্ধ হইতেছে ; অতএব পুনরায়
দর্শন দিয়া, এই ব্যক্তিব প্রতি দয়া কর ।

(ণ) চিত্রফলকহস্তে দাসী প্রবেশ করিষা । মহারাজ ! এই চিত্রস্থ
মহারাগী । (এই বলিয়া চিত্রফলক দেখাইল ।)

(১) রাজা । অক্ষারণপরিত্যক্তা : অনুশয়তনহৃদয়ঃ ।

(২) প্রবিষ্টাপটীল্লিপে...।

राजा । विलीक्य । अहो रूपमालेख्यगताया अपि प्रियायाः ।
तथाहि—(त)

दीर्घापाङ्गविसारिनेत्रयुगलं लीलाञ्चितभ्रूलतं
दन्तान्तःपरिकीर्णं हासकिरणज्योत्स्नाविलिम्बाधरम् ।
कर्कश्व्यूतिपाटलीष्ठरुचिरं तस्यास्तदेतन्मुखं
चित्रे ऽप्यालपतीव विभ्रमलसत् प्रोङ्गिन्नकान्तिद्रवम् (१) ॥१४॥

(त) राजेति । आलेख्यगताया अपि चित्रस्थाया अपि, प्रियायाः शकुन्तलायाः,
अहो आश्चर्यं रूपम् ।

दीर्घेति । दीर्घाभ्याम् अपाङ्गाभ्यां नेत्रप्रान्तद्वयेन विसारि विलृतं नेत्रयुगलं
यत्र तत् तादृशम्, लौलया विलासेन अञ्जिते श्रीभाषासे भ्रूलते लतातुल्यभ्रूद्वयं यत्र
तत्, दन्तानामन्तरभ्यन्तरेषु परिकीर्णा इतस्ततो विक्षिप्ता हासकिरणाः । अितदीप्तयः
ज्योत्स्ना इव तामिर्विलीतो व्याप्तौ अक्षरौ शोष्ठौ यस्मिन् तत् तथोक्तम्, कर्कश्व्यूतिवत्
पङ्कवदरीफलविशेषप्रभावत् पाटलाभ्यां स्वभावत एव अंतरक्ताभ्याम् शोष्ठाभ्यां रुचिरं
सुन्दरम्, विभ्रमेण विलासेन लसत् शोभमानम्, प्रोङ्गिन्ना आविर्भूता कान्तिः शोभाविशेषो
श्रेयस्के प्रोङ्गिन्नकालयः तादृशा द्रवा जनानि घर्षजलविन्दो यस्मिन् तत् तादृशम्, एतत्
दृश्यमानम्, तस्याः शकुन्तलायाः, तत् पूर्वप्रत्यक्षीकृतम्, सुखं कर्तृ, चित्रे चित्रगतमपि
सत्, आलपतीव मामाभाषत इव, हासेन किञ्चिद्विहतीष्ठत्वादिति भावः ।

अत्र हासकिरणज्योत्स्नेत्येका लुप्तपमा, कर्कश्व्यूतिपाटलिति चापरा लुप्तपमा
ताभ्यां सङ्कीर्णा वाच्या भावामिमानीनी क्रियीत्प्रवालहारः । उत्पत्तिप्रधतौत्यैव
पाटलवर्णमेकजतीयं वदरीफलमस्ति, पाटलित्युपमेशसामर्थ्येन तस्यैव गृहणान्न
उपमागतन्वूनपदत्वदीपः ।

“कर्कश्वूर्वदरी कौली कौलं कुवलयनिनि” इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं वलम् ॥१४॥

(त) राजा । (देखिय) प्रियतमा चित्रगत हईलेउ उहार रूप
कि आश्चर्या ! । देख—

(१) कुत्रचिदयं श्लोको नास्ति ।

বিদূ । বিলোক্য । সাহু বদ্বস্ব । সাহু, জ' তএ মহুরো
 মদ্বিণীএ দ'সিতো ভবাণুপ্যবেসো, খলদি বিম্র মে দিষ্টী ণিহুদ-
 প্যদেসিসু' । কি' বহুণা, সত্চাণুপ্যবেসসঙ্কাএ আলবণকৌদু-
 হল' মে জণম্রদি (১) । (থ)

(থ) সাধু বয়স্য ! সাধু, যত্ তয়া মধুরো মদ্বিন্যা দর্শিতো ভাবানুপবেশ',
 স্বললতীব মে দৃষ্টির্নিম্বতপর্দেষু । কি' বহুনা, সত্চানুপবেশশঙ্কয়া আলপনকৌতূহল'
 মে জনয়তি ।

(থ) বিদূ ইতি । যত্ যস্মাত্ । মধুরো দৃষ্টিপীতকরঃ, মদ্বিন্যাঃ শকুন্তলায়াঃ,
 ভাবানুপবেশঃ চিত্তে চেষ্টাসম্ভবেশঃ, দর্শিতঃ প্রকটিতঃ, অতএব মে মম দৃষ্টিঃ, নিম্বত-
 পর্দেষু স্তানাদিগুপস্থানেষু, স্বললতীব ধারারূপেণ সম্বলতীব, অবিকলত্বাদিতি ভাবঃ ।
 কি' বহুনা উক্তেনিতি শ্রবঃ । সত্চানুপবেশশঙ্কয়া প্রাণসম্ভবেশসম্ভাবনয়া অস্মাং মূর্তী'
 প্রাণাঃ সন্নীতি সম্ভাবনয়িত্যর্থঃ ।

"ভাবঃ সত্চাস্ত্রভাবাভিপ্রায়চেষ্টাভ্রজন্মসু" ইতি "দ্রব্যাসু ব্যবসায়িষু সচ্চমনস্বী তু
 জলুধু" ইতি চামরঃ ।

প্রাক্তয়ুগল বিস্তৃত হওয়ায় নয়নযুগলও বিস্তৃত, ক্রলতা দুইটা
 বিলাসবশতঃ শোভা পাইতেছে ; জোয়ার আয় দৃষ্টিসমূহের অভাস্তর
 হইতে নির্গত হাশ্বের কারণে ওষ্ঠযুগল ব্যাপ্ত হইয়াছে ; পক বদরীফলের
 আয় পাটলবর্ণ ওষ্ঠদ্বয় স্নন্দর দেখা যাইতেছে ; বিলাসবশতঃ বিশেষ
 শোভা পাইতেছে এবং ঘর্ষদিব্দু নির্গত হওয়ায় কাঙ্ক্ষি যেন ঝরিয়া
 পড়িতেছে ; প্রিয়তমার এহেন সেই মুখখানি, চিত্রে থাকিয়াও যেন
 আলাপ করিতেছে ॥১৪॥

(থ) বিদূষক । (দেখিয়া) ভাল, সখে ! ভাল ; যেহেতু তুমি

(১) বিদূষকঃ । সাহু বদ্বস্ব ! মহুরাবল্যায়দ'সখিন্দী ভাবাণুপ্যবেসী ।
 স্বললতীব মে দিষ্টী ণিহুদপ্যদেসিসু ।

मिश्र । अन्नो ! एसा राएसिणो वत्तिअलिहाणिउणदा ।
जाणे पिअसही मे अगंदो वट्टदि त्ति (१) । (८)

राजा । यद्वयत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं लेखया किञ्चिदन्वितम् ॥१५॥

(८) अही ! राजर्षेर्वर्तिकालिखानिपुणता । जाने प्रियसखी मे अयती वत्तंते इति ।

(८) मिश्रेति । राजर्षेर्दुष्कलस्य, वर्तिकया तूलिकया या लेखा चित्रणं तस्या निपुणता दक्षता, अही आश्चर्यरूपा, अविकलतादर्शनादिति भावः । जाने मन्त्रे, प्रियसखी शकुन्तला ।

एतदृशनात् मालतीमाधवे माधवकर्तृकमालतीचित्रदर्शनाच्च प्रतीयते तदानीं प्रायेण सर्वेषामेव चित्रविद्यानैपुण्यमासीदिति ।

यदिति । यद्वयदङ्गम्, चित्रे साधु अविकलचित्रणेन सुन्दरं न स्यात्, प्रकृत-
तत्तदङ्गस्यैव असुन्दरत्वादिति भावः ; तत्तदङ्गम्, अन्यथा प्रकृतमूर्तिती विकलम्,
क्रियते सुन्दरमेव विधाय चित्राते, साकल्येन सौन्दर्यसम्पादनार्थमित्याशयः, सर्वैरेव
चित्रकरैरिति शेषः । तथापि ईदृश्यां चित्रकररीत्यां सत्यामपि, तस्याः शकुन्तलायाः,
लावण्यं सर्वाङ्गस्यापि सौन्दर्यम्, लेखया मन्त्रिवर्णेन, किञ्चिदन्वितं प्रकृतमूर्त्या सह
एतत्प्रतिमूर्त्तः किञ्चित् संवादितं प्रायेणाविकलं जातमित्यर्थः । किञ्चिदित्यनेन
राणी शकुन्तलार अवस्थाटी चित्रे वडई सुन्दर देथाईयाह ; ईषार गुण्ठस्थाने
दृष्टि येन धारावाहिकरूपे चलिते থাকे । वेशी बलिया कि हईवे ;
प्राण आछे भाविद्या, आलापेर कोतुक जग्याइतेछे ।

(८) मिश्रकेशी । तूनि दिया राजर्षिर एई चित्र करिवार निपुणता
आश्चर्य बटे । सुतरां আমি মনে করিতেছি যে, প্রিয়সখী শকুন্তলা
আমার সম্মুখে রহিয়াছে ।

(१) सानुमती । अन्नो ! एसा राएसिणो विउणदा । जाणे सही ।

তথাহি—

অস্ম্যাস্তুঙ্গমিব স্তনদ্বয়মিদং, নিম্নে ব নাभिः स्थिता,
दृश्यन्ते विषमोन्नताश्च बलयो भित्तौ समायामपि ।

अङ्गे च प्रतिभाति माहूर्वमिदं स्निग्धप्रभावाच्चिरं
प্রেम्णा मन्मुखमीषदीक्षत इव स्मेरा च वक्त्रীव माम् (१) ॥१६॥

कश्चिद्विदं श्रे प्रकृताङ्गात् सुन्दरमङ्गं चित्रितमिति द्योतितम् । एतेन प्रकृतमूर्तेः
सौन्दर्यातिशयो व्यज्यते ॥१५॥

अस्या इति । समायामपि समतलायामपि, भित्तौ चित्रफलके, अस्याः शकुन्तलायाः,
इदं स्तनद्वयं तुङ्गम् उन्नतमिव वर्तते इति शेषः । अतएवैतच्चित्रणे महद्देव नैपुण्यं
जातमिति भावः । एवमुत्तरवाक्येष्वपि भावः समुद्वेयः । नाभिः निम्ना गभीरेव
स्थिता । बलयश्च उदरगतमांसतरङ्गाय, विषमोन्नता अवनतीन्नताः, दृश्यन्ते । स्निग्ध-
प्रभावात् तैलाक्तवर्णसामर्थ्यात्, अङ्गे गात्रे, इदं माहूर्वञ्च कीमलता च, चिरं
प्रतिभाति ; तैलस्य सहसा शीषणाभावादित्याशयः । प्रेम्णा अनुरागेण, मन्मुखं मन
वदनम्, ईषत् ईषत इव कुटिलकृष्टपातेन किञ्चित् पश्यतीव, तथा स्मेरा मृदुहासा च,
मां वक्त्रীव किञ्चिदालपतीव ; उभयत्रापि चित्रणनैपुण्यादित्यभिप्रायः ।

अथ प्रथमे पादे हे गुणीत्पक्षे, चतुर्थेऽपि च हे क्रियीत्पक्षे ; इत्येतासां
परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । उन्नते वैषम्यमवनतेष्वेव पूर्णं स्यात्, तेन विषमपदे-
नैवार्थादवनतेर्बोधनात् न अवाचकत्वदीष इति दिक् ।

माहूर्लावकीञ्चितं वचनम् ॥१६॥

রাজা । অবিকল চিত্র করিলে যে যে অঙ্গ সুন্দর হয় না, চিত্রকারগণ
সেই সেই অঙ্গকে চিত্র অগুরূপ করিয়া থাকে । তথাপি এই চিত্র-
দ্বারা শকুন্তলার সৌন্দর্য্য, কিছু খাটিয়াছে ॥১৬॥

দেখ, চিত্রপট সমান হইলেও, শকুন্তলার এই স্তনদ্বয় যেন উচ্চ,

(১) কশিদিব স্ত্রীকী নাভি ।

मिश्र । सरिसं एवंपञ्चाटावगुरुणो सिणेहस्य (१) । (ध)

राजा । निश्चस्य ।

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्व

चित्वापिंतामहमिमां बहुमन्यमानः ।

स्त्रीतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे ! प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् (२) ॥१७॥

(ध) सदृशमेवंपञ्चात्तापगुरोः स्त्रीहस्य ।

(ध) मिश्रति । एवं चित्रिताया अपि शकुन्तलाया आदरणम्, पञ्चात्तापिन अनुतापिन गुरोर्द्विं गतस्य, स्त्रीहस्य अनुरागस्य सदृशमुपयुक्तम्; सर्वत्रैव तथा दर्शनादित्याशयः ।

साक्षादिति । हे सखे ! अहं पूर्वम्, साक्षात् प्रत्यक्षतः, उपगतां प्रकृतमूर्त्त्यैव उपस्थिताम्, प्रियां शकुन्तलाम्, अपहाय परिन्यज्य, इमां चित्रापिंताम् आलोक्यमात्रतया विव्यस्तां प्राणादिहैनानित्याशयः, प्रियाम्, बहुमन्यमान आद्रिप्रमाणः सन्, पथि गमनमार्गं, निकामजलां प्रचरतीयाम्, स्त्रीतोवहां नदीम् अतीत्य अतिक्रम्य, मृगतृष्णिकायां नदीवत् प्रतीयमानाया मरीचिकायाम्, प्रणयवान् जनप्रार्थनावान् जातः । तथा च यथा नदीमतीत्य मरीचिका यां जलं प्रायथन्, पिपासुः जनन्तु न लभत एव, प्रत्युत पिपासालिरीकेण नितरां पीडयेत् ; तथा अहमपि प्रकृतां शकुन्तलां प्रत्याख्याय चित्रापिंतायां नाभि येन गभीर एवमथरञ्जलि येन ऊचू-नीचू देखा याइतेतेछे । आर निष्कृतां श्रुतावे सर्वदाइ अत्रे एइ कोमलता प्रकाश पाइतेतेछे ; अनुरागवशतः आमार मुख येन अल्ल अल्ल देथितेतेछे एवमं श्रेयं हाश्रयुक्त इइया आमाके येन किछू बलि तेतेछे ॥१७॥

(ध) मिश्रकेनौ । अनुराग अनुरागतापे बद्धित हस्य, मेइ अनुरागैर इहाइ उपयुक्त ।

(१) विवेहस्य अथवलीवस्य च । (२) कुत्रचित् पुस्तकेषु श्लोकः परस्तादित्यस्यः ।

বিদূ। ভো! তিস্বিমা আদিশো দীসন্তি, সস্বাম্বো
জ্জিব দংসণীআম্বো; তা কদমা এত্থ তত্থম্বোদী
সসন্তলা? (১)। (ন)

মিস্ম। অণহিস্বো ক্বু এসো সস্বীএ হুবস্স মৌহচক্বু,
ইঅং ক্বু ণ সে গদা পস্সক্বদং? (২)। (প)

(ন) ভো! তিস আকৃতযৌ দৃশ্যন্তে, সর্বা এষ দর্শনীয়ঃ, তন্ কতমাব তব-
ভবতৌ শকুন্তলা ।

(প) অনভিজ্ঞঃ স্বল্পেণ সখীৰূপস্য মৌঘচক্ৰঃ, ইয়ং স্বলু নাস্য গতা প্রত্যক্ষতাম্ ।
মনঃশান্তিমিচ্ছন্ তান্তু ন লভে এষ, প্রযুত কামাতিরেকেণ নিতরাং পীড়ামেবানু-
भवामোति भावः ।

অতএবাব অসম্ভবহস্তুসস্বম্বা নিদর্শনালঙ্কারঃ ।

“প্রণয়ঃ প্রেমিণি বিষম্ভে যাচ্ছাপ্রসরযৌরপি” ইতি মেদিনী ।

বসন্ততিলকা বচনম্ ॥১৩॥

(ন) বিদূ ইতি । দর্শনীয়ঃ পরমমৌন্দর্যাদবদ্যঃ। অথ আসু মধ্যৈ,
কতমা কা ।

রাজা । (নিশ্বাস তাগ করিয়া) প্রিয়া শকুন্তলা পূর্বে সাক্ষাৎ
উপস্থিত হইয়াছিলেন, তখন তাঁহাকে পরিত্যাগ করিয়া, এখন এই
চিত্রিত শকুন্তলাকে অত্যন্ত আদর করিতেছি । অতএব হে সখে !
পথে প্রচুরজনসম্পন্ন নদী পরিত্যাগ করিয়া, মরীচিকায় জন প্রার্থনা
করিতেছি ॥১৭॥

(ন) বিদূষক । বয়শ্য ! তিনটী মূর্ত্তি দেখিতেছি, সকল কয়টাই
সুদৃশ্য ; ইহার মধ্যে কোনটী শকুন্তলা ? ।

(১) বিদূষকঃ । ভো ! দাশিঁ তিস্ব তত স্বীর্ষীণী দীসন্তি ..

(২) . সানুনতী । অণহিস্বো ক্বু, এরিসস্ব হুবস্স মৌহদিদী অসং জঘী ।

राजा । त्वं तावत् कतमां तर्कयसि । (फ)

विदू । निर्वर्ण्य । तक्केमि जा एसा सिद्धिलवन्धणुव्वन्त-
कुसुमेण केसहत्थेण वद्धस्स अविन्दुणा वअण्णिण विसेसदो
णमिदं सआहिं वाहुलदाहिं उच्चलिदणीविणा वसणेण अ
इसोपरिस्सन्ता विअ अहिसेअसिणिद्धदरपल्लवस्स वालचूअ-
रुक्खस्स पास्से आलिहिदा एसा तत्थभोदी सउन्तला, इदराओ
सहोओ त्ति (१) । (ब)

(ब) तर्कयामि येषां शिथिलबन्धनं? हान्तकुसुमेन केशहस्तेन बद्धखेदविन्दुना वदनेन
नमितांसकाभ्यां बाहुलताभ्याम् उच्चलितनीविणा वसनेन च ईषत् परिशान्तेव अभिषेक-
सिन्धुतरपल्लवस्य बालचूतवृक्षस्य पास्यं आलिखिता, एषा तत्रभवती शकुन्तला, इतरे
सख्यौ इति ।

(प) मिर्यति । एष राजवयस्यः, सखीरूपस्य शकुन्तलासौन्दर्यस्य, अनभिज्ञः
अज्ञाता, अतएव मीघं शकुन्तलाया अदर्शनात् व्यर्थं चतुर्यस्य सः । इयं शकुन्तला,
अस्य राजवयस्यस्य, प्रत्यक्षतां न गता, अतएव अनभिज्ञ इत्याशयः ।

(फ) राजेति । कतमाम् आषां मध्ये काम्, शकुन्तलामिति शेषः तर्कयसि
सम्भावयसि ।

(ब) विदू इति । शिथिलबन्धनेन हेतुना उद्धानानि परित्यक्तानि कुसुमानि
वृक्षपूर्वाणि पुष्पाणि येन तेन तयोक्तेन, केशहस्तेन केशकर्त्रापेन विशिष्टा, बद्धा धृताः
स्वेदस्य घर्षजलस्य विन्दुनी येन तादृशेन, वदनेन मुखेन विशिष्टा, नमितौ घटीचीलन-

(प) मिश्रकेशी । ये हेतु ईनि सथीर रूप देथेन नाई ; अतरां
ईहार चक्क निफल । शकुन्तला ईहार प्रत्याङ्गगत ह्य नाई ।

(फ) राजा । तूमि कोन्टीके शकुन्तला मने कव ।

(१) ...सिद्धिलकेशवन्धुव्वन्तकुसुमेण केसणेण, सवभिषेकअविन्दुणा वसणेण
विसेसदो ओसरिआहिं वाहुदाहिं अषसेमिणिद्धदरपल्लवस्स चूअपादवस्स...

রাজা । নিপুণো भवान् । अस्यैव ममापि भाव-
चिह्नम् (१) । (भ)

বেলায়াম্ অবনতীকৃতী অ সৌ স্কসৌ যযৌস্তম্ভ ম্ । বাহুতাতায়া বিশিষ্টা । তথা উচ্ছলিতা
জলদানকালী সচ্ছলিতা নীবিঃ কটিবন্ধনং যস্য তাড়য়ন বসনেন চ বিশিষ্টা । সর্বত্র
বিশিষণে ততীয়া । ইৎপ্ পরিশাস্তে ব আশ্রমপাদপেণ জলসেকাদিতি ভাবঃ । অভিধেয়েণ
জলসেচনেন স্নিগ্ধবরাণি অতিশয়েন চিক্ৰণানি পল্লবানি যস্য তস্য তথোক্তস্য । বালচুত-
ব্রহ্মল্য স্তুদ্রাম্ভ্রব্রহ্মল্য, পাশ্বং খালিখিতা চিত্রিতা, এষা তব্রবতী শকুন্তলা, সৌন্দর্য্যাতিরেক-
দর্শনাৎ ভাগ্যলক্ষণদর্শনাস্তে ত্যাগয় । ইতি তর্কযামীতি পূর্বোথান্বয়ঃ ।

“পাশ্বঃ পশ্বয়ঃ স্তম্ভয়ঃ কলাপার্থাঃ কবান্ পরে” ইতি “স্কৌকটবস্ত্রবশ্বেঃপি নীবিঃ
পরিপশ্বেঃপি চ” ইতি চামরঃ ।

(ম) রাজিতি । নিপুণো বস্তুনির্ণয়দক্ষ, পূর্বমনবলীক্যাপি শকুন্তলায়া
নির্ণয়াদিঅভিপ্রায়ঃ । অব বিবে । ভাবয়োঃ সাত্ত্বিকভাবয়োঃ স্বীদাম্বুণীঃ,
চিহ্নমঙ্গি । সাত্ত্বিকভাবানাঙ্ক সাহচর্যদর্পণঃ—

“লম্বঃ স্বীদীঃশ্য রীমাচঃ স্বরমঙ্কীঃশ্য বিপথুঃ ।

বী বর্ষ্যমম্বু মলয় ইত্যষ্টী সাত্ত্বিকাঃ স্মৃতাঃ ॥”

(ব) বিদূষক । (দেখিয়া) আমি মনে করি, যাহার কেশকলাপ
শিথিলভাবে বন্ধ হওয়ায় তাহার ফুলগুলি পড়িয়া যাইতেছে, মুখের উপরে
ঘর্ষবিন্দু আবির্ভূত হইয়াছে, বাহুর উপরিভাগ অবনত দেখা যাইতেছে
এবং বস্ত্রের বন্ধন সরিয়া গিয়াছে, আর যাহাকে ঈষৎ পরিশ্রান্ত বলিয়া
বোধ হইতেছে ; এই অবস্থায় জনসেকে স্নিগ্ধপল্লব ক্ষুদ্র আশ্রবৃক্ষের
পার্শ্বে যিনি এই চিত্রিত আছেন, ইনিই শকুন্তলা ; অগ্ন দুইটা সখী ।

(ভ) রাজা । তুমি অভিজ্ঞ বটে । এই চিত্রে আমারও ভাবের
চিহ্ন আছে ।

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशात् रेखा प्रान्तेषु दृश्यते मलिना ।

अस्य च कपोलपतितं लक्ष्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात् (१) ॥१८॥

चेटीं प्रति । चतुरिके ! अर्द्धलिखितमेतद्विनोदस्थान-
मस्माभिः, तद्गच्छ वृत्तिकास्तावदानय (२) । (म)

किं तच्चिह्नमित्याह स्वप्नेति । स्वप्नायाः चित्रमात्रेणैव कामविकाराविर्भावात्
सुनचर्मजलायाः, अङ्गुलिः चित्रणकाले कालरङ्गाक्ताया ममाङ्गुलिः, विनिवेशात् चित्रफलके
स्थापनात्, प्रान्तेषु शकृतलाया एव पात्रेषु, मलिना विनिवेशिताङ्गुलितः कालरङ्ग-
लग्नात् किञ्चिन्कालवर्णा, रेखा, दृश्यते । तथा, वर्णकस्य एतच्चवत्परङ्गस्य उच्छ्वासात्
स्त्रीतीभावात् सर्वतः किञ्चिन्मसुरणादित्यर्थः, कपोलात् ममैव गच्छदेशात् पतितं
विकाराविर्भावेन गलितम्, इदम्, अस्य च नयनजलञ्च, लक्ष्यमनुमानेनावगन्तव्यम्,
अथवा मलिनरेखाया वर्णकोच्छ्वासस्य चासम्भव इति भावः ।

वर्णयति रञ्जयतीति वर्णकं चित्रसाधनौभूतलेपनम् । तथा च विश्वः—“वर्णक-
धारणे स्युतः । विलेपने चन्दने च वर्णकं स्यात्—” आर्यां जातिः ॥१८॥

(म) चेटीमिति । चेटीं चित्रानयनकारिणीं दासीम् । चतुरिकेति तन्नाम ।
एतस्य चित्रस्य विनोदस्थानम् आनीदकरविषयसमूहः, अर्द्धलिखितं तदानीमवसरा-
सत्त्वादर्द्धलिखितम् । वृत्तिका नानाविधास्तुलिकाः । वृत्तिकापदेनाव वर्णकादिकमपि
लक्ष्यते ।

घर्माङ्क अङ्गुलि संस्थापन कराय এই চিত্রের প্রাञ्ছে মলিন রেখা দেখা
যাইতেছে এবং ৩২ ফুলিয়া উঠায় গাল হইতে পতিত এই চোখের
জলও লক্ষ্য হইতেছে । ১৮॥

(ম) (দাসীর প্রতি) চতুরিকে! আমি এই আমোদকর স্থানগুলি
অর্দ্ধচিত্রিত করিয়াছিলাম; অতএব তুলিগুলি নিয়া আয় ।

(১) স্বিন্নাঙ্গুলিবিনিবেশী রেখাপ্রান্তেষু দৃশ্যতে মলিনা:।...দৃশ্যমিদং...

(২) ক্বচিৎ চেটীং প্রতি ইতি নাস্তি।...গচ্ছ বৃत्तিকা...।

चेटी । अज्ज ! माह्व्व ! अवलम्ब्व दित्तफलम्, जाव
आअच्छामि (१) । (य)

राजा । अहमेवावलम्ब्वे । इति यथाक्तं करोति । (२) । (र)

चेटी । निष्क्रान्ता ।

विदू । भो ! किं एत्थ अवरं आलिहिद्व्वं ? (३) । (ल)

मिश्र । जो जो पिअसहीए अहिमदो पदेसो, तं तं
आलिहिद्व्वकामोत्ति तक्कमि (४) । (व)

(य) आर्य्य ! माधव्य ! अवलम्ब्वस्व चित्रफलकम्. यावदागच्छामि ।

(ल) भो ! किमवापरमालिखितम्यम् ।

(व) यी यः प्रियसख्यः अभिमतः प्रदेशः, तं तमालिखितुकाम इति तर्कयामि ।

(य) चेटीति । माधव्येति विदूषकनाम्ना सम्बोधनम् । अवलम्ब्वस्व धारय ।

(र) राजेति । एतेन चित्रव्याख्यादगतिशयो व्यन्यते ।

(ल) विदू इति । आलिखितम्यं चित्रयितम्यम् ।

(य) दासो । आर्य्य ! माधव्य ! यावत् आमि आइसि, तावत्
आपनि चित्रफलकथानां धरुण ।

(र) राज्ञा । आर्य्येइ धरि । (एहै वलिग्न धरिलेण ।)

दासो । (चलिया गेल ।)

(ल) विदूषक । सखे ! इहाते आर कि चित्र करिवे ? ।

(१) ...आअच्छाम् । (२) ...एतदवलम्ब्वे ।

(३) विदूषकः । आत्मगतम् । एषो अतभवं एहं अदिक्कमिअ मपतिक्कपाए
संकन्ती । प्रकाशम् । भो ! अवरं किं एत्थ लिहिद्व्वं ? ।

(४) सानुमती । जी जी पदेसी सहीए मे अहिद्व्वसी तं तं आलिहिद्व्वकामी
होउ ।

राजा । सखे ! श्रूयताम्—(१)

कार्यां सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी,
पादास्तामभितो निषण्णचमरा गौरीगुरोः पावनाः (२) ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्भातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥१८॥

(ब) मिश्रति । प्रियसख्याः शकुन्तलायाः, प्रदेशः अवयवः अभिमतः सुन्दरत्वेन सम्यतः । आलिखितुकामः चित्रयितुमिच्छुः ।

कार्येति । सैकतेषु बालुकामयपुलिनेषु लीलानि अवस्थितानि हंसानां मिथुनानि युग्मानि यस्याः सा तादृशी, मालिनी तदाख्या, स्रोतसा वहतीति स्रोतोवहा नदी, कार्या कर्तव्या चित्रयितव्येत्यर्थः, तां मालिनीम्, अभितः समीपे तस्या मालिनीनद्याः समीप इति तानुपर्थम्, निषण्णा उपविष्टाः चमरा मृगविशेषा येषु ते, पावयन्ति मुनीनामाश्रम-शालित्वात् पवित्रौकुर्वन्तीति पावनाः, गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्हि मालप्रस्य, पादाः प्रत्यन्तपर्वताः, कार्या इति वचनव्यत्ययेनान्वयः । तथा शृङ्गामु लम्बितानि वल्कलानि यस्य तादृशस्य तरोर्हंसस्य, अधो निम्ने, कृष्णमृगस्य कृष्णपाराख्य इरिणस्य शृङ्गे, वामनयनं निजं वामं चक्षुः कण्डूयमानां विलिखन्तीम्, मृगीं काञ्चिन् हरिणीम्, निर्भातुं चित्रयितु-मिच्छामि । एतत् सर्वमेव विनीदस्थानमिति भावः ।

अथ कार्येत्येकया क्रियया अप्रस्तुतर्योरेव स्रोतोवहा-पादपदारथयोः कर्मतयाभि-सम्बन्धात् स्वययोगितालङ्कारः ।

(ब) मिश्रकैली । प्रियसखीर ये ये अङ्ग, सुन्दर वलिग्रा यने करिग्राहेन सेहै सेहै अङ्ग चित्र करिउते ईच्छा करिउतेहेन ईश आमि यने करि ।

राजा । सखे ! शोनि—

(१) सखे इति क्वचिन्नास्ति ।

(२) निषण्णहरिणाः...

বিদুঃ স্বগতম্ । জধা মন্তেদি তধা তক্কেমি পুরিদ্ভব্
 অণেণ চিত্তফলম্ আকিদিহি' লম্বকুচ্চাণ' বক্কলপরিহায়াণ'
 তাবসাণ' চ্চি (১) । (শ)

(শ) যথা মন্দয়তি তথা তর্কযামি পূরয়িতব্যমনেন চিত্তফলকমাক্রান্তিभिः
 लम्बकुच्चाणां बकलपरिधानानां तापसानामिति ।

“तीव्रीत्यत' तत् पुलिन' सै कत' सिकतामयम्” “पादाः प्रत्यलपर्वताः” “समीपी-
 भयतः शीघ्रसाकल्याभिसुखिमितः” इति आसरः ।

अभित इत्यस्य योगे तामिति “तसीभयाभिपरिषर्वे” इति द्वितीया ।

शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ॥ १५ ॥

(শ) বিদুঃ ইতি । যথা মন্দয়তি যত্‌প্রকার' ব্রবীতি, তথা তেন প্রকারেণ তর্কযামি
 সম্ভাষয়ামি । অনেন রাজা । লম্বকুচ্চানাং দীর্ঘশ্লক্ষুণ্যাম্, বক্কলমেব পরিধান'
 যিঘাং তেষাম্ । ইতি তর্ক'য়ামীত্যন্বয়ঃ । লম্ব'ত্যাদিবিশেষণব্য়য়ন তাপসানাং বিশ্রীকল'
 তাশ্চিব্যস্থানা'বশ্লকলম্ব সূচিতম্ ।

“कृष्णमस्त्री भुवीर्मध्ये कठिनश्लक्षुकै' तव” इति मैदिनी ।

যাহার পুলিনে হংসদম্পত্তিগণ বসিয়াছিল, সেই মালিনী নদী চিত্র
 করিব; তাহার নিকটে যেখানে চমর-হরিণগণ বসিয়াছিল, হিমালয়ের
 সেই পবিত্র পাদদেশগুলি অঙ্কিত করিব; আর যাহার শাখায় পরিবেশ
 বক্কল ঝুলান ছিল, সেই বৃক্ষের নীচে কুম্ভপারের শৃঙ্গে নিভের বামনঘন
 কণ্ডুয়ন করিতেছিল এইরূপ একটা হরিণী চিত্রিত করিব ॥ ১২ ॥

(শ) বিদূষক । (স্বগত) যেক্রপ বলিতেছেন, তাহাতে আমি মনে
 করি ইনি, দীর্ঘশ্লক্ষুণ ও বক্কলপরিধায়ী তপস্বীদিগের আকৃতিদ্বারা চিত্র-
 ফলকথানা পূর্ণ করিবেন ।

(১) বিদূষকঃ । আত্মগতম্ । জধ অহ' ইক্‌ভামি, পুরিদ্ভব' যিথ চিত্তফলম্'
 লম্বকুচ্চাণ' তাবসাণ' কামন্তি'হি' ।

राजा । वयस्य ! अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतं
लेखितुं विस्मृतमस्माभिः (१) । (ष)

विदू । किं विप्र ? । (स)

मिश्र । वनवासस्य कन्यकाभावस्य अ जं सरिसं भवि-
स्सदि (२) । (ह)

राजा । कृतं न कर्णापि तबन्धनं सखे !

शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरोचिकोमलं

मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥२०॥

(स) किमिव ? ।

(ह) वनवासस्य कन्यकाभावस्य च यत् सदृशं भविष्यति ।

(ष) राजेति । शकुन्तलाया अन्यच्च, प्रसाधनं वेगनिर्माणम्, अभिप्रेतं प्रकृतत्वा-
द्विन्नयितुमिष्टम्, लेखितुं चित्रयितुम् ।

(स) विदू इति । किमिव तत् प्रसाधनमित्यर्थः ।

(ह) मिश्रेति । वनवासस्य सदृशं पुष्यमथाभरणधारणादि, कन्यकाभावस्य
कौमार्यस्य सदृशम् असीमलसिन्दूरदि ।

(ष) राजा । सखे ! शकुन्तलार आरुओ वेशविज्ञान चिह्न करिवाव
इच्छ । करिवाछिलाम, किञ्च विश्रुत हईयाछि ।

(स) विदूसक । कि रकम ? ।

(ह) मिश्रकेनौ । वने थाकार एवः कथा अवश्वार याहा
उपयुक्त हईवे ।

(१) अभिप्रेतम्, अत्र विद्युतम् ।

(२) साधुमती । वनवासस्य सीतमारुच्य अ० सरिसं हीहिर ।

বিদূ । কিম্বু, ক্ব, তত্য়ভোদী রক্তকুবলম্‌সৌহিণা অম-
 হ্যেণ মুহং আবারিঅ চকিদচকিদা বিঅ দ্বিদা । সাবধান
 দৃশ । আ হীহী ভো ! এসো দাসীএ পুত্তো কুসুম-রস-পাড্‌স্বরো
 দুষ্টমহুঅরো তত্য়ভোদীএ বঅণকমলং অহিলসদি (১) । (স)

(স) কিম্বু, খলু তত্রভবতী রক্তকুবলয়শোভিনা অয়হসো ন মুখমাভার্থ্য চকিত-
 অকিতৈব স্থিতা । আ হীহী ভো ! এষ দাস্যা: পুত্র: কুসুমরসপাটস্বরো দুষ্টমধুকর-
 সত্রভবত্যা বদনকমলমভিলষতি ।

কৃতমিতি । হৈ সখে ! কণ্ঠ্যে: অর্পিতং নিবেশিতং বস্মনং ব্রহ্মং যস্য তন্
 তাড়শম্, আগচ্ছং কপোলপর্যন্তং বিলম্বিন: পতিতা: কেশরা: কিস্কলকা যস্য তন্ তথোকম্,
 শিরীষং তদাখ্যকুসুমম্, ন কৃতং বিল্বরণান্ ন চিত্রিতম্ ; তথা শরস্বন্দ্রস্য মরীচিবন্
 কৌমলং সৃণালসূত্রং সৃণালময়ী হার:, স্নানযীরস্নরী মধ্যৈ, ন বা রচিতং ন বা চিত্রিতম্ ।
 এতদুভয়ং চিত্রয়িতুমিচ্ছামীতি ভাব: ।

অত্র শরস্বন্দ্রমরীচিকৌমলমিতি লুপ্তোপমালঙ্কার: ।

বংশল্যবিলং বচনম্ ॥২০॥

(স) বিদূ ইতি । রক্তকুবলয়বন্ রক্তপদ্মবন্ শোভত ইতি তেন, অয়হসো ন
 হস্তাপেণ, মুখম্, আভার্থ্য আচ্ছাদ্য, কিম্বু, খলু স্থিতৈত্বন্বয়: । আ ইতি কৌপে,
 হীহীতি বিদ্যে, ভো ইতি অ সম্বোধনে । দাস্যা: পুত্রো হীন:, কুসুমরসস্য পাটস্বরী:,
 তত্রভবত্যা: শকুন্তলায়া: ।

রাজা । সখে ! কাণে বোঁটাটী ছিল, আর কেশরগুলি গালপর্যন্ত
 সুলিয়া পড়িয়াছিল, এইরূপ শিরীষফুল চিত্র করি নাই এবং শরস্বন্দ্রের
 কিরণের স্ত্রায় কৌমল একটি সৃণালের হার, স্তনসূত্রের মধ্যে অঙ্কিত
 করি নাই ॥২০॥

(১)···ভী ! কিম্বু···রক্তকুবলয়পদ্মসৌহিণা । আ এসী···বঅণং অহি-
 লসদি মর্হুঅরী ।

রাজা । ননু ব্যর্থ্যতামিষ ধৃষ্ট: । (ক)

বিদূ । ভো ! তুমং জীব অবিণীদাণং শাসিতা ইমস্ম
বারণে পহবসি ।(১) । (খ)

রাজা । যুজ্যতে । অযি ভো: ! কুমুমলতাপ্রিয়াতিথে !
কিমত্র পরিপতনখেদমনুभवसि । (গ)

(খ) ভো: ! ত্বমেব অবিণীতানাং শাসিতা অস্য বারণে প্রभवसि ।

(ক) রাজ্যিতি । নন্বিতি সম্বোধনে । ধৃষ্ট: প্রগল্ভ:, এষ মধুকর: ।

(খ) বিদূ ইতি । অবিণীতানাং দুরাচারাণাং জনানাং, শাসিতা শাসনকর্তা,
অতএব অস্য মধুকরস্য । প্রभवसि সমর্থী भवसि ; ন পুনরহং শক্তিহীনত্বাদিতি ভাব: ।

(গ) রাজ্যিতি । যুজ্যতে भवदुक्तिरिति শ্রীষ: । অশ্রীষ্যনুযে । কুমুমযুক্তা লতা
কুমুমলতা তস্যা: প্রিয়াতিথে ! প্রীতিকরানিখিলরূপ ! অত্র অকুমুমলায়া মুখে, কিং
পরিপতনখেদং পরিপতনপরিশ্রমন্ । ন खल्लियं কুমুমলতা, তেনৈতন্নি পতনে নিশ্চল
এব তব পরিশ্রম ইতি ভাব: ।

(ক্ষ) বিদূষক । শকুম্বলা, রক্তপদ্মের আয় শোভিত হস্তাশ্রদ্ধারা
মুখমণ্ডল আবৃত করিয়া, যেন ভীতভীত হইয়া অবস্থান করিতেছিলেন
কি ? (মনোযোগের সহিত দেখিয়া) ও ! কি আশ্চর্য্য ! বাদীর
পো, ফুলের মধুচোর এই ছুটে ভ্রমরটা, তাঁহার মুখকমল পান করিতে
ইচ্ছা করিতেছে ।

(ক) রাজা । ওহে ! এই ধুটে ভ্রমরটাকে বারণ কর ।

(খ) বিদূষক । সখে ! তুমিই ত ছুটেলোকের শাসনকর্তা ; স্তত্রাং
তুমিই ইহাকে বারণ করিতে সমর্থ হইবে ।

(গ) রাজা । সঙ্গত কথা । ওহে পুষ্পিতলতার প্রিয় অতিথে !
এই শকুম্বলার মুখে পড়িবার পরিশ্রমকষ্ট অসুভব করিতেছ কেন ? ।

(১) ...पहवसि ।

এষা কুম্ভমনিষস্বা তৃষিতাপি সতী ভবন্তমনুরক্তা ।
 প্রতিপালয়তি মধুকরী ন খলু মধুং ত্বাং বিনা পিবতি ॥২১॥
 মিশ্র । অদিঅত্যং ক্বু, বারিদৌ (১) । (ঘ)
 বিদূ । ভৌ ! পড়িসিদ্ধবামা ক্বু এষা জাদৌ (২) । (ঙ)

(ঘ) অত্যর্থং খলু বারিতঃ ।

(ঙ) ভৌ ! প্রতিসিদ্ধবামা খলু এষা জাতিঃ ।

যত্র পরিপতনস্বিদেশ্য সাফল্যং তদৃশ্যিতুমাহ এষেতি । কুম্ভমনিষস্বা পৃথ্বীপবিষ্টা, ভবন্তং প্রতি অনুক্তা, এষা মধুকরী ভ্রমরী, তৃষিতাপি তৃষান্বিতাপি সতী, প্রতিপালয়তি ভবন্তং প্রতীক্ষতে । ননু মাং প্রতিপালয়তীতি কথমবগম্যত ইत्याহ নেতি । খলু যস্মাত্, ত্বাং বিনা মধু ন পিবতি । অতসত্রৈব পরিপতেতি ভাবঃ ।

আত্মা জাতিঃ ॥২১॥

(ঘ) মিশ্রেতি । খলুনিঃশ্বে । অত্যর্থং খলু সাতিশ্রয়মেব যথা স্যান্থা বারিতৌ নিবর্তিতৌ ভ্রমর ইতি শিষ্যঃ । সৌল্লুগঠনোক্তিরিয়ম্ । তেন ন কিঞ্চিদ্বারিত ইতি ভাবঃ ।

(ঙ) বিদূ ইতি । ভৌ ইতি রাজসম্বোধনম্ । এষা জাতিভ্রমরজাতিঃ, প্রতিসিদ্ধাপি বামা প্রতিকূলা নিষিদ্ধবিষয়ানুষ্ঠায়িনীতি প্রতিসিদ্ধবামা ; তত্র বারণে সত্যপি পুনস্তনু-
 করণাদিত্যাশ্রয়ঃ ।

পুষ্পের উপরে উপবিষ্টে এবং তোমার অনুরক্ত এই ভ্রমরী, তৃষ্ণাতুর হইয়াও তোমার প্রতীক্ষা করিতেছে ; তোমাকে ছাড়া মধু পান করিতেছে না ॥২১॥

(ঘ) মিশ্রকেশী । খুব বারণ করিলেন ত ! ।

(ঙ) বিদূষক । সখে ! নিষেধ করিলেও এই জাতিটা তাহাই করে ।

(১) সানুমতী । অজ্ঞ ! অহিজাষং ক্বু, এষী বারিষী ।

(২) বিদূষকঃ । পড়িসিদ্ধাপি বামা...

राजा । वकीपम् । भोः ! न मे शासने तिष्ठसि, श्रूयतां
तर्हि सम्प्रति हि—(१) (च)

अक्लिष्टबालनतरूपल्लवलीभनीयं
पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।
विम्बाधरं दशसि चेद्भ्रमर ! प्रियायाः (२)
त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥२२॥

(च) राजेति । भो इति भ्रमरसम्बोधनम् । न मे शासने तिष्ठसि मम शासना-
धीनो न भवसीत्यर्थः ।

अक्लिष्टेति । हे भ्रमर ! अक्लिष्टं भङ्गादिना अस्नानीभूतं बालं नूतनीतृपन्नं
यत् तरूपल्लवं तद्वत् लीभनीयं लीभजनकम्, मया रतोत्सवेषु सुरतामोदेषु, बहुत्वाद्बहु-
वचनम् ; सदयमेव नितान्तकीमलतया दयोत्पत्तेरदृष्टमेवेत्यर्थः, पीतम् आदरेण चुम्बितम्,
प्रियायाः शकुन्तलायाः, विम्बाधरं पञ्चविम्बकृत्तवत् षोष्ठम्, चेत् यदि, दशसि दष्टं करोसि,
तदा त्वाम्, बध्यते अस्मिन्निति बन्धनं कारागृहम्, तेन कमलोदरं पद्माभ्यन्तरमेव
बन्धनं कारागृहं तत्र तिष्ठतीति तं ताडयन्, कारयामि केनचिदनुचरेणेति श्रेषः ;
परस्त्रीलम्पटपुरुषमिवेति भावः ।

अत्र प्रथमपादे विम्बाधरमित्यत्र च समासगतलुप्तोपमाद्वयम्, कमलोदरबन्धनेत्यत्र
निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा कार्य्यद्वारा भ्रमरे परस्त्रीलम्पटपुरुषव्यवहारसमारोपात्
समासोल्लिख, इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा ईदृशकृतव्य-
निर्द्देशात् तत्कारणसत्त्वाच्च व्यवसायी नाम विमर्शसन्धेरङ्गम्—“व्यवसायश्च विमर्शः
प्रतिष्ठाङ्गिगुणसम्भवः” इति दर्पणलक्षणात् ।

(८) राजा । (क्रोधात् सङ्घित) उतरे ! आमार शासनाधीन
थाकितेछ ना ? शोन तवे एथन—

अस्नान एव नूतनोत्पन्न, वृक्षपल्लवेषु ग्राय नोत्तनीय, विशेषतः आमि

(१) राजा । एवं भोः !...सम्प्रति । (२) विम्बाधरं ह्यृष्टमि चेत्...

বিদূ । ভো ! এষ্মং তিক্খদণ্ণস্স দে কথং ণ ভাৱস্সদি ।
বিহস্সাত্মগতম্ । এসো দাব উন্মত্তো, অহম্মি এদস্স সঙ্কেণ ইঁদিসো
জ্জিব সংবুত্তো (১) । (ছ)

রাজা । নিবার্য্যমাণোঽপি কথং স্থিত এব (২) । (জ)

মিষ্ম । অহ্মো ! ধীরম্মি জ্জণং রসো বিস্সারৈদি (৩) । (ঝ)

(ছ) ভো! : এষ্মং তীক্ষ্ণদণ্ডস্য তে কথং ন মেঘতি । এষ তাবদুন্মত্তঃ, অহমপি
এতস্য সঙ্কেণ ইঁদৃশ্য এব সংবৃত্তঃ ।

(জ) অহী ! ধীরমপি জনং রসী বিস্মারয়তি ।

সৌভয়তীতি লৌভনৌঘং "জল্যযুটীঽন্বমাপি" ইতি কণ্ঠরি অনৌঘপ্রত্যয়ঃ ।

বসন্ততিলকা ভ্রমন্ ॥২১॥

(ছ) বিদূ ইতি । এষম্ উক্তপ্রকারঃ তীক্ষ্ণী দণ্ডী যজ্ঞাত্ তস্য, তে তব সকাশাত্,
কথং ন মেঘতি ভয়ং করিষ্যতি ভ্রমর ইতি শ্রীষঃ, অৱশ্যমেব মেঘতীত্যর্থঃ ।
বাল-
প্রলপিতস্যেব রাজসীক্তস্যাতীবাগারত্নাত্ বিহস্যতি বোধ্যম্ । এষ রাজা । সঙ্কেণ
সহচারিণ্য, ইঁদৃশ্য এব উন্মত্ত এব ।

(জ) রাজতি । স্থিত এব ভ্রমর ইতি শ্রীষঃ ।

রমণামোদের সময় দয়ার সহিতই যাহা পান করিয়াছিলাম, হে ভ্রমর !
তুমি যদি প্রিয়তমার সেই বিশ্বতুল্য অপর দংশন কর, তবে তোমাকে,
পদ্মের অভ্যস্তররূপ কারাগারে অবস্থান করাইব ॥২২॥

(ছ) বিদূষক । সখে ! তুমি এইরূপ তীক্ষ্ণদণ্ড ; স্ততরাং তোমার
ভয় করিবে না কেন ? (হাস্ত করিয়া স্বগত) এত উন্মত্ত হইয়াছে ;
ইহার সঙ্গে আমিও এইরূপই হইয়াছি ।

(জ) রাজা । বারণ করিতেছি, তথাপি থাকিনই ! ।

(১)---এরিসবস্মা বিধ সংব্রুণী । প্রকাশম্ । ভো ! ভিত্তং ক্বু, এহং ।

(২) . অঘং পাঠঃ জ্জিহ্মাসি । (৩) এঘীঽপি জ্জিহ্ম হৃষ্যতী ।

विदू । प्रकाशम् । भो ! चित्तं क्व एदं । (ज)

राजा । कथं चित्रम् ।। (ट)

मिश्र । अहमिदं दाणिं अवगदत्या, किं उच्यते जघाचिन्तिदाणु-
सारी एसो (१) । (ठ)

(ज) भोः ! चित्रं खल्वेतत् ।

(ठ) अहमपि इदानीमवगतार्था, किं पुनर्थाचिन्तितानुसारी एषः ।

(क) मिश्रेति । रसः सातिशयोऽनुरागः, धीरमपि स्वभावतो धैर्यशालिनमपि
जनम्, विकारयति अन्यथा करोति । अतएव सातिशयः शकुन्तलानुरागो राजानमुन्मत्तं
चकारिति भावः ।

अत्र रसशब्दप्रयोगेऽपि न रसस्य स्वशब्दोक्तिदोषः, रसतया अनुभूयमानस्यैव
स्वशब्दोक्तौ तद्दीपानीकारात् अन्यथा "शङ्कारधीरकरुणाद्गुणस्यभयानकाः" इत्यमरोक्त्यादा-
वपि तद्दीपप्रसङ्गात् अत्र तु मिश्रकेश्या तस्य रसतया अननुभूयमानत्वादिति
सुधीभिर्भाव्यम् ।

"शङ्कारादौ विषे वीर्ये" गुणे रागे द्रवे रसः" इत्यमरः ।

(ज) विदू इति । पूर्वात्मगतोक्तिरेव अवशिष्टमंशं वदतीत्याशङ्कानिरासाद्ये
प्रकाशमित्युक्तम् । चित्रं चैतन्यहीनमालिख्यम् । अतः कथं तत्र वारणेन गच्छे-
दिति भावः ।

(ट) राजेति । सम्भ्रमे कथशब्दः । चित्रमालिख्यम् । मया तु इत्यन्तं कालं
यावत् तास्त्रिकत्वेनैवावगतमिति भावः ।

(१) मिश्रकेशी । किं आश्चर्या ! गुरुतरं अहुराग, धीरं वाञ्छिकेऽपि
विकृतं करिष्यां फेले ।

(२) विदूषक । (प्रकाशे) सखे ! ए ये चित्र ।

(३) राजा । हाय ! चित्र ! ।

(४) किं उच्यते जघाचिन्तिदाणुभावी एसो ।

ରାଜା । କିମିଦମନୁଷ୍ଠିତଂ ପୌରୀଭାଗ୍ୟମ୍ (୧) । (ଢ)
 ଦର୍ଶନସୁଖମନୁଭବତଃ ସାଞ୍ଚାଦିବ ତନ୍ମଧ୍ୟେନ ହୃଦ୍ୟେନ ।
 ସ୍ମୃତିକାରିଣା ତ୍ୱୟା ମେ ପୁନରପି ଚିତ୍ତୀକୃତା କାନ୍ତା ॥୨୩॥

इति वाच्यं विवृजति (२) ।

(ଓ) ମିଶ୍ରମିତି । ଇଦାନୌମଞ୍ଜିମ୍ନେବ ସମୟେ, ଅବଗତାର୍ଥା ଚିତ୍ତଲେନେବ ଜ୍ଞାତବିଷୟା ।
 ଇତଃ ପୂର୍ବମ୍ ଅହମପି ତାତ୍ତ୍ୱିକମିଦମବଗତବତୀତି ଧାବଃ । ଚିନ୍ତିତଂ ଶକୁନ୍ତଳାୟାଃ ପ୍ରକୃତଂ
 ଉପମନତିକ୍ରମ୍ୟ ଅନୁସରତି ଆଚରତୀତି ସ ତଥୋକ୍ତଃ, ଏଷ ରାଜା । ତଥା ଚ ଶକୁନ୍ତଳାମୁତ୍କଟଂ
 ଚିନ୍ତାୟନ୍ ରାଜା ତନ୍ମଧ୍ୟତଥା ଚିତ୍ତେ ତାତ୍ତ୍ୱିକଭାବନାଂ କର୍ତ୍ତୁମର୍ହତ୍ୟେବ, ଯେନ ଶକୁନ୍ତଳାୟାଞ୍ଚାଦୃଶ-
 ଶିଳ୍ପାବିହୀନାପ୍ୟହମିତଃ ପୂର୍ବଂ ଚିତ୍ତେ ତାତ୍ତ୍ୱିକଭବତ୍ୟେବ ସ୍ଥିତେତ୍ୟାଶୟଃ ।

(ଢ) ରାଜେତି । ପୌରୀଭାଗ୍ୟଂ ଦୀର୍ଘକଦର୍ଶିତ୍ୱଂ କେବଳଦୃଷଣମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଚିତ୍ତଂ
 ଧୂର୍ତ୍ତେ ତଦିତ୍ୟୁକ୍ତା ତ୍ୱୟା କେବଳଂ ମମ ଦୁଃଖମିତ୍ୟୁତ୍ପାଦିତଂ ନ ପୁନରନ୍ୟତ୍ କିଞ୍ଚିତ୍ ଫଳମିତ୍ୟାଶୟଃ ।

“ଦୀର୍ଘକଦୃକ୍ ପୁରୀଭାଗୀ” इत्यमरः ।

କେବଳଦୀର୍ଘଦର୍ଶିତ୍ୱଂ ପ୍ରତିପାଦୟିତୁମାହ ଦର୍ଶନେତି । ତନ୍ମଧ୍ୟେନ କେବଳଶକୁନ୍ତଳାବିଷୟକେଠ
 ହୃଦ୍ୟେନ ସାଞ୍ଚାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ ଇବ, ଦର୍ଶନସୁଖଂ ଶକୁନ୍ତଳାୟା ଅବଲୌକନାନନ୍ଦମ୍, ଅନୁଭବତୀ
 ମେ ମମ, ସ୍ମୃତିକାରିଣା ଅସ୍ୟା ମୂର୍ତ୍ତେଃ ଚିତ୍ତତୟା ଅରଞ୍ଜନକେନ ତ୍ୱୟା, କାନ୍ତା ଶକୁନ୍ତଳା,
 ପୁନରପି ଚିତ୍ତୀକୃତା ଆଲିକ୍ଷ୍ୟତଥା ଜ୍ଞାନବିଷୟୀକୃତାଃ । ତଥା ଚ ଇତଃ ପୂର୍ବଂ ଚିତ୍ତମିବ ପ୍ରକୃତ-
 ଶକୁନ୍ତଳା ବିଭାଷ୍ୟ ଦର୍ଶନାନନ୍ଦମନୁଭୂତବାନ, ଇଦାନୌମ୍ ତତ୍ପ୍ରକୃତଅରଞ୍ଜନ ଅମାପଗମାତ୍
 ଚିତ୍ତମିଦମିତି ତତ୍ତ୍ୱମବଧାର୍ଥ୍ୟ ମହାବିଷାଦମାପନ୍ନ ଇତି ପୌରୀଭାଗ୍ୟମିବ ତ୍ୱୟା ଅନୁଷ୍ଠିତ-
 ମିତି ଧାବଃ ।

अत्र साम्बन्धेन चित्ते राज्ञः प्रकृतशकुन्तलाभनात् भ्रान्तिमानलङ्कारः, तथा प्रथमाह

(ଓ) ମିଶ୍ରକେଶୀ । ଆମିଓ ଏଥନ ଚିତ୍ର ବଳିୟା ବୁଦ୍ଧିତେ ପାରିଣାମ ;
 ତାହାତେ ଇନି ଚିନ୍ତାଭୁମାରେ ଧାରଣା କରିତେଛେନ ; କ୍ଷୁତରାଂ ଇହାର କଥା
 କି ବଳିବ ।

(ଢ) ରାଜା । ସଖେ ! ଏହି ଏକମାତ୍ର ଦୋଷର କାର୍ଯ୍ୟ କେନ କରିଲେ ? ।

(୧) ରାଜାଃ ବଦନ୍ତି । କିମିଦମ୍... (୨) ବାଚ୍ୟଂ ବିବୃଜତି ।

मिश्र । पुंस्वापरविरुद्धो अपुस्वो एसो विरुद्धिमग्नो (१) । (ढ)
राजा । वयस्य । कथमेवमविश्रामं दुःखमनु-
भवामि (२) । (ण)

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः (३) ।

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥२४॥

(ढ) पूर्वापरविरुद्धः अपूर्व एष विरुद्धिमार्गः ।

इषः द्वितीयाङ्गे च विषाद इत्युभयोर्भावयोः सन्धिविप्रलम्भप्रकारस्याङ्गमिति भावसन्धि-
नामालङ्कारश्च, इत्यनयोर्गुणप्रथमभावेनाङ्गान्ध्रिभावात् सङ्करः ।

आर्या ज्ञातिः ॥२३॥

(ढ) मिश्रेति । पूर्वापरयोरतीतवर्तमानयोः कालयोः विरुद्धः परस्परविपरीतः,
एष दृश्यमानः, विरुद्धो राज्ञी मार्गः अश्रया, अपूर्वो नूतनः आश्चर्यो वा । तथा च
पूर्वं व्यभिचारिण्यौसम्भावनया प्रत्याख्यानात् शकुन्तलायां विद्वेषः, अधुना तु पतिव्रता-
ज्ञानात् सन्तोष इति परस्परविपरीतमेवावस्थाद्वयमित्याशयः ।

(ण) राज्ञिति । अविश्राममविरतम् ।

प्रजागरादिति । प्रजागरात् रात्र्यादौ प्रकृष्येण जागरणात् द्वेतीः, तस्याः शकुन्तलायाः,

आमि उन्नय चित्ते साक्षात् रूपेणै येन दर्शनसूत्र अस्तुभव करिते-
हिलाम तूमि स्वरण कराईया दिया, आवारण प्रियतमाके चित्र करिमा
दिमाछ ॥२७॥

(एहै बलिया अश्रुजल फेनिते लागिलेन ।)

(ढ) मिश्रकेशी । पूर्वापरविरुद्ध विरहीर एहै पकृति अपूर्क बटे ।

(ण) राजा । वयस्य ! अविरत एहैरूप दुःख अस्तुभव करितेहि

केन ।

(१) सानुमती । पुंस्वापरविरुद्धी...विरुद्धिमग्नौ ।

(२)...अविश्रामम्... (३) स्वप्न समागमः...

মিশ্র । সঙ্ঘা পমজ্জিদং তু পশ্চাদেসদুক্কং পিঅসহীএ
পস্কক্কং জ্জিএ সহজণস্স (১) । (ত)

চতুরিকা । প্রবিয়্য । জিদু জিদু মদ্বা । বন্তিআকরণ্ণম্
গীণ্ণহিঅ ইদৌ অহং পত্যিদহ্মি (২) । (থ)

(ত) সৰ্বথা পমাজিতং ত্বয়া প্রত্যাদেশদুঃখং প্রিয়সখ্যাঃ প্রত্যক্ষমেব সখীজনস্য ।

(থ) জয়তু জয়তু মর্তী । বন্তি কাকরণ্ণকং গৃহীত্বা ইতীঃ প্রস্থিতাঃ ।

স্বপ্নে সমাগমঃ স্বপ্নসমাগমঃ স্বপ্নাবস্থার্থা সঙ্কমঃ, খিলীভূতা নিবৃত্তঃ ; তু কিন্তু বাণী
নয়নজলম্, চিত্রগতামপি আলিখ্যস্থিতামপি, এনাং শক্লললাম্, দ্রষ্টুং ন দদাতি
ইদানীং নয়নাবরণাদিত্যभिप्रायः ।

दर्शनसुखमित्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे राजवाक्ये सुखानुभवकार्यं प्रति विघ्नप्राप्तेः
विरोधनं नाम विमर्शसम्भेरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“कार्यान्वयीपगमनं विरोधनमिति श्रुतम्” ॥२४॥

(ত) মিশ্রতি । সখীজনস্য মম প্রত্যক্ষমেব, ত্বয়া রাজ্ঞা, প্রিয়সখ্যাঃ শক্লললাভাঃ,
প্রত্যাদেশদুঃখং প্রত্যাহ্ব্যাননিবন্ধনং দুঃখম্, সৰ্বথা পমাজিতং তদর্থো অনুরাগনিবন্ধন-
নানাভাবপ্রদর্শনাদিত্যাশয়ঃ ।

(থ) चतुरिकिति । सा च बन्तिका नयनार्थं प्रेरितपूर्वा दासी । बन्तिका
करण्णकं तूलिकारणणीपर्यागिबंशादिक्रतपेटकम् । इतः अस्मां दिशि ।

“करण्णी वंशादिक्रतपेटके मधुकीषके” इति शब्दार्थः ।

রাত্রিতে জাগরণ করায়, স্বপ্নেও শক্লললার সন্মেলন হইতেছে না,
তার পর অশ্রুজল, চিত্রিত শক্লললাকেও দেখিতে দিতেছে না ॥২৪॥

(ত) मिश्रकेशी । मथीजनैर समक्षे आपनि এইरूप भाव प्रकाश
करिया, शकूललार प्रत्याथानदूःख दूर करिलेन ।

(১) ষালুমতী ।...দুঃখং সঙ্কললাএ ।

(২) প্রবিয়্য চতুরিকা । জিদু মদ্বা ।...ইদীমুহুং....।

राजा । ततः किम् ? (१) । (द)

चेटी । तं मे हत्थादो पिङ्गलिआवेदिआए देवीए वसु-
मदीए अहं ज्जेव अज्जउत्तस्स उवणइस्सं त्ति भणिअ सवल-
कारं गहीदं (२) । (घ)

विदू । तुमं कथं विमुक्का (३) । (न)

(घ) तन्मे हत्थात् पिङ्गलिकावेदितया देव्या वसुमत्या अहमेवायंपुत्रस्य उपनिष्ठा-
मीति भणित्वा सवलात्कारं गृहीतम् ।

(न) त्वं कथं विमुक्ता ।

(द) राजेति । ततः किं सञ्जातमिति शेषः ।

(घ) चेट्टीति । सा च प्रकरणाच्चतुरिकेति बोध्यम् । पिङ्गलिका नाम अन्धा दासी
तया आवेदिता 'अन्धा रमथीं चित्रयितुं रात्र आदेश्यात् चतुरिका वर्त्तिकाकरण्डं
तदन्तिकं नयति' इति विश्वापिता तथा, देव्या कृताभिवेक्या, वसुमत्या तदाख्यया
राजपत्न्या, अहमित्यादिको वसुमतीवाक्यानुवादः । तेन अहं वसुमत्येव, आर्यपुत्रस्य
राज्ञो दुष्मन्स्य, उप समीपे, नेष्यामि, इति भणित्वा उक्त्वा, सवलात्कारं बलपूर्वक-
मित्यर्थः, न पुनर्मैच्छयति भावः, मे मम चतुरिकाया हत्थात्, तत् वर्त्तिकाकरण्डम् ।

(घ) चतूरिका । (प्रवेश करिया) महाराजेर जय हउक, जय
हउक । तूनीर पेटरा निया आमि एहे दिके आसितेछि ।

(न) राजा । तार पर कि ? ।

(घ) चतूरिका । दासी पिङ्गलिका, एहे खवर रागी बस्समतीके
जानाईयाछिन ; ताहे तिनि "आमिहे आर्यापुत्रेर निकट निया याईतेछि"
एहे कथा बलिया आमार हात हहेते बलपूर्वक सेहे तूनीर पेटराटी
निया गियाछेन ।

(१) राजा । किम् । (२) चतुरिका । त्वं मे हत्थादी अन्धरा तरलिआदुदिआए
देवीए वसुमदीए... गहीदी । (३) विदूषकः । दिदिआ तुमं मुक्का ।

চেটী । জাব দেবীে লদাবিড়বলগ্নং . উত্তরীঅশ্চলং
পিঙ্কলিআ মোআবেদি, দাব ণিঙ্কবিদো মএ অণ্ণা (১) । (প)

রাজা । বয়স্য ! উপস্থিতা দেবীে बहुमानगर्विता च ;
तत् भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षतु । (ফ)

বিদূ । অত্চাণম্পি কিং ত্চি ণ ভণাসি । চিত্রফলকমাদাথৌত্য়ায় চ ।
जइ भवं अन्ते उर-कूड़-वागुरादो मुञ्चिस्सदि, तदो मं

(প) যাবদেব্যা লতাবিটপলগ্নম্ উত্তরীয়াশ্চলং পিঙ্কলিকা মোচয়তি, তাবন্
নিঙ্কতো ময়া আত্মা ।

(ন) বিদূ ইতি । বিমুক্তা দেবীেহসাদিতি শ্রবঃ ।

(প) চেটীতি । পিঙ্কলিকা তদাব্য্যা দাসী, লতাবিটপলগ্নং পথিপার্শ্বগতায়া
লতায়া; শাখায়াং সংস্কৃতম্, দেব্যা বসুমত্যা: । আত্মা স্বদেহ:, নিঙ্কৃত: ততোঃপসরণে
ন গোপায়িত:, পিঙ্কলিকায়া অপি মোচনব্যাপৃতত্বেন হযৌরীবাষসরাভাবাদিতি ভাব: ।

(ফ) রাজিতি । बहुमानेन मनात्यादरेण गर्विता । प्रतिकृतिं शकुन्तलाया:
प्रतिमूर्त्तिम्, रक्षतु यत्र कुत्रचित् गोपायतु ; अन्यथा एनां दृष्टा देवी महानर्थं
घटयिष्यतीति भाव: । एतेनावशिष्टचित्रव्यापारीपसंहारी दर्शित: ।

অতএবান প্ররীচনা নাম বিমর্শসম্ভে রক্ষম্ । যথা দর্পণে—

“প্ররীচনা তু বিম্রোয়া সংহারার্থপ্রদর্শিনী ।”

(ন) বিদূষক । তুই মুক্তি পাইলি কি করিয়া ? ।

(প) চতুরিকা । যাবৎ পিঙ্কলিকা, নতার শাখায় সংলগ্ন রাগীর
উত্তরীয়াবজ্রাঙ্কন ছাড়াইয়া দেয়, আমি তাহার মধ্যে আত্মগোপন
করিয়াছি ।

(ফ) রাজা । বয়স্য ! অত্যাধরগর্বিতা রাজ্ঞী উপস্থিত হইতেছেন ;
অতএব এই প্রতিমূর্ত্তিখান্ন তুমি রক্ষা কর ।

(১) চতুরিকা ।...বিড়বলগ্নং উত্তরীয়াং তরলিকা...মএ ণিব্বাছিন্দী অচা ।

मेघच्छम्भप्रासादे सहाविस्मदि ; एदञ्च तद्दिं गोवाएमि, जहिं
पारावदं उज्झिन्न अस्सो कोवि ण पेक्खिस्सदि । इति द्रुतपदं
निष्क्रान्तः (१) । (ब)

मिञ्च । अह्मो ! अस्ससं कन्तहिन्नञ्चोवि पढमसम्भावणं
रक्खदि, थिरसोहिदो दाव एसो (२) । (भ)

(ब) आत्मानमपि किमिति न भणसि । यदि भवानन्तःपुर-कूट-वागुराती मीक्ष्यते,
तदा मेघच्छम्भप्रासादे शब्दाधिष्यते । इदञ्च तव गोपायामि, यत्र पारावतमुज्झित्वा
अन्वः कोऽपि न प्रीक्ष्यते ।

(भ) अहो ! अन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसम्भावनं रक्षति ; स्थिरसौहृदस्तावदेषः ।

(ब) विदू इति । न केवलं प्रतिक्रितिम् आत्मानं मामपि, रक्षतु इति किं
न भणसि ब्रवीषि ; नियहकर्त्तरि उपस्थिते आत्मरक्षाया आवश्यकत्वात् देवी च ते
नियहकर्त्तारि भावः । संल्लुण्ठनीक्तिरियम् । अन्तःपुरस्य अन्तःपुरस्थाया देव्याः कूटं
माया तद्रूपा या वागुरा जालं ततः, मीक्ष्यते मुक्ती भविष्यति, मेघच्छम्भो नाम प्रासादः
मेघच्छम्भप्रासादस्तत्र, शब्दाधिष्यते आह्लास्यसि । तत्रैवाहं गच्छामीत्याशयः । तत्र
सादृश्ये स्थाने । पारावतं कपीतम्, उज्झित्वा विहाय । केवलं पारावतगण एव द्रष्टुं
शक्यतीति भावः । द्रुतं शीघ्रं पदं पदक्षेपी यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा ।

“वागुरा मृगबन्धनौ” इत्यमरीकौ सत्यामपि अत्र जालमात्रं लक्ष्यते ।

(ब) विदूषक । ‘आमाके रक्षा कर’ এই কথা কেন বলিলে না ।
(চিত্রফলক লইয়া উঠিয়া) যদি তুমি অস্তঃপুরের কূটজাল হইতে মুক্ত
হইতে পার, তবে মেঘচ্ছম্প্রাসাদে আমাকে ডাকিবে । আমি এই
প্রতিমूर्তি সেইরূপ স্থানে গুপ্ত রাখিব, যে স্থানে কপোতভিন্ন অণু কেহ
দেখিতে পাইবে না । (এই বলিয়া দ্রুতপদে চলিয়া গেল ।)

(১) ...অন্যসং ক্রান্তহৃদয়ঃ... অন্তঃপুরকালকূটাদৌ... মেঘশ্চম্প্রাসাদে... সহা-
বিহি... (২) সানুমনী । অথ অত্রৈক্যং । বিদিলসৌহৃদ্যৌ দাষিঁ এষী ।

প্রিয় পত্নী প্রতীহারী । জেদু জেদু দেবো (১) । (ম)

রাজা । বেত্রবতি ! ন খল্বন্তরে ত্বয়া দৃষ্টা দেবী ? (২) । (য)
প্রতী । দেব ! দিষ্টা, পত্নীত্বং মং পেক্ষিত্ব পড়ি-
ণ্ডিত্তা (৩) । (র)

রাজা । কার্য্যিন্দা দেবী, কার্য্যোপরোধং মে পরিহরতি (৪) । (ল)

(ম) জয়তু জয়তু দেবঃ ।

(য) দেব ! দৃষ্টা, পত্নীত্বং মাং পেক্ষিত্ব প্রতিনিবৃত্তা ।

(ম) মিত্রোতি । অন্যান্য নাটিকায়াং শুক্ললমায়াং সংক্রান্তং সংস্কৃতং হৃদয়ং যস্য
স তাদৃশঃ সন্নপিত, প্রথমসম্ভাবনং প্রথমকৃতমাদরম্, রক্ষতি ; অতএব স্থিরমচলং
সৌহৃদং স্নেহী যস্য সঃ । সর্বথা প্রশংসনীয় এবায়ং রাজতি ভবঃ ।

(য) রাজতি । অন্তরে পথিমধ্যে । অত্র কাকুভর্ষন প্রভ্যো ব্যজ্যতে ।

(র) প্রতীতি । দৃষ্টা পথিমধ্যে দেবীতি শ্রীষঃ ।

(ভ) মিত্রকেনী । কি আশ্চর্য্য ! রাজার হৃদয়, অত্র নাটিকাতে
আসক্ত হইলেও, ইনি প্রথমকৃত আদর রক্ষা করিতেছেন ; স্মরণঃ
ইহার ভালবাসা চিরস্থায়ী ।

(ম) প্রতিহারী । (পত্রহস্তে প্রবেশ করিয়া) মহারাজের জয়
হটুক, জয় হটুক ।

(য) রাজা । বেত্রবতি ! পথিমধ্যে তুমি রাণীকে দেখ নাই ত ? ।

(র) প্রতীহারী । মহারাজ ! দেখিয়াছিলাম ; কিন্তু আমাকে
পত্রহস্তে দেখিয়া তিনি ফিরিয়া গিয়াছেন ।

(১) ...জেদু দেবো । (২) ...ন খল্বন্তরা...

(৩) প্রতীহারী । অদৃষ্টং পত্নীত্বং...

(৪) কার্য্যিন্দা কার্য্যোপরোধম্...

प्रती । देव ! अमञ्चो विश्ववेदि अञ्ज रज्जकञ्जस्य बहुल-
दांए एकं ज्जिव मए पौरकञ्जं पञ्चवेक्खिदं, तं देवो पत्तारो-
विदं पञ्चक्खीकरेदु त्ति (१) । (व)

राजा । इतः पत्रं दर्शय (२) । (श)

(व) देव ! अमात्यो विज्ञापयति अद्य राज्यकार्यस्य बहुलतया एकमेव मया
पौरकार्यं प्रत्यवेक्षितम्, तत् देवः पत्तारोपितं प्रत्यक्षीकरितु इति ।

(ल) राजेति । कार्यं जानातीति कार्यज्ञा देवी, अतएव मे मम, कार्योपरोधं
कार्यव्याघातम्, परिहरति परित्यजति । तथा च पत्रद्वारां प्रतीहारोमवलीक्य राजान्मिकी
राजकार्यनिवेदानो भवेत् ममोपस्थितौ तु तस्य व्याघातसम्भावना स्यादिति विभाव्य देवी
प्रतिनिवृत्तेति सरलार्थो भावार्थश्च ।

(व) प्रतीति । राज्ञा पौरकार्यं मन्त्रिणा च तद्वदिभूतं राज्यकार्यं प्रत्यवेक्षणीय-
मिति विभज्य राजमन्त्रिभ्यां कार्यभारसामान्यं गृहीतम्, तत्र च "वेदवति ! महचना-
दमात्यपिशुनं ब्रूहि, अद्य चिरप्रबोधान्न सन्भावितमस्माभिर्भर्त्सासनमध्यासितुम्, यत् प्रत्यवेक्षित-
माय्येष पौरकार्यं तत् पत्रमारोप्य प्रस्थाप्यता"मिति पूर्वोक्त्या पौरकार्यप्रत्यवेक्षणमारोऽपि
तद्दिने मन्त्रुपरि न्यक्त इत्यवधेयम् । तत्राह अद्येति । राजकार्यस्य नियमेन मम
प्रत्यवेक्षणीयस्यैतर्थाः । एकमेव तदधिकप्रत्यवेक्षणानवसरादिति भावः । पौरकार्यं
भवत्प्रत्यवेक्षणीयम् । पत्तारोपितम् एतत्पत्रलिखितम् ।

(ल) राजा । राणी कार्यं बोवोन कि ना, ताई आमार कार्येर
वाघात ताग करिलेन ।

(व) प्रतीहारो । महाराज ! मञ्ची जानाईतेहेन आज राजेअर
कार्यं बहुअर छिल बलिअ, एकटोमाअ पौरकार्यं देखिते पारियाअ, ताहा
पत्रे लिखिआम, आपनि अत्ताक करुन ।

(१)---विश्वेअर अत्तज्जदञ्ज गणथावडुअदाए एकं...अवेक्खिअ...पत्तारदं ।

(२)---पत्रिकां.. ।

প্রতৌ । উপনয়তি । (ঘ)

রাজা । বাচয়তি । বিদিতমস্তু দেষপাদানাম্—ধনবৃদ্ধির্নাম
বণিক্ বারিপথোপজীবী নৌব্যসনেন বিপন্নঃ, স চানপত্যঃ,
তস্য চানেককোটিসংখ্যং বসু, তদিদানীং রাজস্বতামাপদ্যতে
इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् इति । सविषादम् । कष्टं खल्वन-

(অ) রাজ্যেতি । ইতঃ অস্যাং দিগ্নি মদন্তিক ইত্যর্থঃ ।

(ঘ) প্রতৌতি । উপনয়তি রাজহুস্মৈ পত্রমুপস্থাপয়তি ।

(ঙ) রাজ্যেতি । বাচ' ব্যক্তবাচ্য' করৌতীতি বাচয়তি তৎ পত্রং পঠতৌত্যর্থঃ ।

पादशब्देन देवस्य भक्त्यतिशयविषयत्वं बहुवचनेन च तद्गौरवाधिक्यं व्यज्यते । वारिपथः
सागरमदनदीप्रभृतिः तेन उपजौवतीति वारिपथोपजौवी नौकापरिचालनेन जीविका-
निर्वाहीत्यर्थः, नावी नौकाया व्यसनेन विपदा निमज्जनेनेति यावत् विपन्नो मृतः ।
“न पतति ब'धौ येन जातेन तदपत्यम्” इति कलापटीकायां दुर्गः । अनपत्यः पुत्रपौत्रादि-
हीनः । अनेका कोटिः संख्या यस्य तत् तादृशम्, वसु धनम्, विद्यत इति शेषः, तत्
वसु, इदानीं धनवृद्धिं र'ख्यात् परम्, राजस्रतां राजस्रत्वत्त्वं भवदीयत्वमित्यर्थः, आपद्यते
शास्त्रानुसारेण प्राप्नोति । द्वौ राजा भवान्, प्रमाथं कर्त्तव्यनिर्द्धारयिता तद्वनं किं
भवदीयत्वेन भवत्कीर्षागारमेवानयामः, अथवा अन्वथा किञ्चित् कुर्या इति भवानेव
निर्द्धारयत्वित्यर्थः । इति विदितमस्त्वित्यन्वयः । कष्टं कष्टकारणम् । वेदयतीति

(শ) রাজ্য । এই দিকে পত্রখানা দেখাও ।

(ঘ) প্রতৌহারী । (পত্র দিল ।)

(ঙ) রাজ্য । (পড়িতে লাগিলেন) মহারাজের অবগতি হউক,
“জলপথোপজীবী ধনবৃদ্ধির্নামে কোন বণিক্, নৌকা মগ্ন হওয়ায় মৃত্যুমুখে
পতিত হইয়াছেন ; তাঁহার কোন সন্তান নাই, তাঁহার বহুকোটি সংখ্যক
ধন আছে ; তাহা এখন রাজসম্পত্তির মধ্যে গণ্য হইতেছে ; ইহা শুনিয়া

पत्यता । वेत्नवति । महाधनतया बहुपत्नीकेनानेन भवितव्यम्,
तदन्विष्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वास्य भार्या स्यात् (१) । (स)

प्रतीहार्थ्याः सम्बोधनम् । महान्ति सातिशयानि अतिविपुलानि धनानि यस्य तस्य
भावस्तथा, अनेन धनवृद्धिनाम्ना वणिजा, बह्व्यः पत्नी भार्या यस्य तेन । तत् तस्मात् ।
अस्य धनवृद्धेः काचिद् भार्या, आपन्नम् उदरे प्राप्तं सत्त्वं जन्तुर्ग्रथा सा आपन्नसत्त्वा
गर्भवती स्यात्, तदा तज्जनं राजसूतया भवङ्किरापाततो न याञ्चाम्, तस्याः पुत्रप्रसवस्यापि
सम्भवेन तज्जनस्य तत्पुत्रेष्वैव प्राप्यत्वात्, मत्पत्नेषु यद्यथे तु वृत्तिलीपेन गुरुतरपाप-
सम्भवात्—

“यं जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे” व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं तेऽपि हि काञ्चान्ति वृत्तिलीपी विगर्हितः ॥”

इति मनुवचनात् ; तादृशभार्याया असत्त्वे तु मत्पत्नेष्वैव तज्जनं याञ्चामिति भावः ।

“प्रमाचं हेतुमर्यादाशस्त्रे यत्ताप्रमादेषु” इति “आपन्नसत्त्वा स्यात् गुर्विष्यत्सर्वती
च गर्भिणी” इति चामरः ।

मनु धनस्वामिनः पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावेऽपि पत्नीसत्त्वे तस्या एव धनाधिकारः राजसूत
सर्वशेषि—

“अपुत्रधनं पत्न्याभिगामि” इति विष्णुवचनात्—

“अपुत्रस्य प्रमौतस्य पत्नी तद्भागहारिणी” इति बृहस्पतिवचनात्—

“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भातरस्तथा” इत्यादियाज्ञवल्करवचनाच्च । तत् कथम्
“तदिदानीं राजसूतामापद्यते” “यदि काचिदापन्नसत्त्वास्य भार्या स्यात्” इति अनपत्यता-
मात्रेण पत्नीसत्त्वेऽपि राजसूतापत्तिः । सत्यम्, “परिषयनकनिष्ठापि सर्वथा ज्येष्ठैव,
तस्या एव यज्ञाद्विदु म्यापाराधिकारात् पत्नीत्वम्” इति दायभागीकृतपत्रा अभावे राजपुत्र-
—

(१) राजा । अनुवाच्य । कथं समुद्रव्यवहारी सार्धंवाहो धनमित्री नाम
नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामी तस्मार्थसञ्चय इत्येतदन्वयेन
लिखितम् । कष्टं खल्वनपत्यता । वेत्नवति । बहुधनत्वात् बहुपत्नीकेन तन्नभवता
भवितव्यम् । विचार्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् ।

प्रती । दाणिं ज्जेव साकेदउरस्स सेट्ठिणी दुट्ठिदा णिव्वुत्त-
पुंसवणा तस्स जाअा सुणीअट्टि । (इ)

(इ) इदानीमेव साकेतपुरस्य श्रेष्ठिनी दुट्ठिता निर्वाणपुंसवनां तस्य जाया श्रूयते ।

पर्यन्ताधिकारिशुद्धलाया अभावे च उक्तोक्तद्वयमवधेयम् । एवञ्च बहुपत्नीकेनेत्यत्रापि पत्नीपदं भार्यापरम्, अतएव परत्र “आपन्नसत्त्वास्य भार्या स्यात्” इति भार्यापदमुपात्तम् । तेन च वैश्याजातीयस्य धनवृद्धेर्वैश्याजातीयपरिणीतस्त्रियं अभावे परिणीतशूद्रजातीय-स्त्रीसत्त्वे अपरिणीतवैश्याजातीयस्त्रीसत्त्वे वा राजोक्तेः पर्यवसितत्वात्प्रोक्तदीव इति सुधीभिर्भाव्यम् । तथा च दायभागे उच्यते:—

“येऽपुत्राः अविष्टशूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः ।

तेषां धनं हरिद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥”

“पत्न्याभावे राज्ञो धनसम्बन्धं दृश्यति” “अतएव पत्न्याधिकारवचनेषु पत्नीपदानुक्तिः, वर्त्तनवचनेषु च स्त्रीनार्यादिशब्दभ्योगः” इति दायभागे जीमूतवाहनः ।

(इ) प्रतीति । साकेतपुरस्य अयोध्यान्तर्गतसाकेताख्यस्थानवासिन इत्यर्थः, श्रेष्ठिनी वणिजः । निर्वाणं निष्पन्नं पुंसवनं गर्भोत्पत्त्यवधि तृतीयमासकर्मव्यपुंसवनान्त-सम्पादक संस्कारविशेषी यस्याः सा । तस्य धनवृद्धेः । श्रूयते लोकापरम्परयेति शेषः । एतदुक्तान्तस्तु अमात्यस्य श्रुतिपथं न गत इति बोध्यम्, अन्यथा तस्य अशास्त्रज्ञत्वमापद्येत ।

पुमान् श्रूयते अनेनेति पुंसवनम् । तच्च तृतीयमासे विहितम्—

“गर्भाधानन्दती पुंसः सवनं अन्दनात् पुरा” इति “अनुर्थे अन्दते ततः” इति च मन्त्रमासतत्त्वधृतश्रुतेः ।

आपनिहै कर्त्तव्यं निर्कारणं करिवेन” इति । (विवादेन सहित) मन्त्रानां धाका बड़ई कष्टेन । वेदवति ! महाधनी बलिगा धनवृद्धिं बहुतरं ज्ञी धाकिते पारे ; अतएव अशेषणं कर, यदि ईश्वरं कोन ज्ञी गर्तवती धाके ।

राजा । सं खलु गर्भः पित्त्रमृक्थमर्हति । गत्वैव-
ममात्यं ब्रूहि (१) । (क्ष)

प्रती । जं देवो आणवेदि । इति प्रस्थिता । (क)

राजा । एहि तावत् । (ख)

प्रती । प्रतिनिष्ठव्य । एसाञ्चि (२) । (ग)

(क) यत् देव आज्ञापयति ।

(ग) एषाञ्चि ।

(ख) राजिति । गर्भो गर्भस्थः सन्तानः, पित्त्रं पेटकम्, मृक्थं धनम्, अर्हति
प्राप्तुं योग्यो भवति ; न तु राजा इत्याशयः । यथा मनुः—

“ये याता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः ;

इति तेऽपि हि काङ्क्षन्ति इति लोपी विगर्हितः ॥”

गोतमश्च—“उत्पत्त्यै वाथै स्वामित्वाङ्गमेत इत्याचार्या मन्वन्ते ।”

“मृक्थमिक्थं धनं वसु” इत्यमरः ।

(क) प्रतीति । प्रस्थिता प्रस्थातुमारभत इत्यर्थः ।

(ख) राजिति । एहीति प्रतीकार्या एव पुनराह्वानं प्रकरणात् ।

(ग) प्रतीति । एषाञ्चि पुनरागतिति शेषः ।

(५) प्रतीहारौ । এখনই সুনীতে পাইলাম—সাকেতপুরের
বণিকের কত্মা—ধনবৃদ্ধের স্ত্রী ; তাহার পুংসবনসংস্কার হইয়া গিয়াছে ।

(ক্ষ) রাজা । সেই গর্ভস্থ সন্তানই পিতার ধন পাইবে । যাইয়া,
মন্ত্রীমহাশয়কে এইরূপ বল ।

(ক) প্রতীহারী । মহারাজ যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া
চলিল ।)

(খ) রাজা । আইস ।

(১) রাজা । নতু গর্ভঃ...। গচ্ছ, এবন্...। (২) ইষাञ্চি ।

রাজা । কিমনেন সন্মতিরস্তি নাস্তীতি । (ঘ)

য়েন যেন বিযুজ্যন্তে প্রজাঃ স্নিগ্ধেন বন্ধুনা ।

স স পাপাটতে তাসাং দুশ্মন্ত ইতি শুশ্যতাమ్ ॥২৫॥

প্রতী । এদং ণাম ঘোষদ্বদ্ব্যং । ইতি নিক্ষ্ম্য পুনঃ প্রবিগ্গম ।

দেব । কালি পবিষ্টং বিশ্র অহিণন্দিতং দেবস্য সাসণং মহা-
জঘেষ (১) । (ঙ)

(ঙ) এতৎ নাম ঘোষয়িতব্যম্ । দেব ! কালি প্রভৃৎমিব অমিনন্দিতং দেবস্য
শাসনং মহাজনেন ।

(ঘ) রাজিতি । সন্মতিঃ ধনবৃদ্ধিরপত্যম্, অস্তি নাস্তি বা ইত্যনেন অনুসন্ধানেন,
কিঁ প্রযোজনম্, অপি তু কিমপি নৈত্যর্থঃ ।

তর্হিঁ কিঁ কত্বেম্মিত্যাঙ্ যেনেতি । প্রজা রাজ্যস্থা জনাঃ, যেন যেন স্নিগ্ধেন
স্নেহবতা, বন্ধুনা পুত্রাদিনা বাস্বত্রেণ, বিযুজ্যন্তে নিয়তিবশাৎ বিরুদ্ধন্তে ; পাপাটতে
পাপিনং বিনা, তাসাং প্রজানাং, স স বন্ধুঃ দুশ্মন্তঃ, ইতি শুশ্যতাং রাজ্যমর্থে প্রার্থয়িতাম্ ।
তথা অ পতিপুত্রাদিবন্ধুবিয়োগাত্ যৌ যৌ জনঃ নিরাশ্রয়ো ভবতি, দুশ্মন্তস্য তস্য জনস্য
তত্নপতিপুত্রাদিবন্ধুস্থানপাতৌ ভূত্বা নিতরামাশ্রয়লক্ষণৌ ভবিষ্যতি ; কিন্তু স বন্ধুজনৌ
যদি পাপৌ স্যান্, তদা তত্স্থানপাতৌ দুশ্মন্তৌ ন ভবিষ্যতি ইতি চাণয়িত্বা ধনবৃদ্ধি-
র্ভার্থ্যাগণং সান্বয়েতি সরলার্থো ভাবার্থঃ ।

অত্র সাহায্যং নাম নাত্মালঙ্কারঃ । যথা দর্শয়ে—

“সাহায্যং সঙ্কটে যত্ স্মাদানুকূল্যং পরস্য অ” ॥২৫॥

(গ) প্রতীহারী । (কিরিয়া আসিয়া) এই যে আসিয়াছি ।

(ঘ) রাজা । সন্তান আছে বা নাই—এই অনুসন্ধানে প্রয়োজন কি ।

প্রজাদের যে যে প্রশ্নগী বকুলোকের বিয়োগ ঘটবে, পাপিষ্ঠ ভিন্ন
তাহাদের সেই সেই বকুই ছুশ্রুত, ইহা ঘোষণা কর ॥২৫॥

(১) এং ণাম... ইত্যস্য সাসণং ।

राजा । दीर्घमुष्णश्च निश्चलः । एवं भीः । सन्ततिविच्छेद-
निरवलम्बना मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते ;
ममाप्यन्ते पुरुषंश्चिन्तय एष वृत्तान्तः (१) । (च)

(ङ) प्रतीति । अभ्युपगमे नामशब्दः । एतत् घोषयितव्यम् इत्यङ्गीकरो-
नीत्यर्थः । महाजनेन प्रशस्तजनसामान्येन, देवस्य भवतः, शासनम् उक्तनियमनिर्द्देशकं
वाक्यम्, काले यथासमये, प्रउष्टं प्रकष्टं वर्षं षण्मिव, अभिनन्दितं प्रशस्त्य गृहीतम्,
अत्यन्तोपकारित्वादित्युभयत्रापि भावः ।

“नाम प्रकाश्यसम्भाव्यतोषोपगमकुत्सने” इत्यमरः ।

(च) राजिति । भी इति विषादसूचकमव्ययम् । यथा “भीस्तु सम्बोधनविषादयोः”
इति मेदिनी । सम्पदो धनसम्पत्तयः, मूलपुरुषस्य प्रकृतधनस्वामिनः अवसाने सन्तति-
विच्छेदेन तत्सन्तानलोपेन निरवलम्बना निराश्रयाः सत्यः, एवमित्यं धनवृद्धिबदित्यर्थः,
परम् अन्यं जनम्, उपतिष्ठन्ते उपगच्छन्ति । अतएव ममापि अन्ते अवसाने,
पुरुषंश्चिन्तयः पुरुषंश्चीयराज्यसम्पदः एष वृत्तान्त ईदृगेव प्रकारो भविष्यतीति शेषः,
सन्ततिविच्छेदादिति भावः ।

“वृत्तान्तः स्यात् प्रकरणे प्रकारे कान्तंज्ञावार्तयोः” इत्यमरः ।

(ङ) प्रतीतिशरी । ई, ईहा घोषित इहैवे । (एहै बलिया,
चलिया गिया, आवार प्रवेश करिया) महाराज ! यथाकाले वृष्टिर् अग्रा,
सकल प्रधान लोक, आपनार घोषणावागीके प्रशंसोपपूर्वक ग्रहण
करियाछेन ।

(च) राजा । (दीर्घ ओ उष्ण निश्वास ताग करिया) हाय !
सञ्चानलोपवशातः निराश्रय सम्पत्ति, एहैरूपहै मूलपुरुषेपर परे, अश्वेपर
निकट उपस्थित हय ; आमार परेओ पुरुषवन्शीय सम्पत्तिपर एहैरूप अवस्थाहै
इहैवे ।

(१) ...एवं भीः सन्ततिच्छेदनिरवलम्बनां कुलानां मूलपुरुषावसाने सम्पदः
परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते पुरुषंश्चीयराज्याल्लेखनीयवृत्तान्तं भूयैव वृत्तान्तम् ।

प्रती । पडिहृदं अमङ्गलं । (छ)

राजा । धिङ्मासुपनतश्च योऽमानिनम् (१) । (ज)

मिश्र । असंस्रयं पित्रसहीं ज्जिव ह्मिअए कदुअ
णिन्दिदो अणेण अप्पा (२) । (झ)

राजा । संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी

त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय

वसुन्धरा काल इवोप्तवीजा ॥२६॥

(छ) प्रतिहतममङ्गलम् ।

(झ) असंस्रयं प्रियसखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितः अनेनात्मा ।

(छ) प्रतीति । अमङ्गलं भवदाशङ्कितं निजसन्ततिविच्छेदरूपमशुभम्, प्रतिहतं निहतम्, भवत्विति शेषः, देवताप्रसादादिति भावः ।

(ज) राजति । उपनतं स्वयमेवोपस्थितं श्रेयः सगर्भशकुन्तलाकपं मङ्गलम् अवमन्यते अवमानेन प्रत्याचष्ट इति तं तादृशं मां धिक्, बुद्धिभाग्यधीरभावादित्याश्रयः ।

(झ) मिश्रमि । प्रियसखीं शकुन्तलाम् । संश्रयस्याभाव इत्यसंस्रयम् उक्ताद्ये संश्रयो नास्तीत्यर्थः, अमावाद्येऽप्यथीभावः ।

ननु कथमुपनतश्च योऽवमानित्वमित्याह संरोपित इति । काले यथासमये, सप्तं रोपितं बीजं यस्यां सा तादृशी, अतएव महते फलाय विप्लवाय शक्याय, कल्पिष्यमाणा

(छ) प्रतीशारी । अमङ्गल निवारित हुक ।

(ज) राजा । मङ्गल, श्रेयः उपस्थित इहैवाहिन, आभि अवज्ञा करिया तांश प्रत्याख्यान करियाहि ; सुतरां आमाके धिक् ।

(झ) मिश्रकेशी । निश्चयै, ईनि प्रियसखी शकुन्तलाके मने करिया आश्रयनिन्दा करितेहेन ।

(१) ...कल्पिष्यतश्चैः... (२) ...सहिं ।

मिश्र । अपरिच्छत्ता दाणिं दे भवस्सदि (१) । (ज)

चेटी । जनान्निक्कम् । अज्जे ! एदं पत्तं पेसअन्तेण किं
विआरिदं अमञ्जेण । पेक्ख दाव भट्ठिणो वाहजलप्यवाहो
संवुत्तो । अधवा ण एसो सोअं बुद्धिपुव्वअं पडिवज्जिस्सदि
ता मेहच्छुखागारट्ठिदं णिव्वाणसमत्थं अज्जमाहव्वं गेण्हिअ
आअच्छु (२) । (ट)

(ज) अपरित्यक्ता इदानीं ते भविष्यति ।

(ट) आर्य्ये ! एतत् पत्रं प्रेषयता किं विचारितममात्येन । प्रेषस्व तावत्
भर्तृर्वाण्यजलप्रवाहः संवृत्तः । अथवा नैष शोकं बुद्धिपूर्वकं परिवर्जयिष्यति,
तन्मेषच्छुखागारस्थितं निर्वाणसमर्थम् आर्य्यमाधव्यं गृहीत्वा आगच्छ ।

प्रभविष्यन्ती विपुलं शस्त्रं जगदितुं शक्यन्तीत्यर्थः, वसुधरा भूमिरिव, मया, कुलस्य
महेश्वर प्रतिष्ठा तद्रक्षकसन्तानधारणादाययस्वरूपा, धर्मपत्नी धर्मानुसारेण परिशीला
स्त्री शकुन्तला, आत्मनि स्खिन्न्. संरीपिते "आत्मा वै जायते पुत्रः" इति स्मृतेः पुत्र-
रूपेण तद्ददरे आहितेऽपि, त्यक्ता । कुत्सायां नामशब्दः । अतएव मां धिगित्यभिप्रायः ।

अत्र श्रीतोपमालङ्कारः । उपजातिर्गणम् ॥२६॥

(ज) मियंति । इदानीं मया साक्षात् तवावस्थादर्शनात् परकाले, अपरित्यक्ता

राजा । यथासमये बीज रोपण करा हईयाछे, सूतरां भविष्यते
प्राचूर फल जन्माइते समर्थ हईवे, एइरूप भूमिके येमन परित्याग करे,
सेइरूप पुत्ररूपे निजेइ रोपित हईनेओ, वंशेर आश्रयस्वरूपा
धर्मपत्नीके आमि परित्याग करियाछि ॥२७॥

(ए) मिश्रकेशी । एथन आपनार अपरित्याक्त हईवे ।

(१) सानुमती । अपरिच्छिन्ना दाणिं दे सलईं छीछिइ ।

(२) अगुरिका । जनान्निक्कम् । अत्य हनिथा सत्यवाहव्रतनीच दिउण्णवीधी
मद्या । अं अज्जासिउ मेहपडिच्छन्दादी अज्जं माठव्वं गेण्हिअ आअच्छिइ ।

প্রতী । সুষু, দে ভণিৎদ' । ইতি নিশ্চ,ান্না (১) । (৩)

রাজা । অহী ! দুশ্মন্তস্য সংশয়মারুড়া: পিণ্ডভাজ: ।

কৃত:—(ড)

(৩) সুষু, ত্বয়া ভণিতম্ ।

পুন: প্রাপ্তিত্বর্ঘ:; শকুন্তলিতি শিষ: । তথা অ ইত:পর' সমান্তিকি ভবদীয়গাঢ়ানুরাগ-
মাকণ্ঠ' অবশ্যমেব শকুন্তলা আগমিত্বিতীতি ভাব: ।

(৪) খেটীতি । স্বাপিচ্যথা প্রতীহার্য্যা ভস্বপদস্থতয়া গৌরবিতত্বাত্ আর্থ্যে' ইতি
তস্যা এব সম্বোধনম্ । কিং বিচারিত' কৃতসিত' বিবেচন' কৃতমিত্বর্ঘ: । তৎকারণ-
মাহ্ প্র'স্বলিত্বাদি । ভণ্: রাজ: । অথশব্দে আনন্তর্ঘ্যে', বাশব্দেঘাৰ্যে', তেন অ
অথবা অনন্তরস্বৈত্বর্ঘ: । एष রাজা, বুদ্ধিপূর্বকম্ আত্মবুদ্ধি'তি তানুপর্ঘ্যম্, শ্রীক'
ন পরিবর্জ'থিত্যিতি ন পরিত্যজ্যতি ; ততছাত্, মেঘচ্ছন্ন' নাম অগার' প্রাসাদস্বত স্থিতম্,
নির্বাণসমর্থম্ এতচ্ছীকানলপ্রান্নিকরণযোগ্যম্, আর্থ্যমাধ্ব্য' মাননীয' মাধ্ব্যনামান'
বিদূষকম্ ।

(৫) রাজীতি । অহী ইতি শ্রীকি । পিণ্ড' ভজন ইতি পিণ্ডভাজ: পিতর:,
সংশয়মারুড়া: পিণ্ড' প্রাপ্তানি ন বেতি সম্ভে দ্বাপন্ন: ।

(৬) চতুরিকা । (প্রতীহারীর প্রতি চুপি চুপি) আর্থো ! এই
পত্র পাঠাইয়া মন্ত্রীমহাশয় কি বিবেচনা করিলেন । দেখুন—মহারাজের
একেবারে অশ্রুপ্রবাহ উপস্থিত হইয়াছে । অথবা ইনি, নিজে বুঝিয়া
শোক পরিত্যাগ করিবেন না ; অতএব মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদগত এই
শোকানল নির্বাণ করিতে সমর্থ আর্থ্য মাধ্বাকে নিয়া আনুন ।

(৭) প্রতীহারী । তুমি ভাল বলিয়াছ । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(৮) রাজা । হায় ! দুঃস্বপ্নের পিণ্ডভাগী পিতৃপুরুষগণ সংশয়াপন্ন
হইয়াছেন । কারণ—

(১) প্রতীহারী । সুষু, ভণিৎদ । নিশ্চ,ান্না ।

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिं सम्भृतानि
 को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।
 नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
 धीताश्रुसेकमुदकं पितरः पिबन्ति (१) ॥२७॥

अथादिति । अस्मात् दुष्मनात्, परम् अनन्तरं दुष्मनावसाने इत्यर्थः, नः अस्माकं कुले, को जनः, श्रुतिं वेदम् अनतिक्रम्येति यथाश्रुतिं वेदविधानानुसारिणेत्यर्थः, सम्भृतानि आधीजितानि, निवपनानि पिण्ड-श्राद्ध-तर्पणदौषानि पितृदानानि, करिष्यतीति इति चिन्तयित्वेति शेषः, पितरः मत्पूर्वपुरुषाः प्रसूतिविकलेन तनयहीनेन मया, प्रसिक्तं प्रदत्तम्, धीतः प्रचालितः अश्रुसेकी येन तत् ताड्यम्, उदकं तर्पणजलम्, नूनं निश्चितमेव, पिबन्ति । वत खेदि । तथा च तर्पणजलयङ्गकाली उपविष्टा पितरः स्वस्वकीडोपरि उत्तानभावेन पाण्डियुगलं स्थापयन्ति, तदा च तेषां नयनयुगलात् सरलाधोदीर्घस्थिते तस्मिन् पाण्डियुगले अश्रुजलानि पतन्ति, तदुपरि च तर्पणजलपतने तदश्रुजलानां प्रचालनमेव जायत इति भावः ।

अत्र नूनमित्युपादानात् वाच्या भावाभिमानिनी क्रियीत्प्रचालहारः । इतिशब्दात् परं चिन्तयित्वा इत्यनभिधानेऽपि न नूनपदतादोषः, वक्तुर्विधादमद्यत्वात् “उक्तावानन्द-मग्नादिः स्यान्नूनपदता गुणः” इति साहित्यदर्पणात् ।

“पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः । “प्रसूतिजनयोत्पत्त्यौलथा दुहितरि श्रुता” इति विश्वः । वसन्तलिका वृत्तम् ॥२७॥

हाय ! এই দুঃস্থের পর আমাদের বংশে কোন্ ব্যক্তি, শাস্ত্রানু-
 সারে সংগৃহীত শ্রাদ্ধ-পিণ্ডনাদি করিবে, এইরূপ চিন্তা করিয়া আমার
 পিতৃপুরুষগণ, সম্মানবিহীন আমার প্রদত্ত তর্পণজল পান করিয়া থাকেন ;
 তৎকালে আমার সেই তর্পণের জলে নিশ্চয়ই তাঁহাদের অশ্রুসিক্ত হস্ত
 প্রচালিত করিয়া থাকে ॥২৭॥

(১) ...যথাশ্রুতিষংহিতানি...নিবপনানি নিযশ্যতীতি ।... ধীতাশ্রুশিবম্...।
 নীহমুপাগতঃ ।

मित्र । हही हही ! सदि क्वु, दीवे व्यवधानदीषेण
अन्वभारं अणुहोदि राएसी (१) । (ठ)

चेटी । भट्टा । अलं सन्दाविदेण, वअत्थो ज्जेव पङ्क
अवरासुं देवीसु अणुरुवपुत्तजम्भेण पुव्वपुरुसाणं अस्सिणो
भविस्सदि । आत्मगतम् । ए मे वअणं पडिच्छदि । अणुरुवं
वि ओसधं आदङ्गं णिअत्तेदि (२) । (ण)

(ठ) हा धिक्, हा धिक् ! सति खलु दीपे व्यवधानदीषेण अन्वकारमनुभवति
राजर्षिः ।

(ण) भर्तुः ! अलं सन्नापितेन, वयस्यः एव प्रभुः अपरासु देवीषु अनुकप-
पुत्रजन्मना पूर्वपुरुषाणामवृणो भविष्यति । न मे वचनं प्रतीच्छति । अनुकपमपि
औषधम् आतङ्गं निवर्त्तयति ।

(ठ) मित्रेति । व्यवधानदीषेण भिक्ष्यादिनेति शेषः । तथा च यथा दीपे
विद्यमानेऽपि भिक्ष्यादिव्यवधानदीषेण लोकः अन्वकारमनुभवति, तथा राजर्षिर्दुःशक्तोऽपि
विद्यमाने शकुन्तलागर्भसन्ताने व्यवधानदीषेण अनपत्यतादुःखमनुभवतीति भावः ।

अतएवात्र असम्भवस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः ।

(ण) चेटीति । सन्नापितेन शोकसन्तप्तोक्ततेन आत्मनेति शेषः । वयस्य एव
तरुण एव, न पुनर्हङ्ग इत्येवशब्दार्थः, येन पुत्रीत्पादनशक्तिराहित्यमाशङ्कनीयमिति
भावः, प्रभुः स्वामी भवान्, अपरासु शकुन्तलाभिप्रासु, तस्याः पुनःप्राप्तसम्भवादित्याशयः ।
अनुकपपुत्रजन्मना स्वसहस्रपुत्रीत्पत्त्या । प्रतीच्छति गृह्णाति राजा महचनेन नाश्वसी
भवतीत्यर्थः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । तथा च अनुकपं योग्यमेव औषधं कर्तुं,
आतङ्गं रोगम्, निवर्त्तयति विनाशयति, इति सम्भावयामीति तात्पर्यम् । तेन

(ठ) मित्रकेनी । हाय ! हाय ! दीप थाकिते, व्यवधानेन दोषे
राजर्षि अङ्कार भोग करितेछेन ।

(१) क्वचित् परीक्षया सङ्ग एतदुक्तिर्निबन्धा । (२) अयं पाठः कश्चिन्नास्ति ।

राजा । शोकनाटितकैः (१) । (त)

आमूलशुद्धसन्तति कुलमितत् पौरवं प्रजाबन्धु ।

मय्यस्तमितमनाय्ये देश इव सरस्वतीस्रोतः (२) ॥२८॥

इति मोहमुपागतः ।

अनुकूपनौषधं यथा रोगं नाशयति, तथा अनुकूपोपदेश एव अस्य शोकं नाशयिष्यति । एवञ्च मदीयवचनं नानुकूपमिति तन्न प्रतीच्छति, किन्तु माधव्यवचनमवश्यमेव प्रतीच्छेत्-दनुकूपत्वादित्याशयः ।

“रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः” इत्यमरः ।

पुत्रीत्पादनेन पितृशानानृष्यमाहुः शङ्कालिखित-पैठीनसि-यमाः—

“यत्र क्वचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति ।

तेन चानृष्यतां याति पितृणां पिच्छदेन वै ॥”

(त) राज्ञिति । शोकस्य नाटितमेव नाटितकं तेन शोकाभिनयेत्यर्थः ।

आमूलिति । आ मूलात् आदिपुरुषात् उत्पत्तिदेशाच्च आरभ्य शुद्धा निर्दोषा पवित्रा च सन्ततिः पुत्रपौत्रादिसन्तानपरम्परा धारा च यस्य तत्, एतत् पौरवं कुलं पुरुवंशः, प्रजाबन्धु निःसन्ताने, अनार्ये अभद्रे मयि, प्रजाबन्धु जनरहिते, अनार्ये आर्यजाति-युत्थे देशे, सरस्वत्यास्तदाख्याया नद्याः स्रोतः प्रवाह इव, अस्तमितं विलुप्तम् ; इतीदृशिकं किं नाम दुःखमस्तीति भावः ।

(ग) चतुरिका । महाराज ! मनके संसृष्ट करिबेन ना ; कारण, महाराज त युवकई ; सुतरां अत्रात्र रागीर गर्ते अहुरूप पुत्र जन्माईया पितृपुरुषगणेर निकट अनूगी हईते पारिबेन । (स्वगत) आमार कथा ग्राह्य करितेहेन ना, कारण, अहुरूप ष्रेषधेई रोग नाश करिया थाके ।

(त) राज्ञा । (शोक अभिनय करिया)

(१—२) चिन्तितौ पाठौ कुत्रचित् पुस्तके न दृश्यते ।

চেটী । সমস্,মম্ । সমস্,সদু সমস্,সদু মম্ । (খ)

মিস্র । কিং দাণিং জ্জিবে ণিঙ্,দং করেমি । অধ্বা
সুদং মএ সউন্তলং সমস্,সন্তীএ দেবজণ্ণীএ মুহাদৌ জস্,মাম্ম-
সমুস্,মাম্মৌ দেবাম্মৌ জ্জিবে তহ অণ্ণচিট্টিস্,সন্তি, জহ সৌ মম্ ।

(ঘ) সমান্,সিতু সমান্,সিতু মর্তা ।

(ঙ) কিমিদানৌমিব নিঠং করোমি, অথবা স্মৃতং ময়া শুক্ললং সমান্,সয়ন্যা
দেবজনন্যা মুছাত্ যজ্ঞভাগসমুৎসুকা দেবা এব তথা অনুষ্ঠাস্থি ; যথা স মর্তা

অত্র শ্রীতী পূর্ণোপমালঙ্কারঃ । তথা শ্রীমা নাম নাট্যালঙ্কায় । যথা দপং—

“সিদ্ধৈ রথৈঃ সমং যত্রাপসিদ্ধৌর্ঘ্যঃ প্রকাশতে ।

স্নিগ্ধলঙ্কায়চিরাযা সা শ্রীমৈত্য়মিষৌযতে ॥”

অত্র সরস্বতীস্কীতঃপঞ্চঃ প্রসিদ্ধঃ, পৌরবকুলপঞ্চয় স্তোপে অপ্রসিদ্ধঃ ।

“সন্মতিঃ স্নাত্ পঙ্ক্,নৌ গৌত্রৈ পারম্পর্য্যৈ পুত্রপৌত্রাণাম্” ইতি মেদিনী । “প্রজা স্নাত্
সন্মতী জনৈ” ইত্যমরঃ ।

আর্য্য জাতিঃ ॥২৮॥

(খ) চেটীতি । সমস্,মং সলরং ব্যসতাসহিতং বা ।

(ঙ) মিস্রিতি । নিঠং শুক্ললসারস্মান্,সিন্,সাপনেন সুস্বম্, এনং রাজানমিতি
শ্রীমঃ । সমান্,সয়ন্যাঃ সন্মগান্,সৌক্,স্বাঃ, দেবজনন্যা অদিতৈঃ । যজ্ঞভাগায়

যে দেশে প্রজা বা আর্য্যজাতি নাই, সেই দেশে যেমন নির্মূল
সরস্বতী নদীর স্রোত লোপ পাইয়াছে ; সেইরূপ এই পুরুবংশ আদিপুরুষ
হইতে শুক্,সন্তান-সম্পন্ন ; কিন্তু সন্তানবিহীন ও অভদ্র আঘাতেই,
লোপ পাইল ॥২৮॥

(এই বলিয়া মুচ্ছাপন্ন হইলেন ।)

(খ) চতুরিকা । (ব্যস্ততার সহিত) মহারাজ আশ্বস্ত হউন,
আশ্বস্ত হউন ।

অহরেণ ধন্যপদার্থীং তুমং অহিণন্দিহস্দিহি । তা য জুতং
মে এত্য় বিলম্বিদুং, জাব ইমিণা বৃত্তন্তেণ পিঅসর্হীং সতন্তলং
সমস্সাসেমি । ইত্য়ু দুধান্কেন নিস্ক্য়ান্না (১) । (২)

নেপথ্যে । ভো ! অস্বহ্নস্সং অস্বহ্নস্সং (২) । (ধ)

অধিরেণ ধর্মপর্বীং ত্বামভিনন্দিত্বতীতি । তন্ন যুক্তং মে অত্র বিলম্বিতুম্, যাবদেতেন
ততান্নেন প্রিয়সখীং অকৃত্বলাং সমাস্রাসয়ামি ।

(ধ) ভো : । অন্নহ্নস্সম্ অন্নহ্নস্সম্ ।

যশ্চভাগযজ্ঞস্যায় সমুৎসুকা চত্কণ্ডিতা : । স মর্ত্যা রাজা দুশ্মন : । ত্বাং অকৃত্বলাম্,
অভিনন্দিত্বতি অভিনন্দনপূর্বকং যদ্বীত্বতি, ইতি স্মৃতমিত্যম্বয় : । তথা অ রাজ্ঞী
দুশ্মনস্য অকৃত্বলার্থমাকুললৈ যশ্চানুষ্ঠানাসম্ভবান্ স্বার্থসম্পাদনার্থমিৎ দেবা
আশ্রয়দ্বীত্বন্তীতি ভাব : । শুদধান্কেন গতিবিগ্রহেণ । তদাহ সন্নীতসুধানিধী—

“পূর্বং দক্ষিণমুখ্যায় পশ্বাদাক্রময়ন্ পদম্ ।

বানং শ্রীশ্রং ধমেহামাবচনমুদধান্কেণ বিদু : ॥”

(দ) মিত্রকেশী । এখনই কি সূস্থ করিব ? অথবা শকুন্তলাকে
আশ্বস্ত করিবার সময়ে অদিতির মুখে শুনিয়াছি যে “যজ্ঞের অংশ পাইবার
জন্য উৎকণ্ঠিত দেবগণই সেইরূপ কার্য্য করিবেন, যাহাতে সেই রাজা
ধর্মপত্নী বলিয়া তোমাকে আদরপূর্বক গ্রহণ করেন ।” অতএব এখানে
আমার বিলম্ব করা উচিত নহে ; এই বৃত্তান্তদ্বারা প্রিয়সখী শকুন্তলাকে
আশ্বস্ত করি । (এই বলিয়া উদ্ভ্রান্ত গতিতে চলিয়া গেল ।)
(টীকা দ্রষ্টব্য ।)

(ধ) নেপথ্যে । ওরে ! আমি অবধ্য, আমি অবধ্য ।

(১) সানুমনী । হুহী হুহী ! সতি বস্তু দীর্ঘে অস্বহারদীর্ঘং । অহং
দাধিৎ মইন্দসঅখীএ ।...তা অ জুতং কালং পড়িপালিতং ।

(২) নেপথ্যে । অস্বহ্নস্সং ।

राजा । प्रत्यागतचेतनः कथं दत्त्वा । अये ! माधव्यस्त्रेवार्त्त-
नादः (१) । (न)

चेटी । सो णाम माधव्यो तवस्त्री पिङ्गलिकाभिस्त्रिधाहिं
चेङ्गिआहिं चित्तफलअहृत्यो पाविदो भवे । (प)

राजा । चतुरिके ! गच्छ, महचनादनिषिद्धपरिजनां
देवीमुपालभस्व । (फ)

(प) स नाम माधव्यस्तपस्वी पिङ्गलिकामिश्रिताभिश्चेटिकाभिश्चित्रफलकहस्तः
प्राप्तो भवेत् ।

(फ) निपथ्य इति । ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यं न ब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् अवध्याऽहमित्यर्थः,
पापजनकत्वादित्याशयः ।

“अब्रह्मण्यमवध्यात्तौ” इत्यमरः ।

(न) राजेति । प्रत्यागतचेतनो लब्धवस्तु इति तान्पर्यम् । सम्भ्रमे अयेत्यर्थः ।

(प) चेटीति । तपस्वी दीनः, पिङ्गलिका तदास्याः काचित् दासी तथा
मिश्रिताभिः सङ्घिताभिः चेटिकाभिरन्याभिर्दासीभिः ।

(न) राजा । (चैतच्छ लाड करिया, काण दिया) ओह ! माधव्योर
आग्रहे येन आर्त्तनादं अनुतेहि ।

(प) चतुरिका । आमि मने करि, पिङ्गलिकाप्रभृति दासीरा
चित्रफलकहस्ते दुर्बल माधवाके आक्रमण करियाहे ।

(१) राजा । प्रत्यागतः कथं दत्त्वा । अये माठव्यस्त्रेवार्त्तरः । कः
कोऽन भोः ! अतः परम् अहव्यहन्तात्मन एव तावत्, इत्यादिज्ञीकान् पूर्वमीदृशाः
पाठाः पुस्तकान्तरं दृश्यन्ते । यथा प्रविश्य ससम्भ्रमं प्रतीहारी । परितापठ देवो
संस्रवगणं वचसं । राजा । केन आतनन्धो माधवकः । प्रतीहारी । अदिदृरुपेण
केचपि सत्तेण अदिक्कमिण नेदुअङ्गिअहृत्य पासादस्य अगभूमिं आरीविधी । राजा ।
उत्तमस्य । ना तावत् । ममापि सत्त्वरिभूमयन्ते गृह्याः । अथवा—

चेटी । निष्क्रान्ता ।

नेपथ्ये । भूयः स एव शब्दः । (ब)

राजा । परमार्थतो भोतिभिन्नस्वरो ब्राह्मणः । कः
कोऽत्र भोः ।। (भ)

प्रविश्य कञ्चुकी । आन्नापयतु देवः ।

राजा । निरूप्यतां किमेवं माधव्यब्राह्मणः क्रन्दतीति । (म)

कञ्चुकी । यावदवलोकयामि । इति निष्क्रान्त्य सप्तश्रुत पुनः प्रविष्टः । (य)

(फ) राज्ञिति । न निषिद्धी न दुर्व्यवहारान्निवर्त्तितः परिजनो यथा ताम् ।

उपालभस्व तिरस्कृत, तमेव हेतुं प्रदर्शयति भावः ।

(ब) नेपथ्य इति । भूयः पुनरपि, स एव अत्रल्लस्यमन्नल्लस्यमित्येवं रूप एव ।

(भ) राज्ञिति । परमार्थतो यथार्थतः, भीत्या भयेन भिन्नः स्वाभाविकादन्तरूपः
स्वरः कण्ठध्वनिर्यस्य सः, ब्राह्मणो माधव्यः । अत एतन्निरूप्यमावश्यकमिति भावः ।
अत्र स्थाने, कः की विद्यत इति शेषः ।

(म) राज्ञिति । इति निरूप्यतां निश्चीयताम् ।

(य) कञ्चुकीति । यावत् यत् जातमिति शेषः, तदवलोकयामीत्यर्थः । सप्तश्रुतं
सत्वरम् ।

(फ) राजा । चतुरिका ! तूही या, आमार कथा अगुसारे रागीके तिरस्कार
करू ; कारण, तिमि निजेर परिजनदिगके निषेध करेन ना केन ।

चतुरिका । (चलिग्या गेल ।)

(ब) नेपथ्ये । (आवारणु सेई शक हईल ।)

(भ) राजा । वास्तविकई ब्राह्मणेर स्वर, भये विकृत हईग्याछे ।

एथाने के के आछ हे ! ।

कञ्चुकी । (प्रवेश करिग्या) महाराज आदेश करुन ।

(य) राजा । निरूपण कर देखि, ए माधव्य ब्राह्मण कांसे कि ना ।

রাজা । পার্বতায়ন ! ন খলু কিঞ্চিদত্যাহিতম্ ? । (র)

কঞ্চুকী । মৈবম্ । (ল)

রাজা । ততঃ কুতোঽয়ং বেপথুঃ । তথাহি—(ব)

প্রাগিষ জরসা কম্পঃ সবিশেষস্থ সম্মতি ।

আবিষ্করোতি সর্বাঙ্কমশ্বত্মমিব মাহতঃ ॥২৫॥

(র) রাজিতি । পার্বতায়নৈতি কঞ্চুকিনী নাম্না সম্বোধনম্ । অত্যাহিতং মহাভয়ং জাতং কিস্মিত্যর্থঃ । অথ কাঙ্ক্ষা প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

“অত্যাহিতং মহাভীতিঃ কৰ্ম্ম জীবানপেচি অ” ইত্যমরঃ ।

(ল) কঞ্চুকীতি । এষং ভবতৃপ্তম্ অত্যাহিতম্, না ন জাতম্ । অতায়নাম্ভয়ঃ—
শব্দকচ্চ কনগরাক্রমণাদিকমেব অত্যাহিতং ভূরিপ্রাণিবিষয়ত্বাৎ, একস্য মাধব্যস্বাক্রমণে
তু তন্নৈতি ।

(ব) রাজিতি । ততস্বদা অত্যাহিতাभावे इत्यर्थः, वेपथुस्तव दीडकम्पः ।

প্রাগিতি । জরসা বার্হক্যেণ, প্রাগিষ ইতঃ পূৰ্বমপি, তব কম্প আসীদिति শিষঃ, সম্মতি তু সবিশেষঃ স কম্পঃ সাতিশয়ঃ সন্ মাহতী বায়ুঃ, অশ্বত্মং শ্বত্মমিব, সর্বাঙ্কং তব সর্বাংঘবম্, প্রাশ্নৈতি শিষঃ, আবিষ্করোতি আত্মানং প্রকাশয়তি, অত্যাহিতাभावे ईडकम्पान्तुककम्पासम्भव इति भावः ।

অথ শ্রীতীপনামসংহারঃ । তথা ‘আসীত’ ‘প্রাশ্ন’ ‘আত্মানম্’ ইতি ত্রয়াশ্বানপি পদানামনুসৃত্বৈপি ন শ্বনপদসাধীৰঃ প্রযুক্ত গুণ এব বক্তৃবহুগনপত্নাত্ “উক্তাশ্বানন্দ-
মদ্রাহীঃ স্বান্নানুপদতা গুণঃ” ইতি সাহিত্যদর্পণাত্ ॥২৫॥

(ঘ) কঞ্চুকী । দেখিতেছি । (এই বলিয়া চলিয়া গিয়া, ব্যস্ততার
সহিত পুনরায় প্রবেশ করিলেন ।)

(র) রাজা । পার্বতায়ন ! কোন অত্যাহিত ঘটে নাই ত ? ।

(ল) কঞ্চুকী । না ।

(ব) রাজা । তবে তোমার এ কম্প কেন ? যথা—

कञ्चुकी । 'परित्नायतां सुहृदं महाराजः । (श)

राजा । कस्मात् परित्नातव्यः ? । (ष)

कञ्चुकी । महतः कृच्छात् । (स)

राजा । अये ! भिन्नार्थमभिधीयताम् । (ह)

कञ्चुकी । योऽसौ दिगवलोकनप्रासादो मेघच्छन्नो नाम । (छ)

(श) कञ्चुकीति । सुहृदं माधव्यम् ।

(ष) राजेति । कस्यात् पदार्थात् ।

(स) कञ्चुकीति । कृच्छात् कटात् ।

(ह) राजेति । अये इति विरक्तसूचकं सम्बोधनम् ; विरक्तस्य किञ्चित् किञ्चिद-
स्यष्टार्थकथनादिति बोध्यम् । भिन्नः प्रकाशितः अर्थः अभिधेयं यस्मिन् कर्मणि
तद्वयथा तथा ।

(छ) कञ्चुकीति । दिशामवलीकनाय कस्याञ्चिद्दिशि आक्रमणार्थं मनुरागच्छति
न वा इत्यादिपर्यवेचनार्थं निर्मितः प्रासादो दिगवलीकनप्रासादः, मेघेन च्छन्नः सान्निध्येन
आहत इति मेघच्छन्नः अन्यत्र इत्यर्थः, वर्तत इति शेषः ।

एतेन इदानीं कलिकातादौ मनुमेघादिनिर्माणवत् तदानीमपि राजधान्यादौ
दिगवलीकनार्थम् अत्युच्चमन्दिरादिनिर्माणरीतिरासीदिति प्रतीयते ।

पूर्वेइह वार्द्धक्यवशतः कम्प छिल, এখন তাহা আরও বেশী হইয়াছে,
তাহাতে বায়ু যেমন অশ্বখবৃক্ষের সমস্ত অঙ্গব্যাণ্ড করিয়া আত্মপ্রকাশ
করে, সেইরূপ তোমারও সেই সবিশেষ কम्প, সর্বত্র ব্যাণ্ড করিয়া
আত্মপ্রকাশ করিতেছে ॥২০॥

(শ) कञ्चुकी । महाराज सथाके रक्षा करुन ।

(ष) राजा । काहा हईते रक्षा करिते हईवे ? ।

(स) कञ्चुकी । गुरुतर कष्ट हईते ।

(ह) राजा । ओहे ! कम्प करिगा बल ।

রাজা । কিং তত্র ? । (ক)

কঙ্কুকী । তস্যায়ভাগাদৃগৃহনীলকণ্ঠৈ-
রনেকবিশ্রামবিলঙ্ঘ্যমৃগ্ণাত্ ।

সখা প্রকাশিতরমূর্তিনা তে

কেনাপি সত্বেন নিগৃহ্য নীতঃ ॥৩০॥

(ক) রাজিতি । তত্র মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদে, কিং জাতিমিতি শিষ্যঃ ।

তস্যেতি । গৃহনীলকণ্ঠৈঃ গৃহপালিতময়ূরৈঃ, অনেকবিশ্রামৈঃ একবারিণারোহণ-
শক্তিভাবে ক্রমিকৌপরিতনে কীৰ্ত্তৈ কীৰ্ত্তৈ বহুবারবিশ্রামকরণৈঃ বিলঙ্ঘ্যানি আরোহণীয়ানি
মৃগাণি উপরিভাগা यस्य তস্মাত্, এতেনাতিশয়ীভবত্বং ব্যজ্যতে, তস্য মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদস্য,
অয়ভাগাত্ সর্বৌপরিতনগৃহাত্, প্রকাশিতরা অপকাশ্যা অদৃশ্যা মূর্তির্য়স্য তেন তাদৃশীন,
কেনাপি অনির্দৃশ্যেন, সত্বেন রাজসাদিজন্তুনা, তে তব সখা মাধব্যঃ নিগৃহ্য ধৃত্বা
পরামুখ, নীতঃ স্থানান্তরং প্রাপিতঃ, তাদৃশকচ্ছাস্ত তং পরিব্রাজ্যতামিত্যশয়ঃ ।

অত্র দ্বিতীয়চরণৌক্তিভঙ্গ্যা মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদস্য অত্যুচ্চতায়াঃ স্পষ্টবৃৎনাৎ পর্য্যায়ীক-
মলঙ্কারঃ । তথা চ দর্পণে—

“পর্য্যায়ীকং যদা ভঙ্গ্যা গম্যমেবামিধীয়তে ।”

“দ্রব্যাশু ব্যবসায়িষু সত্বেমস্ত্রী তু জন্তুশু” ইত্যমরঃ ।

ইন্দ্রবজ্রোপিन्द्रবজ্রযৌমল্লাদুপজাতির্ভঁতম্ ॥৩০॥

(ক) কঙ্কুকী । সকল দিক্ দেখিবার জন্তু, সেই যে মেঘচ্ছন্ননামে
প্রাপ্তাদ আছে ।

(ক) রাজা । সেখানে কি ? ।

কঙ্কুকী । গৃহপালিত ময়ূরগণ, বহুবার বিশ্রাম করিয়া, যাহার উপরি
ভাগ অতিক্রম করিতে পারে, সেইরূপ সেই মেঘচ্ছন্নপ্রাসাদের উপরিতন
গৃহ হইতে, অদৃশ্যমূর্তি কোন জন্তু, আপনার সখাকে ধরিয়া নিয়া
গিয়াছে ।৩০।

राजा । सखीत्याय । आः, ममापि सखैरभिभूयन्ते गृहाः ?
अथवा बहुप्रत्यवायं नृपत्वम् । (ख)

अहन्यहन्यात्मन एव तावत्

ज्ञातुं प्रमादखलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयाती-

त्यशेषतः कस्य पुनः प्रभुत्वम् (१) ॥३१॥

(ख) राजिति । आःशब्दः कोपे । ममापि जगत्पद्धितीयवीरस्यापीति भावः ।
गृहा भवनानि, सखै राक्षसादिजन्तुभिः, अभिभूयन्ते आक्रमणेनात्याचारविषयीक्रियन्ते ।
षष्ठी ! सादृशं सत्त्वानामित्यभिप्रायः । बहवः प्रत्यवायाः पापानि यस्मिन् तत् तादृशम् ।

“गृहाः पुंसि च भूम्भो व” इत्यमरः ।

ननु कथं बहुप्रत्यवायं नृपत्वमित्याह—अहनीति । अहन्यहनि प्रतिदिनम्,
आत्मन एव अन्वस्य का कथा स्वस्यैव, तावत् सकलम्, प्रमादेन अनवधानतया
खलितम् अन्वध्यमाचरणम्, ज्ञातुम् अवधारयितुम्, न शक्यं नृपैरिति शेषः । पुनः
किन्तु, प्रजासु स्वराज्यवासिजनेषु मध्ये, की जनः, केन सता असता वा पथा, प्रयाति
गच्छति साधु असाधु वा आचरतीत्यर्थः, इत्येतत् अशेषतः साकल्येन, ज्ञातुमिति
सम्बन्धः, कस्य नृपस्य, प्रभुत्वं शक्तिरक्ति, अपि तु कस्यापि नैत्यर्थः । तथा आत्मनः
प्रमादखलनान् प्रजाभिरन्वाध्याचरणाद्वा समुत्पन्नेन मन प्रत्यवायेनायं सत्त्वाभिभव
इति भावः ।

प्रजापापस्य राजनि संक्रममाह मनुः—

“सर्वती अर्धषड् भागो राज्ञी भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड् भागो भग्नस्य ह्यरक्षतः ॥”

(ख) राजा । (३१९ उच्छिष्टा) आः ! आमार बाड़ीओ जङ्गते
आक्रमण करे ! । अथवा राजकार्यो बहतर पाप घटिग्रा थाके ।

(१) ...अशेषती वेदितुमक्ति शक्तिः ।

নেপথ্যে । অবিধাবেচ্চি ভো ! অবিধাবেচ্চি (১) । (গ)
রাজা । সাক্ষ্যং গতিমিদং উপযন্ । সখে ! ন মিতব্যং ন
মিতব্যম্ (২) । (ঘ)

নেপথ্যে । ভো ! কধং য়া ভাঙ্ক্সং । এসৌ মং কোবি
পঞ্চামৌড়িষ্য সিরোধরং ইক্সুং ত্রিষ্ম ভগ্নাত্যিং করিদ্-
মিচ্ছুদি (৩) । (ঙ)

(গ) অভিধাব ভো: ! অভিধাব ।

অতএবান অপ্রাকরণিকার্থাত্ প্রাকরণিকার্থাপত্তনেন অর্থাপত্তি:; তদুত্থাপিতা অ
সামান্যাদ্বিশেষতীতিতুপা অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কার ইত্যনযীরঙ্গাভিভাভেন সঙ্কর: ।

“যাবসাবস্ব সাক্ষ্যং বেদৌ মানিঃস্বধারথৌ” ইত্যমর: ।

পূর্বং বত্ ততম্ ॥২১॥

(গ) নেপথ্য ইতি । অর্নি মাং লল্যৌজল্য, ধাব দ্রুতমাগচ্ছ । মযাত্ হিহস্মি: ।

(ঘ) রাজীতি । গতিমিদং গমনবিশেষং দ্রুতগমননিত্যর্থ:; উপযন্ অভিলযন্ ।
ন মিতব্যং ময়ং ন কৃতব্যম্ ।

অনবধানতাবশত: প্রত্যহ নিজেদেরই যত ক্রটি ঘটে, সেই ক্রটিই সমুদয়
জানিতে পারা যায় না; তাহাতে প্রজাদের মধ্যে কোন্ ব্যক্তি কোন্
পথে চলিতেছে, তাহা সমস্ত জানিতে কোন্ রাজার শক্তি আছে ? ॥৩১॥

(গ) নেপথ্যে । ওহে ! আমার দিকে ধাবিত হও, আমার দিকে
ধাবিত হও ।

(ঘ) রাজা । (শুনিয়া, দ্রুতগমন অভিনয় করিয়া) সখে ! ভয়
করিও না, ভয় করিও না ।

(১) নেপথ্য । ভো বকস্ব অবিচ্ছা অবিচ্ছা । (২) ...গতিমিহীন পরিজ্ঞানম্...

(৩) নেপথ্যে পুনরাবৃত্তি পঠিত্বা । ...পঞ্চবৎ অসিধীকরং তক্সুং ত্রিষ্ম তিচ্ছমক্সং করত্ ।

ରାଜା । ସହସ୍ତିକ୍ଷିପମ୍ । ସ୍ଵନୁର୍ଧନୁ: (୧) । (ସ)

ମନିଷ୍ଠ ସ୍ଵନୁର୍ଦ୍ଧନା ମ୍ରତୀହାରୀ । ଜନ୍ମଦୁ ଜନ୍ମଦୁ ମୟା । ଏଦଂ ସରସଂ
ସରାସଂ ହତ୍ୟାବାରଘୋ ଅ (୨) । (ଛ)

ରାଜା । ସରସଂ ସ୍ଵନୁରାଦନ (୩) । (ଜ)

(ଙ) ଶ୍ରୀ: ! କଥଂ ନ ମିଥ୍ୟାମି । ଏଷ ମାଂ କୌଽପି ମ୍ରତ୍ୟାମୀଦ୍ୟ ଶିରୀଧରାମ୍ ବ୍ରହ୍ମନିସ
ମପାସ୍ଥିଂ କାଚୁଂ ମିଚ୍ଛତି ।

(ଛ) ଜୟତୁ ଜୟତୁ ଭର୍ତ୍ତା । ଏତତ୍ ସରସଂ ଶ୍ରୀରାମନଂ ହତ୍ୟାବାରଘ୍ୟ ।

(ଙ) ନେପଥ୍ୟ ଛତି । ନ ମିଥ୍ୟାମି ଭୟଂ ନ କରିଷ୍ୟାମି । କୌଽପି ଅପରିଚିତ:
ପୁରୁଷ:, ଶିରୀଧରଂ ଧୌବାମ୍, ମ୍ରତ୍ୟାମୀଦ୍ୟ ପଞ୍ଚାଦାମର୍ତ୍ତା, ମାମ୍, ବ୍ରହ୍ମମ୍ ବ୍ରହ୍ମଦଞ୍ଚନିସ ।

(ସ) ରାଜିତି । ଦୃଷ୍ଟିକ୍ଷିପେଷ ମାଧବ୍ୟଦିଶି ଦୃଷ୍ଟିପାତେନ ସହ ସହସ୍ତିକ୍ଷିପମ୍ । ସ୍ଵନୁ-
ରାନର୍ଥମି ଶ୍ରେୟ:, କ୍ରୌଞ୍ଚି ଦ୍ଵିବନ୍ଧି: ।

(ଛ) ମନିଷ୍ଠମିତି । ଶ୍ରୀରାମ୍ ଅକ୍ଷୟନିନିତି ଶ୍ରୀରାମନଂ ସ୍ଵନୁ: । ହତ୍ୟାମ୍ ଆବରଘୀତି
ଜ୍ୟାଘାତନିବାରଘ୍ୟାୟ ଆଞ୍ଚ୍ଛାଦୟତୀତି ହତ୍ୟାବାରଘୋ ଲୌଞ୍ଚିନିର୍ଦ୍ଦିତହତ୍ୟାବରଘ୍ୟମ୍ ।

(ଜ) ରାଜିତି । ଆଦନେ ଗଞ୍ଜାତି ।

(ଙ) ନେପଥ୍ୟେ । ଓହେ! କେନ ଭୟ କରିବ ନା । ଏହି କୋନ
ଲୋକ, ଆମାର ଶ୍ରୀବା ପିଛନେର ଦିକେ ମୋଡ଼ାହିୟା ନିୟା, ଇନ୍ଦୁନେର ମତ
ହାଡ଼ ଭାଙ୍ଗିୟା ଦିତେ ଇଚ୍ଛା କରିତେଛେ ।

(ସ) ରାଜା । (ସେହି ଦିକେ ଦୃଷ୍ଟିପାତେର ସହିତ) ଧନ୍ୟ, ଧନ୍ୟ ।

(ଛ) ମ୍ରତୀହାରୀ । (ଧନ୍ୟହସ୍ତେ ମ୍ରତୀହାରଣ କରିୟା) ମହାରାଜେର ଜୟ
ହଉକ, ଜୟ ହଉକ । ବାଞ୍ଚେର ସହିତ ଏହି ଧନ୍ୟ ଏବଂ ହତ୍ୟାବରଣ ।

(ଜ) ରାଜା । (ବାଞ୍ଚେର ସହିତ ଧନ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଲେନ ।)

(୧)....ସ୍ଵନୁରାଦନ ।

(୨) ମନିଷ୍ଠ ଶ୍ରୀରାମ୍ ହତ୍ୟା ଯବନିକା । ମୟା ଏଦଂ ହତ୍ୟାବାରଘ୍ୟାୟ ସରାସଂ ।

(୩)....ଆଦନ ।

নেপথ্যে । এষ ত্বামভিনবকণ্ঠশোণিতার্থী-

শাদ্ৰূলঃ পশুমিব হন্মি চেष्टমানম্ ।

আৰ্চ্চানাং ময়মপনেতুমান্তধন্বা

দুশ্মন্তস্তব শরণং ভবত্বিদানীম্ ॥১২॥

রাজা । সরোষম্ । কথং মামেবোধিষতি । আঃ, তিষ্ঠ তিষ্ঠ,
কৌণ্যপাপসদ ! ত্বমিদানীং ন ভবসি ? । আপনারীষ্য ।
পার্বতায়ন ! সোপানমার্গমাदेश्य (১) । (অ)

এষ ইতি । অভিনবং সযোনির্গেমান্ নূতনং কণ্ঠশোণিতম্ গলরক্তম্ অর্থং যতীতি
স তাড়শঃ, এষঃ অহম্, শাদ্ৰূলো ব্যাঘ্রঃ, পশুং হরিষাদিজন্তুমিব, চেষ্টমানম্ আত্মরক্ষণায়
যতমানম্, হন্মি মারয়ামি । আৰ্চ্চানাং পৌড়িতানাং, ময়ম্ অপনেতুং দুরীকৰ্ত্তৃম্,
আৰ্চ্চং গৃহীতং ধন্ব যেন স তাড়শো দুশ্মন্তঃ, ইদানীং তব শরণং রক্ষকী ভবতু ভবিতুং
শক্তিীতু রক্ষিতুং চেতু শক্তিীতি তর্হি রক্ষতু ইত্যর্থঃ ।

অত্র শ্রীতীপমালছারঃ । তথা অহং হন্মি শাদ্ৰূলন্তু হন্মি ইতি পুরুষমেদাতু "লতেষ
রাজসে তন্মি !" ইতি দর্পণোদাহরণবৎ ভয়প্রকমতাভীষঃ, স চ 'হন্তব্যঃ পশুরিব
কণ্ঠরক্তমন্তু' ব্যাঘ্রেণ ত্বমিহ ময়া বিচেষ্টমানঃ' ইতি পূর্বাঙ্কপাঠেন সমাধেয়ঃ ।

"ধনুশ্যপী ধন্বশ্বরাগনকৌদণ্ডকার্ক্যুকম" ইতি "শরণং গৃহরক্ষিত্বীঃ" ইতি আনরঃ ।

প্রহর্ষিণী ব্রহ্ম—"ব্রাহ্মাশামির্মানজরগাঃ প্রহর্ষিণীযম্" ইতি লক্ষণাত্ ॥১২॥

(অ) রাজতিঃ মামেধ জগত্যহিতীয়বীরমেবেশ্যশ্যঃ, উচ্চিষতি লক্ষ্যীকৃত্য

নেপথ্যে । এই আমি ব্যাঘ্রের গায় নূতন-কণ্ঠ-রক্তের লিপাস হইয়া
পশুর গায় তোমাকে আত্মরক্ষায় যত্ববান্ অবস্থায় হত্যা করিতেছি ।
পৌড়িতনিগের ভয় দূর করিবার জন্য ধনুর্কারী দুশ্মন্ত, (যদি পারেন,
তবে) তোমার এখন রক্ষক হউন ॥৩২॥

(১) মামুচ্চিষতি । তিষ্ঠ ক্রুণ্যপাপসদ !...ন ভবিষসি । আর্চ্চনারীষ্য ।
ভবতি । . সোপানমার্গম্...

कञ्चुकी । इत इतो देवः (१) । (अ)

सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति । (ट)

राजा । समन्तादवलोक्य । अये ! शून्यं खल्विदम् । (ठ)

नेपथ्ये । भो ! परित्ताग्नाहि परित्ताग्नाहि । अहं
तुमं पेक्त्वामि, तुमं मं ण पेक्वसि । मञ्जारगहिदो उन्दुरु
विअ णिरासोद्धि जीविदे (२) । (ड)

ब्रवीति । कौशपापसद ! हे राक्षसाधम ! न भवसि मम हनन्य इति शिवः
काकुवशात् प्रश्नो गम्यते ; तेन हनन्व्यो भवस्थवेति भावः । सीपानमार्गं मेघच्छन्न-
प्रासादस्यैत्यर्थः । आदेशय प्रदर्शय ।

“राक्षसः कौशपः क्रव्यात्” इत्यमरः ।

(अ) कञ्चुकीति । इत इतः अनेनानेन पथा, देव आगच्छत्विति शिवः ।

(ट) सर्वे इति । उपसर्पन्ति मेघच्छन्नप्रासादस्य उपरितलं यान्ति ।

(ठ) राजेति । अये इत्याशय्ये । इदं स्थानम्, शून्यम्, अतः क एवमाचरति
की वा हनन्य इति भावः ।

(ड) नेपथ्य इति । मार्जारगृहीतो विडालाकान्तः । जीविते जीवने ।

(अ) राजा । (क्रोधेन सहित) आमाके लफ्फा करियाई
बलितेछे ! आः राक्षसाधम ! थाक् थाक् ; तूई आमार वध नहिस्
कि ? (धशूते गुण आरोपण करिया) पार्कृतायन ! सिंड़िर
पथ देथा

(ए) कञ्चुकी । महाराज এই এই পথে আহ্নন ।

(ट) (सकले ताड़ताड़ि मेघच्छन्नप्रासादस्य उपरि तलाय गेल ।)

(ठ) राजा । (सकल दिक् देखिया) ओह ! এস্থান যে শূন্য ।

(१) कञ्चिन् अये इति नास्ति । (२) नेपथ्ये । अविद्या अविद्या । अहं
अतमहन्तं पेक्त्वामि । तुमं... विडालगृहीतो सुसजी विअ णिरासोद्धि जीए संजुती ।

ରାଜା । ଖୋସ୍ତିରକ୍ଷ୍ମାରିଣୀଗର୍ବିତ । ମଦୈୟମକ୍ଷମପି ତ୍ବାଂ ନ ପଶ୍ୟତି ? । ସ୍ଥିରୋ ଭବ, ମା ଚ ତେ ବୟସ୍ବସମ୍ୟକ୍ବାହିସ୍ବାସୋଽଭୂତ୍ । ଏଷ୍ଟ ତମିଷ୍ଠୁଂ ସନ୍ଦଧେ (୧) । (ଢ)

ଓ ହନିଷ୍ଠତି ବଧ୍ୟଂ ତ୍ବାଂ ରକ୍ଷ୍ୟଂ ରକ୍ଷିଷ୍ଠତି ହିଜମ୍ ।

ହଂସୋ ହି କ୍ଷୀରମାଦତ୍ତେ ତନ୍ମିତ୍ରା ବର୍ଜୟତ୍ୟପଃ ॥୩୩॥

ଇତି ଶକ୍ତଂ ସନ୍ଧତେ । (ଘ)

(ଢ) ଖୋ: ! ପରିତ୍ରାସକ୍ଷ ପରିତ୍ରାସକ୍ଷ । ଅହଂ ତ୍ବା ପ୍ରେକ୍ଷେ, ତ୍ବାଂ ମାଂ ନ ପ୍ରେକ୍ଷି । ମାର୍ଜାରକ୍ଷ୍ମହୀତ ଚନ୍ଦ୍ରକ୍ରିବ ନିରାକ୍ଷୀଽକ୍ଷି ଜୀବିତେ ।

(ଢ) ରାଜାଣି । ତିରକ୍ଷ୍ମାରିଷ୍ଠା ଦିଃକ୍ଷ୍ମ ଅଦୃଶ୍ୟତ୍ବସମ୍ୟାଦିକ୍ଷୟା ବିଦ୍ୟୟା ଗର୍ବିତ । ସଜ୍ଞାତଗର୍ବ ! । ତବ ତିରକ୍ଷ୍ମାରିଷ୍ଠୀବକ୍ଷାଦହଂ ନ ପଶ୍ୟାମ୍ୟିବେତି ଅପିପଦ୍ୟୁଷ୍ଠାର୍ଥଃ । ନ ପଶ୍ୟତୀତି କାଃକ୍ରୋଧାତ୍ ପଶ୍ୟାମ୍ୟିବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବୟସ୍ବସମ୍ୟକ୍ବାତ୍ ମାଧବ୍ୟଦିଃସ୍ୟୌଗାତ୍ ହିତୀଃ, ତେ ତବ ବିନ୍ଦାକ୍ଷୀ ମା ଭୂତ୍ ବୟସ୍ବସଶରୀରୀ ପତନଶଃକ୍ଷୟା ଦୁଷ୍ଟାକ୍ଷୀ ବାଦ୍ୟଂ ନିଶ୍ଚିନ୍ତୁଂ ନ ଶକ୍ଷ୍ୟତୀତି ମନ୍ୟୟା ନ ଭବତୁ । ତତ୍କାରଣମାହ ଏଷ୍ଟ ଇତି । ଇଷ୍ଠୁଂ ବାଦ୍ୟମ୍ ।

ଯ ଇତି । ଯ ଇଷ୍ଠୁଃ, ବଧ୍ୟ ବିନା କାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟାମ୍ରତ୍ତଳାତ୍ ବଧ୍ୟୟିଷ୍ୟଂ ତ୍ବାମ୍ ହନିଷ୍ଠତି ; ରକ୍ଷ୍ୟମ୍ ଅପରାଧାନ୍ନାବାତ୍ ଅବଃସ୍ଠରକ୍ଷୟିଷ୍ୟମ୍, ହିଜଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଂ ମାଧବ୍ୟମ୍, ରକ୍ଷିଷ୍ଠତି ।

(ଢ) ନେପଥୋ । ସଥେ ! ରକ୍ଷା କର, ରକ୍ଷା କର । ଆମି ତୋମାକେ ଦେଖିତେହି, କିନ୍ତୁ ତୁମି ଆମାକେ ଦେଖିତେଛ ନା । ବିଢ଼ାଲକ୍ଷ୍ମଣ ମୁଷିକେର ଛାୟ ଆମି ଜୀବନେ ନିରାଶ ହୁଅଛାହି ।

(ଢ) ରାଜା । ଓହେ ଲୁକ୍କାୟିତ କରାର ବିଦ୍ୟାୟ ନାଷ୍ଟିକ ! ଆମାର ଅନ୍ତଃ କି ତୋମାୟ ଦେଖେ ନା ? ହିର ହଃ ମଧାର ଦେହମ୍ପର୍କବିକ୍ରମତଃ ତୁମି ରକ୍ଷା ପାଈବେ ଏ ବିଶ୍ବାସ ସେନ ତୋମାର ନା ହୟ । ଏହି ଆମି ସେହି ବାନ୍ ସକ୍ଷାନ କରାନ୍ତେହି ।

(୧) ରାଜା । ଖୋସ୍ତିରକ୍ଷ୍ମାରିଣୀଗର୍ବିତ ! ମଦୈୟଂ ଶକ୍ତଂ ତ୍ବାଂ ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟତି । ଏଷ୍ଟ ତମିଷ୍ଠୁଂ ଶନ୍ଦଧି । ଇତି କ୍ଷାବିତ୍ ପାଠଃ, କ୍ଷାବିତ୍...ବୟସ୍ବସମ୍ୟକ୍ବାହିସ୍ବାସୋଽଭୂତ୍ ଇତି ପାଠଃ ।

• ততঃ প্রবিষতি মাতলিৰি'দ্বন্দ্বকচ (১) ।

• মাতলিঃ । আয়ুশ্বন্ ! (২) । (ত)

ক্লতাঃ শরব্যং হরিণা তবাসুরাঃ,

শরাসনং তেষু বিক্লথ্যতামিদম্ ।

প্রসাদসৌম্যানি সতাং সুহৃচ্ছনে

পতন্তি চক্ষু'ষি ন দারুণাঃ শরাঃ ॥৩৪॥

নশু সংযুক্তযৌহ'ধীরকস্য যত্নম্ অন্যস্য চ বর্জনম্ একৈনাশক্যমেব কৰ্ত্তুমিত্যাঙ্ক
হ'স ইতি । হি তথাহি, হ'স: স্বনামপ্রসিদ্ধ: পশ্বিশিবে:, শীর' দুগ্ধম্, আদত্নে
জলমধ্যাদৃষ্টক্কাতি, কিন্তু তন্নিশা: শীরযুক্তপূর্বা:, অধী জলানি, বর্জয়তি ত্যজতি ।
তদ্বদিতি ভাব: ।

অত্র শ্রীতীপমালছার: ।

অঙ্কী । কবিনা হুঁদ্রশত্বরাসময়ে দুশ্বন্তে'ন কবিত্ব' প্রকটয়তা আত্মকবিত্ব'
ম্বাহতীকৃতমিব প্রতিভাতি ॥৩৩॥

(খ) ইতীতি । শস্যতে হি'স্যতে অনেনেতি শব্দ' বাণমেব, সম্ভবত ধনুৰি যৌজয়তি ।

(ত) মাতলিরিতি । আয়ুশ্বন্ ! ই প্রশস্তাযু:শালিন্ । । তদানী' দুশ্বন্তস্য রথিত্বা-
ভাবিঃপি তদুযোগ্যত্বাত্ আত্মন: মারথিত্বাচ্চ আয়ুশ্বন্নিতি সম্বোধন' সঙ্কতমেব "আয়ুশ্বন্
রথিন' সূত:" ইতি সাহিত্যদর্পণাত্ ।

যে বাণ, বধ্য বলিগা ভোঁমাংকে বধ করিবে, রক্ষ্য বলিগা ভ্রাঁক্ষণকে
রক্ষা করিবে । দেখ—হংস ছুঁধ গ্রহণ করে, কিন্তু তৎসংযুক্ত জল
পরিভ্যাগ করে ॥৩৩॥

(গ) (এই বলিয়া অস্ত্র সঙ্কান করিলেন ।)

তদনন্তর মাতলি ও বিদূষকের প্রবেশ ।

(ত) মাতলি । আয়ুশ্বন্ !

(১) ততঃ প্রবিষতি বিদূষকসুদৃষ্টজ্ঞ মাতলিঃ । (২) ক্লথিত্য' পাঠী নাস্তি ।

ରାଜା । ସସନ୍ଧୁ ମମତ୍ତମୁପସଂହରନ୍ । ଅଧି ମାତଲିଃ । ସ୍ବାଗତଂ
ଦେବରାଜସାରଥିଃ ? (୧) । (ଥ)

କ୍ରତା ଇତି । ହରିଷ୍ୟା ଇନ୍ଦ୍ରେଷ୍ୟ, ଅସୁରାଃ, ତବ ଶରବ୍ୟଂ କ୍ରତାଃ ବାଞ୍ଚନ୍ତିପଲ୍ଲବ୍ୟଂ ବିହିତାଃ ; ଅତଏବ ତିସ୍ତୁ ଅସୁରେଷୁ ବିଷୟେ, ଇଦଂ ଶରାସନଂ ସନ୍ଧୁଃ, ବିକ୍ରନ୍ତ୍ୟତାଂ ବାଞ୍ଚନ୍ତିପାୟ ଆକ୍ରନ୍ତ୍ୟତାମ୍ । ତଥା ଚ ସୁହଞ୍ଜନେ ବନ୍ଧୁଜନଂ ପ୍ରତି, ସତାଂ ସଞ୍ଜନାନାମ୍, ପ୍ରସାଦେନ ଚିନ୍ତନନୈର୍ଲ୍ୟାଧିନ ସୌମ୍ୟାନ୍ନି ଆରକ୍ତତାଦ୍ୟଭାବାତ୍ ସୁନ୍ଦରାଶି, ଅଧୁଂସି ନୟନାନ୍ଧିବ ପତନ୍ତି ; କିନ୍ତୁ ଦାରୁଣାଃ ଶରା ନ ପତନ୍ତି । ଅତଃ ସଂହିତମପି ଶରମୁପସଂହତ୍ୟ ନ୍ୟସି ପ୍ରସାଦସୌମ୍ୟଂ ଚକ୍ଷୁରେବ ପାତୟିତ୍ବାଶ୍ରୟଃ ।

ଅଥ ସାମାନ୍ୟେନ ବିଶେଷସମର୍ଥନରୂପୀଽର୍ଥୋକ୍ତରନ୍ଧାସଃ, ନ ଶବ୍ଦେନିବ ଦାରୁଣଶରପାତବ୍ୟଦୀହନାତ୍ ଶାବ୍ଦୀ ପରିସଂଖ୍ୟା ଚ ଅନଧୀରେକାଶ୍ରୟାନ୍ତୁପସଂହତପଃ ସଞ୍ଜରଃ । ତଥା ଅଧୁଂସୀତି ନପୁଂସକ-
ଲିଙ୍ଗେନ ପ୍ରକମ୍ୟ ଶରା ଇତି ପୁଂଲିଙ୍ଗସ୍ୟୋଗାତ୍ ଭୟପକ୍ରମତାଦୀଷଃ, ଏବଂ ଅଧୁଂସୀତ୍ୟନନ୍ତରଂ
ଭେଦବୀଧକଲ୍ପଶବ୍ଦୀ ବକ୍ତବ୍ୟଃ, କିନ୍ତୁ ନୀକ୍ତ ଇତି ବାଞ୍ଚ୍ୟାନଭିଧାନଦୀଷଃ । ଅନଧୀଃ ସମାଧାନାୟ
ପରାଂଶିବଂ ପଠନୌଷମ୍—ପତନ୍ତି ହର୍ଷେଣ ସତାଂ ସୁହଞ୍ଜନେ ସୁହଠ୍ୟଦୀ ଦାରୁଣହୈତୟସ୍ତୁ ନ ।
ଝିତିରସ୍ତମ୍ ।

ଅସୁରାଃ ଶରବ୍ୟଂ କ୍ରତା ଇତ୍ୟଥ “ପଠେ ଶ୍ଯାଧିଧିଧୀରୁଠ୍ଠେ ଶ୍ଯାମମାନତ୍ବମାଞ୍ଚ୍ୟାତସ୍ୟ” ଇତି
କାଶିକୀକ୍ତିପ୍ରମାଣ୍ୟାତ୍ ଅସୁରା ଇନ୍ଦ୍ରେ ଶ୍ଯାନୁସାରେଣ କ୍ରତା ଇତି ବହୁବଚନଂ ପୁଂଲବ୍ଧ । ଆଞ୍ଚ୍ୟାତ-
ସ୍ୟିତି ପ୍ରଧାନକ୍ରିୟାୟା ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା “ବିଦାଃ ପ୍ରମାଣ୍ୟମ୍” ଇତ୍ୟାଦିବଦିବ “ଅସୁରାଃ ଶରବ୍ୟମ୍”
ଇତ୍ୟୁନଧୀରପ୍ୟଜଢ଼ଲିଙ୍ଗତ୍ବାନ୍ତ୍ ସ୍ୟକ୍ତିଜାତିରୂପେଣ ବିବଦ୍ଧିତତ୍ବାତ୍ ପୁଂଲବ୍ଧନପୁଂସକତ୍ବେ ବହୁତ୍ବକତ୍ବେ
ଐତି ସର୍ବଂ ସମଞ୍ଜସମ୍ ।

“ଲକ୍ଷ୍ୟଂ ଲକ୍ଷଂ ଶରବ୍ୟଂ” ଇତି “ସମାନିଲିନ୍ଦ୍ରେଚନ୍ଦାକଂ ବିଷ୍ଣୁପିଂଘାଂଶ୍ରବାଜିପୁ । ପୁଂଲକ୍ଷିକାପି-
ନିକ୍ଷିପୁ ହରିନୀଂ କପିଳି ତ୍ରିପୁ ॥” ଇତି ଆନରଃ । ବଂଶସ୍ତ୍ୟାବିଳଂ ଚତନମ ॥୧୫॥

ଦେବରାଜ ଅଶ୍ରୁରାଜିକେ ଆପନାର ବାଣେର ଲକ୍ଷ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟେ କରିପାଛେନ ;
ସୁତରାଂ ମେହି ଅଶ୍ରୁରାଜିକେର ପ୍ରତିହି ଏହି ଧନ୍ତୁ ଆକର୍ଷଣ କରନ । ବନ୍ଧୁଜନେର
ପ୍ରତି ସଞ୍ଜନେର ପ୍ରସାଦ-ସୁନ୍ଦର ଚକ୍ଷୁହି ପତିତ ହିସ୍ତା ଥାକେ ; କିଞ୍ଚ
ଭୟକର ବାଣ ନହେ ॥୧୫॥

(୧) ରାଜା । ଶରମୁପସଂହରନ୍ । ...ସ୍ବାଗତଂ ନହିନ୍ଦ୍ରସାରଥି । ।

विदू । भो मन्त्रिन् ! इमिणा अहं पशुमारणं मारिदुं
पाविदो, भवं उण इमं साअदेण अहिणन्ददि (१) । (द)

मातलिः । सञ्चितम् । आयुष्मन् ! अयूयतां यदर्थमस्मि हरिणा
भवत्सकाशं प्रेषितः । (घ)

राजा । अवहितोऽस्मि । (न)

(द) भो मन्त्रिन् ! अनेनाहं पशुमारणं मारयितुं प्राप्तः, भवान् पुनरिमं
स्वागतेनाभिनन्दति ।

(घ) राजेति । ससम्भ्रमं व्यक्ततया सहितम् । अये इति विषये । स्वागतं
सुखेनागतं किमिति काकुः ।

(द) विदू इति । मन्त्रिन् ! प्रशस्तमनाः !। सोऽप्युक्तमिदं सम्बोधनम् ।
तत्कारणमाह अनेनेत्यादि । पशोरिव मारणं यच्चिन् कर्मणि तद्वयथा तथा । प्राप्तो
वृत्तः । अभिनन्दति आद्रियते । इदन्तु मद्दन्त्यायमिति भावः ।

(घ) मातलिरिति । विदूषकीत्या कौतुकीदयात् स्रितम् । हरिणा इन्द्रेण ।

(न) राजेति । अवहितो भवद्वाक्यं शीतुं कृतमनोयोगः ।

(थ) राजा । (वास्तुतार सहित अङ्ग उपसंहार करतः) ओ,
मातलि ! देवराजमारथिण सुभागमन त ? ।

(द) विदूषक । ओ उदारहृदय ! बलि—एई व्यक्ति, आमाके
पशुं ग्राह्य मारिवार जग्न आक्रमण करियाहिल, आर तूमि ईहाके
आगतप्रश्न करिया आदर करितेछ ! ।

(घ) मातलि । (द्वेषं हास्येण सहित) आयुष्मन् ! सुभून्, देवराज
ये जग्न आमाके आपनार निकट पाठाइयाहेछन ।

(न) राजा । मनोबोधी हईनाम ।

(१) प्रविश्य विदूषकः । अहं जीव इद्विपशुमारं मारिषी, सी इमिणा साअदेण
अहिणन्ददि ।

মাতলি: । অস্মি কালনেমিপ্রসূতির্দুঃস্বয়ং নাম দানব-
গণ: । (প)

রাজা । অস্মি, স্মৃতপূর্বো ময়া নারদাত্ (১) । (ফ)

মাতলি: । সখ্যুস্তে স কিল শতক্রতীরবধ্য:, (২)

তস্য ত্বং রণশিরসি স্মৃতো নিহন্তা ।

সচ্ছ্বেতুং প্রभवति যন্ন সप्तসমি:,

তন্মেষং তিভিরমপাকরোতি চন্দ্র: ॥২৫॥

(প) মাতলিরিতি । কালনেমিস্তদাখ্যাসুরস্য প্রসূতি: সন্মতি: ।

(ফ) রাজিতি । স্মৃতপূর্ব: স দানবগণ ইত্যন্বয়: ।

সখ্যুরিতি । স কিল দানবগণ:, তে তব সখ্যু: শতক্রতীরন্দ্রস্য, অবধ্য: কুতৌঃপি
কারখাদবিনাশনীয়: ; রণশিরসি সমরাস্ত্রনে, ত্বম্, তস্য দানবগণস্য, নিহন্তা স্মৃত:
শতক্রতুর্ন বাবধারিত: । হন ! কেয়ং কথা যত্, ইন্দ্রেণাবধ্যমহং হনুমর্হাসীত্যাহ
সচ্ছ্বেতুমিতি । সপ সপযৌ ঘোটকা যস্য স সপসমি: সূর্য:, নিশাযা ইদং নৈশম্,
যত্ তিনিরমম্বকারম্, সচ্ছ্বেতুং নাশয়িতুম্, ন প্রभवति ন শক্তিীতি ; চন্দ্র: তত্
তিনিরম্, অপাকরীতি নাশয়তি । তথা চ সূর্য্যপৈশ্বযা ন্মনতৈজা অপি সন্দ্রী যথা
সূর্য্যবিনাশং নৈশং তিনিরং নাশয়তি, তথা ইন্দ্রাপৈশ্বযা ন্মনবলৌঃপি ভবান্ ইন্দ্রাবধ্যং
দুঃস্বয়ংদানবনামবশম্ভনৈব নিহন্তুং শস্যসি বিধিনিয়মাদিব্যশ্রয়: ।

অতএবান হৃষ্টানলৌঃস্বকার:, প্রছবিখৌ চ হৃষ্টম্ ॥২৫॥

(প) মাতলি । কালনেমির সন্তান কতকগুলি দুঃস্বয় দানব আছে ।

(ফ) রাজা । আছে, আমি পূর্বে নারদের মুখে শুনিয়াছি ।

মাতলি । সেই দানবগণ, তোমার সখা ইন্দ্রের অবধ্য ; কিন্তু যুদ্ধে
তুমিই তাহাদিগের নিহন্তা বলিয়া তিনি মনে করেন । কারণ, সূর্য্য
যে অন্ধকার নাশ করিতে সমর্থ হন না, চন্দ্র, রাজিতে সেই অন্ধকারকে
নাশ করিয়া থাকেন ॥৩৫॥

(১) স্মৃতপূর্বম্ । (২) শতক্রতীরজঘ্য:...

स भवानान्तशस्त्र एवेदानीं देवरथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठ-
ताम् (१) । (ब)

राजा । अनुगृह्येतोऽस्मि अनया मघवतः सम्भावनया ।
अथ माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ? । (भ)

मातलिः । वञ्चितम् । तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि
मनःसन्तापादायुष्मान् मया विह्वतो दृष्टः, पश्चात् क्रोपयितु-
मायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि । कुतः—(२) (म)

(ब) स इति । आन्तशस्त्र एव गृहीतायुध एव । देवरथम् इदं विमानम् ।
प्रतिष्ठतां गच्छतु, “समवप्रविभ्यः” इत्यात्मनेपदम् ।

(भ) राजेति । मघवत इन्द्रस्य, सम्भावनया सम्माननया । प्रथे अथशब्दः । एवं
श्रीवापीडनम् ।

“इन्द्री मरुत्वान् मघवा” इत्यमरः ।

(म) मातलिरिति । माधव्यपीडनघटनाया अकिञ्चित्करत्वसूचनाय जितमिति
बोधम् । किञ्चिदस्माभिरस्मात् निमित्तं कारणं यस्य तस्मात् । आयुष्मान् प्रशस्त्यायुःशाली
भवान्, विह्वतः स्तम्भावादन्यथः शोकाकुल इत्यर्थः, पश्चात् दर्शनानन्तरम्, आयुष्मन्तं
भवन्तम्, तथा माधव्यस्य श्रीवापीडनम् ।

(ब) সেই আপনি, এখন সমস্ত অস্ত্র গ্রহণপূর্বক দেবরথে আরোহণ
করিয়া, অসুরজয়ের জন্ত চলুন ।

(ভ) রাজা । ইন্দ্রের এই সম্মানে অসুগৃহীত হইলাম । আপনি
মাধব্যের প্রতি এরূপ করিলেন কেন ? ।

(ম) মাতলি । (ঐবং হাশ্বের সহিত) তাহাও বলিতেছি ।
কোনও কারণে মনের সন্তাপে আপনাকে আমি শোকাকুল দেখিয়াছিলাম,
পরে আপনাকে ক্রুদ্ধ করিবার জন্ত, সেইরূপ করিয়াছি । কারণ,

(১)…ইদানীং তদন্তরথম্… (২) মাতলিঃ । তদপি কথ্যতে ।…বিহ্বতী দৃষ্টঃ ।

। জ্বলতি চলিতেশ্বনোঃগ্নির্বিপ্রকৃতঃ পন্নগঃ ফণাং কুরুতে ।

তেজস্বী স'চীভাৎ প্রায়ঃ প্রতিপদ্যতে তেজঃ (১) ॥২৬॥

রাজা । যুক্তামনুষ্টিতং ভবন্ধিঃ । বিদূষকং প্রতি । বয়স্য ।

অনতিক্রমণীয়া দিবস্বতেরাঙ্গা, তদ্গচ্ছ, পরিগতার্থ' ক্ত্বা
মহচনাদমাত্যপিশুনং ব্রুহি—(য)

জ্বলতীতি । অগ্নিঃ দাছ্যামাভাৎ নির্বাণপ্রায়ী বর্জিঃ, চলিতং পুত্রাদৌ পুনর্দীনাৎ
সম্বরিতম্ ইশ্বনং কাষ্টং যচ্ছিন্ স তাড়শঃ সন্, কাষ্টেন তাড়িতঃ সম্বিত্যর্থঃ, জ্বলতি
পুনর্দীপ্যতে ; তথা পন্নগঃ সুস্থিতোঃপি সর্পঃ, বিপ্রকৃতঃ কেণাপি তাড়িতঃ সন্ ফণাং
কুরুতে স্বপরাক্রমমাবিক্রোতীতি তাৎপর্যম্ । তেজস্বী সত্যপি তেজসি ক্রতোঃপি
কারণাত্ সৌনপ্রায়তেজস্কৌ জনঃ, স'চীভাৎ উচ্ছলনাৎ ক্রতোঃপি স্তপেজনাং প্রাথ্যেত্যর্থঃ,
প্রায়ী বাহুল্যেন, তেজঃ স্বপরাক্রমম্, প্রতিপদ্যতে প্রাপ্নোতি আবিষ্করোতীতি তাৎপর্যম্ ।
তথা চ অস্য তে বয়স্যস্য সমুদ্বীক্ণেনীচৈ জনাবশাত্ ত্বমপি পুনসৌজঃ প্রাপ্ত এবেত্যাশয়ঃ ।

অন্ন অর্পেজ্ব'লনং দৌতিঃ, তেজস্বিনসৌজঃপ্রাপ্নিস্তু পরাক্রমপ্রকাশ ইতি ধর্মমেদে
বিন্মপ্রতিবিন্মभावনোধনাৎ দৃষ্টাশ্লঃ ; পন্নগস্য ফণাকরণং পরাক্রমপ্রকাশঃ, তেজস্বিন-
সৌজঃপ্রাপ্নিরপি পরাক্রমপ্রকাশ এবেতি পরাক্রমপ্রকাশরূপৈকধর্মস্য বাক্যমেদেন পৃথক্-
নির্দে'শাত্ প্রতিবন্ধুপমা ; তথা অন্নস্তুতেজস্বিসামান্যাত্ প্রস্তুতেজস্বিদুশ্লকরূপবিশিষ-
প্রতীতিরপ্রস্তুতপ্রশংসা চ, ইত্যেতর্থা পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংঘটিতঃ । প্রায়ঃপদেন জ্ঞানি-
কন'বাদীনাং ব্যাঙতিঃ ।

"তেজো দীপ্তী প্রभावे च स्यात् पराक्रमरितसौ:" इति ङीद्विगी ।

स'चौमद्विति क्व'खीपे पन्नगी । आर्षाया जातिः ॥२६॥

অগ্নি, কাষ্টমস্তাড়িত হইলে জ্বলিতে থাকে এবং সর্প প্রকৃত হইলে
ফণা ধরিত্বা থাকে । এইরূপ তেজস্বী লোক, উত্তেজনা পাইলে, প্রায়ই
আপনার উক্ত প্রকাশ করে ॥৩৬॥

(১) ...ফণাং...। প্রায়ঃ স্ব' মন্থমান' স'চীভাৎ প্রতিপদ্যতে হি জনঃ ।

त्वन्मतिः केवला तावत् प्रतिपालयतु प्रजाः (१) ।

अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥३७॥

(य) राजेति । युक्तमुचितम् । अन्यथा मम तेजःप्राप्तिर्न स्यादिति भावः ।

“अथ माधव्यं प्रति इत्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे शक्तिनाम विमर्शसम्भेरङ्गम्—“शक्तिः पुनर्भवेत् । विरोधस्य प्रशमनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

दिवस्पतिः स्वर्गाधिपतेरिन्द्रस्य । परिगतः अवगतः अर्थ एतद्वृत्तान्तो येन तं तादृशं कृत्वा एतद्वृत्तान्तमभिधायेत्यर्थः । अमात्यपियुनं पियुननामानं मन्त्रिणम् ।

किं ब्रवीमीत्याह त्वन्मतिरिति । केवला तावत् एकैव मङ्गुनिर्पेक्षेत्यर्थः । त्वन्मतिस्तव बुद्धिः, प्रजा मम राज्यवासिनः सर्वान् जनान्, प्रतिपालयतु रक्षतु । ननु त्वङ्गुनिर्पेदानो किं कर्त्तव्यमित्याह अधिज्यमिति । अध्याहृता ज्या यत्र तदधिज्यम् आरोपितगुणम्, इदं मदीयं धनुः, अन्यस्मिन् कर्मणि दुर्जयदानवगणविजयकार्यं, व्यापृतमासक्तम् ।

मन्त्रिणो बुद्धिर्मम च धनुः एतदुभयं मिलित्वैव राज्यं परिपालयति ; अत्र च मदीयधनुषो देवकार्यासक्ततया केवला मन्त्रिणो बुद्धिरेव राज्यं परिपालयन्ती युद्धावश्यकत्वेऽपि कौशलावलम्बनेनैव शत्रुपक्षं विजयतामिति सरलार्थो भावार्थश्च ।

“यावन्नावश्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इति “एके मुख्यान्वकेवलाः” इति आनरः ॥३७॥

(य) राजा । आपनि उपयुक्त कार्याई करियाछेन । (विदूषकेर प्रति) वयस्तु ! देवराजेर आदेश अलज्बनीय ; अतएव याँ, आमार एई वृत्तास्त जानाईया, आमार वाक्याहूसारे मञ्जी पिशुनके बल—

एकमात्र आपनार बुद्धिई, समस्त प्रजा पालन करूक ; आर गुणयुक्त एई धनु अत्र कार्थे व्यापृत हईल ॥३७॥

(१) ...परिपालयतु...

विदू । जं भवं आणवेदि । इति निष्क्रान्तः । (र)

मातलिः । आयुष्मान् रथमारोहतु । (ल)

राजा । तथा करोति (१) । (व)

इति निष्क्रान्तः सर्वे । (श)

षष्ठाऽङ्कः ॥०॥

(र) यद्भवान्नापयति ।

(ल) मातलिरिति । रथम् इमं देवराजविमानम् ।

(व) राज्ञिति । तथा रथारोहणम् ।

अहो ! षष्ठाङ्कस्य कलिबरहस्त्रिमकम्पान् पश्यता अतीवत्वरमाद्येन कविना देवीभिः सङ्घ विरह्वारम्भकालीनप्रमालापं गुरुजनचरणवन्दनं देवतानमस्कारादिकञ्च दुष्मन्-मकारयता उद्यानादेव च तं सङ्घसा स्वर्गं प्रस्थापयता विजययात्राकालीनश्लिष्टरीतिः परिहृतेव प्रतिभाति ।

हन्त ! यत्र स्वर्गलोकं मर्त्यवासिनामोदशी गतागतिः प्रतिपत्तिश्च पूर्वमासीत्, तमिदानीं स्वर्गलोकमनुनाशमपि प्रकृष्टं साधनं नासादयन्ति तत्त्वानुसन्वित्सुखः ।

(श) इतीति । दुष्मन्-मातलि-कञ्चुकिनां बहुत्वात् बहुवचनं सर्वशब्दस्य सङ्गच्छत इति ध्येयम् ।

इति महामहोपाध्याय-भारताचार्य्य-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशमहाचार्य्यविरचितायाम्

अभिज्ञानशकुन्तलशटीकायामभिज्ञानकौमुद्यां षष्ठाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(र) विदूयक । तूमि याहा आदेश कर । (एई बलिया चलिया गेल ।)

(ल) मातलि । आपनि रथे आरोहण करुन ।

(व) राजा । ताहाई करिलेन ।

(श) (इहार पर सकले चलिया गेलेन ।)

षष्ठ अङ्क ॥०॥

(१) राजा ! रथारोहणं नाटयति ।

सप्तमोऽङ्कः ।

—०:३:०—

ततः प्रविशत्याकाशवर्त्मना रथाकूटी राजा मातलिय (१) । (क)

राजा । मातले ! अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्-
क्रियाविशेषादनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये । (ख)

(क) तत इति । रथाकूटी रथाकारविमानाकूटः, घोटकचालनोद्यस्य रथस्य
आकाशवर्त्मना गमनसम्भवात् ।

एतेन इदानीन्तनं पाश्चात्यदेशनिश्चितं विमानम् अद्यापि तादृशीञ्चतमदेशमारोढु-
मशक्ततथा तदानीन्तनविमानसदृशीमुन्नतिं नालभतेति प्रतीयते ।

(ख) राजेति । अनुष्ठितनिदेशोऽपि दुर्जयदानवगणविजयात् प्रतिपालितादेशोऽपि,
आत्मानं स्वम्, मघवत इन्द्रस्य, सत्कारविशेषात् सन्मानातिरेकमपेक्ष्य, अनुपयुक्तमिव
अयोग्यमिव, समर्थये मन्ये, सामान्यमानवत्वात्तादृशसन्मानयोग्यो नाहमिति भावः ।

सत्क्रियाविशेषादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी ।

इतः प्रभृति यन्त्यसमासिपर्यन्तो निर्वहणसन्धिः । तथा चात्र शकुन्तला प्राप्तिरूपं
कार्यं नामार्थप्रकृतिः । यथा दर्पणे—

“अपेक्षितन्तु यत् साध्यमारभो यन्निबन्धनः ।

समापनन्तु यत्सिद्धये तत् कार्यमिति सञ्चतम् ॥”

दुष्कृतस्य पुत्रेणापि सह स्त्रिया लाभात् फलागनी नाम कार्यावस्था निबन्धा ।
यथा तत्रैव—

“सावस्था फलयोगः स्यादयः समयफलोदयः ।”

(क) तदनन्तर आकाशपथे रथाकूट अवस्थाय राजा ७ मातलिय
प्रवेश ।

(१) आकाशयानेन रथाधिकूटः....।

मातलिः । सञ्चितम् । आयुष्मन् ! उभयत्राप्यसन्तोषमव-
गच्छ । कुतः—(१) (ग)

उपकृत्य हरेस्तथा भवान्
लघु सत्कारमवेक्ष्य मन्यते ।

गणयत्यवदानसञ्चितां

भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम् (२) ॥१॥

तथा यथास्थाननिबद्धानां मुखसन्धिप्रभृतिविषयाणामत्र शकुन्तलाप्राप्तुपायत्वेन
प्रदर्शनमुपेयम् । यथा तत्रैव—

“बीजवन्तो मुखदायर्था विप्रकौर्णा यथायथम् ।

एकाद्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥”

अस्य च सन्धिप्रभृतीनि चतुर्दशानि यथास्थानं वक्ष्यन्ते ।

(ग) मातलिरिति । उभयोरप्यसन्तोषदर्शनेन कौतुकात् क्लितम् । उभयत्रापि
लघि मघवति च, असन्तोषम् अतिरिक्तेनापि स्वस्वकार्येण सन्तोषानुदयम् ।

उपेति । भवान्, हरेरिन्द्रस्य, तथा तादृशम् उपकृत्य अवध्यासुरवधरूपं महान्त-
मुपकारं विधाय, सत्कारं तदुपकारसन्तोषितेन इन्द्रेण कृतं सञ्चालय, अवेक्ष्य दृष्ट्वा,
लघु मन्यते इन्द्रकृतसञ्चालापेक्षया आत्मकृतमुपकारं स्वल्पं सञ्चावयति । अतएव
भवतः असन्तोष इति भावः । तथा स इन्द्रोऽपि, इमाम् आत्मकृताम्, सत्क्रियां भवतः

(थ) राजा । मातलि ! आदेशं पालनं करिष्यां थाकिञ्चैव,
देवराजं ये विशेषं सम्मानं करिष्याहेन, तांशारं निकटं आश्वाके अयोग्यं
वलिष्यां मने करिष्येतेहि ।

(ग) मातलि । (हेवः हाञ्च करिष्यां) आयुष्मन् ! उभयोरै
असन्तोषं जानिबेन । कारण—

(१)---उभयमप्यपरितोषं समर्थं । (२) प्रथमोपकृतं महत्त्वतः प्रतिपत्त्या लघु
मन्यते भवान् । गणयत्यवदानविजिती भवतः सोऽपि न सत्क्रियामुवाच ।

राजा । मातलि ! मा मैवम् । स खलु मनोरथानामपि
दूरवर्त्ती, यो विसर्जनावसरे सत्कारः । मम हि दिवोकसां
समक्षमर्द्धासनोपवेशितस्य (१) (घ)

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं

जयन्तमुद्दीक्ष्य कृतस्मितेन ।

आमृष्टवक्षीहरिचन्द्राङ्गा

मन्दारमाला हरिणा पिनङ्गा ॥२॥

सम्मानम्, भवतः अवदानेन असुरवधात्मकातीतकर्मणा सम्मितां तुल्यां तदुदयुक्तामित्यर्थः
न गणयति न मन्दते । अतस्तस्यापि असन्तोष एवेत्याशयः ।

“अवदानं कर्म इत्यम्” इत्यमरः । सुन्दरी इत्यम् ॥१॥

(घ) राजति । मा मैवम् इतीति शेषः । विसर्जनावसरे स्वराजधानीं प्रति
मम प्रस्थानकाले, यः सत्कारः सम्माननम् आसीदिति शेषः, स खलु सत्कारः, मनो-
रथानामपि दूरवर्त्ती ममाभिलाषाणामपि अविषयः । हि यस्मात्, दिवोकसाम् अन्येषां
देवानां समक्षम् अस्थाः सनीपे, अर्द्धासने उपवेशितस्य मम, मन्दारमाला पिनङ्गिति
श्लोकस्ये लान्वयः ।

अन्तरिति । अन्तिकस्थं निकटवर्त्तिनम्, अन्तर्गता चित्तस्थिता न पुनर्वाचापि

आपनि देवराजेश्वर सेइरूप उपकार करिया एवं तत्कृत सम्मान
देखिया, ताहार निकट सेइ उपकारके लघु बलिया मने करितेछेन ;
आवार देवराज्ज, निजकृत এই सम्मानके, आपनार कृत उपकारेर
डूला इइयाछे बलिया मने करेन नाई ॥१॥

(घ) राजा । मातलि ! ना ना, एरूप बलिवेन ना । विदाय
करिवार समये ये सम्मान करियाछेन, ताहा आमार आशारओ अगोचर ।
कारण, देवगणेर समक्षे आमाके अर्द्धासने बसाइलेन—

(१) मनोरथानामप्यधूमिर्विसर्जनावसरेसत्कारः ।

মাতলি: । কিমিব নাযুস্মানমরেশ্বরাদর্হতি । পশ্য—(১) (ঙ)

সুখপরস্য হরৈরুভয়ৈ: কৃতং

ত্রিদিবসুদৃতদানবকণ্ঠকম্ ।

তব শরৈর্ধনুনা নতপর্বभि:

পুরুষকেশরিণস্ব পুরা নখৈ: ॥২॥

প্রকটিত্যর্থঃ প্রার্থনা তস্যা মালায়া एव याच्ञा यस्य तम्, जयन्तं जयन्तनामानं निजपुत्रम्, उद्दीक्ष्य दृष्ट्वा, कृतकितेन तत्प्रार्थनाया अपि ज्ञानेन कौतुकीदयात् कृत-
लदुहास्येन, हरिणा इन्द्रेण, आनृतस्य संसृष्टस्य वक्षोहरिचन्दनस्य वक्षोलिप्तचन्दन-
विशेषस्य अङ्कचिह्नं यस्या: सा, एतेन सौरभाषिक्यं व्यज्यते, मन्दारमाला मन्दार-
कुसुमसङ्क-पिनङ्गा मम कण्ठे बद्धा । अतएव सर्वेषां देवानां किं बहुना स्वपुत्रस्य
च समीपे ईदृशसम्मानकरणं ममाश्रातीतमेवास्तीदिति भावः ।

इन्द्रवक्षोपेन्द्रवक्षयीर्मल्लादुपजातिर्हंतम् ॥२॥

(ঙ) মাতলিরিতি । আযুস্মান্‌ প্রশস্তায়:শালী ভবান্‌, অমরেশ্বরাৎ‌ দেবরাজান্‌,
কিমিব‌ লাভঁতি‌ কিং‌ বস্তু‌ প্রাপ্তুং‌ ন‌ যোগ্যৈ:‌ ভবতি‌, অপি‌ তু‌ সর্ব‌মৈবেত্যর্থ:‌ । কথমিথ্যাহ
পশ্যতি ।

নিকটে নিজের পুত্র জয়ন্ত উপস্থিত ছিলেন, তাহার মনেও ঐ
মন্দারমালাটি প্রার্থনা করিবার ইচ্ছা ছিল; এই অবস্থায় জয়ন্তের প্রতি
দৃষ্টিপাত করিয়া, দেবরাজ ঐষৎ‌ হস্ত করিলেন, পরে, নিজের বৃকে, যে
হরিচন্দন লিপ্ত ছিল, তাহাতে সংলগ্ন হওয়ায় তাহার চিহ্ন লাগিয়াছিল,
এইরূপ সেই মন্দারকুসুমের মালা, নিজের কণ্ঠে হইতে আনিয়া, দেবরাজ
আমার কণ্ঠে পরাইয়াছিলেন ॥২॥

(ঙ) মাতলি । আপনি দেবরাজের নিকট হইতে কি না পাইতে
পারেন? দেখুন—

(১), কিমিব‌ নাম...

राजा । तत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा । पश्य—(१) (च)

सुखेति । अधुना, नतपर्वभिः किञ्चिदाकुञ्चितमन्यिद्भिः, तव शरैर्बाणैः, पुरा पूर्वकाले च, नतानि किञ्चित्कुटिलानि पर्वाणि अङ्गुलिपर्वभागा येषां तैः, पुरुषश्चासी केशरी चेति तस्य पुरुषकेशरिणो नरसिंहकृपिणो नारायणस्य, नखैर्नखरैः, एभिर्हभयैः, सुखपरस्य केवलसुखभोगासक्तस्य न तु युद्धादौ कठिनकार्येऽपि प्रवर्त्तितुमिच्छत इत्याशयः, हरिन्द्रस्य, विदिवं स्वर्गधाम, उद्धृतं विनाशनापसारितं दानव एव कण्टकं यस्य तत् तादृशं कृतम्, एकत्र कालनेमिप्रसूतिदुर्जयदानवगणहननात् अन्वव हिरण्यकशिपु-विनाशनाच्चेति भावः ।

अत्र दुष्मन्तस्य प्रस्तुततया तच्छराणामपि प्रस्तुतानाम् अप्रस्तुतानाञ्च पुरुषकेशरि-नखानां कृतमित्येकक्रियया अभिसम्बन्धाष्टीपकमलङ्कारः । तथा प्रधानस्य दानवकण्टकी-हरणस्य समासे गुणीभावान् विधेयाविमर्शदोषः ; स च 'सुखपरस्य हरिर्हभयैः किल विदिवदानवकण्टकमुद्धृतम्' इति पाठेन समाधेयः ।

"राश्यपेक्षया उभयशब्दो अन्वयपेक्षया बहुवचनम्" इति कातन्त्रवचनौ दुर्गसिंहः । ननु "स्वरभ्यं स्वर्गनाकविदिवविदशालयाः" इत्यमरवाक्ये साहचर्येण विदिवशब्दस्य पुंसनिश्चयात् कथमत्र नपुंसकनिष्ठेश इति चेन्न त्रयाणां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां दिवं स्वर्ग इति विदिवम्, तथा च मेदिनी—“द्यौः स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं, क्लीबं तयोः श्रुतम् ।”

द्वुतबिलम्बितं वचनम् ॥१॥

(च) राजेति । तत्र मत्कनृकदानवहननेऽपि, शतक्रतोरेव इन्द्रस्यैव, महिमा प्रभावः, प्रयोजक इति शेषः ।

वर्तमाने आपनार आनतपर्व शरसमूह ; आर पूर्वे नरसिंहरूपी नारायणेर नथ ;—एह हई दले, भोगविलासासक्त देवराज्जेर स्वर्गराज्या हईते दानव-कण्टक उद्धार करिवाछे ॥७॥

(८) राजा । से विषयेओ देवराज्जेर माहात्माई कारण । देखून—

(१) अत्र खलु...महिमा सुख्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः

सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।

किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय (१).

तच्चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥४॥

मातलिः । सदृशं तवैतत् । लोकात्तरमतीत्य । आयुषन् !

इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः (२) । (छ)

सिध्यन्तीति । नियोज्जुं शक्या नियोज्या आयत्ता जनाः, महत्स्वपि गुरुतरैष्वपि कर्मसु, यत् सिध्यन्ति सिद्धा भवन्ति तानि कर्मणि साधयितुमर्हन्तीत्यर्थः, तम्, ईश्वराणां प्रभूणाम्. सम्भावनायाः तान् नियोज्यान् प्रति बहुमानकरणस्य गुणं फलम्, अवेहि जानीहि । “अरुणस्तमसां हन्ता” इति प्रवादात्मकार्यानरन्यासेनीकमर्थं समर्थयति किमिति । अरुणः सूर्यसारथिः, तमसामन्धकाराणाम्, वधाय नाशाय, किं प्राभविष्यत् किं प्रभुः समर्थः अभविष्यत्, चेत् यदि, सहस्रकिरणः सूर्यः, तमरुणम्, धुरि अग्ने, न अकरिष्यत्, कथमपि नैत्यर्थः । तथा च सूर्यस्यानुग्रहादरुणं तमीराशिरिव मयापि इन्द्रस्यानुग्रहादेव दानवगणो विनाशित इति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतात् नियोज्यसामान्यात् प्रस्तुतस्य दुष्कृतपनियोज्यविशेषस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च, अनयोः परस्पर-निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

मनोहरीऽयं श्लोकः । वसन्ततिलका वलम् ॥४॥

(छ) मातलिरिति । एतत् वाक्यम्. तव महत्कामन इत्याशयः. सदृशमनुकूपम्.

अधीनम् वाञ्छिरा ये गुरुतर कार्थोऽपि सिद्धिलाभ करे, सेटा, अंभुद्देरइ संवर्द्धनार गुण वलिग्रा जानिवेन । कारण, अरुण कि अङ्ककार नाश करिते समर्थ हईतेन, यदि सूर्या ठाँहाके सम्युक्ते ना राशितेन ॥४॥

(१)• किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां विभेता । (२)•सदृशमेवैतत् ••।

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां

वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।

सञ्चिन्त्य गीतिक्षममर्थबन्धं (१)

दिवीकसस्त्वञ्चरितं लिखन्ति ॥५॥

राजा । मातले ! असुरसम्पहारोत्सुकेन पूर्वोद्युर्दिव-
मधिरोहता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया : तत् कतमस्मिन् पथि
वर्त्तामहे मरुताम् (२) । (ज)

विनयनस्यता महात्मन एव सम्भवादिति भावः । स्वीकमन्तरं किञ्चिद्दूरम् । इतः
निर्दिश्यमानायामस्यां दिशि, नाकपृष्ठप्रतिष्ठतस्य स्वर्गोपरिस्थितस्य, सौभाग्यं महाभाग्य-
वस्त्वम् ; अन्यथा स्वर्गोपर्येव महादरलाभासम्भव इत्याशयः ।

उद्दिष्टं सौभाग्यं दर्शयति विच्छित्तीति । अमो दूरे दृश्यमाना, दिवोकसी देवाः,
गीतिक्षमं गानयोग्यम्, अर्थं वध्नाति आत्मना सह सम्बध्नातीति अर्थबन्धः पदसमूहक्षम,
सञ्चिन्त्य चिन्तापूर्वकं रचयित्वा, सुरसुन्दरीणां देवाङ्गनानाम्, विच्छित्तिशेषैः अङ्ग-
रागावशिष्टैः, वर्णैः रङ्गैः, कल्पलताशुकेषु कल्पलताभ्य उत्पन्नेषु वस्त्रेषु, अतएव
परमादरणीयत्वपौत्याशयः, त्वञ्चरितं परीपकारादिकं तव चरित्रम्, लिखन्ति ; आत्मयशसः
सौभाग्यं विना देवतानामनतिके ईदृशी आदरप्रामिर्न स्यादिति भावः । उपजातिर्हन्तम् ॥५॥

(छ) मातलि । आपनाव पक्षे एहे उक्तर उपयुक्त वटे । (एकट्ट
दूरे याईछा) आयुअन् ! एहे दिके देखून अर्गेर उपरे प्रतिष्ठित
अकीर यशेर कि सोभागा ।

ई देवतारा, गान करिबार योग्या पदावली रचना करिया,
देवयमणीगणेर अङ्गरागावशिष्ट वर्णद्वारा, कल्लनतार वस्त्रे आपनार चरित्र
लिखितेछेन ॥५॥

(१) ...विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातम्...

(२) ...अधिरोहता न लक्षितः स्वर्गमार्गः कतमस्मिन्...

मातलिः । त्रिस्त्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतींषि वर्त्तयति चक्रविभक्तारश्मिः ।
तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायो-
मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः (१) ॥६॥

(ग) राजेति । असुरसम्प्रहाराय दानवयुद्धाय उत्सुकेन उत्कृष्टतेन, दिवमधि-
रोहता तव विमानेनैव स्वर्गमारोहता मया, अयं प्रदेशः, पूर्वेद्युः पूर्वदिवसे, न
लक्षितो न दृष्टः । मरुतां वायूनाम् । वायूनां सप्तत्वात् तत्पथानामपि सप्तत्वे नायं प्रश्नः ।

त्रिस्त्रोतसमिति । यः प्रवहो नाम वायुः, गगने आकाशे प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्यास्तान्,
त्रिस्त्रोतसं गङ्गां मन्दाकिनौमिति यावत्, वहति धारयति ; तथा चक्रेषु स्थित-
ज्योतिषां मण्डलेन विभक्ता विभज्य विन्धस्ता रश्मयः किरणा यत्र स तथोक्ता यः प्रवहो
वायुः, ज्योतींषि नक्षत्राणि, वर्त्तयति धारयति ; व्यपेतानि भूवायोरुपरि स्थितत्वान्
दूरीभूतानि रजसि यस्मात् तस्य, तस्य प्रवहस्य प्रवहनामकस्य वायोः, एष दृश्यमानः,
द्वितीयेन हरेर्बाननकपिथो नारायणस्य विक्रमेण पादक्षेपेण पूतः पवित्रीकृतः, मार्गः
पन्था विद्यत इति शेषः ।

अत्र व्यपेतरजस इत्यनेन तहायोर्निर्गलत्वं सूचितम्, तेन न अपुष्टार्थत्वदोषः ।
अतएव राजा अनुपदमेवाह अन्तरात्मा प्रसीदतीति ।

“दीप्तौ दृष्टौ च ताःसु ज्योतिःशब्दौ निगद्यते” इत्यनेकाथः ।

(ङ) राजा । मातलि ! पूर्वदिन अशुरगणेर सहित युद्धेर क्रान्त
उत्कृष्टित अवस्थाय श्वर्गे उठितेछिनाम बलिया, এই সমস্ত স্থান আমি
লক্ষ্য করি নাই ; অতএব বায়ুব কোন পথে আমরা এখন অবস্থান
করিতেছি ? ।

मातलि । ये वायु, आकाशगङ्गाके धारण करितेहे एवं ये

(१) ज्योतींषि वर्त्तयति च प्रविभक्तारश्मिः । तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिश्चलनं
वायोरिन्द्रं परिवहस्य वहति मार्गम् ॥

राजा । अतः खलु मे सवाह्यान्तःकरणोऽन्तरात्मा प्रसीदति ।
रथाङ्गमवलोक्य । शङ्के मेघपदवीमवतीर्णाः स्मः (१) । (भ्रु)

सप्तविधान् वायुनाह सिद्धान्तशिरोमणिः—

“भूवायुरावह इह प्रवहसद्दूर्हः स्यादुहहसादनु संवहसंशकस्य ।

अन्वसतोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्मात् वाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”

“भुमेर्वहिरादम योजनानि भूवायुरन्वाह्युदविद्युदाद्यम् ।

तद्दूर्हंगी यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग्गतिस्तस्य तु मध्यसंज्ञा ॥

नक्षत्रकक्षा खचरैः समेता यस्यादतस्तेन समाहृतोऽयम् ।

अपस्वरः खिचरचक्रयुक्ती भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलीन ॥”

सूर्यसिद्धान्तस्य—“भचक्रं भ्रुवयीवह्नुमाक्षितं प्रवहानिलैः ।

पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा यदकक्षा यथाक्रमम् ॥”

वसन्ततिलका उक्तम् ॥६॥

(भ्रु) राजति । अतः मन्दाकिनौवाहिनो वायोः सम्बन्धात्, वाह्यं चक्षुरादिभिः
अन्तःकरणैर्मनःप्रभृतिभिश्च सङ्गतिं सवाह्यान्तःकरणः, अन्तरात्मा जीवात्मा, प्रसीदति
निर्मलीभवति । रथाङ्गं चक्रम् । शङ्के मन्धे, मेघानां पदधौ गमनागमनपथम्,
अवतीर्णा उपस्थिताः ।

करणान्वाह संख्यकारिका—

“अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।

साम्प्रतकालं वाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥”

वायु नक्षत्रमण्डल धारण करे, तथन सेहै नक्षत्रमण्डल पृथक् पृथक् भावे
ये वायुर उपरे किरण विगुप्त करिग्या थाके, पाथिवधुनिशुत्र प्रवहनामक
सेहै वायुर एहै पथ, इहा वामनरूपी नारायणेर द्वितीय पादक्षेपे
पवित्र हईग्याहिन ॥७॥

(१)....मेघपदवीमवतीर्णाः स्मः ।

मातलिः । आयुषन् ! कथमवगम्यते ? (१) । (अ)

राजा । अयमगविवरेभ्यश्चातकौ निष्पतद्भि-
र्हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां
पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः ॥७॥

“अन्तःकरणं विविधं बुद्धिरहङ्गागो मन इति शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वादन्तःकरणम् ।
दशधा वाङ्मनिन्द्रियम्” इति तत्त्वकौमुदी ।

(अ) मातलिरिति । अवगम्यते मेघपदव्यामवतरणमिति शेषः ।

तदवगतिकारणमाह अयमिति । शीकरैर्मघस्यैव जलविन्दुभिः क्लिप्ता आर्द्राङ्गता
नेमिसङ्गतप्रान्तभागी यस्य स तादृशः, अयं ते तव रथो रथाकारं विमानम्, अगविवरेभ्यः
पर्वतगावस्थरन्ध्रेभ्यः निष्पतद्भिः मेघजलविन्दुपानाय निर्गच्छद्भिः, चातकौसदाख्य-
पञ्चविशेषैः, अचिरम् अचिरस्थायिन्वो भासो दीप्तयो यासां तासां विद्युताम्, तेजसा
अनुलिप्तैरनुरञ्जितैः, हरिभिश्च घाटकैर्घाटकाकारयन्त्रैश्चेत्यर्थः, वारीणि जलानि
गर्भे अभ्यन्तरे येषां तानि वारिगर्भाणि उदराणि अभ्यन्तरावकाशा येषां तेषां तथोक्ता-
नाम्, घनानां मेघानाम्, उपरि सन्नहितीर्षुदेशे, गतं गमनम्, पिशुनयति सूचयति,
अन्वया नेमिः क्लिन्नत्वं हरीणां विद्युदालोकितानुलिप्तत्वं जलपानाय चातकनिर्गमनञ्च
न स्यादिति भावः ।

अथ घनोपरिगमनसूचनं प्रति प्रथमाहगतकारणव्यथीपन्यासात् समुच्चयीऽनुहारः,
तथा तत्सूचनं प्रति शीकरक्लिन्ननेमिपदव्यथीऽपि हेतरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च ।

(अ) राजा । এই জগুই আমার বর্হারদ্ভিগ্ন ও অস্তুরিঙ্গিয়ের সহিত
অস্তুরাত্মা প্রসন্ন হইয়াছে । (রথচক্রের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আমি
মনে করি—আমরা মেঘপথে অবতরণ করিয়াছি ।

(ঞ) মাতলি । আয়ুশ্চন্ ! কি প্রকারে জানিলেন ? ।

মাতলিঃ । অথকিম্ । স্খণাশ্চায়ুস্মান্ স্বাধিকারভূমৌ
বর্ন্তিষ্যতি (১) । (২)

রাজা । অধীঃবলীক্য । মাতলে ! বেগাদবতরণাদাস্বর্থ্য-
দর্শনঃ সল্চ্ছ্যতে মনুষ্যলোকঃ । তথাহি—(৩)

শীলানামবরোহতীব শিখরাদুন্মজ্জতাং মেদিনী,
পর্ণাভ্যন্তরলীনতাং বিজহতি স্কন্ধ্যোদয়াৎ পাদপাঃ ।

তদুভয়জ্ঞতাংবাক্ষ্যে চ প্রথমার্ভগতহিতুর্হয়ন ঘনপরিগমনরূপসাধ্যস্য জ্ঞানাদনুমান-
লঙ্কারঃ ।

রথৌ রথাকারং বিমানং হরিমিষ্য তদাকারচালকয়ন্মৈরিত্যেব বক্তব্যম্ ; অন্যথা
সামান্যরথস্য বাস্তবিকঘোটকানাঞ্চ আকাশি গমনাসম্ভবঃ ; দেবতাপ্রভাবাদিতি চেত্
নিষ্প্রয়োজনং রথাদ্যুল্লিখনং দেবতাপ্রভাবেষ স্বতৌঃপি তত্সিদ্ধে : ।

মালিনী ব্রহ্মম্ ॥৩॥

(২) মাতলিরিতি । অথকিমিত্যে কমেবাক্ষীকারার্থমব্যয়ম্ “অক্ষীকারিঃপি চাথকিম্”
হতি হারাবল্লীদামাখ্যাৎ । স্বাধিকারভূমৌ স্বস্বলাস্যদৌম্ভূতমর্ন্ত্যলৌকি ।

(৩) রাজিতি । অস্বর্থ্যং দর্শনং यस্য স তাঃশঃ ।

রাজা । আপনার এই রথের চক্রগুলির প্রাস্তভাগ সকল,
জলবিন্দুতে আর্দ্র হইয়া গিয়াছে ; এই অবস্থায় এই রথই, পর্বতগাত্রস্থ
কোটর হইতে নির্গত চাতকপক্ষী এবং বিদ্যুতের তেজে রঞ্জিত
ঘোটকগণদ্বারা জলপূর্ব মেথের উপরে গমন সূচনা করিতেছে ॥৭॥

(৬) মাতলি । ই। ক্ষণকালের মধ্যেই আপনি, নিজের অধিকৃত
মর্ত্যভূমিতে উপস্থিত হইবেন ।

(৪) রাজা । (নীচের দিকে চাহিয়া) মাতলি ! বেগে অবতরণ
করিতে থাকায় মনুষ্যলোকটা আশ্চর্য্যই দেখা যাইতেছে ।

(১) মাতলিঃ । অথাহায়ুস্মান্...।

सन्धानं तनुभागनष्टसलिलव्यक्त्या ब्रजन्ध्यापगाः, (१)

केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पाश्र्वमानीयते ॥८॥

शैलानामिति । मेदिनी पृथिवी, उन्मज्जताम् उदगच्छताम्, शैलानां पर्वतानाम्, शिखरात् शङ्कात्, अचरोहतीव अवतरतीव । प्रथमततिदूरतया पर्वतानां पृथग्दर्शनात् पृथिवी समतलैवाद्दृश्यत ; परञ्च क्रमिकावतरणेनेदानीं पर्वतानां पृथग्दर्शनारम्भात् सा पृथिवी पर्वतशङ्कादवतरतीवेति प्रतीयत इति सरलार्थो भावार्थश्च । पादपा इत्याः, स्तम्भानां शास्त्रीत्पत्तिदेशानाम् उदयात् प्रकाशात्, पर्णाभ्यन्तरेषु खीनतां लुक्कायितलम्, विजहति परित्यजन्तीव । पूर्वमतिदूरत्वात् इत्याः पर्णाभ्यन्तरेषु लुक्कायिता इवाश्रयन्त ; इदानीन्तु क्रमशः नैकव्येन तेषां स्तम्भदेशा दृश्यन्ते, तेन च ते तल्लुक्कायितभावं त्यजन्तीवेति मन्वते इति स्पष्टार्थो भावार्थश्च । आपगा नद्याः, तनुभागेषु स्वल्पप्रसारदेशेषु, नटानामतिदूरत्वाददर्शनं गतानां सलिलानां जलानां व्यक्त्या क्रमशः सान्निध्यात् प्रकाशेन, सन्धानं संयोगमकथमिति यावत्, ब्रजन्ति प्राप्रुबन्तीव । प्रागतिदूरतया स्वल्पप्रसारदेशेषु जलानामदर्शनात् तत्र नद्या विच्छिन्ना इव दृष्टाः ; इदानीन्तु सान्निध्येन तत्तत्स्वल्पप्रसारदेशेष्वपि जलदर्शनात् ते नद्युभयभागाः संयुक्ता एव प्रतीयन्त इति सरलार्थो भावार्थश्च । तथा उत्क्षिपता भुवनमेधेर्षुनिक्षिपता केनापि जनेन, भुवनं जगत्, मत्पाश्र्वम्, आनीयत इवेति त्वं पश्य । पूर्वमतिदूरतया भुवनमवलम्बित्वा लक्ष्यत, इदानीन्तु वेगेनावतरणात् सान्निध्येन भुवनमुत्क्षिप्तमिव मन्वत इति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अत्र प्रथमे चतुर्थे च पादे इवशब्दसत्त्वात् वाच्या भावाभिधानिगौ क्रियीत्प्रेक्षा, द्वितीये तृतीये च पादे इवशब्दासत्त्वात् प्रतीयमाना तथैव क्रियीत्प्रेक्षा, इत्येतासां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा पश्येति वाक्यान्तरपदस्य केनापीत्यादिवाक्यान्तरे प्रवेशात् सङ्कीर्णतादीवः ; स च 'उत्क्षिप्येव ममान्तमानयति कोऽप्येतज्जगद्दृश्यताम्' इति पाठेन समाधिषः ।

"अस्त्री प्रकाशः स्तम्भः स्यात् मूलाच्छाखावधिसरोः" इत्यमरः ।

(१) सन्धानं तनुभागनष्टसलिला व्यक्तं भजन्ध्यापगाः ।

মাতলি: । আয়ুশ্বনু ! সাধু দৃষ্টম্ । সৰ্ব্ভুমানমালোক্য । অহৌ !
উদাররমণীয়া পৃথিবী (১) । (ঙ)

রাজা । মাতলি ! কতমৌঃয়ং পূর্বাপরসমুদ্রাবগাঢ়: কনক-
রসনিখন্দ্ী সাম্ব্য হুব মেঘ: সানুমানালোক্যতি (২) । (ট)

কল্পনামাত্রণে ঈদৃশবর্ণনায়া অসম্ভবাৎ কালিদাসেন স্বয়মেব বিমানাবতরণ-
নানুভূয়েৎ বর্ণিতমিতি তত্কালেষুপি ভারতবর্ষে বিমানবিহাররীতিরাসীদিতি বদন্তি ।

শ্রীদ্রু লিখিত্তিতং বচনম্ ॥৮॥

(ঙ) মাতলিরিতি । সাধু সম্যক্ । উদাররমণীয়া মহামনোহরা ।

(ট) রাজিতি । পূর্বাপর্য্যো: পূর্বপশ্চিম্যো: সমুদ্রয়োর্মধ্যে অবগাঢ়: প্রবিষ্ট:,
কনকরসং স্বর্ণদ্রবং নিখন্দিয়িতুং স্নায়িতুং শ্রীলমস্বীতি কনকরসনিখন্দ্ী, সম্বায়া
অযমিতি সাম্ব্য: সম্ব্যাকালীন: মেঘ হুব, সানুমান্ পর্বত: ।

পূর্বতগুলি জাগিয়া উঠিতেছে, আর তাহার শৃঙ্গ হইতে পৃথিবী
যেন নামিতেছে ; গুঁড়িগুলি প্রকাশ পাইতেছে বলিয়া, গাছগুলি যেন
পাতার ভিতরে লুকানভাব ত্যাগ করিতেছে ; সরু জায়গার জন পূর্বে
দেখা যাইত না এখন তাহা প্রকাশ পাইতে থাকায়, নদীগুলি (দুই
অংশে) সংযুক্ত হইতেছে এবং কোন লোক যেন উক্কে নিক্ষেপ করিয়া,
মর্ত্যমণ্ডলটিকে আমার পার্শ্বে আনিতেছে—দেখুন ॥৮॥

(ঙ) মাতলি । আয়ুশ্বনু ! আপনি ঠিক দেখিয়াছেন । (বিশেষ
আদরের সহিত দেখিয়া) কি আশ্চর্য্য ! পৃথিবী বড়ই সুন্দর দেখা
যাইতেছে ।

(ট) রাজা । মাতলি ! পূর্ব এবং পশ্চিম সমুদ্রে প্রবিষ্ট, তরল
স্বর্ণস্রাবী এবং সঙ্ঘ্যাকালীন মেঘের আয় বিচিত্র এই কোন্ পর্বত
দেখা যাইতেছে ? ।

(১) কল্পিত্ আয়ুশ্বনু ইতি নান্তি । (২) সাম্ব্য হুব মেঘপরিষ:...

মাতলি: । আয়ুশ্বন্ । एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुष-
পর্বত: পরং তপস্বিনাং চৈত্রম্ (১) । (খ)

स्वायम्भुवान्मরীচৈর্য: প্রবভূব প্রজাপতি: ।

सुरासुरगुरु: सोऽस्मिन् सपत्नीकस्तपस्यति (२) ॥८॥

রাজা । সাদরম্ । তেন ছ্যনতিক্রমণীয়ানি অর্যাসি ।
প্রদক্ষিণীকৃত্য ভগবন্তং গন্তুমিচ্ছামি । (ত)

(খ) মাতলিরিতি । হেম: কূটানি স্বর্ণময়ানি শৃঙ্গাণি यस্য স:, কিंपুরুষাণাং
কিন্নরাণা পর্বত:, তপস্বিনাং পরং চৈত্রম্ 'লুক্' স্থানম্ ।

“দূরানাঙ্কোক্তমা: পরা:” ইত্যমর: ।

পরং তপস্বিনাং চৈত্রমিত্যর্থং প্রমাণমাহ স্বায়ম্ভুবাদিতি । স্বয়ম্ভুবো ব্রহ্মণোঃসত্য-
মিতি স্বায়ম্ভুবো ব্রহ্মণ: পুত্রস্তস্মাত্, মরীচৈকদাখ্যাত্ দেবর্ষে:, য: প্রজাপতি: প্রবভূব,
সুরাসুরাণাং দেবাসুরাণাং গুরু: পিতা, পত্ন্যা দেবজনন্যা অদিত্যা সহিত সপত্নীক:, স
কশ্যপ:, অস্মিন্ হেমকূটপর্বতে, তপস্যতি তপস্যাং করাতি । অতএব পর্বতোঃয়ং তপস্বিনাং
পরং চৈত্রমেবেत्याশ্রয়: ।

“गुरुर्गोपतिपित्राय:” इत्यमर: ॥८॥

(ত) রাজিতি । অর্যাসি মঙ্গলানি । ভগবন্তং মাহাত্ম্যশালিনং কশ্যপ-
প্রজাপতিম্ । তথা অ বীজাগমে—

(গ) মাতলি । আয়ুশ্বন্ ! তপস্বীদিগের উৎকৃষ্ট স্থানে হেমকূট-
নামে এই কিন্নরপর্বত দেখা যাইতেছে ।

ব্রহ্মার পুত্র মরীচি হইতে যিনি জন্মগ্রহণ করিয়াছিলেন, দেব ও
অসুরগণের পিতা সেই কশ্যপপ্রজাপতি পত্নীর সহিত এই পর্বতে তপস্তা
করিতেছেন । ৯।

মাতলি: । আয়ুধন্ ! প্রথম: কল্য: । অবতরণ' নাটয়ন্ ।
এতাববতীর্ণী স্ব: (১) । (থ)

রাজা । সবিনয়ম্ । মাতলে ! (২)

উপোড়শব্দা ন রথাঙ্কনেময়:,
প্রবর্ত্তমান' ন চ দৃশ্যতে রজ: ।
অভূতলস্যশ'তয়া নিরুদ্ধতি:

তবাববতীর্ণী'পি ন লচ্ছতে রথ: (৩) ॥১০॥

“গুণৈ রতুল্যৈ নি'খিলৈ: সমাগমাদশেষদৌষাপগমাত্ত নী গুরু: ।

সময়মাছাত্মাবিভূষিতী যত: প্রকীৰ্ত্ত্য তে'স্মাঃগবানসাবিতি ॥”

(খ) মাতলিরিতি । প্রথম: কল্য: মুখ্যমনুষ্ঠানম্, কল্যপস্য প্রদক্ষিণীকরণানন্দ-
গমনমিতি শিষ: ; ত্রি'য়:সাধনত্বাদিতি ভাব: । নাটয়ন্ অভিনয়ন্ । স্ব: আবামিতি শিষ: ।
স্ব ইতি অস'ধাতৌ: বর্চ'মানায়া উত্তমপুরুষদ্বিবচনে ছপম্ ।

উপোড়েতি । অভূতলস্যশ'তয়া ভূতলস্যশ'ভাবিনেত্যর্থ:, রথাঙ্কানা' বক্রাণা' নেময়:
প্রাক্তভাগা:, উপোড়া ধৃতা: শব্দা যামিতাস্নাঃশ্লী ন অস'জ্ঞাতশব্দা ইতি তাত্পর্যম্,
বর্চ'মানম্ উত্পদ্যমানম্, রজী ধূলিষ, ন দৃশ্যতে ; তথা নি'র্ন' বিদ্যতে উচ্ছতি: ছুঠাঈব
মূস'ধীগাদুঃস্থান' যস্য স নিরুদ্ধতি: ; অতএব তব রথী বিমানম্, অববতীর্ণী'পি

(ত) রাজা । (আদরের সহিত) তা'হা হইলে, মঙ্গল অতিক্রম
করা উচিত নহে । আমি ভগবান্কে প্রদক্ষিণ করিয়া যাইতে
ইচ্ছা করি ।

(থ) মাতলি । আয়ুধন্ ! ই'হা উত্তম কর । (অবতরণ
অভিনয় করিয়া) এই আমরা অবতীর্ণ হইয়াছি ।

রাজা । (বিনয়ের সহিত) মাতলি !

(১) মাতলি: । প্রথম: কল্য: । নাট্য'নাবতীর্ণী' ।

(২) ক্রবিদ্বি'দ' সন্দীধন' ন দৃশ্যতে । (৩)---অভূতলস্যশ'তয়া নিরুদ্ধত:---।

मातलिः । एतावानेव शतमन्योरायुस्ततश्च रथस्य विशेषः (१) । (द)

राजा । मातलि ! कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ? । (घ)

मातलिः । इक्ष्णुं दर्शयन् । पश्य—(२)

भूपतिर्तोऽपि, न लज्यते अवतीर्णतया न बुध्यते ; नेमीनां शब्दाभावात् रजसामदर्शनात् उद्धृत्यभावाच्चेति भावः । अतएव सविद्ययमित्युक्तम् ।

अथ अवतीर्णताबीधाभावं प्रति पूर्ववाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमखण्डारः । तथा “अक्षं रथाक्षं तस्थान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्” इत्य-
मरीक्यादिना नेमिशब्देनैव अक्षप्रान्तप्राप्तावपि पुनः रथाक्षपदप्रयोगात् पुनरुक्ततादीष-
प्रसक्तोऽपि उत्कृष्टनेमिबोधनाय स दीषः सम्पन्नः ‘पुष्पनाला’ इत्यादिदर्पणोदाहरणवत् ।
तथा च—

“धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः । आहृदत्वादिबोधाय” इति साहित्यदर्पणः ।
वंशस्यविल्लं वृक्षम् ॥१०॥

(द) मातलिरिति । शतमन्योरिन्द्रस्य आयुस्ततो भवतश्च । विशेषो रथान्तरेभ्यो भेदः ।
एतेन तदानीं मर्त्यावासिनामपि विमानम्यवहार आसीदिति प्रतीयते ।

(घ) राज्ञिति । मरीचिरपत्यमिति मारीचः कश्यपस्तस्याश्रमो मारीचाश्रमः ।

आपনার রথ ভূতল স্পর্শ করে নাই বলিয়া, চক্রের প্রান্তভাগে শব্দ হয় নাই, ধূলি উঠিতেও দেখা যাইতেছে না এবং ধাক্কা লাগিয়া রথ লাফাইয়াও উঠে নাই। অতএব আপনার রথ অবতরণ করিয়া থাকিলেও তাহা লক্ষ্য করিতে পারা যায় নাই ॥১০॥

(দ) মাতলি । দেবরাজের এবং আপনার রথের এই টুকুই বিশেষ ।

(ঘ) রাজা । মাতলি ! কশ্যপের আশ্রম কোন্ জায়গায় ? ।

(১) ক্রমাপি বহস্বতি নাস্তি । (২) ক্রম্বিন্ পশ্যতি নাস্তি ।

वल्मीकाङ्गनिमग्नमूर्त्तिं हरगत्वग् ब्रह्मसूत्रान्तरः (१)

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थं सम्पीडितः ।

असंव्यापि शकुन्तनीडनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कविम्बं स्थितः ॥११॥

वल्मीकिति । वल्मीके उदिकाकृतमृत्तिकास्तपमध्ये अर्धनिमग्न मूर्त्तिः शरीरं यस्य सः, अतिदीर्घकालमेकभावेनावस्थानात् उदिकाभिर्मृत्तिकासुत्तोल्य देहस्यार्धं यावदाहत इति भावः ; उरगत्वक् सर्पनिर्मोक्तः ब्रह्मसूत्रान्तरम् अन्यदयज्ञोपवीतं यस्य स तादृशः, अतीवनिश्चलभावेनावस्थानात् स्थाणुभ्रमेण कश्चित् सर्पः यज्ञोपवीतधारणस्थाने स्वकीय-निर्मोक्तं मुक्तवानित्याशयः, जीर्णानां युष्कानां लतानां प्रतानी विस्तार एव वलयं वलयवदगोलाकारवेष्टनं तेन, कण्ठे गलदेशे, अत्यर्थं सम्पीडितः इदमन्वयान् अतिशयेन यातनां प्रापितः ; लतासमूहः समुत्पद्य दीर्घकालेन जीर्णतां प्राप्य कण्ठदेशे ईदृशं इदमन्वयः, येन महापीडानुभवः स्यादित्यभिप्रायः । इदन्तु योग्यतामात्रमुक्तं तादृश-सपत्निरा कष्टाननुभवान् । तथा असंव्यापि स्तम्भदेशव्यापकम्, शकुन्तनीडैः पश्चिण्यं कुलायैर्निश्चितं व्याप्तम्, जटानां मण्डलं समूहम्, विभक्तं धारयन्, अत्यन्तनिश्चलतया शुद्धशुद्धपश्चिण्यो जटामु नीडानि निर्वाय स्थिता इति भावः । असौ दृश्यमानो मुनिः कश्चित्तपस्वी, यत्र यस्मिन् प्रदेशे, असलो निश्चलः, स्थाणुः शाखादिविहीनो वृक्षकाण्ड इव, अर्कविम्बं सूर्यमण्डलम्, अग्नि सत्यीकृत्य, स्थितः अवतिष्ठते तस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रम इति भावः ।

अत्र उरगत्वग् ब्रह्मसूत्रान्तर इति निरङ्गं केवलरूपकम्, स्थाणुरिविति श्रौतीपमा च, अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

शार्दूलविम्बीडितं वृत्तम् ॥११॥

मातलि । (हात दिशा देखाईया) देखून—

बाह्यार देह, उद्वीर माटीर भितरे अर्धनिमग्न रहियाछे ; सापेर खोलम, आर एकटा यज्ञोपवीत हईयाछे ; जीर्ण लता-पाता कर्षदेश

(१) वल्मीकाङ्गनिमग्नमूर्त्तिं हरसा सन्दृष्टसर्पलता...

রাজা । বিলীক্য । নমোঃস্মৈ কষ্টতপসে (১) । (ন)

মাতলি: । সংযতপ্রযচ্' রথ' ক্রলা । এতাবদিতিপরিবর্দ্ধিত-
মন্দারবৃক্ষং প্রজাপতেরাশ্রমং প্রবিষ্টৌ স্ব: (২) । (প)

রাজা । অহো ! স্বর্গাদিদমধিকতরং নির্বৃতিস্থানম্ ।
অমৃতক্ৰদমিবাগাভৌঃস্মি (৩) । (ফ)

(ন) রাজিতি । কষ্টম্ অতীবকষ্টকরং তপী যস্য তস্মৈ ।

(প) মাতলিরিতি । সংযতপ্রযচ্' বহুব্রহ্মক্ৰম্ । অদিত্যা তদাখ্যয়া কল্পপবনয়া
পরিবর্দ্ধিতৌ মন্দারবৃক্ষৌ যজ্ঞান্ তম্, প্রজাপতে: কল্পপস্য । এতৌ আশ্রমিতি শ্রীষ: ।

(ফ) রাজিতি । নির্বৃতিস্থানং সুখভূমি: । অবগাঢ়: অন্তরে প্রবিষ্ট:, তথৈব
নিরতিশয়শান্তিলাভাদিতি ভাব: ।

"নির্বৃতি: সুস্থতায়াং স্যাদন্য গমনশীল্যযৌ:" ইতি বিশ্ব: ।

বেষ্টন করিয়া গুরুতর যাতনা দিতেছে এবং যিনি, পক্ষীর বাসায় ব্যাপ্ত
ও স্বল্পপর্যায় পতিত জটাসমূহ ধারণ করিতেছেন; ঐ মুনি, মুড়ো গাছের
মত নিশ্চল অবস্থায়, সূর্য্যমণ্ডলের দিকে চাহিয়া, যেখানে রহিয়াছেন
(ঐখানে কষ্টপের আশ্রম) ॥১১॥

(ন) রাজা । (দেখিয়া) ঐ কষ্টকর-তপশ্চাকারীকে নমস্কার করি ।

(প) মাতলি । (রথের রজ্জু সংযত করিয়া) এই আমরা কষ্টপ-
প্রজাপতির আশ্রমে প্রবেশ করিলাম; অদিতিদেবী স্বয়ং এইস্থানের
মন্দারবৃক্ষটিকে পরিবর্দ্ধিত করিয়াছেন ।

(ফ) রাজা । কি আশ্চর্য্য ! এই স্থানটী, স্বর্গ অপেক্ষাও
অধিকতর সুখের স্থান; আমি যেন অমৃতের হ্রদে অবগাহন করিতেছি ।

(১) রাজা । নমস্ কষ্টতপসে । (২) মহারাজ ! এতৌ...

(৩) ক্রমিত্ব অস্মি ইতি লালি ।

मातलिः । रथं स्थापयित्वा । अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा । अवतीर्य । भवान् किमिदानीम् (१) । (ब)

मातलिः । समययन्त्रित एवायमास्ते रथः ; तद्वयमप्यव-
तरामः । तथा कृत्वा । इत इत आयुष्मान् ! दृश्यन्तामत्रभवता-
मृषीणां तपोवनभूमयः (२) । (भ)

राजा । ननु विस्मयाद्भयमप्यवलोकयामि (३) । (म)

(ब) राजिति । अवतरेदिति शेषः ; अनवतरणे तु अपरिचिततया मम एतत्तपो-
वनादिदर्शनसम्भवमेवेति भावः । देवराजसारथेः सम्मानरक्षणार्थं 'भवानवतरतु'
इत्यनभिधाय 'अवतरेत्' इत्यपि नामिहितमिति बोध्यम् ।

(भ) मातलिरिति । समयेन सङ्घटनेन यन्त्रित एव स्थापित एव, तत्तस्मात् रथस्य
अन्वय गमनासम्भवादित्यर्थः ; वयमपि अहमपीति तात्पर्यम् । तथा अवतरणम् । इत
इतः अस्यानस्थां दिशि । अवभवतां पूज्यानाम् ।

"समयः शपथे भाषासम्पदीः कालसंविदीः ; सिद्धान्ताचारसङ्घटननियमावसरेषु च ॥
क्रियाकारि निर्दोशे च" इति हेमचन्द्रः ।

मातलि । (रथ थामाईया) आयुष्मान् अवतरण करुन ।

(ब) राजा (अवतरण करिया) आपनि कि एखन अवतरण
करिवेन ? ।

(भ) मातलि । এই রথ সংক্ৰমিতমাত্রেই রক্ষিত আছে ; সুতরাং
আমিও অবতরণ করিব । (অবতরণ করিয়া) আয়ুষ্মান্ ! এই এই
পথে আসুন ; মাননীয় মুনিগণের তপোবনভূমিগুলি দেখুন ।

(ম) রাজা । বিস্ময়বশতঃ দুইই দেখিতেছি ।

(১)....মাতলী ! ভবান্ কথমিদানীম্ ।

(২) সংযুক্তী ময়া রথঃ । বয়মপ্যবतरामः ।...इत आयुष्मान् ! परिक्रम्य ।

(৩) ননু বিস্ময়াৎভয়লোকয়ামি ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता मत्कल्पवृक्षे वने,

तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यहाच्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी (१) ॥२॥

(म) राजति । गन्वति सम्बोधने । उभयमपि तपः तपोवनभूमिषु एतत् इयमपि । विद्यायादिति ख्यत् लोपे पञ्चमी, विद्यायमाश्रित्येत्यर्थः ।

ननु कथं विद्यायादवलीकयतीत्याह प्राणानामिति । सन्तो विद्यमानाः कल्पवृक्षा अभीष्टसम्पादनसमर्था देववृक्षविशिषा यस्मिन् तत्र तादृशे वने, अनिलेन वायुना केवल-वायुभक्षणेनेत्यर्थः, प्राणानां वृत्तिः स्थितिः, उचिता अभ्यस्ता ; प्राणानामात्रेणैव विध्यन्त्या-शौच-लिक्षा पेयानां अतुर्विधद्रव्याणां प्राप्तिशुभवः, तादृशकल्पवृक्षसम्पन्नवनेऽपि केवल-वायुभक्षणेन जीवनधारणं विध्यकारमेवेति भावः । काञ्चनपद्मानां स्वर्णपद्मानां रेणुभिः परागैः कपिशे पिङ्गलवर्णे, तोये जले, पुण्या पुण्यजनिका, अभिषेकक्रिया स्नानकार्य-सम्पादनम् ; तथा च ईदृशजले सुन्दरौभिः सह केलिमङ्गला धर्मार्थज्ञानं विध्यजनक-मेवेत्याशयः । रत्नशिला रत्नभूताः प्रस्तरास्तासां गृहेषु तस्मिन्निहितवनेषु, ध्यानम् ईश्वरं प्रति प्रत्ययैकतानता अविच्छिन्नचित्ताप्रवाह इति यावत् ; तादृशगृहेषु विलासशय्या-शय्यानादिकमन्त्रेण ध्यानकरणं विध्यकारणमेवेत्यभिप्रायः । तथा विबुधस्त्रीणां देवभोग्य-रमणीयानुसरसामित्यर्थः सन्निधौ समीपे, संयम इन्द्रियदमनम्, अनुसरं सन्निगमकृत्वा प्रत्युत इन्द्रियदमनं विध्यकारणमेवेति भावः । अतएव अन्यमुनयः तपोभिः यत्स्नानं वाञ्छन्ति गन्तुमभिलषन्ति, अमी दृश्यमाना मुनयः, तस्मिन् स्थाने, तपस्यन्ति तपस्यां कुर्वन्ति ; एतत् सर्वं धर्मार्थमित्याशयः ।

अत्र कारणीभूतकल्पवृक्षादिसर्वेऽपि तत्कार्यभूतभोगाभावात् विशिष्टोक्तिरनुसहारः, अतुर्थशरणार्थे प्रति पूर्वशरणगतवाक्याद्यानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, अन्यमुन्वपेक्षया तत्रत्यमुनीनामाधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकश्च ; इत्येतेषां परस्पर-निरर्थकतया संसृष्टिः ।

(१) अपिशे धर्मार्थमित्यर्थः । ...यत् काञ्चनम् ।

मातलिः । उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । परिक्रम्य
 आकाशि । वृद्धसाकल्य ! किं व्यापारः सम्प्रति भगवान् मारीचः ? ।
 आकर्ण्य । किं ब्रवीषि दाक्षायण्या पतिव्रतापुण्यमधिकृत्य पृष्ट-
 स्तदस्यै महर्षिपत्नीगणसहितायै कथयतीति । तत् प्रति-
 पाख्यावसरः खलु प्रस्तावः । राजानमवलोक्य । अस्यामशोक-
 च्छायायां तावदास्तामायुषान्, यावत्त्वामहमिन्द्रगुरवे निवेद-
 यामि (१) । (य)

“अभ्यक्षेऽप्युचितं न्याय्यम्” इति यादवः । “तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानम्” इति
 पातञ्जलध्वनम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१२॥

(य) मातलिरिति । उत्सर्पिणी क्रमिकोर्ध्वगामिनी । तथा च अन्वमुनयस्योभि-
 रेतत् स्थानं वाञ्छन्ति ; अमी चात्रैव तपस्यन्तो ब्रह्मलोकान्तिकं कामयन्त इत्याशयः ।
 परिक्रम्य कश्यपसन्निधानं गन्तुं पादक्षेपं कृत्वा, आकाशि गन्धे वृद्धसाकल्यस्य तन्नाभावे-
 ऽपौत्यर्थः । वृद्धसाकल्येति कस्यचित् कश्यपश्चित्तस्य नाम्ना सम्बोधनम् । को व्यापारी

ये बने कङ्कबृक्ष रहिग्याछे, सेई बनेओ बायुडक्षणे प्राण धारण
 करा अड्यास, खर्णपद्धेर रेगूते ये जन पिङ्गलवर्ण करिग्या राथिग्याछे
 सेई जले धर्मार्थ स्नान करा ; मणिमय प्रस्तुरनिर्मित गृहे भगवानेर ध्यान
 करा एवं अप्सरादेर निकटे संयत्त थाका, अतएव अग्रमुनिरा तपश्चा-
 द्दारा ये स्नान लाभ करिते ईच्छा करेन, सेई स्थाने थाकिग्याई ईशारा
 तपश्चा करेन ॥१२॥

(१) अथे वृद्धसाकल्य ! किमनुतिष्ठति भगवान्... । पतिव्रताधर्मं पृष्टस्यै
 महर्षिपत्नीसहितायै । राजा । कथं दक्षा । अथे ! प्रतिपाख्यावसरः प्रस्तावः ।
 मातलिः । राजानमवलोक्य । अस्मिन्मशोकश्चायुषी यावत् त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितु-
 मन्मराम्बेयी भवामि ।

राजा । यथा भवान् मन्यते । इति स्थितः । (२)

मातलिर्निष्क्रान्तः (१) ।

यस्य स किं व्यापारः किं करोतीत्यर्थः । मारीचः कश्यपः । आकर्ण्य आकर्णन-
मभिनीय । दक्षस्यापत्यं स्त्री दाक्षायणी अदितिस्तया, पतिव्रतायाः स्त्रियाः किं
पुण्यम्, इत्यधिकृत्य आश्रित्य, अस्य दाक्षायण्यै, तत् पतिव्रतापुण्यं कथयति, भगवान्
मारीच इति शेषः, इति किं ब्रवीतीत्यन्वयः । तत्तस्मात् कार्यान्तरव्यासक्तत्वादित्यर्थः,
प्रतिपाद्यः प्रतीक्षणीयः अवसरो यस्य स तथोक्तः, प्रस्तावः विषयविशेषीत्यापनम्, पतिव्रता-
पुण्यकथनसमाप्तिः परमेव अन्यः प्रस्तावः करणीय इत्यर्थः । आस्ताम् उपविशतु ।
इन्द्रस्य गुरुः पिता तस्यै कश्यपायति तात्पर्यम् ।

अग्नीकण्डायायामिति एकस्य अग्नीकस्य छायावगनात् “वष्ट्याञ्छाया बहूनाश्चेत्”
इति नपुंसकत्वं न भवति ।

(२) राजेति । यथा भवान् मन्यते भवती यथा मतं भवति, तथा करोत्वित्यर्थः ।

(य) मातलि । महाआदिगेर प्रार्थना क्रमिक उर्कगामिनी ।
(पादक्षेप करिया शूत्रे) वृक्षसाकल्या ! भगवान् कश्यप एतन् कि
करितेहेन ? (शुनिया) कि बलिलेन ?—“अदितिदेवी, पतिव्रतार
धर्मविषये जिज्ञासा करियाहेन, ताहाते अन्तान् महर्षिपत्नीगेर सहित
उहार निकट, तिनि सेह पतिव्रतार धर्म बलितेहेन ।” अतएव
अन्त कोन प्रस्ताव उथापन करिते हहेले अवसर प्रतीक्षा करिते
हहेवे । सूत्ररां यावत् आनि देवराजेर पितार निकटे आपनार
संवाद जानाई, तावत् आपनि এই अशोकवृक्षेर छायाय बसिया
थाकून ।

(३) राजा । आपनार ये मत । (एह बलिया सेहखानेह
थाकिल्लेन ।)

(१) अप्रुषान् । साधयाम्बहन् । निष्क्रान्तः ।

राजा । निमित्तं सूचयित्वा । (ल)

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो ! स्यन्दसे मुधा (१) ।

पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्त्तते ॥१३॥

नेपथ्ये । मा क्वु चवलदं करेहि, जहिं तहिं ज्जेव
अत्तणो पद्ददिं दंसेसि (२) । (व)

(ल) राजेति । निमित्तं दक्षिणबाहुस्यन्दनरूपं शुभलक्षणम्, सूचयित्वा अभिनीय ।
तथा च गर्गः—

“दक्षिणभुजस्यन्दनमर्थलाभं बन्धुदर्शनं वा ।” सूचयतीति पूर्वक्रिययान्वयः ।

मनोरथायैति । हे बाहो ! दक्षिणभुज ! मनोरथाय मनोरथविषयीभूताय
शकुन्तलालाभायैत्यर्थः, न आशंसे आशां न करोमि ; अत्यन्तासम्भवादिति भावः ।
तथापि किं कथम्, मुधा इत्या, स्यन्दसे स्फुरसि । तथा च सर्वथैवासम्भवात् शकुन्तलायाः
पुनः प्राप्त्याशां कथमपि न करोमि, अतएव तत्प्राप्तिसूचकं तवेदं स्यन्दनं निरर्थक-
मेवेति सरलार्थः । हि तथाहि, पूर्वावधीरितं प्रागैवावज्ञातम्, श्रेयो मङ्गलम्, दुःखं
सन्, परिवर्त्तते प्रत्यागच्छति । पूर्वकृतं शकुन्तलाप्रत्याख्यानमिदानीं भावनावश्यात्
दुःखरूपेणैव चित्ते लदेतीति भावः ।

अत्र सामान्दं न विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरन्वासीऽलङ्कारः ।

इदं पद्यं पश्यता भवभूतिना उत्तररामचरिते “मनोरथस्य यद्दोषम्” इत्यादि
पद्यं लिखितमिव प्रतिभाति ॥१३॥

(मातलि चलिग्या गेल ।)

(ल) राजा । (शुभलक्षणं सूचनां करिग्या) अभीष्टे वस्तु लाभे
आशा करि ना ; तवे हे बाह ! तूमि अनर्थकं म्पन्दि त हहेतेह केन ? ।
अवज्ञा करिग्या पूर्वे कोन मङ्गलके परित्याग करिले, ताहा दुःखरूपेह
पुनराय उपस्थित हहेग्या धाके ॥१३॥

(१) स्यन्दसे इत्या... (२) मा क्वु, आवलं करमु । कहिं गदी एव अत्तणी पद्ददिं ।

রাজা । কণ্ঠে দস্তা । অমুমিরিয়মবিনয়স্য, তত্ কো নু
 খল্বৈব নিষিধ্যতি । শব্দানুসারেণাবলোক্য সবিনয়ম্ । অয়ে ! কো নু
 খল্বয়মবরুধ্যমানস্তাপসীভ্যামবালসস্ত্বো বালঃ (১) । (শ)

অর্ধপীতস্তানং মাতুরামর্হ্ ক্লিষ্টকেশরম্ ।

প্রকৌড়িতুং সিংহশিশুং করণৈবাবকর্ষতি (২) ॥১৪॥

(ব) মা খলু অপলতা কুরু, যন্নি ন তন্নিম্নে ব আক্ষয়ঃ প্রকৃতিং দর্শয়সি ।

(ব) নেপথ্য ইতি । অপলতাং আচ্ছাদ্যম্ । প্রকৃতিং স্বভাবম্ ।

(শ) রাজিতি । অবিনয়স্য অশিষ্টব্যবহারস্য, ইয়মমুমিঃ ইদমস্থানম্, মহর্ষীণাং
 তপস্বীবত্বাদিত্যাশয়ঃ । শব্দানুসারেণ যস্য দিশঃ “মা কলু” ইत्याদিশব্দ আगतঃ,
 তস্যাং দিশি হৃষ্টিপতিনেত্যর্থঃ । তাপসীভ্যাং তপস্বিনীহয়ৈন, অবরুধ্যমানো প্রিয়মাণঃ,
 অবালম্ অশুভ্রং সস্ত্বং বলং যস্য সঃ, বালঃ শিশুঃ ।

“সস্ত্বং গুণে পিশাচাদৌ বলী দ্রব্যস্বভাবযৌঃ” ইতি বিশ্বঃ ।

অর্হতি । মাতুঃ সিংহশিশুরিব জনন্যাঃ কেশরিণ্যাঃ, অর্হং যথা স্থানত্যা, পীতঃ
 স্নানঃ স্নানদুগ্ধং যেন তম্, আনর্হং অমুনা বালকেনৈব মর্হংনেন ক্লিষ্টাঃ সবেদনং
 বিশুদ্ধলীকতাঃ কেশরা জটা যস্য তম্, সিংহশিশুম্, প্রকৌড়িতুং খেলাং কৰ্ত্তুম্, করণৈব
 কৃশো নৈব, ন পুনঃ রজ্জ্বাদিনেতি এবশব্দস্যার্থঃ অবকর্ষতি আকর্ষতি । অতএব অবালসস্ত্ব
 এবায়ং বাল ইতি ভাবঃ ॥১৪॥

(ব) নেপথ্যে । চপলতা করিও না; তুমি যেখানে সেখানেই
 নিজের অর্ভাব দেখাও ।

(শ) রাজা । (কাণে দিয়া) ইহা, অশিষ্টাচরণ করিবার স্থান
 নহে; তবে কাহাকে এইরূপ নিবেদন করা হইতেছে? (সেই শব্দ
 অল্পস্বরে দেখিয়া, বিশ্বাসের সহিত) ওহে! এই বালকটি কে? তুমি
 জন উপস্থিতী ইহাকে ধরিয়া রাখিয়াছে; ইহার শক্তি ত কম নহে ।

(১) কলু...অনুবচন্যমানতপস্বিনীভ্যাম্ । (২) বলানুকীর্তন কৰ্ষতি ।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मो तापसीभ्यां सह बालः (१) । (ब)

बालः । जिह्वा ले सिंहावका ! जिह्वा, दन्ताइं दे
गणदस्त्रं (२) । (स)

प्रथमा । अविणीद ! किं णो अवञ्चणिव्विसेसाइं
सत्ताइं विप्पन्नरेसि । इत्त । वड्डइ विप्प दे संरम्भो ।
ट्टाणे क्व इत्तिजणेण सव्वदमणोत्ति किट्ठणामहेप्पोसि (३) । (इ)

(स) जृम्भस्व रे सिंहावक ! जृम्भस्व, दन्तान् ते गणयिष्यामि ।

(ब) तत इति । यथानिर्दिष्टकर्मो सिंहाशिराकर्षणप्रवृत्तः ।

(स) बाल इति । जृम्भस्व मुखव्यादानं कुरु । कुत इत्याह दन्तानिति ।
गणयिष्यामि संख्यास्यामि । मुखव्यादानाभावे दन्तानामनाविर्भावात् तद्गणनासम्भव
इति भावः ।

इदानीमपि शिष्टाया अभावेन कृतात्मत्वाभावादयं बालकः संस्कृतमपठित्वा शौरसेनी-
मेव पठति । यथा साहित्यदर्पणे—

“बालानां षष्ठकालाच्च नीचयद्द्विचारिणाम् ।

उन्मत्तानामात्राणां सैव स्यात् ॥” सैव शौरसेनैव ।

खेला करिवार जञ्ज, हात दिव्वाइ एकटी सिंहावकके आकर्षण
करितेछे ; এই সিংহাবকটি, অর্ধমাত্র মাতার স্তন পান করিয়াছিল
এবং মর্দন করায় ইহার কেশরগুলি বিশৃঙ্খল হইয়া গিয়াছে ॥১৪॥

(ब) तदनन्तरं दुई जन तपस्विनीर सहित, वथोज्जकार्थे व्यापृत
अवस्थाय एकटी बालकेर प्रवेश ।

(स) बालक । ईं कर, रे सिंहावक ! ईं कर, तोव् दांतुणुलि
गणिव ।

(१) तपस्विनीभ्यां बालः । (२) जिह्वा सिंहा ! दन्ताइं दे गणदस्त्रं ।

(३) वड्डइ दे संरम्भो ।

রাজা । কিং নু খলু বালিঃস্মিন্শীরস ইব পুত্রে স্তিহ্যতি
 মে হৃদয়ম্ । বিবিল্য । নূনমনপত্যতা মাং বত্‌সলয়তি (১) । (স্ব)
 দ্বিতীয়া । এসা তুমং কেসরিণী লংঘইস্মদি, জই সে
 পুত্‌তম্ ণ মুচ্ছিস্মদি (২) । (ক)

(৬) অবিনীত ! কিং নঃ অপত্যনির্বিশেষাণি সস্তানি বিপ্রকরোষি । হন্য !
 বর্ষত ইব তে সঁরম্বঃ । স্থানে খলু ঋষিজনেন সর্ষদমন ইতি কৃতনামধেয়োসি ।

(৬) প্রথমেতি । তাপসীতি সন্বধ্যতে । অবিনীত ! অশিষ্ট ! ইতি বাল-
 সম্বোধনম্ । নঃ অস্মাকম্, অপত্যনির্বিশেষাণি সন্তাননুস্থানি, সস্তানি জন্মূন,
 বিপ্রকরোষি ভত্‌পীডয়সি । সঁরম্বো দর্পঃ । স্থানে খলু যুক্ত এব । সর্ষান্ দমনয়তি
 অভিভবতীতি সর্ষদমন ইত্যন্বর্থবশাদিত্যশ্রয়ঃ ।

“দ্রব্যাসুব্যবসায়ेषু সস্তনস্বী তু জন্মুণু” ইত্যমরঃ । “আবিশাটোপসঁরম্বা” ইতি
 ত্রিকাণ্ডশ্লোকঃ ।

সম্বৎ‌শজন্মাৎ‌ শিচ্ছিতত্বাচ্‌ ইমে তাপস্বাবপি শীরসেণী পঠতঃ—“শীরসেণী প্রযোক্তব্য
 তাহুশীনাচ্‌ যোষিতান্” ইতি সাহিত্যদর্পণাৎ‌ ।

(স্ব) রাজিতি । শীরসে পরিক্ষীতায়াঁ সর্বকাঁয়াঁ মাথ্যাঁয়াঁ স্বয়মুৎ‌পাদিতে । স্তিহ্যতি
 স্তিহঁ করীতি । নূনং নিশ্চিতম্, অনপত্যতা সন্তানরাহিত্যম্, বত্‌সল স্তিহঁবন্‌
 করীতীতি বনসলয়তি ; সন্তানশূন্যস্য বাল্যমাসান্ধে তথৈব দর্শনাদিতি ভাবঃ ।

(২) প্রথম তপস্বিনী । অশিষ্টে ! আমাদের সম্ভানের মত জন্তুগুলিকে
 কেন বধূণা দিতেছ । হায় ! তোমার দর্প যেন বাড়িতেছে । স্বর্ষিরা
 যে তোমার নাম সর্ষদমন করিয়াছেন, তাহা সঙ্গতই হইয়াছে ।

(ক) রাজা । আমার মন, ঔরসপুত্রের গ্ৰাম এই বালকটির প্রতি
 স্নেহ করিতেছে কেন ! (চিন্তা করিয়া) নিশ্চয়ই নিঃসন্তানতা আমার
 স্নেহ জন্মাইতেছে ।

बालः । सञ्चितम् । अन्वहे ! वलिञ्चं क्व, भीदञ्चि ।
इत्यधरं दर्शयति । (ख)

राजा । सविषयम् (१) । (ग)

महत्तस्त्वे जसो वीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वङ्गिरेधोऽपेक्ष इव स्थितः (२) ॥१५॥

(क) एषा त्वां केशरिणी लङ्घयिष्यति, यद्यस्या पुत्रकं न नीत्स्यसि ।

(ख) अहो ! बलीयः खलु भीतोऽस्मि ।

(क) द्वितीयेति । अत्रापि तापसीति सम्बध्यते । केशरिणी अस्य सिंहाश्रयो-
मौता सिंही, लङ्घयिष्यति अतिक्रमिष्यति आक्रम्य अभिभविष्यतीत्यर्थः, अस्याः केशरिण्याः ।

(ख) बाल इति । उपहासात् सञ्चितम् । अहो इति सम्बोधने । बलीयः
खलु अत्यधिकमेव, भीतोऽस्मि, सीञ्जुयदनीतिरियम् । तेन "उपहृतं बहु तत्र किमुच्यते"
इत्यादिदर्पणोदाहरणवत् विपरीतलक्षणया किञ्चिदपि न भीतोऽस्मीत्यर्थः । अधरं
निजनीचोष्ठं दर्शयति वक्ष्यित्वेति शेषः । अत्यन्तालीकताप्रतिपादने अधरप्रदर्शनं
बालकानां स्वभावः ।

(ग) राजेति । सविषयं बालकस्य साहसिकतादर्शनेन साध्यम् ।

महत् इति । एधः काष्ठम् अपेक्षत इति एधोऽपेक्षः, स्फुलिङ्गावस्थया विन्दुमात्र-
रूपेण स्थितः, वङ्गिरिव, अयं बालः शिशुः, मे मम सम्बन्धे, महत्तः तेजसः प्रभावस्य
दीप्तश्च, वीजं कारणम्, प्रतिभाति ज्ञानविषयो भवति । तथा च काष्ठमपेक्षमाधो
वङ्गिकथो यथा भाविमहादीनैः कारणम्, तथा शिष्यामपेक्षमाधः अयं बालोऽपि
भाविमहाप्रभावस्य कारणमिति सरलार्थः ।

(क) द्वितीय तपस्विनी । এই সিংহী আসিয়া তোমাকে আক্রমণ
করবে, যদি উহার পুত্রকে ছাড়িয়া না দাও ।

(ख) बालक । (क्षेत्रं हास्तोर सहित) ओमा ! आमि बड़ई भीत
हैनाम । (এই বলিয়া নীচের ওষ্ঠ দেখাইল ।)

(१) क्वचित् सविषयमिति गतिः । (२) ...एषापेक्ष इव...

প্রথম। বচ্ছ। এদং মুচ্ছ বালমহন্দ্রম্, অপরং দে
কীলযম্ দাঙ্কস্ম (১)। (ঘ)

বালঃ। কহিৎ দেহি য়ং। ইতি হস্তং প্রসারয়তি। (ঙ)

রাজা। বালস্য হস্তং দৃশ্য। কথং চক্রবর্তিনীলক্ষণমপ্যনেন
ধার্যতি (২)। (চ)

(ঘ) বৎস! এতং মুচ্ছ বালহনেন্দ্রকম্, অপরং তে ক্রৌড়নকং দাস্যামি।

(ঙ) কচ্ছিন্ দেহি এনম্।

অত্র শ্রীতীপমালছারঃ। তথা উপমীয়ে পূর্বাঙ্কে “শিখাং প্রতীক্ষমাণঃ” ইত্যনभिधानात्
उपमाने पराङ्गे च एधीऽपिच इत्यभिधानात् अधिकपदतादीषः “नयनज्योतिषा भाति”
इत्यादिदृष्योदाहरणवत् “शिखां प्राप्ताग्रयं बालः मङ्गतिगा भविष्यति” इति पूर्वाङ्कपाठे न
च दीषः परिहरणीयः।

“काष्ठं दारिन्धनं लेशः” इत्यमरः ॥१५॥

(घ) प्रथमेति। बालहनेन्द्रकं सिं हश्चिद्यम्, अनुकम्पायां कप्रत्ययः, मुच्छ परित्यज।
क्रीडति अनेनेति क्रीडनकम्, अज्ञाने कप्रत्ययः, खिलीपकरणमित्यर्थः।

(ঙ) बाल इति। कच्छिनं स्थाने तत् क्रीडनकमिति शेषः, एनं क्रीडनकम्।

(च) राजति। कथमिति इषं। अनेन बालिन, चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य
राज्यः, लक्षणेनपि न केनचनं बलातिशयं चिह्नमपि।

“कथं इषं च गर्हायां प्रकारार्थे च सम्भ्रमे। प्रश्ने सम्भावनायाञ्च” इति मेदिनी।

(গ) রাজা। (বিশ্বকোষ সহিত) কাষ্ঠের অপেক্ষাকারী অগ্নিশুক্লিজের
জ্বালা এই বালকটী, ভাবী মহাতেজের কারণ বলিয়া আমার বোধ
হইতেছে ॥১৫॥

(ঘ) প্রথম উপস্থিত। বৎস! এই ছোট সিংহটীকে ছাড়,
তোমাকে অল্প একটা খেলার জিনিষ দিতেছি।

(ঙ) বালক। কোথায়? দাও উহা। (এই বলিয়া হাত বাড়াইল।)

(১) মুচ্ছ... (২) ধার্যতি। তথা রাজা।

प्रलीभ्यत्रस्तुप्रणयप्रसारितो
विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।
अलक्ष्यपदान्तरमिद्धरागया
नवीषसा भिन्नमिवेकपङ्कजम् (१) ॥१६॥

किं तच्चक्रवर्तिलक्ष्यमित्याह प्रलाभ्येति । प्रलीभ्यत्रस्तुनी लोभविषयीभूतपदारथस्य
क्रीडनकस्य प्रणयेन प्रार्थनया प्रसारितो विसृतः, जालवत् गवाक्षवत् गवाक्षगतसरल-
दाहवदित्यर्थः ग्रथिताः परस्परं संश्लिष्टाः अङ्गुलयो यस्मिन् स तथोक्तः, करः अस्य
बालकस्य पाणिः, इद्धः प्रकाशितः रागो रक्तिमा यस्यास्तथा, नवीषसा अश्विरप्रवृत्तेन
प्रभातकालिन, भिन्नं प्रकाशितं प्रस्फुटितौकतुमारम्भमिति तात्पर्यम्, अलक्ष्याणि
लदानौमपि अन्वकारसत्त्वान् अदृश्यानि पदानां दलानामन्तराणि परस्परवकाशदेशा बल्य
सन् तादृशम्, एकं द्वितीयरहितम्, पङ्कजं पद्ममिव, विभाति शोभते । इदं जाल-
ग्रथिताङ्गुलिकरत्वमेव चक्रवर्तिलक्ष्यमिति भावः ।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारः । तेन च करस्यातीवरक्तत्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः
नवपदेन अन्वकारसत्तां सूचयित्वा अलक्ष्यपदान्तरत्वसम्भवः प्रदर्शितः । इद्धरागया
इत्यनेन उषःप्रवृत्तिसूचनात् पङ्कजप्रकाशयोग्यत्वं सूचितम् । जालग्रथिताङ्गुलिता-
साम्यसूचनार्थम् अलक्ष्यपदान्तरमिति विशेषणम् । प्रसारितस्य एकस्यैव करस्य पूर्व-
साम्यप्रदर्शनाय एकपदम् । अतः कापि न अपुष्टार्थत्वदीयः ।

चक्रवर्तिलक्ष्यमाह सामुद्रकम्—

• “अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको वृदुः ।

आपाङ्गुशाङ्कितः सोऽथ चक्रवर्ती भवेदभ्रुवम् ॥”

“जालं गवाक्षे” इत्यादि “उषः सम्याप्रभातयोः” इति च छेदमचन्द्रः ।

व'शब्दाविलं' इणम् ॥१६॥

(८) राज्ञा । (बाबूकेर हात देखिवा) डाल, ए ये मञ्जाटैर
लक्ष्मण धारण करिउछे ।

(१)....नवीषया....।

দ্বিতীয়া । সুন্দে । সুন্দে ণ' । এ এম্মো সঙ্কো বাম্মা-
মেত্তে ণ সমহুদু' । তা গচ্ছ মম কেৰে উড়ু এ সঙ্কোচণস্স
হসিকুমারস্স বস্বচিচ্চিদো মট্টিম্মামোরম্মো চিট্টিদি, ত' সে
তবহর (১) । (ছ)

প্রথম । তহ । ইতি নিচ্ছান্না । (জ)

(ক) সুব্রতে । সুব্রতনম্ । নৈষ শক্যো বাঙ্ক'মাৰে ণ শময়িতুম্ । তদগচ্ছ,
মদীয়ে তট্টি সঙ্কোচণস্স স্খ'সিকুমারস্স বস্ব'চিচ্চিদো স্খ'চিকাময়ু'রস্টিট্টি, তমস্মোপহর ।

(গ) তথা ।

(ক) দ্বিতীয়িতি । সুব্রতে ইতি নাম্না প্রথমতাপম্মা: সন্মোচনম্ । এন' বালকম্ ।
বাঙ্ক'মাৰে ণ কৈবলনাক্বেন, শময়িতুম্ অস্মাত্ স'রম্মাত্ নিবচ'য়িতুম্ । সঙ্কোচণস্স
তদাহস্যস্স । বস্ব'চিচ্চিদো নামারঙ্ক'চিচ্চিদোক্ত: । অস্স বালকস্স সমীপে, তবহর
আনয় । ত' হুহা সি'হমাৰব্ধে ত্ মুচ্চতীয়াশয়: ।

(গ) প্রথমিতি । তথা তদীষ করীমীত্যর্থ: ।

তখনও অন্ধকার থাকে বলিয়া, যাহার দলের ফাঁকু দেখা যায় না
এবং দীপ্ত রক্তিমশালী প্রভাতকাল যাহাকে প্রস্ফুটিত করে, এ হেন
একটা পদ্ম যেমন শোভা পায়, সেইরূপ গবাক্ষের গায় পরম্পরসংযুক্ত
অঙ্গুলীযুক্ত এবং লোভজনক বস্তুর প্রার্থনার জন্ত প্রসারিত এই হাত-
খানি শোভা পাইতেছে ॥১৬॥

(ছ) দ্বিতীয় তপস্বিনী । স্ত্রতা! ইহাকে ছাড়, কেবল বাকা-
ছারা ইহাকে শান্ত করিতে পারিবে না । অতএব যাও, আমার পর্ণশালায়
ঋষিকুমার সঙ্কোচনের বর্ণছারা চিত্রিত একটা মৃত্তিকাময়ুর আছে;
ইহার জন্ত তাহা আনয়ন কর ।

(জ) প্রথম তপস্বিনী । তাহাই করি । (এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

(১) সুন্দে! অ সঙ্কো...বিরমাবিহু' । উড়ু মচ্ছ'অস্ব ।

बालः । दाव इमिणा ज्जे व कीलिस्सां (१) । (भा)
 तापसी । बिलीक्क इस्सन्ती । णं मुच्च णं (२) । (ज)
 राजा । स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्स । निच्चस्स (३) (ट)
 आलच्छदन्तमुकुलाननिमित्तहासे-
 रव्यक्तवर्णं रमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
 अङ्गाम्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्ती
 धन्यास्तदङ्गरजसा कलुषीभवन्ति (४) ॥१७॥

(भा) तावदनेनैव क्रौडिष्यामि ।

(ज) ननु मुच्चै नम ।

(भा) बाल इति । तावत् तन्मत्तिकामयूरानयनपर्यन्तम्, अनेन सिंहाश्रियुनेव ।

(ज) तापसीति । प्रथमतः तापस्या निष्क्रान्तत्वात् तापसीत्यनेनैव द्वितीया तापसी प्रतीयते । अनुमये ननुशब्दः । एनं सिंहाश्रियम् ।

(ट) राजेति । दुःखेन लल्यते पात्यते यः स दुर्ललितः (आवदारे इति यस्य प्रसिद्धिः) तस्मै, अस्मै बालकाय, स्पृहयामि अतीववान्स्पृह्योदयान् प्राप्तुमिच्छामि ।

दुर्ललितायेति "स्पृहुरीप्सितम्" इति सम्प्रदानलाञ्छनुर्थी ।

आलच्छेति । धन्याः पुण्यवन्ती जनाः, अनिमित्तहासेः कारणं विना हास्यकरणैः तत्करणवेलायामीष्युगलविवरणैरित्यर्थः, आलच्छ्याषि ईषद्दर्शनयोग्यानि दन्तमुकुलानि येषां तान्, अव्यक्तैः विकलीकृत्योच्चारणात् असष्टैः वर्णैः रमणीया तथैव स्तुतिसुखावह-

(ब) बालक । तावत् इहाके दिया खेला करिव ।

(ज) तपस्विनी । (देखिया हासिते हासिते) ओरे इहाके छाड़ ।

(ट) राजा । এই आकारे ছেনেটার প্রতি আমার বড়ই স্পৃহা জন্মে । (নিখাস ত্যাগ করিয়া)

(१) कञ्चित् दाव इति नास्ति । (२) तापसीं बिलीक्क इस्सति ।

(३) क्रमञ्चित् निच्चस्सति न इच्छते । (४) मलिनीभवन्ति, पद्मपीभवन्ति ।

তাপসী । সাঙ্ক্ৰীতজন্ম । ভো । য মং গণ্যসি । পার্শ্ব-
মবলীক্য । ক্রী এত্য় ইসিকুমারশ্রাণং । রাজানং হ্রা । ম্হসুহ্ ।
এহি দাব মোশ্রাভেহি ইমিণা দুশ্মীক্বহত্যগ্হেণ ডিম্বাণ
বাধীশ্রমাণং বালমহুন্ডশ্রং (১) । (৩)

(৩) ভো: ! ন মাং গণ্যসি । কীদম্ ঋষিকুমারায়াম্ ? । মদমুখ !
এহি তাবত্, মৌশ্রয় শ্রেনে দুশ্মীক্বহত্যগ্হেণ ডিম্বকেন বাধ্যমানং বালমগ্হীন্দ্রকম্ ।

ত্বাত্ মনোহরা বশ:প্রভীতধীক্সাবির্ভাষী য়েযা তান্, তথা অহ্মাশ্রয়ে ক্রীড়ারূপেণ প্রণয়িন:
প্রার্থিন:, তনয়ান্ পুত্রান্, বহুন্তস্বত্রৈব ক্রীডে ধারয়ন্ত: সন্ত:, তেষাং তনয়ানাম্ অঙ্করজসা
গাত্রশ্চুতধৃষ্টা, কলুষীভবন্তি আবিলাস্কা ভবন্তি ; তাহ্মা এব ধন্বা:, ন পুনর্নাহ্মা
নি:সন্তানা ইতি ভাব: ।

অত্র বালবদনে মুকুলাশ্রম্ববাৎ দন্তা মুকুলানীবেত্য় পমিতসমাশ্রয়ী বাশ্রয়ণাত্
স্তুপীপমা, বালস্য যথাবহুপারবর্ণনাৎ স্বভাবীক্তি:, তথা তাহ্মা এব ধন্বা:, ন
পুনর্নাহ্মা ইত্যন্বন্যদোহনাদার্থী পরিসংখ্যা চ, 'ইত্যেতেষাং গুণপ্রধানভূবিনাক্সাভিভাবাত্
সঙ্কর: ।

বসন্ততিলকা হ্রসম্ ॥১৩॥

(৩) তাপসীতি । সাঙ্ক্ৰীতজন্ম অঙ্ক্ৰুখ্যা তর্জয়িত্বৈত্বর্ধ: । ন গণ্যসি
যাশ্রয়বাক্ষলেন ন মন্বসি । ঋষিকুমারায়াম্ মথ্যে ক: অত্র বিদ্যত ইতি শ্রীষ: । মদ্রাশ্রাং
জনানাং মুখ: প্রধানজ্ঞানসাধনম্ । দুশ্মীক্বী দু:খেন মৌশ্রনীয়: হত্যগ্হী হস্তেন

বিনা কারণে হাশ্র করায় বাহাদের দস্তমুকুল একটু দেখা যায়,
অল্পষ্টে বর্ণ উচ্চারণ করায় বাহাদের বাক্য বড়ই মধুর হয় এবং ক্রোড়ে
উদ্ভিবার জগ্ন বাহারী প্রার্থনা করে, এইরূপ পুত্রদিগকে ধারণ করিয়া,
পুণ্যবান্ লোকেরাই তাহাদের অঙ্গের ধূলিতে কলুষিত হইয়া থাকে ॥ ১৭ ॥

(১) তাপসী । স্বীত । য মং অশ্রং গণ্যসি । পার্শ্বমবলীকয়তি । দুশ্মীক্ব-
হত্যগ্হীক্ব ডিম্বকীলায় ।

রাজা । • তথা । ইতুপগম্য সজিতম্ । অযি ভো মহর্ষি-
পুত্রক ! (১) (ঙ)

এবমাস্রমবিরুদ্ধব্রহ্মিনা
সংযমৌ কিমিতি জন্মদেহুযা ।
সস্বমংস্রয়গুণোঃপি দূষ্যতে
ক্షণসর্পশিশুনেব চন্দনঃ (২) ॥১৮॥

ধারণা যস্য তেন, তিধ্বকেন বালকেন, বাধ্যমানম্ আকর্ষণাদিনা পীড়মানম্, বাল-
কৃদেত্রকং সিংহশিশুম্, মাংসয় অস্যৈব চক্ষাদিতি শ্রীষঃ ।

“পাঁত: পাকৌঃর্ভকৌ তিধ্ব: পৃথুক: শ্রাবক: শিশু:” ইত্যমর: ।

উভয়ত্রাপি অল্যার্থে কপ্রত্যয়: ।

(ঙ) রাজ্যিতি । তথা তদেব করোমি মৌচয়াম্বেবেত্যর্থ: । উপগম্য বালকস্য
সমীপং গতা । অধৌত্বনুগয়ে । পুত্রকীত্যনুকম্পায়াং ক: ।

এবমিতি । এবম্ ইত্যন্থুতা আস্রমবিরুদ্ধা হিঁসাতুপল্লাত্ তপীবনবিরোধিনী
ব্রহ্মিন্বেবহারৌ যস্য তেন তাডয়িত তয়া সস্বৈ আত্মনি সংস্রয়: অমলম্বলনেব গুণৌ

(ঠ) তপস্বিনী । (অকুলীছারা তর্জনের সহিত) ওহে ! আমাকে
গ্রাহ্য করিলে না ? (পার্শ্বের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) ঋষিকুমারদের
মধ্যে এখানে কে আছ ? (রাজাকে দেখিয়া) হে ভদ্রশ্রেষ্ঠ ! আহ্নন
দেখি, এই বালক এই সিংহশিশুটাকে বড়ই যত্ন দিতেছে, ইহার হাত
হইতে মুক্ত করা ভারি দুষ্কর ; সুতরাং আপনি এই সিংহশিশুটাকে
মুক্ত করুন দেখি ।

(ড) রাজা । তাহাই করি । (এই বলিয়া, নিকটে যাইয়া, ঈষৎ
হাস্তের সহিত) ওহে ! মহর্ষিপুত্র !

(১) ...উপগম্য সজিতম্ । ...মহর্ষিপুত্র ! ।

(২) সংযম: কিমিতি । সস্বমংস্রয়গুণোঃপি ।

ତାପସୀ । ଭଞ୍ଜମୁହ ! ଏ କ୍ବ, ଏସୌ ଇନ୍ଦ୍ରିକୂମାରଘୋ (୧) । (ଢ)
 ରାଜା । ଆକାରସଢ଼ଶଂ ଶ୍ଚିତ୍ତମେବାସ୍ୟ କଥୟତି ; ସ୍ଥାନ-
 ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ, ବୟମେବଂତର୍କିଂଘଃ । ଯଥାଧ୍ୟର୍ଥିତମନୁତିଷ୍ଠନ୍ ବାଳକସ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଗମୁପଲଭ୍ୟ
 ସ୍ଵଗତମ୍ (୧) । (ଘ)

(ଢ) ଭଞ୍ଜମୁହ ! ନ ଶଲ୍ଲିଷ ଶ୍ଚିନ୍ଦ୍ରିକୂମାରକଃ ।

ଯସ୍ୟ ଶଃ ପରମାତ୍ମଧ୍ୟାନିଷ୍ଠ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ଅସ୍ଵଭବ ଶଲ୍ଲେନ ରଞ୍ଜନମୌର୍ତ୍ତ୍ୟିତିରିକ୍ତଗୁଣେନ ସଂସ୍ରୟୀ
 ଲକ୍ଷ୍ମୀନାଥୀ ତିଳକରୂପେଣ ସ୍ଵାର୍ଥମେବ ଗୁଣୀ ଯସ୍ୟ ଶ ତାଢ଼ଶ୍ଚୌଽପି, ଜନ୍ମଦଃ ସଂସ୍ରୟୀ ଚତୁର୍ଥାଦିତା
 ମୁନିଃ, କିମିତି କିମର୍ଥମ୍, ଶ୍ଚାକ୍ଷରପଂସ୍ୟ ବିଜାତୀୟପଦ୍ମଗୟା ଶ୍ଚିନ୍ଦ୍ରିକା, ଚନ୍ଦନକ୍ଷଦାଘ୍ନୀ ଶ୍ଚ
 ଇବ, ଦୃଷ୍ଠତି ନିଷ୍ଠାଧୀନମାଧ୍ୟମୀତ୍ତମେନ କଳୁଷୀକ୍ରିୟତି । ଶ୍ଚାକ୍ଷରପଂଶ୍ଚିନ୍ଦ୍ରିକାପି ବିଷାଦଗାରିଷ
 ଚନ୍ଦନତତ୍ତଦ୍ୱୈତେ । ନଢ଼ଦନୁଚିତମେତଦିତି ଭାବଃ ।

ଅଭ ସ୍ତ୍ରୀତୀ ପୂର୍ବୋପମାଲଞ୍ଜାରଃ ।

“ଶଲ୍ଲଂ ଦ୍ରଷ୍ଠି ଗୁଣି ଶିକ୍ଷି ସ୍ଵୟଂସାୟସ୍ତଭାବସୌଃ । ପିତ୍ରାଦାଦାବାତ୍ମଭାବି ବଳି ପ୍ରାପିଷୁ ଜନ୍ତୁସୁ ॥”

ଈତି ଚ୍ଚିନ୍ଦ୍ରିକାଃ ।

ରଘୋଞ୍ଜନା ଡ଼ଳମ୍—“ରାତ୍ପରୈର୍ନୈରଲଗୈ ରଘୋଞ୍ଜନା” ଈତି ଲକ୍ଷଣାନ୍ ॥୧୮॥

(ଘ) ରାଜିତି । ଆକାରସଢ଼ଶମ୍ ଆକ୍ରନ୍ତ୍ୟନୁରୂପମ୍, ଅସ୍ୟ ବାଳକସ୍ୟ, ଶ୍ଚିତ୍ତମେବ
 ଶ୍ଚିତ୍ତଶାକ୍ଷରମେବ, କଥୟତି ‘ନାୟମ୍’ ଶ୍ଚିନ୍ଦ୍ରିକୂମାରଃ, ଈତି ସ୍ଵଟଂ ସ୍ଵକ୍ଷୟତି । ତର୍କିଂ କଥଂ
 ‘ସଂସ୍ରୟୀ ଜନ୍ମଦଃ’ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତ ଇତ୍ୟାଢ଼ ସ୍ଥାନିତି । ତୁ କିନ୍ତୁ, ସ୍ଥାନପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ ତପସ୍ତ୍ରିନାମିବେଦଂ
 ସ୍ଥାନମିତି ବିନ୍ଦ୍ଵାସାନ୍, ବୟମ୍ ଏବଂତର୍କିଂଘଃ ଶ୍ଚିନ୍ଦ୍ରିକୂମାର ଏବାୟମିତି ସନ୍ଧ୍ୟାବନାକାରିଷଃ ।
 ଅତଏବ ଅଭ ଦ୍ଵିତୀ ନାଶ୍ଵୀତି ଭାବଃ । ଯଥାଧ୍ୟର୍ଥିତଂ ତାପସ୍ୟାଃ ପ୍ରାଥମାନୁରୂପଂ ଦୁର୍ଦ୍ଦାକ୍ଷର-
 ଯଦ୍ଵାହାଲକ୍ଷଣିନ୍ଦ୍ରମୀଚନମ୍, ଅନୁତିଷ୍ଠନ୍ କ୍ରୁର୍ବନ୍ ।

କୃଷ୍ଣମର୍ଦ୍ଦେର ଶିଷୁ ସେମନ ଚନ୍ଦନବୃକ୍ଷକେ ଦୃଷିତ କରେ, ତୁମିଓ ତେମନ
 ଏହିରୂପ ଆତ୍ମମେର ବିକୃକ୍ଷ ବାବହାର କରିସା, ନକ୍ଷତ୍ରଗଣାବଳଶ୍ଚୀ ଓ ଶ୍ଚିତ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟ
 ଜନ୍ମନାତାକେ କେନ ଦୃଷିତ କରିତେଛ ? ॥୧୮॥

(ଢ) ତପସ୍ତ୍ରିନୀ । ଡ଼କ୍ଷତ୍ତ୍ରେଷ୍ଠ ! ଏ ବାଳକ ଶ୍ଚିନ୍ଦ୍ରିକୂମାର ନହେ ।

(୧)....ଶ୍ଚାକ୍ଷର ଅର୍ଥଃ.... (୨)....ବାଳକସ୍ୟ ମୁପଲଭ୍ୟ ଆତ୍ମଗତମ୍ ।

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण
स्युष्टस्य गात्रे सुखिता ममैवम् ।
कां निर्हतिं चेतसि तस्य कुर्यात्
यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्रसूतः (१) ॥१८॥

तापसी । उभौ विलास्य । अञ्चरीञ्चं अञ्चरीञ्चं (२) । (त)
राजा । 'आर्य्ये ! किमिव ? । (थ)

(त) आर्य्यमाश्रय्यम् ।

अनेनेति । कस्यापि अनिर्दिष्टजनस्य, कुलाङ्कुरेण वंशाङ्कुरेण, अनेन बालकेन कक्षां, गात्रे स्युष्टस्य मम, एवमित्यम् अनिर्वचनीयेत्यर्थः, सुखिता सुखशालित्वम् ; किन्तु अयं बालकः, यस्य कृतिनी महापुरुषस्य, अङ्गात् प्रसूत उत्पन्नः, तस्य कृतिनः, चेतसि कां निर्हतिं कौटुम्बं सुखम्, कुर्यात्, तत्र जाने इति भावः ।

अत्र अर्थापत्तिरलङ्कारः ।

"निर्हतिस्तु सुखे औष्णे" इति धरणिः ।

उपेन्द्रवर्जन्द्वययोर्मेलनादुपजातिर्हन्तम् ॥१८॥

(त) तापसीति । उभौ दुष्कृतबालकौ ।

(ग) राजा । ईहार आकृतिर अङ्गरूप बावहारइ बलितेहे ये, ए अविकुमार नहे ; तवे এই जायगार विश्वासे आमि एरूप मने करिया-छिनाम । (तपस्विनीर प्रार्थना अङ्गुसारे सिंशशिञ्जुटीके मूक्त करिया दिया, बालकेर स्पर्श अङ्गुभव करिया स्वगत)

काहारउ वंशाङ्कुर এই बालकटी आमार गात्र स्पर्श करियाछे, ताहाते आमारइ এইरूप सुख जन्नितेहे ; किञ्च ये पुण्याआर अङ्ग इहेते ए जन्निछाछे, ताहार चित्ते किरूप आनन्द जन्नाईया থাকे ॥१८॥

(त) तपस्विनी । (दूइ जनके देधिना) आश्चर्या ! आश्चर्या ! ।

(१)...सुखं ममैवम् । कृतिनः प्रसूतः । (२)...उभौ निर्वर्ण्यं ।

তাপসী । ইমস্ব বালকস্য অসম্বন্ধেবি ভ্ৰমুহে সংবাদিণী আকিদিতি বিদ্বিদস্বি । অবি অ বামসীলো বি ভবিম্ অৱরিচিৎস্ব বি দে বস্মণেণ পদ্বদিত্যো সংবুত্তো (১) । (২)

রাজা । বালমুপলালয়ন্ । আৰ্য্যো ! ন চেম্মনিকুমারো-
 ঙ্যম্, তত্ কোঃস্য ব্যপদেশঃ (২) । (৩)

(১) অস্য বালকস্য অসম্বন্ধেঃপি ভ্ৰমুহে সংবাদিনী আকৃতিগিতি বিদ্বিদস্বি ।
 অপি অ বামসীলোঃপি ভূত্বা অৱরিচিতব্যাপি তে বচনেন প্রকৃতস্যঃ সংহতঃ ।

(৩) রাজিতি । কিমিৱ আশ্চর্যমিতি শিষ্যঃ ।

(২) তাপসীতি । অসম্বন্ধেঃপি সৰ্বপ্রকারসম্পর্করহিতেঃপি ভ্ৰমুহে সস্বলমধানে
 ত্যবি, অস্য বালকস্য আকৃতিঃ সংবাদিনী ত্বদাকৃতেঃ সুসদৃশী, ইতি হেতোঃ । তথা অ
 পিতাপুত্রত্বাদিসম্বন্ধস্বয়ীভ্যর্থ্যঃ সৰ্বত্রৈৱ আকৃতিগতবৈসাদৃশ্যমিৱ দৃশ্যতে, অম স্ত
 যুবধীশ্বত্যাৎঃপি যদাকৃতিগতসোসাদৃশ্যং তদেবৈকমাশ্চর্যমিতি ভাবঃ । বামসীলোঃপি
 শিষ্টপ্রতিকূলস্বভাৱোঃপি ভূত্বা এৱ বালক ইতি শিষ্যঃ । প্রকৃতিস্যঃ স্বभावस्यः । इदं
 द्वितीयमाश्चर्यमित्याश्रयঃ ।

(৩) রাজিতি । উপলালয়ন্ পাণিনা পরাম্ভয়ন্ । তত্ তদা, অস্য বালকস্য
 ব্যপদেশ্যতে নির্দিষ্টয়নে অনেনেতি ব্যপদেশঃ কৌলিকং নাম ।

(১) রাজা । আৰ্যো ! কি রকম ? ।

(২) তাপস্বিনী । আপনি ইহার সহিত সম্পর্কবিহীন হইলেও,
 আপনাদের উভয়ের আকৃতি এক রকম দেখিতেছি বলিয়া, আশ্চর্য্যান্বিত
 হইয়াছি । আরও, এ বালক চঞ্চলস্বভাব হইলেও এবং আপনি
 অপরিচিত হইলেও, আপনার বাক্যে এ প্রকৃতিস্থ হইয়াছে ।

(১) ...বালকস্য অসম্বন্ধেবি ভ্ৰমুহে ইতি বিদ্বিদস্বি । অৱরিচিৎস্ব বি দে
 অসম্বন্ধেবি ভ্ৰমুহে । (২) ...অথ কোঃস্য...

तापसी । पौरवोक्ति (१) । (न)

राजा । लगतम् । कथमेकान्ववायोऽयमस्माकम् । अतः
खलु मदनुकारिणमेनमत्रभवती मन्यते । प्रकल्पम् । अस्त्येतत्
पौरवाणामन्धं कुलव्रतम् (२) । (प)

भवनेषु सुधासितेषु पूर्वं (३)

क्षितिरक्षार्थं भुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैकयतिव्रतानि पश्चात्

तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥२०॥

(न) पौरव इति ।

(न) तापसीति । पुरीरपत्यं पुमानिति पौरव इति व्यपदेश इति शेषः ।

(प) राजते । हर्षे कथंशब्दः । एकान्ववायः अभिन्नवंशः अतः खलु एकान्व-
वायत्वाद्देव कदाचिदेकवंशीतृपन्नयोरप्याकृतिस्त्रीसादृश्यदर्शनादिति भावः । अत्रभवती
माननीया तापसी, मदनुकारिणं मदाकृतिसमानाकृतिकम् । पौरवाणां पुरुवंशीयानाम्,
अन्धं चरमवयसि धारणीयम्, कुलव्रतं कौलिकी निधमः ।

किन्तत् कुलव्रतमित्याह भवनेष्विति । ये पौरवाः, पूर्वं यौवने वयसि, क्षितिरक्षार्थं
पृथिवीपरिपालनार्थं राजकार्यनिर्वाहार्थमिति यावत्, सुधया चूर्णक्षिपेन सितेषु शुध्ववर्णेषु,

(ध) राजा । (बालकटौर गाये हात वुलाईया) आर्यो ! ए यदि
मुनिकुमार ना ह्य, तवे ईशार कोलिक नाम कि ? ।

(न) तपस्विनी । पौरव एही नाम ।

(प) राजा । (अगत) डाल ! ए ये आमादेनर एक वंश । एही
जगृहे, ईनि ईशके आमार अशुकरगकारी मने करितेहेचन । (प्रकाशे)
पुरुवंशीयनिगेर ईहा शेष कोलिक नियम आछे वटे ।

(१)....पुरुवंशी । (२)....आत्मगतम् । कथमेकान्वयी मन... । (३)....रक्षार्थेषु.... ।

कथं पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः (१) । (फ)

तापसी । जघा भद्मुहो भणादि । किन्तु अच्छरा-
भवनेषु अट्टालिकासु, निवासमवस्थितिम्, उग्रान्ति कामयन्ते, तेषामिव पीरवाणां पश्चात्
वार्द्धके वयसि, नियतमवश्याविहितम् एकं केवलं यतिव्रतं तपस्त्रिनियमो येषु तानि
तथोक्तानि, तरुमूलानि तपीवनवृक्षमूलानि, गृहीभवन्ति अगृह्याण्यपि निवासाश्रयत्वात्
गृह्याणि सम्पद्यन्ते । “पुत्रेषु दारान् निश्चिप्य वनं गच्छेत् सद्देव वा” इति याज्ञवल्क्या-
वचनात् दारैः सह वनगमनपक्षे तत्र रागीदयेन तत्रापि पुत्रीतृपत्तिसम्भवः । एवञ्च
कश्चित् पुरुबंश्रीयः अरमे वयसि दारैः सद्दावागतः, रागीदयाश्च तस्यैवायं पुत्री
जात इति भावः ।

अथ तरुमूलेषु गृहत्वारीपस्य प्रकृतयतिव्रताचरणोपयोगितया परिणामालङ्कारः ।
सुधासितेष्वित्यनेन भवनानामट्टालिकाकपलम्, तेन च तद्वाहिनां राजत्वप्रतीतिरिति
नापुष्टार्थत्वदीपः ।

“सुधाहते क्षुद्धीमूर्खलिपगङ्गेष्टकासु च” इति विश्वः ।

शौप्यच्छन्दसिकं व्रतम् ॥२०॥

(फ) पुनराश्रयते कथमिति । मानुषाणां मर्त्यलीकवासिनाम्, एष स्वर्गोद्यदैश्च,
कथं पुनः, आत्मगत्या विमानादिकं विना केवलस्वभावगमनेन, विषयः निवासयोग्यः
स्नात्, कथमपि नित्यर्थः । तेन च कथं पीरवः कश्चित् वानप्रस्थतपश्चरन्त्याय सदार
एवात्रागच्छेत् कथं वा तत्पुत्रसम्भव इत्याशयः ।

“आत्मा यत्रो धृतिर्बुद्धिः स्वभावी ब्रह्म वर्त्म च” इत्यमरः ।

याहारा प्रथम वयसे पृथिवी परिपालनेन जञ्ज, चूर्णलेपे सुव्रवर्ण
डवने वास, करिते ईच्छा करेन, शेष वयसे उँहादेरइ वृक्षमूल गृह
हईया थाके एवं सेथाने एकमात्र तपश्चोर नियमई चलिआ थाके ॥२०॥

(फ) किञ्चु এই স্থান, মহুশ্রুদিগের স্বাভাবিক গতির বিষয় হয় কি
প্রকারে ? ।

सम्बन्धेण, उण्डमस्य बालकस्य जणणी इध जीव देवगुरुणी
तवोवणे पसूदा (१) । (ब)

राजा । स्वगतम् । हन्त ! द्वितीयमिदमाशाजननम् । प्रकाशम् ।
अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ? (२) । (भ)

तापसी । को तस्य धन्मदारपरिच्चाइणो णामं कीत्तइ-
स्सदि (३) । (म)

(ब) यथा भद्रमुखी भवति । किन्तु अप्सरःसम्बन्धेन, पुनरस्य बालकस्य जननी
इहैव देवगुरोस्तपोवने प्रसूता ।

(भ) समाधाने तापसीति । भद्रमुखी भवान्, यथा यथाथमिव, भवति,
आत्मगत्या मानुषाणामिवः अविषय एवेत्यर्थः ; अप्सरसः सम्बन्धेन यत्किञ्चित्सम्पर्क-
सत्त्वेन हेतुना । देवानां गुरुः पिता कश्यपस्य । कथाचिदप्सरसा आनीता जननी
अत्र प्रसूतेत्यर्थः ।

(म) राजति । इधं इत्यशब्दः । इदम् अप्सरःसम्बन्धेनात्र प्रसवणम्, द्वितीयम्
आशाजननम् एतद्बालकगतपुत्रत्वविषयकाश्चाकारम् । एकमाशाजननम् आवयीराज्ञति-
गतसीताइत्यमित्याशयः । तत्रभवती तपोवनस्थितत्वेनैव मान्या, सा अस्य बालकस्य
जननी, का आख्या यस्य तस्य । पुरुवंश्रीयत्वेनैव राजर्षिन्त्वावधारणात् राजर्षे-
रित्युक्तम् ।

(ब) तपस्विनी । उद्देश्ये यथार्थं वनितेहेन ; किन्तु एहं बालकेर
माता, अप्सरार सहित सम्पर्कवशतः, देवपिता कश्यपेण एहं आश्रमेहं
प्रसेव करिणाहिलेन ।

(भ) राजा । (स्वगत) भान ! इह । द्वितीय आशाजनक । (प्रकाशे)
तिनि किनामक राजर्षिर स्त्री ? ।

(१) ...इमस्य जणणी एव देवगुरुणी... (२) राजा । अपवार्थम् । हन्त !...।
प्रकाशम् । सा... (३) ...आमं किञ्चित्तुं चित्तइस्सदि ।

ରାଜା । ସ୍ୱଗତମ୍ । କଥାମିୟଂ କଥା ମାମିବ ଲକ୍ଷ୍ମୀକରୋତି ।
 ଯାବଦସ୍ୟ ଶିଶୋର୍ମାତରଂ ନାମତଃ ପୃଚ୍ଛେୟମ୍ । ବିଚିନ୍ତ୍ୟ । ଅଥବା
 ଅନ୍ୟାର୍ଥ୍ୟଃ ଧୂଳୁ ପରଦାରପୃଚ୍ଛାଭ୍ୟାପାରଃ (୧) । (୧)

ପରିଷ୍ଠ ସନ୍ଧ୍ୟା ରଞ୍ଜିତା ତାପଣୀ । ସର୍ବଦମ୍ଭଣ ! ପିବତ୍ ସତ୍ତ୍ୱଲାବଧଂ । (୧)

(ନ) କାଳସ୍ୟ । ଧର୍ମଦାରପରିତ୍ୟାଗିନୀ ନାମ କୌର୍ତ୍ତାୟିଷ୍ୟତି ।

(୧) ସର୍ବଦମ୍ଭଣ ! ପିବତ୍ ସତ୍ତ୍ୱଲାବଧଂ (ଶକୁନ୍ତଳାବଧଂ) ।

(ନ) ତାପଣୀତି । କୌ ଜନଃ, କୌର୍ତ୍ତାୟିଷ୍ୟତି ଅପି ତୁ କୌଽପି ନିତ୍ୟର୍ଥଃ; ଧର୍ମଦାର-
 ପରିତ୍ୟାଗିନୀ ପାତ୍ୟୋଦୟାତ୍ ପତିତସ୍ୟ ଚ ନାମକୌର୍ତ୍ତାୟି ପାପୀତ୍ପତ୍ତେରତି ମାବଃ । ତଥା ଚ
 ଗୀତନଃ—

“ପତିତାଽନ୍ୟାୟପତିତତ୍ୟାଗିନସ୍ୟ ପତିତାଃ ।”

ଗାବହଂ—“ସ୍ୟାନ୍ନାହାବ୍ୟାହାପି ପରସ୍ୟ ଶବନାଦପି ।

ଦଶାଶଂ ପୁଷ୍ପପାପାନାଂ ନିତ୍ୟଂ ପ୍ରାପ୍ନାତି ମାନବଃ ॥”

ଅସ୍ମି ପରିଭାଷଣଂ ନାମ ନିର୍ବାହଣସନ୍ଧେ ରଞ୍ଜମ୍ । ଯଥା ଦର୍ପଣେ—

“ବଦନ୍ତି ପରିଭାଷଣମ୍ । ପରିବାଦକୃତଂ ବାକ୍ୟମ୍ ।”

(୧) ରାଜାତି । ଇୟଂ କଥା ତାପଣ୍ୟୁକ୍ତମିଦ ବାକ୍ୟମ୍, ମାମିବ ଲକ୍ଷ୍ମୀକରୋତି ବିଷୟୀ-
 କରୋତି, ଶକୁନ୍ତଳାପରିତ୍ୟାଗିନୀ ମମିଧ ଧର୍ମଦାରପରିତ୍ୟାଗାଦିତ୍ୟାଶୟଃ । ଯାବଦ୍ଦି ବାକ୍ଷା-
 ଲହାରି । ନାମତୀ ନାକ୍ଷା । ଅସ୍ୟ ଶିଶୋର୍ମାତୁର୍ନାମ କିଂ ନିନ୍ଦାସିଧି ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱଧର୍ମେବ
 ସ୍ୱସନ୍ଦେହଂ ସମାଧତ୍ତେ ଅଥବେତି । ପରଦାରପୃଚ୍ଛାଭ୍ୟାପାରଃ ପରସ୍ତ୍ରୀବିଷୟକମତ୍ତ୍ରକରଣମ୍,
 ଅନ୍ୟାର୍ଥ୍ୟଃ ଧୂଳୁ ଅସାଧୁରୀ, ଶକୁନ୍ତଳପତ୍ନୀତିମନ୍ଦବାଦିତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ ।

(ନ) ତପସ୍ୱିନୀ । କେ ମେଇ ଧର୍ମପତ୍ନୀ-ପରିତ୍ୟାଗୀର ନାମ କୌର୍ତ୍ତନ କରିବେ ।

(୧) ରାଜା । (ସ୍ୱଗତ) ଏ କଥା ଆମାକେଇ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିତେଛେ କେନ ?
 ତବେ କି ଏଇ ବାଳକେର ମାତାର ନାମଇ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବ ? (ଚିନ୍ତା କରିয়া)
 ଅଥବା ପରସ୍ତ୍ରୀର ବିଷୟ ଜିଜ୍ଞାସା କରା ଭାଲ ନା ।

(୧) ରାଜା । ଇୟଂ ଧୂଳୁ କଥା... ଯଦି ଯାବଦସ୍ୟ ଶିଶୋର୍ମାତରୀ ନାମତଃ ପୃଚ୍ଛାମି
 ଅଥବା ଅନ୍ୟାର୍ଥ୍ୟଃ ପରଦାରପୃଚ୍ଛାଭ୍ୟାପାରଃ ।

बालः । दृष्टिचेपम् । कहिं सा मे अम्बा (१) । (ल)

उभे । प्रहसतः (२) । (व)

प्रथमा । आमसारिस्त्रेण उवच्छन्दिदो मादिवच्छलो (३) । (श)

(ल) कश्चिन् सा मे अम्बा ।

(२) प्रविश्येति । सर्वान् प्रतिपञ्चवीरान् दमयति स्वशक्त्या खर्वीकरोतीति सर्व-
दमनः, तत्सम्बोधनम् । शकुन्तस्य तदर्थमेवानीतस्य सन्मथमयूरपञ्चिणः लावण्यं
वीन्दर्यम्, प्रेक्षस्व पश्य, एतत्प्रेक्षणेन च एनं गृहीत्वा सिंहाश्रित्य मुञ्चेत्याशयः ।

अथ न तु शकुन्तलायास्तदाख्याया निजमातुः वर्णं रूपं प्रेक्षस्वित्यर्थः ।

अतएवेदं शकुन्तला रूपप्रधानार्थान्तराक्षेपात् साहित्यदर्पणीकं अतुर्थं पताका-
स्थानम् । यथा तत्रैव—

“इदर्थो वचनविन्वासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥”

“वर्णो गुणाद्ययश्चः युक्तादित्राह्णणादिषु च । वर्णः स्तुती कथायाश्च वर्णः स्यात्
रूपभेदयोः ॥” इति आश्रितः ।

(ल) ब.ल इति । दृष्टिचेपः शकुन्तला आगता नवेति परीक्षार्थः । सा
शकुन्तलाख्या, अम्बा माता ।

(व) उभे इति । तापस्यावित्यर्थः । प्रहसतः नामश्रवणमात्रेणैव मातुरन्वेषण-
कौतुकादित्याशयः ।

(३) तपस्विनी । (युग्मयूरश्लेष्ठ प्रवेश करिशा) सर्कदमन !
शकुन्तलावणा देव ।

(ल) बालक । (दृष्टिक्षेपेण सहित) आमार से माता कोथाय ? ।

(व) तपस्विनीरा दूई जनई । (हास्य करिलेन ।)

(१) ...मे अञ्जु । (२) कश्चिदर्थं पाठी नास्ति ।

(३) उभे । वक्षिणी मातवच्छलो ।

द्वितीया । इमस्म मोरस्म रमणीभदं पेक्वन्ति भणितोसि (१) । (घ)

राजा । खगतम् । किं शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । अथवा सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगटण्डिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते (२) । (स)

(श) नामसादृश्येन उपच्छन्दितो मातृवत्सलः ।

(घ) अस्य मयूरस्य रमणीयतां प्रेक्षन्ति भणितोऽसि ।

(श) प्रथमेति । नामसादृश्येन शकुन्तलेति नामाचाराणामेकानुपूर्वीकत्वेन कर्त्ता, मातरि वत्सलः खेडवान् मातृवत्सलः, अयं बालक इति शेषः, उपच्छन्दितः मातृनिमित्तं प्रलीभितः ।

(घ) द्वितीयेति । भणितोऽसि 'प्रेक्षस्व शकुन्तलावप्यम्' इति पूर्ववाक्येनेत्यर्थः ।

(स) राजेति । नामधेयसादृश्यानि एकानुपूर्वीकनामधेयानि सन्ति । अतएव न तत् आश्वादाख्यमिति भावः । मृगटण्डिकेव जलपिपासीमं रीषिकेव, नाममात्रप्रस्तावः केवलशकुन्तलेतिनामोक्तेः, मे मम, विषादाय कल्पते केवलं विषादमेव जनयितुं प्रवर्त्तते, न पुनस्तत्प्रामिसम्भावनया आनन्दविन्दुमपीति भावः ।

अथ शकुन्तलानुरागद्वयस्य मुखसन्धिनिवेशितस्य बीजस्य पुनरुपस्थितेः सन्धिर्नाम निर्वहणसम्भेदम् । यथा दर्पणे—

“बीजोपगमनं सन्धिः ।”

(श) प्रथमं तपस्विनी । नामेर सादृश्येन एते मातृवत्सलके लूकं करिग्राह्ये ।

(घ) द्वितीया तपस्विनी । एते मयूरस्य सौन्दर्यं देख—एते कथां तौमाके बलिग्राह्ये ।

(१) वच्छ । इमस्म लितिआमारस्म रमणीयं... ।

(२) राजा । आत्मगतम् । किं वा... ।

বালঃ । অন্তিএ ! রৌদ্ৰদি মে চড়ুলকে এষে মৌলি ।
 ইতি কৌড়নকনাদনে (১) । (৬)

প্রথমা । বিলোক্য সাবৈগম্ । অম্বো ! রক্তাকাঙ্ক্ষমৌ মে মণি-
 বন্ধে ণ দৌষদি (২) । (৭)

রাজা । আয়্যে ! অলমাবৈগিন । নন্বয়মস্য সিংহশাবকস্য
 বিমর্হাত্ পরিভ্রষ্টঃ । ইত্যাদাতুমিচ্ছতি (১) । (৮)

(৬) অন্তিকে ! রৌদ্ৰদি মে চড়ুলকে এষ ময়ুরঃ ।

(৭) অম্বো ! রক্তাকাঙ্ক্ষকঃ অস্য মণিবন্ধে ন দৃশ্যতে ।

(৮) বালঃ ইতি । অন্তিকে ! জ্যেষ্ঠভগিনি ! । চড়ুলকথঞ্চলঃ । কৌড়নক
 খিলীপকরণীভূতং স্তম্ভয়ূরম্, আদনে গচ্ছতি ।

“চড়ুলকথঞ্চলী প্রীতঃ” ইতি শব্দার্থঃ । “অলিকা ভগিনী জ্যেষ্ঠা” ইত্যমরঃ ।

(৭) প্রথমেতি । অস্য বালকস্য, মণিবন্ধে হস্তস্য বলয়ধারণস্থানে, রক্তাকাঙ্ক্ষঃ
 রক্তার্থমাশঙ্কঃ সমূললতাভিশ্ৰীষঃ ।

“কাঙ্ক্ষী মূলং সরীরপি” ইত্যনেকার্থধ্বনিমঙ্গরী ।

(৮) রাজা । (স্বগত) ইহার মার নাম কি শকুন্তলা ? অথবা
 নামের সাদৃশ্য আছে (দেখিতে পাওয়া যায়) । মরীচিকার ত্রায় কেবল
 ‘শকুন্তলা’ এই নামমাত্রের উল্লেখ আমার বিবাদ জন্মাইতেছে ।

(৬) বালক । ভগিনি ! এই চঞ্চল ময়ূরটীতে আমার রুচি আছে ।
 (এই বলিয়া, সেই ময়ূরটী গ্রহণ করিল ।)

(৭) প্রথম তপস্বিনী । (দেখিয়া উদ্বেগের সহিত) ওমা ! ইহার
 হাতে রক্তাক্ত দেখিতেছি না ।

(১) বালঃ । অন্তিএ ! রৌদ্ৰদি মে এষী মছৌরনী ।

(২) ...মৌলীগম্ । ...রক্তাকাঙ্ক্ষম্ ... ।

(১) রাজা । অলমাবৈগিন । নন্বয়মস্য সিংহশাবকস্য বিমর্হাত্ পরিভ্রষ্টম্ ।

उमे । मा क्वु मा क्वु एदं । विवीक्ष । क्वधं गहिदो
 क्वेव । विषयादुगेनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः (१) । (ख)

राजा । किमर्थं भवतोभ्यां प्रतिविद्धोऽस्मि (२) । (ग)

प्रथमा । सुणादु महाभाओ । एसा महाप्पहावा अवरा-
 जिदा णाम सुरमहोसही, इमस्स दारअस्स जादकअसमए
 भअवदा मारीएण दिस्सा । एदं किल मादापिदरो अप्पाणं
 च वल्लिअ अवरो भूमिपदिदं ण गेह्हादि (३) । (घ)

(ख) मा खलु मा खलु एतम् । कथं गृह्येत एव ।

(क) राजिति । आवेगेन रक्षाकाण्डादर्शनादुद्देशेन । विमर्शान् एतदालोक-
 कर्तृकसंघर्षात् अयं भूतस्ति दृश्यमानः, परिभ्रष्टः दृष्टान् विच्युतः, रक्षाकाण्ड इति
 शेषः । आदातुं भूतजात् रक्षाकाण्डं यद्दीप्तम् ।

(ख) उमे इति । एतं रक्षाकाण्डम्, गृह्यति शेषः । उरसि वक्षसि निहितौ
 स्थापितौ दृष्टौ याभ्यां ते । अयन्तु विषयस्त्रभावः ।

(ग) राजिति । प्रतिविद्धोऽस्मि रक्षाकाण्डयुक्त्यै इति शेषः ।

(क) राजा । आर्यो ! उद्देशं करिबेन ना । सिंशुशुत्र
 संघर्षेर समय ईहार हात हईते ताहा एई पडिआ गिआछे । (एई
 बलिआ ग्रहण करिते ईच्छा करिलेन ।)

(ख) तपस्विनीरा दुई जनई । रक्षाशुत्र धरिबेन ना, धरिबेन ना ।
 (देखिआ) हाण ! धरिलेनई । (विश्रयवशतः बूके हात दिया, परस्पर
 परस्परनेत्र श्रेति दृष्टिपात करिते लागिलेन ।)

(ग) राजा । आपनारा कि जणु आमाके निषेध करिलेन ? ।

(१) उमे । मा क्वु एदं अवलोक्य । क्वधं गहीषं वीष ।

(२) राजा । किमर्थं प्रतिविद्धाः स्मः ।

(३) प्रथमा । ... एसा अवराहया णाम जीसही इमस्स जादकअसमए ।

রাজা । অথ গৃহ্ণতি । (ঙ)

প্রথমা । তদৌ সপ্তৌ ভবিশ্ব তং দংসই । (চ)

রাজা । অত্র ভবতীভ্যাং কদাচিদন্যত্র প্রত্যক্ষীকৃত-
মিদম্ ? (১) । (ছ)

(ঘ) শ্রুণোতু মহাভাগঃ । এষা মহাপ্রভাবা । অপরাজিতা নাম সুরমহৌষধিঃ,
অস্য দারকস্য জাতকর্মেণময়ে ভগবতা মারীচেন দত্তা । এতাং কিল মাতাপিতরী
আত্মানম্ বর্জয়িত্বা অপরা ভূমিপতিতাং ন গৃহ্ণতি ।

(চ) ততঃ সর্পৌ ভূত্বা তং দশতি ।

(ঙ) প্রথমেতি । সুরমহৌষধিঃ দেবলাকজাতলতাঋষিঃ, দারকস্য বালকস্য
জাতকর্মেণময়ে জাতকর্মেণ্যস্বয়ং স্কারকরকালে, মারীচেন কশ্যপেন । এতান্ অপরা-
জিতান্ ।

প্রসবাৎ পরং নাভীচ্ছদনাৎ পূর্বং জাতকর্মেণ স্কারঃ কৰ্ম্মণ্যঃ । যথা মনুঃ—

“প্রাজ্ঞানামিবর্জনাৎ পুংসী জাতকর্মেণ বিধীয়তে ।”

(ঙ) রাজ্যেতি । অধেতি মন্ত্রে, গৃহ্ণতি ঐদিত্যর্থঃ ।

(চ) প্রথমেতি । ততস্তদা, সর্পৌ ভূত্বা ইয়মেবা পরাজিত্যেতি ঋষিঃ ।

(ছ) রাজ্যেতি । অত্র ভবতীভ্যাং তাপস্বলেণ মাননৌযাভ্যাং যুবাভ্যাম্, অন্যত্র
মহিষজনে, ইদম্ অপরাজিতায়াঃ সর্পভবনানন্তরং শ্রবনম্ ।

(ঘ) প্রথম তপস্বিনী । মহাশয় শুভ্রন—ইহা অপরাজিতানাং
মহাপ্রভাবসম্পন্ন দেবমহৌষধি, এই বালকের জাতকর্মেণ সময় ভগবান্
কশ্যপ দিয়াছেন । ইহা ভূতলে পতিত হইলে, মাতা, পিতা এবং নিজে
ছাড়া, অস্ত্রে গ্রহণ করে না ।

(ঙ) রাজা । যদি গ্রহণ করে ? ।

(চ) প্রথম তপস্বিনী । তাহা হইলে সর্প হইয়া তাহাকে দংশন করে ।

(১) রাজা । ভবতীভ্যাং কদাচিদন্যত্রঃ প্রত্যক্ষীকৃত্য বি জিতা ? ।

ভমে । অণিপ্রসো । (জ)

রাজা । স্বর্ষমাঙ্গনতম্ । তত্ কিং স্বল্বিদানী পূর্ণমাঙ্গনো
মনোরথং নাভিনন্দামি । ইতি বালক পরিষ্রজতে (১) । (ঈ)

দ্বিতীয়া । সুস্বদে । এহি ইমং বুচন্ত' ণিপ্রমবাবড়াএ
সসন্তলাএ ণিবেদেহ্ম । ইতি নিষ্ক্ৰাম্ । (ঙ)

(জ) অনেকশঃ ।

(ঙ) সুদ্রতে ! এহি ইমং বচন্তান্ নিয়মম্ব্যাপৃতায়াঃ শকুন্তলায়া নিবেদযাবঃ ।

(জ) ভমে ইতি । অনেকশঃ প্রত্যস্বীকৃতমিত্যন্বয়ঃ ।

(ঈ) রাজিতি । তন্ তস্মান্ আকৃতিগতসৌচাদৃশ্যেন, অক্ষরঃসম্বন্ধে নানীতায়াঃ
প্রসবেন, একান্ববায়লেন, মাতুঃ শকুন্তলানামকলে ন, ময়া স্তম্বীতায়া অপি অপরাজিতায়া
অসপ্ৰভবনেন চ 'অথ' মত্প্রব 'এব' ইতি নিশ্চয়াদিত্যর্থঃ, পূর্ণ পুত্রলাভেন সফলম্,
মনোরথং পুত্রাভিলাষম্, নাভিনন্দামি এতদালিঙ্কনাদিনা নাদ্বিধি, অবশ্যমিবাভিনন্দা-
নীত্যর্থঃ পরিষ্রজতে আলিঙ্কতি ।

অত্র আনন্দো নাম নিব'হৃৎসম্বন্ধে রক্ষম্ । যথা দপ'থি—

“আনন্দো বাস্কৃতাগমঃ ।”

(ঙ) দ্বিতীযেতি । নিয়মম্ব্যাপৃতায়াঃ পতিপ্রামথ্যে ব্রতনিযতায়াঃ, শকুন্তলায়াঃ
সমীপে ইতি শ্রেষঃ ।

(ছ) রাজা । আপনারা কখনও ইহা অশ্বেত্তর পরে প্রত্যক্ষ
করিয়াছেন ? ।

(জ) তপস্বিনীরা দুই জনই । অনেক বার ।

(ঙ) রাজা । (আনন্দের সহিত স্বগত) তাহা হইলে, এখন
আমার অভিলাষ পূর্ণ হইয়াছে; তবে কেন আদর করিব না । (এই
বলিয়া বালকটীকে আলিঙ্গন করিলেন ।)

(১)...অথলিঙ্গন সম্বন্ধে মপি মে মনোরথং নাভিনন্দামি ।

बालः । मुञ्च मं मुञ्च मं, अन्वाए सभासं गमिष्यं (१) । (ट)

राजा । पुत्र ! मयैव सह मातरमभिनन्दिष्यसि (२) । (ठ)

बालः । दुष्मन्तो मम तादो, ण क्व तुमं । (ड)

राजा । एष विवाद एव मां प्रत्याययति (३) । (ढ)

ततः प्रविशत्येकवैष्ठीधरा शकुन्तला । (ण)

शकु । सवितर्कं न । विश्वारकाले वि पद्दित्यं सव्यदमणस्य
ओसहिं सुणिञ्च ण मे आसंसो अत्तणो भाअधेएसुं । अधवा

(ट) मुञ्च मां मुञ्च माम्, अन्वायाः सभासं गमिष्यामि ।

(ठ) दुष्मन्तो मम तातः, न खलु त्वम् ।

(ड) राज्ञि । एष विवाद एव 'पुत्र !' इति सम्बोधनवाक्यस्य 'दुष्मन्त' इत्यादि-
विरुद्धवाक्यमेव, मां प्रत्याययति त्वत्पितृत्वे न विश्वासयति, ममैव दुष्मन्तत्वादिति भावः ।

(ण) तत इति । एकवैष्ठीधरा विरहलियमादिति भावः ।

(ए) द्वितीय उपस्थिनी । सूत्रता ! आय, এই বৃত্তান্ত ব্রতনিরত
শকুন্তলাকে গিয়া জানাই । (এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

(ট) बालक । आमाके छाड़, आमाके छाड़ ; आमि मायेर
काछे याईव ।

(ठ) राजा । पुत्र ! आमार सहितइ, मातार आदर करिबे ।

(ड) बालक । दुष्मन्त आमार पिता ; तूमि नऽ ।

(ढ) राजा । এই বিবাদই ত আমার বিশ্বাস জন্মাইতেছে ।

(ण) तदनन्तर मञ्जुके एकटीमात्र बेगी धारण करिया शकुन्तला
प्रवेश करिल ।

(१) मुञ्चतु मं माव अन्वाए सभासं गमिष्यं ।

(२) पुत्रक ! मया सहैव... (३) राजा । सञ्चितम्...एव प्रत्याययति ।

জধা মিস্ককেষীএ মে আচকিত্বদং তধা সম্বাবীঅদি এদং ।

इति परिक्रामति (१) । (त)

राजा । शकुन्तलां विलोक्य सवर्षखेदम् । अये ! सेयमत्रभवती

शकुन्तला—(२) (य)

(त) विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्य षोषधिं सुत्वा न मे आशंसा आत्मनो भागधेयेषु । अथवा यथा मिश्रकेश्या मे आख्यातं तथा सम्भाव्यते एतत् ।

(त) शकु इति । वितर्केण वितर्कभावेन असुसुদ্রমनादिना सहैति सवितर्कम् । विकारकालেপি অপরিচিতপুরুষেণ যৎকথা সর্পত্বপ্রাপ্তা স্বরূপান্তথাभावप्राप्तिसमयेऽपि, प्रकृतिस्थां स्वभावस्थान् अपराजिताऽपेक्षैव स्थितामिति यावत्, सर्वदमनस्य षोषधिं मारीचदत्तान्, सुत्वा विद्यमानाया इति शेषः । अतो नैककर्तृकत्वहानिः । भागधेयेषु भाग्येषु भाग्यजन्यपतिप्राप्तावित्यर्थः, न आशंसा न आशा जायते आत्मनो दुर्दृशा-दर्शनेन तथाविधभाग्याभावस्यैव निर्व्यादिति भावः । मे मम समीपे आख्यातं राज्ञः पुनः अरणमित्यर्थः । तथा तेनैव पुनः अरणेन, एतत् अज्ञानमनम्, सम्भाव्यते मया मन्वते । परिक्रामति राज्ञः समीपं गन्तुं पदक्षेपं करोति ।

अत्र मिश्रकेश्युक्ताद्यप्रदर्शनात् पूर्ववाक्यं नाम उपसंहारसन्धेरङ्गम् । तथा च दर्पणे—

“पूर्ववाक्यं विज्ञेयं यथोक्ताद्योपदर्शनम् ।”

(ত) শকুন্তলা । (বিতর্কের সহিত) সর্বদমনের ষোষি, বিকৃত হইবার সময়েও, স্বাভাবিক অবস্থাতেই আছে ইহা শুনিয়াও, নিজের ভাণ্ডার প্রতি আমার আশা হইতেছে না । অথবা মিশ্রকেশী আমার নিকট বসিয়াছে, তাহাতেই ইহা ঘটিয়াছে, ইহা আমি মনে করি । (এই বলিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

(১) শকুন্তলা । বিচার...এ মে আশা আশি অন্তর্ভা । অথবা সর্বদম-নস্যে আচকিত্বদং সর্ব সঁমাবিঅয় এদং ।

(২) রাজা । শকুন্তলাং বিলোক্য । অই...শকুন্তলা । যৈবা ।

वसने परिधूसरे वसना
नियमन्नाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला
मम दीर्घं विरहव्रतं विभक्तिं ॥२१॥

(ध) राजति । दुर्लभमाणप्रियतमादर्शनात् हर्षः तस्या विकृतवेषदर्शनेन दुरवस्थावधारणाच्च खेदः, तभ्यां सहेति तत् । अथ इति सम्भ्रमे । या निरतिशया-
दरेण गृहीता परं मोहेन प्रत्याख्याता च सेधमित्यर्थः ।

वसने इति । परिधूसरे संस्काराभावात् धूलिभिः सर्वातीभावेन धूसरवेषो, वसने परिधानोत्तरीयकपाभ्यां वस्त्रयुगलम्, वसना परिदधाना, निधनेन उपवासादिव्रतेन ज्ञानं शीघ्रं मुखं यस्याः सा, धृता एका वेणिः कुन्तलरञ्ज्युर्बन्धा सा, तथा शुद्धं पवित्रं शीलं स्वभावो यस्याः सा, अतिनिष्करुणस्य गर्भावस्थायामिव परित्यागान् अत्यन्तनिर्दयस्य मम, दीर्घं चिरकालीनम्, विरहव्रतं वियोगनियमम्, विभक्तिं धारयति । महादुःख-
करमेतदिति भावः ।

वियोगनियमनाह हारीतो विष्णुधर्मोत्तरश्च—

“आर्त्तात् मुदिते दृष्टा विधीगे मलिना कृशा ।

धृते स्त्रियेत या पत्नी साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”

“मखलं वज्रयेन्नारी तथा प्रीषितभर्तृका ।

द्वैवताराधनपरा तिष्ठेन्नर्तुं हिते रता ॥”

दर्शणे च—“प्रवासो भिन्नदेशिलं कार्य्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।

तन्नाङ्गवेल्लमालिन्धनेकवेणीधरं स्मिरः ॥”

श्रीपञ्चन्दसिकं व्रतम् ॥२१॥

(ध) राजा । (शकुन्तलाके देविद्या, हर्षं ओ विद्यादेव सहित)
उत्तरे ! এই সেই শকুন্তলা—

धूलि-धूसर दुई थानि बस्त्र परिधान करियाछैन, ब्रह्तेर नियम पालन
कराय मुखथानि ञ्चकाईया गियाछे एवं एकटीमात्र वेणी धारण करिउते-

শুকু । পশ্চাত্তাপবিবৰ্ণে রাজানং দৃষ্টা সসিতকৰ্ম্ম । যা কলু, অজ্জ-
উত্তো অশ্বং, তা কো এসো কিদরক্ক্বামঙ্কলং দারকং মে গত্তসংস-
সেণে দূষেদি (১) । (৬)

বালঃ । মাতরমুপগম্য । অশ্ব ! কো এসো মং পুত্তকৈত্তি
সসিষেহং আলিঙ্কদি (২) । (৬)

রাজা । প্রিয়ে ! ক্রৌর্যমপি মে ত্বয়ি প্রযুক্তমনুকূল-

(৬) ন খলু আৰ্য্যপুত্রোঃয়ম্, তত্ ক এষ ক্ততরচ্চামঙ্কলং দারকং মে গাব্ধসংসর্গেণ
দূষয়তি ।

(৬) অশ্ব ! ক এষ মাং পুত্ৰকৈতি সসি ইমালিঙ্কতি ।

(৬) শুকু ইতি । পশ্চাত্তাপেন স্বপত্ন্যাখ্যানজনিতেন অনুতাপেন বিবৰ্ণে মলিনা-
কৃতম্ । অন্তএব চ বিতর্কং ইতি বোধ্যম্ । ন খলু আৰ্য্যপুত্রোঃয়ম্, আকৃতিবৈষম্যা-
দিত্তি ভাৰঃ । ক্ততং রচ্যয়ে মঙ্কলং यस্য তম্, দারকং শিষ্যপুত্রম্ । দূষয়তি, পুত্র-
জ্ঞানাদিত্যাশ্রয়ঃ ।

(৬) রাজিতি । ত্বয়ি প্রযুক্তং ময়ৈব প্রবর্তিতম্, ক্রৌর্যং গর্ভাবস্থায়ামিহ প্রত্যা-

ছেন ; অতএব এই পবিত্রস্বভাবা শকুন্তলা, অতিনির্দয়স্বভাব আমার
দীর্ঘকালীন বিরহব্রত ধারণ করিতেছেন ৷২১৷

(৬) শকুন্তলা । (অনুতাপে মলিনাকৃতি রাজাকে দেখিয়া
বিতর্কের সহিত) ইনি ত আৰ্য্যপুত্র নহেন ; তবে কে এ, মাতুলিক
রক্ষাস্বভাবী আমার বালকটাকে গাজ্জম্পর্শে দূষিত করিতেছে ? ।

(৬) বালক । (মাতার নিকট যাইয়া) মা ! কে এ, পুত্র বলিয়া
আমাকে সন্দেহে আলিঙ্গন করিতেছে ? ।

(১) ...অজ্জত্তমী বিব...। এতী হাষি...।

(২) ...অশ্ব এ । এতী কো বি পুত্রী মে পুত্ৰতি আলিঙ্কহি ।

परिणामं संवृत्तम् । तदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मान-
मिच्छामि (१) । (न)

शकुं । स्वगतम् । द्विषन्न । समस्सस समस्सस । पहरिष
परिच्यत्तमच्छरेण अणुकम्पिदस्मि देव्वेण । अज्जउत्तो एव्व
एसो (२) । (प)

(प) हृदय ! समाश्रंसिहि समाश्रंसिहि । प्रहृत्य परित्यक्तमत्सरैश्च अनु-
कम्पितास्मि दैवेन । आर्य्यपुत्र एव एषः ।

ख्यानात् निष्ठुरत्वमपि, मे मम अनुकूलः शुभकरः परिणामः श्रेयो यस्य तत् तादृशम्,
सवृत्तं जातम्, देवलीक एव प्रसवेन पुत्रस्य देववत् प्रभावसम्भवात् देवगुरुणा च
कृतरक्षामङ्गलतया दीर्घजीवित्वादिनामाशुभफलसम्भवात् मर्त्यलोके प्रसवे तु तदसम्भवा-
दिति भावः । प्रत्यभिज्ञातं 'स एवायमार्य्यपुत्रः' इति परिचितम् । सानुनयप्रार्थनेयम् ।

(प) शकु इति । प्रहृत्य प्रहारं कृत्वा, परित्यक्तः प्रहारजनितदुःखभोगिनीव
अपराधापगमात् परिहृतो मत्सरी रोषो येन तेन तादृशेन, दैवेन विधिना, अनुकम्पि-
तास्मि दयाविषयीकृतास्मि । कथमेतदित्याह आर्य्यपुत्र एव एष इति । तथा च
विधिना पतिकर्तृकप्रत्याख्यानद्वारा आदौ दुःखं दत्त्वा, परञ्च तस्यैव पत्युरानयनेन
दयाप्राप्तीकृतित्याश्रयः ।

"कञ्चित् क्रोधीऽपि मत्सरः" इति रत्नकोषः ।

(न) राजा । श्रिये ! आमि तोमार उपरे निष्ठुर आचरण
करिया थाकिनेउ, तांहा परिणामे आज आमार अनुकूल हईया
दांड़ाईयाछे । अतएव এখন तूमि आमाके 'एही नेहै' एही भावे
चेन, ईहा आमि ईच्छा करि ।

(प) शकुञ्जला । (स्वगत) मन ! आश्रुत हउ, आश्रुत हउ ।

(१) यदहं...आत्मानं पश्यामि । (२) शकुञ्जला । आत्मगतम् । द्विषन्न !
समस्ससु । परिच्यत्तमच्छरेण । अज्जउत्तो व्वु, एसो ।

রাজা । প্রিয়ে !

স্মৃতিভিন্নমৌহতমসৌ দিধ্যা প্রমুখে স্থিতাসি মে সুমুখি ! ।

উপরাগান্তে শশিনঃ সমুপগতা রোহিণী যোগম্ (১) ॥২২॥

শুকু । সৰ্ব্বম্ । জগদু জগদু অজ্জউত্তৌ । ইত্যর্হৌক্তে বাঘ
সব্বকখৌ বিরমতি (২) । (ফ)

(ফ) জয়তু জয়তু আৰ্য্যপুত্রঃ ।

স্মৃতি । হে সুমুখি ! দিধ্যা ভাগ্যেণ, স্মৃতা পূর্ববর্তিসকলকলহান্ধরসংগ
ভিন্নং দুরীকৃত মৌহ এষ তমৌল্ভকারং যস্য তস্য তাহশস্য, মে মম, প্রমুখে সম্মুখি,
স্থিতাসি । তথা च रौहिणी दक्षतनया नक्षत्ररूपा चन्द्रस्य स्त्री, उपरागान्ते राहुयासान्
পরম্, শশিনশ্চন্দ্রস্য, যোগং সম্মেলনম্, উপগতা প্রাপ্তা । তথা च उपरागानन्तरं
শশিনা সহ রাহুস্তয়া মিলনমিব, বিচ্ছরণানন্তরং ময়া সহ তব মিলনমতৌবসধুরং
জাতমিতি ভাবঃ ।

অতএবাম হৃষ্টান্তৌলঙ্কারঃ ‘মৌহতম’ ইতি নিরঙ্ককিবলরূপকালঙ্কারেণ সঙ্ঘীর্ষ্যতে ।
তথা দুঃখান্ধশুকুন্তলাকপেণ পরস্পরলভ্যার্থেণ পরস্পরদুঃখশমনান্ কৃতির্নাম নিবৃৎখ-
সম্বৈরঙ্কম্ । যথা দর্পণে—

“লভ্যার্থশমনং কৃতিঃ ।”

আৰ্য্যা জাতিঃ ॥২১॥

বিধাতা আঘাত করিয়া, পরে বিবেচ্য ভ্যাগ করিয়া, দয়া করিয়াছেন ।
ইনি আশীপুত্রই ।

রাজা । হে প্রিয়ে ! হে স্মৃখি ! ভাগ্যবশতঃ পূর্বের সমস্ত
বৃত্তান্ত স্মরণ হওয়ায় মোহাকার ঘুচিয়া গিয়াছে, এখন তুমি আমার
সম্মুখে রহিয়াছ । অতএব গ্রহণের পর, রোহিণী চন্দ্রের সঙ্গে সম্মেলন
লাভ করিয়াছেন ॥২২॥

(১) ...শশিনা... (২) ...জিহ অজ্জউত্তৌ...

राजा । प्रिये !

वाप्येण प्रतिबद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कार-पाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥२३॥

बालः । अम्ब ! को एसी ? (१) । (ब)

शकु । भागधियाइं पुच्छ (२) । (भ)

(ब) अम्ब ! क एषः ? ।

(भ) भागधियानि पृच्छ ।

(क) शकु इति । वक्ताव्यवाक्यान्तरेण सङ्ग एतद्वाक्यस्य समुदायत्वात् उक्तवाक्यस्य अर्थत्वमेव भवतीति अङ्गीकृते इत्युक्तमिति बोध्यम् । वाप्येण अशुभारेण सन्नी बद्धः कण्ठो यस्याः सा तादृशी सती, विरमति वाक्यान्तरोच्चारणात् निवर्त्तते ।

वाप्येणेति । जयशब्दे, वाप्येण अशुभारेण, प्रतिबद्धेऽपि निवर्त्ततेऽपि, मया जितं मन जय उक्तकर्षोऽभूदित्यर्थः । यद्वयस्यात्, असंस्कारेण नियमस्यत्वात् अलक्तक-दानादिसंस्कारवर्जनेन पाटलः च्चेतरक्तः ओष्ठपुटी यस्य तत् तादृशम्, ते तव मुखम्, दृष्टम् । तव मुखदर्शनमुत्कर्षजम्बमेवेत्याशयः ॥२३॥

(ख) शकु इति । भागधियानि आत्मनी भाग्यानि । तथा च अस्य राजवक्त्रवर्त्तिन चौरसङ्घपेण जातत्वात् तव सौभाग्यम्, पुनर्गर्भस्त्रावस्त्रायामेव मत्पत्न्याख्यानात् तव दुर्भाग्यम्, पुनश्च दानो विना क्षेपया अकञ्जादेव समागमात् अपरविधं तव सौभाग्यमाक्षे

(क) शकुलला । (आनन्देर सहित) आर्यापूत्रेर जय हट्टक, जय हट्टक (এই অর্কোক্তির পর বাম্প-রুদ্ধ-স্বর হইয়া বিরত হইল ।)

राजा । प्रिये ! वाप्येण त्वामार जयशब्दके रुद्ध करिष्या थाकिसे, आमि जय लाड करिष्याहि । येष्टेत्तु, संस्कार ना कराय पाटलवर्ण-ओष्ठयुक्त त्वामार मुखथानि आमि देखिष्याहि ॥२३॥

(ब) बालक । मा ! ए, के ? ।

(१)....अजूप?.... (२) शकुलला । बच्छ ! हे भागधियाइं पुच्छतु ।

राजा । सुतनु ! हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपै तु ते,
 किमपि मनसः सन्धोहो मे तदा बलवानभूत् ।
 प्रबलतमसामिव प्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः
 स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यद्दिशङ्कया ॥२४॥

तानि सर्वाण्येवात्मनो भाग्यानि पृच्छ ; तानि च एष कः कौटशश्चेति निवेदयितुं शक्तुः, किन्तु अस्य स्वरूपापरिज्ञानादहं न निवेदयितुं शक्नोमीति भावः । अतएव हि भाग्यानां द्विविधत्वात् भागधियानीति बहुवचनम् ।

सुतन्विति । शोभना तनूर्यस्याः सा सुतनुः । हे सुतनु ! ते तव हृदयात्, प्रत्यादेशेन मत्कृतप्रत्याख्यानेन व्यलीकं पीडा, अपैतु अपसरतु ; इत्येव प्रार्थनेत्याशयः । ननु कथं त्वया प्रत्याख्यानेन पीडा दत्ता इत्याह किमपीति । तदा तस्मिन् प्रत्यादेश-समये, मे मन मनसः, किमपि अनिर्वचनीयः, बलवान् सातिशयः, सन्धोहो वैचिष्यं विष्णुतिरिति यावत्, अभूत् । तत एव च प्रत्यादेशेन पीडा दत्ता न पुनः कामत इत्यभिप्रायः । हि तथाहि, प्रबलानि सातिशयानि तमासि तमोगुणजनितमोहा अन्धकाराश्च येषां तेषां तादृशानां जनानाम्, शुभेषु मङ्गलेषु विषयेषु, एवं प्राया वाङ्मयेन इत्यन्धताः प्रत्यादेशादिरूपा इत्यर्थः, वृत्तयो व्यवहारा जायन्ते इति शेषः । ननु कुत्रैतत् दृष्टमित्याह स्रजमिति । अन्धो जनः, शिरसि मस्तके, क्षिप्तां केनाप्यपिताम्, स्रजमपि पुष्पमालामपि, अद्दिशङ्कया तद्रूपादर्शनात् सर्पश्चमेष, धुनोति कम्पयति मस्तककम्पनेन कम्पयित्वा पातयतीत्यर्थः । अतएव अन्धस्यैव प्रबलतमसो जनस्य शुभेषु विपरीतवृत्तयो भवन्तीति भावः ।

अत्र प्रथमचरणार्थं प्रति द्वितीयचरणगतवाक्यार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गम्, तृतीय-चरणगतशालाश्वेन पूर्वार्धगतविशेषसमर्थात् अर्थान्तरन्यासो दृष्टान्तश्च इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

“स्त्रियां मूर्त्तिकाशुक्लानुः” “पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्” इति आनरः ।

हरिषी वृत्तम् ॥२४॥

(६) शकुन्तला । निन्देन्न भाग्यदेक जिज्ञासा कर

इति पादयोः पतति (१) । (न)

शकु । उत्येदु अज्जउत्तो । णूणं मे सुहृत्पड्विवन्धमं
पुराकिदं तेषुं दिवसेषुं परिणामसुहं आसि ; जीण साण-
क्रीसो वि अज्जउत्तो मइ विरसो संवुत्तो (२) । (य)

(य) उचित्तु ऋष्यपुत्रः । नूनं मे सुखप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु
परिणामसुखमासीत् ; येन सानुक्रीशोऽपि ऋष्यपुत्रो मयि विरसः संवत्तः ।

(न) इतीति । पादयोः शकुन्तला इति शेषः ।

(य) शकु इति । नूनं निश्चितमेव, सुखस्य प्रतिबन्धकं प्रतिकूलं दुःखजनक-
मित्यर्थः, पुराकृतं पूर्वजन्मकृतं पापमिति तात्पर्यम्, तेषु दिवसेषु प्रत्याख्यानावधि-
दिनेषु, परिणामसुखं परिपाकीन्मुखं दुःखजननप्रवृत्तमित्यर्थः । तेन हेतुना, सानु-
क्रीशोऽपि मां प्रति सदयोऽपि, विगतो रसीऽनुरागो यस्य स विरसः । दुरदृष्टयथादेव
मे तादृशं दुःखमासीदिति न तवापराध इति भावः ।

“कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्राशः” इति “शङ्करादौ विषे वीर्ये गुरुं राजे रूपे रसः”
इति चामरः ।

রাজা । হে সুন্দরি ! তোমার মন হইতে প্রত্যাখ্যানের
অসন্তোষ দূর হউক । কারণ, তখন আমার মনের অনির্বচনীয় প্রবল
মোহ জন্মিয়াছিল । অত্যন্ত অজ্ঞানীদের শুভ বিষয়ে এইরূপই বাবহার
হইয়া থাকে ; দেখ অন্ধলোক, মাথার উপরে ফুলের মালা ছুড়িয়া দিলেও,
সর্পত্রমে তাহা কেলিয়া দেয় ॥২৪॥

(ম) (এই বলিয়া, শকুন্তলার চরণযুগলে পতিত হইলেন ।)

(য) শকুন্তলা । আৰ্য্যপুত্র উঠুন । আমার সুখের প্রতিবন্ধক
পূৰ্বজন্মকৃত কোন পাপ, সেই সমস্ত দিনে নিশ্চয়ই ফল জন্মাইতে

(১) অথ' পাঠ: ক্রমবিশিষ্টাঃ ।

(২)...সুখরিষ্যপড্বিবন্ধমং...

রাজা । উচ্চৈঃ ।

শকু । অধ কধং অজ্জউত্তেণ সুমরিদৌ দুক্কভারী অশ্মং
জয়ী । (২)

রাজা । উহৃতবিষাদশল্যঃ কথয়িষ্যামি । (ল)

মৌহান্ময়া সুতনু ! পূর্বমুপেচ্ছিতস্তে

যৌ বাঘ্যবিন্দুরধরং পরিবাধমানঃ ।

তং তাবদাকুটিলপক্ষ্মবিলম্বময়

কান্তে । প্রমুচ্য বিগতানুশয়ো ভবামি (১) ॥২৫॥

(২) অধ কথনার্থপুত্রেষু স্মৃতি দুঃখভাগী অশ্মং জনঃ ।

(২) শকু ইতি । অশ্মং মত্স্বরূপা জনঃ ।

(ল) রাজিতি । উহৃতং হৃদয়াদুত্পাটিতং বিষাদশল্যং যেন স তাড়য়ঃ সন্, কথয়িষ্যামি তব অরথপ্রকারমিতি শিষ্যঃ । বিষাদশল্যে নোতপীড়নাৎ সহসা তদন্তু, ন শক্নোমীত্যাশয়ঃ ।

কিঁ ক্রুত্বা উহৃতবিষাদশল্যৌ ভবিষ্যতীত্যাহ মৌহাদিতি । হে সুতনু ! ময়া, অধরং তদৌহম, পরিবাধমানঃ পতনে নিপীড়য়ন্, যস্মৈ তব বাঘ্যবিন্দুঃ অশুকথঃ, পূর্বং প্রত্যাখ্যানকালৌ, মৌহান্ উপেচ্ছিতঃ অগণিতঃ, হে কান্তে ! অয়মাকুটিলিপু ইৎপক্ষ্মবু প্রবুদ্ধ হইয়াছিল ; যে হেতু, আর্ষাপুত্র সদয় হইয়াও আমার প্রতি নির্ভয় হইয়াছিলেন ।

রাজা । (উঠিলেন ।)

(২) শকুন্তলা । আর্ষাপুত্র কি প্রকারে এই দুঃখী লোককে স্মরণ করিলেন ? ।

(ল) রাজা । বিষাদশল্য দূর করিয়া পরে বলিব ।

(১) শ্রী বাঘ্যবিন্দুঃ ।...বিগতানুশয়ী ভবয়ম্ ।

ইতি যথোক্তং করোতি (১) । (ব)

শকু । প্রমুঢ়বাখ্যা অঙ্গুরীয়কং বিলোক্য । অজ্জলন্ত ! তং এদং
অঙ্গুলীশ্রমং ? । (শ)

রাজা । অথকিম্ । অস্যাঙ্গুলোপলম্বান্ময়া স্মৃতিরূপ-
লম্বা (২) । (ঘ)

(শ) আর্থ্যপুত্র । তদেতৎ অঙ্গুরীয়কম্ ? ।

পশ্যসু নিবলোমসু বিলম্বং সংস্কৃতম্, তং বাখ্যবিন্দুম্, প্রমুজ্য তাবৎ প্রীচ্ছ্যাম, বিগতানুশ্রয়ী
বিনষ্টানুতাপী ভবামি । তর্থাৎ চৌহুতবিধাদশ্লথঃ সন্ কথয়িষ্যামীতি ভাবঃ ।

অত্র অশ্রুমাংসনকার্যস্যান্বিষণাত্ দ্বিবোধী নাম নিবাহুগসম্বে রক্তম্—“বিবোধঃ
কার্যমার্গণম” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

“ভবেদনুশ্রয়ী হি ষে পশ্যাত্তাপানুশ্রয়ীঃ” ইতি মেদিনী ।

বসন্তলিলাকা হস্তম্ ॥২৫॥

(ব) ইত্যেতি । যথোক্তং করাভ্যাং শকুন্তলানিবগতবাখ্যমার্জনম্ ।

অত্র প্রসাদী নাম নিবাহুগসম্বে রক্তম্ । তথা চ দর্পণ—

“শুশ্রূষাদিঃ প্রসাদঃ স্মাত্ ।”

(শ) শকু ইতি । প্রমুঢ়বাখ্যা দুগলনৈ ন প্রীচ্ছিতনিবজলা । তদেতদঙ্গুরীয়কম্,
যেদাঙ্কং পূর্বং প্রত্যবিত্তেতি বাক্যশ্রবঃ ।

হে সুন্দরি ! আমি মোহবশতঃ, তোমার গুণের যন্ত্রণাকারক যে
অশ্রুবিন্দু পূর্বে উপেক্ষা করিয়াছিলাম ; হে কাশ্বে ! আজ বক্রনয়ন-
লোম-সংলগ্ন সেই অশ্রুবিন্দু মার্জনা করিয়া অল্পতাপবিহীন হইব ॥২৫॥

(ব) (এই বলিয়া উক্ত কার্য্য করিলেন ।)

(শ) শকুন্তলা । (অশ্রু মার্জিত হইলে অঙ্গুরীয়কটী দেখিয়া)
আর্ধাপুত্র ! এই কি সেই অঙ্গুরী ? ।

(১) যথোক্তমনুতিষ্ঠতি । (২) অস্যাঙ্গুলীয়কলম্বান্ময়া স্মৃতিঃ...।

শকু । বিঘমং কিদং ক্বু, ইমিণা, জং তদা অজ্জতস্স
পছাঅণকালী দুস্সহং আসি । (স)

রাজা । তেন হি ঋতুসমাগমচিহ্নং প্রতিপদ্যতাং লতা-
কুসুমম্ (১) । (ছ)

শকু । য় সে বিস্সসেমি, অজ্জতত্তো জ্জি ব ণং ধারেদু । (স)

(স) বিঘমং ক্তমং সল্লনেন, যত্ তদা আর্থ্যপুত্রস্য প্রত্যাযনকালী দুস্হমসাতীত্ ।

(ঘ) রাজিতি । অর্থাক্রমিত্যে কমেবাম্বয়মঙ্গীকারার্থে ইত্যুক্তমেব । অস্য অঙ্কু-
রীয়কস্য, অঙ্কুতীপলম্বাত্ মত্স্বীদরাত্ লামেন আশ্রয়রূপেণ লামাত্, স্মৃতি: পরিণীতা-
রূপেণ তব অরণম্ ।

(স) শকু ইতি । অনেন অঙ্কুরীয়কেষ, বিঘমং দারুণং কাৰ্যম্ । প্রত্যাযনকালী
বিশ্বাসীত্বপাদনসময়ে ।

(ছ) রাজিতি । লতা, ঋতা: সমাগমস্য সম্মেলনস্য চিহ্নং বিহ্নরূপং কুসুমং
স্বপুণ্যম্, প্রতিপদ্যতাং লভতাম্ । তথা চ লতা যথা বসন্তাদিঋতুসমাগমচিহ্নভূতং
স্বকুসুমং ধারয়তি, তথা ত্বমপি মত্সমাগমচিহ্নভূতমিদমঙ্কুরীয়কং পুনর্ধারয়িত্বাশ্রয়: ।

অতএবান্ অপ্রস্তুতসমাত্ প্রস্তুতসমপ্রতীতিরূপা অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কার: । তথা
ভাষণং নাম নিবন্ধণসম্বন্ধরহম—“সামদানাটি ভাষণম্” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

(স) রাজা । ই । অভূত রকমে ইহা পাওয়ায়, আমি স্মৃতিলাভ
করিয়াছিলাম ।

(স) শকুন্তলা । এই অঙ্গুরী, বড় ভয়ঙ্কর কার্যা করিয়াছে,
যে হেতু আর্থীপুত্রের সেই বিশ্বাসোৎপাদনের সময়ে ইহাকে পাওয়া
যায় নাই ।

(ছ) রাজা । তাহা হইলে, লতা ঋতুর সহিত সম্মিলিত হওয়ার
চিহ্নরূপ পুষ্প ধারণ করুক ।

(১) - ঋতুসমভাষচিহ্নম্ ।

ततः प्रविशति मातलिः ।

मातलिः । दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रसुखदर्शनेन च आयुष्मान् वर्धते । (क)

राजा । सुहृत्सम्पादितत्वात् साधुतरफलो मे मनोरथः ।
मातलि ! न खलु विदितोऽयमाखण्डलस्यार्थः ? (१) । (ख)

(क) नास्य विन्दसिमि. आर्यपुत्र एव एनं धारयतु ।

(ख) शकु इति । अस्य अङ्गुरीयकस्य. सम्बन्धे अहं न विन्दसिमि न विन्दासं दधानि, पूर्वप्रतारणानुभवेन परमपि प्रतारणासन्देहादिति भावः । अतएव आर्यपुत्री भवानेव, एनमङ्गुरीयकम् । "तस्य आनुकरोति हि" इत्यादिवत् अस्येति शेषे षष्ठी ।

(क) मातलिरिति । आयुष्मान् भवान् दुष्मन्., दिष्ट्या भाग्येन धर्मपत्न्याः शकुन्त्यायाः समागमेन सम्पन्ननेन । वर्धते अभ्युदयवान् भवति ।

(ख) राजेति । सुहृदा सख्या त्वया सम्पादितत्वात् फलस्य संघटितत्वात्, मे मम मनोरथः अभिलाषः, साधुतरम् अतीवीत्कृष्टं फलं यस्य स तादृशो जात इति शेषः, साक्षादेव स्त्रीपुत्रलाभादित्याशयः । अयम् अर्थः शकुन्त्याप्रत्याख्यानरूपो विषयः अथवा प्रत्याख्याता शकुन्त्या प्रसूतपुत्रा सती अत्रैवास्ति इत्येवं विषयः, आखण्डलस्य इन्द्रस्य, न खलु विदितः न खल्लन्द्रेणावगतः ? इति काकुः । आखण्डलस्येति "वर्तमानाधिकरणयोः सौर्वे" इति षष्ठी ।

(क) शकुन्त्या । आसि ईशके विश्वास करि ना ; आर्यपुत्रइ ईशके धारण करुक ।

ताहार परे मातलि प्रवेश करिन ।

(क) मातलि । भागावशतः धर्मपत्नीर सहित सम्मिलित हउशाय एवः पुत्रेर मुख देथाय आपनि अङ्गुमय लाभ करिशाछेन त ? ।

(१) राजा । अभूत् सम्पादितस्त्रादुफली मे मनोरथः । मातलि ! न खलु विदितोऽयमाखण्डलीन वृत्तान्तः स्यात् ? ।

মাতলি: । সখিতম্ । কিমীশ্বরানাং পরোচম্ । এহি
ভগবান্ মারীচস্তে দর্শনমিচ্ছতি (১) । (গ)

রাজা । প্রিয়ে ! অবলম্ব্যতাং পুত্র: , ত্বাং পুরস্কৃত্য ভগবন্তং
দ্রষ্টুমিচ্ছামি (২) । (ঘ)

শকু । লজ্জমি ক্ব, অজ্জত্বেণ সত্ভং গুরুশরণসমীপং
গন্তুং (৩) । (ঙ)

(ঙ) লজ্জং লভ্যু অর্থ্যপুত্রোণ সাত্ভং গুরুজনসমীপং গন্তুম্ ।

(গ) মাতলিরিতি । সর্বাধীবাগমত্যায়েন ইন্দ্রেণৈবাত্মন: প্রেরিতত্বাত্ কৌতুকেণ
সখিতম্ । ইশ্বরানাং অখিমাঈশ্বর্যশালিনাম্, কিং বস্তু, পরোচম্ অতীন্দ্রিয়ম্
অনবগতং তিষ্ঠতীতি তাত্পর্যম্, অপি তু কিমপি নৈত্বর্থ: , অনর্থানিতয়া সর্বং এবায়মর্থং
আস্কন্দলস্ব বিদিত এবিতি ভাব: । মারীচ: কশ্যপ: , দর্শনং সাচাত্কারম্ ।

(ঘ) রাজিতি । অবলম্ব্যতাং ক্রীড়ং প্রযতাম্ । পুরস্কৃত্য অয়সরীকৃত্য,
ভগবন্তং কশ্যপম্ ।

(খ) রাজা । বকুজনের সম্পাদিত বলিয়া, আমার অভিলাষের
ফল ভালই হইয়াছে । মাতলি ! দেবরাজ এই বৃত্তান্ত জানেন নাই ত ?

(গ) মাতলি । (ঈশ্বং হাশ্বেশ্বর সহিত) অখিমাঈশ্বর্যশালীদের
কোন বিষয় অজ্ঞাত থাকে ? আসুন, ভগবান্ কশ্যপ আপনার
সাক্ষাৎকার ইচ্ছা করেন ।

(ঘ) রাজা । প্রিয়ে ! পুত্রটিকে কোলে লও, তোমাকে সম্মুখে
করিয়া ভগবান্ কশ্যপকে দেখিতে ইচ্ছা করি ।

(ঙ) শকুন্তলা । আর্থাপুত্রের সঙ্গে গুরুজনের নিকট যাইতে
আমার লজ্জা করে ।

(১) ...এতাদৃশম্ ! ... দর্শনং বিদ্যতি । (২) রাজা । শকুন্তলী ! অবলম্ব্যতাং ।

(৩) ...শকুন্তলা । দ্বিরিখানি অজ্জত্বেণ সত্ভং গুরুশরণসমীপং গন্তুং ।

राजा । आचरितव्यमेतदभ्युदयकालेषु ; तदेहि तावत् (१) । (च)

इति सर्वे परिक्रामन्ति । (छ)

ततः प्रविशत्यदित्या सङ्घासनीपविष्टा मारीचः (२) । (ज)

मारीचः । राजानमवलोक्य । दाक्षायणि ! (झ)

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी

दुष्मन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्म्म जातं

तत् कोटिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥२६॥

(च) राजेति । अभ्युदयकालेषु उन्नतिसमयेषु, एतत् पतिपत्नीपुत्राणां मिलित्वा गुरुजनबन्धनादिकम्, आचरितव्यं कर्त्तव्यम् ; अती न लज्जितव्यमित्याशयः ।

(छ) इतीति । परिक्रामन्ति कश्यपसमीपं गन्तुं पादक्षेपं कुर्वन्ति ।

(ज) तत इति । मारीचः मरीचिपुत्रः कश्यपः । ननु प्रवेशो नाम अभ्यन्तर-गमनम्, उपविष्टश्च निष्ठगतगमन इत्युपविष्टस्य स्वयं प्रवेशोऽनुपपन्न एवेति चेन्न ईदृशस्यले जङ्गत्स्वार्थलक्षणया जर्बनिकापसारणादिना सभ्यदृष्टिगोचरत्वमेव विश्रुतातीर्य इति प्रविशति सभ्यानां दृष्टिगोचरीभवतीत्यर्थाङ्गानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

(झ) मारीच इति । दक्षस्यापत्यं स्त्रीति दाक्षायणी दक्षतनया, तत् सम्बोधनम् । पुत्रस्येति । अयम् उपस्थितः पुरुषः, ते तव पुत्रस्य इन्द्रस्य, रणशिरसि समराङ्गने, अग्रयायी सर्वेषां सैन्यानामग्रयाणी, अतएव महावीर इति भावः ; दुष्मन्त इति

(८) राजा । अङ्गानुपपन्न समये एहीरूपं करा उचित ; अतएव आहिस ।

(९) (इहार परे सकले पादक्षेपं करिंते नागिन ।)

(१०) तदनन्तरं अदितिं सहितं आसनोपविष्टे कश्यपेण प्रवेश ।

(११) कश्यप । (राजाके देखिया) दक्षतनये !

(१२) राजा । अयि ! आचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एहि एहि ।

(१३) अदित्या सार्धमासतस्यः...

অদितिঃ । সম্ভাবণীঅপ্যহা বা সৌ আকিদৌ (১) । (জ)

মাতলিঃ । আয়ুশ্চন্ ! এতৌ পুত্রপ্ৰীতিপিয়ুনেন চক্ষুশা
দিবীকসাং পিতরাবায়ুশ্চন্সমবলীকয়তঃ, তদুপসৰ্প (২) । (ট)

(জ) সম্ভাবণীয়মভাষা অস্বাক্ৰান্তিঃ ।

লাকা অমিহিতৌ লোকৈরাখ্যাত, ভুবনস্য মৰ্য্যলোকস্য, মৰ্ণা রক্ষিতা রাজৈর্যথঃ ।
যস্য দুশালস্য, আপেন ধনুশা, বিনিবৰ্চিতং সন্দাচিতং কৰ্ম্ম শ্ৰম্ভুবিজয়ত্বপং কাৰ্য্যং
যস্য তন্ তাহশম্, তন্ পসিহম্, কোটমন্ তৌল্যায়ম্, কুলিশং বজ্ৰম্, মৰ্ণোন ইন্দ্রস্য,
আমরশ্চন্ অলঙ্কারস্বরূপং জাতম্, যুদ্ধাত্মকপ্রযোজনাভাষাত্ বীরশরীরশোভাজনকত্বা-
শ্চৈত্ব্যায়ঃ ।

অন আমরশ্চন্ প্রতি বিনিবৰ্চিতকৰ্ম্মপদস্বার্থো হৈতুরিতি পদার্থহৈতুকং কাব্যলিঙ্গম্,
আমরশ্চন্ আমরশ্চন্সমিতি নিরঙ্কং কেবলরূপকশ্চ অনযৌরঙ্গাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ ।

বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥২৬॥

(জ) অদিতিরিতি । সম্ভাবণীযঃ অবধারণীযঃ প্রভাবঃ শক্তির্যস্যোঃ সা । তথা
অ অস্বাক্ৰান্তিদৃশ্যনৈব মন্ডাশক্তিৰসৌতি সম্ভাবয়িতুং শক্যত ইত্যায়ঃ ।

“প্রভাবঃ শক্তিতজসীঃ” ইতি বিশ্বঃ ।

(ট) মাতলিরিতি । পুত্রে পুত্রস্য ইন্দ্রস্য সখিলেন পুত্রস্বরূপে ত্বয়ি প্ৰীতিপিয়ুনেন
শ্চৈত্বপুত্রকেন । দিবীকসাং দৈবানাম্, পিতরৌ মাতাপিতরৌ, এতৌ অদিতিকশ্চয়দৌ,
আয়ুশ্চন্ মৰ্ণনম্ । তন্ তস্মাত্, উপসৰ্পং এতযোঃ সমীপং গম্ম্ ।

তোমার পুত্র দেবরাজের যুদ্ধে ইনি অগ্রগামী হইয়া থাকেন, ইনি
দুঃস্বপ্ননায়ে অভিহিত এবং মৰ্ত্যলোকের রাজা ; ষাঁহার ধনুতে বজ্রের
কার্য সম্পাদন করে বলিয়া সেই তীক্ষ্ণ বজ্ৰ, ইন্দ্রের অলঙ্কারমাত্র হইয়া
থাকে ॥২৬॥

(ঞ) অদिति । ইহার আকৃতি দেখিয়া, প্রভাবের অহুমান করা যায় ।

“(১)ঃ...সম্ভাবণীআপ্যহা বা । (২)ঃ...তাদুপসৰ্পং ।

राजा । मातले ।

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य सुनयो यत्तेजसः कारणं,

भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यद्वयन्नभागीश्वरम् ।

यस्मिन्नात्मभुवः परोऽपि पुरुषश्चक्रो भवायास्यदं (१)

इन्द्रं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तत् स्रष्टु रेकान्तरम् ॥२७॥

प्राहुरिति । सुनयः, यत् इन्द्रम्, द्वादशधा द्वादशभिः प्रकारैर्मूर्तिभिरित्यर्थः, स्थितस्य, तेजसः तेजोमयस्य सूर्यस्य, कारणमुत्पादकम्, प्राहुर्वदन्ति; यत् इन्द्रं कर्तुं, भुवनत्रयस्य स्वर्गमर्त्यपातालान्मकमिश्रगतं, भर्तारं परिपालयितारम्, तथा यज्ञे भागी येषां ते यज्ञभागा देवास्तेषामीश्वरम् अधिपतिम् इन्द्रमिति तात्पर्यम्, सुषुवे उत्पादयामास; तथा आत्मना भवतीति आत्मभूर्ब्रह्मा तस्यादपि पर उत्कृष्टः पुरुषो नारायणः, भवाय वामनरूपेणोत्पत्तये, यस्मिन् इन्द्रे, आस्यदम् आधियतासम्बन्धेन जन्मतासम्बन्धेन च स्थितिम्, चक्रे कृतवान्; दक्षो ब्रह्मणो उद्वाह्वुलौतो जातः प्रजापतिः मरीचिश्च तस्यैव ज्येष्ठी मानसपुत्रः ताभ्यां सकाशात् सम्भवतीति दक्षमरीचिसम्भवम्, स्रष्टुर्ब्रह्मणः सकाशात्, एकेन पुरुषेण दक्षेण मरीचिना च अन्तरं व्यवधानं यस्य तत् तादृशम्, इदं दृश्यमानम्, तत् इन्द्रं दम्पतियुगलं किमिति काङ्क्षन्नेन प्रश्नी व्यज्यते । ब्रह्मणः पीवी दक्षस्य च पुवी सेशमदितिः किम्, ब्रह्मणः पीवी मरीचिश्च पुत्रः सोऽयं कश्यपश्च किमिति सरलायः ।

अत्र अद्वितिकश्यपयोनिरतिशयप्राधान्यप्रतिपादनकार्यं प्रति बहुतरकारणीयत्वात् सन्तुष्टीश्लोकारः ।

(१) मातलि । आयुष्मन् ! এই দেবগণের পিতা ও মাতা, পুত্রের প্রতি স্নেহসূচক দৃষ্টিতে আপনাকে দেখিতেছেন; অতএব ইহাদেৱ নিৰুটে বান ।

(১) যক্ষিদ্ধাত্মভবঃ...

মাতলিঃ । অথকিম্ । (ঠ)

রাজা । প্রথিপত্য । ভূমাভ্যামপি বাঁ বাসবনিযৌজ্যৌ দুশম্নতঃ
প্রথমতি (১) । (ঙ)

“দুরানাক্ষীচমাঃ পরাঃ” “জন্মহরী ভবী” “বিদ্বীনি মিথুনং স্বপ্নং যুগ্মনু যুগলং
যুগলং” ইত্যমরঃ ।

হাদ্রাদিত্যা মিতাশ্বরাযাং দিব্যবিধিপ্রকরণে পরিগণিতাঃ । যথা—

“ধাতার্থ্যনা শ্চ মিতশ্চ বহুযৌঃশৌ ভগল্লাঘা ।

বন্দী বিবস্তান্ পুধা শ্চ পর্জন্যৌ দম্ননঃ স্মৃতঃ ॥

ততল্লপা ততৌ বিষ্ণুরজস্বনৌ লক্ষ্মণজঃ ।

ইত্যে তে হাদ্রাদিত্যা নামাভিঃ পরিকীর্ণিতাঃ ॥”

বিষ্ণুপুরাণে—“অদিতৈঃ কক্ষপাজ্জাভাঃ দৈবাস্বীন্দ্রাদযৌঃলশ্চ ।”

“লক্ষ্মণদেবী শ্চ সপ্তমী তথা বীবস্ততে দ্বিজ ।।

বামনঃ কক্ষপাদ্বিষ্ণুরদিত্যাং সল্লম্ভুষ হ ॥”

প্রমাণানুসারে সন্দেহ নাই । হাদ্রাদিত্যিকীর্ণিতং তলম্ ॥২৩॥

(ঠ) মাতলিরিতি । অথকিমিত্যঙ্কীকারি ।

রাজা । মাতলি ।

মুনিগণ ষাঁহাদিগকে ষাদশরূপে অবস্থিত তেজের (সূর্যের) উৎপাদক বলিয়া থাকেন ; ষাঁহারী, ত্রিভুবনের রাজা এবং যজ্ঞের অংশভাগী ইত্যেক উৎপাদন করিয়াছেন এবং ব্রহ্মা হইতেও প্রধান পুরুষ স্বয়ং নারায়ণ, বামনরূপে জন্ম গ্রহণ করিবার জন্ত, ষাঁহাদের উপরে আশ্রয় লইয়াছিলেন ; দক্ষ ও মরীচি হইতে উৎপন্ন এবং ব্রহ্মা হইতে একটা পুরুষমাত্রে ব্যবহৃত এই কি সেই দম্পতিযুগল ? ॥২৭॥

.. (ঠ) মাতলি । ই ।

* (ঙ) রাজা । ভূমমল । ভূমাভ্যামপি বাসবানুযৌঃ...

मारीचः । वत्स ! चिरं जीवन् पृथिवीं पालय (१) । (ठ)

अदितिः । अप्पदिरधो होहि (२) । (ण)

शकुन्तला पुत्रसङ्घिता पादयोः पतति (३) । (त)

मारीचः । वत्से !

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरव्या न ते योज्या पीलोमीमङ्गला भव (४) ॥२८॥

(घ) अप्रतिरधी भव ।

(ड) राजति । वासवस्य इन्द्रस्य नियोज्यो दासः । एतेनात्मनो नितान्तापकर्षो
व्यज्यते । वां युवाभ्याम् ।

“नियोज्यकिङ्करप्रैश्चभुजिष्वपरिचारकाः” इत्यमरः ।

(ठ) मारीच इति । चिरमित्यस्त्रीभयनाप्यन्वयः । तेन चिरं जीवन् चिरमेव
पृथिवीं पालयेत्यर्थः ।

(ण) अदितिरिति । अप्रतिरधः प्रतिपञ्चरहित इत्यर्थः ।

(त) शकु इति । पादयोः अदितिकण्ठपयोः प्रत्येकं चरणवीरिति तात्पर्यम् ।
पादादीनां हिलविशिष्टा जातिरिति अनुबु^३ पादेऽर्थेऽपि द्विवचनम् ।

आखण्डलेति । भर्ता तव पतिदुःखलाः, आखण्डलसमः प्रभावे सम्यक्ती च इन्द्रगुणः,

(ड) राजा । (प्रणिपात करिष्या) इन्द्रेण दास दुःखल, आपनादेन
दूरे जनककै प्रणाम करितेहे ।

(ठ) कञ्चप । वत्स ! चिरजीवी हईया पृथिवी पालन कर ।

(ण) अदिति । विगकविहीन ह० ।

(त) शकुन्तला । (पूत्रेण सहित ईशादेण चरणे पतित हईल ।)

(१) ...चिरं जीव... (२) ...वच्छ ! अप्पदिरधी होस ।

(३) शकुन्तला । दारवसङ्घिता वी पादवन्दनं करेनि ।

(४) ...न ते वीग्या पीलोमीमङ्गली...

অদितिঃ । জাড়ে । মন্থণী বহুমদা হোহি, অম্বশ্ব দীহাজ
তদ্ব্যপক্ক' অলঙ্করেদু । এধ উপবিসধ (১) । (খ)

(ঘ) জাতি ! মন্থ'ব'হুমতা ভব । অম্বশ্ব দীর্ঘাযুঃ তদ্ব্যপক্কমলঙ্করীতু ।
এতন্ উপবিসতম্ ।

তথা সুতঃ অর্থ পুত্রঃ, জয়ন্তী জয়ন্তনানা ইন্দ্রাঙ্কজঃ প্রতিমা উপমা যস্য সঃ । অতএব
তি তব সম্বন্ধে, অন্যা ক্রিয়মাণেতরা, আশীঃ আশ'সা, ন যৌজ্যা অস্বাভিন্ন' প্রবর্ত'নীয়া,
মন্থ'পুত্র' বিত্তানা' প্রাণিবাস্মাতিরিক্ততয়া জাতত্বাদিত্যায়ঃ । কেবল' পৌলোম্যাঃ শ্ৰীত্বিন্যা
মঙ্কলমিব মঙ্কলম্ অর্থে অম্বশ্ব'মন্থ'প্রিয়ত্বাদিভূপ' যস্যঃ সাঃ তাড়শী ভব ।

অন তৃতীয়শরৎার্থে প্রতি পূর্বাঙ্গগতবাক্যার্থ'হর্থ' হ্রিতুরিতি বাক্যার্থ'হ্রিতুক' ক্রাঅ-
লিঙ্কম্, তথা পূর্বাঙ্গে হি আর্থাৎসি অতুর্থ'শরৎথে অ লুপীপমা, ইত্যেতিবা' গৃহ্যপ্রধানভাবি-
লাঙ্কাক্রিভাবেনু সঙ্করঃ । আশ'সা নাম নাহ্মালাঙ্কারশ্ব । যথা দর্প'থে—

“আশ'সন' স্যাদাশ'সা” ॥২৮॥

(খ) অদিতিরিতি । বহুমতা অত্যাহতা । অম্বশ্ব দীর্ঘাযুক্তে পুত্র ইত্যর্থঃ,
তদ্ব্যপক্ক' সাতপক্ক' পিতৃপক্ক' অলঙ্করীতু সদাচারাদিনীত্যাশ্বয়ঃ । এতন্ আগচ্ছতম্,
উপবিসত' নাতঃপুত্রী যুভামিতি শ্রীষঃ ।

কশ্চপ । বৎসে ! ইন্দ্রের তুল্য তোমার স্বামী এবং জয়ন্তের তুল্য
তোমার পুত্র ; অতএব তোমাকে অগ্র আশীর্বাদ করিবার নাই ; কেবল
ইন্দ্রাণীর স্তায় মঙ্গলবতী হও ॥২৮॥

(খ) অদिति । বৎসে ! ভর্তার বিশেষ আদরের পাত্র হও ; আর
এই দীর্ঘায়ু বালকটী, মাতৃ-পিতৃ-উভয় পক্ষকে অলঙ্কৃত করুক । আইস
উপবেশন কর ।

(১) মন্থণী অতিমদা হ্রিতু । অম্বশ্ব' দীহাজ বস্বশী তদ্ব্যপক্কমলঙ্করী
শ্রীত্বিন্যা' উপবিসত ।

सर्वे प्रजापतिमभित, उपविशन्ति । (द)

मारीचः । एकैकं निर्दिशन् । (ध)

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी, सदपत्यमिदं, भवान् ।

अद्या, वित्तं, विधिस्येति त्रितयं तत् समागतम् ॥२६॥

(द) सर्वे इति । प्रजापतिं कश्यपम्, अभित उभयपार्श्वयोः दक्षिणे दुष्मन्तो मातलिष्य, वामे च पुत्रसहिता शकुन्तलीत्यर्थः ।

प्रजापतिमिति "तसोभयाभिपरिसर्वैः" इति द्वितीया ।

(ध) मारीच इति । निर्दिशन् अङ्गुल्येति शेषः ।

दिष्ट्येति । दिष्ट्या भाग्येन, साध्वी सशरिता शकुन्तला, इदं सत्पुत्रत्वादुत्तमम्, अपत्यं सन्तानः, भवान् स्वयञ्च, एकैकं विद्यत इति शेषः । तत् तज्जाज्ञेतीः, अद्या श्राद्धार्थे हृदविश्रावः, वित्तं यज्ञादिकार्यसम्पादनीपयोगि धनम्, विधिस्य तादृशकार्यस्य परिपाटीविधायकं श्राद्धञ्च, इति वित्तयम् एतत् त्रयम्, समागतं सम्प्रिलितम् ।

अत्र वस्तुत एव अज्ञावित्तविधीनां तत्र तदानीं समागमो नासीदिति वस्तुसम्बन्धो-
ऽसम्भवन् अज्ञावित्तविधीनां समागमे यज्ञादिकार्यमिष स्त्रीपुत्रपतीनां युष्माकं समागमे
गृहस्थकार्यमतीव सुसम्पन्ननाङ्गादकरञ्च भविष्यतीति विन्वानुविन्वभावं वीक्ष्यतीति
असम्भववस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः, शकुन्तलां प्रति अज्ञायाः, अरत्यं प्रति वित्तस्य,
दुष्मन्तं प्रति च विधेयः उष्ट्रशक्रेमेवानुष्टेयात् यथासंख्यमलङ्कारञ्च, अनयोर्गुणप्रधान-
भावनाङ्गाङ्गिभावान् सङ्करः । वामनादिभिरालङ्कारिकै रस्त्रिभवनतिविद्यत इत्यादिक्रियाया-
मनुपादानेऽपि सामर्थ्यादवगम्या नूनपदत्वदीघानङ्गीकारार नूनपदत्वदीघः ।

"प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा अज्ञेत्युदाहृता" इति प्रायश्चित्ततत्त्वे द्वैबलः ॥२६॥

(द) (सकले कश्यपेण दूहे पार्श्वे उपवेशन करिगेन ।)

(ध) कश्यप । (अङ्गुलीद्वारा एक एकटीके निर्दिश करतः)

साध्वी शकुन्तला, एहे उक्तय मस्तान एवः तूमि, एहे तिन जनहे आञ्ज

রাজা । ভগবন্ ! প্রাগভিপ্রৈ তসিচ্ছিঃ, পশ্বাদ্ধর্শনম্ ;
 ইত্যপূর্বঃ খলু বোঃনুগহঃ । কৃতঃ—(১) (ন)
 উদেতি পূর্ব' কুসুম', ততঃ ফল' ;
 ঘনোদয়ঃ প্রাক্, তদনন্তর' পয়ঃ ।
 নিমিত্তনেমিত্তকয়োরয়' ক্রমঃ,
 তব প্রসাদস্য পুরস্তু সম্মদঃ ॥২০॥

(ন) রাজিতি । অমিপ্রৈতসিচ্ছিঃ দর্শনার্থিনী মঙ্কল' জায়ত ইতি শ্রীষঃ, পশ্বাত্ দর্শন' ভবাঃশ্রীমাং সাচ্ছ ত্কারঃ, ইতি হেতীঃ বো যুগ্মাকম্, অনুগহঃ অপূর্বৈঃ খলু ন তনম্কার এব, আশ্রয়'ভূত এব বা । কথমেতদিত্যাহ কৃত ইতি ।

অথ অমিপ্রৈতসিচ্ছিরিত্যনৈনাক্ষনঃ শ্রুকুলখাণ্ডিরহৃদুঃস্বাপগমসুচনাৎ সমধী নাম নির্ব'হস্যসম্বের'হম্ । তথা চ দর্পণে—

“সমধী দুঃখনির্য্যাম্ ।”

“অমিপ্রৈতাচ্ছিচ্ছিম'ঙ্কলম্” ইতি তিথিতস্মৈ জ্ঞান' ।

উদেতি । পূর্ব' ফলোৎপত্তিঃ প্রাক্, কুসুম' ফলকারণীভূত' পুণ্যম্, উদেতি তৎকালতধীকৃতপয়তি, ততস্কাদনন্তরম্, ফল' কুসুমকার্য্যভূত' আতাডিফলম্, উদেতি ; তথা প্রাক্ পয়ঃ পূর্বম্, ঘনোদয়ঃ পয়ঃকারণীভূতমেঘাবির্ভাব', ভবতীতি শ্রীষঃ, তদনন্তর' পয়ী ঘনোদয়কার্য্যভূত' হৃষ্টজলম্, ভবতি । অতএব নিমিত্ত' কারণস্য নিমিত্তিক'

ভাগ্যবশতঃ একত্র মিলিত হইয়াছে ; অতএব শ্রীক্ষা, ধন এবং শাস্ত্র এই তিনই মিলিত হইয়াছে ॥২০॥

(ন) রাজা । ভগবন্ ! পূর্বে অতীষ্টসিচ্ছি, পরে সাক্ষাৎকার ; অতএব আপনাদের অল্পগ্রহ নৃতন রকমের । কেন না—

मातलिः । 'आयुष्मन् ! एवं प्रसीदन्ति विश्वगुरवः (१) । (प)
राजा । भगवन् ! इमामाज्ञाकरिं वो गान्धर्वं विवाह-
विधिनोपयम्य कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथि-
ल्यात् प्रत्यादिशन्नपराहोऽस्मि अत्रभवतो युष्मत्गोत्रस्य कवस्य,

कार्यं च तयोः, अथ पूर्वाङ्कपः, क्रमः पौर्वापर्यम्, नियत इति शेषः । तु किन्तु,
तत्र प्रसादस्य सम्पत्कारणीभूतस्य अनुग्रहस्य, पुरः पूर्वमेव सम्पदः कार्यभूता मङ्गलादि-
सम्पत्तयः, उत्पद्यन्ते तत्तदर्थिन इति शेषः । अतएव सर्वविलक्षणत्वादपूर्वं एव युष्माक-
मनुग्रहो मर्त्ये बाधौ प्रत्यक्षश्चेति भावः ।

अत्र तृतीयचरचार्थं प्रति पूर्वाङ्गतवाक्यार्थानां हेतुत्वादाकार्यार्थं हेतुकं काव्यलिङ्गम्,
अतुर्थचरथे कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययकपा अतिशयोक्त्यश्च, अनयोः परस्पर-
निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

अत्र प्रियीक्षिर्नाम नाट्यलक्षणञ्च । तथा च दर्पणे—

“स्यात् प्रमाद्यितुं पुज्यं प्रियीक्षिर्हर्षभाषणम् ॥”

व'शस्यविल' इत्यम् ॥३०॥

(प) मातलिरिति । विश्वगुरवो जगच्छिञ्जकाः, एवम् इत्यन्यकारणेन, प्रसीदन्ति
सानुग्रहा भवन्ति ; अतएव नाम किञ्चिदपूर्वत्वमिति भावः ।

‘आगे फूल फूटे, परे फल जन्मे एवं आगे मेघ देखा देछ, ता'र
पत्र जल হয় । সুতরাং কারণ ও কার্যের এই ক্রম ; কিন্তু আপনার
অনুগ্রহের আগেই সম্পদ জন্মে ! ॥৩০॥

(প) মাতলি । আয়ুষ্মন্ ! যাঁহারা জগতের গুরু, তাঁহারা এই
ভাবেই প্রসন্ন হইয়া থাকেন ।

(১) মাতলিঃ । এৰ' বিধাতাৰ: প্ৰসীদন্ति ।

পশ্চাদে নামহু রৌয়কদর্শনারুড়স্মৃতি: জড়পূর্বামবগতোহম্,
তচ্চিত্রমিব মে প্রতিভাতি (১) । (ফ)

(ফ) রাজিতি । নী যুস্মাকম্, আশ্রাকরী কিত্তরীম্, ইমাং শকুন্তলান্, উপযস্য
পরিষৌয, কস্মচিৎ কালস্য অতিক্রমানন্তরনিত্যর্থাঃ, বস্তুমির্ষাত্বস্থানৌর্থাঃ শাক্ত্বৈব-
দিমিঃ, আনৌতানিমাং শকুন্তলামিতি সন্বন্দ্যঃ, অুতির্ষ্যৈষিথ্যাৎ অুতির্ষ্যশাক্ত্বৌ-
প্রত্যাভিষ্মন নিরাকুর্ষন, অত্রभवती মুনির্লীন পূজনীয়স্য, যুয়মেব গৌত্রাণি গৌত্রেষু
বহুবচনাৎ ত্বমেব আদিপুরুষৌ যস্য তস্য, কস্মস্য সনৌপে, অপরাহু: ক্রুতাপরাধ: অস্মি,
তত্কাব্যায় এব প্রত্যাভিষ্মাদিত্যাশ্রয়ঃ, অহুরৌয়কদর্শনেন আকড়া মনস্যুপস্থিতা
অুতির্যস্য স তাহ্মৌহম্, জড়পূর্বা পূর্বপরিষৌতাম্ ইমাং শকুন্তলামিতি সন্বন্দ্যঃ,
তত্ অুতির্ষ্যৈষিথ্যৈ বিস্মরেষমিতি যাবত্ চিত্রমিব মে প্রতিভা তে আশ্রয়মিব মে স্মনবিষয়ী-
भवति, তত্কারণাभावादिति भावः ।

অতএবান উপগূহনং নাম নিবৃহৎসম্বৈরকম্ । যথা দর্শনং—

“তদ্বৈদুপগূহনম্ । যত্ স্মাদহু তসম্মাদিঃ ।”

“বংশপরম্বরামসিদ্ধমাডিপুরুষব্রাহ্মণকপং গৌত্রম্” ইত্যুহাঙ্কতল্ভে আনং ।

(ফ) রাজা । ভগবন! আমি আপনাদের আজ্ঞাকারিণী এই
শকুন্তলাকে গাঙ্কর্ববিধানে বিবাহ করিয়াছিলাম ; তাহার পর কিছুকাল
অতীত হইলে, ইহার বকুগণ ইহাকে নিষা গিয়াছিলেন, তখন আমি
বিশ্বস্তিবশতঃ ইহাকে প্রত্যাখ্যান করিয়া, আপনার বংশসম্বৃত পূজনীয়
কণ্ঠের নিকট অপরাধী হইয়াছি ; তাহার পর অজুরীদর্শনে আমার স্মরণ
হইয়াছিল যে, আমি ইহাকে পূর্বে বিবাহ করিয়াছিলাম ; সুতরাং
আমার সেই বিশ্বরণ বিচিত্র বলিয়া বোধ হইতেছে ।

(১)....পশ্চাদহুরৌয়কদর্শনারু জড়পূর্বা তহু স্মিতরমবগতৌহম্ ।...যুস্মন-
স্মিতরমবগতৌহম্ ।

- यथा गजे साधु समञ्चरूपे (१)
कस्मिन्नपि क्रामति संशयः स्यात् ।
• पदानि दृष्ट्वाय भवेत् प्रतीतिः (२)
तथाविधो मे मनसो विकारः ॥२१॥

मारीचः । वत्स ! अलमात्मापराधशङ्कया, सम्बोहोऽपि
त्वय्युपपन्न एव । श्रूयताम्—(२) (ब)

उपमाविन्वासेन तत् कृतिशैथिल्यस्य चित्रत्वं प्रतिपादयति यथेति । साधु सम्यक्-
समञ्चं प्रयच्छीभूतं रूपमाकृत्यस्य तस्मिन् तयोक्ते, कस्मिन्नपि गजे हस्तिनि, क्रामति
अतिक्रम्य गच्छति सति, यथा संशयः स्यात् 'अथ गज आगती न वा' इति सन्देहो
भवेत्, अथ अनन्तरम्, पदानि तस्य गजस्य पदचिह्नानि दृष्ट्वा, प्रतीतिः 'इती गज एव
गतः' इति निर्णयो भवेत् ; तथाविधः तत्प्रकारः, मे मन मनसो विकारः मनोवृत्तेरन्वया-
त्वम्, आसीदिति शेषः । तथा च सम्यक्प्रत्यक्षभूतायां शकुन्तलायाम् 'इयं किं
परिणीतपूर्वा' इति सन्देह आसीत्, परञ्च अङ्गुवीयात्मकचिह्नदर्शनेन 'परिणीतव सा'
इति निर्णयो जात इति भावः ।

अथ श्रौतीपमालङ्कारः । इन्द्रञ्चापिन्द्रवज्रशोभेनानादुपजातिर्न तम् ॥२१॥

(ब) मारीच इति । आत्मापराधस्य शङ्कया सम्भावनया, सम्बोहः कृतिभ्रमः,
उपपन्न एव सम्भवपर एव ।

कान० हाती ठिक् प्रताकृभावे अतिक्रम करिष्या चलिया गेजे
वेमन संगम इय ये, 'हाती गिवाछे कि ना' ताहार पर सेइ हातीर
पायेर चिह् देथिया अहमानधारा ठिक् इय ये, 'निच्छइ हाती गिवाछे'
आमार मनेर विकार०, सेइरूपइ हईयाछे ।०१॥

(१) यथा गजो मेति समञ्चरूपे । (२) दृष्ट्वा तु ।

(३) ...त्वय्युपपन्नः । श्रूयताम् ।

রাজা । অবহিতোঽস্মি । (ম)

মারীচঃ । যদেবাস্পরস্তোর্যাবতরণাৎ প্রত্যাখ্যানবিল্লভাং
শকুন্তলামাদায় দাশ্বায়ণীমুপগতা মেনকা, তদেব ধ্যানা-
দবগতত্তনান্তোঽস্মি, দুর্বারসসঃ শাপাদিয়ং তপস্বিনী সহধর্ম-
চারিষা ত্বয়া প্রত্যাदिष्टা; স চাক্কুরীয়দর্শনাবসানঃ
শাপ ইতি (১) । (ম)

(ম) রাজেতি । অবহিতোঽস্মি অবহিত্যনাকর্ষণিতু' ক্রমতনৌধীমোঽস্মি ।

(ম) মারীচ ইতি । অবতরণেনেতি অবতরণ' ঘট্টঃ; অস্পরসৌর্ষস্য তদাস্পয়শাপি
প্রসিদ্ধস্য শবৌর্ষস্য অবতরণাৎ ঘট্টাৎ । উপগতেতি ক্রিয়াপিচযৈব ইদমপাদান-
ত্বম্, ন পুনরাদাযেতি ক্রিয়াপিচযা তথাৎ "দেব ! পরাভূতেषু কল্মশিষ্যেषু, সা
নিব্দন্তী স্বানি ভাগ্যানি বালা" ইत्याদিপঞ্চমাত্ত্বেন সঙ্ঘ বিরোধঃ স্যাত্, তেন च
রাজধানীত এব শকুন্তলায়ত্বস্য প্রত্যাযিত্বাত্ । ততश्চ মেনকা রাজধানীতঃ শকুন্তলা-
মাদায় তদাক্কুরীয়কর্মেণশ্য অস্পরসৌর্ষে অবতৌর্ষ্যে, তত্র च তদপ্রায় পুনশ্চৌ দাশ্বায়ণী-
মুপগতেতি মলম্বম্ । প্রত্যাখ্যানেন বিল্লভাং শীকাকুলাম্ । দাশ্বায়ণীমদিতিম্,
উপগতা শকুন্তলায়া রক্ষণার্থ'মিতি ভাবঃ । ইয়ং তপস্বিনী শৌচ্যা শকুন্তলা, সহধর্ম-
চারিষা পত্ন্যা । অক্কুরীয়কর্মেণ এবাবসান' সমামির্ষস্য স তর্কোক্তঃ । ইতি শূ্যতামিতি
পূর্বে'শাস্বয়ঃ । অতএব মুনিশাপাদেব জাতত্বাত্ ত্বয়ি সশৌচ উপপন্ন এবিতি ভাবঃ ।

(ব) কশ্চপ । বংশ ! নিজেৰ অশরণ আশঙ্ক কৰিও ন্না ।

তোমার বিশ্বাসিত সঙ্কতই হইয়াছে । শোন—

(ভ) রাজা । মনোযোগী হইলাম ।

(ঘ) কশ্চপ । যখনই মেনকা, শতীতীর্ষ হইতে প্রত্যাখ্যানবিল্লভা
শকুন্তলাকে নিয়া অদিতির নিকট আসিয়াছিল, তখনই আমি ধ্যান

(১) প্রত্যাখ্যানবিল্লভাং... ধ্যানাদবগতীঽস্মি...সহধর্মচারিষী...প্রত্যাदिष्टা নামধেয়ি ।

স অর্ষমক্কুরীয়কর্মেণাবসানঃ ।

राजा । . सीञ्चासमात्मगतम् । एष वचनीयाष्मुक्तोऽस्मि (१) । (य)
शकु । खगतम् । दिष्ट्या अकारणपञ्चादेसी ण अञ्जउत्तो ।
ण उण सत्तं अत्ताणं सुमरेमि । अधवा ण सुदो सुसङ्घिअ-
आए मए अंअं सावो, जदो सङ्घीहिं अञ्जाअरेण सन्दिट्ठि
'सो राष्ठा जइ तुमं ण सुमरेदि, तदा एदं अङ्गुलीअअं
दंसेसि' त्ति (२) । (र)

(र) दिष्ट्या अकारणप्रत्यादेशी नाथ्यपुत्रः । न पुनः सप्तमात्मगतं वारामि ।
अथवा न सुतः शुश्रूषदयथा मया अयं प्रापः, यतः सखीभ्यामव्यादरेण सन्दिष्ट्याभि,
'स राजा यदि त्वां न वारति, तदा इदमङ्गुरीयकं दशंयसि' इति ।

(य) राजेति । सीञ्चासम् अपराधजनितात्मग्लानिनिवृत्तिवृत्तकेन उदगतशक्तिन
सङ्घितम् । वचनीयान् 'अकारण' शकुलला प्रत्याख्याता' इति लीकापवादान्, मुक्तोऽस्मि
तच्छापवृत्तान्तस्यापि लोके प्रचारसम्भवादित्याशयः ।

(र) शकु इति । दिष्ट्या भाग्येन, अकारणप्रत्यादेशी विना हेतुं मन प्रत्याख्यात-
कारी न जातः, दुर्वासनः प्रापस्यैव कारणस्य सत्त्वादित्याशयः । अतं तच्छापविषयी-
भूतम् । शुश्रूषदयथा चिन्तान्तरेण अन्वमनस्कया । सखीभ्याम् अनसूयामियं वदाभ्याम्,
सन्दिष्ट्याभि भर्त्सं गृहे गमनवेलायामित्यर्थः ।

कुरिया समस्त वृत्तास्त जानिते पारियाहि वे, दुर्वासनार शापे तूमि आमी
हईशाओ एहि दुःखिनी शकुललाके प्रत्याथान करियाह ; अङ्गुरीदर्शनई
सेई शापेण अस्त ।

(य) राजा । (उच्छ्वासैर सहित अगत) एहि लोकापवाद हईते
मुक्त हईलाम ।

(१) सीञ्चासम् । (२) ...अथ सत्तं... अथवा पत्ता मए सङ्घि सानी विरह-
सुसङ्घिअआए ण विदिदी, जदो सङ्घीहिं सन्दिष्ट्याभि भत्तुथी अङ्गुलीअअं दंसेदस्यं ति ।

মারীচঃ । শকুন্তলা বিলোক্য । বত্বে । বিদিতার্থাসি ।
তদিদানীং সহধর্ম্মচারিণং প্রতি ন ত্বয়া মন্যুঃ করণীয়ঃ ।
পশ্য—(১) (ল)

শালাদসি প্রতিহতা স্মৃ তিলোপরুদে (২)

ভক্ত্যর্থপিততমসি প্রভুতা তবৈব ।

ছায়া ন মূচ্ছতি মলোপহতপ্রসাদে

শুভ্রে তু দর্পণতলে সুলভাবকাশ্যে ॥৩২॥

অত্র নির্থয়ী নাম নির্থংহস্যসম্ভবং—“নির্থয়ঃ পুত্রঃ । অনুভূতার্থকথনম্” ইতি
দর্পণতলেভ্যাত্ ।

(ল) মারীচ ইতি । বিদিতার্থাসি অরমতসর্ব্বইচ্ছানাসি । তলভ্যাৎ, সহ-
ধর্ম্মচারিণং পতিনম্, মন্যুঃ আম্রমত্যাখ্যাননিবন্ধনঃ ক্রোধঃ, ন করণীয়ঃ, তথাত্মে
সহধর্ম্মচারিণস্যৈব ব্যাঘাত ইत्याশয়ঃ ।

“মন্যুর্দেবী ক্রতী ক্রুধি” ইত্যনরঃ ।

(২) শকুন্তলা । (স্বগত) ভাগাবশতঃ আর্থাপুত্র বিনা কারণে
প্রত্যাখ্যান করেন নাই । আমি কিন্তু নিজেকে অভিশপ্ত বলিয়া স্বরণ
করিতে পারিতেছি না । অথবা আমি শূন্যহৃদয়া ছিলাম বলিয়া এই
শাপ শুনিতে পাই নাই ; যে হেতু সখীরা বিশেষ আদর করিয়া
বলিয়াছিল যে, “যদি সেই রাজা তোমাকে স্বরণ না করেন, তবে এই
আংটা দেখাইবে” ।

(ল) কল্প । (শকুন্তলার প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) বৎসে ! সমস্ত
বুভাস্তাই জানিতে পারিলে ; স্বতরাং এখন স্বামীর প্রতি তুমি ক্রোধ
করিও না । দেখ—

(১) মন্যুঃ মার্যঃ... (২) ...অনুভূতার্থকথনম্...

राजा । यथाह भगवान् । (व)

मारीचः । वत्स ! कञ्चिदभिनन्दितस्त्वया अस्माभि-
र्विधिवदनुष्ठितजातकर्मादिक्रियः पुत्र एष शाकुन्तलीयः (१) । (श)

शापादिति । भर्त्सि पत्न्यौ दुष्मन्ते, शापात् दुर्वाससीऽभिसम्पातात् ऋत्विक्षीपेन
विस्मरणेन क्वचि निष्ठुरी सति, प्रतिहता प्रत्याख्याता अस्ति, अपेततमसि इदानीं विगत-
विस्मरणे, भर्त्सि तस्मिन्नेव पत्न्यौ दुष्मन्ते, तत्रैव प्रसुता पत्नीलभ्यमाधिपत्यम्, वर्त्तत
इति शेषः । तथा च ह्याया प्रतिविम्बम्, मलेन धूल्यादिना उपहृती नःशितः प्रसादी
निर्मलता यस्य तस्मिन् तादृशी, दर्पणतले मुकुटीपरि न मूर्च्छति न पतति ; तु क्लिप्त,
गुह्ये निर्मले, दर्पणतले तत्रैव मुकुटीपरि, सुलभः अवकाशः प्रवेशी यस्याः सा तथाविधा,
भवत्येवेति शेषः ।

अत्र ह्यायाश्शकुन्तलीयोः सःस्यस्य प्रविधानेन गम्यत्वात् दृष्टान्तोऽलङ्कारः ।

वसन्तिल्लका वृत्तम् ॥२१॥

(व) राज्ञिति । भगवान् माहात्म्यवान् मारीचः, यथाह सत्यं ब्रवीति । अतएव
एतदुक्त्यनुकूपमेवाचरणीयमिति भावः ।

(श) मारीच इति । अस्माभिः विधिवत् यथाशास्त्रम् अनुष्ठिताः जातकर्मादयः
क्रिया यस्य सः, शकुन्तलाया अपत्यमिति शाकुन्तलीयः, एष पुत्रः, त्वया अभिनन्दितः
विश्वेविद्यादतः कञ्चित् इति वेदितुमिच्छामीत्यर्थः ।

• स्वामी, दुर्वासार शापे विश्वतिवशतः निष्ठुर हईले तूमि प्रत्याथात
हईयाछिले; एथन से विश्वति गियाछे; अतरां से स्वामीते तोमारई
प्रतुत्त हईयाछे । धूलिप्रतुति पडिया निर्मलता नष्ट करिले से दर्पणे
प्रतिविष पडे ना; किञ्च निर्मल दर्पणे अन्यागसेई प्रतिविष पडिया
थाके ॥७२॥

(व) राजा । भगवान् यथार्थं बलिग्राह्येन ।

(१) ...विधिवदस्माभिरनुष्ठितजातकर्मा पुत्रः...

রাজা । ভগবন্ ! অত্র খলু মে বংশপ্রতিষ্ঠা । ইতি বালকং
 ইত্যনং ব্রহ্মাতি (১) । (খ)

মারৌচঃ । ভাবিনং চক্রবর্তিনমসেনমবগচ্ছতু ভবান্ ।
 পশ্যতু—(১) (স)

২থেনানুহ্বাতস্তিমিতগতিনা তীর্ণজলধিঃ
 পুরা সস্রঙ্গীর্ষা জয়তি বসুধামপ্রতিরথঃ ।
 ব্রহ্মায়ং সত্বানাং প্রসভদমনাত্ সর্বদমনঃ
 পুনর্যাস্বিত্যাস্থাং ভবত ইতি লোকস্য ভরণাত্ ॥২৩॥

“ক্বচিৎ কামপ্রবেদনে” ইত্যমরঃ । জাতকৰ্ম্ম সংস্কারবিশেষঃ “প্রসবে জাতকৰ্ম্ম চ”
 ইতি যাম্ববক্ষ্যাবচনাত্ ।

(খ) রাজৈতি । অত্র খলু পুৰাত্নরাধাৰাত্ অজিন্ৰেব পুত্রে, বংশস্য প্রতিষ্ঠা
 স্থিতিঃ । অতএব অবশ্যমেবাভিন্নান্দিত ইত্যাদ্যয়ঃ ।

(স) মারৌচ ইতি । এনং পুত্রম্, ভাবিনং ভবিষ্যন্তম্, “চক্রবর্তিনং সার্বভৌমং”
 সমন্যপৃথিবীশ্বরমিত্যর্থঃ । কথং “চক্রবর্তী” ভাবীত্যাহ পশ্যত্বিতি ।

“চক্রবর্তী সার্বভৌমঃ” ইত্যমরঃ ।

(খ) কস্তপ । বৎস ! আমি যথাবিধানে এই বালকের জাত-
 কৰ্ম্মাদি কাৰ্য্য করিয়াছি, সুতরাং তুমি এই শকুন্তলার পুত্রটীকে বিশেষ-
 রূপে আদর করিয়াছ ত ? ।

(ব) রাজা । ভগবন্ ! এই বালকের উপরেই আমার বংশরক্ষার
 ভার রহিয়াছে । (এই বলিয়া হস্তদ্বারা বালকটীকে ধরিলেন ।)

(স) কস্তপ । তুমি ইহাকে ভাবী সম্রাট বলিয়া জানিবে । দেখ—

(১) .. বালকনিত্যাহি পুত্রজাতকই জাতি ।

(২) .. ক্বচিৎ ভাবিনম্... পশ্য ।

राजा । भगवत्कृतसंस्कारेऽस्मिन् सर्वं मायं चे (१) । (ङ)

रथेनेति । अयं तव पुत्रः, अप्रतिरथः प्रतिहृत्परिहृतः सन्, अनुहातेन आकाशे
चलनात् प्रतिघाताभावेन क्षमिता स्थिरा सृष्टद्वन्द्वरहितेति यावत् गतिर्गमनं यस्य तेन
तादृशेन, रथेन रथाकारेण विमानेन, घेटकपालितेन सामान्तरथेन जलधितरथासम्भवात्,
तीर्था अतिक्रान्ता जलधयः समुद्रा येन स तादृशः सन्, पुरा आगामिकाले, सप्त द्वीपा
यस्यां तां सप्तद्वीपां समयामिनेति तात्पर्यम्, वसुधां पृथिवीम्, जयति जेष्यतीत्यर्थः ।
इह आश्रमे, सत्त्वानां सिंहादिजन्तूनाम्, प्रसभं बलेन दमनात् खर्बं करवात् द्वेतीः,
सर्वदमन इत्युच्यते इति शेषः, पुनः लोकस्य भरवात् राज्यं प्राप्य जगती रक्षकात्
द्वेतीः, भरत इति आख्यां नाम, यास्यति प्राप्स्यति । अतएव अयमसाधारणी बालकः
अवश्यमेवाभिनन्दनीय इत्यभिप्रायः ।

“निकटागामिके पुरा” इति “द्रव्यासुख्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु” इति आश्रमः ।

पुराशब्दयोगे जयतीत्यत्र “प्रशीमत्तञ्च” इति भविष्यत्काले वर्तमाना । सर्वां
दमयतीति सर्वदमनः नन्दादित्वात् कर्त्तरि युप्रत्ययः । भरतीति भरतः पृषोदरादित्वात्
निपातः ।

रथेन तीर्थजलधिरिति लिख्यता महाकविना कालिदासेनापि तत्काले भारते
विमानसम्बन्धकार आसीदिति बादमङ्गीकृतमिति प्रतीयते ।

शिशुरिच्छी वृत्तम् ॥२१॥

(ङ) राजेति । भगवता मारीचेन कृताः संस्कारा मातृकर्मादिसंस्कारकर्माणि
यस्य तस्मिन्, अस्मिन् मम पुत्रे, सर्वं जलधितरथादिकम्, आश्रंसे सम्भावयामि ;
भवत्कृतसंस्कारसर्थं महातेजस्विलसम्भवादिति भावः । तथा आह्विराः—

तोमारं एहै पूत्रे विपक्वविहीन हईया, प्रतिघात ना लागाय श्विरगति
रथे समुद्र पार हईया, सप्तद्वीपा पृथिवीके जय करिबे ; एहै आश्रमे
बलपूर्वक सकल जन्तुके दमन कराय ईहाके ‘सर्वदमन’ बला हय, उविश्रुते
जगतेर उरण कराय पुनराय ‘उरत’ एहै नाम धरण करिबे ॥३७॥

(१) राजा । भगवता कृतसंस्कारे सर्वं तस्मिन् वयमाश्रयंहे ।

অদिति: । ইমাৎ দুহিদিমণোরহস্যম্পতীৎ কল্লো দাব
সুদবিত্যারো করীশ্চদু, দুহিদিবচ্ছলা মৈণশ্চা উণ ইধ ম'
পরিষরন্তী সস্বিহিহা জ্জীব (১) । (অ)

শুক্ল । আন্যগতম্ । মণীগটং মে বাহরিদং মশ্বব্দীৎ (২) । (ক)

(অ) অন্যয়া দুহিদিমণোরহস্যম্পতীয়া কল্লোদাবন্ সুতবিসার: ক্রিয়তাম্, দুহিদি
বত্সলা মৈণকা পুনরিহ মাং পরিষরন্তী সস্বিহিতীব ।

(ক) মণীগটং মে ব্যাহৃতং ভগবত্যা ।

“যিতং কল্লো যথানিকৈরঙ্ককল্পীত্ব্যতে শ্রমঃ ।

ব্রাহ্মণ্যমপি তহত্ স্মাত্ সস্তারৈর্বিধিপূর্বকৈ: ॥”

(অ) অদিতিরিতি । দুহিতু: সূতায়া: শুক্লললায়া: মনোরহস্যম্পতীয়া পতিপুত্র-
সমামনাত্ অভিলাষপূর্ণতয়া, স্তনী বিসারী বিস্মৃতভ্রাতালী যেন স তাহুয়: । পরিষরন্তী
শ্রমশ্চমাণা । অতী মৈনকান্তিকি বার্তাপ্রেষণস্য নাস্তি প্রযোজনমিতি ভাব: ।

(ক) শুক্ল ইতি । ভগবত্যা অদিত্যা, ব্যাহৃতমুক্লম্ । তথা চ তাৎকল্যান্তিকি
বার্তাপ্রেষণং মনামিপ্রৈতমাশীদিতি ভাব: ।

(হ) রাজা । আপনি জাতকর্মাদি সংস্কার করিয়াছেন বলিয়া
এ বালকের উপরে সমস্তেরই আশা করি ।

(ক) অদिति । কল্পার এই অভিলাষ পূর্ণ হওয়ায়, ইহার বিস্মৃত
সংবাদ কথকে দেওয়া হউক ; কল্পাবৎসগা যেনকা ত আমার পরিচর্যা
করত: এইখানেই উপস্থিত আছে ।

(ক) শকুন্তলা । (স্বগত) ভগবতী অদিতিদেবী আমার মনোগত
কথাই বলিয়াছেন ।

(১) ...কল্লোদি...হুহ এল্ল ভবষরন্তী বিহুহ ।

(২) ...মশ্বিষ্ম মশ্বব্দীৎ ।

मारीचः । तपःप्रभावात् सर्वमिदं प्रत्यक्षं तन्नभवतः
कस्वस्व (१) । (ख)

राजा । अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः । (ग)

मारीचः । तथाप्यसौ दुहितुः सपुत्रायाः पत्या परिग्रह-
प्रियमस्माभिः श्रावयितव्यः । कः कोऽत्र भोः ! (२) । (घ)

प्रविशन् शिष्यः । भगवन् ! अयमस्मि । (ङ)

(ख) मारीच इति । तन्नभवतः अपत्यत्वेऽपि मदातपस्त्रितया माननीयत्वं ।

(ग) राजेति । अतः खलु आद्यन्तसर्ववृत्तान्तस्य प्रत्यक्षत्वादेव, मुनिः कस्वः, मम स्वप्नम्, अनतिक्रुद्धः, अभिसम्पाताकारणात् फलादर्शनेन च तदनुमानादिति भावः । अतिशब्दस्वरसेन च कन्वाकटदर्शनेन किञ्चित् क्रुद्ध इत्यपि भावः ।

(घ) मारीच इति । असौ कस्वः । परिग्रही गृह्यन्नेव प्रियः प्रीतिकरो विषय-
ज्ञान, "इत्यन्ते कन् "कस्व" इत्यप्रधाने कर्त्तव्ये प्रत्ययः ।

(ङ) प्रविशन्ति । अयमस्मि आगत इति शेषः ।

(१) कश्चप । तपश्चार प्रभावे से कश्चेर ए समस्तै प्रेत्याक
इहेतेछे ।

(ग) राजा । एहे जग्गई, महर्षि कष आमार उपरे विशेष
क्रुद्धून नई ।

(घ) कश्चप । तथापि, पुत्रेण सहित कश्चाके ताहार पति ये
ग्रहण करिग्याहेन, एहे प्रीतिकर संवाद ईशके आग्यादेर सुनान
उचित । के, एथाने के आछ हे ? ।

(ङ) शिष्य । (प्रवेश करिग्या) भगवन् ! एहे आमि आछि ।

(१) कश्चित् कस्वस्व इति गति ।

(२) असौ प्रियमस्माभिः श्रावयितव्यः...

মারীচঃ । বৎস ! গালব ! মহত্বনাহিদানীমিব
বৈহায়স্বা গত্বা তত্রভবতে কপ্তায় প্রিয়মাবেদয় যথা পুত্রবতী
শকুন্তলা তচ্ছাপনিবৃত্তৌ স্মৃতিমতা দুশন্তে ন পরিষ্টি-
তেতি । (চ)

শিষ্যঃ । যথাস্থাপয়ন্তি গুরবঃ । ইতি শিষ্কুন্তলঃ (১) । (ছ)

মারীচঃ । রাজানং প্রতি । বৎস ! ত্বমপি সাপত্যদারঃ
সস্ব্য রাখণ্ডলস্য রথমারুহ্য স্বাং রাজধানীং প্রতিষ্ঠস্ব (২) । (জ)

(চ) মারীচ ইতি । বিহায়স ইত্যনতি বৈহায়সী তথা আকাশবর্তিনী
ইত্যর্থঃ । কিন্তু প্রিয়মিত্যাহ যথেনি । তস্যঃ শকুন্তলায়া এব স্থাপনিবৃত্তৌ, স্মৃতিমতা
শকুন্তলাপরিষয়স্বরথবতা ।

(ছ) শিষ্য ইতি । গুরব ইতি গৌরবাহুভবচনম্ ।

(জ) মারীচ ইতি । সাপত্যদারঃ পুত্রস্বীভ্যাং সইতি সাপত্যদারঃ, রাখণ্ডলস্য
ইন্দ্রস্য । স্বাং স্বকীয়াম্, প্রতিষ্ঠস্ব লক্ষ্যঃ ।

“বৎস ! বিদিতার্থাসি” ইত্যারম্ভ এতদন্তে সন্দর্ভে কর্তব্যবিষয়াচাসুপন্বাসাত্
যখনং নাম নির্বহণসম্বন্ধে রহস্যম্ । যথা দর্পণে—

“উপন্বাসস্তু কার্যার্থাণাং যথলম্ ।”

(চ) কশ্যপ । বৎস ! গালব ! আমার বাক্যশ্রুত্রে, এখনই
আকাশগতিতে যাইয়া, কথকে প্রীতিকর সংবাদ জানাও যে, শকুন্তলার
স্থাপনিবৃত্তি হইলে, রাজা দুশস্তের অরণ হইয়াছে, তাই তিনি পুত্রবতী
শকুন্তলাকে গ্রহণ করিয়াছেন ।

(ছ) শিষ্য । গুরুদেব যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া
গেল ।)

(১) শিষ্যঃ । মহাস্থাপয়ন্তি ভগবান্ ।

(২) মারীচঃ । বৎস ! ত্বমপি সাপত্যদারঃ ইতি... রাখণ্ড রাজধানী...

राजा । सप्रधानम् । यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारीचः । सम्प्रति हि—

तव भवतु विड्वीजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु
त्वमपि विततयज्ञो वज्रिणं प्रीणयालम् ।

युगशतपरिवृत्तैरेवमन्योन्यक्रुत्यैः

जयतमुभयलोकानुग्रहस्नाघनीयैः (१) ॥३४॥

तवेति । वेवेष्टीति विट्, व्यापकम् षीजस्तेजो यस्य स विड्वीजा इन्द्रः, तव प्रजासु मध्ये, प्राज्या प्रचुरा वृष्टिर्यथाकालवर्षणं यस्मान् स तादृशो भवतु, त्वमपि वितता विलतभावेनानुष्ठिता यज्ञा येन स तद्योक्तः सन्, वज्रिणं वज्रधारिणमिन्द्रम्, अलमत्यर्थम्, प्रीणय प्रीतं क्रुह । युगशतं सत्यादिक्रमे शतयुगं यावत् परिवृत्तैः सर्वातीभावेन वर्षमानैः, उभयलोकस्य स्वर्गमर्त्यात्मकभुवनद्वयस्य अनुग्रहेण यज्ञद्वारा वृष्टिद्वारा च उपकारेण स्नाघनीयैः प्रशंसनीयैः, एवमित्यम् अन्योन्यक्रुत्यैः परस्पर-कार्यैः, जयतं त्वमिन्द्रश्च युवान् उत्कर्षेण वर्तताम् । युवयोः कदापि प्रीतिभङ्गी मा भवत्विति भावः ।

अत्र न केवलं विड्वीजाः त्वमपीति अर्घानरापतनादर्थापत्तिरलङ्कारः ।

“इन्द्रो वृक्षयवाः स्यादयमपि कथितो ह्यविड्वीजा विड्वीजः” इति शीपालितः ।

“प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्” इत्यमरः ।

मूलिनी वृत्तम् ॥३४॥

(क) कञ्चप । (राज्यार प्रति) २९९ ! तूमिष, तथा ईन्द्रेर रथे आरोग्ण करिष्या, स्त्री ऽ पुत्रेर सहित निजेर राजधानीते प्रस्थान कर ।

राजा । (प्रणामपूर्वक) भगवान् याहा आदेश करेन ।

कञ्चप । এখন, ইন্দ্র তোমার প্রজাদের মধ্যে প্রচুর বর্ষাকারী ইউন, তুমিও বিদ্বৃতভাবে যজ্ঞ করিষা ইন্দ্রকে অত্যন্ত সন্তুষ্ট কর ; স্বর্গ ও মর্ত্য

(১) স্বর্গিণঃ প্রীণয়স্ব...। যুগশতপরিবর্তন...নয়তনুময়...।

রাজা । ভগবন্ । যদ্যাশক্তি ত্রয়সে যতিষ্যে । (ক)

মারীচঃ । বত্ । কিস্তে ভূয়ঃ প্রিয়মুপহরামি ? (১) । (জ)

রাজা । অতঃ পরমপি প্রিয়মস্মি ? । তদ্যাপ্যিত-
দসু—(২) (ট)

(ক) রাজিতি । অত্রৈব মঙ্গলায় ভবদুপদিষ্টযজ্ঞাদিমঙ্গলবিধানায়েত্যর্থঃ; যদ্যাশক্তি যতিষ্যে যজ্ঞং করিষ্যামি ।

(জ) মারীচ ইতি । ভূয়ঃ ইতোঃধিকম্, প্রিয়ং প্রীতিকরং নিবয়ম্, উপহরামি উপহারবত্ প্রয়চ্ছামি । তদব্ৰূহীতি ভাবঃ ।

“তব ভবতু বিজীতাঃ” ইত্যারম্ভে এতদস্মৈ সন্দর্ভে কাব্যসংহারে নাম নিবাহিত-
সন্দেহম্ । তথা চ দর্পণে—

“বরদহানসম্মাশ্ৰিতঃ কাব্যসংহার ইত্যেতি ।”

(ট) রাজিতি । অতঃ পরমপি ত্বয়া যত্নজাতং ততোঃধিকমপি প্রত্যাখ্যানান্দে ন-
যৈব নীতলেন অতীবদুর্লভম্ভয়া পন্যা সহ যত্ন সন্দেলনং যজ্ঞ অপত্রকস্য খীরসপুত্রশ্চৈব
সন্দেলনং ত্বয়া জ্ঞতম্, তদধিকমপৌষ্যর্থঃ; প্রিয়ং প্রীতিকরং বস্তু, অস্মি কাকুৎস্থাদ্বর্ত-
নিন্দাং ককমপি নৈত্যর্থঃ । এতদ্বস্তুপদমুখ্যানম্ ।

এই উভয় লোকের উপকার করায় প্রশংসনীয় এবং শতযুগপর্ষ্যকুগ্হায়ী
এইরূপ পরম্পরের কার্যে, তোমরা দুই জনেই উৎকর্ষ লাভ কর । ৩৪।

(ক) রাজা । ভগবন্ ! শক্তি অমুসারে মঙ্গলের জন্ম চেষ্টা করিব ।

(জ) কাকুৎস্থ । বৎস ! তোমার আর কি প্রিয়কার্য করিব ? ।

(১) জাতিত্ব বস্তু ইতি নাসি ।

(২) রাজা । অতঃ পরমপি প্রিয়মস্মি । যদি ভগবান্ প্রসন্নঃ প্রিয়ং কর্তুনিচ্ছতি ।

মহাভিধানম্ ।

भरतवाक्यम् । (३)

प्रवर्त्ततां प्रकृतिद्विताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुतिमहती न हीयताम् (१) ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥३५॥

(३) भरतेति । भरतानां नटानां नटरूपेणैवाविभूतानां तेषामित्यर्थः, वाक्यं "प्रवर्त्तताम्" इत्याद्युक्तिः । अत्रेदमवधेयम्—प्रस्तावनातः परं नटानामिव दुष्प्रत्यादि-तत्तत्पात्ररूपेण रङ्गालये आविर्भावेऽपि नटरूपेण आविर्भावासम्भवात् चादौ नटरूपेणैव नान्दौक्यमङ्गलाचरणस्य कृतत्वात् अत्र च तद्रूपेणैव मङ्गलाचरणस्य कर्तव्यत्वात् भरतवाक्यमित्युक्तम् ।

"भरता इत्यपि नटाचारणाय कुशीलवाः" इत्यमरः ।

प्रवर्त्ततामिति । पार्थिवः सर्वो राजा, प्रकृतीनां प्रजानां द्विताय द्वितयाधनाय प्रवर्त्ततां प्रवृत्तौ भवतु, श्रुतिमिर्बदेः "देवीं वाचं वृषीमहे" इत्यादिवेदवाक्यैः, महती प्रकाशितमाहात्म्या सरस्वती भारती, न हीयतां लोकैर्न परित्यज्यताम् । परिगता सर्वत्र गता सर्वव्यापिनौत्सर्घः शक्तिः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः, आत्मना भवतीति आत्मभूः स्वयम्भूः, नीलखात्री लोहितवर्षेति नीललोहितौ महादेवः, ममापि च दुष्प्रत्यक्ष, कालिदासस्य भरतस्य श्रुति म्यज्यते, पुनर्भवं पुनर्जन्म, क्षपयतु तत्त्वज्ञानजननेन मुक्तिरुत्पादनात् नाशयतु ।

अत्र अतः श्रुतिमहती अती न हीयतामिति ज्ञानाभावं प्रति श्रुतिमहतीपदकार्या

(६) राजा । ईशान् परमेश किं प्रियकार्थं आच्छे । तथापि ईशान् हृडेक ।

(७) (नटनिर्गम उक्ति)

(१) श्रुतिमहती नहीयताम् ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

सप्तमोऽङ्कः (१) ।

समाप्तमिदं महाकविश्रीकालिदासविरचितमभिज्ञान-
शकुन्तलनामकं नाटकम् ॥०॥

—०:*:०—

हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः प्रथमाहो एकस्य तकारस्य असकृत् साम्यात्
इत्यनुपासय, अनयोर्निर्घो निरपेक्षतया संसृष्टिः । परिगतशक्तिरित्यनेन च सर्वशक्तिमत्ता-
सूचनेन तत्त्वज्ञानजननशक्तिरस्तीति सूचितम्, आत्मभूरित्यनेन च अज्ञत्वसूचनेन नील-
सोहितस्य ब्रह्मत्वं सूचितमिति न अपुष्टार्थत्वदोषः ।

अथ प्रशस्तिर्नाम निर्वहणसम्भे रङ्गस्य । यथा दर्पणे—

“वृषदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ;”

“प्रकृतिगुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः” इत्यादि मेदिनी ।

परा जुह्वती ब्रह्मसो ललाटस्रदे यन् तेजोऽधिष्ठितं तदघो निपत्य नीलं सूत्रा
सोहितमभूतती जात इति । तदुक्तं स्कान्दे—

“नीलं येन समाह्वन्तु रत्नामं सोहितं त्विषा ।

नीलसोहित इत्येवं तैनासावभवन् प्रभुः ॥”

“जम्बवरी भवी” इत्यमरः ।

इत्थं । भारतसुदिनजन्मना महाकविना स्तुतिमङ्गलतया यस्या एव सरस्वत्या अज्ञान-
मुपदिष्टम्, साम्प्रतं स्तुतिनिन्दितसरस्वतीसिचनेन सा नाम दीना सरस्वती प्राथम्येव
परिहीना । तन्मध्ये स्तुतिमङ्गलवर्जनेन च अजितेयमस्तुतदशा भारतवासिमिरिति ।

इचिरा नाम इत्थम्—“जमी सजौ गिति इचिरा अतुयंहेः” इति लक्षणात् ॥३५॥

राजा, अज्ञावर्गेन हितसाधनेन ब्रह्म अतुत हडेन ; वेद याशत्र

- जानकीबिहानं नाम नाटकं वीररीद्रवत् ।
 नाटिकामुज्ज्वलरसां श्रीविराजसरोजिनीम् ॥१॥
- विथीमयै भवाख्यायानं खल्लकाव्यमनन्तरम् ।
 नागावस्थं महाकाव्यं हस्तिश्रीहरणाभिधम् ॥२॥
- श्रुतिचिन्तामणिं नाम संचितश्रुतिमेघम् ।
 उत्तररामचरित-टीकां सर्वाद्यं बोधिनीम् ॥३॥
- मालविकाग्निमित्रस्य मालतीमाधवस्य च ।
 टीकां दशकुमारस्य तथा कादम्बरौगताम् ॥४॥
- श्रीवङ्गीयप्रतापाख्यं नाटकं बङ्गगीरवन् ।
 साहित्यदर्पणे टीकां मेघदूते च तां ततः ॥५॥
- वसन्तसुषमाख्यायानं व्याख्यायानं पूर्यन्तूतनम् ।
 निर्धालश्च विनिर्धाय स्वच्छकाटिकरूपके ॥६॥
- त्रयीत्रयीनागसुधांशुमानि शकाब्दके श्रावणपूर्णिमायाम् ।
 टीकामभिज्ञानशकुन्तलस्य शिवप्रसादादनयत् समाप्तिम् ॥७॥
- कीटालिपाङ्गिनश्रियानिवासी नक्षीपुत्रेणस्य सभाप्रवासी ।
 सत्काश्यपीऽध्यापनमुख्यकर्त्तुः गाङ्गाधरिः श्रीहरिदासशर्मा ॥८॥
- इति गङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्यात्मज-महामहोपाध्याय-भारताचार्य-श्रीहरिदास-
 सिद्धान्तबागीशभट्टाचार्यविरचितायाम् अभिज्ञानशकुन्तलटीकाया-
 मभिज्ञानकौमुद्यां सप्तमाहविबरणं समाप्तम् ॥९॥

माहात्म्या प्रकाश करिंतेहेन, मेहे भाषाके येन लोक परित्र्याग करे
 ना एवः सर्वशक्तिमान् स्वयंभू महादेव, आमारुण पुनर्जन्म निवृत्त करन ॥७६॥
 (ईहार पर सकले चलिया गेल ।)

सप्तम अङ्क समाप्त ॥०॥

